

A KAPOSVÁRI RIPPL-RÓNAI MÚZEUM
KÖZLEMÉNYEI
— 2013 —

A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 1.

KAPOSVÁR
2013

A kiadvány megjelenését támogatta – *Sponsored by:*

The National Cultural Fund (of Hungary)

Szerkesztő – *Editor:*
JUHÁSZ MAGDOLNA

Szerkesztőbizottság – *Editorial Board:*
ÁBRAHÁM LEVENTE, HONTI SZILVIA, HORVÁTH JÁNOS,
JUHÁSZ MAGDOLNA, KAPITÁNY ORSOLYA

Technikai szerkesztő és borítóterv – *Technical Editor and Cover Designer:*
MATUCZA FERENC

Fordítások – *Translations:*
M. ARADI CSILLA, TRÓCSÁNYI BALÁZS ÉS A SZERZŐK

Minden jog fenntartva. A mű egyetlen részlete sem használható fel,
nem sokszorosítható és nem tárolható adathordozó rendszerben
a kiadó írásos engedélye nélkül!

*Neither this publication nor any part of it may be reproduced in any form or distributed
without the prior written permission of publisher!*

HU ISSN: 2064-1966

Kiadó – *Published by:*
RIPP-RÓNAI MEGYEI HATÓKÖRŰ VÁROSI MÚZEUM

Felelős kiadó – *Responsible Publisher:*
DR. ÁBRAHÁM LEVENTE megyei múzeumigazgató

Nyomdai munkák – *Printed by:*
PETHŐ NYOMDA

Tartalom / Contents

Beköszöntő / Opening	5
Előszó / Preface.....	6
SOVÁNY KRISZTINA, SZOLLÁT GYÖRGY és JUHÁSZ MAGDOLNA: A szibériai nőszirm (<i>Iris sibirica</i> L.) <i>Actual Vegetation Map of Látványi Pusztá Nature Conservation Area</i>	7
KEVEY BALÁZS: Belső-Somogy homoki gyertyános-tölgyesei (<i>Fraxino pannonicae-Carpinetum</i> Soó et Borhidi in Soó 1962)..... <i>Oak-hornbeam forests on sand in Inner Somogy, SW Hungary</i>	17
KEVEY BALÁZS: A Zákányi-dombok gyertyános-tölgyesei (<i>Anemoni trifoliae-Carpinetum</i> Borhidi et Kevey 1996) <i>Oak-hornbeam forests of the Zákány Hills, SW. Hungary</i>	41
ORTMANN-NÉ AJKAI ADRIENNE, TÓTH ISTVÁN ZSOLT, SIROK ATTILA, NAGY DÁNIEL, KULCSÁR PÉTER és PARTOS KÁLMÁN: Egy ismeretlen „őserdő” a Kelet-Mecsekben: 25 éve felhagyott bükkös aljnövényzetének térbeli mintázatai <i>A scarcely known old-growth forest in Eastern Mecsek hills: Spatial patterns of the herb layer of a beech forest abandoned 25 years ago</i>	65
DOMOKOS TAMÁS: Szórványadatok Szántód és környékének puhatestű (Mollusca) faunájához <i>Sporadic data on the mollusc fauna of Szántód (Somogy County) and its environment</i>	71
PURGER J. JENŐ: Kisemlősök faunisztikai felmérése Somogy megye északkeleti részén, gyöngybagoly <i>Tyto alba</i> (Scopoli, 1769) köpetek vizsgálata alapján <i>Small mammal fauna survey in north-eastern part of Somogy county (Hungary), based on Barn Owl <i>Tyto alba</i> (Scopoli, 1769) pellet analysis</i>	81
PAPP JENŐ: Dr. Szabó János Barna emlékezete (1929–2010) <i>In memoriam Dr. Szabó János Barna (1929–2010)</i>	91
BONDÁR MÁRIA: Újabb késő rézkori kocsimodell a Kárpát-medencéből <i>Újabb késő rézkori kocsimodell a Kárpát-medencéből</i>	97
HONTI SZILVIA, HAJDÚ ÁDÁM DÁVID, KÖLTŐ LÁSZLÓ, MOLNÁR ISTVÁN, NÉMETH PÉTER GERGELY és SIPOS CARMEN: Régészeti feltárások Somogy megyében 2007–2011 között <i>The article comprises the short description of excavations in Somogy county between 2007–2011</i>	107
HORVÁTH TÜNDE: A Transzcendens megnyilvánulása: Kultusz tárgyak Balatonőszöd-Temetői dűlő Boleráz/badeni településen <i>Manifestation of the Transcendent: Cult Objects at the Boleráz-Baden settlement of Balatonőszöd-Temetői-dűlő</i>	137
MOLNÁR ISTVÁN és SIPOS CARMEN: A Balatonlelle-Rádpusztai Árpád-kori telep <i>Arpadian-aged settlement in Balatonlelle-Rádpusztá</i>	177
M. ARADI CSILLA: Erődített középkori kolostorok és templomok kutatása Somogy megyében <i>The research of medieval fortified cloisters and churches in Somogy county</i>	203

VARGA MÁTÉ: Középkori leletek Nagyberki-Szalacskáról I.	217
<i>Medieval finds from Nagyberki-Szalacska I.</i>	
HORVÁTH J. GYULA és EPERJESSY ERNŐ: Adatok a németlukafai üveghuta történetéhez	235
<i>Adatok a németlukafai üveghuta történetéhez</i>	
KNÉZY JUDIT: Céhes adatok a somogyi pék- és mézesbábos mesterekről az 1810-es évektől 1869-ig	251
<i>Guild informations about the baker masters and honey-cake makers from 1810 until 1869 in Somogy county</i>	
LANSZKINÉ SZÉLES GABRIELLA: Életfordulók és közösen végzett munkák ételei és szokásai az 1940-es évektől napjainkig	261
<i>Foods and costumes of life anniversaries and co-works from 1940's until today</i>	
PERGER GYULA: Somogy megyei népdalok és gyermekjátékok egy Győrött őrzött kéziratban	299
<i>Folksongs and children's games from Somogy County in a hand-written manuscript from Győr</i>	
HORVÁTH JÁNOS: Rippl-Rónai József, mint Munkácsy tanítvány Egy Rippl-Rónai által festett Munkácsy kép	305
<i>Rippl-Rónai József as a pupil of Munkácsy. A Munkácsy painting made by Rippl-Rónai</i>	
GÉGER MELINDA: Archaizmusok. Bors István szobrászművész letéti hagyatéka a Rippl-Rónai Múzeumban	315
<i>Archaizmusok. Bors István szobrászművész letéti hagyatéka a Rippl-Rónai Múzeumban</i>	

Beköszöntő

Kedves Olvasó!

Csak az a közösség képes eligazodni a jelenben és újabb célokkal tekinteni a jövőbe, amelyik ismeri a múltját, a hagyományait, ősei szokásait, élőhelyét, kultúráját. Eleink életének, az adott kor kihívásaira adott válaszainak ismerete olyan kincs, amely irányítúként segíthet bennünket a mindennapokban.

A 2013-as év mérföldkő Kaposvár életében. A város immáron intézményfenntartóként gondoskodik arról, hogy az a művészetközvetítő, kultúramentő és tudományos munka, amely a Rippl-Rónai Múzeum falai között, illetve intézményeiben zajlik, valamennyi kaposvári ember identitástudatát erősítse, gazdagítsa, szolgálja.

Kaposvár büszke arra, hogy fenntartója lehet a Rippl-Rónai Múzeumnak. Nem csupán kötelességként, hanem örömteli felelősségként is tekint rá. Hiszen a múltunkat, az örökségünket, a történelmünket őrzik ezek a falak. Ezért is fontos, hogy olyan munkatársak dolgoznak a múzeumunkban, akik elhivatottak és hiánypótló kutatásokat tárnak nem csak a szakma, hanem a nagyközönség elé is.

A kötet segíti a jóleső, alapos, szakmai múltidézést és áttekintést, bemutatja, mi is a valódi értékmentés, és tudományos igényvel dokumentálja jelen világunkat. S talán ez a leglényegesebb. Mert a tanulmányok írói nem maguknak és az asztalfióknak írnak, hanem a jövő nemzedékének mentik át a tudásukat. Olyan tudást, amely hosszú és elszánt kutatómunka eredménye.

Ajánlom ezt a kötetet mindazoknak, akiket érdekel Kaposvár és Somogy megye múltja, jelene, s ajánlom azért, hogy ezáltal egy szélesebb körű tudásra alapozhassák saját maguk és családjuk jövőjét.

Forgassák ezt a könyvet kellő kíváncsisággal és tudásvágygal.

Kaposvár, 2013 áprilisa

Szita Károly

Kaposvár Megyei Jogú Város Polgármestere

Előszó egy új és régi sorozathoz

A hagyományok folytatódnak!

A múzeum lelke a gyűjtemény. A 19. század végén a polgárosodó Magyarországon kifejezett társadalmi igény mutatkozott a természeti és történeti értékeink megőrzésére. Ennek a társadalmi igénynek az intézményi megtestesítője a múzeum lett. Kaposváron 1909-ben alakult meg a „Somogy megyei Múzeumi Egyesület”, amelynek gyűjteménye 1936-ban közgyűjteménnyé vált.

A múzeum tudományos kutatóműhely. A gyűjteményekben felhalmozott műtárgyakat restauráljuk, preparáljuk, leltározzák, és tudományos szempontból feldolgozzák. Az eredményeket tudományos közleményekben teszik közzé, ezzel gyarapítva egyetemes tudásunkat.

A kaposvári múzeum első tudományos folyóirata a „Rippl-Rónai Múzeum Közleményei” címmel jelent meg 1952-ben, és egy kiváló tudós tanár Dr. Marián Miklós zoológiai kutatásait tartalmazta. A következő évben újabb közlemény látott napvilágot a sorozatban.

Nem sokkal ezután a „Somogyi Múzeum” (később Somogyi Múzeumok Füzetei) kiadványsorozatban ismeretterjesztő és tudományos közlemények vegyesen kerültek kiadásra.

A hazai muzeológia a 1970-es években minden megyében elindította az addigra már mindenhol több százezerre gyarapodó gyűjteményeinek tudományos feldolgozását bemutató sorozatokat. Így Kaposvárott 1973-tól – többé-kevésbé két éves időközönként – került kiadásra a „Somogyi Múzeumok Közleményei” című folyóirat. E sorozat utolsó száma 2010-ben jelent meg, amely egyben egy jubileumi tudománytörténeti kötet is volt, bemutatva a 2009-ben éppen 100 éves múzeum addigi történetét, fejlődését, gyűjteményeit, kiállításait, munkatársait, és azok szakmai, tudományos tevékenységét.

2013. január 1. napjával a múzeum életében jelentős változás következett be, amelynek következményeként megszűnt a megyei múzeumi hálózat, és a kiállítóhelyek – két kivételtől eltekintve – a helyi önkormányzatok fenntartásába kerültek. A Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága új neve Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, röviden Rippl-Rónai Múzeum lett.

A fenntartó váltás következtében valamint a tudományos világ követelményeinek megfelelően korábbi kiadványaink is átalakulnak.

A hagyományok folytatása mellett megváltoztatjuk a kiadvány nevét. Így a tisztelt olvasó ma ismét a Rippl-Rónai Múzeum Közleményeit tarthatja a kezében. Azonban, ha bárki belelapoz a folyóiratba, jól láthatja, hogy tartalmilag nem szűkül le Kaposvár és a városkörnyék természeti, történeti és művészeti tudományos eredményeinek bemutatására, hanem teljesen egyetemes kutatásokat tartalmaz minden földrajzi határ nélkül.

Sajnos a magyar nyelv korlátozottan alkalmas a tudományos információk közvetítésére, ezért minden cikk előtt un. angol nyelvű kivonat (abstract) és kulcsszavak (keywords) olvashatók. Ezeknek fontos szerepe van a publikált dolgozatok kutatási adatbázisokban történő könnyebb megtalálásában.

Egy közgyűjtemény tudományos eredményei váljanak közkinccsé, mindenki számára elérhetőek legyenek. Ebben a célkitűzésünkben az internet biztosítja a legnagyobb lehetőséget. Minden korábbi és jelenlegi kötetünket a www.smmi.hu honlapon pdf formátumban elérhetővé tettük. Az újabb kötetek a megjelenés pillanatában azonnal megtekinthetők.

Jelen kötetben összesen 19 tanulmányt teszünk közzé. A tudományos publikációk nem csak azt az óriási munkát reprezentálják, amelyet a helyi múzeumi szakemberek végeztek, hanem bőven biztosítottunk megjelenési lehetőséget más kutatóhelyen dolgozó kollégáink tanulmányainak a közlésére is.

A hagyományok folytatódnak, még akkor is, ha a régi megszokott dolgok némiképp változnak, jobban igazodnak az adott kor követelményeihez.

Minden olvasónak jó szórakozást, örömteli böngészést kívánok a most megjelent és megújult kötethez.

Kaposvár, 2013. március 1.

Dr. Ábrahám Levente
múzeumigazgató

A Látrányi Puszta Természetvédelmi Terület aktuális vegetációtérképe

¹SOVÁNY KRISZTINA, ²SZOLLÁT GYÖRGY és ³JUHÁSZ MAGDOLNA

¹Kaposvári Egyetem, Természetvédelmi Tanszék
H-7400 Kaposvár, Guba S. u. 40., e-mail: sovanykriszti@gmail.com

²Kaposvári Egyetem, Természetvédelmi Tanszék
H-7400 Kaposvár, Guba S. u. 40., e-mail: gyorgy.szollat@gmail.com

³Rippl-Rónai Múzeum
H-7400 Kaposvár, Fő u. 101., e-mail: juhasz@smmi.hu

SOVÁNY, K., SZOLLÁT, GY. & JUHÁSZ, M.: *Actual Vegetation Map of Látrányi Puszta Nature Conservation Area (Hungary)*.

Abstract: The aim of this survey was to create an actual, very particular and GIS-based vegetation map of the Látrányi Pusztas Nature Conservation Area. As a main result of the survey 26 several habitats were detected in 94 vegetation patches or patch-groups. Mostly the woodless habitats are the notablest ones, like rich fens, open sand steppes or some more natural stands of closed sand steppes.

Keywords: GIS, vegetation map, Látrányi Puszta, ÁNÉR

Bevezetés

A Balaton-medence peremén fekvő, 220,7 hektár területű Látrányi Puszta Természetvédelmi Terület 1992-ben vált országos jelentőségű védett területté. Kiemelkedő növénytani ritkaságai mellett állatvilága és tájképi értékei is jellegzetesek. A Dél-Dunántúlon és különösen a Balaton-térségben ma már kevés ilyen épen fennmaradt, változatos élőhelykomplexum található. Bár a legtöbb kutatás alapjául szolgáló Magyarország kistájainak katasztere (MAROSI szerk. 1990) és annak újabb kiadása (DÖVÉNYI szerk. 2010) is Nyugat-Külső-Somogyhoz tartozóként jelöli, a terület felszínfejlődésének alakulása, alapközete, talajtani, klimatikus és botanikai adottságai alapján a Balaton-medencéhez tartozik. Ide sorolták MOLNÁR Csaba és munkatársai is hazánk vegetációs tájainak meghatározásánál (MOLNÁR Cs. *et al.* 2008). A Látrányi Puszta helyzete különleges, mert tájhatáron fekszik, Külső-Somogy löszrel fedett dombvidéke és a Balaton-medence határán. Külső-somogyi meridionális háta fogják közre azt a völgyet, amelynek északi részén található a vizsgált terület. Éppen ennek köszönhető a változatos élőhelykomplexum kialakulása, ugyanis az átszivárgásos lápi élőhelyek vize nagyrészt a dombosági pannon rétegekből származik. A Balaton déli partján lévő, a tóhoz kifutó meridionális völgyek töltészerű öblözeteinek alapközete homok, így tájfejlődésileg már a Balaton-medencéhez tartoznak. E térség növényzetét DEBRECZY (1981), SZALÓKY és BÓDIS (2004) valamint KOVÁCS (1955) vizsgálta, a tó és a Látrányi Puszta területének egykori kapcsolatára pedig IHRIG (1973) és ZLINSZKY (2011) világít rá. A legjellegzetesebb élőhelytípusok - a láprétek és homoki gyepek - jellemzőiről hazánk más területeiről származó alapvetéseket LÁJER (1998a, 2006), LENDVAI (1990), MOLNÁR Zs. *et al.* (2008 a,b) és KOVÁCS (1958) munkái tartalmazzák.

Maga a Látrányi Puszta területe botanikailag kevésbé kutatott. Szórványos adatokat LÁJER (1998 b,c), és ROZNER *et al.* (2011) munkáiban találhatunk. Az eddigi legrészletesebb vizsgálatok az ezredforduló környékén zajlottak a természetvédelmi kezelési terv megalapozásaként. A felmérés eredményei a Natura Somogyensis 5. tanulmánykötetében kerültek publikálásra (ÁBRAHÁM szerk., 2003), amelyben a botanikai fejezet LÁJER (2003) nevéhez kötődik. Ez a fejezet mára aktualizálásra és némi pontosításra szorult az azóta kidolgozásra került Általános Nemzeti Élőhely-osztályozási Rendszer (ÁNÉR) és modern térinformatikai módszerek alkalmazása révén.

Anyag és módszer

A terepi munkálatok keretében alapos és rendszeres területbejárást végeztünk 2010. április és 2012. augusztus között. Az egyes élőhelyfoltok kiterjedése egy Garmin Geko 201, és egy Garmin Geko 301 típusú GPS készülék segítségével, ún. *track*-ek felvételével került rögzítésre. A faültetvények esetében a terület erdészeti üzemtervi térképét, valamint a területről 2005-ben készült légifotót vettük alapul, mivel a vegetációs időszak előrehaladtával a lombzat árnyékolása negatívan befolyásolta a GPS készülék pontosságát. A *track*-eket Oziexplorer program segítségével vittük számítógépre, ugyanezen program segítségével *ESRI Shape File*-okba mentettük, majd ArcView GIS 3.1 típusú szoftverrel dolgoztuk fel.

Az élőhelyek kategorizálásának tekintetében az ÁNÉR legújabb felosztását (BÖLÖNI *et al.* 2011) vettük alapul, néhány esetben finomításokkal élve. Ezek a finomabb kategóriák besorolhatók az élőhely-osztályozási rendszer kategóriáiba, ugyanakkor annak osztályozási szintjénél finomabb (esetenként cönológiai) kategóriát jelentenek. A növényállományok egymástól való elkülönítésénél BARTHA *et al.* (2006) és BORHIDI (2003) útmutatásait is felhasználtuk. A fajok neveit illetően KIRÁLY (szerk., 2009) munkáját vettük alapul.

Eredmények

A felmérés eredményeként elkészült vegetációtérképen (1. ábra) összesen 94 élőhelyfoltban (foltcsoportban) 26 különböző vegetációtípust különítettünk el. Az egyes növényzeti típusok által borított összterület adatokat az 1. táblázat tartalmazza. Az élőhelytípusok jellemzését az alábbiakban ismertetjük.

Lápi zombékosok fragmentumai (B4)

Vízállásos, alacsonyabb térszíneken előforduló élőhelytípus, állományai csak fragmentálisan találhatóak meg. A legjellemzőbb állományalkotó a *Carex elata*, mellette néhol *Carex paniculata* vagy *Juncus inflexus* is előfordul. Gyakran *Carex acutiformis* alacsony nem zombékoló magassásrétekekkel övezve, vagy azokkal mozaikolva található meg. A sások mellett *Iris pseudacorus*, *Equisetum telmateia*, *Solanum dulcamara*, *Lythrum salicaria*, *Mentha aquatica*, *Lysimachia vulgaris*, *Juncus articulatus* valamint *Typha angustifolia* is előfordul. A legdélebbre található foltban *Thelypteris palustris* is behúzódott állományába, amely tőzegképződést és jobb vízellátást jelez. Degradáltabb részein a szárazodást jelző *Calamagrostis epigeios*, valamint *Phragmites australis* figyelhető meg. Csekély mértékben cserjésedik (*Salix cinerea*, *Frangula alnus*, *Populus tremula*, *P. nigra*).

Nem zombékoló magassásrétek (B5)

Alacsonyabb térszínen, gyakran buckaközökben, efemer vízfolyások mentén fordulnak elő, vagy ott, ahol a homokdombok átszivárgó vizéből juthatnak némi többletvízhez. A zombékosokkal ellentétben felszíni egyenlőtlen ségek és tőzegképződés nem jellemző rájuk. Leggyakrabban a *Carex acutiformis* dominál, helyenként mellette a *Carex riparia*, míg lápi jellegű állományaiban a *Juncus effusus* is előfordul. Gyakori fajai az *Iris pseudacorus*, *Lythrum salicaria*, *Calystegia sepium*, *Eupatorium cannabinum*, *Cirsium rivulare*. További jellemző, de kisebb egyedszámmal szereplő fajai a *Cirsium canum*, *Sonchus palustris*, *Lysimachia vulgaris*, *Valeriana officinalis*, *Lycopus europaeus*, *Selinum carviifolia*, és az üdőbb jellegű *Filipendula ulmaria*. A széleken a *Sanguisorba officinalis* vagy a *Juncus subnodulosus* is behúzódik a kiszáradó láprétekből. Állományai helyenként *Salix cinerea*-val cserjésednek. Nagyobb problémát okoz a *Phragmites australis* és *Solidago gigantea* erőteljes terjedése.

Meszes láprétek (D1)

A jobb vízellátású, szinte állandóan nedves, mélyebb fekvésű területeken a dunántúli, sőt országos viszonylatban is ritka meszes láprétek találhatóak (2. ábra). A látrányi meszes láprétek jellegzetessége, hogy a csoport névadó faja, a *Carex davalliana* hiányzik. Általában dominál a *Juncus subnodulosus* vagy a *Schoenus nigricans*. Helyenként a *Carex hostiana*, a *Thelypteris palustris*, valamint egyetlen foltban a *Cladium mariscus* jelenléte a meghatározó. Az állomány értékes volta miatt ezt a foltot indokoltan láttuk elkülöníteni és külön ábrázolni („télisásos láprét”). Jellegzetes, ám viszonylag ritka fajai az *Eriophorum latifolium*, *E. angustifolium*. Gyakoribb a *Carex flacca*, *Lotus siliquosus*, *Potentilla erecta*, de előfordul benne az *Epipactis palustris*, *Parnassia palustris*, *Carex panicea*, *Galium palustre*, *Cirsium palustre*, *Carex flava*, *Dactyloriza incarnata*, *Cirsium rivulare*, *Eleocharis uniglumis*, *Juncus inflexus*, valamint az *Equisetum palustre* is. Folyamatos átmenetet képeznek a szomszédos kiszáradó láprétekekkel, így az elkülönítésük nem könnyű. A kiszáradó láprét

fajai néhol áthúzódnak a meszes láprétre: a *Molinia coerulea* is megtalálható állományaiban, de alárendelt szerepű. Emellett *Succisa pratensis*, kevés *Sanguisorba officinalis* és *Serratula tinctoria* is előfordul.

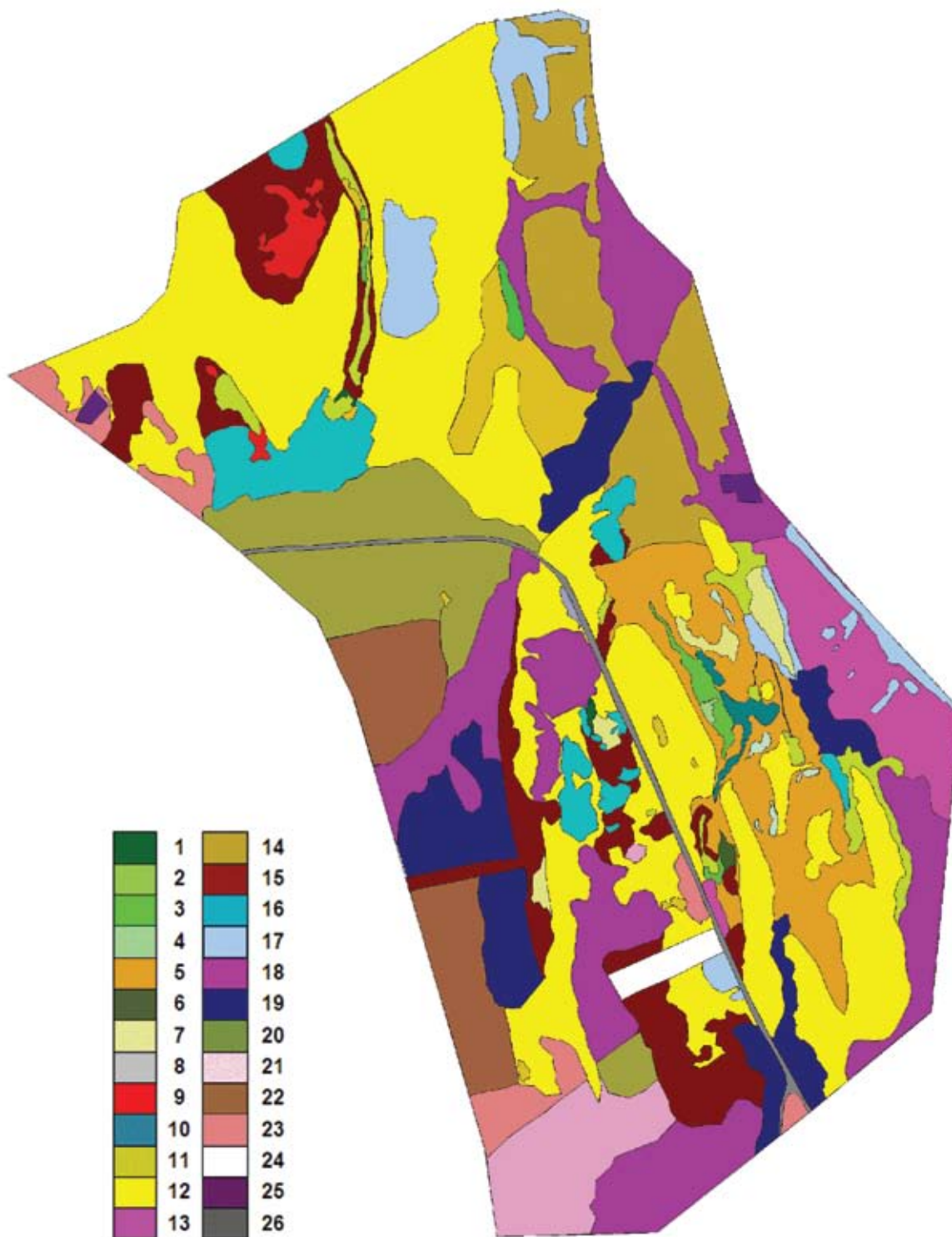
Kékperjés rétek (D2)

A kiszáradó láprét a második legnagyobb kiterjedésű fátlan élőhelytípus a területen (3. ábra). A *Molinia coerulea* domináns, míg a *Molinia arundinacea* csak ritkán, nagyméretű, a többi *Molinia*-egyed fölé magasodó csumókban található meg. Leggyakoribb kétszikű fajok a *Succisa pratensis*, *Sanguisorba officinalis*, *Serratula tinctoria*, *Pulicaria dysenterica*, *Lotus siliquosus*, *Potentilla erecta* és a *Valeriana dioica*. Viszonylag magas tőszámmal megtalálható a *Parnassia palustris* és a *Cirsium rivulare* is. Itt fordult elő legnagyobb tömegben a nedves láprétekre is jellemző *Epipactis palustris*. A nedves gyepeken általánosan előforduló fajok közül a *Lythrum salicaria*, *Lysimachia vulgaris*, *Cirsium canum*, *Eupatorium cannabinum*, *Silene vulgaris* említhető meg. A kiszáradó láprétek és homoki sztyepprétek határát legjobban a *Scirpoides holoschoenus* jelezte.

A kiszáradó láprétek Látrányban is gyakran képeznek átmeneti állományokat homoki sztyepprétekekkel, illetve meszes láprétekekkel. A sztyeppesedő, homoki sztyepprétek felé mutató átmeneti állományaik kevert jellegük ellenére viszonylag jól elkülönülnek a kiszáradó láprétektől és a homoki sztyepprétektől is. Általában kissé kiemelkedő homokdombokon vagy azok környezetében találhatóak. Sztyeppfajai a *Betonica officinalis*, *Festuca rupicola*, *Brachypodium pinnatum*, *Chrysopogon gryllus*, míg kiszáradó lápréti fajai a *Molinia coerulea*, *Sanguisorba officinalis*, *Carex flacca*, *Succisa pratensis*. Néhol akár a *Dianthus superbus* is előfordulhat. Gyakori a *Carex hirta*, *Centaurea pannonica* syn. *C. jacea* ssp. *angustifolia*, *Galium verum*, *Eryngium campestre*, *Plantago lanceolata*, *Hypericum perforatum*, *Prunus spinosa*. Kisebb egyedszámban megfigyelhető fajai a *Scabiosa ochroleuca*, *Agrimonia eupatoria*, *Teucrium chamaedrys*, *Hieracium echinoides*, *Pseudolysimachion spicatum*, *Filipendula vulgaris*, *Carlina vulgaris*, *Achillea asplenifolia*, *Ononis spinosa*, *Frangula alnus*. Üdőbb termőhelyet kedvelő fajai a *Lotus siliquosus* és a foltok szélein megtalálható *Scirpoides holoschoenus*.

A vegetációtérképen sötét olajzöld színnel jelölt folt a meszes láprétekekkel való átmenetet képviseli. Nem sorolható egyértelműen sem a meszes láprétek, sem a kiszáradó láprétek csoportjába. Gyepje még alacsony, a lápi karakterű *Carex hostiana* megtalálható benne, azonban a *Schoenus nigricans* zombékjai letörpülnek, és a *Potentilla erecta* mennyisége is lecsökken. Több képerjés elem is megjelenik benne, úgymint a *Sanguisorba officinalis*, *Succisa pratensis*, *Carex flacca*.

Kiszáradó lápréteknek vannak olyan részletei is, ahol a *Schoenus nigricans* nagyobb sűrűségű előfordulását figyeltük meg. Ezek a foltok nem mutattak üde lápréti jellegűt, tehát nem sorolhattuk őket a meszes láprétek közé, azonban kiterjedésüket a kiszáradó láprétek kategóriáján belül világosszürke színnel jelölve rögzítettük, amelynek okára a későbbiekben még kitérnünk.

1. ábra. A Látványi Puszta Természetvédelmi Terület aktuális vegetációtérképe.

1. Lápi zsombékosok; 2. Nem zsombékoló magassárrétek; 3. Meszes láprétek; 4. Télisásos láprét; 5. Kiszáradó láprétek; 6. Meszes láprét-kiszáradó láprét átmenetek; 7. Sztyeppesedő kiszáradó láprétek; 8. *Schoenus nigricans* nagyarányú előfordulásával jellemezhető kiszáradó láprétek; 9. Mocsárrétek; 10. Lápi magaskórósok; 11. Nyílt homokpusztagyeppek; 12. Homoki sztyepprétek, 13. Jellegtelen üde és nedves gyeppek, magaskórósok; 14. Jellegtelen száraz és félszáraz gyeppek; 15. Lágyszárú özöngyomok állományai; 16. Üde, nedves cserjések; 17. Őshonos fafajú fasorok, facsoportok; 18. Jellegtelen puhafás vagy pionír erdők; 19. Jellegtelen aljnövényzetű telepített égeresek; 20. Vegyes erdők; 21. Akácültetvények; 22. Telepített fenyvesek; 23. Nem őshonos fajok spontán állományai; 24. Extenzív szántó; 25. Tanyák, családi gazdaságok; 26. Úthálózat.

2. ábra. Meszes láprét *Eriophorum latifolium*-mal. (Fotó: Sovány K.)

3. ábra. Fajgazdag kiszáradó láprét. (Fotó: Sovány K.)

A helyenként nagy tömegben előforduló *Galium verum* a degradáltságot illetve a szárazodást jelzi. Foltokban cserjésedik *Ononis spinosa*-val, *Crataegus monogyna*-val, valamint egyes helyeken magas borítású a *Solidago gigantea*. Az északabbi részeken néhol a *Phragmites australis* is nagy arányban megtalálható.

Mocsárrétek (D34)

A vizsgált területen a mocsárréteknek *Deschampsia ceaspitosa* dominanciájával jellemezhető állományai vannak, amelyek gyakran erősen gyomosak, *Solidago gigantea*-val szegélyezettek. A gyepes sodbúza jellegzetes csomói ugyan kijelölik az élőhelytípust, azonban a határvonal szinte soha nem éles a határos vegetációtípussal. Csak a viszonylag homogén és nagyobb összefüggő állományokat tudtuk rögzíteni. Kisebb kiterjedésű foltjai nem zombékoló magassárréttel, üde cserjéssel, aranyvesszős állományokkal mozaikoltak. A GPS pontossága nem volt megfelelő ezek rögzítésére. Az elkülönítést tovább nehezítette az állományok degradált jellege. Alapjában véve nem jellegzetes mocsárrétekről van szó. Helyenként a *Deschampsia ceaspitosa* mellett megjelenik a *Molinia coerulea*, akár a *Molinia arundinacea* is, azonban a dominanciaviszonyok alapján nem beszélhetünk kiszáradó láprétről. Legnagyobb arányban a már említett fajok mellett az *Agrostis alba*, *Pulicaria dysenterica*, *Sanguisorba officinalis*, *Rubus caesius*, helyenként *Equisetum ramosissimum*, *Selinum carvifolia* fordul elő. További gyakori fajai a *Lotus siliquosus*, *Lycopus europaeus*, *Achillea collina*, *Potentilla anserina*, *Eupatorium cannabinum*, *Galium verum*, *Cirsium arvense*, *Phragmites australis*. Ritkábban előfordul a *Cirsium rivulare*, *Lyrthum salicaria*, *Serratula tinctoria*, *Angelica sylvestris* is. Természetvédelmi problémát jelent a *Solidago gigantea*, a *Phragmites australis* és az *Ononis spinosa* terjedése, megállíthatatlannak tűnik a gyomosodás. Látszik, hogy valamiféle bolygatás történt a múltban, melynek hatásai ma is érzékelhetők.

Lápi magaskórósok (D5)

Környezetéből kimagasodó 1-2m magas, üde jellegű, kétszikűekben gazdag élőhelytípus. Leggyakoribb fajai a *Filipendula ulmaria*, *Cirsium rivulare*, fiatal *Salix cinerea*-példányok, valamint a *Phragmites australis*, amely a *Solidago gigantea*-val egyetemben folyamatosan terjed. Helyenként megtalálható a *Scirpus sylvaticus*, *Cirsium oleraceum*, *Carex acutiformis*, *Cornus sanguinea*, míg gyakrabban a *Calystegia sepium*, *Galium mollugo*. Alacsonyabb gyepmagasságnál megjelenik a *Phalaris arundinacea*, *Iris pseudacorus*, *Selinum carvifolia*, *Galium uliginosum*, *Lysimachia vulgaris* is. Kissé magasabb részeken szárazodó állománya van jelen. Itt a *Salix cinerea*-sokaság kirítkul, kevesebb a *Filipendula ulmaria*, és megjelenik a *Calamagrostis epigeios*. A szomszédos lápréttel és kékperjéssel folyamatos átmenetet képez, így a fajok áthúzódnak egyik típusból a másikba. Ennek értelmében előfordul benne *Veratrum album*, *Thelypteris palustris* és csomókban *Molinia coerulea* is.

Efemer vízfolyások medrében, legalább 0,5-1 m szélességben, szalagszerűen, kissé alacsonyabb térszínen, üde termőhelyen, láprétekkel érintkezve is magaskórós jellegű állományok húzódnak. Itt alacsonyabb a gyepmagasság, mivel a magas növésű *Filipendula ulmaria* hiányzik. A korábban már említett fajok kiegészülnek a *Cirsium canum*, *Eupatorium cannabinum*, *Epilobium hirsutum*, *Sonchus palustris*, *Lythrum salicaria*, *Mentha aquatica* egyedeivel.

Nyílt homokpusztagyeppek (G1)

Nagyon kis kiterjedésben, fragmentálisan, homoki sztyepprétekkel övezve található meg ez az élőhelytípus a területen. A környező zártabb gyeptípusnál (homoki sztyepprétt) alacsonyabb borítású, ahol a nyílt homokfelszínek mellett igen gazdag a moha- és zuzmószint. Domináns faja a *Festuca vaginata*, további évelő fűfajai a *Stipa capillata*, *Phleum phleoides*, *Poa bulbosa*, *Carex liparicarpos*, valamint helyenként a *Bothriochloa ischaemum*. Évelő kétszikű fajai a *Potentilla arenaria*, *Alyssum tortuosum*, *Euphorbia seguieriana*, *Thymus sp.*, *Medicago minima*, *Hieracium echinoides*, *Artemisia campestris*, *Fumana procumbens*, *Petrorhagia saxifraga*. Védett fajai az *Allium sphaerocephalon*, *Centaurea arenaria*, *Helichrysum arenarium*. A homoki gyepek közönséges fajai közül a *Silene otites*, *S. conica*, *Allium flavum* emelendő ki. Az *Eryngium campestre* jelenléte zavarást jelez, az *Ailanthus altissima* és a *Robinia pseudoacacia* terjedése pedig további veszélyeztető tényezőt jelent. Természetvédelmi szempontból negatívumként értékelhető továbbá a *Coryza canadensis* és az *Ambrosia artemisiifolia* egyes foltokban való nagyarányú előfordulása is.

Homoki sztyepprétek (H5b)

Homokbuckákon, humuszban gazdagabb homoktalajon találkozhatunk különböző degradáltsági fokú, zárt homoki sztyepprétekkel. Ebben a gyeptípusban a *Festuca rupicola*, *Koeleria cristata*, *Poa angustifolia* dominál, míg a bolygatottabb, zavartabb részeken a *Bothriochloa ischaemum*. Helyenként az erre a típusra igen jellemző *Chrysopogon gryllus*, *Stipa capillata*, vagy *Asparagus officinalis* egyedei emelkednek ki a közel azonos magasságú gyeptől. További sás- és fűfajai a *Carex praecox*, *C. stenophylla*, *C. liparicarpos*, *C. supina*, *C. caryophylla*, *Anthoxanthum odoratum*, és a *Briza media*. A fűféléknél alacsonyabb tőszámmal igen sokféle kétszikű fordulhat elő, ami szinte végtelen fajgazdagságot kölcsönöz e gyepeknek. Gyakori az *Achillea collina*, *Euphorbia cyparissias*, *Teucrium chamaedrys*, *Erysimum diffusum*, *Galium verum*, *Filipendula vulgaris*, különösen a buckatalpakhöz közel a *Salvia pratensis*. Ritkábban fordul elő a *Pulsatilla nigricans*, *Helichrysum arenarium*, *Allium sphaerocephalon*, *Anthyllis vulneraria*, *Polygala comosa*, *Ranunculus polyanthemus*, *Centaurea arenaria*, *Polygonum arenarium*, *Salsola kali*, *Plantago media*, *Artemisia campestris*, *Hieracium echinoides*, *H. pilosella*, *Gypsophila paniculata*, *Luzula campestris*, *Colchicum autumnale*. Alacsonyabb térszínen az *Orchis morio*, *Equisetum moorei*, *Peucedanum oroselinum* is megtalálható. Nyíltabb foltokon *Alyssum tortuosum*, *Allium*

1. táblázat. Az élőhelyfoltok területi megoszlása.

Élőhelytípus (ÁNÉR)	Terület (ha)
Zsombékosok	0,1395
Nem zsombékoló magassásrét	3,7665
Meszes láprét	1,4913
Kiszáradó láprét	19,8041
Mocsárrét	1,6641
Lápi magaskórós	0,8048
Nyílt homokpusztagyep	0,3014
Homoki sztyepprét	67,8463
Jellegtelen üde gyepek, magaskórósok	7,6831
Jellegtelen száraz, félszáraz gyepek	1,5887
Lágyzárú özönfajok állományai	16,8988
Üde és nedves cserjések	7,5577
Őshonos fafajú facsoportok, fasorok	7,2331
Jellegtelen puhafás és pionír erdők	44,38
Vegyes erdők	15,3694
Akácültetvények	7,0938
Telepített erdei ésfeketefenyvesek	9,4746
Nem őshonos fafajok spontán állományai	5,0674
Extenzív szántó	1,2857
Tanyák, családi gazdaságok	0,5784
Úthálózat	1,8832
Összesen	221,9119

Megjegyzések: (1) A meszes és kiszáradó láprétek, valamint a jellegtelen puhafás vagy pionír erdők esetében a számolt terület az ide tartozó átmeneti, vagy finomabb kategóriák területét is tartalmazza. (2) A Látrányi Puszta TT. összterülete pontosan 220,6927 hektár. A számolt értékben való eltérés valószínűleg a rajzolás okozta pontatlanságnak tudható be, azonban a hiba 0,5 %-os, így elhanyagolható.

flavum, *Thymus sp.*, *Euphorbia seguieriana* és *Potentilla arenaria* jelenik meg a *Festuca*-csomók között. A buckatetőkön, feltehetően a helyi kilúgzódás miatt savanyúbb homokon *Rumex acetosella*, *Danthonia decumbens* és *Hypochoeris radicata* is előfordul. A kiszáradó láprétek fajai is felkúszhatnak a lankásabb buckaoldalakra, ahol kissé nedvesebbek a körülmények. A *Frangula alnus*, *Holcus mollis*, *Carex hirta*, *Centaurea pannonica* syn. *C. jacea* ssp. *angustifolia* és *Serratula tinctoria* jelenléte jól jelzi mindezt. Gyakran *Crataegus monogyna*-val, *Prunus spinosa*-val való cserjésedés figyelhető meg. Az egykoron legeltetett részeken viszonylag sok a tövises növény (*Ononis spinosa*, *Eryngium campestre*) a gypsintben is. Helyenként a *Solidago gigantea*, *S. canadensis* és a *Calamagrostis epigeios* is jelen van.

Jellegtelen üde gyepek és magaskórósok (OB)

Üde vagy nedves termőhelyi körülmények között kialakult élőhelyfoltok tartoznak ide, amelyek természetes élőhelytípusba nem sorolhatók be, mivel fajkészletük jellegtelen, gyomos, kevert vagy degradált (BÖLÖNI *et al*/2011). Látrányban egy a terület keleti oldalán található, felülvetett mocsárrétet, illetve egy jellegtelen üde magaskóróst

tekinttünk ide tartozónak. Előbbi esetében a felülvetés *Medicago sativa* és *Festuca pratensis* keverékével történt. Rendszeres kaszálással hasznosítják. A vetett, értelem-szerűen tömeges fajok mellett számtalan kétszikű alkotja a gyepeket, amelyek közt főként nedves réti illetve indifferens fajok vannak. Az egész folt nem egységes, ami a tulajdonviszonyokra vezethető vissza, illetve arra, hogy más tulajdonos más módon gazdálkodott (vagy gazdálkodik) a területen. A kissé diverzebb déli részen a *Festuca pratensis* mellett *Molinia coerulea*, *Succisa pratensis*, *Ranunculus acris*, *Daucus carota*, *Plantago lanceolata*, *Betonica officinalis*, *Sanguisorba officinalis*, *Lythrum salicaria*, *Cirsium canum* és *Lychnis flos-cuculi* fordult elő. Érdekeség, hogy az első sorban kiszáradó láprétekre jellemző *Dianthus superbus* több száz töre tehető állománnyal volt jelen a területen. A másik, magaskórós jellegű élőhelyfolt a Visz községet Látránnyal összekötő út mellett található, egy árokserű mélyedésben, alacsonyabb térszínen. Domináns faja a *Solidago gigantea*, azonban még nyomokban felfedezhetők benne a magaskórósok fajai. Az említett inváziós növény mellett *Galium palustre*, *Phragmites australis*, *Filipendula ulmaria* és nagy mennyiségű *Calystegia sepium* is előfordult.

Jellegtelen száraz-félszáraz gyepek (OC)

Az előző felmérés óta a terület középső és északi részén akkor parlagnak besorolt élőhelyek jellegtelen száraz, félszáraz gyepekké, óparlagokká „fejlődtek”. Gyomosak, jellegtelenek, látszanak rajtuk bolygatás nyomai. Fajkészletük zömmel indifferens fajokból áll. Leggyakrabban *Calamagrostis epigeios*, *Dipsacus laciniatus*, *Ambrosia artemisiifolia*, *Cirsium canum*, *Achillea collina*, *Centaurea pannonica*, *Rumex acetosella*, *Conyza canadensis*, *Daucus carota*, *Berteroa incana*, *Plantago lanceolata*, *Verbascum phlomoides*, *Galium verum*, *Solidago gigantea* előfordulása volt jellemző.

Lágyszárú özönfajok állományai (OD)

A vizsgált területen a *Solidago gigantea* terjedése okozza a legnagyobb problémát. Ilyen élőhelyeknek azokat az erősen gyomosodott állományokat tekintetük, ahol az inváziós növény nagyfokú dominanciája volt megfigyelhető. Az ide tartozó területek igénylik a legsürgősebb természetvédelmi célú beavatkozást, kezelést.

Üde és nedves cserjések (P2a)

Ez a növényzeti típus elsősorban illegális homokbányászat által bolygatott területen alakult ki. Valaha homoki sztyepprétek voltak itt jellemzőek, azonban a homok kinyerésével alacsonyabb térszín jött létre, ahol csapadékosabb években a víz megáll. Fialtal, alacsony termetű, pionír *Pinus sylvestris*, *Betula pendula*, *Populus alba*, *Cornus sanguinea*, *Salix alba*, *S. purpurea*, *S. cinerea*, *Frangula alnus*, és *Viburnum opulus* alkotják a viszonylag sűrű cserjés részeket. A szárazabb helyeken a *Cornus sanguinea* mellett a *Crataegus monogyna* dominál. A magasabb, kissé szárazabb térszíneken ligetes jellegű állományt alkotnak a cserjék, és a szomszédos sztyepprétekkel finoman mozaikolnak. Más esetekben gyepszintjük meglehetősen gyér. Az alacsonyabb részeken a *Salix*-fajok dominálnak, a mohaszint fejlett, amelyet közönséges lombosmoha fajok alkotnak. Megjelenik a *Phragmites australis* is, azonban nem alkot zárt állományokat. Azokon a részeken, amelyek magassárréttel határosak, a *Salix cinerea* a legjellemzőbb fás szárú faj. Kis területen tűzegképződés is zajlik, ezt jelzi a cserjék alatt helyenként megtalálható *Thelypteris palustris*. A típus nagyobb állománya található meg a terület északi részén, nedves rétek szukcessziójának köszönhetően, részben azokkal mozaikolva. A bekötőút kanyarulatától keletre eső folt éger-telepítés eredménye, az éger (*Alnus glutinosa*) egyedek még nem érték el a fatermetet.

Őshonos fajú facsoportok, fasorok, erdősavok (RA)

Ide tartoznak azok a kisebb, fás szárúakból álló állományok, amelyek már nem tekinthetők magányos fának, de még nem záródtak erdővé sem (BÖLÖNI *et al.* 2011). Elsősorban őshonos, puhafából álló, többnyire ültetett fasorok, vagy spontán kialakult facsoportok sorolhatók ebbe a kategóriába a területen. A fák alatt a cserje- és gyepszint jellegtelen.

Őshonos fajú puhafás jellegtelen, vagy pionír erdők (RB)

Jellegtelen állományok, amelyek természetes úton, spontán erdősülés során alakulnak ki, azonban ide sorolandók a jellegtelen aljnövényzetű telepített égeresek is. A lombkoronaszint fajkészlete rendkívül kevert, ahol az őshonos puhafák dominanciája figyelhető meg. Előfordulhatnak benne pionír és tájidegen fajok is. Leggyakrabban *Betula pendula*, *Pinus sylvestris*, *Populus alba*, *P. nigra*, *P. tremula*, *P. x canescens*, *Salix alba*, *S. cinerea*, *S. fragilis* alkotják. Helyenként megjelenik a *Robinia pseudoacacia*, *Ailanthus altissima*, *Acer negundo*, *Alnus glutinosa*, vagy az *Acer pseudoplatanus* is. A szántó környezetben húzódó foltjában egy valaha volt jobb erdőállomány nyomait őrzi egy-egy példány *Quercus robur*, *Pyrus pyraeaster*, *Cerasus avium*. A cserjeszintet főleg *Cornus sanguinea*, a széleken, ahol szárazabb a termőhely *Crataegus monogyna*, *Prunus spinosa* alkotja, de előfordulhat *Frangula alnus*, *Euonymus europaeus*, *Ligustrum vulgare*, *Rosa canina*, *Sambucus nigra*, *Corylus avellana* is. A gyepszint jellegtelen, sok generalista fajjal. *Solidago gigantea*-val erősen fertőzött. Vannak erősen ligetes állományai is, ahol a szomszédos szárazabb gyeppel mozaikol. Alacsonyabban fekvő állományaiban megjelennek az inkább nedvesebb élőhelyeket kedvelő, kórós megjelenésű fajok is, mint az *Equisetum telmateia*, *Lythrum salicaria*, *Sonchus palustris*, *Epilobium hirsutum*, *Valeriana officinalis* vagy a generalista *Artemisia vulgaris*, *Heracleum sphondylium*, *Urtica dioica*, *Phragmites australis*, *Calamagrostis epigeios*.

A csoporton belül kiemelten ábrázoltuk a jellegtelen aljnövényzetű telepített égereseket. A lombszintben nagyrészt csak az *Alnus glutinosa* fordul elő, néhol azonban a *Robinia pseudoacacia* és az *Ailanthus altissima* is behúzódik az állományokba. Cserjeszintjében *Rubus fruticosus* képezhet áthatolhatatlan tömeget. A *Solidago gigantea* többnyire szegélyt alkotva fordul elő, mellette kevés lágyszárú figyelhető csak meg az aljnövényzetben: *Scirpoides holoschoenus*, *Carex acutiformis*, kora tavasszal néhány tő *Corydalis solida*, később az *Epilobium hirsutum* néhány példánya. A védett *Equisetum hyemale*, valamint az *E. ramosissimum* és kettejük hibridje, a hatályos jogszabályok szerint szintén védett, *E. moorei* is előfordult ilyen állományban. Utóbbira jellemző a legnagyobb részarány, jelentős állománya homoki sztyepprétekbe is áthúzódik.

Őshonos lombos fajokkal elegyes idegenhonos lombos, vegyes erdők (RDb)

Ezt a kategóriát gyűjtőcsoportnak tekintettük és ide soroltuk be azokat az erdőrészeleteket, amelyekben keményfák, puhafák, tájidegen és adventív fajok együtt fordultak elő. Erdészeti üzemtervek szerint az ábrázolt foltban *Alnus glutinosa*, *Acer platanoides*, *Tilia tomentosa*, *Robinia pseudoacacia*, *Pinus sylvestris*, *Pinus nigra*, *Ailanthus altissima*, *Quercus robur* található. Aljnövényzetük fajszegény, a zártabb, elegyetlen állományoké szinte nudum.

Akác ültetvények (S1)

Az akác ültetvény kategóriába az elegyetlen, idősebb akáctelegek kerültek, melyek a terület déli-délnyugati oldalán találhatóak. Szomszédságukban a faj spontán terjedése figyelhető meg.

Ültetett erdei és feketefenyvesek (S4)

Elegyetlen állományai a terület nyugati, délnyugati részén találhatóak, máshol valamilyen lombos fajjal elegyesen fordul elő valamelyik túlevelű faj. Aljnövényzetük szegényes, de őrzi még a homokpuszták nyomát, hiszen előfordul bennük a *Carex liparicarpus*, *Festuca vaginata*, *Euphorbia seguieriana*, *Hieracium echinoides*, néhány tő *Juniperus communis*, a frissen bolygatott, nyíltabb helyeken *Kochia laniflora* és a védett, a területről új florisztikai adatként szereplő *Onosma arenaria* is. Ezen kívül olyan közönséges fajok is megtalálhatóak, mint az *Elymus repens*, *Calamagrostis epigeios*, *Dactylis glomerata*, valamint az üdebb helyeket kedvelő *Dryopteris filix-mas* is. Természetvédelmi szempontból problémát jelent, hogy *Ailanthus altissima*-val erősen fertőzöttek.

Nem őshonos fajok spontán állományai (S6)

A nem őshonos fajok spontán állományai általában az ültetett állományok megszórásának köszönhetően spontán terjedés következtében jöttek létre, többnyire az ültetvényekhez közel. A vizsgált területen a *Robinia pseudoacacia* és *Ailanthus altissima* állományok tartoznak ebbe a csoportba.

Extenzív szántók (T6)

A védett területen egyetlen olyan mezőgazdasági terület van, amelyet rendszeresen művelnek. Ez egy 1,2 hektáros szántóterület, ahol a tulajdonos extenzív módon gazdálkodik.

Tanyák, családi gazdaságok (U10)

A területen található malom és az egykori mérlegház 0,5 hektárnyi területét rögzítettük ebben a csoportban.

Úthálózat (U11)

Ebbe a kategóriába a Visz községet Látránnyal összekötő aszfaltozott utat soroltuk, a keskenyebb földutakat nem jelöltük a térképen. Ide tartozóként rögzítettük a keskeny útszéli gyomvegetációt, mivel annak szélessége nem érte el az ÁNÉR szerint előírt rögzítési minimumot.

A terepbejárások során a vizsgált területen összesen 241 növényfaj előfordulását állapítottuk meg (1. melléklet). Ezek között a hatályos jogszabály alapján 22 védett faj található: *Allium sphaerocephalon*, *Carex paniculata*, *Centaurea arenaria*, *Cirsium rivulare*, *Dactylorhiza incarnata*, *Dianthus superbus*, *Eleocharis uniglumis*, *Epipactis palustris*, *Equisetum hyemale*, *Equisetum moorei*, *Eriophorum angustifolium*, *Eriophorum latifolium*, *Helichrysum arenarium*, *Onosma arenaria*, *Orchis morio*, *Orchis palustris*, *Parnassia palustris*, *Pulsatilla nigricans*, *Schoenus nigricans*, *Sonchus palustris*, *Thelypteris palustris*, *Veratrum album*.

Következtetések

Az élőhelyterképezés eredményeiből látszik, milyen nagymértékű a változatosság a területen, hiszen 220,7 hektáron 26 különböző élőhelytípust sikerült kimutatnunk 94 élőhelyfoltban (foltcsoportban). A lehető legnagyobb részletességre törekedtünk, mivel a vizsgált terület legjelentősebb természeti értékei a legkisebb, ritka élőhelyfoltokban rejlnek. Mivel sok ritka, védett faj találja meg az életfeltételeit itt, ezért fontos ezeknek a kis fragmentumoknak a rögzítése is. A természetvédelmi szempontból értékesebb élőhelyek viszont nagyon érzékenyek, így fontos feladat fenntartásuk akár aktív beavatkozással is. Nedvesebb termőhelyeken a vízellátás sérülése, megszűnése, így a kiszáradás, míg szárazabb termőhelyeken inkább az emberi behatások okozta jellegtelenné válás a legveszélyeztetőbb tényező. Az egész területen problémát jelent az agresszív, inváziós gyomnövények terjedése (*Solidago gigantea*, *Ailanthus altissima*, *Robinia pseudoacacia*, kisebb mértékben az *Asclepias syriaca*), amely ellen a lehető leggyorsabban be kellene avatkozni.

A Látrányi Pusztai élőhelyei közül a fátlan típusok azok, amelyek kiemelt figyelmet érdemelnek. A legnagyobb területarányt a homoki sztyepprétek képviselik, a nyílt homokpusztagyepék viszont csak igen kis területen vannak jelen. Mindez az élőhely országos helyzetét is reprezentálja. A természetes, nedves gyepi élőhelyek közül a leggyakoribbnak a kiszáradó láprét tekinthető, míg a zsombékosok csak igen kis kiterjedésben, fragmentálisan találhatóak. A legnagyobb természetvédelmi értéket a közel 1,5 hektár területű meszes láprétek jelentik. Az említett élőhelyek egymáshoz viszonyított aránya jól tükrözi a termőhelyek állapotát, vízellátottságát, így hosszú távú termőhelyi változások is nyomok követhetők. Ennek jó indikátora lehet akár a *Schoenus nigricans* is. Érdekes és érdemes lenne megfigyelni, hogy hogyan változik a növény által kirajzolt foltok mérete az idők során. Jelenleg pillanatnyi állapotot ábrázoltunk, azonban ezeknek az élőhelyeknek dinamikája van. A foltok méretének növekedése, csökkenése, vagy a fajösszetétel és a dominanciaviszonyok változása jól jelezhetné számunkra a változásokat. További, indikátorként is viselkedő, domináns fajok állományosságának hosszú távú vizsgálata sokat mondhatna a környezeti adottságok változásairól.

Felmérésünk során a növényzet aktuális állapotát rögzítettük. Mivel az 1996–2002-es vizsgálat során a szerző más kategóriarendszerrel dolgozott – az ÁNÉR később került kidolgozásra – így érdemi, számadatokkal is alátámasztható összehasonlítás nem tehető a növényzeti változásokat illetően. Munkánk ugyanakkor megteremtette egy későbbi, azonos (standard) kategóriarendszert alkalmazó kutatás eredményeivel való összevetés (long term monitoring) lehetőségét.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetünket szeretnénk kifejezni Rozner Györgynek és Dr. Lanszki Józsefnek a térinformatikai eszköz-, szoftver- és tudásháttér megteremtéséért.

Irodalom

- ÁBRAHÁM L. (szerk.) 2003: A Látványi Puszta Természetvédelmi Terület élővilága. – Natura Somogyiensis 5. Kaposvár
- BARTHA S., BALOGH L., BIRÓ M., BÓDIS J., CSETE S., CSIKY J., FRÁTER E., HAYEK Zs., LÁJER K., PURGER D. és SZIGETVÁRI Cs. 2006: Nyílt és záródó homokpusztagyepék társulási viszonyainak összehasonlítása a vácrátóti Tece legelőn. In: Molnár, E. (szerk.) Kutatás, oktatás, értékeremtés. – MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete, Vácrátót, pp. 111-132.
- BORHIDI A. 2003: Magyarország növénytársulásai. – Akadémiai Kiadó, Budapest pp.86-258.
- BÖLÖNI J., MOLNÁR Zs. és KUN A. (szerk.) 2011: Magyarország Élőhelyei. Vegetációtípusok leírása és határozója, ÁNÉR 2011. – MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete, Vácrátót
- DEBRECZY Zs. 1981: Növényvilág a Balaton körül. In: Illés I. (szerk.): Tavunk, a Balaton. – Natura Kiadó, Budapest pp.75-119.
- DOVÉNYI Z. (szerk.) 2010: Magyarország kistájainak katasztere. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest pp. 439-441.
- IHRIG D. (szerk.) 1973: A magyar vízszabályozás története. – Országos Vízügyi Hivatal, Budapest
- KIRÁLY G. (szerk.) 2009: Új magyar fűvészkönyv. – Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósavafó
- KOVÁCS, M. 1955: Die zöologischen und ökologischen Verhältnisse von *Cladium marisci* in der gegend des Balaton-Sees. – Acta Botanica Hungarica 2/1-2: 133-146.
- KOVÁCS M. 1958: Magyarország láprétegeinek ökológiai viszonyai (Talajmikroklima viszonyok). – Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Csoportjának Közleményei 1: 387-454.
- LÁJER K. 1998/a: Bevezetés a magyarországi lápok vegetációökológiájába. – Tilia 6: 84-238.
- LÁJER K. 1998/b: Újabb adatok Belső-Somogy flórájának és vegetációjának ismeretéhez. – Somogyi Múzeumok Közleményei 13: 217-239.
- LÁJER K. 1998/c: Az *Aldrovanda vesiculosa* L. újabb előfordulása és egyéb adatok Magyarország flórájának ismeretéhez. – Kitaibelia III/2: 263-274.
- LÁJER K. 2003: A Látványi Puszta Természetvédelmi Terület növényzetéről. – Natura Somogyiensis 5: 13-28.
- LÁJER K. 2006: A kormos csáté társulási viszonyairól Magyarországon. – Flora Pannonica 4: 77-90.
- LENDVAI G. 1990: A Tengelici-homokvidék északi részének vegetációja. – Botanikai Közlemények 77/1-2: 9-16.
- MAROSI S. (szerk.) 1990: Magyarország kistájainak katasztere. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- MOLNÁR, Cs., MOLNÁR, Zs., BARINA, Z., BAUER, N., BIRÓ, M., BODONCZI, L., CSATHÓ, A.I., CSIKY, J., DEÁK, J.Á., FEKETE, G., HARMOS, K., HORVÁTH, A., ISÉPY, I., JUHÁSZ, M., KÁLLAYNE SZERÉNYI, J., KIRÁLY, G., MAGOS, G., MÁTÉ, A., MESTERHÁZY, A., MOLNÁR, A., NAGY, J., ÓVÁRI, M., PURGER, D., SCHMIDT, D., SRAMKÓ, G., SZÉNÁSI, V., SZMORAD, F., SZOLLÁT, Gy., TÓTH, T., VIDRA, T. & VIRÓK, V. 2008: Vegetation-based landscape regions of Hungary. – Acta Botanica Hungarica 50: 47-58.
- MOLNÁR, Zs., BIRÓ, M., BÖLÖNI, J. & HORVÁTH, F. 2008/a: Distribution of the (semi-) natural habitats in Hungary I. Marshes and grasslands. – Acta Botanica Hungarica 50: 59-105.
- MOLNÁR Zs., FEKETE G., BIRÓ M. és KUN A. 2008/b: A Duna-Tisza közti homoki sztyepprétek történeti, tájökölógia jellemzése. In: Kröel-Dulay Gy., Kalapos T., Mojzes A. (szerk.): Talaj-vegetáció-klíma kölcsönhatások. Köszöntjük a 70 éves Láng Editet. – MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete, Vácrátót, pp. 36-59.
- ROZNER Gy., MIKÓVICS E. és VIDÉKI R. 2011: Védett növényfajok előfordulási adatai Észak-Somogyban. – Natura Somogyiensis 19: 5-26.
- SZALÓKY I. és BÓDIS J. 2004: A Lellei-Bozót és a Szemesi-Berek élőhelyei. – Somogyi Múzeumok Közleményei 16: 279-290.
- ZLINSZKY A. 2011: A Balaton és a környező mocsarak történelmi rekonstrukciója térinformatikai módszerekkel. – A Balaton ökológiája, Magyar Tudományos Akadémia, Balatoni Limnológiai Kutatóintézet elektronikus folyóirata 1: 49-60.

1. melléklet. A vizsgált területen előfordult növényfajok listája.

<i>Acer campestre</i>	<i>Asparagus officinalis</i>	<i>Carex supina</i>	<i>Cynodon dactylon</i>
<i>Acer platanoides</i>	<i>Astragalus cicer</i>	<i>Carex vulpina</i>	<i>Dactylis glomerata</i>
<i>Acer negundo</i>	<i>Berteroa incana</i>	<i>Carduus nutans</i>	<i>Dactylorhiza incarnata</i>
<i>Acer pseudoplatanus</i>	<i>Betonica officinalis</i>	<i>Carlina vulgaris</i>	<i>Danthonia decumbens</i>
<i>Achillea asplenifolia</i>	<i>Betula pendula</i>	<i>Centaurea arenaria</i>	<i>Daucus carota</i>
<i>Achillea collina</i>	<i>Bothryochloa ischaemum</i>	<i>Centaurea pannonica</i>	<i>Deschampsia caespitosa</i>
<i>Aegopodium podagraria</i>	<i>Brachypodium pinnatum</i>	<i>Cerasus avium</i>	<i>Dianthus pontederiae</i>
<i>Agrostis alba</i>	<i>Briza media</i>	<i>Chelidonium majus</i>	<i>Dianthus superbus</i>
<i>Agrimonia eupatoria</i>	<i>Bromus squarrosus</i>	<i>Chenopodium album</i>	<i>Dipsacus laciniatus</i>
<i>Ailanthus altissima</i>	<i>Calamagrostis epigeios</i>	<i>Chrysopogon gryllus</i>	<i>Dryopteris filix-mas</i>
<i>Allium angulosum</i>	<i>Calystegia sepium</i>	<i>Cichorium intybus</i>	<i>Eleocharis uniglumis</i>
<i>Allium flavum</i>	<i>Carex acutiformis</i>	<i>Cirsium arvense</i>	<i>Elymus hispidus</i>
<i>Allium sphaerocephalon</i>	<i>Carex caryophyllaea</i>	<i>Cirsium canum</i>	<i>Elymus repens</i>
<i>Allium vineale</i>	<i>Carex elata</i>	<i>Cirsium oleraceum</i>	<i>Epilobium hirsutum</i>
<i>Alnus glutinosa</i>	<i>Carex flacca</i>	<i>Cirsium palustre</i>	<i>Epipactis palustris</i>
<i>Alyssum tortuosum</i>	<i>Carex flava</i>	<i>Cirsium rivulare</i>	<i>Equisetum hyemale</i>
<i>Ambrosia artemisiifolia</i>	<i>Carex hirta</i>	<i>Cladium mariscus</i>	<i>Equisetum moorei</i>
<i>Angelica sylvestris</i>	<i>Carex hostiana</i>	<i>Colchicum autumnalis</i>	<i>Equisetum palustre</i>
<i>Anthoxanthum odoratum</i>	<i>Carex liparicarpus</i>	<i>Conyza canadensis</i>	<i>Equisetum ramosissimum</i>
<i>Anthyllis vulneraria</i>	<i>Carex panicea</i>	<i>Cornus sanguinea</i>	<i>Equisetum telmateia</i>
<i>Arctium lappa</i>	<i>Carex paniculata</i>	<i>Corydalis solida</i>	<i>Eringium campestre</i>
<i>Artemisia campestre</i>	<i>Carex praecox</i>	<i>Corylus avellana</i>	<i>Eriophorum angustifolium</i>
<i>Artemisia vulgaris</i>	<i>Carex riparia</i>	<i>Crataegus monogyna</i>	<i>Eriophorum latifolium</i>
<i>Asclepias syriaca</i>	<i>Carex stenophylla</i>	<i>Cruciata laevipes</i>	<i>Erysimum diffusum</i>

<i>Euonymus europaeus</i>	<i>Koeleria cristata</i>	<i>Polygonum arenarium</i>	<i>Senecio integrifolius</i>
<i>Eupatorium cannabinum</i>	<i>Knautia arvensis</i>	<i>Populus alba</i>	<i>Serratula tinctoria</i>
<i>Euphorbia cyparissias</i>	<i>Lathyrus tuberosa</i>	<i>Populus x canescens</i>	<i>Seseli annuum</i>
<i>Euphorbia seguieriana</i>	<i>Ligustrum vulgare</i>	<i>Populus nigra</i>	<i>Setaria viridis</i>
<i>Euphorbia villosa</i>	<i>Linaria vulgaris</i>	<i>Populus nigra cv. italica</i>	<i>Silene conica</i>
<i>Festuca pratensis</i>	<i>Lotus siliquosus</i>	<i>Populus tremula</i>	<i>Silene otites</i>
<i>Festuca rupicola</i>	<i>Lotus corniculatus</i>	<i>Potentilla anserina</i>	<i>Silene vulgaris</i>
<i>Festuca vaginata</i>	<i>Luzula campestris</i>	<i>Potentilla arenaria</i>	<i>Sisymbrium altissimum</i>
<i>Filipendula ulmaria</i>	<i>Lychnis flos-cuculi</i>	<i>Potentilla erecta</i>	<i>Solanum dulcamara</i>
<i>Filipendula vulgaris</i>	<i>Lycopus europaeus</i>	<i>Prunus spinosa</i>	<i>Solidago canadensis</i>
<i>Fragaria viridis</i>	<i>Lysimachia vulgaris</i>	<i>Pseudolysimachion spicata</i>	<i>Solidago gigantea</i>
<i>Frangula alnus</i>	<i>Lythrum salicaria</i>	<i>Pulicaria dysenterica</i>	<i>Sonchus palustris</i>
<i>Fraxinus excelsior</i>	<i>Medicago falcata</i>	<i>Pulsatilla nigricans</i>	<i>Stipa capillata</i>
<i>Fumana procumbens</i>	<i>Medicago minima</i>	<i>Pyrus pyraeaster</i>	<i>Succisa pratensis</i>
<i>Galium aparine</i>	<i>Medicago sativa</i>	<i>Quercus robur</i>	<i>Symphytum officinalis</i>
<i>Galium mollugo</i>	<i>Mentha aquatica</i>	<i>Ranunculus acris</i>	<i>Teucrium chamedrys</i>
<i>Galium palustre</i>	<i>Molinia arundinacea</i>	<i>Ranunculus polyanthemos</i>	<i>Thelypteris palustris</i>
<i>Galium verum</i>	<i>Molinia coerulea</i>	<i>Rhamnus catharticus</i>	<i>Thesium lynophyllum</i>
<i>Glechoma hederacea</i>	<i>Muscari comosum</i>	<i>Robinia pseudoacacia</i>	<i>Thymus sp.</i>
<i>Gypsophila paniculata</i>	<i>Oenothera biennis</i>	<i>Rosa canina</i>	<i>Tilia platyphyllos</i>
<i>Helianthemum ovatum</i>	<i>Ononis spinosa</i>	<i>Rubus caesius</i>	<i>Tragopogon pratensis ssp. orientalis</i>
<i>Helichrysum arenarium</i>	<i>Onosma arenaria</i>	<i>Rubus fruticosus</i>	<i>Trifolium arvense</i>
<i>Heracleum sphondylium</i>	<i>Orchis morio</i>	<i>Rumex acetosella</i>	<i>Typha angustifolia</i>
<i>Hieracium echinoides</i>	<i>Orchis palustris</i>	<i>Salix alba</i>	<i>Ulmus minor</i>
<i>Hieracium pilosella</i>	<i>Parnassia palustris</i>	<i>Salix cinerea</i>	<i>Urtica dioica</i>
<i>Holcus mollis</i>	<i>Petrorhagia saxifraga</i>	<i>Salix fragilis</i>	<i>Valeriana dioica</i>
<i>Humulus lupulus</i>	<i>Peucedanum oroselinum</i>	<i>Salix purpurea</i>	<i>Valeriana officinalis</i>
<i>Hypericum perforatum</i>	<i>Phalaris arundinacea</i>	<i>Salsola kali</i>	<i>Veratrum album</i>
<i>Hypochaeris radicata</i>	<i>Phleum phleoides</i>	<i>Salvia pratensis</i>	<i>Verbascum phlomoides</i>
<i>Iris pseudacorus</i>	<i>Phragmites australis</i>	<i>Sanguisorba officinalis</i>	<i>Verbascum lychnitis</i>
<i>Juglans regia</i>	<i>Pinus nigra</i>	<i>Sambucus ebulus</i>	<i>Veronica prostrata</i>
<i>Juncus articulatus</i>	<i>Pinus sylvestris</i>	<i>Sambucus nigra</i>	<i>Viburnum opulus</i>
<i>Juncus effusus</i>	<i>Plantago lanceolata</i>	<i>Saponaria officinalis</i>	<i>Vicia cracca</i>
<i>Juncus inflexus</i>	<i>Plantago media</i>	<i>Schoenus nigricans</i>	
<i>Juncus subnodulosus</i>	<i>Poa angustifolia</i>	<i>Scirpoides holoschoenus</i>	
<i>Juniperus communis</i>	<i>Poa bulbosa</i>	<i>Sedum acre ssp. acre</i>	
<i>Kochia laniflora</i>	<i>Polygala comosa</i>	<i>Selinum carvifolium</i>	

Actual Vegetation Map of Látványi Puszta Nature Conservation Area (Hungary)

KRISZTINA SOVÁNY, GYÖRGY SZOLLÁT & MAGDOLNA JUHÁSZ

The Látványi Puszta Nature Conservation Area, situated near Lake Balaton and protected since 1992 is the object of this study. Its botanical values are really unique.

Creating of a very particular and GIS-based vegetation map of the surveyed area were topical for the nature conservation. The previous vegetation map, made between 1996-2002, served as adequate basis to work out the management plan, however, needed an updating yet. The aim of this study is to make up this shortage.

The current condition of vegetation and flora of the Nature Conservation Area were recorded during our work, using the available modernest GPS-technique, GIS-software and the latest list of General National Habitat Classification System (ÁNÉR 2011), thus the

bases of comparability and reproduction were founded for future researches.

As a main result of the survey 26 several habitats were detected in 94 vegetation patches or patch-groups. Mostly the woodless habitats are the notablest ones, like rich fens, open sand steppes or some more natural stands of closed sand steppes. These are very rare in the Southern-Transdanubia, and even in Hungary as well. Many protected plant species (*Dianthus superbus*, *Eriophorum latifolium*, *Eriophorum angustifolium*, *Parnassia palustris*, *Epipactis palustris*, *Thelypteris palustris*, *Allium sphaerocephalon*, *Onosma arenaria*) find their living conditions here.

Belső-Somogy homoki gyertyános-tölgyesei¹ (*Fraxino pannonicae-Carpinetum* Soó et Borhidi in Soó 1962)

KEVEY BALÁZS^{1,2}

¹ Pécsi Tudományegyetem, Növényrendszertani és Geobotanikai Tanszék;

² Pécsi Tudományegyetem, Szőlészeti és Agrobotanikai Tanszék;
H-7624 Pécs, Ifjúság u. 6., e-mail: keveyb@tk.pte.hu

KEVEY B.: *Oak-hornbeam forests on sand in Inner Somogy, SW Hungary.*

Abstract: I present the results of a phytosociological analysis of 50 samples of oak-hornbeam forests on sand (*Fraxino pannonicae-Carpinetum*), which grow in the southwestern part of Hungary in Inner Somogy. The habitat of these forests is under slight influence of groundwater, which manifests itself in the species composition of these forests. The forests differ sharply from the oak-hornbeam forests (*Helleboro dumetorum-Carpinetum*) growing on loess in the neighbouring Zselic. The species composition somewhat resembles that of hardwood gallery forests on sand (*Knautio drymeiae-Ulmetum*), beech woods on sand (*Leucojo verno-Fagetum*), and oak-hornbeam forests along the Dráva River (*Veronico montanae-Carpinetum*). The *Fagetalia* elements in its understorey (*Actaea spicata*, *Astrantia major*, *Dentaria enneaphyllos*, *Oxalis acetosella*, etc.) are probably relics of the Beech I. phase (2500 and 800 B.C.) of the Holocene, when the climate was more humid and less extreme. It also hosts species typical of the *Aremonio-Fagion* alliance (pl. *Carex strigosa*, *Cyclamen purpurascens*, *Doronicum orientale*, *Erythronium dens-canis*, *Knautia drymeia*, *Polystichum setiferum*, *Primula vulgaris*, *Ruscus aculeatus*, *Tamus communis*, *Tilia tomentosa*), whereby it exhibits a moderate sub-Mediterranean character.

Keywords: syntaxonomy, nature preserve, landscape protection area, Duna-Dráva National Park, SW Hungary, cluster-analysis, ordination.

Bevezetés

Belső-Somogy homoki gyertyános-tölgyeseire először BORHIDI (1958) hívta fel a figyelmet. Kutatási eredményeiről több közleményben is beszámolt (BORHIDI 1963, 1965, 1966; BORHIDI és JÁRAI-KOMLÓDI 1959). Előbb a Baláta-tó melletti gyertyános-tölgyesekről közölt – öt felvétel alapján – egy részletes tabellát (BORHIDI és JÁRAI-KOMLÓDI 1959), majd Belső-Somogy gyertyános-tölgyeseit egy szintetikus táblázatban 35 felvétel alapján jellemezte (BORHIDI 1963). Magam 1974-ben – Horvát Adolf Olivér társaságában – jártam először Belső-Somogy homokvidékén, amikor megcsodáltam a Somogyszob és Kaszópuszta közötti erdőtomb homoki gyertyános-tölgyeseit és bükköseit. Mivel természetszerű állományaik az utóbbi évtizedekben erősen megfogyatkoztak, ezért – mielőtt tovább degradálódnának – szükségesnek láttam felmérésüket. E gyertyános-tölgyesekből 147 cönológiai felvételt készítettem, s e felmérési anyagból jelen tanulmányhoz 50 felvételt választottam ki (1. táblázat).

Anyag és módszer

Kutatási terület jellemzése

Belső-Somogy homokvidéke Dél-Dunántúl flóravidékének (*Praeillyricum*) középső részét foglalja el, a belső-somogyi flórajárás (*Somogyicum*) legnagyobb és legváltózatossabb részét képezi (vö. BORHIDI 1958).

BORHIDI (1961) klímazonális térképe szerint Belső-Somogy nyugati fele a gyertyános-tölgyes klímazonába tartozik, s a cönológiai felvételek túlnyomó része is innen származik. Mindössze néhány felvétel készült a gyertyános-tölgyes és a zárt tölgyes zóna átmeneti részén (Libickozma, Nagykorpád). A vizsgált állományok 115–156 m tengerszint feletti magasság mellett találhatók. Az alapkőzetet savanyú homok képezi, amelynek felső rétege rozsdabarna erdőtalajjá fejlődött. E talajok az üde és a félnedves vízgazdálkodási fokozatba sorolhatók. Az égtáji kitettség és a lejtőszög nem játszik lényeges szerepet e gyertyános-tölgyesek kialakulásában, hisz az állományok túlnyomó része kitettség nélküli termőhelyeken fordul elő. Kivételt csak a Bélavár melletti állományok képeznek, ahol a belső-somogyi homok meredek letöréssel érintkezik a Dráva fiatal öntesterületével. Fentiek alapján e gyertyános-tölgyesek előfordulása zonálisnak tekinthető.

A homokvidéket átszelő vízfolyások északi felé a Balaton felé, déli részén pedig a Dráva felé tartanak. Belső-Somogy tehát – a vízjárási viszonyokat tekintve – egy északi és egy déli kisebb tájegységre osztható. Mindezeket túl az észak-dél irányban húzódó Marcali-hát a területet egy nyugati és egy keleti alegységre is felosztja. Így Belső-Somogy valójában északnyugati, északkeleti, délnyugati és délkeleti kisebb tájegységekre bontható.

A Belső-Somogy legkülönbözőbb részein megtalálható gyertyános-tölgyesek (*Fraxino pannonicae-Carpinetum*) némi rokonságot mutatnak néhány környékbeli erdőtársulással. Ilyen Belső-Somogy homoki bükköse (*Leucojo verno-Fagetum*) és tölgy-köris-szil ligete (*Carici pendulae-Ulmetum*), a Dráva-sík gyertyános-tölgyese (*Veronico montanae-Carpinetum*), valamint a szomszédos Zselic gyertyános-tölgyese (*Helleboro dumetorum-Carpinetum*). A vizsgálatok során e társulásokkal való összehasonlítást is célul tűztem ki.

Alkalmazott módszerek

A cönológiai felvételek a Zürich-Montpellier növénycönológiai iskola (BECKING 1957) hagyományos kvadrát-módszerével készültek. A felvételek táblázatos összeállítása, valamint a karakterfajok csoportrészesedésének és

1 A kutatásokat a „TÁMOP 4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0004” pályázat támogatta

csoporttömegének kiszámítása az „NS” számítógépes programcsomaggal (KEVEY és HIRSMANN 2002) történt. A felvételkészítés és a hagyományos statisztikai számítások – kissé módosított – módszerét korábban részletesen közöltem (KEVEY 2008). A SYN-TAX 2000 program segítségével (PODANI 2001) a százalékban kifejezett konstancia (K) értékekkel kvantitatív sokváltozós cluster analízist (Method: Complete link; Coefficient: Euclidean distance) és ordinációt végeztem (Method: Principal coordinates analysis; Coefficient: Euclidean distance).

A fajok esetében HORVÁTH F. et al. (1995), a társulásoknál pedig BORHIDI és KEVEY (1996), BORHIDI (2003), ill. KEVEY (2008) nómenklatúráját követem. A társulástani és a karakterfaj-statisztikai táblázatok felépítése az újabb eredményekkel (OBERDORFER 1992, MUCINA et al. 1993; BORHIDI 2003, KEVEY 2006, 2008) módosított Soó (1980) féle cönológiai rendszerre épül. A növények cönoszisztematikai besorolásánál is elsősorban Soó (1964, 1966, 1968, 1970, 1973, 1980) művére támaszkodtam, de figyelembe vettem az újabb kutatási eredményeket is (vö. BORHIDI 1993, 1995, HORVÁTH F. et al. 1995, KEVEY ined.).

Eredmények

Fiziognómia

A táblázatban felhasznált 50 felvétel 1984 és 2008 között készült. A vizsgált gyertyános-tölgyesek az állomány korától függően 20–30 m magasak, felső lombkoronaszintjük közepesen, vagy jól záródó (70–90 %). Állandó fajai (K V, K IV) a *Quercus robur*, a *Carpinus betulus*, a *Fraxinus angustifolia* és a *Tilia cordata*, amelyek egyben konszociációt is képezhetnek.

Az alsó lombkoronaszint változóan fejlett. Magassága 12–22 m, borítása pedig 10–40 %. Főleg alászorult fák alkotják. Állandó fajai (K V, K IV) a *Carpinus betulus* mellett az *Acer campestre* és a *Tilia cordata*. Közülük csak a *Carpinus betulus* szokott előfordulni nagyobb tömegben.

A cserjeszint szintén változóan fejlett, amely elsősorban erdészeti beavatkozásokkal hozható összefüggésbe. Magassága 1–4 m, borítása pedig 1–70 %. Állandó elem (K V, K IV) itt a *Crataegus monogyna* és a *Corylus avellana*, valamint egyes fák fiatal egyedei (*Acer campestre*, *Carpinus betulus*, *Tilia cordata*). Közülük a *Carpinus betulus*, a *Corylus avellana* és a *Tilia cordata* nagyobb tömegben is megjelenhet.

Az alsó cserjeszint (újulat) nem jelentős, borítása mindössze 1–25 %. Benne a *Hedera helix* fáciesképző is lehet. Állandó fajai (K V, K IV) a következők: *Acer campestre*, *Carpinus betulus*, *Corylus avellana*, *Crataegus monogyna*, *Euonymus europaea*, *Fraxinus angustifolia*, *Hedera helix*, *Quercus robur*, *Tilia cordata*.

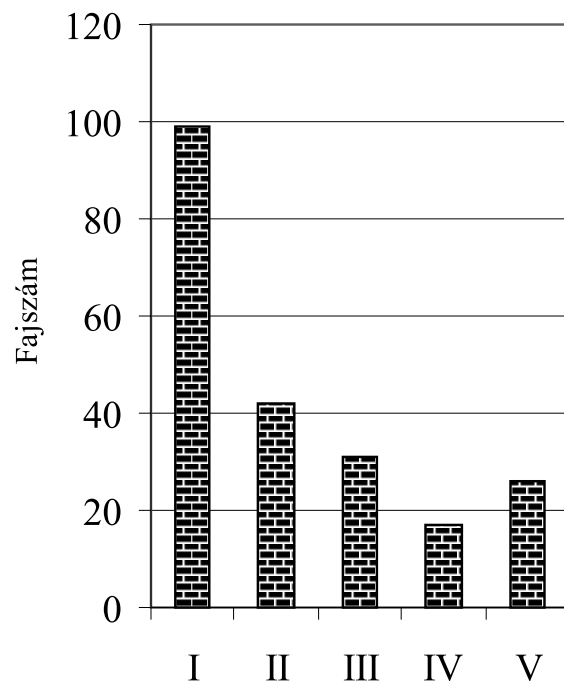
A gyepszint többnyire fejlett. Borítása legtöbbször 70–100 %, de vannak nudum (5–20%) jellegű állományok is. Állandó elemei (K V, K IV) a következők: *Aegopodium podagraria*, *Ajuga reptans*, *Alliaria petiolata*, *Allium ursinum*, *Anemone ranunculoides*, *Arum maculatum*, *Asarum europaeum*, *Brachypodium sylvaticum*, *Carex pilosa*, *Carex sylvatica*, *Circaea lutetiana*, *Convallaria majalis*, *Dentaria bulbifera*,

Dryopteris filix-mas, *Euphorbia amygdaloides*, *Ficaria verna*, *Galanthus nivalis*, *Galeobdolon luteum*, *Galium odoratum*, *Geranium robertianum*, *Geum urbanum*, *Knautia drymeia*, *Milium effusum*, *Moehringia trinervia*, *Mycelis muralis*, *Polygonatum multiflorum*, *Pulmonaria officinalis*, *Stellaria holostea*, *Symphytum tuberosum*, *Tamus communis*, *Viola sylvestris*. Fáciesképző szerepet az alábbi növények töltenek be: *Aegopodium podagraria*, *Allium ursinum*, *Carex pilosa*, *Corydalis cava*, *Doronicum orientale*, *Ficaria verna*, *Galeobdolon luteum*, *Galium odoratum*.

Fajkombináció

Állandósági osztályok eloszlása

Az 50 cönológiai felvétel alapján a társulásban 26 konstans és 17 szubkonstans faj szerepel az alábbiak szerint: K V: *Acer campestre*, *Aegopodium podagraria*, *Ajuga reptans*, *Anemone ranunculoides*, *Asarum europaeum*, *Carpinus betulus*, *Circaea lutetiana*, *Corylus avellana*, *Crataegus monogyna*, *Dryopteris filix-mas*, *Euonymus europaea*, *Ficaria verna*, *Fraxinus angustifolia*, *Galanthus nivalis*, *Galeobdolon luteum*, *Galium odoratum*, *Geranium robertianum*, *Geum urbanum*, *Hedera helix*, *Moehringia trinervia*, *Polygonatum multiflorum*, *Pulmonaria officinalis*, *Quercus robur*, *Stellaria holostea*, *Tilia cordata*, *Viola sylvestris*. – K IV: *Allium ursinum*, *Arum maculatum*, *Brachypodium sylvaticum*, *Carex pilosa*, *C. sylvatica*, *Convallaria majalis*, *Cornus sanguinea*, *Dentaria bulbifera*, *Euphorbia amygdaloides*, *Knautia drymeia*,

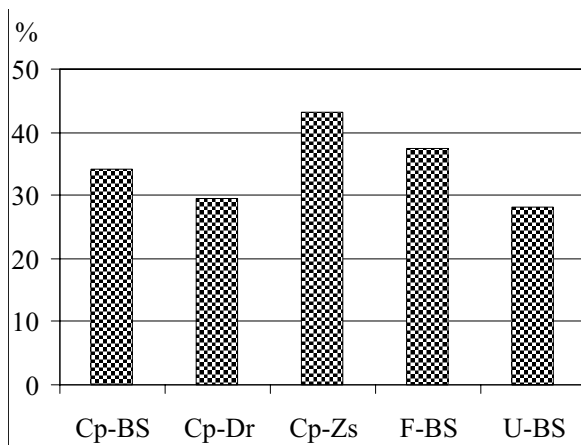
1. ábra: Konstancia-osztályok eloszlása Belső-Somogy gyertyános-tölgyeseiben (Fraxino pannonicæ-Carpinetum, Kevey ined.: 50 felv.)

Milium effusum, *Mycelis muralis*, *Quercus cerris*, *Sambucus nigra*, *Symphytum tuberosum*, *Tamus communis*, *Ulmus laevis*. Ezen kívül 31 akcesszórius (K III), 42 szubakcesszórius (K II) és 99 akcicens (K I) faj került elő (1. táblázat, 1. ábra).

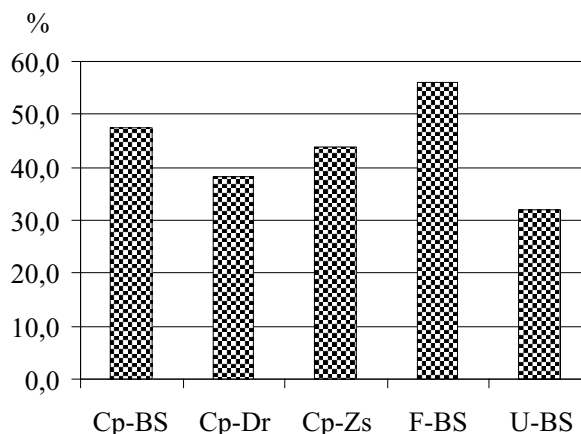
Karakterfajok aránya

A homoki gyertyános-tölgyesek viszonylag sok szubmontán elem számára nyújtanak menedéket. Ilyen *Fagetalia* jellegű fajok a következők: K V: *Aegopodium podagraria*, *Anemone ranunculoides*, *Asarum europaeum*, *Carpinus betulus*, *Circaea lutetiana*, *Dryopteris filix-mas*, *Galanthus nivalis*, *Galeobdolon luteum*, *Galium odoratum*, *Hedera helix*, *Moehringia trinervia*, *Polygonatum multiflorum*, *Pulmonaria officinalis*, *Stellaria holostea*, *Viola sylvestris*. – K IV: *Allium ursinum*, *Arum maculatum*, *Carex pilosa*, *C. sylvatica*, *Dentaria bulbifera*, *Euphorbia amygdaloides*, *Knautia drymeia*, *Milium effusum*. – K III: *Adoxa moschatellina*, *Athyrium filix-femina*, *Corydalis cava*, *Cyclamen purpurascens*, *Fagus sylvatica*, *Gagea lutea*, *Glechoma hirsuta*, *Hepatica nobilis*, *Lathyrus vernus*, *Majanthemum bifolium*, *Mercurialis perennis*, *Sanicula europaea*, *Stachys sylvatica*, *Ulmus glabra*. – K II: *Acer platanoides*, *A. pseudo-platanus*, *Cardamine impatiens*, *Carex digitata*, *Cerasus avium*, *Corydalis solida*, *Daphne mezereum*, *Dentaria enneaphyllos*, *Isopyrum thalictroides*, *Lathraea squamaria*, *Lilium martagon*, *Listera ovata*, *Oxalis acetosella*, *Paris quadrifolia*, *Primula vulgaris*, *Ranunculus lanuginosus*, *Rubus hirtus*. – K I: *Aconitum vulparia*, *Actaea spicata*, *Anemone nemorosa*, *Astrantia major*, *Cerastium sylvaticum*, *Epipactis microphylla*, *Euphorbia dulcis*, *Galeopsis speciosa*, *Galium sylvaticum*, *Geranium phaeum*, *Luzula pilosa*, *Salvia glutinosa*, *Scilla drunensis*, *Tilia platyphyllos*, *Veronica montana*, *Vinca minor*, *Viola riviniana*. E *Fagetalia* fajok 34,2% csoportrészesedést és 47,5% csoporttömeget mutatnak. Arányuk tehát magasabb, mint a Dráva menti gyertyános-tölgyesekben (*Veronico montanae-Carpinetum*) és a belső-somogyi tölgy-kőris-szil ligetekben (*Knautio drymeiae-Ulmetum*), viszont kisebb, mint a homoki bükkösökben (*Leucojo verno-Fagetum*). Érdekes módon a zselici gyertyános-tölgyesekben (*Helleboro dumetorum-Carpinetum*) a *Fagetalia* fajok csoportrészesedése magasabb, csoporttömegük viszont kisebb, mint a homoki gyertyános-tölgyesekben (2. táblázat, 2-3. ábra).

Az asszociáció rokonságot mutat Belső-Somogy tölgy-kőris-szil ligeteivel is, s e hasonlóságra az alábbi *Alnion incanae* jellegű fajok hívják fel a figyelmet: K V: *Fraxinus angustifolia*. – K IV: *Ulmus laevis*. – K III: *Carex remota*. – K II: *Viburnum opulus*, *Carex brizoides*, *Festuca gigantea*, *Ranunculus lanuginosus*, *Rumex sanguineus*. – K I: *Carex strigosa*, *Cerastium sylvaticum*, *Equisetum hyemale*, *Fragula alnus*, *Impatiens noli-tangere*, *Leucojum vernum*, *Listera ovata*, *Padus avium*, *Paris quadrifolia*, *Populus alba*, *Ribes rubrum*. Az *Alnion incanae* elemek csoportrészesedése 7,5%, csoporttömege pedig 4,8%. Arányuk tehát kisebb, mint a Dráva menti gyertyános-tölgyesekben (*Veronico montanae-Carpinetum*) és a belső-

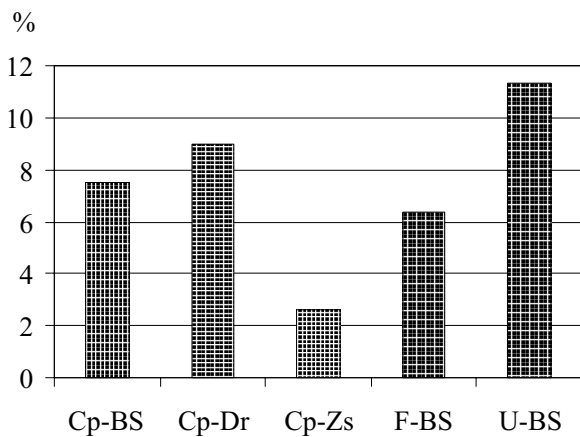
2. ábra: *Fagetalia* fajok csoportrészesedése
Cp-BS: *Fraxino pannonicae-Carpinetum* (Belső-Somogy, KEVEY ined.: 50 felv.)
Cp-Dr: *Veronico montanae-Carpinetum* (Baranyai Dráva-sík, KEVEY 2007: 50 felv.)
Cp-Zs: *Helleboro dumetorum-Carpinetum* (Zselic, BORHIDI 1984: 50 felv.)
F-BS: *Leucojo verno-Fagetum* (Belső-Somogy, KEVEY et al. 1998: 50 felv.)
U-BS: *Knautio drymeiae-Ulmetum* (Belső-Somogy, Kevey ined.: 50 felv.)

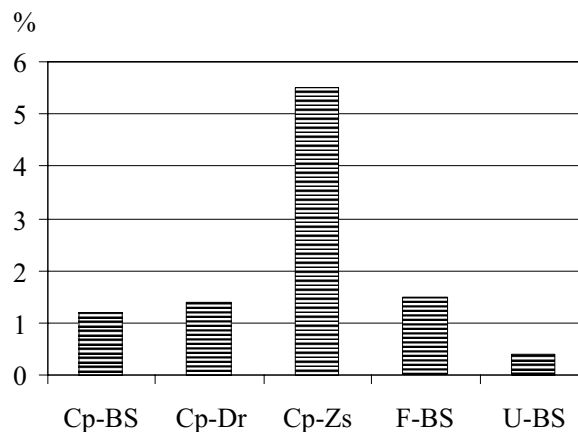
3. ábra: *Fagetalia* fajok csoporttömege
Jelmagyarázatot lásd a 2. ábra alatt

somogyi tölgy-kőris-szil ligetekben (*Knautio drymeiae-Ulmetum*), viszont magasabb, mint a belső-somogyi bükkösökben (*Leucojo verno-Fagetum*) és a zselici gyertyános-tölgyesekben (*Helleboro dumetorum-Carpinetum*) (2. táblázat, 4-5. ábra).

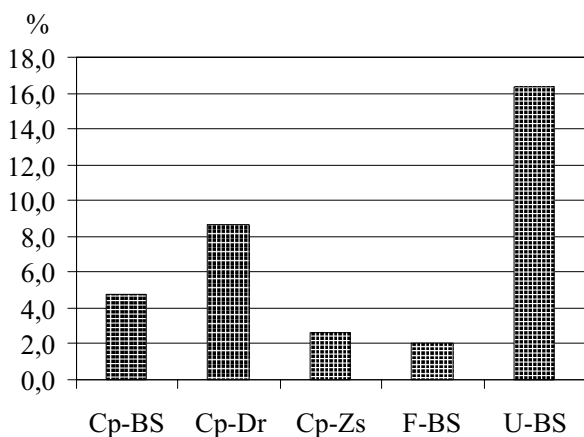
E gyertyános-tölgyesekben érdekes színező elemként jelennek meg egyes szubmediterrán, ún. *Aremonio-Fagion* jellegű fajok: K IV: *Knautia drymeia*, *Tamus communis*. – K III: *Cyclamen purpurascens*, *Ruscus aculeatus*. – K II: *Primula vulgaris*. – K I: *Carex strigosa*, *Doronicum orientale*, *Erythronium dens-canis*, *Polystichum setiferum*, *Tilia tomentosa*. E növények azonban nem játszanak meghatározó szerepet a tár-

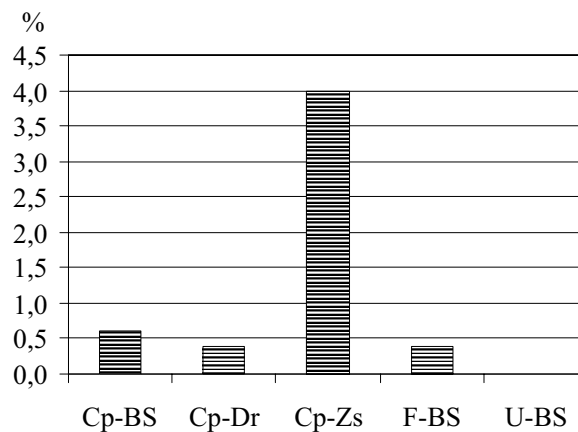
4. ábra: *Alnion incanae* fajok csoportrészesedése
Jelmagyarázatot lásd a 2. ábra alatt

6. ábra: *Aremonio-Fagion* fajok csoportrészesedése
Jelmagyarázatot lásd a 2. ábra alatt

5. ábra: *Alnion incanae* fajok csoporttömege
Jelmagyarázatot lásd a 2. ábra alatt

7. ábra: *Aremonio-Fagion* fajok csoporttömege
Jelmagyarázatot lásd a 2. ábra alatt

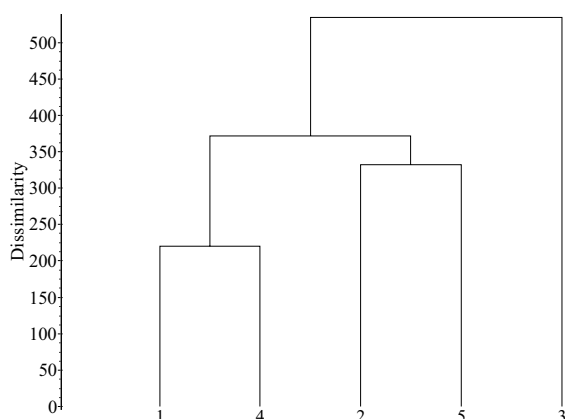
sulásban, csoportrészesedésük 1,2%, csoporttömegük pedig mindössze 0,6%. E téren a homoki gyertyános-tölgyesek (*Fraxino pannonicae-Carpinetum*) lényegesen elmaradnak a zselici gyertyános-tölgyesek (*Helleboro dumetorum-Carpinetum*) mögött, ahol az *Aremonio-Fagion* jellegű fajok csoportrészesedése 5,5%, csoporttömege pedig 4,0% (2. táblázat, 6-7. ábra).

Sokváltozós statisztikai elemzések eredményei

Fent összehasonlított erdőtürsulások egymáshoz való viszonyát korábban cluster-analízissel már vizsgáltam (vö. KEVEY 2008: 70., 73. és 80. ábra). E megállapítások szerint a homoki gyertyános-tölgyesekhez (*Fraxino pannonicae-Carpinetum*) a homoki bükkösök (*Leucojo verno-Fagetum*) állnak a legközelebb. Hasonló eredményt kaptam a százalékos kifejezett konstancia-értékekkel végzett sokváltozós analízisekkel is. A legnagyobb hasonlóság itt is e két asszociáció között mutatkozik, míg a legnagyobb különbség a löszön fejlődő zselici gyertyános-tölgyesekkel (*Helleboro dumetorum-Carpinetum*) szemben állapítható meg (8-9. ábra).

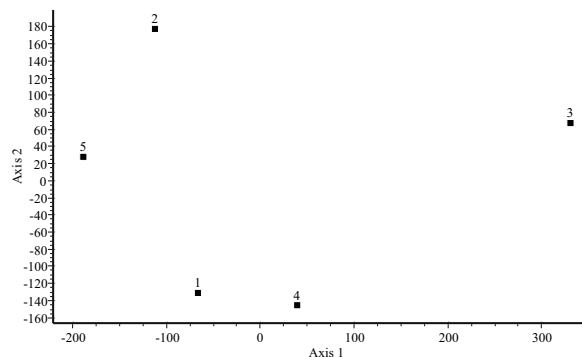
Megvitatás

A vizsgálati eredményekből arra lehet következtetni, hogy Belső-Somogy homoki gyertyános-tölgyesei viszonylag természetközeli állapotban vannak. Erre utal egyrészt a konstancia-osztályok eloszlása, mely szerint a konstans (K V) fajoknál jelentkezik egy második maximum (1. ábra). Kissé zavaróan hat azonban az, hogy több az akcesszórius (K III) faj, mint a konstans (K V). Mindez bizonyos fokú heterogénitásra utal. Ennek valószínűleg geográfiai oka lehet, ugyanis a két vízgyűjtő terület (Balaton, Dráva) és a Marcali-hát Belső-Somogyot négy kisebb tájegységre tagolja (1. előbb), s e tagoltság nyilván hatással lehetett a flóravándorlásra. Mindezen túl a fragmentálódás és az izolálódás is befolyásolhatta a gyertyános-tölgyesek faji összetételét. A felvételek túlnyomó része két erdőtümből (kaszói és boronka-melléki) származik. A kaszói tömb Belső-Somogy délnyugati, a boronka-melléki pedig északkeleti részén van, közöttük a távolság tehát jelentős. A felvételek kisebb része szórványosan különálló erdőkből származik (pl.

8. ábra: Erdőtársulások kvantitatív dendrogramja százalékos kifejezett konstancia-értékek (K%) alapján

- 1: *Fraxino pannonicae-Carpinetum*
(Belső-Somogy, KEVEY ined.: 50 felv.)
 - 2: *Veronico montanae-Carpinetum*
(Baranyai Dráva-sík, KEVEY 2007: 50 felv.)
 - 3: *Helleboro dumetorum-Carpinetum*
(Zselic, BORHIDI 1984: 50 felv.)
 - 4: *Leucojo verno-Fagetum*
(Belső-Somogy, KEVEY et al. 1998: 50 felv.)
 - 5: *Knautio drymeiae-Ulmetum*
(Belső-Somogy, KEVEY ined.: 50 felv.)
- (Method: Complete link; Coefficient: Euclidean distance)

9. ábra: Erdőtársulások kvantitatív ordinációs diagramja százalékos kifejezett konstancia-értékek alapján

- 1: *Fraxino pannonicae-Carpinetum*
(Belső-Somogy, KEVEY ined.: 50 felv.)
 - 2: *Veronico montanae-Carpinetum*
(Baranyai Dráva-sík, KEVEY 2007: 50 felv.)
 - 3: *Helleboro dumetorum-Carpinetum*
(Zselic, BORHIDI 1984: 50 felv.)
 - 4: *Leucojo verno-Fagetum*
(Belső-Somogy, KEVEY et al. 1998: 50 felv.)
 - 5: *Knautio drymeiae-Ulmetum*
(Belső-Somogy, KEVEY ined.: 50 felv.)
- (Method: Principal coordinates analysis; Coefficient: Euclidean distance)

Bélavár, Nagyatád, Nagykorpád, Rinyaszentkirály). Ha fenti erdők és erdőtümbök között jelenleg is fenn állna a kontinuitás, a táblázatban valószínűleg több konstans (K V) és kevesebb akcesszórius (K III) szerepelne.

Az elemzési eredmények szerint a homoki gyertyános-tölgyesek (*Fraxino pannonicae-Carpinetum*) a homoki bükkösökkel (*Leucojo verno-Fagetum*) mutatják a legközelebbi kapcsolatot. Ez nagyrészt az azonos alapközettel hozható összefüggésbe. Másrészt a homoki bükkösök többnyire töredékes állományait a nagy kiterjedésű homoki gyertyános-tölgyesek veszik körül, s ez a fajkészletüket befolyásolja. Végül az egykor nagyobb kiterjedésű homoki bükkösök állományai az elmúlt évszázadok során sokkal kisebb területekre szorulhattak vissza. Az így fragmentálódott és izolálódott bükkösök elveszíthették fajkészletük egy részét, ezért aljnövényzetük ma már jobban hasonlít a gyertyános-tölgyesekéhez, mint egykor.

Valamivel nagyobb különbség mutatkozik a homoki gyertyános-tölgyesek (*Fraxino pannonicae-Carpinetum*) és a homoki tölgy-köris-szil ligetek (*Knautio drymeiae-Ulmetum*), valamint a Dráva-sík gyertyános-tölgyesei (*Veronico montanae-Carpinetum*) között, bár ezen asszociációk fajkészlete is hasonló. E hasonlóság oka egyrészt az, hogy a homoki gyertyános-tölgyesek (*Fraxino pannonicae-Carpinetum*) és a homoki tölgy-köris-szil ligetek (*Knautio drymeiae-Ulmetum*) ma is sokfelé érintkeznek, közöttük számos átmeneti jellegű állomány van. Másrészt Belső-Somogy homokvidéke és a Dráva-sík – mint két szomszédos földrajzi táj – hasonló flórafajlódási folyamatokon mehetett át, amely gyertyános-tölgyeseinek

(*Fraxino pannonicae-Carpinetum*, *Veronico montanae-Carpinetum*) faji összetételében is megmutatkozik.

Az elemzések szerint a legnagyobb különbség Belső-Somogy homoki gyertyános-tölgyesei tölgyesek (*Fraxino pannonicae-Carpinetum*) és a Zselic löszdombjain elterjedt gyertyános-tölgyesek (*Helleboro dumetorum-Carpinetum*) között mutatkozik. Mindez elsősorban arra vezethető vissza, hogy a homok jelen-tősen más termőhelyi viszonyokat kínál, mint a lösz, amely elsősorban az eltérő vízgazdálkodási viszonyok-ban jut kifejezésre.

A Belső-Somogy homokvidékéről leírt *Fraxino pannonicae-Carpinetum* helye a növénytársulások rendszerében az alábbi módon vázolható:

Divízió: **Q U E R C O - F A G E A** Jakucs 1967
Osztály: **QUERCO-FAGETEA** BR.-BL. et Vlieger in Vlieger 1937 em. Borhidi in Borhidi et Kevey 1996
Rend: **FAGETALIA SYLVATICAE** Pawłowski in Pawłowski et al. 1928

Csoport: **Aremonio-Fagion** (I. Horvat 1938)
Borhidi in Török, Podani et Borhidi 1989

Alcsoport: **Erythronio-Carpinenion betuli**
(Marincek in Wallnöfer, Mucina et Grass 1993)
Borhidi in Borhidi et Kevey 1996

Társulás: *Fraxino pannonicae-Carpinetum* Soó et Borhidi in Soó 1962

Természetvédelmi vonatkozások

Belső-Somogy homokvidéke – jellegzetes tájképe alapján – ugyan síkságnak tűnik, mégis csapadék- és flórafajlódási viszonyai szerint Dél-Dunántúl dombvidéki tájaihoz soroljuk. Gyertyános-tölgyeseiben sok hegyvidéki és több szubmediterrán jellegű növényfaj talál menedéket. Mivel e gyertyános-tölgyesek természet-szerű állományai az utóbbi évtizedekben erősen megfogyatkoztak, fontos természetvédelmi feladat a még meglévő állományok szigorú védelme. Ezek egy része már a Rinyaszentkirályi TT, a Boronka-melléki TK és a Duna-Dráva NP része, de több igen értékes állomány máig nem került oltalom alá (pl. Mesztegnő „Felső-Kak”, Libickozma, Somogyszob és kaszópuszta közötti erdők). Szubmontán fajai (pl. *Actaea spicata*, *Adoxa moschatellina*, *Allium ursinum*, *Anemone nemorosa*, *Asarum europaeum*, *Astrantia major*, *Corydalis cava*, *C. solida*, *Dentaria bulbifera*, *D. enneaphyllos*, *Fagus sylvatica*, *Galeobdolon luteum*, *Hordelymus europaeus*, *Isopyrum thalictroides*, *Lathraea squamaria*, *Luzula pilosa*, *Majanthemum bifolium*, *Milium effusum*, *Oxalis acetosella*, *Pulmonaria officinalis*, *Ranunculus lanuginosus*, *Sanicula europaea*, *Stellaria holostea*, *Veronica montana* stb.) feltehetően az i.e. 2500-tól i.e. 800-ig tartó bükk I. korból, a szubmediterrán jellegű fajok (*Carex strigosa*, *Cyclamen purpurascens*, *Doronicum orientale*, *Erythronium dens-canis*, *Knautia drymeia*, *Primula vulgaris*, *Ruscus aculeatus*, *Tamus communis*, *Tilia tomentosa* stb.) pedig az i.e. 5500-tól 2500-ig tartó tölgy korból maradtak fenn (vö. ZÓLYOMI 1936, 1952). E gyertyános-tölgyesek ezért flóra- és vegetációtörténeti szempontból is jelentősek.

A vizsgált állományokból 32 védett növényfaj került elő, amelyek tovább emelik a társulás természetvédelmi értékét: *Aconitum vulparia*, *Arunco sylvestris*, *Astrantia major*, *Carex strigosa**, *Cephalanthera longifolia*, *C. rubra*, *Cyclamen purpurascens*, *Daphne mezereum*, *Dryopteris carthusiana*, *D. dilatata*, *Epipactis helleborine*, *E. microphylla*, *Equisetum hyemale*, *Erythronium dens-canis**, *Galanthus nivalis*, *Hemerocallis lilio-asphodelus*, *Hepatica nobilis*, *Leucojum vernalis*, *Lilium martagon*, *Listera ovata*, *Muscari botryoides*, *Neottia nidus-avis*, *Ornithogalum sphaerocarpon**, *Platanthera bifolia*, *Polystichum aculeatum*, *P. setiferum**, *Primula vulgaris**, *Ruscus aculeatus*, *Scilla drunensis*, *Tamus communis**, *Thalictrum aquilegifolium*, *Veratrum album*. E növények közül a *-gal jelzett fajok elterjedésének súlypontja Dél-Dunántúlon van, s különösen az illir bükkösökben (*Aremonio-Fagion*) fordulnak elő.

Összefoglalás

Jelen tanulmány Magyarország délnyugati részén, Belső-Somogy homoki gyertyános-tölgyeseinek (*Fraxino pannonicae-Carpinetum*) társulási viszonyait mutatja be 50 cönológiai felvétel alapján. Állományai a talajvíz által mérsékelten befolyásoltak, ezért „ligeterdős” sajátosságokkal is rendelkeznek. Az asszociáció élesen elkülönül a szomszédos Zselic – lösztalajain fej-

lődő – gyertyános-tölgyeseitől (*Helleboro dumetorum-Carpinetum*). Faji összetétele kissé emlékeztet a homoki tölgy-köris-szil ligeterdőkére (*Knautio drymeiae-Ulmetum*), a homoki bükkösökére (*Leucojo verno-Fagetum*), valamint a Dráva-sík gyertyános-tölgyeseire (*Veronico montanae-Carpinetum*). Aljnövényzetének *Fagetalia* elemei valószínűleg az egykori hűvösebb, csapadékosabb és kiegyenlítettebb klímájú „bükk I. kor” (i.e. 2500-tól i.e. 800-ig) maradványfajai (pl. *Actaea spicata*, *Astrantia major*, *Dentaria enneaphyllos*, *Oxalis acetosella* stb.). *Aremonio-Fagion* jellegű elemei révén a társulás mérsékelt szubmediterrán jellegét mutat (pl. *Carex strigosa*, *Cyclamen purpurascens*, *Doronicum orientale*, *Erythronium dens-canis*, *Knautia drymeia*, *Polystichum setiferum*, *Primula vulgaris*, *Ruscus aculeatus*, *Tamus communis*, *Tilia tomentosa*).

Köszönetnyilvánítás

Köszönetem illeti a Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóságát, amiért illetékességi területükön lehetővé tették a kutatást. Borhidi Attila, Juhász Magdolna, Pintér András és Tömösváry Tibor kitűnő helyismeretükkel, míg egykori tanítványaim (Fonyogáb Kornélia, Klujber Krisztina és Ritecz Katalin) a terepmunkák során segítettek munkámat. Fogadják mindannyian hálás köszönetemet.

Rövidítések

A1: felső lombkoronaszint, A2: alsó lombkoronaszint, AF: *Aremonio-Fagion*, Agi: *Alnion glutinosae-incanae*, Ai: *Alnion incanae*, APa: *Abieti-Picea*, AQ: *Aceri tatarici-Quercion*, Ar: *Artemisietea*, Ara: *Arrhenatheretea*, Ate: *Alnetea glutinosae*, B1: cserjeszint, B2: újulat, Ber: *Berberidion*, Bia: *Bidentetea*, BrF: *Bromo-Festucion pallentis*, C: gyepszint, Cal: *Calystegion sepium*, Che: *Chenopodietea*, ChS: *Chenopodio-Scleranthea*, Cp: *Carpinenion betuli*, Des: *Deschampsion caespitosae*, Epa: *Epilobietea angustifolii*, Epn: *Epilobion angustifolii*, EuF: *Eu-Fagenion*, F: *Fagetalia sylvaticae*, FB: *Festuco-Bromea*, FiC: *Filipendulo-Cirsion oleracei*, FPe: *Festuco-Puccinellietea*, GA: *Galio-Alliarion*, ineditum (kiadatlan közlés), Mag: *Magnocaricetalia*, Moa: *Molinietalia coeruleae*, MoA: *Molinio-Arrhenatheretea*, MoJ: *Molinio-Juncetalia*, NC: *Nardo-Callunetea*, Pla: *Plantaginetalia*, Pna: *Populenion nigro-albae*, PP: *Pulsatillo-Pinetalia*, PQ: *Pino-Quercetalia*, Prf: *Prunio fruticosae*, Pru: *Prunetalia spinosae*, Pte: *Phragmitetea*, Qc: *Quercetalia cerridis*, Qfa: *Quercion farnetto*, QFt: *Quercio-Fagetalia*, Qp: *Quercion petraeae*, Qpp: *Quercetalia pubescentis-petraeae*, Qr: *Quercetalia roboris*, Qrp: *Quercion robori-petraeae*, S: summa (összeg), Sal: *Salicion albae*, SCn: *Scheuchzerio-Caricetalia nigrae*, Sea: *Secalietalia*, Spu: *Salicetalia purpureae*, s.l.: sensu lato (tágabb értelemben), TA: *Tilio platyphyllae-Acerenion pseudoplatani*, TrP: *Trisetio-Polygonion bistortae*, Ulm: *Ulmion*, US: *Urtico-Sambucetalia*, VP: *Vaccinio-Piceetalia*.

Irodalom

- BECKING, R. W. 1957: The Zürich-Montpellier Schol of phytosociology. – *Botanical Review* 23: 411-488.
- BORHIDI A. 1958: Belső-Somogy növényföldrajzi tagolódása és homokpusztai vegetációja. – *Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Csoportjának Közleményei* 1: 343-378.
- BORHIDI A. 1961: Klimadiagramme und klimazonale Karte Ungarns. – *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Biologica* 4: 21-250.
- BORHIDI A. 1963: Die Zönologie des Verbandes Fagion illyricum I. Allgemeiner Teil. – *Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungaricae* 9: 259-297.
- BORHIDI A. 1965: Die Zönologie des Verbandes Fagion illyricum II. Systematischer Teil. – *Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11: 53-102.
- BORHIDI A. 1966: Die Zönologie des Verbandes Fagion illyricum III. Die Phytogeographischen Verhältnisse. – *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Biologica* 8: 33-45.
- BORHIDI A. 1984: A Zselic erdei (The Forests of Zselic). – *Dunántúli Dolgozatok (A) Természettud. Sorozat* 4: 1-145. + 1 chart.
- BORHIDI A. 1993: A magyar flóra szociális magatartás típusai, természetességi és relatív ökológiai értékszámai. – *Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs*.
- BORHIDI A. 1995: Social behaviour types, the naturalness and relative ecological indicator values of the higher plants in the hungarian flora. – *Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungaricae* 39: 97-181.
- BORHIDI A. 2003: Magyarország növénytársulásai. – *Akadémiai Kiadó, Budapest*, 610 pp.
- BORHIDI A. és JÁRAI-KOMLÓDI M. 1959: Die Vegetation des Naturschutzgebietes des Baláta-Sees. – *Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungaricae* 5: 259-320.
- BORHIDI A. és KEVEY B. 1996: An annotated checklist of the hungarian plant communities II. – In: BORHIDI A.: *Critical revision of the hungarian plant communities*. Janus Pannonius University, Pécs, pp. 95-138.
- HORVAT, I. 1938: Biljnosociološka istraživanja šuma u Hrvatskoj. – *Glasnik za šumske pokuse* 6:127-256.
- HORVÁTH F., DOBOLYI Z. K., MORSCHHAUSER T., LÖKÖS L., KARAS L. és SZERDAHELYI T. 1995: Flóra adatbázis 1.2. – *Vácrátót*, 267 pp.
- JAKUCS P. 1967: Gedanken zur höheren Systematik der europäischen Laubwälder. – *Contribuții Botanice, Cluj* 1967: 159-166.
- KEVEY B. 2006: Magyarország erdőtársulásai. – *Akadémiai doktori értekezés (kézirat)*. Pécsi Tudományegyetem Növénytani Tanszék, 443 pp. + 237 fig. + 226 tab.
- KEVEY B. 2007: A baranyai Dráva-sík gyertyános-tölgyesei (*Circaeo-Carpinetum* BORHIDI 2003 em. KEVEY 2006b). – *Natura Somogyiensis* 10: 41-71.
- KEVEY B. 2008: Magyarország erdőtársulásai (Forest associations of Hungary). *Die Wälder von Ungarn*. – *Tilia* 14: 1-488. + CD-adatbázis (230 táblázat + 244 ábra).
- KEVEY B., BORHIDI A. és KLUJBER K. 1998: Belső-Somogy homoki bükkösei (*Leucojo verno-Fagetum* Kevey & Borhidi 1992). *Die Buchenwälder im Sandgebiet des Inner-Somogy (Leucojo verno-Fagetum)*. – *Somogyi Múzeumok Közleményei* 13: 241-256.
- KEVEY B. és HIRMAN A. 2002: „NS” számítógépes cönológiai programcsomag. – In: *Aktuális flóra- és vegetációkutatások a Kárpát-medencében V. Pécs, 2002. március 8-10. (Összefoglalók)*, pp.: 74.
- MUCINA, L., GRABHERR, G. & WALLNÖFER, S. 1993: Die Pflanzengesellschaften Österreichs III. Wälder und Gebüsche. – *Gustav Fischer, Jena – Stuttgart – New York*, 353 pp.
- ÖBERDORFER, E. 1992: Süddeutsche Pflanzengesellschaften IV. A. Textband. – *Gustav Fischer Verlag, Jena – Stuttgart. New York*, 282 pp.
- PAWŁOWSKI B., SOKOŁOWSKI M. & WALLISCH K. 1928: Die Pflanzenassoziationen des Tatra-Gebirges VII. Die Pflanzenassoziationen und die Flora des Morskie Oko-Tales. – *Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres, Classe des Sciences Mathématiques et Naturelles; Série B: Sciences Naturelles, Cracovie, Suppl.* 1927: 205-272.
- PODANI J. 2001: SYN-TAX 2000 Computer Programs for Data Analysis in Ecology and Systematics. – *Scientia, Budapest*, 53 pp.
- Soó R. 1962: Systematische Übersicht der pannonischen Pflanzengesellschaften V. Die Gebirgswälder I. – *Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8: 335-366.
- Soó R. 1964, 1966, 1968, 1970, 1973, 1980: A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I-VI. – *Akadémiai kiadó, Budapest*.
- TÖRÖK K., PODANI J. és BORHIDI A. 1989: Numerical revision of *Fagion illyricum* alliance. – *Vegetatio* 81: 169-180.
- V.LIEGER, J. 1937: Aperçu sur les unités phytosociologiques supérieures des Pays-Bas. – *Nederlandsh Kruidkundig Archief* 47: 335.
- WALLNÖFER, S., MUCINA, L. & GRASS, V. 1993: *Querco-Fagetea*. – In: MUCINA, L. & GRABHERR, G. & WALLNÖFER, S.: *Die Pflanzengesellschaften Österreichs III*. Gustav Fischer Verlag, Jena – Stuttgart – New York, pp. 85-236.
- ZÓLYOMI B. 1936: Tízezer év története virágposzemekben. – *Természet-tudományi Közöny* 68: 504-516.
- ZÓLYOMI B. 1952: Magyarország növénytakarójának fejlődéstörténete az utolsó jégkorszaktól. – *MTA Biológiai Osztályának Közleményei* 1: 491-530.

1/15. táblázat	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	
Minta felvételi sorszáma	7627	863	864	1954	1955	1956	5524	5529	5523	7010	2621	7012	7013	7020	7014	7018	2622	2623	7003	7002	7001	2606	7682	7006	7005	
Felvételi évszám 1.	1992	1993	1992	1998	1998	1998	1984	1984	1984	1984	1984	1984	1984	1984	2001	1989	1985	1985	1984	1984	1984	1984	1984	1997	1997	1997
Felvételi időpont 1.	04.14	04.17	04.14	04.02	04.02	04.02	04.18	04.18	04.18	04.19	04.19	04.19	04.19	04.19	03.23	03.30	03.29	03.29	04.08	04.08	04.08	04.08	04.08	04.14	04.14	04.14
Felvételi évszám 2.	1992	1993	1992	1998	1998	1998	1984	1984	1984	1984	1984	1984	1984	1984	2001	1989	1986	1986	1984	1984	1984	1984	1984	1997	1997	1997
Felvételi időpont 2.	07.28	07.28	07.28	07.13	07.14	07.14	07.04	07.04	07.04	07.11	07.11	07.11	07.11	07.11	08.12	06.03	08.22	08.22	07.19	07.19	07.19	07.19	07.19	07.09	07.09	07.09
Tengerszint feletti magasság (m)	146	141	143	144	146	146	146	146	148	155	156	156	156	156	136	121	138	138	130	130	130	130	120	120	120	120
Kitettség	-	Ny	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ÉNy	D	DNy	Ény	É	É	É	
Lejtőszög (fok)	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	35	35	25	40	25	10	15	
A1 borítása (%)	80	80	75	85	75	85	80	85	80	90	85	85	85	80	80	80	90	85	85	80	85	80	85	85	70	
A2 borítása (%)	15	25	30	20	25	15	25	20	25	20	25	20	20	25	35	40	30	30	30	35	30	30	20	25	40	
B1 borítása (%)	20	10	20	5	5	1	1	1	20	1	5	5	5	20	40	40	40	45	10	10	15	25	40	30	50	
B2 borítása (%)	1	5	3	25	1	20	1	1	1	1	1	1	1	1	25	1	1	1	1	1	5	2	3	3	5	
C borítása (%)	100	60	90	20	20	100	100	95	100	95	100	95	95	90	90	100	80	70	70	45	85	75	90	70	70	
A1 magassága (m)	26	25	22	25	23	22	25	25	25	22	25	28	25	22	25	30	30	30	25	22	28	25	20	20	20	20
A2 magassága (m)	18	18	17	18	15	17	18	18	15	15	15	15	18	15	18	18	18	20	15	15	18	18	15	15	15	
B1 magassága (m)	2	1	1	1	3,5	1	1,5	1	1	1	1	1	1	1,5	2	2,5	2	3	2	1	1	2	1,5	2	2	
Átlagos törzsátmérő (cm)	45	45	35	45	45	45	55	45	50	40	50	55	50	40	50	55	60	60	50	40	55	50	35	35	35	
Felvételi terület nagysága (m ²)	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1600	1200	1200	1200	

Hely: 1-2: Marcali „Kis-Gyófia”; 3-6: Marcali „Nagy-Gyófia”; 7-9: Mésztegyő „Büsvár”; 10: Mésztegyő „Mélyéger”; 11-12: Mésztegyő „Felső-Kak”; 13-15: Mésztegyő „Dávodi-tó és Soponyai-tó között”; 16: Hosszúvíz „Szinai-berek”; 17: Hosszúvíz „Jegyzőirtás”; 18-19: Libickozma „Kopári-erdő”; 20-22: Böhönye „Tranglus-erdő”; 23: Nagybjajom „Középső-Kak”; 24-26: Nagybjajom „Felső-Csikotai-erdő”; 27-28: Nagybjajom „Lencsenpuszta és Szilbük között”; 29: Somogyszob „Bükki-malom”; 30-34: Somogyszob „Kövölgyi-erdő”; 35: Somogyszob „Rinya-erdő: Kis-mező”; 36-39: Somogyszob „Rinya-erdő: Szénégető”; 40: Nagyatád „Döbrögi-erdő”; 41: Rinyaszentkirály „Polai-erdő”; 42-43: Nagykorpád „Mórici-erdő”; 44-47: Bélavár „Kerek-hegy”; 48-50: Bélavár „Vasútmelegálló melletti erdő”.

Talaj: 1-50: rozsdabarna erdőtalaj.

Alapkőzet: 1-50: savanyú homok.

Felvétele készítője: 1-50: Kevey B.

2. táblázat: Karakterfajok csoportrészesedése és csoporttömege

2/1. táblázat	Csoportrészesedés					Csoporttömeg				
	Cp	Cp	Cp	F	U	Cp	Cp	Cp	F	U
	BS	Dr	Zs	BS	BS	BS	Dr	Zs	BS	BS
Cypero-Phragmitea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Phragmitetea	0,0	0,1	0,0	0,0	0,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Magnocaricetalia (incl. Magnocaricion)	0,0	0,1	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Caricion gracilis	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Magnocaricetalia s.l.	0,0	0,1	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Phragmitetea s.l.	0,0	0,2	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Montio-Cardaminetea (incl. Montio-Cardaminetalia)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Cardamini-Montion	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Montio-Cardaminetea s.l.	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Cypero-Phragmitea s.l.	0,0	0,2	0,0	0,0	1,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Molinio-Arrhenathera	1,1	1,4	1,0	1,2	1,0	0,2	0,2	0,1	0,3	0,2
Molinio-Juncetea	0,3	0,2	0,0	0,1	0,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Molinetalia coeruleae	0,1	0,1	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Deschampsion caespitosae	0,1	0,2	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Filipendulo-Cirsion oleracei	0,0	0,0	0,2	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Molinetalia coeruleae s.l.	0,2	0,3	0,2	0,2	0,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Molinio-Juncetea s.l.	0,5	0,5	0,2	0,3	1,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2
Arrhenatheretea (incl. Arrhenatheretalia)	0,2	0,4	0,2	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Nardo-Callunetea (incl. Nardetalia et Nardo-Agrostion tenuis)	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Calluno-Ulicetea (incl. Vaccinio-Genistetalia et Calluno-Genistion)	0,2	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,1
Molinio-Arrhenathera s.l.	2,1	2,3	1,4	1,8	2,6	0,3	0,2	0,1	0,4	0,5
Puccinellio-Salicornea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festuco-Puccinellietea	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Puccinellio-Salicornea s.l.	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festuco-Bromea	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festuco-Brometea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festucetalia valesiacae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Aspleno-Festucion pallentis	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festucetalia valesiacae s.l.	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festuco-Brometea s.l.	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Festuco-Bromea s.l.	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Chenopodio-Scleranthea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Secalietea	0,2	0,3	0,0	0,2	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Chenopodietea	0,2	0,0	0,0	0,0	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Artemisietea (incl. Artemisietalia et Arction lappae)	0,3	0,3	0,0	0,1	0,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2
Galio-Urticetea (incl. Calystegietalia sepium)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Galio-Alliarion	1,8	2,2	0,4	1,1	2,5	0,2	0,3	0,1	0,1	0,4
Calystegion sepium	0,3	0,5	0,0	0,1	1,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,2
Galio-Urticetea s.l.	2,1	2,7	0,4	1,2	3,5	0,2	0,5	0,1	0,1	0,6
Bidentetea (incl. Bidentetalia)	0,0	0,1	0,0	0,0	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Bidention tripartiti	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Bidentetea s.l.	0,0	0,1	0,0	0,0	0,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Plantaginetea (incl. Plantaginetalia majoris)	0,1	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Epilobietea angustifolii (incl. Epilobietalia)	3,6	5,0	2,2	3,3	4,8	0,6	0,8	0,4	0,5	1,1
Epilobion angustifolii	0,1	0,3	0,0	0,1	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Epilobietea angustifolii s.l.	3,7	5,3	2,2	3,4	5,1	0,6	0,8	0,4	0,5	1,2
Urtico-Sambucetea (incl. Sambucetalia et Sambuco-Salicion capreae)	0,5	0,5	0,2	0,4	0,4	0,1	0,1	0,1	0,1	0,3
Chenopodio-Scleranthea s.l.	7,1	9,2	2,8	5,3	11,1	0,9	1,4	0,6	0,7	2,4

2/2. táblázat	Csoportrészesedés					Csoporttömeg				
	Cp	Cp	Cp	F	U	Cp	Cp	Cp	F	U
	BS	Dr	Zs	BS	BS	BS	Dr	Zs	BS	BS
Quercó-Fagea	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Salicetea purpureae (incl. Salicetalia purpureae)	0,5	0,7	0,0	0,2	1,5	0,1	0,1	0,0	0,0	1,0
Salicion albae	0,9	1,4	0,1	0,6	1,7	0,2	0,2	0,0	0,1	1,2
Populenion nigro-albae	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1
Salicion albae s.l.	1,0	1,5	0,1	0,6	1,8	0,2	0,3	0,0	0,1	1,3
Salicetea purpureae s.l.	1,5	2,2	0,1	0,8	3,3	0,3	0,4	0,0	0,1	2,3
Alnetea glutinosae (incl. Alnetalia glutinosae)	2,2	2,2	0,2	1,7	3,2	1,5	2,1	0,0	0,3	5,0
Quercó-Fagetea	16,6	19,4	13,2	16,7	15,4	11,4	18,5	9,8	4,8	17,4
Fagetalia sylvaticae	34,2	29,5	43,3	37,5	28,2	47,5	38,2	43,9	55,9	32,1
Alnion incanae	6,3	7,8	2,1	5,6	9,7	4,5	8,1	2,4	1,8	14,7
Alnenion glutinosae-incanae	0,6	0,3	0,4	0,5	0,6	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2
Ulmenion	0,6	0,9	0,1	0,3	1,0	0,2	0,5	0,1	0,1	1,4
Alnion incanae s.l.	7,5	9,0	2,6	6,4	11,3	4,8	8,7	2,6	2,0	16,3
Fagion sylvaticae	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Eu-Fagenion	1,1	0,5	1,9	1,8	0,4	0,8	0,2	1,6	1,8	0,1
Carpinenion betuli	6,7	6,1	9,6	6,8	5,7	19,5	16,3	21,6	10,8	8,1
Tilio platyphyllae-Acerenion pseudoplatani	1,1	0,3	2,0	0,9	0,3	0,3	0,1	0,6	0,3	0,4
Fagion sylvaticae s.l.	8,9	6,9	13,5	9,5	6,4	20,6	16,6	23,8	29,2	8,6
Aremonio-Fagion	1,2	1,4	5,3	1,5	0,4	0,6	0,4	4,0	0,4	0,0
Erythronio-Carpinenion betuli	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Aremonio-Fagion s.l.	1,2	1,4	5,5	1,5	0,4	0,6	0,4	4,0	0,4	0,0
Fagetalia sylvaticae s.l.	51,8	46,8	64,9	54,9	46,3	73,5	63,9	74,3	87,5	57,0
Quercetalia roboris	2,2	0,7	1,0	3,1	1,1	0,8	0,1	0,6	0,8	0,5
Deschampsio flexuosae-Fagion	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Gentiano asclepiadeae-Fagenion	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
Deschampsio flexuosae-Fagion s.l.	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
Quercetalia roboris s.l.	2,2	0,7	1,3	3,1	1,1	0,8	0,1	0,7	0,8	0,5
Quercó-Fagetea s.l.	70,6	66,9	79,4	74,7	62,8	85,7	82,5	84,8	93,1	74,9
Quercetea pubescentis-petraeae	10,6	11,9	9,3	9,4	9,3	8,5	11,9	8,4	2,7	12,0
Orno-Cotinetalia	0,0	0,1	0,5	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0
Orno-Cotinion	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
Orno-Cotinetalia s.l.	0,0	0,1	0,7	0,0	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0
Quercetalia cerridis	0,2	0,1	0,4	0,2	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,1
Quercion farnetto	1,0	0,7	2,6	1,2	0,2	0,6	0,2	3,3	0,3	0,0
Quercion petraeae	0,0	0,0	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
Aceri tatarici-Quercion	0,2	0,5	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,0	0,0	0,1
Quercetalia cerridis s.l.	1,4	1,3	3,6	1,5	0,4	0,8	0,4	3,5	0,3	0,2
Prunetalia spinosae	0,2	0,5	0,4	0,1	0,4	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
Berberidion	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1
Prunion fruticosae	0,1	0,4	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Prunetalia spinosae s.l.	0,4	0,9	0,4	0,1	0,7	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1
Quercetea pubescentis-petraeae s.l.	12,4	14,2	14,0	11,0	10,4	9,4	12,5	12,1	3,0	12,3
Quercó-Fagea s.l.	86,7	85,5	93,7	88,2	79,7	96,9	97,5	96,9	96,5	94,5
Abieti-Piceea	0,2	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,1
Pulsatillo-Pinetea (incl. Pulsatillo-Pinetalia et Festuco vaginatae-Pinion)	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Vaccinio-Piceetea	0,8	0,4	0,6	1,2	0,4	0,3	0,5	1,4	1,6	0,0
Pino-Quercetalia (incl. Pino-Quercion)	1,0	0,3	0,9	1,5	0,5	0,5	0,0	0,6	0,4	0,3
Vaccinio-Piceetea s.l.	1,8	0,7	1,5	2,7	0,9	0,8	0,5	2,0	2,0	0,3
Abieti-Piceea s.l.	2,0	0,7	1,5	2,9	1,0	0,9	0,5	2,0	2,1	0,4
Indifferens	1,2	1,5	0,0	0,7	2,1	0,2	0,2	0,0	0,1	1,3
Adventiva	0,7	0,5	0,5	0,3	2,2	0,4	0,1	0,3	0,0	0,6

Cp-BS: Belső-Somogy homoki gyertyános-tölgyesei (*Fraxino pannonicae-Carpinetum* : Kevey ined. 50 felv.)

Cp-Dr: Baranyai Dráva-sík gyertyános-tölgyesei (*Veronico montanae-Carpinetum* : Kevey 2007: 50 felv.)

Cp-Zs: Zselic gyertyános-tölgyesei (*Helleboro dumetorum-Carpinetum* : Borhidi 1984: 50 felv.)

F-BS: Belső-Somogy homoki bükkösei (*Leucojo verno-Fagetum* : Kevey - Borhidi - Klujber 1998: 50 felv.)

U-BS: Belső-Somogy homoki tölgy-körös-szil ligetei (*Knautio drymeiae-Ulmetum* : Kevey ined.: 50 felv.)

A Zákányi-dombok gyertyános-tölgyesei¹ (*Anemone trifoliae-Carpinetum* Borhidi et Kevey 1996)

KEVEY BALÁZS^{1,2}

¹ Pécsi Tudományegyetem, Növényrendszertani és Geobotanikai Tanszék;

² Pécsi Tudományegyetem, Szőlészeti és Agrobotanikai Tanszék;
H-7624 Pécs, Ifjúság u. 6., e-mail: keveyb@ttk.pte.hu

KEVEY B.: *Oak-hornbeam forests of the Zákány Hills, SW. Hungary.*

Abstract: In this study, phytosociological analysis of the beech woods (*Doronico austriaci-Fagetum*) in the Zákány Hills along the Drava River, southwest Hungary, is presented based on 50 relevés. The oak-hornbeam stands occur mainly in gullies formed by erosion on the northern side of the hills made up of loess, sandy loess or pebble. The vegetation of this area has the strongest submediterranean character in the country because of the occurrence of a few plant species that are found nowhere else in Hungary (*Anemone trifolia*, *Dentaria trifolia*, *Lamium orvala*, *Ostrya carpinifolia*†). Due to the occurrence of these rarities, the oak-hornbeam woods of the Zákány Hills differ from the neighbouring oak-hornbeam woods of Zala (*Hel-leboro dumetorum-Carpinetum*).

Keywords: syntaxonomy, Duna–Dráva National Park, SW Hungary, cluster-analysis, ordination.

Bevezetés

A Zákányi-dombok erdeit először 1975-ben kerestem fel, Horvát Adolf Olivér társaságában. A kistáj maradványerdeinek különös faji összetétele oly nagy hatást gyakorolt rám, hogy állományaikból 1983 és 2004 között több mint 200² növénycönológiai felvételt készítettem. Az egyes erdőtársulások részletes jellemzését, leírását csak az utóbbi években kezdtem el (vö. KEVEY 2008a, 2008b, 2008c, 2008-2009, 2010). Jelen tanulmány e cikksorozat folytatása. Bár a gyertyános-tölgyesek³ (*Anemone trifoliae-Carpinetum* Borhidi et Kevey 1996) viszonylag rövid jellemzését korábban már megadtam (KEVEY in BORHIDI – KEVEY 1996; KEVEY 2008a), társulási viszonyait alább – 50 felvétel alapján – részletesen ismertetem.

Anyag és módszer

Kutatási terület jellemzése

BORHIDI (1961) klímazonális térképe szerint a Dráva bal partját szegélyező Zákányi-dombsor a gyertyános-tölgyes zónába tartozik. A kistáj nagyrészt löszből és homokos löszből áll, de a patak menti eróziós völgyekben a lösz alól néhol kavicstakaró is előbukkan. Az alapkőzetet többnyire félnedves és üde agyagbemosó-

dás barna erdőtalaj borítja. Mivel a Zákányi-dombok jelentős részét szőlők és gyümölcsösök borítják, ezért a gyertyános-tölgyesek többsége eróziós völgyekben található. A völgyaljakon általában keskeny patakocskák csörgedeznek. A változatos elhelyezkedésű vízzáró rétegek miatt a völgyoldalakon, de gyakran még a platók közelében is vízszivárgások figyelhetők meg. Mindezek jelentősen hozzájárulnak az árnyékos völgyek hűvös és páras mikroklimájához. A vizsgált gyertyános-tölgyesek 135-185 m tengerszint feletti magasság mellett találhatóak. Az égtáji kitettség a völgyek kanyargós vonulata mellett nem játszik jelentős szerepet, így a legkülönbözőbb kitettségű, 5–35 fokos lejtőkön is megtalálhatók. A flóra- és vegetáció-kutatás történetét (vö. KÁROLYI 1949, KÁROLYI és PÓCS 1948-1954, 1957, 1964, 1968, 1969, 1970, KÁROLYI et al. 1971, 1972, 1974; BALOGH et al. 1975, KOVÁCS J. A. 2005 stb.) egy korábbi közleményemben (vö. KEVEY 2008b) részletesen ismertettem.

Alkalmazott módszerek

A cönológiai felvételek a Zürich-Montpellier növény-cönológiai iskola (BECKING 1957) hagyományos kvadrát-módszerével készültek. A felvételek táblázatos összeállítása, valamint a karakterfajok csoportrészesedésének és csoporttömegének kiszámítása az „NS” számítógépes programcsomaggal (KEVEY – HIRMAN 2002) történt. A felvételkészítés és a hagyományos statisztikai számítások – kissé módosított – módszerét korábban részletesen közöltem (KEVEY 2008a). A SYNTAX 2000 program (PODANI 2001) segítségével bináris cluster analízist (Method: Group average és Complete link; Coefficient: Baroni-Urbani – Buser) és ordinációt végeztem (Method: Principal coordinates analysis; Coefficient: Baroni-Urbani – Buser).

A fajok esetében HORVÁTH F. et al. (1995), a társulásoknál pedig BORHIDI és KEVEY (1996), BORHIDI (2003), ill. KEVEY (2008a) nomenklatúráját követem. A társulástani és a karakterfaj-statisztikai táblázatok felépítése az újabb eredményekkel (OBERDÖRFER 1992; MUCINA et al. 1993; BORHIDI 2003, KEVEY 2006, 2008) módosított Soó (1980) féle cönológiai rendszerre épül. A növények cönoszisztematikai besorolásánál is elsősorban Soó (1964, 1966, 1968, 1970, 1973, 1980) műveire támaszkodtam, de figyelembe vettem az újabb kutatási eredményeket is (vö. BORHIDI 1993, 1995; HORVÁTH F. et al. 1995; KEVEY ined.).

1 A kutatásokat a „TÁMOP 4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0004” pályázat támogatta

2 E felmérések során a gyertyános-tölgyesekből 78 felvétel készült.

3 Állományait először Pócs (ined.) tanulmányozta.

Eredmények

Fiziognómia

A vizsgált gyertyános-tölgyesek az állomány korától függően 20–28 m magasak, felső lombkoronaszintjük közepesen, vagy jól záródó (75–85 %). Állandó (K IV-V) fajai a *Carpinus betulus*, a *Fagus sylvatica*, az *Acer campestre*, az *Acer pseudo-platanus*, valamint az idegen honos *Robinia pseudo-acacia*. Konzociációt képez a *Carpinus betulus* és a *Quercus petraea*. Mellettük az *Acer campestre*, az *Acer pseudo-platanus* és a *Tilia cordata* fordulhat elő viszonylag nagyobb tömegben. Az alsó lombkoronaszint változóan fejlett. Magassága 12–20 m, borítása pedig 15–35 %. Főleg alászorult fák alkotják, de egyikük sem fordul elő nagyobb tömegben. Állandó (K IV-V) fajai az *Acer campestre* és a *Carpinus betulus*, valamint a liánként e szintig felkapaszkodó *Hedera helix*. A cserjeszint szintén változóan fejlett, amely elsősorban erdészeti beavatkozásokkal hozható összefüggésbe. Magassága 1–3,5 m, borítása pedig 5–55 %. Részben a lombkoronaszint fainak fiatal egyedei képezik (*Acer campestre*, *A. pseudoplatanus*, *Carpinus betulus*). Állandó (K IV-V) fajai a következők: *Acer campestre*, *Acer pseudo-platanus*, *Cornus sanguinea*, *Corylus avellana*, *Euonymus europaeus*, *Hedera helix*, *Sambucus nigra*. Tömegesebb cserjéi a *Cornus sanguinea*, a *Corylus avellana* és a *Sambucus nigra*. Az alsó cserjeszint (újulat) borítása 1–75 %. Állandó (K IV-V) fajai az *Acer campestre*, az *Acer pseudo-platanus*, az *Euonymus europaea*, a *Hedera helix* és a *Sambucus nigra*. Közülük a *Hedera helix* fáciesképző is lehet. A gyepszint borítása szintén szélsőséges értékeket is mutat (20–100 %). Állandó (K IV-V) fajai a következők: *Aegopodium podagraria*, *Anemone trifolia*, *Asarum europaeum*, *Carex sylvatica*, *Dentaria bulbifera*, *Dryopteris filix-mas*, *Ficaria verna*, *Galeobdolon luteum*, *Galeopsis speciosa*, *Galium aparine*, *Geranium phaeum*, *Geum urbanum*, *Heracleum sphondylium*, *Knautia drymeia*, *Lathyrus vernus*, *Lilium martagon*, *Polygonatum multiflorum*, *Pulmonaria officinalis*, *Ranunculus lanuginosus*, *Stellaria holostea*, *Symphytum tuberosum*. Fáciesképző fajai a következők: *Aegopodium podagraria*, *Allium ursinum*, *Anemone nemorosa*, *Carex pilosa*, *Corydalis cava*, *C. solida*, *Dentaria trifolia*, *Ficaria verna*, *Galeobdolon luteum*, *Vinca minor*.

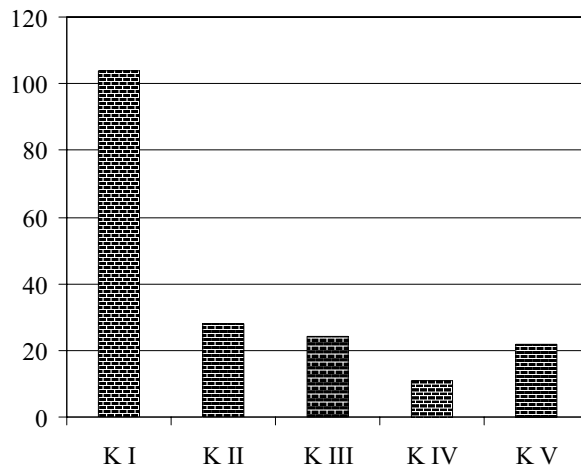
Fajkombináció

Állandósági osztályok eloszlása

Az 50 cönológiai felvétel alapján a társulásban 22 konstans és 11 szubkonstans faj szerepel az alábbiak szerint: K V: *Acer campestre*, *Acer pseudo-platanus*, *Aegopodium podagraria*, *Anemone trifolia*, *Asarum europaeum*, *Carpinus betulus*, *Corylus avellana*, *Dentaria bulbifera*, *Euonymus europaea*, *Fagus sylvatica*, *Ficaria verna*, *Galeobdolon luteum*, *Galeopsis speciosa*, *Galium aparine*, *Hedera helix*, *Polygonatum multiflorum*, *Pulmonaria officinalis*, *Ranunculus lanuginosus*, *Robinia pseudo-acacia*, *Sambucus nigra*, *Stellaria holostea*, *Symphytum tuberosum*. – K IV:

Carex sylvatica, *Castanea sativa*, *Cerasus avium*, *Cornus sanguinea*, *Dryopteris filix-mas*, *Geranium phaeum*, *Geum urbanum*, *Heracleum sphondylium*, *Knautia drymeia*, *Lathyrus vernus*, *Lilium martagon*. Ezen kívül 24 akcesszórius (K III), 28 szubakcesszórius (K II) és 104 akcicens (K I) faj került elő (1. táblázat, 1. ábra). Az állandósági osztályok fajszáma tehát az akcicens fajoktól a szubkonstans elemekig csökken, majd a konstans fajoknál ismét lényegesen magasabb.

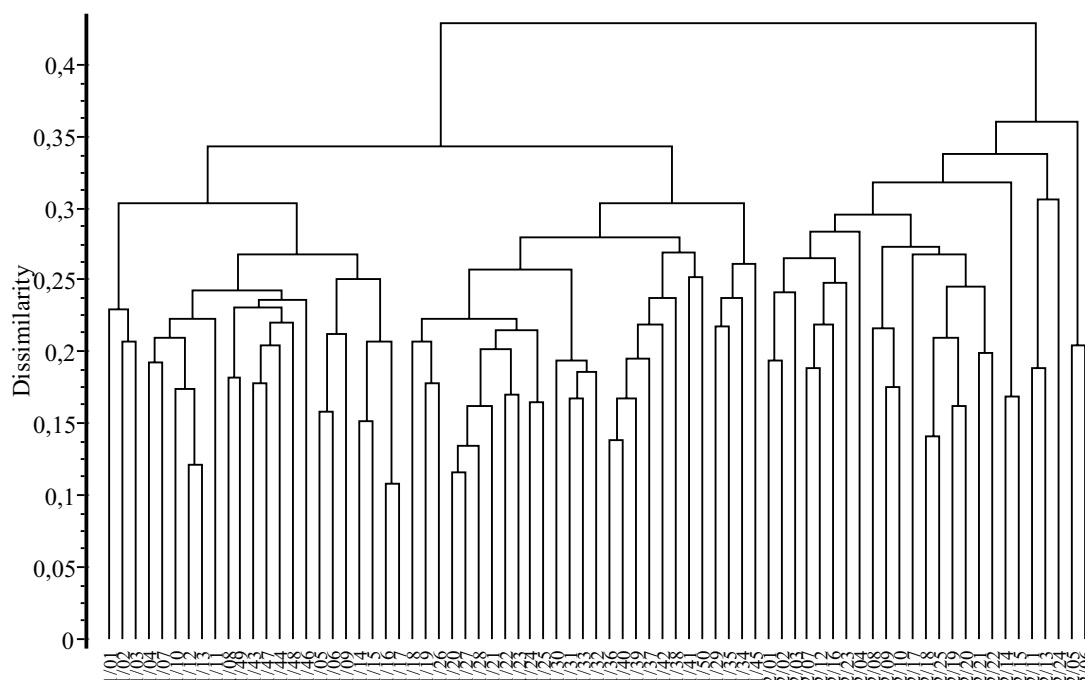
Fajszám

1. ábra: A konstancia-osztályok eloszlása a Zákányi-dombok gyertyános-tölgyeseiben (*Anemone trifoliae*-*Carpinetum*)

Karakterfajok aránya

A Zákányi-dombok gyertyános-tölgyeseiben sok szubmontán – *Fagetalia* jellegű – elem talál megnevezést: K V: *Acer pseudo-platanus*, *Aegopodium podagraria*, *Asarum europaeum*, *Carpinus betulus*, *Dentaria bulbifera*, *Fagus sylvatica*, *Galeobdolon luteum*, *Galeopsis speciosa*, *Hedera helix*, *Polygonatum multiflorum*, *Pulmonaria officinalis*, *Ranunculus lanuginosus*, *Stellaria holostea*, *Symphytum tuberosum*. – K IV: *Carex sylvatica*, *Cerasus avium*, *Dryopteris filix-mas*, *Geranium phaeum*, *Knautia drymeia*, *Lathyrus vernus*, *Lilium martagon*. – K III: *Aconitum vulparia*, *Athyrium filix-femina*, *Carex pilosa*, *Corydalis cava*, *C. solida*, *Galanthus nivalis*, *Galium odoratum*, *Oxalis acetosella*, *Primula vulgaris*, *Ulmus glabra*, *Rubus hirtus*. – K II: *Allium ursinum*, *Arum maculatum*, *Circaea lutetiana*, *Gagea lutea*, *Luzula pilosa*, *Mercurialis perennis*, *Milium effusum*, *Moehringia trinervia*, *Paris quadrifolia*, *Scilla drunensis*, *Stachys sylvatica*, *Viola sylvestris*. – K I: *Actaea spicata*, *Adoxa moschatellina*, *Anemone nemorosa*, *A. ranunculoides*, *Astrantia major*, *Cardamine impatiens*, *Carex digitata*, *Daphne mezereum*, *Epipactis purpurata*, *Euphorbia dulcis*, *Galium sylvaticum*, *Lathraea squamaria*, *Listera ovata*, *Majanthemum bifolium*, *Pimpinella major*, *Salvia glutinosa*, *Sanicula europaea*, *Senecio nemorensis* ssp. *nemorensis*, *Tilia platyphyllos*, *Vinca minor*. A *Fagetalia*

2. ábra: A Zákányi-dombok és Dél-Zala gyertyános-tölgeseinek bináris dendrogramja.
1/1-50: *Anemone trifoliae-Carpinetum*, Zákányi-dombok (KEVEY 2008a: 25 felv.; KEVEY ined.: 25 felv.)
2/1-25: *Helleboro dumetorum-Carpinetum*, Dél-Zala (KEVEY ined.: 25 felv.)
(Method: Group average; Coefficient: Baroni-Urbani – Buser)

fajok – mintegy 32,7% csoportrészesedéssel és 46,2% csoporttömeggel – jelentős szerepet játszanak a társulás felépítésében (2. táblázat).

A száraz tölgyesek növényei (*Quercetea pubescentis-petraeae* incl. *Quercetalia cerridis*) ritkák. E szüntaxont többnyire akcidens (K I) elemek képviselik: *Chrysanthemum corymbosum*, *Hieracium sabaudum*, *Lathyrus niger*, *Malus sylvestris*, *Prunus spinosa*, *Solidago virga-aurea*, *Sorbus torminalis* stb. Csoportrészesedésük (10,5%) és csoporttömegük (8,2%) ennek ellenére még sem hanyagolható el.

Néhol kisebb-nagyobb fajszámmal megjelennek a keményfás ligeterdők (*Alnion incanae*) karakterfajai is: K III: *Viburnum opulus*, *Dryopteris carthusiana*. – K II: *Carex brizoides*, *Doronicum austriacum*, *Equisetum telmateia*, *Padus avium*, *Rumex sanguineus*. – K I: *Alnus glutinosa*, *Carex remota*, *C. strigosa*, *Chrysosplenium alternifolium*, *Crepis paludosa*, *Dryopteris dilatata*, *Dr. expansa*, *Festuca gigantea*, *Fraxinus angustifolia* ssp. *pannonica*, *Impatiens noli-tangere*, *Populus alba*, *Ribes rubrum*, *Ulmus laevis*. E növények 7,0% csoportrészesedést és 1,6% csoporttömeget mutatnak.

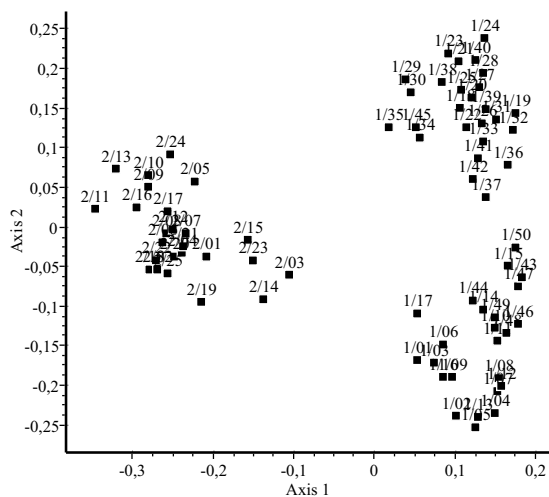
A völgyalji állományokban megjelenik néhány szurdokerdei (*Tilio-Acerenion*) jelleggel rendelkező növényfaj is: K V: *Acer pseudo-platanus*. – K III: *Aruncus sylvestris*, *Ulmus glabra*. – K I: *Actaea spicata*, *Chrysosplenium alternifolium*, *Polystichum aculeatum*, *P. setiferum*, *Staphylea pinnata*, *Tilia platyphyllos*. E növények azonban nem játszanak jelentős szerepet.

A Zákányi-dombok gyertyános-tölgeseinek sajátos karakterét egyes szubmediterrán és illír jellegű fa-

jok adják, amelyeket az *Aremonio-Fagion* csoportba szoktunk sorolni (néhányikük *Quercion farnetto* jellegét is mutat): K V: *Anemone trifolia*. – K IV: *Castanea sativa*, *Knautia drymeia*. – K III: *Primula vulgaris*, *Tamus communis*. – K II: *Lamium orvala*, – K I: *Carex strigosa*, *Helleborus dumetorum*, *Dentaria trifolia*, *Polystichum setiferum*, *Vicia oroboides*. Csoportrészesedésük 4,0%, csoporttömegük pedig 1,8%. E növények közül az *Anemone trifolia*, a *Dentaria trifolia* és a *Lamium orvala* Magyarországon ma már csak itt található. Pócs (2007) szerint valószínűleg e társulásban fordulhatott elő – a mintegy 120 éve felfedezett – *Ostrya carpinifolia* is (amelyet az 1940-es évek óta oly sokan hiába próbáltak újra felfedezni (vö. MICHALUS 1897, FEKETE és BLATTNY 1913, BARTHA 1999).

Sokváltozós statisztikai elemzések eredményei

A Zákányi-dombok gyertyános-tölgesei – sajátos faji összetételükénél fogva – az *Anemone trifoliae-Carpinetum* nevet kapták (vö. BORHIDI és KEVEY 1996). A szomszédos Zalai-dombság *Helleboro dumetorum-Carpinetum*-ával való kapcsolatát bináris cluster-analízissel és ordinációval vizsgáltam meg. A dendrogramon (2. ábra) és az ordinációs diagramon (3. ábra) a két asszociáció felvételei két külön csoportot alkotnak, továbbá a Zákányi-dombok felvételei újabb két alcsoportba tömörülnek. Hasonló módon vizsgáltam meg a Zákányi-dombok gyertyános-tölgeseinek (*Anemone trifoliae-Carpinetum*) és bükköseinek (*Doronicum austriaci-Fagetum*) viszonyát. Ebben az esetben a két asszociáció felvételeit nem sikerült élesen elkülöníteni (4-5. ábra).

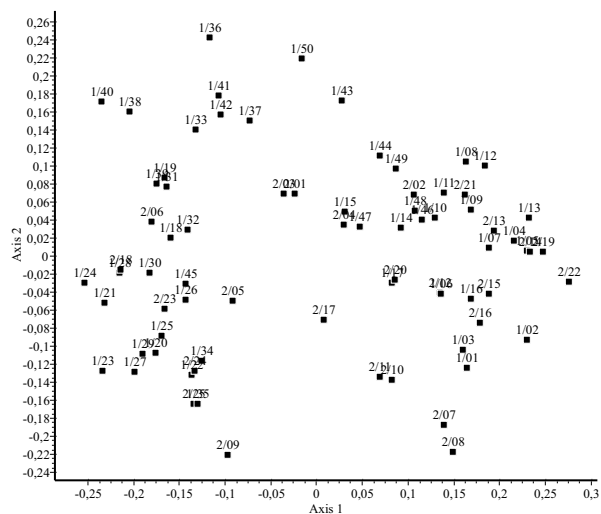

3. ábra: A Zákányi-dombok és Dél-Zala gyertyános-tölgyeseinek bináris ordinációs diagramja.

1/1-50: *Anemoni trifoliae-Carpinetum*, Zákányi-dombok (KEVEY 2008a: 25 felv.; KEVEY ined.: 25 felv.)

2/1-25: *Helleboro dumetorum-Carpinetum*, Dél-Zala (KEVEY ined.: 25 felv.)

(Method: Principal coordinates analysis; Coefficient: Baroni-Urbani – Buser)

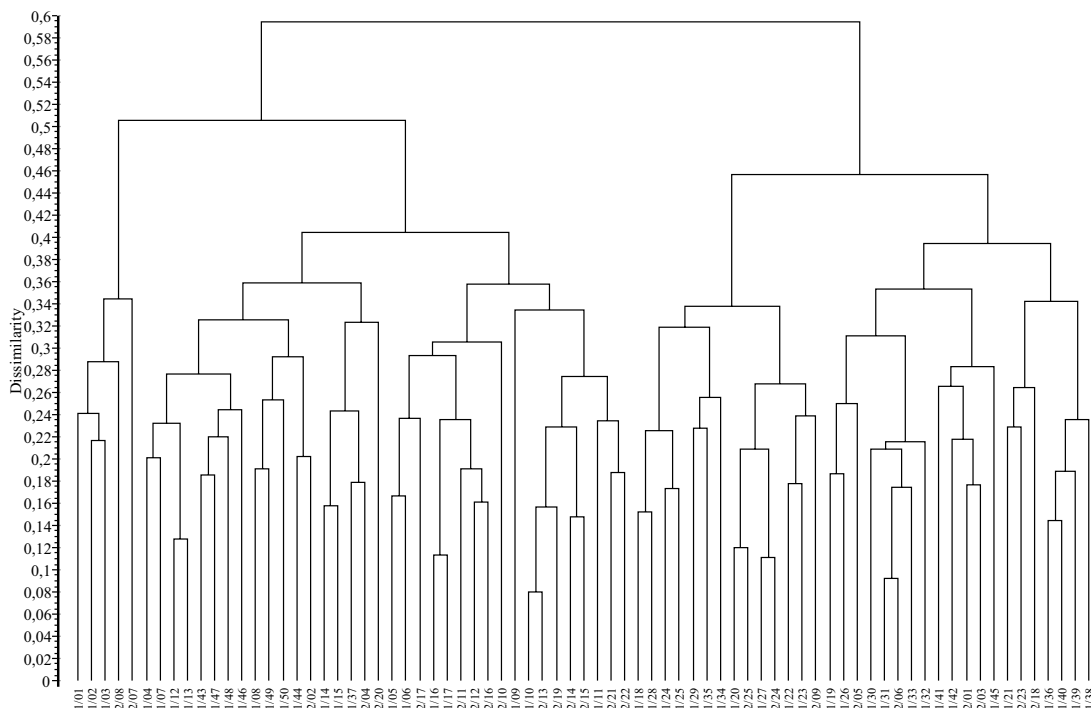

5. ábra: A Zákányi-dombok gyertyános-tölgyeseinek és bükköeseinek bináris ordinációs diagramja.

1/1-50: *Anemoni trifoliae-Carpinetum*, Zákányi-dombok (KEVEY 2008a: 25 felv.; KEVEY ined.: 25 felv.)

2/1-25: *Doronico austriaci-Fagetum*, Zákányi-dombok (KEVEY 2008a: 25 felv.)

(Method: Principal coordinates analysis; Coefficient: Baroni-Urbani – Buser)

4. ábra: A Zákányi-dombok gyertyános-tölgyeseinek és bükköeseinek bináris dendrogramja.

1/1-50: *Anemoni trifoliae-Carpinetum*, Zákányi-dombok (KEVEY 2008a: 25 felv.; KEVEY ined.: 25 felv.)

2/1-25: *Doronico austriaci-Fagetum*, Zákányi-dombok (KEVEY 2008a: 25 felv.)

(Method: Complete link; Coefficient: Baroni-Urbani – Buser)

Megvitatás

Mivel az *Anemone trifoliae-Carpinetum* állományai a gyertyános-tölgyes klímaövbén találhatóak (vö. BORHIDI 1961), ezért zonális társulásnak tekinthető. A Zákányi-dombok közvetlenül érintkeznek a hasonló geológiai felépítésű Dél-Zalával. A két földrajzi táj gyertyános-tölgyeseinek sokváltozós elemzéseivel (cluster-analízis, ordináció) történő összehasonlítása olyan eredményeket hozott, amelyek alapján elfogadható a külön asszociációként történő tárgyalásuk. Mindezt az is alátámasztja, hogy – a kicsiny földrajzi távolság ellenére – a vizsgált állományok között viszonylag nagy számú differenciális faj került elő (vö. 3. táblázat). Ennek megfelelően megerősítést nyert az a korábbi feltételezés, amely szerint a gyertyános-tölgyesek Dél-Zalában a *Helleboro dumetorum-Carpinetum*, a Zákányi-dombokon pedig az *Anemone trifoliae-Carpinetum* nevet viselhetik (vö. BORHIDI – KEVEY 1996). Az asszociáció helye a növénytársulások rendszerében az alábbi módon vázolható:

Divízió: **QUERCO - FAGEA** Jakucs 1967
Osztály: **QUERCO-FAGETEA** BR.-BL. et Vlieger in Vlieger 1937 em. Borhidi in Borhidi et Kevey 1996

Rend: **FAGETALIA SYLVATICAE** Pawłowski in Pawłowski et al. 1928

Csoport: **Aremonio-Fagion** (I. Horvat 1938)
Borhidi in Török, Podani et Borhidi 1989

Alcsoport: **Erythronio-Carpinenion betuli**
(Marincek in Wallnöfer, Mucina et Grass 1993) Borhidi in Borhidi et Kevey 1996

Társulás: *Anemone trifoliae-Carpinetum* Borhidi et Kevey 1996 [Syn.: *Quercus petraeae-Carpinetum saladiense* Borhidi et Pócs in Soó 1964 p.p. (34. §); *Quercus robori-Carpinetum praeillyricum* Soó et Borhidi in Soó 1958 p.p. (34. §); *Helleboro dumetorum-Carpinetum saladiense* Soó et Borhidi in Soó 1962 p.p. (34. §)]

Kissé soknak tűnik az *Alnion incanae* jellegű növények 7,0% csoportrészesedése (2. táblázat). Megjelenésük elsősorban a változatos mikrodomborzati viszonyokkal hozható összefüggésbe. Ebben szerepet játszik az, hogy az alapkőzet ugyancsak változatos felépítésű. A felszín alatt helyenként kavicsos helyekkedik el, amelyet többfelé lösz, másutt löszös homok takar. E rétegződés következtében sok helyen vízzáró réteg jött létre, s az eróziós völgyoldalokon vízszivárgások törnek a felszínre. Elsősorban ilyen helyeken jelennek meg az *Alnion incanae* jellegű fajok: *Alnus glutinosa*, *Carex remota*, *Carex strigosa*, *Chrysosplenium alternifolium*, *Crepis paludosa*, *Doronicum austriacum*, *Dryopteris carthusiana*, *Dr. dilatata*, *Equisetum telmateia*, *Padus avium*, *Viburnum opulus* stb.

Némi magyarázatra szorul az is, hogy a dendrogramon (2. ábra) és az ordinációs diagramon (3. ábra) az *Anemone trifoliae-Carpinetum* felvételeit tartalmazó csoport további két alcsoportra oszlik. Ennek magyarázata további részletesebb vizsgálatokat igényelne. Azonban már most is feltételezhető, hogy e jelenség mögött egy

helyi jellegű geográfiai tényező – mint ok – húzódik. Az egyik csoport felvételei ugyanis – pár kivételtől eltekintve – a Visszafolyó-patak völgyébe nyíló mellékvölgyekben készültek, míg a másik csoport felvételei – szintén pár kivétellel – a Vasút-oldal különböző pontjairól származnak. Feltételezhető, hogy az egyébként kis kiterjedésű Zákányi-dombsor e két még kisebb földrajzi alegysége némileg más ökológiai környezetet kínál a növényzet számára, s ez eredményezheti a kissé eltérő fajkombinációt.

Ugyancsak magyarázatra szorul a Zákányi-dombok gyertyános-tölgyeseinek (*Anemone trifoliae-Carpinetum*) és bükköseinek (*Doronicum austriaci-Fagetum*) egymáshoz való viszonya. – A karakterfajok arányában (2. táblázat, ill. KEVEY 2008b) ugyan sikerült kimutatni olyan eltéréseket, amelyek a gyertyános-tölgyesek és a szubmontán bükkösök közötti különbözősége utalnak. Ilyen például a *Fagetalia* fajok magasabb, valamint a *Quercetea pubescentis-petraeae* elemek alacsonyabb aránya a bükkösökben. A sokváltozós elemzések során (4–5. ábra) azonban a két asszociáció felvételeit nem sikerült különválasztani. Ha az egyes völgyekből származó felvételeket külön-külön vizsgálánk, akkor a két asszociációt sikerülne elkülöníteni, azonban a teljes felvételi anyag sokváltozós elemzése során – mind a dendrogramon (4. ábra), mind pedig az ordinációs diagramon (5. ábra) – erős keveredés tapasztalható. E jelenség oka valószínűleg a Zákányi-dombok erdeinek fragmentációjával és izolációjával hozható összefüggésbe. A kultúrterületekkel felszabdalt természetes erdőtakaró egymástól kisebb nagyobb távolságra levő völgyekbe szorult vissza, amelyek között az átjárhatóság – ökológiai folyosók hiányával – jelentősen megnövekedett. Így a fragmentálódott és izolálódott erdőmaradványok mindegyike – a környezeti hatásra – veszíthetett eredeti fajkészletéből, ill. e völgyek növényvilága egymástól függetlenül fejlődhetett tovább, míg fajkészletük egymástól bizonyos mértékben eltávolodott. Az egyik völgy gyertyános-tölgyesének fajkészlete ezáltal jobban hasonlíthat ugyanazon völgy bükköséhez, mint egy másik völgy gyertyános-tölgyeséhez.

Fenti – fragmentációval és izolációval kapcsolatos – heterogenitással hozható összefüggésbe az is, hogy a vizsgált gyertyános-tölgyesekben több az akcesszórius (K III), mint a konstans (K V) elem (1. ábra), holott egy homogénabb erdőtársulás esetén jelentősen több konstans faj várható (vö. KEVEY 2008a). A konstanciaosztályok ilyen aránya – az igen értékes faji összetétel ellenére – bizonyos fokú elszegényedésre utal.

Természetvédelmi vonatkozások

A zákányi gyertyános-tölgyesek – szubmediterrán és illír jellegűknél fogva hazai vegetációnk értékes mozaikjait képezik. Az 50 felvételtől 26 védett növényfaj került elő: K V: *Anemone trifolia*. – K IV: *Lilium martagon*. – K III: *Aconitum vulparia*, *Dryopteris carthusiana*, *Galanthus nivalis*, *Primula vulgaris*, *Tamus communis*. – K II: *Doronicum austriacum*, *Lamium orvala*, *Scilla drunensis*. – K I: *Astrantia major*, *Carex strigosa*, *Daphne*

mezereum, *Dentaria trifolia*, *Dryopteris dilatata*, *Dr. expansa*, *Epipactis purpurata*, *Helleborus dumetorum*, *Listera ovata*, *Neottia nidus-avis*, *Ornithogalum sphaerocarpum*, *Polystichum aculeatum*, *P. setiferum*, *Scrophularia scopolii*, *Veratrum album*, *Vicia oroboides*. Közülük legértékesebb a csak itt található *Anemone trifolia*, a *Dentaria trifolia* és a *Lamium orvala*, míg más fajok elterjedési súlypontja nálunk elsősorban Dél-Dunántúl, ill. a Dunántúli-középhegység nyugati fele: *Carex strigosa*, *Helleborus dumetorum*, *Polystichum setiferum*, *Primula vulgaris*, *Scrophularia scopolii*, *Tamus communis*, *Vicia oroboides*. Érdekességként említendő, hogy e társulásban tömegesen fordul elő két szubmediterrán elterjedésű csigafaj. Ezek egyike (*Pomatias elegans*) a Zákányi-dombokon kívül csak Tihany környékén található, míg a másik (*Helicigona planospira*) itt unikális előfordulása (KÁROLYI és PÓCS 1968, PÓCS 2007). Mindezek tovább erősítik a társulás illír jellegét.

Sajnos annak ellenére, hogy e gyertyános-tölgyesek a Duna-Dráva Nemzeti Park részét képezik, védelmük nem eléggé megnyugtató. Gyakorik az illegális személtelakások és fakivágások. A terjeszkedő *Robinia pseudo-acacia* miatt az aljnövényzet több helyen degradálódott. Néhány egyéb tájidegen faj (*Impatiens parviflora*, *Juglans regia*, *Quercus rubra*, *Vitis riparia*, *V. labrusca*) is megjelent e gyertyános-tölgyesekben, de jelentős zavaró hatást nem fejtenek ki. A terület élővilága annyira értékesnek mondható, hogy érdemes lenne egy hosszú távú rekonstrukciós tervet kidolgozni, s azt szakszerűen végrehajtani.

Összefoglalás

Jelen tanulmány a Zákányi-dombok gyertyános-tölgyeseinek (*Anemone trifoliae-Carpinetum*) társulási viszonyait mutatja be 50 cönológiai felvétel alapján. Állományai Magyarország délnyugati részén, a Drávát szegélyező dombos eróziós völgyeiben találhatóak lösz, vagy homokos lösz alapkőzeten, amelyek alatt néhol kavicsstakaró húzódik. Az asszociáció viszonylag erős szubmediterrán hatás alatt áll, amelynek bizonyítéka olyan fajok előfordulása, amelyek másutt az országban nem találhatóak (*Anemone trifolia*, *Dentaria trifolia*, *Lamium orvala*, *Ostrya carpinifolia*†). Az *Anemone trifoliae-Carpinetum* – a differenciális fajok száma és a sokváltozós analízisek révén – elkülöníthető a szomszédos Dél-Zala gyertyános-tölgyeseitől (*Helleborus dumetorum-Carpinetum*), s a szüntaxonómiai rendszer „*Erythronio-Carpinenion betuli* (Marincek in Wallnöfer, Mucina et Grass 1993) Borhidi in Borhidi et Kevey 1996” alcsoportjába helyezhető.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet fejezem ki Horvát Adolf Olivér† egykori tanáromnak, valamint Pócs Tamás és Borhidi Attila akadémikus úrnak, akiktől kutatásaim kezdetén (1975–1980) hasznos tanácsokat kaptam. Ugyancsak köszönetem illeti Toldi Miklós kollégámat, aki – mint környékbeli lakos – kitűnő terepismeretével segítette munkámat. A *Lamium orvala* Visegrádi-hegységben való kipsztlulásáról Németh Ferenc†-tól kaptam hasznos információt.

Rövidítések

A1: felső lombkoronaszint; A2: alsó lombkoronaszint; AF: *Aremonio-Fagion*; Agi: *Alnion glutinosae-incanae*; Ai: *Alnion incanae*; AQ: *Aceri tatarici-Quercion*; Ar: *Artemisietea*; Ara: *Arrhenatheretea*; Arn: *Arrhenatherion elatioris*; Ate: *Alnetea glutinosae*; B1: cserjeszint; B2: újulat; Ber: *Berberidion*; C: gypeszint; Cal: *Calystegion sepium*; Che: *Chenopodietea*; ChS: *Chenopodio-Scleranthea*; Cp: *Carpinenion betuli*; Epa: *Epilobietea angustifolii*; Epn: *Epilobion angustifolii*; EuF: *Eu-Fagenion*; F: *Fagetalia sylvaticae*; FiC: *Filipendulo-Cirsion oleracei*; Fvl: *Festucetalia valesiacae*; GA: *Galio-Alliarion*; ined.: ineditum (kiadatlan közlés); Mag: *Magnocaricetalia*; Moa: *Molinietalia coeruleae*; MoA: *Molinio-Arrhenatheretea*; MoJ: *Molinio-Juncetalia*; NC: *Nardo-Callunetea*; Pna: *Populenion nigro-albae*; PQ: *Pino-Quercetalia*; Prf: *Prunio fruticosae*; Pru: *Prunetalia spinosae*; Pte: *Phragmitetea*; Qc: *Quercetalia cerridis*; Qfa: *Quercion farnetto*; QFt: *Quercio-Fagetalia*; Qpp: *Quercetalia pubescentis-petraeae*; Qr: *Quercetalia roboris*; Qrp: *Quercion robori-petraeae*; S: summa (összeg); Sal: *Salicion albae*; Sea: *Secalietea*; s.l.: sensu lato (tágabb értelemben); Spu: *Salicetalia purpureae*; TA: *Tilio platyphyllae-Acerenion pseudoplatani*; TrP: *Trisetio-Polygonion bistortae*; Ulm: *Ulmion*; US: *Urtico-Sambucetalia*; VP: *Vaccinio-Piceetalia*.

Irodalom

- BALOGH M., KÁROLYI Á. és PÓCS T. 1975: Délnyugat-Dunántúl flórája VII. – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series 13: 395–415.
- BARTHA D. 1999: Komlógyertyán – *Ostrya carpinifolia* Scop. – Tilia 7: 43–47.
- BECKING, R. W. 1957: The Zürich-Montpellier Schol of phytosociology. – Botanical Review 23: 411–488.
- BORHIDI A. 1961: Klimadiagramme und klimazonale Karte Ungarns. – Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis, Sectio Biologica 4: 21–250.
- BORHIDI A. 1993: A magyar flóra szociális magatartás típusai, természetességi és relatív ökológiai értékszámai. – Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs.
- BORHIDI A. 1995: Social behaviour types, the naturalness and relative ecological indicator values of the higher plants in the hungarian flora. – Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungaricae 39: 97–181.
- BORHIDI A. 2003: Magyarország növénytársulásai. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 610 pp.
- BORHIDI A. & KEVEY B. 1996: An annotated checklist of the hungarian plant communities II. – In: BORHIDI A. (ed.): Critical revision of the hungarian plant communities. Janus Pannonius University, Pécs, pp. 95–138.
- FEKETE L. és BLATTNY T. 1913: Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a magyar állam területén I. – Földmívelési Minisztérium, Selmecbánya, 793 pp.
- HORVAT, I. 1938: Biljnosociološka istraživanja šuma u Hrvatskoj. – Glasnik za šumske pokuse 6: 127–256.
- HORVÁTH F., DOBOLYI Z. K., MORSCHHAUSER T., LÓKÓS L., KARAS L. és SZERDAHELYI T. 1995: Flóra adatbázis 1.2. – Vácrátót, 267 pp.
- JAKUCS P. 1967: Gedanken zur höheren Systematik der europäischen Laubwälder. – Contribuții Botanici Cluj 1967: 159–166.
- KÁROLYI Á. 1949: Botanikai megfigyelések Nagykanizsa környékén. – Borbásia 9: 18–21.
- KÁROLYI Á. és PÓCS T. 1948–1954: Adatok Délnyugat-Dunántúl növényföldrajzához. – Botanikai Közlemények 45: 257–267. Megjelent: 1954.
- KÁROLYI Á. és PÓCS T. 1957: Újabb adatok Délnyugat-Dunántúl flórájához. – Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici, Series Nova 8: 197–204.
- KÁROLYI Á. és PÓCS T. 1964: Újabb adatok Délnyugat-Dunántúl flórájához. – Savaria Vas Megyei Múzeumok Értesítője 2: 43–54.
- KÁROLYI Á. és PÓCS T. 1968: Délnyugat-Dunántúl flórája I. – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series 6: 329–390.
- KÁROLYI Á. és PÓCS T. 1969: Délnyugat-Dunántúl flórája II. – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series 7: 329–377.
- KÁROLYI Á. és PÓCS T. 1970: Délnyugat-Dunántúl flórája III. – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series 8: 469–495.
- KÁROLYI Á., PÓCS T. és BALOGH M. 1971: Délnyugat-Dunántúl flórája IV. – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series 9: 387–409.
- KÁROLYI Á., PÓCS T. és BALOGH M. 1972: Délnyugat-Dunántúl flórája V. – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series 10: 373–400.
- KÁROLYI Á., PÓCS T. és BALOGH M. 1974: Délnyugat-Dunántúl flórája VI. – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series 12: 451–463.
- KEVEY B. 2006: Magyarország erdőtársulásai. Die Wälder von Ungarn. – Akadémiai doktori értekezés (kézirat). Pécsi Tudományegyetem Növénytani Tanszék, 443 pp. + 237 fig. + 226 tab.
- KEVEY B. 2008a: Magyarország erdőtársulásai (Forest associations of Hungary). – Tilia 14: 1–488. + CD-adatbázis (230 táblázat + 244 ábra).
- KEVEY B. 2008b: A Zákányi-dombok bükkösei (*Doronico austriaci-Fagetum* Borhidi et Kevey 1996). – Somogyi Múzeumok Közleményei 18: 17–30.
- KEVEY B. 2008c: Szurdokerdő-fragmentumok a Zákányi-dombokon (*Polysticho setiferi-Aceretum pseudoplatani* Kevey in Borhidi et Kevey 1996). – Natura Somogyiensis 12: 31–46.
- KEVEY B. 2008–2009: A Zákányi-dombok égerligetei (*Carici pendulae-Alnetum glutinosae* Borhidi et Kevey 1996). – Kanitzia. 16: 211–231. Megjelent: 2009.
- KEVEY B. 2010: Töredékes cseres-tölgyesek a Zákányi-dombokon (*Asphodelo-Quercetum roboris* Borhidi in Borhidi et Kevey 1996). – Natura Somogyiensis 17: 15–22.
- KEVEY B. és HIRMAN A. 2002: „NS” számítógépes cönológiai programcsomag. – In: Aktuális flóra- és vegetációkutatások a Kárpát-medencében V. Pécs, 2002. március 8–10. (Összefoglalók), pp.: 74.
- KOVÁCS J. A. 2005: Délnyugat-Dunántúl flórája VIII. Egyszikűek. Károlyi Árpád florisztikai cédulakatalógusa alapján. – Kanitzia 13: 125–275.
- MICHALUS S. 1897: *Ostrya carpinifolia*, *Daphne striata* és *Calluna vulgaris*. – Erdészeti Lapok 34: 899–901.
- MUCINA, L., GRABHERR, G. & WALLNÖFER, S. (1993): Die Pflanzengesellschaften Österreichs III. Wälder und Gebüsche. – Gustav Fischer, Jena – Stuttgart – New York, 353 pp.
- OBERDÖRFER, E. 1992: Süddeutsche Pflanzengesellschaften IV. A. Textband. – Gustav Fischer Verlag, Jena – Stuttgart – New York, 282 pp.
- PAWŁOWSKI B., SOKOŁOWSKI M. & WALLISCH K. 1928: Die Pflanzenassoziationen des Tatra-Gebirges VII. Die Pflanzenassoziationen und die Flora des Morskie Oko-Tales. – Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et Lettres; Classe des Sciences Mathématiques et Naturelles; Série B: Sciences Naturelles 1927: 205–272.
- PÓCS T. 2007: Birálói vélemény Kevey Balázs „Magyarország erdőtársulásai” című doktori értekezéséről és annak téziseiről. – Kézirat, 6 pp.
- PODANI J. 2001: SYN-TAX 2000 Computer Programs for Data Analysis in Ecology and Systematics. – Scientia, Budapest, 53 pp.
- SOÓ R. 1958: Die Wälder des Alföld. – Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungaricae 4: 351–381.
- SOÓ R. 1962: Systematische Übersicht der panonischen Pflanzengesellschaften V. Die Gebirgswälder I. – Acta Botanica Academiae Scientiarum Hungaricae 8: 335–366.
- SOÓ R. 1964, 1966, 1968, 1970, 1973, 1980: A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I–VI. – Akadémiai kiadó, Budapest.
- TÖRÖK K., PODANI J. & BORHIDI A. 1989: Numerical revision of *Fagion illyricum* alliance. – Vegetatio 81: 169–180.
- WALLNÖFER, S., MUCINA, L. & GRASS, V. 1993: *Quercus-Fagetum*. – In: Die Pflanzengesellschaften Österreichs III. (MUCINA, L., GRABHERR, G. et WALLNÖFER, S.). Gustav Fischer Verlag, Jena – Stuttgart – New York, pp. 85–236.
- VLIEGER, J. 1937: Aperçu sur les unités phytosociologiques supérieures des Pays-Bas. – Nederlandsch Kruidkundig Archief 47: 335.

Felvételi adatok

1/13. táblázat

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Minta felvételi sorszáma	8130	8133	8134	8122	8127	8125	8121	8116	8128	6403	6409	6401	6406	8108	8109	8106	8107	5694	5691	5679	5680	5685	5686	5687	5688
Felvételi évszám 1.	1997	1997	1997	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1984	1984	1984	1984	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1983
Felvételi időpont 1.	04.13	04.13	04.13	03.30	04.05	04.05	03.30	03.30	04.05	03.29	03.29	03.29	03.29	03.29	03.29	03.29	03.29	03.29	04.06	03.29	03.29	04.05	03.29	04.05	04.05
Felvételi évszám 2.	1997	1997	1997	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1984	1984	1984	1984	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1983
Felvételi időpont 2.	07.01	07.01	07.01	06.14	08.23	08.23	06.14	06.14	08.23	06.27	06.27	06.27	06.27	08.23	08.23	08.23	08.23	07.27	07.27	08.24	08.24	08.24	08.24	08.24	08.24
Tengerszint feletti magasság (m)	170	170	175	175	185	185	165	170	185	175	180	165	170	180	180	175	175	145	135	135	140	150	145	135	150
Kiirtesség	Ény	Ény	Ny	Ény	K	Ény	DK	Ény	É	Ény	É	DK	Ény	Ény	K	Ény	Ény	Dny	Ny	Dny	Ny	Dny	Dny	Dny	Dny
Lejtőszög (fok)	30	25	15	15	25	30	5	25	25	30	10	10	25	30	30	30	30	35	10	35	15	20	20	5	20
A1 borítása (%)	80	80	80	75	85	85	75	85	75	80	85	80	80	80	75	75	85	85	75	80	85	85	85	85	85
A2 borítása (%)	30	30	30	35	25	25	35	30	35	30	25	30	30	30	35	35	30	25	20	30	25	20	25	20	25
B1 borítása (%)	25	10	50	55	30	35	20	35	55	35	30	40	45	55	25	45	35	40	30	45	40	35	40	40	45
B2 borítása (%)	3	30	20	35	5	20	40	30	10	1	1	1	1	2	25	2	1	35	5	35	75	5	5	40	50
C borítása (%)	20	20	80	85	70	60	70	40	80	70	75	75	50	30	60	80	40	60	90	80	20	40	35	80	25
A1 magassága (m)	22	22	28	20	26	25	25	25	25	25	22	22	22	22	26	22	26	26	24	28	26	24	24	22	24
A2 magassága (m)	17	17	20	12	15	14	35	15	15	12	12	12	12	14	15	15	13	14	14	15	14	14	12	14	14
B1 magassága (cm)	250	200	300	300	200	250	250	200	300	200	250	250	250	350	200	350	300	300	250	350	300	350	200	250	350
Átlagos törzsátmérő (cm)	35	35	50	35	45	40	40	45	45	50	40	35	35	45	50	50	50	60	50	50	45	50	50	50	45
Felvételi terület nagysága (m ²)	1200	1200	1200	1200	1000	1200	1200	1200	1000	1600	1200	1000	1600	1000	1000	1000	800	1200	1200	1000	1200	1200	1200	1200	1200

Felvételi adatok

1/14. táblázat

	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	
Minta felvételi sorszáma	5690	5676	5675	5693	5668	5672	5673	5674	10943	8097	8087	8090	8086	5698	5697	4730	8505	8504	8508	4739	4943	4942	4941	4741	8503	
Felvételi évszám 1.	1983	1983	1983	1981	1984	1984	1984	1984	1981	1981	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1981	1981	1981	1981	1981	1984	1984	1984	1984	1984
Felvételi időpont 1.	04.06	04.06	04.06	04.16	03.29	03.29	03.29	03.29	04.16	04.16	03.29	03.29	04.06	04.06	04.06	03.29	04.16	04.16	04.16	04.16	03.28	03.28	03.28	03.28	04.07	
Felvételi évszám 2.	1983	1983	1983	1981	1984	1984	1984	1984	1981	1981	1983	1983	1983	1983	1983	1983	1981	1981	1981	1981	1981	1984	1984	1984	1984	1984
Felvételi időpont 2.	08.02	07.27	07.27	10.14	07.18	07.18	07.18	07.18	10.14	10.14	07.26	07.26	07.26	07.26	07.26	07.26	09.09	09.09	09.09	09.09	06.13	06.13	06.13	06.13	06.28	
Tengerszint feletti magasság (m)	150	145	135	135	150	140	140	135	135	170	145	150	140	140	140	140	135	145	155	150	175	170	170	175	140	
Kitettség	Ny	Ny	Ny	Ny	Ny	Ny	Ny	Ny	Ny	Ny	Ny	ÉNy	DNy	DNy	DNy	K	K	DNy	Ny	Ny	ÉK	K	K	K	Ny	
Lejtőszög (fok)	25	20	15	5	3	3	3	3	25	20	10	10	25	10	10	10	25	15	10	15	25	25	20	20	15	
A1 borítása (%)	80	85	85	85	85	85	80	80	80	80	80	85	65	85	75	75	80	80	85	80	80	80	80	80	75	
A2 borítása (%)	25	25	30	30	30	30	35	25	30	25	35	30	35	20	35	35	15	35	25	30	30	30	30	30	35	
B1 borítása (%)	35	40	45	40	25	25	25	35	55	15	30	25	55	40	45	45	30	20	5	45	40	40	40	35	40	
B2 borítása (%)	20	50	30	40	30	20	1	20	50	60	5	5	10	5	10	25	20	40	20	40	2	1	1	1	20	
C borítása (%)	70	35	90	35	100	100	100	95	70	35	95	90	90	95	95	90	90	90	100	85	80	60	75	65	80	
A1 magassága (m)	26	30	28	25	24	26	25	25	22	28	28	28	26	26	26	22	26	24	25	24	25	25	25	25	25	
A2 magassága (m)	12	18	15	14	16	14	12	16	15	15	16	16	14	14	16	16	12	12	16	12	12	14	14	14	15	
B1 magassága (cm)	200	300	250	350	200	250	200	250	250	100	300	200	300	300	350	250	200	150	100	250	300	250	300	300	300	
Átlagos törzsméret (cm)	55	55	55	55	45	50	45	45	40	55	50	55	50	45	45	45	45	35	40	50	40	40	40	50	40	
Felvételi terület nagysága (m ²)	1000	1200	1200	1200	800	1200	1200	1200	800	1600	1200	1600	1600	1600	1200	800	1200	1000	1200	800	1200	1200	1200	1200	1200	

Hely: 1: Belzsa „Ma dár-ánok”; 2-3: Órtilos „Lakos-völgy”; 4-9: Órtilos „Szentmihály-hegy: Horhós”; 10-13: Órtilos „Szentmihály-hegy: Dült-hegy”; 14-17: Órtilos „Temp lom-hegy”; 18: Órtilos „Viszafolyó-tüdő”; 19-28: Órtilos „Vasút-oldal: Úno-Bá nom-hegy”; 29-33: Órtilos „Vasút-oldal: Dült-hegy”; 34-35: Órtilos „Vasút-oldal: Látó-hegy”; 36-37: Órtilos „Vasút-oldal: Páfrányos”; 38-40: Órtilos „Vasút-oldal: Föklvári-hegy”; 41: Órtilos „Vasút-oldal: Hagymás”; 42-45: Zákány „Vasút-oldal: Hagymás”; 46-49: Zákány „Tűös-hegy”; 50: Zákány „Kispart”.

Alapkőzet: 1-17: homokos lösz; 18-50: kősz.

Talaj típus: 1-50: Agyagbemosódásos barna erdőtalaj.

Felvélt készített e: 1-50: Kevey (ined.)

2. táblázat: Karakterfajok csoportrészesedése (cs.r.) és csoporttömege (cs.t.)
a Zákányi-dombok gyertyános-tölgyeseiben (*Anemoni trifoliae-Carpinetum*)

2/1. táblázat	cs.r.	cs.t.
Molinio-Arrhenathera	1,1	0,3
Molinio-Juncetea	0,0	0,0
Molinetalia coeruleae	0,0	0,0
Filipendulo-Cirsion oleracei	0,9	0,1
Molinetalia coeruleae s.l.	0,9	0,1
Molinio-Juncetea s.l.	0,9	0,1
Arrhenatheretea (incl. Arrhenatheretalia)	0,1	0,0
Molinio-Arrhenathera s.l.	2,1	0,4
Festuco-Bromea	0,0	0,0
Festuco-Brometea	0,0	0,0
Festucetalia valesiaca	0,1	0,0
Festucion rupicolae	0,1	0,0
Festucetalia valesiaca s.l.	0,2	0,0
Festuco-Brometea s.l.	0,2	0,0
Festuco-Bromea s.l.	0,2	0,0
Chenopodio-Sclerantha	0,0	0,0
Secalietea	0,4	0,1
Chenopodietea	0,1	0,0
Artemisietea (incl. Artemisietalia et Arction lappae)	0,3	0,0
Galio-Urticetea (incl. Calystegietalia sepium)	0,0	0,0
Galio-Alliarion	0,8	0,1
Calystegion sepium	0,3	0,0
Galio-Urticetea s.l.	1,1	0,1
Epilobietea angustifolii (incl. Epilobietalia)	2,9	1,4
Epilobion angustifolii	0,5	0,1
Epilobietea angustifolii s.l.	3,4	1,5
Urtico-Sambucetea (incl. Sambucetalia et Sambuco-Salicion capreae)	0,7	1,2
Chenopodio-Sclerantha s.l.	6,0	2,9
Querco-Fagea	0,0	0,0
Salicetea purpureae (incl. Salicetalia purpureae)	0,6	0,1
Salicion albae	0,4	0,1
Populenion nigro-albae	0,1	0,0
Salicion albae s.l.	0,5	0,1
Salicetea purpureae s.l.	1,1	0,2
Alnetea glutinosae (incl. Alnetalia glutinosae)	1,6	0,3

2/2. táblázat	cs.r.	cs.t.
Querco-Fagetea	15,8	13,3
Fagetalia sylvaticae	32,7	46,2
Alnion incanae	4,9	1,3
Alnenion glutinosae-incanae	1,8	0,2
Ulmenion	0,3	0,1
Alnion incanae s.l.	7,0	1,6
Fagion sylvaticae	0,0	0,0
Eu-Fagenion	1,7	1,5
Carpinenion betuli	7,5	14,6
Tilio platyphyllae-Acerenion pseudoplatani	2,4	3,0
Fagion sylvaticae s.l.	11,6	19,1
Aremonio-Fagion	4,0	1,8
Fagetalia sylvaticae s.l.	55,3	68,7
Quercetalia roboris	1,0	0,1
Deschampsio flexuosae-Fagion	0,0	0,0
Gentiano asclepiadeae-Fagenion	0,4	0,1
Deschampsio flexuosae-Fagion s.l.	0,4	0,1
Quercetalia roboris s.l.	1,4	0,2
Querco-Fagetea s.l.	72,5	82,2
Quercetea pubescentis-petraeae	9,4	8,1
Quercetalia cerridis	0,3	0,0
Quercion farnetto	0,8	0,1
Quercetalia cerridis s.l.	1,1	0,1
Quercetea pubescentis-petraeae s.l.	10,5	8,2
Querco-Fagea s.l.	85,7	90,9
Abieti-Piceea	0,0	0,0
Vaccinio-Piceetea	1,0	0,2
Pino-Quercetalia (incl. Pino-Quercion)	0,3	0,0
Vaccinio-Piceetea s.l.	1,3	0,2
Abieti-Piceea s.l.	1,3	0,2
Indifferens	1,6	1,3
Adventiva	2,8	4,3

3. táblázat: A Zákányi-dombok és Dél-Zala gyertyános-tölgyeseinek differenciális fajai

	Zd	DZ		Zd	DZ
Konstans fajok			Akcesszórikus fajok		
<i>Anemone trifolia</i>	V	-	<i>Rubus caesius</i>	III	-
<i>Galeopsis speciosa</i>	V	-	<i>Aconitum vulparia</i>	III	I
<i>Symphytum tuberosum</i>	V	I	<i>Aruncus sylvestris</i>	III	I
<i>Aegopodium podagraria</i>	V	III	<i>Convallaria majalis</i>	III	I
<i>Corylus avellana</i>	V	III	<i>Galanthus nivalis</i>	III	I
<i>Galium aparine</i>	V	III	<i>Primula vulgaris</i>	III	I
<i>Ranunculus lanuginosus</i>	V	III	<i>Ulmus glabra</i>	III	I
<i>Anemone nemorosa</i>	I	V	<i>Epipactis helleborine</i> agg.	-	III
<i>Mycelis muralis</i>	I	V	<i>Carex remota</i>	I	III
<i>Sanicula europaea</i>	I	V	<i>Festuca gigantea</i>	I	III
<i>Vicia oroboides</i>	I	V	<i>Galium sylvaticum</i>	I	III
<i>Circaea lutetiana</i>	II	V	<i>Salvia glutinosa</i>	I	III
<i>Moehringia trinervia</i>	II	V	<i>Scrophularia nodosa</i>	I	III
<i>Viola sylvestris</i>	II	V	<i>Vinca minor</i>	I	III
<i>Ajuga reptans</i>	III	V	Szubakcesszórikus fajok		
<i>Athyrium filix-femina</i>	III	V	<i>Doronicum austriacum</i>	II	-
<i>Galium odoratum</i>	III	V	<i>Equisetum telmateia</i>	II	-
Szubkonstans fajok			<i>Lamium orvala</i>	II	-
<i>Geranium phaeum</i>	IV	I	<i>Padus avium</i>	II	-
<i>Heracleum sphondylium</i>	IV	II	<i>Scilla drunensis</i>	II	-
<i>Lilium martagon</i>	IV	I	<i>Viscum album</i>	II	-
<i>Cyclamen purpurascens</i>	-	IV	<i>Acer platanoides</i>	-	II
<i>Chaerophyllum temulum</i>	I	IV	<i>Cephalanthera longifolia</i>	-	II
<i>Carex digitata</i>	I	IV	<i>Cerastium sylvaticum</i>	-	II
<i>Fragaria vesca</i>	I	IV	<i>Cruciata glabra</i>	-	II
<i>Galeopsis pubescens</i>	I	IV	<i>Euphorbia amygdaloides</i>	-	II
<i>Geranium robertianum</i>	I	IV	<i>Hieracium sylvaticum</i> agg.	-	II
<i>Brachypodium sylvaticum</i>	II	IV	<i>Platanthera bifolia</i>	-	II
<i>Milium effusum</i>	II	IV	<i>Pyrus pyraeaster</i>	-	II
<i>Stachys sylvatica</i>	II	IV	<i>Quercus cerris</i>	-	II
			<i>Veronica montana</i>	-	II
			<i>Veronica officinalis</i>	-	II
			Differenciális fajok száma	23	37

Zd: *Anemone trifoliae-Carpinetum* - Zákányi-dombok (Kevey 2008a: 25 felv.; Kevey ined.: 25 felv.)

DZ: *Helleboro dumetorum-Carpinetum* - Dél-Zala (Kevey ined.: 25 felv.)

Egy ismeretlen „őserdő” a Kelet-Mecsekben: 25 éve felhagyott bükkös aljnövényzetének térbeli mintázatai

ORTMANN-NÉ AJKAI ADRIENNE¹, TÓTH ISTVÁN ZSOLT², SIROK ATTILA¹, NAGY DÁNIEL¹,
KULCSÁR PÉTER², PARTOS KÁLMÁN³

¹ PTE TTK Környezettudományi Intézet, Ökológiai és Hidrobiológiai Tanszék, 7635 Pécs, Ifjúság útja 6.

² Duna-Dráva Nemzeti Park Igazgatóság, 7625 Pécs, Tettey tér 9.

³ Mecsekerdő ZRt, 7623 Pécs, Rét u. 8. H-7624 Pécs, Ifjúság u. 6.

ORTMANN-AJKAI A., TÓTH I. ZS., SIROK A., NAGY D., KULCSÁR P., PARTOS K.: *A scarcely known old-growth forest in Eastern Mecsek hills: Spatial patterns of the herb layer of a beech forest abandoned 25 years ago.*

Abstract: A 130-years old beech forest stand (*Helleboro odori* – *Fagetum*) in Eastern Mecsek hills (Southern Hungary), abandoned 22-25 years ago, provides excellent opportunities for the study of spontaneous forest dynamics. In 2010 intensive studies started, initiated by Mecsekerdő Zrt: repeating an individual-based tree-stand survey of 1986-87, and a grid-based herb layer survey according to the Forest Reserve Protocol. In the herb layer 95 species were found, amongst them 14 protected ones, most of them in the hillside-hilltop ecotone. Most important are the more thousand exemplars of *Doronicum orientale*. More than 30% percentage of specialist and competitor species indicates a very good naturalness state, comparable with forest reserves.

Keywords: *Helleboro odori* – *Fagetum*, forest reserves, Shannon diversity, social behaviour types, protected species, *Doronicum orientale*.

Bevezetés

A új Erdőtörvényben (2009) megkövetelt folyamatos erdőborítás gyakorlati megvalósítása új hangsúlyt ad a természetes erdődinamikai folyamatok kutatásának. A gazdasági erdőben lezajló folyamatok megértése céljából is elengedhetetlen, hogy feltárjuk a természetközeli és/vagy felhagyott és gazdasági erdők szerkezete és működése közti alapvető hasonlóságokat és különbségeket (SOMOGYI 2002). Ilyen hosszútávú kutatására hazánkban szinte kizárólag az erre a célra kijelölt erdőrezervátum-magterületeken van lehetőség (HORVÁTH és BORHIDI 2002, HORVÁTH és MTS. 2012), amelyek a hazai erdőtakaró mindössze 0,21 %-át teszik ki (BARTHA és ESZTÓ 2002).

Kelet-mecseki mintaterületünk egyes erdőrezervátumokhoz hasonlítható lehetőséget biztosít a bükkösök spontán erdődinamikai folyamatainak tanulmányozására. Brang (2005) felhívja a figyelmet arra, hogy az erdőrezervátumokban kapott eredmények csak számos korlát figyelembevételével alkalmazhatók a természetközeli erdőgazdálkodás referenciájaként. Vizsgált területünkön ezek a feltételek sok erdőrezervátumnál jobban teljesülnek. A Kelet-Mecsek Tájvédelmi Körzetben, a Várvolgy északra néző oldalában található 140 éves, 25 éve nem művelt bükkös állomány a hasonló cönológiai besorolás, termőhely, erdőtörténet és térbeli közelség révén a közeli Máza, Szászvár és Váralja erdőrészekben a Pécsi Tudományegyetem és a Mecseki Erdészeti Zrt

együttműködésében megkezdett lékvágásos kísérletek (CSETE és MTS. 2012, ORTMANN-NÉ AJKAI 2012) alkalmas kontrollterülete lehet.

A Mecsekerdő ZRt Pécsváradi Erdészete kezdeményezésére a 2010. évben részletes felmérések kezdődtek (PARTOS 2010). A kutatások érdekében egyes erdőrezervátumokhoz hasonlóan 50×50-es pontháló került kiépítésre. Egy 1986–87-es egyedalapú faállomány-szerkezeti felmérést Partos Kálmán 2011-ben megismételt FieldMap műszerrel. A ponthálóhoz kapcsolódóan részletes aljnövényzet-felmérés készült (SIROK 2011, TÓTH ET AL. 2012), és madármonitoring-vizsgálat is zajlik a MME Mindennapi Madaraink Monitoring programjához kapcsolódva (Laczik és Sebe szóbeli közlés). A PTE KTI Ökológiai és Hidrobiológiai Tanszékének munkatársai 2008–2009-ben részletesen felmérték a terület északi határát képező Várvolgyi-patak vízi makrogerinctelen faunáját (KÁLMÁN ET AL. 2010, MAUCHANT ET AL. 2010, MÉHES ET AL. 2010, SZIVÁK ET AL. 2010). A terület tájtörténetének kutatása is megkezdődött (MÁTÉ 2009, MÁTÉ és VARGA 2011). Jelen munkában a 2010-ben végzett aljnövényzet-felmérések eredményeiről számolunk be.

Anyag és módszer

Vizsgálati hely

A Magyaregregy 47A erdőrészlet a Kelet-Mecsek Tájvédelmi Körzetben, a pécsváradi erdészet kárász erdőgondnoksága területén található (1. ábra). A szűk Várvolgy északra néző oldalán a völgyalji pataktól a határoló gerinc széléig 400–500 méter hosszban, 305–425 m tszf. magasság között húzódik. Alapközete mélytengeri üledék: dolomitos mészmárga. Az erősen málló kőzet egyes meredek helyeken a lágyszárú növényzet megtelepedését gátló csupasz törmelékfoltokat, sekély, rossz vízgazdálkodású talajt hoz létre.

Az erdő a Mecsek hasonló termőhelyein tipikus extrazonális, a régió-alávetődésnek köszönhetően létrejött szubmontán mecseki bükkös, *Helleboro odori-Fagetum* Soó et Borhidi in Soó 1960 (BORHIDI 2003). Faállománya nagyrészt bükkös, helyenként sok ezüsthársal. A cserjeszint gyér, többnyire hiányzik. A völgyaljtól a tetőig felnyúló erdőrészletben a több mint 100 méteres szintkülönbség hatására erős mezoklimatikus gradiens észlelhető, ami a növényzetben is kifejezésre jut. Az alsó részen, a patakhoz közel szurdokerdő-, a legmeredekebb, törmelékes részekben ezüsthársas törmelék-lejtő-erdő jellegű, a tetőn – egy mintegy 20 évvel ezelőtti belenyúlás eredményeképp ezüsthárs-dominálta

1. ábra: A vizsgálati terület térképe

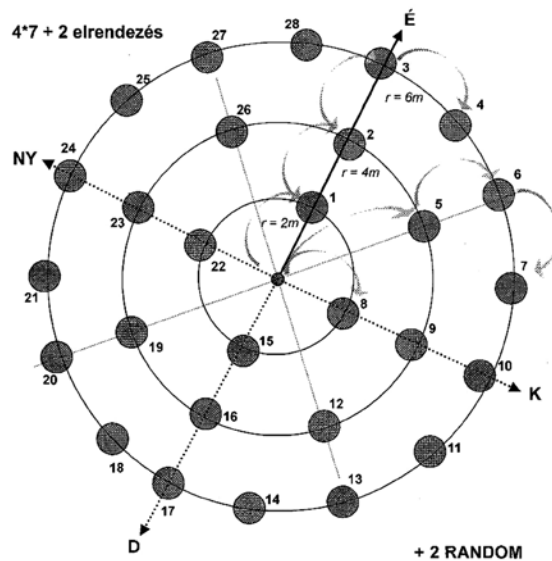
– tetőerdőbe megy át. Az erdőrészetben méretes fák kidőlésével megindult a spontán lékesedés, különösen a rendkívül esős tavaszú 2010. évben, így több olyan, különböző korú és méretű lék található, melyek később a lékvágásos kísérletek természetes kontrolljaként szolgálhatnak.

Felmérési módszer

Az aljnövényzet felmérését a kítűzött ponthálóhoz kapcsolódóan végeztük. Tóth István Zsolt és Kulcsár Péter (DDNPI) tavasszal (május eleje) és nyáron (július eleje) a mintavételi pontokon 1,8 m sugarú (10 m²) körben fajlista és %-os borítási adatokat vettek fel. Egy másik csapat (O. Ajkai Adrienne, Nagy Dániel, Sirok Attila) 2010 szeptemberében, az erdőrezervátumok aljnövényzeti felmérésére kidolgozott protokoll szerint (Ódor et al. 2008): pontonként 6 m sugarú körben 30 db 0,5 m² területű mintakör (2. ábra), fajlista és %-os borítás) felvételezett, lehetővé téve az összehasonlítást bükkös erdőrezervátumokkal, pl. a közép-mecseki Kőszegi-forrás Erdőrezervátummal (SIROK 2011).

A felmérések adatait az ArcGIS programmal térinformatikai adatbázisba rendeztük. Értékeljük a teljes fajkészlet, borítás/fajsza arány, a védett és erdőtüpusalkotó fajok, a szociális magatartás-típusok, Shannon diverzitás-index (Pásztor és Oborny 2007) térbeli mintázatait.

A mintavételi pontokat megjelenítő térképek az ER-protokollos felvételi adatokon alapulnak, kivéve a védett fajok térképét, ahol a Tóth-Kulcsár felvételezés adatait is beépítettük.

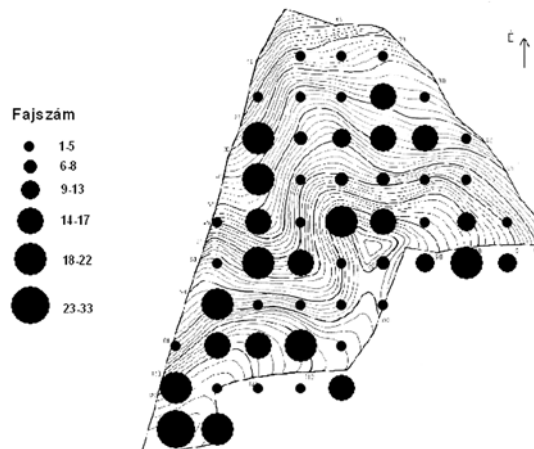
2. ábra: Az erdőrezervátum-protokoll szerinti 28+2 körös aljnövényzet-felmérés mintavételi elrendezése

Eredmények

Fajkészlet

A gyepszint közepes-nagy borítású, sok *Fagetalia* elemmel. Összesen 95 fajt találtunk a gyepszintben, ebből 14 védett. Jellemzőek a mediterrán jellegű fajok, pl. *Tamus communis*, *Ruscus aculeatus*, *R. hypoglossum*, *Helleborus odorus*, *Lathyrus venetus*, *Asperula taurina*. Felmérésünk szerint a kevésbé meredek részeken fajgazdag.

A legkisebb fajszámú pont 5 fajjal, míg a legmagasabb fajszámú 33 fajjal rendelkezik. Egy pontban találtunk ilyen fajgazdagságot amelyet a térképen középtájban láthatunk. A pontok többsége az 5–8 és a 13–17 fajszámmal bíró kategóriákba tartoznak. Magasabb fajszámot a lankásabb hajlatokban, völgytalpakban és a gerincen (ökotón helyzet) találunk, a közepes és kis fajszámú pontok a meredekebb lejtőkön helyezkednek el (3. ábra).

3. ábra: Fajsza térbeli mintázata

Erdőtípus-alkotó fajok

A márévári mintaterület erdőtípus alkotó fajai (MAJER 1962) (4. ábra) a következők: bükksás (*Carex pilosa*), sárga árvacsalán (*Galeobdolon luteum*), szagos müge (*Galium odoratum*), egyvirágú gyöngyperje (*Melica uniflora*), erdei szélfű (*Mercurialis perennis*), hegyi csenkesz (*Festuca drymeia*). Az egész erdőrésztelre jellemző az üde termőhelyet jelző *Galium odoratum*, és a félnedvest jelző *Galeobdolon luteum*. Fenn a gerincen és alatta a nagyon meredek, sziklás oldalban *Melica uniflora*, *Mercurialis perennis* és kisebb mértékben *Festuca drymeia* jellemző. Utóbbi megjelenik a völgy aljához közelebbi részeken is, itt a szélsőségesen meredek oldal és erősen aprózódó alapkőzetten kialakuló sekély talaj miatt félszáraz a termőhely. Elsősorban az alsó régióban jelentkezik a bükksás (*Carex pilosa*), bár helyenként a gerincig is felmászik, együtt a *Festuca drymeia*-val, a *Mercurialis perennis* ritkának mondható. A *Melica uniflora* DNy-i részen található meg, egy helyen domináns. A vizsgálati terület nagy részén (meredekebb részek) félszáraz és félnedves termőhelyek váltják egymást, a viszonylag lankásabb helyeken (északon és délen) egyértelműen félnedves típusú élőhelyek vannak. Az egyértelműen szárazabb területek a keleti részen találhatóak meg.

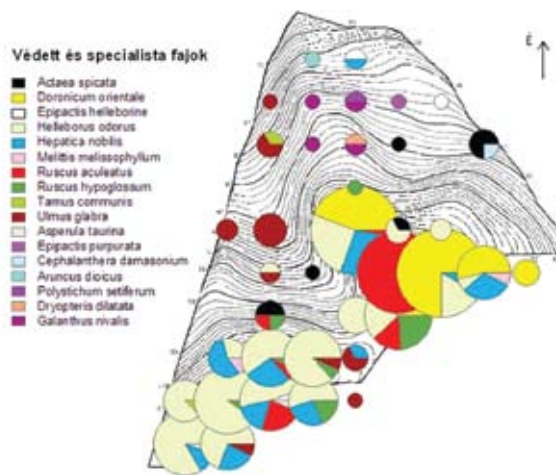
4. ábra: Erdőtípus-alkotó fajok térbeli mintázata

Védett fajok

A területen a körös felmérésében 9, összesen 14 védett és ezeken felül 3 specialista faj került elő (5. ábra). A védett és specialista fajok jellemzően a terület felső részén, a bükkös-tetőerdő átmeneti zónájában tömörülnek, a még zárt idős bükkös ezekben az „érdekes” fajokban szegény. A legfontosabb a gerincen a 10 000 Ft eszmei értékű keleti zergevirág (*Doronicum orientale*) ezres nagyságrendű állományának előfordulása. Ez a faj hazánk 7 tájegységében fordul elő. A Keleti-Mecsekben 3 lelőhelye van, ez a hely eddig nem volt ismert kutatók előtt.

További védett fajok: *Aruncus dioicus* 2 tő, *Asperula taurina* subsp. *leucanthera* néhány foltban 400–500 tő, *Cephalanthera damasonium* 2 tő, *Dryopteris dilatata* 2 tő, *Epipactis purpurata* 1 tő, *Epipactis helleborine* 1 tő, *Galanthus nivalis* szórványosan és szárlanként 100–200 tő, *Polystichum setiferum* 1 tő, *Helleborus odoratus* 5–600 tő, *Hepatica nobilis* 100–200 tő, *Lathyrus venetus* főleg a felsőbb, ritkásabb részén 400–500 tő, *Ruscus hypoglossum* 10–20 példány, *Ruscus aculeatus* a felső, tetőhelyzetben levő kiritkult részen kb. 100 m²-es, vadcsapásokkal átvágott, összefüggő foltja él, *Tamus communis* felső nyíltabb részen 15–20 tő.

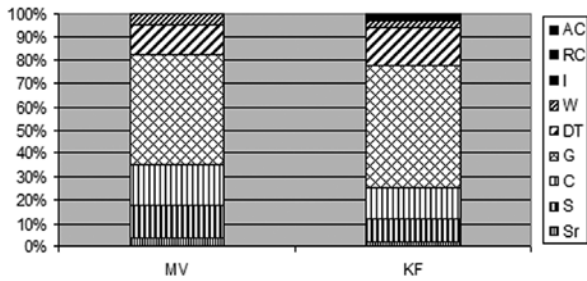
További nem védett, de érdekes specialista fajok: *Festuca drymeia* a bükkösök és gyertyános tölgyesek szubmontán övének jellemző, értékes faja, itt 15–20 helyen fációsalkotó; *Veronica montana*, amely hazánkban, üde lombdöfkben szórványosan fordul elő, a felmért területen kb. 20–30 tő él.

5. ábra: Védett és specialista fajok térbeli mintázata

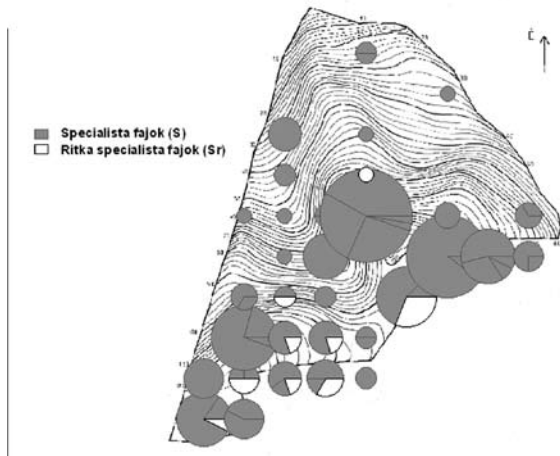
Szociális magatartástípusok spektrumai

A szociális magatartástípusok (Borhidi 1995) megoszlása ép, természetközeli állományt mutat (6. ábra) a specialisták és kompetitorok 30% feletti arányával. Ritka specialista fajok: *Dryopteris dilatata*, *Ruscus hypoglossum*; specialista fajok: *Acer pseudoplatanus*, *Aruncus dioicus*, *Doronicum orientale*, *Epipactis purpurata*, *Galanthus nivalis*, *Hepatica nobilis*, *Lathyrus venetus*, *Lathyrus vernus*, *Melittis melissophyllum*, *Polystichum setiferum*. Magas a generalisták aránya is (50%), de a zavarástűrőké és főleg a gyomoké alacsony, idegenhonos faj pedig egyáltalán nem fordul elő. A spektrumot összehasonlítva a közép-mecseki Kőszegi-forrás erdőrezervátum hasonló módon felmért aljnövényzetével, annál kicsit kedvezőbb képet kapunk.

6. ábra: Szociális magatartás-típusok spektruma, összehasonlítva a Kőszegi-forrás erdőrezervátummal

A zavarástűrő és gyomfajok jól láthatóan a gerinc irányából nyomulnak be a területre (8. ábra). Ugyanakkor a specialista és ritka specialista fajok is elsősorban a gerinceken fordulnak elő, jelezve az ökotón (bükkös-tetőerdő, illetve rég felhagyott és 20 éve megzavart erdőrészek) természetvédelmi értékét és egyben sebezhetőségét.

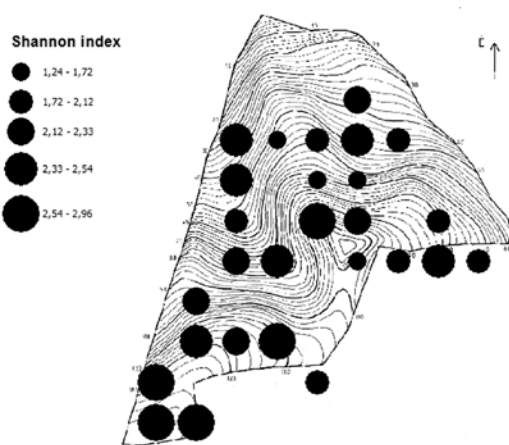
7. ábra: Specialista és ritka specialista fajok térbeli mintázata

Diverzitás mintázatok

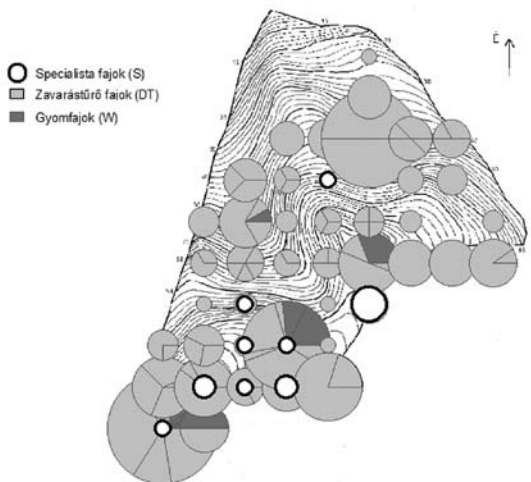
Az aljnövényzet diverzitásának térbeli mintázatát a Shannon indexszel, valamint az egységességgel (borítás/fajsza) jellemeztük (a térképeken csak az 5%-nál nagyobb összborítású pontokat ábrázoltuk).

A Shannon-index térképe árnyaltabb képet mutat, mint a fajsza. A nagy diverzitású területek a völgyaljak és a lankásabb gerincközeli területek. Alacsony a diverzitás a nagyon meredek lejtőkön, főleg a mintavételi terület legalsó részén (árnyékolás is).

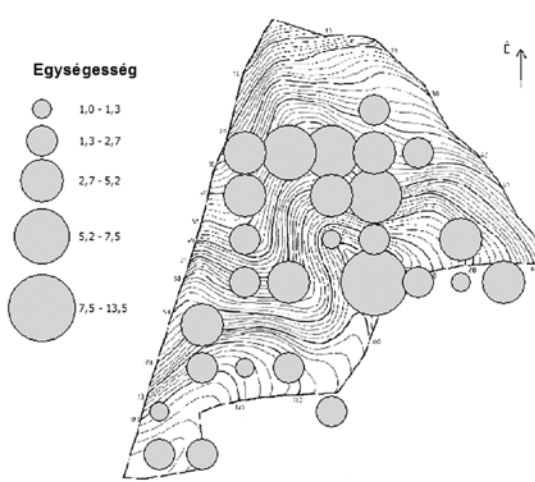
Az egységesség a legnagyobb néhány gerinc-pontban (nagy *Doronicum* és *Ruscus aculeatus* állományok), valamint a középső rész „tipikus idős bükkösében”, ahol a tömeges típusalkotó fajok dominálnak, elsősorban a sűrű gyept alkotó *Carex pilosa*, továbbá *Galium odoratum*, *Galeobdolon luteum*. Az első esetben a felnyíló erdő alatt megjelenő opportunist fajok foltszerű elszaporodása (*Helleborus odorus*, *Ruscus aculeatus*) a második esetben a kiegyensúlyozott, klimax állapotú erdő alacsony fajsza (a termőhelynek legjobban megfelelő fajok itt jelentős kompetíciós előnyt élvezve kiszorították a többi) lehet a magyarázat.

9. ábra: Shannon-diverzitás térbeli mintázata

8. ábra: Zavarástűrő és gyomfajok térbeli mintázata, összevetve a ritka specialistákkal

10. ábra: Egységesség térbeli mintázata

Összegzés, kitekintés

A kelet-mecseki Vár völgyben található Magyaregregy 47A erdőrésztlet aljnövényzete a fajgazdag idős mecseki bükkösök jellemzőit mutatja.

A 25 éves felhagyás hatása elsősorban a faállományban szembetűnő, elsősorban az idős, méretes fák kidőlése révén. A területen így már most is jelentős mennyiségű, jórészt vastag holtfa található, ami az erdei életközösség számos más tagjára gyakorolhat pozitív hatást. Ennek kutatása céljából a madárfajok részletes monitoringja indult el, de szóba került más biodiverzitáskomponensek (pl. kisméltósok, talajlakó gerinctelenek, mikorrhiza-gombák) vizsgálata is.

A természetes létképződés és felújulás vizsgálata a közeli lékvágásokban folyó felújulási vizsgálatok kontrolljaként szolgálhat; ehhez szükséges az újulat más kuta-

tásokkal összevethető módszerekkel történő állomány-, lék- és egyedalapú vizsgálata. A felújulás évtizedes léptékű értékeléséhez rendelkezésünkre állnak két egyedalapú faállomány-szerkezeti felmérés adatai.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a Mecsekerdő Zrt. pécsváradai erdészete kárászi erdőgondnokságának kezelésében lévő Magyaregregy 47A erdőrésztlet története, jelenlegi állapota, kutatottsága és a kiépült „erdőháló” alapján egyes erdőrezervátumokhoz hasonló értékű színtere lehet a hazai bükkösök erdődinamikai kutatásának.

Köszönetnyilvánítás

Köszönjük a Mecsekerdő Zrt. sokrétű szakmai és gyakorlati segítségét.

Irodalom

2009. évi XXXVII. Törvény az erdőről, az erdő védelméről és az erdőgazdálkodásról. – Magyar Közlöny 71/2009: 16273-16301.
- BARTHA D. és ESZTÓ P. 2002: Az erdőrezervátumok bemutatása az Országos Erdőállomány-adattár alapján. – In: Horváth F. és Borhidi A (eds): A hazai erdőrezervátum-kutatás célja, stratégiája és módszerei. Természetbúvár Alapítvány Kiadó, Bp. pp.60-82.
- BODA R, ROZNER GY., CZIROK A., SZIVÁK I. & CSABAI Z. 2011: New data on the distribution of *Cordulegaster heros* Theischinger, 1979 in Mecsek mountains and its surroundings. – Acta Biologica Debrecina Supplementum Oecologica Hungarica 26: 21-28.
- BORHIDI A. 1995: Social behaviour types, their naturalness and relative ecological indicator values of the higher plants of the Hungarian Flora. – Acta Botanica Hungarica 39:97-182.
- BORHIDI A. 2003: Magyarország növénytársulásai. Akadémiai, Bp., pp. 610.
- BRANG, P. 2005: Virgin forests as a knowledge source for Central European silviculture: reality or myth? – Forest.Snow and Landscape Research 79 (1/2): 19-32.
- CSETE S., MÁNYOKI G., ORTMANN-NÉ AJKAI A., PARTOS K. és BARTHA S. 2012: Kísérletes szálalóvágás-kísérletek a Kelet-Mecsekben – egy most induló hosszútávú kutatás alapvetései. – Kitebelia 171:89.
- HORVÁTH F. és BORHIDI A. SZERK., 2002: A hazai erdőrezervátum-kutatás célja, stratégiája és módszerei. Természetbúvár Alapítvány Kiadó, Bp. pp.289.
- HORVÁTH F., BIDLÓ A., HEIL G., KIRÁLY G., KOVÁCS G., MÁNYOKI G., MÁZSA K., TANÁCS E., VEPERDI G. & BÖLÖNI J. 2012: Abandonment status and long-term monitoring of strict forest reserves in the Pannonian biogeographical region. – Plant Biosystems 146:1-12.
- KÁLMÁN Z., SOÓS N., KOVÁCS T. Z., SZAPPANOS D., HORVÁTH O., SZIVÁK I. és CSABAI Z. 2010: Vízbogarak és vízipoloskák faunisztikai adatai mecseki vizezekből. – Hidrológiai Közöny 90:50-52.
- MAJER A. 1962: Erdő- és termőhelytipológiai útmutató. OEF, Bp. pp. 330.
- MÁTÉ G. & VARGA A. 2011: Research of changing woodland areas in South-Hungary. – In: Frontiers in Historical Ecology Conference, WSL Birmensdorf-Zürich, Svájc, 2011.
- MÁTÉ G. 2009: A kultúrtáj változásának aspektusai Kárászon. In: Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor: Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. Budapest, L'Harmattan. pp. 164-184.
- MAUCHART P., MÉHES N., DEÁK Cs., MÓRA A., SZIVÁK I. és CSABAI Z. 2010: Kérészek, álkérészek és tegzesek faunisztikai adatai a mecseki vizezekből. Hidrológiai Közöny 90:100-102.
- MÉHES N., KOVÁCS T. Z. és SZIVÁK I. 2010: Diptera családok tér- és időbeli előfordulási sajátosságai mecseki patakokban lárvá adatok alapján. – Acta Biologica Debrecina-Supplementum Oecologica Hungarica 21: 115-125.
- ÓDOR P., BÖLÖNI J. és STANDOVÁR T. 2008: Az aljnövényzet vizsgálatának módszertani kidolgozása az erdőrezervátumokban folyó hosszú távú vizsgálatsorozat keretében. – Kézirat. ER Archivum 2008/D-009, MTA ÖK ÖBI, Vácrátót.
- ORTMANN-NÉ AJKAI A. 2012: A spontán újulat makro- és mikroökológiai viszonyai mecseki bükkösökben. – Kitebelia 171:46.
- PARTOS, K. 2010: Örökerdő a Keleti-Mecsekben. – Erdészeti Lapok CXLV(6):194-195.
- PÁSZTOR E. és OBORNY B. (EDS) 2007: Ökológia. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., pp. 420.
- SIROK A. 2011: Diverzitás vizsgálatok felhagyott bükkösökben. – Szakdolgozat. PTE TTK Környezettudományi Intézet, pp. 61.
- SOMOGYI Z. 2002: Az erdőrezervátumokban folytatandó kutatások általános célkitűzései. – In: Horváth F. és Borhidi A.: A hazai erdőrezervátum-kutatás célja, stratégiája és módszerei. Természetbúvár Alapítvány Kiadó, Bp. pp. 83-87.
- SZIVÁK I., DEÁK Cs., KÁLMÁN Z., SOÓS N., MAUCHART P., LÖKKÖS A., ROZNER GY., MÓRA A. & CSABAI Z. 2010: Contribution to the aquatic macroinvertebrate fauna of the Mountains Mecsek with the first record of *Limnius opacus* P.J.W. Müller, 1806 in Hungary. – Acta Biologica Debrecina-Supplementum Oecologica Hungarica 21:197-222.
- TÓTH ISTVÁN Zs., ORTMANN-NÉ AJKAI A., PARTOS K., SIROK A., NAGY D. és KULCSÁR P. 2012: 25 éve felhagyott mecseki bükkös aljnövényzeti vizsgálata. – Kitebelia 171:60.

A scarcely known old-growth forest in Eastern Mecsek hills: Spatial patterns of the herb layer of a beech forest abandoned 25 years ago.

ADRIENNE ORTMANN-NÉ AJKAI, ISTVÁN ZSOLT TÓTH, ATTILA SIROK, DÁNIEL NAGY,
PÉTER KULCSÁR, KÁLMÁN PARTOS

Summary

A 130-years old beech forest stand in Eastern Mecsek hills (Southern Hungary), abandoned 22-25 years ago, provides excellent opportunities for the study of spontaneous forest dynamics. In 2010 intensive studies started, initiated by Mecsekerdő Zrt: repeating an individuuum-based tree-stand survey of 1986-87, a grid-based herb layer survey according to the Forest Reserve Protocol (50×50 m grid) and bird monitoring. Results of the herb layer study is presented here.

The forest is *Helleboro odori* – *Fagetum*, with transitions towards ravine and scree forests. Herb layer cover is medium to high, with mostly *Fagetalia* elements. Submediterranean species: *Tamus communis*, *Ruscus aculeatus*, *R. hypoglossum*, *Helleborus odorus*, *Lathyrus venetus*, *Asperula taurina* are also characteristic. Forest type indicators are: *Galium odoratum*, *Galeobdolon luteum*; on the steepest and more rocky parts *Melica*

uniflora, *Mercurialis perennis* and *Festuca drymeia*; and *Carex pilosa* closest to the stream. 95 species, amongst them 14 protected ones were found, most of them in the hillside-hilltop ecotone. Most important are the more thousand exemplars of *Doronicum orientale* reported only from two places of Mecsek Hills before. Further protected species are: *Aruncus dioicus*, *Asperula taurina* subsp. *leucanthera*, *Cephalanthera damasonium*, *Dryopteris dilatata*, *Epipactis purpurata*, *Epipactis helleborine*, *Galanthus nivalis*, *Polystichum setiferum*, *Helleborus odorus*, *Hepatica nobilis*, *Lathyrus venetus*, *Ruscus hypoglossum*, *Ruscus aculeatus*, *Tamus communis*. Other species worth to mention are: *Festuca drymeia*, *Veronica montana*.

More than 30% percentage of specialist and competitor species indicates a very good naturalness state, comparable with forest reserves.

Szórványadatok Szántód és környékének puhatestű (Mollusca) faunájához

DOMOKOS TAMÁS

H-5600 Békéscsaba, Rábay utca 11.
E-mail: tamasdomokos@freemail.hu

DOMOKOS, T.: *Sporadic data on the mollusc fauna of Szántód (Somogy County) and its environment.*

Abstract: The fauna record includes 80 taxa (25 freshwater snails, 48 terrestrial snails, 7 mussels) and about 271 new units from 40 sampling sites. Habitat types of terrestrial snails are followings: bush forest dwellers 27%, open ground and steppe dwellers 27%, meso- and xerophilous dwellers 27%, hygrophilous dwellers 4%, paludial dwellers 8%. On the other hand in examined resort the bush forest dwellers are the dominant (44%). That's the effect of the artificial environment (holiday resort area).

Keywords: habitat tipe, artificial environment, invasive and protected species

Bevezetés

Dolgozatomban elsősorban Szántód molluszkáival szándékozom foglalkozni, de bemutatok néhány élőhelyet a közeli Kőröshegy, Balatonföldvár, Zamárdi településekről is.¹

Szántód természeti környezete

Az 1784-ben készült I. katonai (Josefiniánus) felmérés alapján, a Balaton partján, a maitól eltérő nyomvonalon, Szántódpuszta mögött DK-re futott a Szemest Siófokkal összekötő egykori római út. Több mint 200 évvel ezelőtt, az út ÉNy-i oldalán még nyitott a turzasháromszög (Szántód-tó/Brettyó), DK-i oldala pedig dombos, amelyet erdő, illetve Zamárdi határában szőlősök (Kőhegy) borítanak. Az erdő csak elvétve lépi át itt-ott az utat. A turzasháromszög által közrefogott lagunás, mocsaras, nádasos terület miatt, a pusztát a révből magasabb víz-állás esetén csak nagy kerülővel, a turzasháromszög szélesebb szárán, Zamárdin keresztül volt lehetőség megközelíteni. Csak szárazabb időben lehetett a révből a pusztára eljutni egy rövidebb, megközelítően a turzasháromszög magasságának irányában futó úton (Árpáskert-dűlő). A XIX. és XX. század út- és vasútépítése következtében, töltések és vízelvezető árkok szabdalták fel az eddig érintetlen tájelemeket, amelyek természeti képe, a jelentős tájtalakítások ellenére, karakterében döntően nem változott meg. A Balaton közelségére vágyó emberek üdülői elsősorban a turzasháromszög két

befogóján (Fürdőtelep) és a 110–200 m-es dombok lábánál (Somos, Csemetekert) épültek fel (TÜSKÉS 2007). A lakóházak és nyaralók kertjei, valamint a kereskedelmi egységek, az eredeti ligetes-erdős élőhelyeket, illetve feltöltéssel építkezésre alkalmassá vált mélyebb fekvésű területeket foglalták el. Az elmondottakból kitűnik, hogy ökológiai szempontból igen változatos élőhelyek jellemzik a vizsgált területet. Csökkenő vízigény alapján a malakofauna a következő csoportjaira számíthatunk: vízi, amphibikus, ligeti-erdei, szárazságtűrő, szubterrán. Mivel Szántód területének tájelemei – az előbb elmondottak értelmében – igen mozaikos képet mutatnak, nem meglepő, ha itt-ott az átmenetekre jellemző „kevert” faunával találkozhatunk.

Milyen fajegyüttesekre bukkanhatunk például egy ember által létesített és fenntartott nyaraló kertjében? Alapvetően ligetes tájellelemmel van dolgunk, amelyet bennszülött nyár, fűz, tölgy; örökzöldek, gyümölcs- vagy díszfák, mogyoró- és díszbokrok alkotnak. Tősűrűségűktől és árnyékvetésüktől függően pázsit vagy talajon kúszó egynyári vagy örökzöld növényzet boríthatja be a köztük lévő teret. A sövénykerítés néhány dm-es sávja, különösen, ha örökzöld futja be, környezetéhez viszonyítva pufferált, erdőkre emlékeztető mikroklimával bírhat. A zöldkerítések zöldfolyosóként funkcionálnak, folyamatosságuk megakadályozza az egyes telkek faunájának a fragmentálódását. A nyaraló kertjének nevesebb pázsitoltjain amfibikus, valamint ligeti-erdei fajok; szárazabb pázsitoltjain szárazságtűrő és szubterrán fajok is megjelenhetnek. Döntően három tényező járul hozzá a kert jó szándékkal természetközelinek nevezhető állapotához: 1. Jelentősebb terhelésnek, funkciójából eredően, csak néhány hónapra van kitéve. 2. Beépítettségének mértékét építésügyi hatóság szabályozza. (Ez kertés épületeknél általában 25%.) 3. A tulajdonos természetbarát beállítottsága, amely minimálisra korlátozott beavatkozásban nyilvánul meg.

Szántód éghajlatát óceáni, mediterrán és kontinentális területek légtömegei határozzák meg. Az évi középhőmérséklet 10.3 °C (júliusi középhőmérséklet 21.5°C), a csapadék pedig 600 és 700 mm között van, amelynek jelentős része tavasszal és ősszel esik. Balatonföldvár–Zamárdi térségében, mivel a Külső-Somogyi-dombság magasabb vonulatai itt közelítik meg legjobban a Balaton medencéjét, környezetéhez képest viszonylag jelentősebb a csapadék. A Balaton nagy víztömegének kiegyenlítő hatása a tó 0.5 km-es sávjában érzékelhető (DOMOKOS és KOVÁCS 1982, TÜSKÉS 2007).

¹ Szántód közigazgatásilag 1990 és 1997 között Zamárdihoz tartozott. 1997-ben kapta meg községi rangját, és 2002-ben, az addig Kőröshegyhez tartozó Somos hozzácsatolásával, nyerte el önállóságát (MAURER 2007). Ez az oka annak, hogy PINTÉR ÉS SUARA 2004 faunakatalógusában „Zamárdi: Szántód” írásmód szerepel, azaz Zamárdi település Szántód nevezetű lelőhelyéről van szó.

Malako-faunisztikai vizsgálatok előzményei

Milyen is az ideális, örökzöldnek tartott faunisztikai? Először is multiszezonális, és kiterjed a habitátok teljes spektrumára. (Ez biztosítja a különböző ökológiai igényű fajok kézre kerülését.) Másodszor nem húzódik el évtizedekre, mert akkor nem a dinamikusán változó faunisztikai kép egy „pillanatát” rögzítjük, hanem valami mást (!) Az évtizedekre elhúzódó vizsgálat különösen az invazív fajok megjelenésénél torzítja a képet, mert az első megtalálás időpontja valamelyik kutató, vagy kutatási hullám időpontjaként fog tévesen rögzülni. Dudich Endre már 1928-ban rámutatott a részletes kutatások szükségességére, és elvetette az idejémult alkalmi gyűjtőkírándulások metodikáját (DUDICH 1928). Ennek ellenére, még ma is – több mint 80 év után – csak elvétve találkozunk kisebb területek ideálisnak nevezhető ismételt állapotfelvétellel, biomonitoringjával. Elsősorban a Nemzeti Parkok kutatási eszköztárában nyert polgárjogot ez a szemlélet. Mi legyen akkor az elavult alkalmi, általában amatőrök által összegyűjtött adatokkal? „Ha ló nincs, akkor szamár is jó!” alapon elterjedési kötetekbe (PINTÉR et al. 1979, FEHÉR és GUBÁNYI 2001, PINTÉR és SUARA 2004) gyűlnek össze ezek a szórványadatok, miközben sok hozzájuk kapcsolódó értékes és szubsztanciális információ (gyűjtő neve, gyűjtési időpont, biotóp megnevezése, szubsztátum, példányszám/abundancia,...) örökre elvész. Az elvesző apró-cseprő adatokat napjainkban sokan oktrojálnak tartják, legszívesebben az amatőrök boszorkánykonyhájába számúznék, pedig ők is jól tudják, hogy mindenféle komoly kvalitatív és kvantitatív vizsgálat alapja a faunisztika. Hiába beszélnek róla pejoratív módon, a faunisztikát nem lehet kikerülni. A fajok védettségét megalapozó rangsorolás, állatföldrajzi mintázatok elkészítése faunisztikai eredményeken alapszik (SÓLYMOS 2004, 2005), a molekuláris taxonómiai vizsgálatokhoz is mintára van szükség, amelyet csak faunisztikai adatok ismeretében tudunk beszerezni. Némi bátorításul szolgált számomra HÉRA és VARGA 2001 buzdítása is: „Továbbra is feladat a Külső-Somogy szisztematikus feltárása és a kagylófauna alaposabb megismerése.” Jelen írással ehhez a munkához szeretnék adalékokat szolgáltatni.

Szántód és környékének molluszkáiról többek között BRANCSIK és DADAI (1897), CSIKI (1902), ROTARIDESZ (1931), ENTZ (1941), PINTÉR (1978), PINTÉR et al. (1979), DOMOKOS és KOVÁCS (1982), RICHNOVSZKY, PÓNYI és JÁRAI (1987), PÓNYI (1988), FEHÉR és GUBÁNYI (2001), PINTÉR és SUARA (2004), VARGA, KIRÁLY és SÜLYOK (2010) közöl adatokat. Faunisztikai szempontból ENTZ (1941) összefoglaló írását, valamint PINTÉR et al. (1979), FEHÉR és GUBÁNYI (2001), PINTÉR és SUARA (2004) hatalmas adathalmazzal bíró faunakatalógusait kell kiemelni. Az utóbbi források nemcsak a vízi, hanem a szárazföldi faunáról is jelentős képet nyújtanak. [ENTZ 1941 – korabeli nomenklatúra szerint – csupán hét szárazföldi taxont említ Szántódról (*Helicella obvia*, *Helicella striata*, *Jamina tridens*, *Succinea elegans*, *Succinea oblonga*, *Succinea pfefferi*, *Succinea putris*) és négyet (*Ceciliooides acicula*, *Jamina tridens*, *Succinea oblonga*, *Vallonia pulchella*) Zamárdiból. (Balatonföldváról nem közöl adatokat!) Vízi fajok száma hasonló bontásban: 16 illetve 11, azaz a vízi fajok szá-

ma 2–3×-a a szárazföldieknek. Ez az arány, hála a mai katalógusok adatainak, jelentősen megváltozott. PINTÉR és SUARA (2004) kötetében Kőröshegy, Balatonföldvár, Szántód és Zamárdi térségéből a szárazföldi fajok száma 36, a vízieké pedig 38. Ki kell emelni PÓNYI (1988) munkáját, aki a Balaton régióinak (nyílt víz, tófenék, parti öv, köves part) makro-malakofaunáját tanulmányozta, és több esetben abundancia értékeket is közöl, sőt igyekszik nagyobb időszakok beiktatásával vett minták segítségével (1930, 1960, 1974) populáció-dinamikai következtetéseket is levonni. A fent sorolt négy övből Tihany és Szántód környékéről összesen 13 taxonról tesz említést a korábbi nomenklatúrát használva. Ebből 6 kagyló (*Anodonta sp.*, *Dreissena polymorpha*, *Unio tumidus*, *Unio pictorum*, *Pisidium casertanum*, *Pisidium sp.*) és 7 csiga (*Bithynia tentaculata*, *Bithynia leachi*, *Lithoglyphus naticoides*, *Lymnaea auricularia*, *Planorbarius corneus*, *Potamopyrgus jenkinsi*, *Physa fontinalis*). Ez a fauna ENTZ (1941) közleményében ismertetettnél szegényesebb, és elsősorban mocsári taxonokban hagy kívánni valót maga után. Ez nem a véletlen műve, hiszen Pónyi célja nem a fauna minél teljesebb ismertetése, hanem néhány kiemelt reprezentáns taxon prezenciájának, abundanciájának, cönológiájának és ökológiájának a bemutatása volt.

Király Gergely a mediterrán és nyugat-európai elterjedésű *Cornu aspersa* kőröshegyi (YM 28) előfordulásáról számol be (VARGA et al. 2010). Ezt az adventív fajt az M7-es völgyhíd csapadéktározó medencéjének szegélyén találta meg 2010-ben.

Anyag és módszer

Szántód és környékével foglalkozó írásom a bevezetőben elmondott crisis de croissance sok-sok problémájával bír, de úgy érzem, hogy ennek ellenére sem haszontalan munka, annál inkább, mert nem az ismert elterjedési kötetek leporolt adatait tárom a tisztelt olvasó elé, hanem saját gyűjtéseimet, amelyek 1976 és 2011 közötti évekre esnek. Sajnos az adatok sztohisztikusak és csupán 38 időpontot reprezentálnak. A gyűjtési helyek – a fentiekben elmondottak szerint – Kőröshegy, Balatonföldvár, Szántód és Zamárdi területére esnek. A feldolgozásra kerülő malakológiai anyagot egyeléssel, tömeggyűjtéssel és uszadék feldolgozásával nyertem. A válogatást követő meghatározás és elnevezés során Soós (1943), RICHNOVSZKY és PINTÉR (1979), KERNEY et al. (1983), FALKNER et al. (2001), FEHÉR és GUBÁNYI (2001) munkáit vettem alapul. A 2005 előtti gyűjtéseim hozadéka a Munkácsy Mihály Múzeum Mollusca-gyűjteményét, a következő évek anyaga pedig magángyűjteményemet gazdagította.

Eredmények

Szántód és környékének 40 gyűjtőhelyéről 271 tétel malakológiai anyag (recens, szubfosszilis) gyűlt össze. A gyűjtőhelyek megoszlása tájelemek szerint a következő: 1. víz–vízpart–mocsár: 11. 2. gyepek: 3. 3. erdő: 6. 4. település: 20. Az előkerült 80 taxont felsoroló lista, csak

az előbb említett gyűjteményekben fellelhető példányok adatait tartalmazza, a következő sorrendben: taxon vagy faj leírójával, gondolatjel, kiemelő pont, település neve, kettőspont, lelőhely(ek), élőhely(ek), dátum(ok), az egyes lelőhelyeket pontosvessző választja el egymástól. A területre nézve új fajokat (*) jelzi (PINTÉR ÉS SUARA 2004).

CLECOM szerinti fajlista (FALKNER et al. 2001) az adatokkal

Viviparidae

Viviparus sp. – ● Szántód: Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadék, 2008.10.06. (szubfosszilis)

Bithyniidae

Bithynia tentaculata (Linnaeus, 1758) – ● Szántód: Kisfaludy S. u., Balaton, uszadék, 1976.07.11.; Rév, uszadék, 1978. 07.18.; Lóczy L. u., Balaton, moszat, 1979. 07. 22.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2007. 03. 26; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadék, 2008. 10. 06. (szubfosszilis) ● Balatonföldvár: Balaton, mocsaras rész a Körös-p. befolyása közelében, 1976. 08. 28.

Bithynia leachi (Sheppard, 1823) – ● Szántód: Kisfaludy S. u., Balaton, uszadék, 1976. 07. 11.; Rév, uszadék, 1978. 07. 18. ; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.

Hydrobiidae

Potamopyrgus antipodarum (J. F. Gray, 1843) – ● Szántód: Rév, uszadék, 1978. 07. 18.; Lóczy L. u., Balaton, nedves moszatpapír, 1979. 07. 22.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.(szubfosszilis); Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2007. 03. 26.

Lithoglyphus naticoides (C. Pfeiffer, 1828) – ● Szántód: Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21., 2007. 03. 26. (fosszilis/szubfosszilis)

Valvatidae

Valvata cristata (O. F. Müller, 1774) – ● Szántód: Kisfaludy S. u., Balaton, uszadék, 1976. 07. 11.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21., 2007. 03. 26; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadék, 2008. 10. 06.

Valvata piscinalis piscinalis (O. F. Müller, 1774) – ● Szántód: Lóczy L. u., Balaton, moszat, 1979. 07. 22.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2007.03.26.

Borysthenia naticina (Menke, 1845) * – ● Szántód: Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.

Acroloxidae

Acroloxus lacustris (Linnaeus, 1758) – ● Szántód: Kisfaludy S. u., Balaton, uszadék, 1976. 07. 11.

Lymnaeidae

Galba truncatula (O. F. Müller, 1774) – ● Szántód: Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadék, 2008. 10. 06.

Stagnicola fuscus (C. Pfeiffer, 1821) – ● Szántód: Kisfaludy S. u., Balaton, uszadék, 1976. 07. 11.; Rév, uszadék, 1978. 07. 18.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 11. 10., 2007. 03. 26.

Radix auricularia auricularia (Linnaeus, 1758) – ● Szántód: Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 11. 10., 2007. 03. 26.

Radix balthica (W. Hartmann, 1821) – ● Szántód: Lóczy L. u., Balaton, moszat, 1979. 07. 22.

Radix labiata (Rossmässler, 1835) – ● Balatonföldvár: Balaton, mocsaras rész a Körös-p. befolyása közelében, 1976. 08. 28.

Physidae

Physella acuta (Draparnaud, 1805) – ● Szántód: Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.

Physella fontinalis (Linnaeus, 1758) – ● Szántód: Kisfaludy S. u., Balaton, uszadék, 1976. 07. 11.; Rév, uszadék, 1978. 07. 18.; Lóczy L. u. Balaton, moszat, 1979. 07. 22.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.

Planorbidae

Planorbarius corneus corneus (Linnaeus, 1758) – ● Szántód: Juhász Gy. u. , Balaton, uszadék, 2007. 03. 26. ● Balatonföldvár: Balaton, mocsaras rész a Körös-p. befolyása közelében, 1976. 08. 28.

Planorbis planorbis (Linnaeus, 1758) – ● Szántód: Kisfaludy S. u., Balaton, uszadék, 1976. 07. 11.; Rév, uszadék, 1978. 07. 18.; Lóczy L. u. Balaton, moszat, 1979. 07. 22. ; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21., 2006. 10. 10., 2007. 03. 26.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.; Brettyó, Kazinczy F. u. közepe, sásos, 2006. 08. 23.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadék, 2008. 10. 06. ● Balatonföldvár: Balaton, mocsaras rész a Körös-p. befolyása közelében, 1976. 08. 28.

Anisus spirorbis (Linnaeus, 1758) – ● Szántód: Laguna Panzió K-oldalán lévő csatorna uszadék, 2008. 10. 06. ● Balatonföldvár: Balaton, mocsaras rész a Körös-p. befolyása közelében, 1976. 08. 28.

Anisus vortex (Linnaeus, 1758) – ● Szántód: Kisfaludy S. u., Balaton, uszadék, 1976. 07. 11.; Rév, uszadék, 1978. 07. 18. ; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21., 2007. 03. 26.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10. ● Balatonföldvár: Balaton, mocsaras rész a Körös-p. befolyása közelében, 1976. 08. 28.

Anisus vorticulus (Troschel, 1834) – ● Szántód: Lóczy L. u., Balaton, moszat, 1979. 07. 22.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21., 2007. 03. 26.

Bathyomphalus contortus (Linnaeus, 1758) – ● Szántód: Kisfaludy S. u., Balaton, uszadék, 1976. 07. 11.; Rév, uszadék, 1978. 07. 18.; Lóczy L. u., Balaton, mo-

szat, 1979. 07. 22.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21., 2007. 03. 26.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.

Gyraulus albus (O. F. Müller, 1774) – • Szántód: Lóczy L. u., Balaton, moszat, 1979. 07. 22.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2007. 03. 26. • Balatonföldvár: Balaton, mocsaras rész a Kőrös-p. befolyása közelében, 1976. 08. 28.

Gyraulus crista (Linnaeus, 1758) – • Szántód: Rév, uszadék, 1978. 07. 18.; Lóczy L. u., Balaton, moszat, 1979. 07. 22.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21., 2007. 03. 26.

Segmentina nitida (O. F. Müller) – • Szántód: Kisfaludy S. u., Balaton, uszadék, 1976. 07. 11.; Rév, uszadék, 1978. 07. 18.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.

Carychiidae

Carychium minimum O. F. Müller, 1774 – • Szántód: Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadéka, 2008. 10. 06.

Carychium sp. – • Szántód: Rév, uszadék, 1978. 07. 18.

Succineidae

Succinella oblonga (Draparnaud, 1801) – • Szántód: Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.; Kossuth L. u. 2., kerti sövény, 2005. 09. 13.; Kristóf-domb, útbevágás a D-i oldalán, akácos, 2006. 07. 16. (Fossz.); Juhász Gy. u., Balaton, 2007. 03. 26.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadéka, 2008. 10. 06. • Kőröshegy: Öreg-hegy, Bor-kút, csalános, 2006. 07. 17.

Oxyloma elegans elegans (Risso, 1826) – • Szántód: Kisfaludy S. u., Balaton, uszadék, 1976. 07. 11.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21., 2007. 03. 26.; Brettyó, Kazinczy F. u. közepe, sásos, 2006. 08. 23.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadéka, 2008. 10. 06. • Balatonföldvár: Balaton, mocsaras rész a Kőrös-p. befolyása közelében, 1976. 08. 28.

Cochlicopidae

Cochlicopa lubrica (O. F. Müller, 1774) – • Szántód: Kossuth L. u. 2., kerti sövény, 2005. 09. 13.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21., 2007. 03. 26., 2007. 03. 26.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.; Brettyó, Kazinczy F. u. közepe, sásos, 2006. 08. 23.; Földvári út 20., kert, avar, 2006. 08. 23.; Földvári út 26., kert, 2006. 08. 23.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadéka, 2008. 10. 06.; Somos, Szántódi út 25., kerítés környéke, 2011. 11. 18.; Somos, Csemetekert u. és a Szántódi út sarka, kert, 2011. 11. 08. • Kőröshegy: Öreg-hegy, Bor-kút, csalános, 2006. 07. 17. • Balatonföldvár: sánc, D-re néző fás és bokros oldal, 2006. 09. 01.; Hotel del Porto szálloda, Damjanich J. u. kerítés vörös homokkő lábazata, 2010. 10. 17.; Camping út és a Petőfi S. u. közötti lépcsősor melletti avar, 2010. 11. 16.; Spúr I. u. 22. kert, 2011. 09. 23.

Cochlicopa lubricella (Rossmässler, 1834)* – • Szántód: Kristóf-domb, útbevágás a D-i oldalán, akácos, 2006. 07. 16. • Balatonföldvár: Bethlen G. u. 13., kert, 2011. 09. 23.

Valloniidae

Vallonia costata (O. F. Müller, 1774) – • Szántód: Kristóf-domb, útbevágás a D-i oldalán, akácos, 2006. 07. 16.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.; Juhász Gy. u., Balaton, 2007. 03. 26.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadéka, 2008. 10. 06.; Somos, Szántódi út 25., kerítés környéke, 2011. 11. 18.; Somos, Csemetekert u. és a Szántódi út sarka, kert, 2011. 11. 08. • Balatonföldvár: Gönye, magaspart, gyp, 2006. 07. 12.; Hotel del Porto szálloda, Damjanich J. u. kerítés vörös homokkő lábazata, 2010. 10. 17.; Bethlen G. u. 13., kert, 2011. 09. 23.; Spúr I. u. 22. kert, 2011. 09. 23.

Vallonia pulchella (O. F. Müller, 1774) – • Szántód: Kossuth L. u. 2., kerti sövény, 2005. 09. 13.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21., 2007. 03. 26.; Kristóf-domb, útbevágás a D-i oldalán, akácos, 2006. 07. 16.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.; Brettyó, Kazinczy F. u. közepe, sásos, 2006. 08. 23.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csatorna uszadéka, 2008. 10. 06.; Somos, Csemetekert u. és a Szántódi út sarka, kert, 2011. 11. 08. • Balatonföldvár: Gönye, magaspart, gyp, 2006. 07. 12.; Camping út és a Petőfi S. u. közötti lépcsősor melletti avar, 2010. 11. 16. • Zamárdi, Szamár-kő, K-felé futó löszárok, vegyes erdő, 2006. 09. 01.

Vallonia enniensis (Gredler, 1856) – • Szántód: Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2007. 03. 26.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadéka, 2008. 10. 06.

Pupillidae

Pupilla muscorum (Linnaeus, 1758) – • Szántód: Kossuth L. u. 2., kerti sövény, 2005. 09. 13.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21., 2007. 03. 26.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadéka, 2008. 10. 06.; Somos: Szántódi út 25., kerítés környéke, 2011. 11. 18.; • Balatonföldvár: Hotel del Porto szálloda, Damjanich J. u. kerítés vörös homokkő lábazata, 2010. 10. 17.

Pupilla triplicata (S. Studer, 1820)* – • Balatonföldvár, sánc, D-re néző fás és bokros oldal, 2006. 09. 01. (szubfosszilis)

Chondrinidae

Granaria frumentum (Draparnaud, 1801) – • Balatonföldvár: Gönye, magaspart, gyp, 2006. 07. 12.; sánc, D-re néző fás és bokros oldal, 2006. 09. 01.; Camping út és a Petőfi S. u. közötti lépcsősor melletti avar, 2010. 11. 16. (szubfosszilis) • Szántód: Földvári út 20., kert, avar, 2006. 08. 23. (fossz.); Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadéka, 2008. 10. 06. • Zamárdi: Szamár-kő, K-felé futó löszárok, vegyes erdő, 2006. 09. 01.

Vertiginidae

Truncatellina cylindrica (A. Férussac, 1807) – ● Szántód: Kristóf-domb, útbevágás a D-i oldalán, akácos, 2006. 07. 16.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2007. 03. 26.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadék, 2008. 10. 06. ● Zamárdi: Szamár-kő, K-felé futó löszárók, vegyes erdő, 2006. 09. 01. ● Balatonföldvár: sánc, D-re néző fás és bokros oldal, 2006. 09. 01.

Vertigo antivertigo (Draparnaudi, 1801) – ● Szántód: Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21.

Vertigo pygmaea (Draparnaudi, 1801) – ● Szántód: Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadék, 2008. 10. 06.

Vertigo angustior Jeffreys, 1830* – ● Szántód: Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadék, 2008. 10. 06.

Enidae

Merdigera obscura (O.F. Müller, 1774) – ● Szántód: Kossuth L. u. 2., kert, sövény, 2005. 09. 13. ● Kőröshegy, Öreg-hegy, Bor-kút, csalános, 2006. 07. 17. ● Balatonföldvár: sánc, D-re néző fás és bokros oldal, 2006. 09. 01.; Camping út és a Petőfi S. u. közötti lépcsősor melletti avar, 2010. 11. 16.; ● Zamárdi: Öreg-hajlás, tölgyes, avar, 2006. 07. 16.; Szamár-kő, K-felé futó löszárók, vegyes erdő, 2006. 09. 01.

Zebrina detrita detrita (O.F. Müller, 1774) – ● Kőröshegy: Öreg-hegy, Bor-kút, csalános, 2006. 07. 17. (szubfosszilis). ● Balatonföldvár: sánc, D-re néző fás és bokros oldal, 2006. 09. 01. (szubfosszilis). ● Zamárdi, Szamár-kő, K-felé futó löszárók, vegyes erdő, 2006. 09. 01. (szubfosszilis)

Chondrula tridens tridens (O.F. Müller, 1774) – ● Szántód: Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadék, 2008. 10. 06. ● Zamárdi: Szamár-kő, K-felé futó löszárók, vegyes erdő, 2006. 09. 01.

Clausiliidae

Cochlodina laminata laminata (Montagu, 1803)* – ● Szántód: Kileneces-tető, Csikászói-erdő, cseres, 2006. 07. 18.

Laciniaria plicata (Draparnaudi, 1801)* – ● Szántód: Kossuth L. u. 2., kerti sövény, 2005. 09. 13., 2006. 11. 10.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10. ● Kőröshegy, Öreg-hegy, Bor-kút, csalános, 2006. 07. 17. ● Balatonföldvár: Camping út és a Petőfi S. u. közötti lépcsősor melletti avar, 2010. 11. 16.

Balea biplicata biplicata (Montagu, 1803)* – ● Szántód/Somos: Szántódi út 25., kerítés környéke, 2011. 11. 18.; ● Zamárdi: Szamár-kő, K-felé futó löszárók, vegyes erdő, 2006. 09. 01. ● Balatonföldvár: Camping út és a Petőfi S. u. közötti lépcsősor melletti avar, 2010. 11. 16.; Hotel del Porto szálloda, Damjanich J. u. kerítés vörös homokkő lábazata, 2010. 10. 17.; Bethlen G. u. 13., kert, 2011. 09. 23.; Spúr I. u. 22. kert, 2011. 09. 23.

Ferussaciiidae

Cecilioides acicula (O. F. Müller, 1774)* – ● Szántód: Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21.; Kristóf-domb, útbevágás a D-i oldalán, akácos, 2006. 07. 16.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadék, 2008.

10. 06. ● Balatonföldvár: Camping út és a Petőfi S. u. közötti lépcsősor melletti avar, 2010. 11. 16.

Punctidae

Punctum pygmaeum (Draparnaudi, 1801) – ● Szántód: Kileneces-tető, Csikászói-erdő, cseres, 2006. 07. 18. ● Zamárdi, Szamár-kő, K-felé futó löszárók, vegyes erdő, 2006. 09. 01.

Euconulidae

Euconulus fulvus (O. F. Müller, 1774) – ● Szántód: Kiszalud S. u., Balaton, uszadék, 1976. 07. 11.

Gastrodontidae

Zonitoides nitidus (O. F. Müller, 1774) – ● Szántód: Kiszalud S. u., Balaton, uszadék, 1976. 07. 11.; Rév, uszadék, 1978. 07. 18.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21., 2007. 03. 26.; Herman O. u. Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.; Földvári út 20., kert, avar, 2006. 08. 23.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadék, 2008. 10. 06. ● Balatonföldvár: Balaton, mocsaras rész a Kőrös-p. befolyása közelében, 1976. 08. 28.

Oxychilidae

Oxychilus draparnaudi draparnaudi (H. Beck, 1837) – ● Szántód: Kiszalud S. u., Balaton, uszadék, 1976. 07. 11.; Kossuth L. u. 2., kert, sövény, 2005. 09. 13.; Földvári út 20., kert, avar, 2006. 08. 23.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadék, 2008. 10. 06.; Somos, Szántódi út 25., kerítés környéke, 2011. 11. 18. ● Kőröshegy: Öreg-hegy, Bor-kút, csalános, 2006. 07. 17. ● Balatonföldvár: Balaton, mocsaras rész a Kőrös-p. befolyása közelében, 1976. 08. 28.; Hotel del Porto szálloda, Damjanich J. u. kerítés vörös homokkő lábazata, 2010. 10. 17.; Camping út és a Petőfi S. u. közötti lépcsősor melletti avar, 2010. 11. 16.; Spúr I. u. 22. kert, 2011. 09. 23.

Morlina glabra striaria (Westerlund, 1881) – ● Szántód: Somos, Csemetekert u. és a Szántódi út sarka, kert, 2011. 11. 08. ● Balatonföldvár: Camping út és a Petőfi S. u. közötti lépcsősor melletti avar, 2010. 11. 16.

Aegopinella minor (Stabile, 1864) – ● Szántód: Kossuth L. u. 2., kerti sövény, 2005. 09. 13.; Kristóf-domb, útbevágás a D-i oldalán, akácos, 2006. 07. 16.; Kileneces-tető, Csikászói-erdő, cseres, 2006. 07. 18.; ● Balatonföldvár: sánc, D-re néző fás és bokros oldal, 2006. 09. 01.; Camping út és a Petőfi S. u. közötti lépcsősor melletti avar, 2010. 11. 16. ● Kőröshegy: Öreg-hegy, Bor-kút, csalános, 2006. 07. 17. ● Zamárdi: Öreg-hajlás, tölgyes, avar, 2006. 07. 16.; Szamár-kő, K-felé futó löszárók, vegyes erdő, 2006. 09. 01.

Nesovitrea hammonis (Ström, 1765)* – ● Szántód: Kristóf-domb, útbevágás a D-i oldalán, akácos, 2006. 07. 16.

Tandonia budapestensis (Hazay, 1880)* – ● Balatonföldvár: Camping út és a Petőfi S. u. közötti lépcsősor melletti avar, 2010. 11. 16.

Vitrinidae

Vitrina pellucida (O. F. Müller, 1774) – ● Szántód: Kossuth L. u. 2., kert, sövény, 2005. 09. 13.; Kristóf-domb, útbevágás a D-i oldalán, akácos, 2006. 07. 16.; Somos, Szántódi út 25., kerítés környéke, 2011. 11. 18. ● Kőröshegy: Öreg-hegy, Bor-kút, csalános, 2006. 07. 17. ● Balatonföldvár: Hotel del Porto szálloda, Damjanich J. u. kerítés vörös homokkő lábazata, 2010. 10. 17.

Limacidae

Limax maximus (Linnaeus, 1758)* – ● Szántód: Kilen-ces-tető, Csikászói-erdő, cseres, 2006. 07. 18.

Limax cinereoniger Wolf, 1803* – ● Szántód: Földvári út 20., kert, avar, 2006. 08. 23.

Limax flavus (Linnaeus, 1758)* – ● Szántód: Kilen-ces-tető, Csikászói-erdő, cseres, 2006. 07. 18.

Agriolimacidae

Deroceras agreste (Linnaeus, 1758)* – ● Balatonföldvár: sánc, D-re néző fás és bokros oldal, 2006. 09. 01.

Arionidae

Arion lusitanicus (J. Mabilie, 1868)* – ● Szántód: Földvári út 26., kert, 2006. 08. 23.

Bradybaenidae

Fruticola fruticum (O. F. Müller, 1774) – ● Szántód: Kristóf-domb, útbevágás a D-i oldalán, akácos, 2006. 07. 16.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadék, 2008. 10. 06.; Somos, Csemetekert u. és a Szántódi út sarka, kert, 2011. 11. 08. ● Kőröshegy: Öreg-hegy, Bor-kút, csalános, 2006. 07. 17. (szubfosszilis) ● Balatonföldvár: Balaton, mocsaras rész a Kőrös-p. befolyása közelében, 1976. 08. 28. ● Zamárdi: Öreg-hajlás, tölgyes, avar, 2006. 07. 16.

Hygromiidae

Euomphalia strigella strigella (Draparnaud, 1801) – ● Szántód: Kilen-ces-tető, Csikászói-erdő, cseres, 2006. 07. 18.; ● Zamárdi: Öreg-hajlás, tölgyes, avar, 2006. 07. 16.

Monacha cartusiana (O. F. Müller, 1774) – ● Szántód: Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21. 2007. 03. 26.; Hármashegy, gyeperes Csikászói-erdő NY-i szélén, 2006. 07. 18.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.; Brettyó, Kazinczy F. u. közepe, sásos, 2006. 08. 23.; Földvári út 20., kert, avar, 2006. 08. 23.; Somos, Szántódi út 25., kerítés környéke, 2011. 11. 18. ● Balatonföldvár: Balaton, mocsaras rész a Kőrös-p. befolyása közelében, 1976. 08. 28.; sánc D-re néző fás és bokros oldal, 2006. 09. 01.; Hotel del Porto szálloda, Damjanich J. u. kerítés vörös homokkő lábazata, 2010. 10. 17.; Camping út és a Petőfi S. u. közötti lépcsősor melletti avar, 2010. 11. 16. Bethlen G. u. 13., kert, 2011. 09. 23.; Spúr I. u. 22. kert, 2011. 09. 23.; ● Zamárdi: Szamár-kő, K-felé futó löszárak, vegyes erdő, 2006. 09. 01.

Helicopsis striata striata (O. F. Müller, 1774) – ● Balatonföldvár: Gönye, magaspart, gyeperes, 2006. 07. 12. (szubfosszilis); ● Zamárdi: Szamár-kő, K-felé futó lösz-

árak, vegyes erdő, 2006. 09. 01. (fosszilis/szubfosszilis) *Hygromia cinctella* (Draparnaud, 1801)* – ● Szántód: Kossuth L. u. 2., kert, sövény, 2005. 09. 13.; Vörösmarty M. u. 5., 20., 22., kert, 2010. 10. 17.; Vörösmarty M. u. 22., kert, 2010. 11. 16.

Pseudotrachia rubiginosa (Rossmässler, 1838) – ● Szántód: Kisfaludy S. u., Balaton, uszadék, 1976. 07. 11.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21., 2007. 03. 26.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.; Brettyó, Kazinczy F. u. közepe, sásos, 2006. 08. 23.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadéka, 2008. 10. 06. ● Balatonföldvár: Balaton, mocsaras rész a Kőrös-p. befolyása közelében, 1976. 08. 28.; Bajcsy-Zsilinszky E. u. 11., kert kerítése, 2010. 11. 16.

Xerolanta obvia obvia (Menke, 1828) – ● Szántód: Kossuth L. u. a Posta kerítése, 2005. 09. 13.; Kossuth L. u. 2., kerti sövény, 2005. 09. 13.; Kristóf-domb, útbevágás a D-i oldalán, akácos, 2006. 07. 16.; Hármashegy, Csikászói-erdő szélén, gyeperes, 2006. 07. 18.; Somos, Csemetekert u. és a Szántódi út sarka, kert, 2011. 11. 08. ● Balatonföldvár: Gönye, magaspart, gyeperes, 2006. 07. 12.; földvár, a sánc D-re néző fás bokros oldala, 2006. 09. 01.; Spúr I. u. 22. kert, 2011. 09. 23.

Helicidae

Cepaea nemoralis nemoralis (Linnaeus, 1758)* – ● Szántód: Földvári út D-i oldala, 2005. 09. 13.; Földvári út 20., kert, avar, 2006. 08. 23.; Földvári út 26., kert, 2006. 08. 23.

Cepaea hortensis (O. F. Müller, 1774)* – ● Szántód: Kossuth L. u. 2., kerti sövény, 2005. 09. 13.; Brettyó, Kazinczy F. u. közepe, sásos, 2006. 08. 23.; Somos, Csemetekert u. és a Szántódi út sarka, kert, 2011. 11. 08. ● Balatonföldvár: Camping út és a Petőfi S. u. közötti lépcsősor melletti avar, 2010. 11. 16.; Bethlen G. u. 25., kert, 2011. 09. 23.

Cepaea vindobonensis (C. Pfeiffer, 1828) – ● Szántód: Kilen-ces-tető, Csikászói-erdő, cseres, 2006. 07. 18.; Hármashegy, Csikászói-erdő szélén, gyeperes, 2006. 07. 18.; Brettyó, Kazinczy F. u. közepe, sásos, 2006. 08. 23.; Földvári út 20., kert, avar, 2006. 08. 23.; Somos, Csemetekert u. és a Szántódi út sarka, kert, 2011. 11. 08. ● Kőröshegy: Öreg-hegy, Bor-kút, csalános, 2006. 07. 17. ● Balatonföldvár: Gönye, magaspart, gyeperes, 2006. 07. 12. ● Zamárdi: Szamár-kő, K-felé futó löszárak, vegyes erdő, 2006. 09. 01.; Öreg-hajlás, tölgyes, avar, 2006. 07. 16.

Helix pomatia Linnaeus, 1758 – ● Szántód: Kristóf-domb, útbevágás a D-i oldalán, akácos, 2006. 07. 16.; Herman O. u., Balaton gyékényes és sásos partja, 2006. 08. 10.; Brettyó, Kazinczy F. u. közepe, sásos, 2006. 08. 23.; Földvári út 20., kert, avar, 2006. 08. 23.; Laguna Panzió K-oldalán lévő csat. uszadék, 2008. 10. 06.; Somos, Szántódi út 25., kerítés környéke, 2011. 11. 18.; Somos, Csemetekert u. és a Szántódi út sarka, kert, 2011. 11. 08. ● Kőröshegy: Öreg-hegy, Bor-kút, csalános, 2006. 07. 17. ● Balatonföldvár: Balaton, mocsaras rész a Kőrös-p. befolyása közelében, 1976. 08. 28.; Gönye, magaspart, gyeperes, 2006. 07. 12.;

sánc D-re néző fás és bokros oldal, 2006. 09. 01.; • Zamárdi: Szamár-kő, K-felé futó löszárók, vegyes erdő, 2006. 09. 01.

Unionidae

Unio tumidus zelebori Zelebor, 1851 – • Szántód: Kisfaludy S. u., Balaton, uszadék, 1976. 07. 11.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 11. 10.

Anodonta anatina attenuata Held, 1836 – • Szántód: Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 11. 10.

Pseudanodonta complanata complanata (Rossmässler, 1835) – • Szántód, Rév, uszadék, 2000. 08. 10. (Leg.: Domokos Erzsébet és Domokos Klára)

Corbiculidae

Corbicula fluminea (O. F. Müller, 1774) – • Szántód: Juhász Gy. u., Balaton, ~50 méterre a nádas szegélyétől, epőkia Unionidae teknőn, 2012. 07. 01. Ezt a kagylófajt a kézirat lezárása után gyűjtöttem. Tekintettel arra, hogy a dolgozatban citált irodalom (HÉRA és VARGA 2001, HÉRA 2002, UHERKOVICH 2011) ezt a behurcolt fajt nem jelzi, az adat faunisztikai érdekessége miatt pótlólag közlöm.

Sphaeriidae

Pisidium amnicum (O. F. Müller, 1774) – • Szántód: Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2007. 03. 26.

Pisidium supinum A. Schmidt, 1850 – • Szántód: Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2007. 03. 26.

Pisidium sp. – • Szántód: Rév., uszadék, 1978. 07. 18.; Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 03. 21.

Dresseniidae

Dreissena polymorpha polymorpha (Pallas, 1771) – • Szántód: Juhász Gy. u., Balaton, uszadék, 2006. 11. 10., 2007. 03. 26. • Balatonföldvár: Balaton, mocsaras rész a Kőrös-p. befolyása közelében, 1976. 08. 28.

A gyűjtőterületről előkerült 48 szárazföldi faj ökológiai megoszlása LOŽEK (1964) alapján: erdei 27.0 %, nyílt terület és sztyepp 27.0 %, mezofil és xerofil 27.0 %, nedvestérszíni 6.2%, mocsári 12.5%.

Ha kiragadjuk a településeken belül fekvő 20 élőhely 25 faját, akkor a következő ökológiai spektrumot kapjuk: erdei 44.0%, nyílt terület és sztyepp 20%, mezofil és xerofil 24%, nedvestérszíni 4%, mocsári 8%. Az összehasonlítás eklatánsan mutatja, hogy az üdülőterületeken belül az erdei fajok aránya nő, a nedvestérszíni és mocsári fajok aránya némileg csökken. Az erdei fajok között domináns a mezofil és száraz/erdőssztyepp kategóriába sorolható fajok száma. Csupán a *Merdigera obscura* tekinthető „igazi” erdőlakónak. Ezért is meglepő e faj szántódi előfordulása a Kossuth L. utca 2. szám alatti telek sövénykerítésében.

Diszkusszió, megjegyzés

A fajlistából kitűnik, hogy gyűjtéseim során Szántód és környékéről 25 vízi, 48 szárazföldi csiga és 7 kagyló került elő. Az eddigi ismertekhez (PINTÉR ÉS SUARA

2004) képest a területre nézve új fajok a következők: *Borysthenia naticina*, *Pupilla triplicata*, *Vertigo angustior*, *Cochlodina laminata*, *Laciniaria plicata*, *Balea biplicata*, *Cecilioides acicula*, *Nesovitrea hammonis*, *Tandonia budapestensis*, *Limax maximus*, *Limax cinereoniger*, *Limax flavus*, *Deroceras agreste*, *Arion lusitanicus*, *Hygromia cinctella*. A 15 újabb fajból csupán egyetlen a vízcsga (*Borysthenia naticina*). A szárazföldi csigák közül a *Pupilla triplicata*, s *Zebrina detrita detrita* és a *Helicopsis striata striata* talált példányai, véleményem szerint, szubfosszilizsek. Mivel ezek recens példányai a Balaton D-i oldalának más pontjáról előkerültek (PINTÉR ÉS SUARA 2004), feltételezhető ezek itteni recens előfordulása is (DOMOKOS 1995). Nem került elő a PINTÉR ÉS SUARA 2004 kötetben jelzett, régi nomenklátúra szerint megnevezett, következő 16 faj: *Lymnaea stagnalis*, *Pomatias elegans* (uszadék), *Truncatellina claustralis*, *Succinea putris*, *Aegopinella pura*, *Oxychilus inopinatus*, *Euconulus fulvus*, *Perforatella incarnata*, *Unio crassus*, *Anodonta cygnaea*, *Sphaerium lacustre*, *Pisidium amnicum*, *Pisidium henslowanum*, *Pisidium moitessierianum*, *Pisidium nitidum*, *Pisidium subtruncatum*. Jelentős a borsókagylók hiánya, annak ellenére, hogy több alkalommal is gyűjtöttem uszadékot.

A közeli balatonszárszói Fekete-part malakofaunája jóval szegényesebb a szántódinál, csupán 49 fajjal bír, és szembeütően jelentős a szárazföldi csigák hiánya (DOMOKOS ÉS KOVÁCS 1982). Szántód és környékén tapasztalt tekintélyesebb szárazföldi fauna (48 faj) abból adódik, hogy itt jelentősebb azon élőhelyek aránya, amelyek az ember által kialakított, és az általa működtetett élőhelyekről származnak. Ezzel összecseng az a tapasztalat is, hogy az újonnan előkerült 15 fajnak megközelítően a fele, a településen belül található élőhelyekről származik. Végezetül meg szeretném jegyezni, hogy a Szántód és környékéről előkerült 80 taxon Somogy megyéből kimutatottnak megközelítően a felét teszi ki (HÉRA ÉS VARGA 2001).

Viviparus sp. A 15.7 mm magas és 14.4 mm széles szubfosszília, amely véleményem szerint, a *Viviparus contectus* (Millet, 1813) alakkörbe tartozik. Mivel a Balatonban az utóbbi faj ma előfordul, ráadásul szántódi adatot is találunk az elterjedési kötetben (PINTÉR ÉS SUARA 2004), feltételezhető, hogy a Római u. és a 7-es út közötti egykori mocsár mára kipusztult lakójával van dolgunk.

Az Új-Zélandon endemikus *Potamopyrgus anti-podarum* európai expanziója közel 125 éve vette kezdetét. Hazánkban 1977 augusztusában Szántódon, szeptemberében pedig Szárszón gyűjtötte először Nagy Gábor, illetve Domokos Tamás (PINTÉR 1978, RICHNOVSZKY ÉS PINTÉR 1979). Öt év múlva Szárszón DOMOKOS ÉS KOVÁCS 1982 a Balaton kevésbé mozgatott homokos fenekén 50–100 ezer/m² -es, a mocsaras vizét a Balatonba levezető árokban pedig 5 ezer/m²-es abundanciát állapított meg. A Balaton hullámverése által összemosott, kvázi tiszta *Potamopyrgus* „turzások”-ból dm³ számra lehetett az 1980-as években gyűjteni ezt a 4–5 mm magas és 2–3 mm széles kis hydrobiidát. Azóta elterjedt a Balatonban, a Dunában és a Zalában

is (†PINTÉR ÉS SUARA 2004). A faj kezdeti nagy balatoni gradációja már a múlté, hiszen Szántódon 2006-ban csupán 1-2 szubfossilisnek tűnő példánya, 2007-ben pedig 471 különböző létállapotú (DOMOKOS 1995) példánya került elő tömeggyűjtések során. HÉRA (2002) invazív terjeszkedését jelzi a Látrányi–puszta TT területéről (1999), és a gyékényesi Kavicsbánya-tóból (2001). Héra szerint, a Látrányi-puszta TT területére a Balatonba futó Tetves-patak közvetítésével került.

Szántódon, a Balaton parti uszadékból előkerült mediterrán-nyugateurópai elterjedésű *Pomatias elegans* érdekes színtoltja a faunának. A szemközi Tihanyi-félsziget ÉK-i vagy DNY-i oldaláról került át a hullámok hátán.

Az elegáns tornyos zebracsigának, a *Zebrina detritana*-nak, annak ellenére, hogy több helyen is jelentős számban előkerült, nem sikerül élő egyedét megtalálnom. Ez annál is meglepőbb, mert Magyarország puhatestű katalógusában található elterjedési adatok jelzik a Balaton környékéről (PINTÉR ÉS SUARA 2004). Mivel előfordulása Szántód környékén löszhöz kötött, elképzelhető, hogy napjainkra a vizsgált terület néhány pontjáról kipisztult a zebracsiga. Ugyanez elmondható a *Pupilla triplicata*-ról és a *Helicopsis striata striataról* is.

Az *Arion lusitanicus* / spanyol lantoscigát VARGA (1986) jelezte először Sopronból, majd 1995-ben VARGA, et al. írásában olvashatunk szombathelyi, keszthelyi (Fenekpuszta) előfordulásáról, és annak körülményeiről. 2002-ben, a XXVII. Magyar Malakológus Találkozó résztvevői tapasztalhatták meg a spanyol lantoscsgiga expanzióját Csurgón. Inváziója – tudomásom szerint – az 1997/1998-as években erősödött fel a Dunántúlon. Térhódítására jellemző, hogy PINTÉR et al. 1979 elterjedési kötetéből még hiányzik, PINTÉR ÉS SUARA 2004 Magyarországi puhatestűek elterjedési kötetében már a Dunántúl Ny-i részéről, Kőszegről és Hédervárról is jelzi. Szántódon 2006-ban tapasztaltam az *Arion lusitanicus* felbukkanását. Jövevényfajunk téglavörös és szürke példányai 2011-ben már a szerző békéscsabai kertjében gyérítették a friss növényi hajtásokat.

A jellegzetesen mediterrán *Hygromia cinctella*-t Wagner János fedezte fel 1936-ban a Zugligetben, a Budai-hegységben (WAGNER 1938). Később PETRÓ (1984) Kaposvár több pontjáról is jelzi jelenlétét. PERJESI (1985) dolgozatában budai és európai elterjedéséről számol be, DOMOKOS (1999) pedig a Szarvasi Arborétum új telepítésű örökzöld foltjaiban bukkan rá. PINTÉR ÉS SUARA 2004 elterjedési kötete már 11 kvadrátról jelzi. A legkeletebbi és legmelegebb előfordulása a Szatmári-síkságon, Jánkmajtison található. Szántódon (YM 29) 2005-ben észleltem megjelenését. Expanziójára jellemző, hogy 2011. 07. 21-én, esőt követően, a Kossuth u. 2., 5., 7. és Nyár u. 1/A, 1/B számmal jelzett házak sövénykerítésén láttam mászkálni különböző fejlettségű példányaikat. Jelenlegi ismereteim szerint; Szántódon a Kossuth, a Vörösmarty, az Iskola és a Nyár utca kertjében, sövénykerítéseiben, egyéb kerítéseinek kő- és téglalábazataiban jelenik meg e mediterrán származású faj. Véleményem szerint, alapvetően két verzió merülhet fel a faj Szántódra kerülésével kapcsolatban:

1. Rózsakert kialakítása során rózsatövekkel hurcolták be Dr. Prinz Gyula (1882–1973, geológus-geográfus, akadémikus) egykori szántódi telkére. Ez a telek a mai Kossuth és Tavasz utca sarkán fekszik. Későbbi tulajdonosainak köszönhetően természetközelinek nevezhető állapota 2011-ig tartott. Ebben az évben a kertben jelentősebb beépítésre került sor. Princz Jenő (Szántód, Kossuth u. 7.) 2008-as elmondása szerint a rózsák betelepítése a második világháború előtt történt.

2. A behurcolás Kaposvárról történt vejem/ Kovács Csongor révén. Tekintettel arra, hogy a rózsakert kialakítása óta eltelt közel 75 év alatt a *Hygromia cinctella*-nak bőven lett volna ideje jóval nagyobb terület elfoglalására is. Fel kell tételezni, hogy a második verzió fedi az igazságot. Ha ez a verzió igaz, akkor viszont a *Hygromia cinctella* izolátumok számának jóval nagyobbának kell lennie a Dunántúlon. Ezen állítás igazára, csak nagyon intenzív és extenzív faunisztikai vizsgálat tudna fényt deríteni.

Az erdei élőhelyet igénylő *Laciniaria plicata* és a *Balea² biplicata* orsócsigák előfordulása a Balaton D-i partján viszonylag ritkának mondható. Meglehető viszont, hogy a szemben fekvő Tihany nagyobb diverzitású biotópjából hiányzik a *Balea plicata* (†PINTÉR ÉS SUARA 2004), ezzel szemben a balatonföldvári Camping út és a Petőfi S. u. közötti lépcsősor környezetében, a magaspart lejtőjén együtt fordul elő a *Laciniaria plicata*-val. E két orsócsiga elterjedése is megerősíti azon elképzelést, hogy az ember által létesített és fenntartott ökológiai rendszerek, a kezdeti bolygatást követően, visszatérhetnek a beavatkozás előtti állapotba, sőt malakológiai diverzitásuk akár nőhet is, ha a bolygatás hozzájárul adaptív zónájuk növekedéséhez. Úgy tűnik, hogy e két orsócsiga esetében nem áll fent SÓLYMOS 2005 sejtése: „Félő azonban, hogy az ember indukálta környezeti változások gyorsasága meghaladja a csigák reakciójának sebességét és a környezet változásával a fragmentált élőhelyek populációi nehezen tudnak lépést tartani.”

Cepaea nemoralis és *C. hortensis* a vizsgált területre nézve új faj. E két védett faj a Balaton D-i oldalán csak elvétve fordul elő. [A legközelebbi *C. nemoralis* előfordulás Kerekiből, a *C. hortensis* előfordulása pedig Tihanyból ismert (PINTÉR 1980, PINTÉR ÉS SUARA 2004).] Mivel a *C. hortensis* a Balaton vízkörnyékéről ENTZ 1941 nem jelzi, feltételezhető, hogy elterjedése 1941 után következett be. A Szántódról és Balatonföldvárról előkerült fehérszájú, finoman vonalkázott *C. hortensis* háza citromsárga, egyszínű vagy 1–5 barna övvel tarkázott. A szántódi élőhelyén megtalált sötétszájú, finoman vonalkázott *C. nemoralis* világossárga, vöröses alapszíne 1 barna övvel díszített. A világosbarna szegélyű *C. vindobonensis* héja az előbbiekhöz viszonyítva erősebb, felülete viszont vonalkás-bordás, színe pedig az előbbiekhöz képest tompább, néha alig észrevehetően öt barna övvel tarkázott. E három faj ritkaságát és természetvédelmi prioritását összehasonlítva a következőket lehet elmondani: A 10-es ritkasági skálán a *C. hortensis* és *C. nemoralis* 5-ös, a *C. vindobonensis*

2 Szekeres Miklós (2010) közlése szerint a *Balea biplicata* faj nem a *Balea*, hanem az *Alinda* nemzetségbe sorolandó.

csak 3-as értéket ér el. A természetvédelmi prioritás 40-es skáláján a *Cepaea hortensis* és *C. memoralis* (kerticsigák) 20-as, a *Cepaea vindobonensis* csupán 12-es értékkel bír. [A kiemelten figyelmet érdemlő fajok 14 és 40 közötti értékkel rendelkeznek (SÓLYMOS 2004, 2005).] A nyugat- és közép-európai elterjedésű fehér-szájú és a nyugat-európai elterjedésű/areájú sötétszájú kerticsiga főleg a Dunántúl NY-i felén és a Duna környezetében fordulnak elő, a Dunától K-re csak a behurcolásnak „köszönhetően” bukkannak fel. *C. hortensis* első példánya 1993-ban került a Somogy Megyei Múzeumok gyűjteményébe (HÉRA ÉS VARGA 2001).

A szintén védett *Pseudanodonta complanata* kagyló nem ritka a Balatonban (PINTÉR ÉS SUARA 2004). Szántódi, révkörnyéki előfordulását UHERKOVICH 2011 is megerősíti.

A Fekete-tenger és a Káspi-tó a *Dreissena polymorpha* refúgium területe. Innen a XVIII. század folyamán kezdte meg legújabb invázióját. A Balatonban 1932-ben, a Fertő-tóban 1971-ben jelent meg. Azóta elterjedt jelentősebb folyóinkban is. Drávai inváziójáról VARGA ÉS UHERKOVICH 1998 számol be. A Balaton tömegkagylója, amely mindenféle szilárd tárgyra (kövezett part, tófenéki szórványkő, kikötői facölöp, kagylóház, növényi részek, ...) rátapad, helyesebben rögzül bizzszuszfonalai segítségével (SEBESTYÉN 1935, PONYI et al. 1974, RICHNOVSZKY ÉS PINTÉR 1979, PINTÉR ÉS SUARA 2004.)

Összefoglalás

Szántód, Kőröshegy, Balatonföldvár és Zamárdi 40 gyűjtőhelyéről 48 szárazföldi és 32 vízi, összesen 80 taxont sikerült kimutatnom. Ez Somogy megye molluszkáinak megközelítően a felét teszi ki. A 2004-es

lista (YM 19, 29) 15 új fajjal gyarapodott, amelyek közel fele belterületről került elő. Viszont nem találtam meg 16 korábban már regisztrált fajt (ebből 5 borsókagyló). Ez cirka 20% ingadozást jelent.

Az invazív fajok száma 6 (~7%). A korábbi jövevények (*Dreissena polymorpha*, *Potamopyrgus antipodarum*, *Cepaea nemoralis*) mellett újnak számít az *Arion lusitanicus*, a *Hygromia cinctella* és a *Cepaea hortensis*.

A védett fajok száma 7 (~9%): *Borysthenia naticina*, *Anisus vorticulus*, *Vertigo angustior*, *Cepaea nemoralis*, *Cepaea hortensis*, *Helix pomatia*, *Pseudanodonta complanata*.

Az ember által kialakított és működtetett élőhelyeken dominánsak a mezo- és xerofil erdei/erdőssztyepp fajok. Ez azt jelenti, hogy nem áll fent a fajokat veszélyeztető fragmentálódás esete az erdei fajok esetében. Továbbá úgy tűnik, hogy a üdülőtelkek sövénykerítései zöldfolyosóként funkcionálnak.

Köszönetnyilvánítás és ajánlás

Varga Andrásnak, a Mátra Múzeum muzeológusának az *Arion lusitanicus* revidálásáért; Deli Tamásnak, a Munkácsy Mihály Múzeum muzeológusának pedig adatközlésért tartozom köszönettel. Princz Jenőnek Szántód üdülőterületi részére vonatkozó adataiért vagyok hálás.

Írásom azok emlékének ajánlom, akik 1960-tól kellemes órákat, napokat töltöttek el a szántódi ½-telken (Arany J. → Ady E. → Kossuth L. u. 2–4.).

Irodalom

- BRANCSIK, K. és DADAY, J. 1897: Lágystestűek (Mollusca). – In: A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei, 2. A Balaton tónak és partjának biológiája, 1. rész. A Balaton faunája. pp.189–196.
- CSIKI, E. 1906: Mollusca. – In: Fauna Regni Hungariae, II. (Mollusca). Királyi Magyar Természettudományi Társulat, p.1–44.
- DOMOKOS, T. 1995: A Gastropodák létállapotáról, a létállapotok osztályozása a fenomenológia szintjén. – Malakológiai Tájékoztató 14: 79–82.
- DOMOKOS, T. 1999: A Szarvasi Arborétum malakológiai vizsgálatának eredményei 1989 és 1994 között. – Crisicum/Kőrös-Maros Nemzeti Park Igazgatósága 2: 85–92.
- DOMOKOS, T. és KOVÁCS, Gy. 1982: A balatoni Fekete-part és környékének malakofaunája. – Állattani Közlemények 69: 61–68.
- DUDICH, E. 1928: A magyar állatvilág kutatásának megszervezése. – Állattani Közlemények 25: 1–15.
- ENTZ, G. (jun.) 1941: A Balatonnak és vízkörnyékének puhatestű faunájáról. – Magyar Biológiai Kutatóintézet Munkái 13: 34–56.
- FEHÉR, Z. és GUBÁNYI, A. 2001: The catalogue of the Mollusca Collection of the Hungarian Natural History Museum. – In: FEHÉR, Z. és GUBÁNYI, A. (eds.): A magyarországi puhatestűek elterjedése [Distribution of the Hungarian molluscs] I. – Magyar Természettudományi Múzeum, p.1–466.
- HÉRA, Z. 2002: Újabb adatok Somogy megye puhatestű (Mollusca) faunájának ismeretéhez. – Natura Somogyiensis 3: 23–26.
- HÉRA, Z. és VARGA, A. 2001: Somogy megye puhatestű (Mollusca) faunája. – Natura Somogyiensis 1: 29–40.
- FALKNER, G., BANK, R. A. & PROSCHWITZ, T. 2001: Check list of the non-marine Molluscan Species-group taxa of the States of Northern, Atlantic and Central Europe (CLECOM I). – Heldia 4: 1–76.
- LOŽEK, V. 1964: Quartärmollusken der Tschechoslowakei. – Rozprawy Ústředního Ústavu Geologického 3,1–374.
- MAURER, T. 2007: Szántód község nevének változásai. – In: MAURER, T. (ed.): Szántód községtörténet. Szántód Község Önkormányzata, p.13–14.
- PERJÉSI, Gy. 1985: Néhány adat a *Hygromia cinctella* (Draparnaud) ismeretéhez. – Soosiana 13: 39–42.
- PETRÓ, E. 1984: A *Hygromia cinctella* (Draparnaud, 1801) újabb magyarországi lelőhelye. – Soosiana 12: 19–22.
- PINTÉR, I. 1980: Somogy megye malakológiai felmérése. – Folia Historico-naturalia Musei Matraensis 6: 159–173.
- PINTÉR, L. 1978: *Potamopyrgus jenkinsi* (E. A. Smith 1889) in Ungarn (Gastropoda:Hydrobiidae). – Soosiana 6: 73–75.
- PINTÉR, L., RICHNOVSZKY, A. és S. SZIGETHY, A. 1979: A magyarországi recens puhatestűek elterjedése. – Soosiana, Supplementum 1: I–IV + 1–351.
- PINTÉR, L. és SUARA, R. 2004: Magyarországi puhatestűek katalógusa hazai malakológusok gyűjtései alapján [Catalogue of the Hungarian molluscs based on the collectings of Hungarian malacologists]. – In: FEHÉR, Z. és GUBÁNYI, A. (eds.): A magyarországi puhatestűek elterjedése [Distribution of the Hungarian molluscs] II. Magyar Természettudományi Múzeum, p.1–547.

- PONYI, J., TUSNÁDI, GY., VANGER, É. & RICHNOVSZKY, A. 1974: Investigation with Computer ICL system 4 on the morphometry and composition of the population of *Dreissena* shells from the upper sediment layer of lake Balaton. – *Annales Biology Tihany* 41: 217–234.
- PONYI, J. 1988: A Szántód–Tihany környéki tóvíz élővilága. – *Szántódi Füzetek* 14: 1–96.
- RICHNOVSZKY, A. és PINTÉR, L. 1979: A vízcsigák és kagylók (Mollusca) kishatározója. *Vízügyi Hidrobiológia* 6. – *Vízügyi Dokumentációs és Továbbképzési Intézet*, Budapest, p. 1–206.
- RICHNOVSZKY, A., PONYI, J. & JÁRAI, J. 1987: Zur Vorkommen von *Unio pictorum* (L.) in Balaton. – *Soosiana* 15: 43–48.
- ROTARIDESZ, M. 1931: A lösz csigafaunája összevetve a mai faunával, különös tekintettel a szegedvidéki löszökre. – *A Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára. VI. szakosztály. Állattani Közlemények* 8: 1–180.
- SOÓS, L. 1943: A Kárpát-medence Mollusca-faunája. – In: *Magyarország természetrajza, I. Állattani rész. Magyar Tudományos Akadémia*, p. 1–478. (+XXX).
- SEBESTYÉN, O. 1935: A vándorkagylók elszaporodása a Balatonban. – *Állattani Közlemények* 32: 123–126.
- SÓLYMOS, P. 2004: Magyarország szárazföldi Mollusca-faunájának ritkaságon alapuló értékelése és alkalmazási lehetőségei. – *Természetvédelmi Közlemények* 11: 349–358.
- SÓLYMOS, P. 2005: Természetvédelmi prioritások meghatározása Magyarországon szárazföldi puhatestűinek elterjedési adatai alapján (Mollusca, Gastropoda). – *Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem*, p. 1–120.
- SZEKERES, M. 2010: Ex verbis.
- TÜSKÉS, T. 2007: Természeti környezet. – in: MAURER, T. (ed.): *Szántód községtörténet. Szántód Község Önkormányzata*, p. 18–26.
- UHERKOVICH, Á. 2011: Further distribution data to de molluscs (Mollusca) of Southwest Hungary. – *Natura Somogyiensis* 19: 67–86.
- VARGA, A. 1986: Az *Arion lusitanicus* (Mabille, 1868) előfordulása Magyarországon (Mollusca). – *Folia Historico-naturalia Musei Matraensis* 11: 110.
- VARGA, A., BÁNKUTI, K. és KOVÁCS, T. 1995: Az *Arion lusitanicus* (Mabille, 1868) magyarországi terjedése. – *Malakológiai Tájékoztató* 14: 17–20.
- VARGA, A., KIRÁLY, G. és SÜLYÖK, K. M. 2010: A *Cornu aspersa* (O.F. Müller, 1774) és a *Helix lucorum* Linnaeus, 1758 adventív csigafajok hazai előfordulásának aktualizálása. New distribution records of *Cornu aspersa* (O.F. MÜLLER, 1774) and *Helix lucorum* Linnaeus, 1758 in Hungary. – *Malakológiai Tájékoztató*, 28: 85–90.
- VARGA, A. és UHERKOVICH, Á. 1998: A Dráva menti puhatestű (Mollusca) fauna kutatásának újabb eredményei. – *Dunántúli Dolgozatok Természettudományi Sorozat* 9: 43–68.
- WAGNER, J. 1938: Újabb malakofaunisztikai adatok a Dunántúlról (1936–1937). – *Vasi Szemle* 5: 325–327.

Kisemlősök faunisztikai felmérése Somogy megye északkeleti részén, gyöngybagoly *Tyto alba* (Scopoli, 1769) köpetek vizsgálata alapján

PURGER J. JENŐ

Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Biológiai Intézet, Állatökológia Tanszék,
H-7624 Pécs, Ifjúság útja 6., e-mail: purger@gamma.ttk.pte.hu

PURGER J. J.: *Small mammal fauna survey in north-eastern part of Somogy county (Hungary), based on Barn Owl *Tyto alba* (Scopoli, 1769) pellet analysis.*

Abstract: Pellets were collected between 1999 and 2009, from 20 localities (investigated area: BT80, BS79, BS78, BS77, BS89 and BS88, according to 10×10 km UTM grids). In a total of 1570 Barn Owl pellets there were 4127 prey remnants. Small mammals were dominating (97.8%). 22 mammal species were evidenced: *Crocidura leucodon*, *C. suaveolens*, *Sorex araneus*, *S. minutus*, *Neomys anomalus*, *Talpa europaea*, *Eptesicus serotinus*, *Muscardinus avellanarius*, *Microtus agrestis*, *M. arvalis*, *M. oeconomus*, *M. subterraneus*, *Arvicola amphibius*, *Myodes glareolus*, *Apodemus agrarius*, *A. flavicollis*, *A. sylvaticus*, *A. uralensis*, *Micromys minutus*, *Mus musculus*, *M. spicilegus*, *Rattus norvegicus*). Remnants of birds, amphibians and insects consisted 2.2 % of total prey.

Keywords: diet, distribution, Soricomorpha, Chiroptera, Rodentia

Bevezetés

A Dél-dunántúli régió emlősfajánál országos viszonylatban is jelentős ismeretanyaggal rendelkezünk (BIHARI et al. 2007), ami részben annak köszönhető, hogy Somogy megye területén szerteágazó emlőstani kutatások folytak (LANSZKI & PURGER 2001) és jelenleg is folynak. A leírtak ellenére vannak még hiányosságok, például a megye északkeleti részén előforduló kisemlősökről alig van publikált adat. Balatonszabadinál 1971-ben gyűjtött erdei fülesbagoly (*Asio otus*) köpetekből négy kisemlős faj, a mezei pocok (*Microtus arvalis*), a földi pocok (*Microtus subterraneus*), a törpeegér (*Micromys minutus*) és a házi egér (*Mus musculus*) egyedjeinek maradványai kerültek elő (SCHMIDT 1974a, 1974b, 1976). Tab mellett 1983-ban egy elhagyott pajtában és gabonaraktárban gyűjtött gyöngybagoly (*Tyto alba*) köpetekből a mezei pocok és a földi pocok mellett az erdei cickány (*Sorex araneus*), a törpe cickány (*Sorex minutus*) és az erdei egér (*Apodemus* sp.) jelenlétét is kimutatták (NAGY 1988). Az idézett munkák alapján a megye északkeleti részén tehát mindössze hat kisemlős faj (és valamelyik erdeiegér faj) előfordulásáról van tudomásunk. Magyarország emlőstani atlaszában (BIHARI et al. 2007) a vizsgált területen belül a felsorolt fajokon kívül még néhány kisemlős faj elterjedési térképén találunk előfordulási pontokat. Ezek szintén bagolyköpetekből származó adatok (Tengőd, Som, Ádánd, Siójut), melyek az atlasz készítése során még nem voltak publikálva és jelen dolgozatban lesznek leközzölve. A bagolyköpet vizsgálatok hatékony indirekt módszerei

a kisemlős fauna felméréseknek, és Magyarországon e módszer alkalmazásának komoly hagyománya van (pl. SCHMIDT 1967, KALIVODA 1999, BIHARI et al. 2007). Somogy megye kisemlős faunájának eddigi szisztematikus felmérése során a gyöngybagoly köpeteinek begyűjtését és vizsgálatát alkalmaztuk és eddig több mint 16 ezer köpetet dolgoztunk fel, melyekből közel 49 ezer kisemlős maradványai kerültek elő (PURGER 1996, 1997, 1998, 2002, 2004, 2005, 2008).

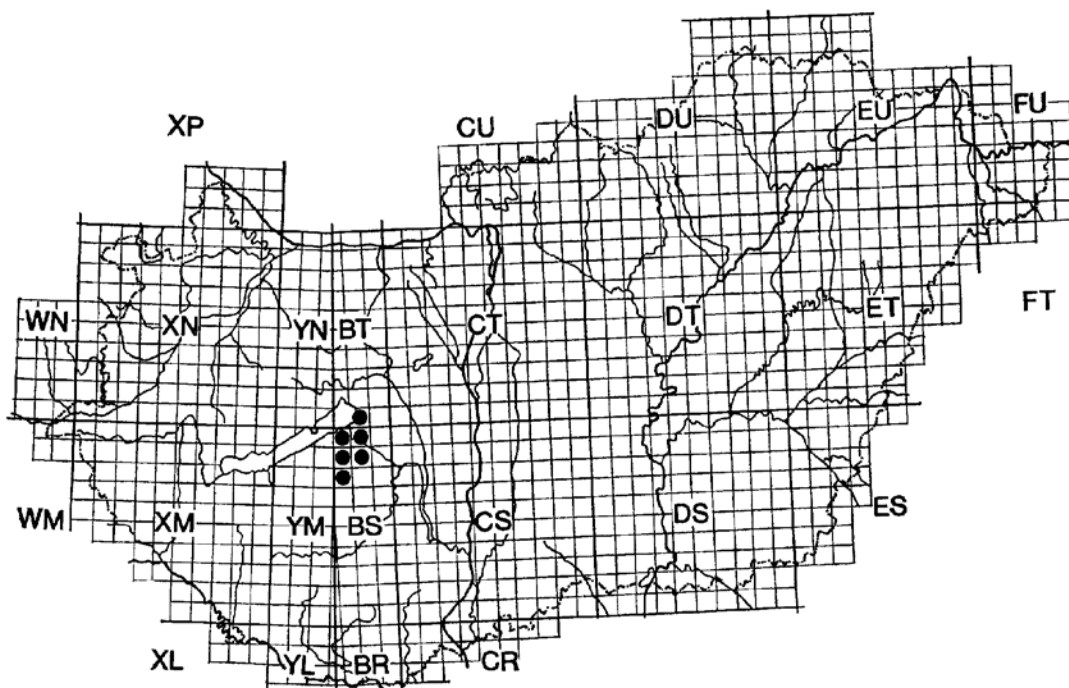
A megye északkeleti részén előforduló kisemlős fajok jelenlétéről, gyakoriságáról, elterjedéséről nagyon keveset tudunk, ezért a munka célja az volt, hogy gyöngybagoly köpetek begyűjtésével és vizsgálatával elvégezzük a vizsgált terület kisemlős faunájának állapot felmérését.

Anyag és módszerek

A kisemlős fauna felmérések egyik leghatékonyabb módszere a gyöngybagoly köpeteinek begyűjtése és vizsgálata (SCHMIDT 1967, MIKUSKA et al. 1979). A bagoly költő- és pihenőhelyein ugyanis többnyire nagy mennyiségű köpet gyűjthető, és a bennük épségben megmaradt koponyák, állkapcsok, fogak alapján az egyes emlősfajok egyedjei jól elkülöníthetők egymástól (SCHMIDT 1967).

A faunisztikai (biotikai) adatok kompatibilitása érdekében (DÉVAI et al. 1997), a bagolyköpet gyűjtések, azaz a kisemlős fauna felmérések 10×10 km-es UTM rendszerű hálótérképek (MISKOLCZI et al. 1997) alapján, az egyes mezőknek, ill. négyzeteknek megfelelő területeken folytak. A köpetek 1999 és 2009 között hat UTM négyzet (BT80, BS79, BS78, BS77, BS89, BS88) által lefedett területről (1. ábra), 20 lelőhelyről lettek begyűjtve (1. táblázat). Egyes lelőhelyeken többször is folyt gyűjtés, így összesen 38 minta (1570 köpet) lett feldolgozva (1. táblázat). A vizsgált terület bejárását, valamint a köpetek gyűjtését Szinai Péter (SzP), Tóth Tamás (TT) és a Gyöngybagolyvédelmi Alapítvány (GyA) munkatársai végezték (1. táblázat).

Csak az egész köpetek lettek feldolgozva és mivel többségük korát nem lehetett biztosan meghatározni, a megadott dátumok csak a gyűjtés idejét jelzik (1. táblázat). Szétbontásukat száraz technikával végeztük (SCHMIDT 1967, MIKUSKA et al. 1979). A kisemlősök meghatározása csonttani bélyegek alapján történt (ÁCS 1985, KRYŠTUFÉK 1985, 1991, KRYŠTUFÉK & JANŽEKOVIČ 1999, MÁRZ 1972, NIETHAMMER & KRAPP 1978, 1982, 1990, SCHMIDT 1967, UJHELYI 1989, ZÖRÉNYI 1990, YALDEN 1977,

1. ábra: A vizsgált terület elhelyezkedése Magyarország UTM rendszerű hálótérképén.
Figure 1: Situation of the investigated area in the UTM grid map of Hungary.

YALDEN & MORRIS 1990). A *Sylvaemus* szubgénuszba tartozó fajok meghatározásánál TVRŦKVIĆ (1979) módszerét követtük. A koponya sérülései miatt meghatározhatatlan példányok, mint *Apodemus* sp. szerepelnek a táblázatokban (2a., 2b., 2c., 3. táblázat). A *Neomys* génuszba tartozó két faj, a közönséges vízcickány (*Neomys fodiens*) és a Miller-vízcickány (*Neomys anomalus*) meghatározását TVRŦKVIĆ et al. (1980) által leírt módon végeztük. A házi egér (*Mus musculus*) és güzüegér (*Mus spicilegus*) elkülönítésénél MACHOLÁN (1996) határozókulcsát használtuk. A *Mus* és *Rattus* génuszba tartozó, nehezen határozható vagy sérült példányok, mint *Mus* sp. és *Rattus* sp. kerültek a fajlistákra (2a., 2b., 2c., 3. táblázat). Az emlősfajok tudományos és magyar neveit BIHARI et al. (2007) munkája alapján használtuk.

Eredmények és értékelés

A vizsgált területen a gyöngybagoly köpetek lelőhelyei 17 esetben (85%) egyházi épületek (templomok tornyai és padlásai), 3 esetben (15%) lakóház és gazdasági épületek voltak (1. táblázat). Összesen 1570 köpetet gyűjtöttünk be, melyekből 4127 zsákmányállat maradványai kerültek elő (1. táblázat). Egy köpet átlagosan 2,6 zsákmány maradványait tartalmazta.

A területen élő gyöngybagolyok táplálékában a kisemlősök domináltak (97,8%). A zsákmány mindössze 2,2%-át alkották madár-, kétlélű- és rovarmaradványok (2a., 2b., 2c. táblázat). A szétbontott köpetekből 22 kisemlős faj 4036 egyedének maradványai kerültek elő (3. táblázat).

A gyöngybagolyok emlőstáplálékának 17,2%-át a cickányalakúak (Soricomorpha), 0,02%-át a denevérek (Chiroptera), 82,8%-át a rágcsálók (Rodentia) rendjébe sorolt fajok egyedei alkották.

A köpetekből kimutatott 5 cickányfaj közül a vizsgált területen a keleti cickány (*Crocidura suaveolens*) és az erdei cickány (*Sorex araneus*) volt a leggyakoribb. A mezei cickány (*Crocidura leucodon*) az előző fajoknál kisebb számban, de minden UTM négyzet területén előfordult. A törpe cickány (*Sorex minutus*) maradványai a BS79-es a Miller-vízcickány (*Neomys anomalus*) maradványai viszont a BT80 és a BS77-es UTM négyzet kivételével, kis egyedszámmal, de szinte mindenhol előkerültek (3. táblázat). A közönséges vízcickányt (*Neomys fodiens*) a vizsgált területről nem sikerült kimutatnunk. Az emlőstan irodalomból eddig csak két cickányfaj (*S. araneus* és *S. minutus*) előfordulásáról volt tudomásunk Tab (BS77) térségéből (NAGY 1988), így e munka eredményei az említett fajokon kívül három újabb cickányfaj (*C. leucodon*, *C. suaveolens*, *N. anomalus*) előfordulási adataival gazdagítják ismereteinket.

A közönséges vakond (*Talpa europaea*) az ország egész területén megtalálható, gyakori faj (BIHARI 2007a), de életmódja miatt ritka zsákmánya a gyöngybagolyoknak és elterjedési adatokban sem bővelkedünk. A közönséges vakond maradványai csak Ádánd (BS89), Nagyberény (BS88) és Bábonymegyer (BS88) környékéről származó köpetekből kerültek elő (1, 2b, 2c. táblázat).

A gyöngybagolyok költő-, illetve pihenőhelyeül szolgáló padlások, tornyok gyakran az épületlakó denevérek lakhelye is, így előfordul, hogy egy-egy denevért is zsákmányolnak. A közönséges késeidenevér (*Eptesicus*

serotinus) maradványai Nagyberényből (BS88) kerültek elő (1., 2c. táblázat). A denevérek részesevése a gyöngybagolyok táplálékában általában elenyésző, a leletek faunisztikai jelentősége nem elhanyagolható még akkor sem, ha az ország egyik legegyszerűsebben előforduló denevérfajáról van szó (BIHARI 2007b).

A mogyorós pelék (*Muscardinus avellanarius*) is ritka zsákmányai a gyöngybagolyoknak, ennek ellenére a faj elterjedési mintázatának vizsgálata során a köpetelemzések rengeteg információval szolgáltak. A vizsgált térségben négy UTM négyzet területén gyűjtött köpetekből (BS79, BS78, BS89, BS88) sikerült kimutatnunk több példányát (3. táblázat). A Balaton környékéről alig van e faj elterjedését igazoló publikált adat (BAKÓ 2007), így ezek az eredmények nagyban hozzájárulnak az ország területén élő mogyorós pelék elterjedésének megismeréséhez.

A gyöngybagolyok emlőszákmányának több mint 80%-a rágcsáló (Rodentia) volt. A mezei pocok (*Microtus arvalis*), mint az ország egyik leggyakoribb emlősfaja, a vizsgált területen is igen gyakorinak számít, amit az is igazol, hogy a gyöngybagolyok szinte minden második rágcsáló zsákmánya mezei pocok volt! A hörcsögfélék (Cricetidae) kiemelkedően magas százalékos részesevése (az emlőszákmány 48,4%-a) elsősorban a mezei pocok nagyszámú egyedének köszönhető. A hörcsögfélék (Cricetidae) közül a mezei pocokon kívül, kisebb egyedszámmal, de az egész vizsgált területről a földi pocok (*Microtus subterraneus*) és a vöröshátú erdei pocok (*Myodes glareolus*) egyedei is előkerültek (3. táblázat). Az emlőstani irodalomból eddig csak a mezei pocok és a földi pocok (BS77, BS89) helyi jellegű előfordulásáról volt tudomásunk (SCHMIDT 1974a, 1974b, 1976, NAGY 1988), tehát jelen előfordulási adatok kiegészítik a fajok elterjedésével kapcsolatos ismereteinket. A csalijáró pocok (*Microtus agrestis*) egy UTM négyzet kivételével (BT80) mindenütt kimutatható volt, a közönséges kőzapocok (*Arvicola amphibius*) előfordulási mintázata viszont egyenetlen eloszlásra utal (3. táblázat). Az Ádándon (BS89) gyűjtött köpetekből egy északi pocok (*Microtus oeconomus*) koponyamaradványai is előkerültek (1., 2b. táblázat). Annak ellenére, hogy csak a köpet lelőhelye ismert és nem tudhatjuk pontosan, hogy a bagoly hol zsákmányolta az északi pocokot, az adat jelzés értékű. Valószínűsíthető, hogy ez a kisemlős faj a Balaton déli partja mentén a jelenleg ismert elterjedési területén (GUBÁNYI 2007) kívül is előfordul (lásd pl. PURGER 2008).

A vizsgált területen élő egérfélék (Muridae) közül nyolc faj nagyszámú egyede (az emlőszákmány 34,4%-a) került elő (3. táblázat). A pirók erdei egér (*Apodemus agrarius*), a sárganyakú erdei egér (*Apodemus flavicollis*) és a közönséges erdei egér (*Apodemus sylvaticus*) egyedek fontos zsákmányai a gyöngybagolyoknak és az egész térségben gyakori kisemlősöknek tekinthetők (3. táblázat). A kislábú erdei egér (*Apodemus uralensis*) Somogy megyei előfordulásáról a múlt században nem volt tudomásunk (LANSZKI & PURGER 2001), de az elmúlt évtizedben több helyről is sikerült kimutatni (PURGER 2008). A vizsgált területen két egyed maradványai kerültek elő Ádándon (BS89), és egy egyed maradványai Nagyberényben (BS88) gyűjtött köpetekből (2b., 2c. táblázat). Az újabb lelőhelyek fontosak a kislábú erdei egér dél-nyugati elterjedési határának pontos meghatározása szempontjából (CSERKÉSZ 2005).

A törpeegér (*Micromys minutus*) és a házi egér (*Mus musculus*) Balatonszabadi előfordulásáról már tudtunk (SCHMIDT 1976). Eredményeink azonban arra utalnak, hogy a törpeegér igaz kis egyedszámmal, de az egész vizsgált területen előfordul. A házi egér és a gűzüegér (*Mus spicilegus*) pedig gyakori fajai a térségnek, ami nagy valószínűséggel a vándorpatkányról (*Rattus norvegicus*) is elmondható annak ellenére, hogy ez utóbbi faj egyedeit nem mutattuk ki minden UTM négyzetből (1. 3. táblázat).

Eredményeink 22 kisemlős faj előfordulási adataival gazdagítják Somogy megye emlősfajának ismeretanyagát. Fontos eredmény a kislábú erdei egér újabb előfordulásainak dokumentálása, valamint az északi pocok maradványainak előkerülése Ádánd környékéről.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Szinai Péternek, Tóth Tamásnak és a Gyöngybagolyvédelmi Alapítvány munkatársainak a köpetek begyűjtésénél, Dr. Csorba Gábornak a denevérek meghatározásánál, Dr. Bihari Zoltánnak az emlőstani irodalom összegyűjtésénél, Légyvári Katalinnak és Purger Eleonorának pedig a köpetek tisztításában nyújtott segítségét.

Irodalom

- ÁCS, A. 1985: *A bagolyköpetvizsgálatok alapjai*. – A Magyar Madártani Egyesület Zalai Helyi Csoportjának kiadványa, Zalaegerszeg, 58 pp.
- BAKÓ, B. 2007: Mogyorós pele. – Pp. 146-147. In: BIHARI, Z., CSORBA, G. & HELTAI, M. (ed.): *Magyarország emlőseinek atlasza*. Kossuth Kiadó, Budapest. pp. 360.
- BIHARI, Z. 2007a: Közönséges vakond. – Pp. 67-68. In: BIHARI, Z., CSORBA, G. & HELTAI, M. (ed.): *Magyarország emlőseinek atlasza*. Kossuth Kiadó, Budapest. pp. 3-60.
- BIHARI, Z. 2007b: Közönséges késeidenevér. – Pp. 81-82. In: BIHARI, Z., CSORBA, G. & HELTAI, M. (ed.): *Magyarország emlőseinek atlasza*. Kossuth Kiadó, Budapest. pp. 360.
- BIHARI, Z., CSORBA, G. & HELTAI, M. (ed.) 2007: *Magyarország emlőseinek atlasza*. – Kossuth Kiadó, Budapest. pp. 360.
- CSEKÉSZ, T. 2005: Bagolyköpetekből származó erdeiegér (*Sylvaemus* subgenus, Rodentia) koponyamaradványok összehasonlító kraniometriai vizsgálata: a fajok elkülönítése és a korcsoportok szerepe. – *Állattani Közlemények* 90: 41-55.
- DÉVAI, GY., MISKOLCZI, M. & TÓTH, S. 1997: Egységessítési javaslat a névhasználatra és az UTM rendszerű kódolásra a biotikai adatok leíróhelyeinél. – *Acta Biologica Debrecina Supplementum Oecologica Hungarica* 8: 13-42.
- GUBÁNYI, A. 2007: Északi pocok. Pp. 164-165. In: BIHARI, Z., CSORBA, G. & HELTAI, M. (ed.): *Magyarország emlőseinek atlasza*. Kossuth Kiadó, Budapest. pp. 360.
- KALIVODA, B. 1999. A magyar bagoly-táplálkozástani irodalom annotált bibliográfiája. – *Crisicum* 2: 221-254.
- KRYŠTUFÉK, B. 1985: *Mali sesalci*. – Naša rodna zemlja 4. Prirodoslovno društvo Slovenije, Ljubljana, 30 pp.
- KRYŠTUFÉK, B. 1991: *Sesalci Slovenije*. – Prirodoslovni muzej Slovenije, Ljubljana, 294 pp.
- KRYŠTUFÉK, B. & JANŽEKOVIČ, F. (ed.) 1999: *Ključ za določanje vetenčarjev Slovenije*. – DZS, Ljubljana, 544 pp.
- LANSZKI, J. & PURGER, J. J. 2001: Somogy megye emlős faunája (Mammalia). – *Natura Somogyiensis* 1: 481-494.
- MACHOLAN, M. 1996: Key to European house mice (Mus). – *Folia Zoologica* 45(3): 209-217.
- MÄRZ, R. 1972: *Gewöl- und Rupfungskunde*. – Akademie Verlag, Berlin, 398 pp.
- MIKUSKA, J., TVRTKOVIĆ, N. & DŽUKIĆ, G. 1979: Sakupljanje i analiza gvalica ptica kao jedna od važnih metoda upoznavanja faune naših sisara. – *Arhiv bioloških nauka* 29(3-4): 157-160.
- MISKOLCZI, M., DÉVAI, GY., KERTÉSZ, GY. & BAJZA, Á. 1997: A magyarországi helységek kódjegyzéke az UTM rendszerű 10×10 km beosztású hálótérkép szerint. *Acta Biologica Debrecina Supplementum Oecologica Hungarica* 8: 43-194.
- NAGY, S. 1988. Gyöngybagoly (*Tyto alba*) táplálkozási adatok a Dunántúlról. – *Madártani Tájékoztató* 1988 január-december: 92-95.
- NIETHAMMER, J. & KRAPP, F. (ed.) 1978: *Handbuch der Säugetiere Europas*. – Band 1. *Nagetiere* I. Akademische Verlagsgesellschaft, Wiesbaden, 476 pp.
- NIETHAMMER, J. & KRAPP, F. (ed.) 1982: *Handbuch der Säugetiere Europas*. – Band 2/I. *Nagetiere* II. Akademische Verlagsgesellschaft, Wiesbaden. 649 pp.
- NIETHAMMER, J. & KRAPP, F. (ed.) 1990: *Handbuch der Säugetiere Europas*. – Band 3/I. *Insektenfresser, Herrentiere*. AULA-Verlag, Wiesbaden. 523 pp.
- PURGER, J. J. 1996: A Boronka-melléki Tájvédelmi Körzet keleti határvédékének (Somogy megye) kismilős faunája, gyöngybagoly, *Tyto alba* (Scopoli, 1769) köpetek vizsgálata alapján. – *Somogyi Múzeumok Közleményei* 12: 299-302.
- PURGER, J. J. 1997: A csokonyavisontai halastavak (Somogy megye) környékének kismilős faunája, gyöngybagoly köpetek vizsgálata alapján. – *Természetvédelmi Közlemények* 5-6: 105-109.
- PURGER, J. J. 1998: A Dráva mente Somogy megyei szakaszának kismilős (Mammalia) faunája, gyöngybagoly, *Tyto alba* (Scopoli, 1769) köpetek vizsgálata alapján. – *Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi Sorozat* 9: 489-500.
- PURGER, J. J. 2002: A Somogyuszob, Hajmás és Kálmánca közötti térség kismilős faunája, gyöngybagoly *Tyto alba* (Scopoli, 1769) köpetek vizsgálata alapján. – *Natura Somogyiensis* 3: 99-110.
- PURGER, J. J. 2004: Varászló, Somogyárd, Iharos és Csökölly környékének, valamint az általuk határolt térség (Somogy megye) kismilős faunája, gyöngybagoly *Tyto alba* (Scopoli, 1769) köpetek vizsgálata alapján. – *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16: 409-419.
- PURGER, J. J. 2005: Kaposvár és környékének (Somogy megye) kismilős faunája, gyöngybagoly *Tyto alba* (Scopoli, 1769) köpetek vizsgálata alapján. – *Folia Historico-naturalia Musei Matraensis* 29: 203-215.
- PURGER, J. J. 2008: Öreglak, Kürtöspuszta, Törökoppány és Kazsok környékének (Somogy megye), valamint az általuk határolt térség kismilősfaunájának vizsgálata, gyöngybagoly- (*Tyto alba* (Scopoli, 1769)) köpetek alapján. – *Állattani Közlemények* 93: 65-76.
- SCHMIDT, E. 1967: *Bagolyköpet vizsgálatok*. – Magyar Madártani Intézet. Budapest, 137 pp.
- SCHMIDT, E. 1974a. A magyarországi mezeipocok- (*Microtus arvalis*) állomány relatív sűrűsége 1969-71-ben bagolyköpetek vizsgálata alapján. – *Aquila* 78-79: 189-196.
- SCHMIDT, E. 1974b. Über die Verbreitung und Wohndichte der Kleinwühlmaus (*Pitymys subterraneus* [De Selys-Longchamps]) in Ungarn. – *Vertebrata Hungarica* 15: 45-52.
- SCHMIDT, E. 1976. Kleinsäugerfaunistische Daten aus Eulengewöllen in Ungarn. – *Aquila* 82: 119-144.
- TVRTKOVIĆ, N. 1979: Razlikovanje i određivanje morfološki sličnih vrsta podroda *Sylvaemus* Ognev & Vorobiev 1923 (Rodentia, Mammalia). – *Rad JAZU* 383: 155-186.
- TVRTKOVIĆ, N., ĐULIĆ, B. & MRAKOVČIĆ, M. 1980: Distribution, species characters, and variability of the Southern water-shrew, *Neomys anomalus* Cabrera, 1907 (Insectivora, Mammalia) in Croatia. – *Biosistematika* 6(2): 187-201.
- UJHELYI, P. 1989: *A magyarországi vadonélő emlőssálatok határozója (Küllemi és csonttani bélyegeg alapján)*. – A Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület (MME) Könyvtára 1. Budapest, 185 pp.
- YALDEN, D. W. 1977: *The Identification of remains in Owl Pellets*. – An Occasional Publication of the Mammal Society No. 2. Reading, 8 pp.
- YALDEN, D. W. & MORRIS, P. A. 1990: *The Analysis of Owl Pellets*. – An Occasional Publication of the Mammal Society No. 13. London, 24 pp.
- ZÖRÉNYI, M. 1990: *A bagolyköpetekből várható hazai emlősfajok határozókulcsa*. – Babits füzetek 1. Babits Mihály Művelődési Központ, Szekszárd. 34 pp.

1. táblázat: A különböző lelőhelyeken gyűjtött köpetek és az előkerült zsákmányállatok száma.
Table 1: Number of pellets and their prey contents, collected in different localities.

No.	Lelőhely Locality	UTM	Dátum Date	Gyűjtők Collectors	Köpet Pellet	Zsákmány Prey
01.	Gamászapusztá (kat. temp.)	BT80	2009.07.12.	SzP, TT	19	52
02.	Siófok, Töreki (lovarda)	BS79	2009.06.24.	SzP, TT	36	72
03a.	Ságvár (kat. temp.)	BS79	2000.09.30.	GyA	46	109
03b.	Ságvár (kat. temp.)	BS79	2002.11.10.	GyA	43	122
04.	Ságvár (ref. temp.)	BS79	2002.11.10.	GyA	58	150
05a.	Nyím (kat. temp.)	BS78	2001.07.21.	GyA	67	194
05b.	Nyím (kat. temp.)	BS78	2002.11.10.	GyA	27	87
06.	Lulla, Jabapusztá (magtár)	BS78	2009.06.24.	SzP, TT	28	48
07.	Torvaj (eva. temp)	BS78	2000.07.03.	GyA	22	62
08.	Sérsekszőlős (temető harangláb)	BS78	2000.07.05.	GyA	49	156
09a.	Kánya (kat. temp.)	BS77	2002.07.29.	GyA	17	37
09b.	Kánya (kat. temp.)	BS77	2002.11.10.	GyA	40	91
10a.	Tengőd (ref. temp.)	BS77	1999.06.23.	GyA	71	227
10b.	Tengőd (ref. temp.)	BS77	2000.07.02.	GyA	60	144
10c.	Tengőd (ref. temp.)	BS77	2001.07.21.	GyA	31	65
10d.	Tengőd (ref. temp.)	BS77	2002.07.30.	GyA	45	78
10e.	Tengőd (ref. temp.)	BS77	2002.11.10.	GyA	46	113
11.	Bedegkér (eva. temp.)	BS77	2000.09.29.	GyA	28	101
12a.	Siójut (ref. temp.)	BS89	1999.02.10.	GyA	10	29
12b.	Siójut (ref. temp.)	BS89	2005.07.04.	GyA	95	222
13a.	Ádánd (ref. temp.)	BS89	1999.02.06.	GyA	11	39
13b.	Ádánd (ref. temp.)	BS89	2001.07.21.	GyA	43	80
13c.	Ádánd (ref. temp.)	BS89	2002.06.21.	GyA	61	164
13d.	Ádánd (ref. temp.)	BS89	2005.07.04.	GyA	56	120
13e.	Ádánd (ref. temp.)	BS89	2005.09.29.	GyA	73	169
14.	Ádánd (kat. temp.)	BS89	2002.06.21.	GyA	62	166
15a.	Som (ref. temp.)	BS88	1999.05.22.	GyA	39	138
15b.	Som (ref. temp.)	BS88	2002.06.29.	GyA	25	77
16a.	Nagyberény (kat. temp.)	BS88	2000.09.30.	GyA	52	158
16b.	Nagyberény (kat. temp.)	BS88	2009.06.24.	SzP, TT	30	85
17.	Som, Daránypusztá (lakóház)	BS88	2009.06.24.	SzP, TT	16	49
18a.	Bábonymegyer (ref. temp.)	BS88	2000.07.04.	GyA	63	207
18b.	Bábonymegyer (ref. temp.)	BS88	2009.06.07.	SzP, TT	8	18
19a.	Bábonymegyer (eva. temp.)	BS88	2000.07.03.	GyA	30	69
19b.	Bábonymegyer (eva. temp.)	BS88	2000.09.30.	GyA	37	102
19c.	Bábonymegyer (eva. temp.)	BS88	2001.07.21.	GyA	31	69
19d.	Bábonymegyer (eva. temp.)	BS88	2002.11.10.	GyA	58	171
20.	Bábonymegyer (kat. temp.)	BS88	2009.06.24.	SzP, TT	37	87
Összesen - Total					1570	4127

2 a. táblázat: A köpetmintákból (01-09b) előkerült zsákmányállatok száma
(a mintavételi helyek számozását az 1. táblázat tartalmazza).
Table 2 a: Number of prey specimens in pellets of Barn Owl in samples 01-09b
(numbering of sampling sites are according to Table 1.).

Zsákmány - Prey	01.	02.	03a.	03b.	04.	05a.	05b.	06.	07.	08.	09a.	09b.
<i>Crocidura leucodon</i>	1	2	0	4	7	10	12	0	0	0	6	7
<i>Crocidura suaveolens</i>	1	5	3	6	4	23	16	0	3	31	0	0
<i>Sorex araneus</i>	9	1	0	1	3	9	5	0	5	12	0	1
<i>Sorex minutus</i>	2	0	0	0	0	1	2	0	0	1	0	0
<i>Neomys anomalus</i>	0	0	1	0	0	1	0	0	3	0	0	0
<i>Muscardinus avellanarius</i>	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0
<i>Microtus agrestis</i>	0	0	0	1	0	0	0	0	0	3	0	0
<i>Microtus arvalis</i>	19	24	30	71	91	53	30	7	26	79	11	69
<i>Microtus subterraneus</i>	3	3	6	2	12	14	2	0	2	0	3	3
<i>Arvicola amphibius</i>	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Myodes glareolus</i>	1	0	1	0	2	0	0	0	0	1	2	0
<i>Apodemus agrarius</i>	2	6	5	9	7	23	8	3	2	13	2	3
<i>Apodemus flavicollis</i>	2	11	4	5	4	9	4	9	7	0	3	1
<i>Apodemus sylvaticus</i>	2	2	4	5	3	9	5	3	4	2	2	2
<i>Apodemus sp.</i>	4	9	15	4	5	15	0	22	2	3	4	2
<i>Micromys minutus</i>	1	0	1	0	0	0	1	0	1	2	1	0
<i>Mus musculus</i>	1	4	3	5	2	11	1	1	1	1	3	2
<i>Mus spicilegus</i>	1	1	8	7	8	15	1	1	3	3	0	1
<i>Mus sp.</i>	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
<i>Rattus norvegicus</i>	0	0	9	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Aves (indet.)	2	0	16	1	2	0	0	1	0	5	0	0
Amphibia (<i>Pelobates fuscus</i>)	0	3	2	0	0	0	0	0	3	0	0	0
Összesen - Total	52	72	109	122	150	194	87	48	62	156	37	91

2 b. táblázat: A köpetmintákból (10a-13e) előkerült zsákmányállatok száma
(a mintavételi helyek számozását az 1. táblázat tartalmazza).
Table 2 b: Number of prey specimens in pellets of Barn Owl in samples 10a-13e
(numbering of sampling sites are according to Table 1.).

Zsákmány - Prey	10a.	10b.	10c.	10d.	10e.	11.	12a.	12b.	13a.	13b.	13c.	13d.	13e.
<i>Crocidura leucodon</i>	4	2	0	3	12	0	1	8	1	0	4	8	3
<i>Crocidura suaveolens</i>	3	0	0	0	3	2	0	17	4	1	3	5	10
<i>Sorex araneus</i>	30	8	1	0	2	15	2	5	1	0	0	0	2
<i>Sorex minutus</i>	14	4	2	0	0	2	2	0	0	0	6	6	0
<i>Neomys anomalus</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0
<i>Talpa europaea</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0
<i>Muscardinus avellanarius</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
<i>Microtus agrestis</i>	0	0	1	0	0	2	0	0	0	2	1	0	0
<i>Microtus arvalis</i>	33	35	30	50	58	26	6	80	8	53	82	31	110
<i>Microtus oeconomus</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
<i>Microtus subterraneus</i>	11	4	2	0	11	5	2	9	5	0	16	5	5
<i>Arvicola amphibius</i>	0	0	0	0	0	0	0	2	2	3	1	3	2
<i>Myodes glareolus</i>	3	2	2	0	2	1	2	2	1	0	2	1	0
<i>Apodemus agrarius</i>	23	27	5	3	11	10	0	8	7	7	15	11	8
<i>Apodemus flavicollis</i>	7	7	5	1	7	5	1	2	0	1	5	8	6
<i>Apodemus sylvaticus</i>	22	14	5	3	1	11	5	12	1	4	10	15	7
<i>Apodemus uralensis</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
<i>Apodemus sp.</i>	21	14	6	12	3	12	1	10	3	5	11	9	9
<i>Micromys minutus</i>	5	1	0	1	0	0	0	1	0	0	1	0	0
<i>Mus musculus</i>	22	6	1	3	2	2	5	41	2	2	4	10	3
<i>Mus spicilegus</i>	22	19	4	2	1	6	1	3	0	0	2	2	0
<i>Mus sp.</i>	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
<i>Rattus norvegicus</i>	2	1	0	0	0	2	0	1	0	0	0	0	0
<i>Rattus sp.</i>	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Aves (indet.)	5	0	1	0	0	0	1	8	2	0	0	0	0
Amphibia (<i>Pelobates fuscus</i>)	0	0	0	0	0	0	0	3	2	0	0	2	2
Insecta (Coleoptera)	0	0	0	0	0	0	0	9	0	0	0	0	0
Összesen - Total	227	144	65	78	113	101	29	222	39	80	164	120	169

2 c. táblázat: A köpetmintákból (14-20) előkerült zsákmányállatok száma
(a mintavételi helyek számozását az 1. táblázat tartalmazza).
Table 2 c: Number of prey specimens in pellets of Barn Owl in samples 14-20
(numbering of sampling sites are according to Table 1.).

Zsákmány - Prey	14.	15a.	15b.	16a.	16b.	17.	18a.	18b.	19a.	19b.	19c.	19d.	20.
<i>Crocidura leucodon</i>	4	1	3	4	3	2	4	1	1	2	4	3	4
<i>Crocidura suaveolens</i>	6	14	4	15	4	5	16	4	1	9	0	6	17
<i>Sorex araneus</i>	11	11	3	23	6	6	29	0	1	6	1	10	2
<i>Sorex minutus</i>	2	5	1	5	1	2	11	0	0	0	0	1	0
<i>Neomys anomalus</i>	1	3	0	3	3	0	7	0	0	0	0	2	1
<i>Talpa europaea</i>	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0
<i>Eptesicus serotinus</i>	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Muscardinus avellanarius</i>	0	0	0	4	0	2	0	0	0	1	0	2	1
<i>Microtus agrestis</i>	2	9	0	1	0	0	3	1	0	0	1	0	0
<i>Microtus arvalis</i>	85	36	48	28	25	8	58	5	16	36	50	99	31
<i>Microtus subterraneus</i>	7	7	5	13	10	3	13	0	0	5	0	11	2
<i>Arvicola amphibius</i>	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	1
<i>Myodes glareolus</i>	7	5	0	3	4	2	7	0	2	0	0	2	0
<i>Apodemus agrarius</i>	20	11	3	19	9	5	33	2	10	6	2	8	6
<i>Apodemus flavicollis</i>	1	0	2	1	4	6	4	0	14	13	2	6	5
<i>Apodemus sylvaticus</i>	4	7	0	9	3	0	3	2	3	2	3	7	2
<i>Apodemus uralensis</i>	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
<i>Apodemus sp.</i>	10	2	4	16	5	4	3	1	5	5	2	9	13
<i>Micromys minutus</i>	0	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
<i>Mus musculus</i>	3	15	1	4	7	1	4	1	5	8	1	4	2
<i>Mus spicilegus</i>	0	2	3	1	0	2	9	0	11	7	1	0	0
<i>Mus sp.</i>	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0
<i>Rattus sp.</i>	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Aves (indet.)	3	5	0	2	0	1	0	0	0	2	1	1	0
Amphibia (<i>Pelobates fuscus</i>)	0	3	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Amphibia (<i>Rana sp.</i>)	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Összesen - Total	166	138	77	158	85	49	207	18	69	102	69	171	87

3. táblázat: Az emlősfajok mennyiségi megoszlása a vizsgált UTM négyzetekben.
Table 3: Quantitative distribution of mammal species in the investigated UTM grids.

Zsákmány - Prey	BT80	BS79	BS78	BS77	BS89	BS88
<i>Crocidura leucodon</i>	1	13	22	34	29	32
<i>Crocidura suaveolens</i>	1	18	73	8	46	95
<i>Sorex araneus</i>	9	5	31	57	21	98
<i>Sorex minutus</i>	2	0	4	22	16	26
<i>Neomys anomalus</i>	0	1	4	0	3	19
<i>Talpa europaea</i>	0	0	0	0	2	2
<i>Eptesicus serotinus</i>	0	0	0	0	0	1
<i>Muscardinus avellanarius</i>	0	1	1	0	1	10
<i>Microtus agrestis</i>	0	1	3	3	5	15
<i>Microtus arvalis</i>	19	216	195	312	455	440
<i>Microtus oeconomus</i>	0	0	0	0	1	0
<i>Microtus subterraneus</i>	3	23	18	39	49	69
<i>Arvicola amphibius</i>	0	1	0	0	13	3
<i>Myodes glareolus</i>	1	3	1	12	15	25
<i>Apodemus agrarius</i>	2	27	49	84	76	114
<i>Apodemus flavicollis</i>	2	24	29	36	24	57
<i>Apodemus sylvaticus</i>	2	14	23	60	58	41
<i>Apodemus uralensis</i>	0	0	0	0	2	1
<i>Apodemus sp.</i>	4	33	42	74	58	69
<i>Micromys minutus</i>	1	1	4	8	2	3
<i>Mus musculus</i>	1	14	15	41	70	53
<i>Mus spicilegus</i>	1	24	23	55	8	36
<i>Mus sp.</i>	1	1	1	0	1	2
<i>Rattus norvegicus</i>	0	9	0	5	1	0
<i>Rattus sp.</i>	0	0	0	0	1	1
Összesen - Total	50	429	538	850	957	1212

**Small mammal fauna survey in north-eastern part of Somogy county (Hungary),
based on Barn Owl *Tyto alba* (Scopoli, 1769) pellet analysis**

JENŐ J. PURGER

Barn Owl pellets were collected in Somogy county between 1999 and 2009, from 20 localities (investigated area: BT80, BS79, BS78, BS77, BS89 and BS88 UTM grids). In a total of 1570 pellets there were 4127 prey remnants (2.6 was the prey per pellet ratio). Small mammals were dominating (97,8%). Remnants of birds, amphibians and insects made up 2.2% of total prey. Mammal prey consisted of Soricomorpha 17.2% (*Crocidura leucodon*, *Crocidura suaveolens*, *Sorex araneus*, *Sorex minutus*, *Neomys anomalus*, *Talpa europaea*), Chiroptera 0.02% (*Eptesicus serotinus*) and Rodentia 82.8% (*Muscardinus avellanarius*, *Microtus agrestis*, *Microtus arvalis*, *Microtus oeconomus*,

Microtus subterraneus, *Arvicola amphibius*, *Myodes glareolus*, *Apodemus agrarius*, *Apodemus flavicollis*, *Apodemus sylvaticus*, *Apodemus uralensis*, *Micromys minutus*, *Mus musculus*, *Mus spicilegus*, *Rattus norvegicus*). The occurrence of 6 small mammal species had been known in the investigated area, while in this paper distribution data are presented for 22 small mammal species. Other important results include the confirmation of the presence of Pygmy Field Mouse (*Apodemus uralensis*), noted in two locations: Ádánd (BS89) and Nagyberény (BS88), as well as the finding of one specimens of Root Vole (*Microtus oeconomus*) near the village Ádánd (BS89).

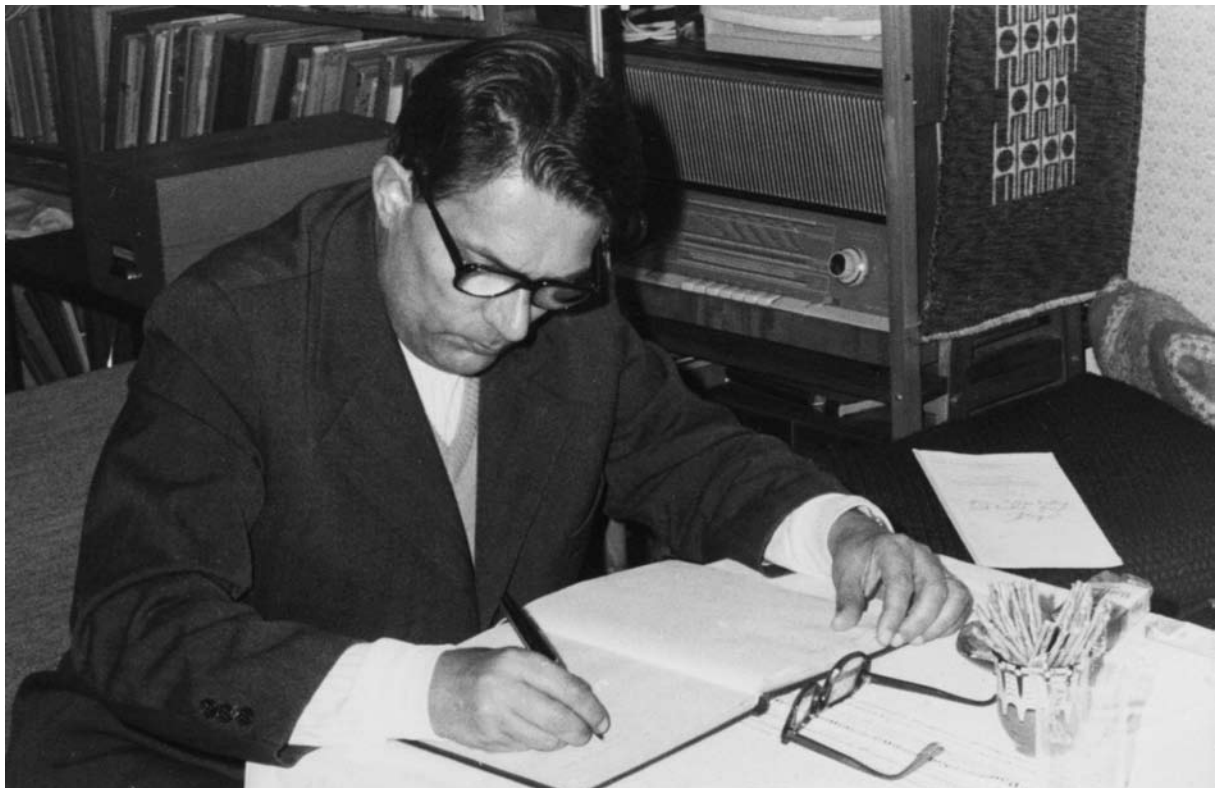
Dr. Szabó János Barna emlékezete (1929–2010)

PAPP JENŐ

Dr. Szabó János Barna 1929 október 11-én született Kisújszálláson. Édesanyja született Kémeri Ilona, édesapja Szabó János vasútállomásfőnök. A középiskolát Mátészalkán, Szatmárnémetiben és Debrecenben végezte el 1940–1949 folyamán. Mint levontekötölest 1944-ben (15 éves korában) elhurcolták Zala megyébe, majd 1945 elején Németországba: mint levante a wesendorfi hadirepülőtéren teljesített szolgálatot, a két hónapos szolgálat lelki traumával sújtotta. Majd következett az egy évig elhúzódó amerikai hadifogság, amit nagyon nehezen viselt el tovább fokozva lelki zavarodottságát. Az átélt háborús borzalmak emléke egész életére mély nyomot hagyott benne előidézve állandósuló pszichés rémképzéseit. Hazatérését követően két évig erdei, olajütőmalmi, méhészeti, építkezési és egyéb segédmunka biztosította megélhetését. Középiskolás korában kezdett készülni arra, hogy a vasutas pályát választja – bizonyára édesapja életpályája mintegy példaképévé vált. A vasutasképző főiskolába azonban nem sikerült a felvételijé. Ekkor a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen

gondolta folytatni tanulmányait: a geológiai szakra jelentkezett, mégis a biológiára vették fel. Biológus hallgatóként az egyetem fűvészkertjét rendszeresen felkereste mint méhlegelőt, ahol dr. Zólyomi Bálint botanikus akadémiussal ismerkedett meg. Ez a kapcsolat további életére döntő jelentőségűnek bizonyult: Zólyomi javaslatára a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen folytatta tanulmányait a dr. Dudich Endre professzor vezette Állatrendszertani és Állatföldrajzi Tanszéken, a biológián belül itt lett zoológus szakos. 1956 februárban államvizsgázott és nyerte el a zoológus oklevelét.

Mint zoológus hallgató részt vett a növényvédelmi rovartan magántanári („szakkollégiumi”) előadásokon. A két féléves szakképzést dr. Szelényi Gusztáv (1904–1982) akadémiai doktor adta elő, aki a Magyar Tudományos Akadémia Növényvédelmi Kutatóintézet Állattani Osztályának volt a vezetője, nemzetközi növényvédelmi szakkörökben pedig igen nagy tekintélynek ismerték el. Sokoldalú tudását rendkívüli szuggesztíóval tudta előadni, ami az ifjú Szabó János Barna érdeklődését a

Dr. Szabó János Barna az 1980-as években

téma iránt fellobbantotta. Szelényi Gusztáv a hártvány-szárnyú rovarok (*Hymenoptera*) egyik nagyfajszámú csoportjával: a parazitoid fűrkészekkel, nevezetesen a törpefűrkészekkel (*Proctotrupeoidea*) és fémfűrkészekkel (*Chalcidoidea*) foglalkozott speciálisan. Az érdeklődő Szabó János Barna ugyancsak hamar felfigyelt ezekre a rovarokra, majd Szelényi Gusztáv vezette be ezek ismeretébe.

Szabó János Barna legszívesebben növényvédelmi munkakörben helyezkedett volna el. 1956-ban az egyetemi elhelyező bizottság azonban úgy döntött, hogy a budapesti Országos Közegészségügyi Intézet Parazitológiai Osztályába osztják be mint gyakornokot. Itt a bélférges, parazita egysejtűek kimutatása, a betegség terjesztő kullancsok, szünantróp és szünbovin kétszárnyú rovarok (legyek, szünogok) tenyészhelyeinek a felderítése, határozása és esetenként ellenük való védekezés lett feladata. 1965-ben az Országos Vízügyi Igazgatóság „Árvízvédelemért” kitüntetésben részesítette elismerve az 1964. évi dunai árvíz során végzett szünoginváziót megelőző és mérsékelő kiváló munkájáért. – 1978-ban áthelyezték a budapesti Semmelweis Orvostudományi Egyetem Közegészségtani Tanszékére ahol kereken tíz esztendőig oktatói tevékenységet folytatott. Medikus tancsoportoknak többnyire gyakorlatokat vezetett, segített szakdolgozatuk elkészítésében stb. A hallgatók mint élvezetes előadót és segítőkész tanársegédet kedvelték meg. Ennek egyik megnyilvánulása, hogy nemegyszer megajándékozták emléktárgyakkal. – Az 1980-as évek első felében a szegedi József Attila Tudományegyetem Állattani Tanszéke felkérésére parazitológiai szakkollégiumi előadásokat tartott biológus hallgatók részére.

Szabadidejében hű maradt a fűrkészekhez, elmélyed a proctotrupeoideák kutatásába. Intenzív gyűjtései nyomán a hamar jelentőssé vált fűrkész gyűjteménye tette lehetővé publikációs munkájának elkezdését. Saját gyűjteménye mellett a budapesti Magyar Természettudományi Múzeum törpefűrkész anyagát is tanulmányozta. Már publikációs indulásakor megmutatkozott, hogy a proctotrupeoideáknak világspecialistájává szándékszik lenni. Első cikke egy újguineai új genusz és faj leírása. Összesen 95 tanulmánya jelent meg jórészt magyar és néhány külföldi folyóiratban, több tanulmányát szerzőtársakkal készítette el (lásd a publikációs jegyzéket). Az általa leírt taxonok (fajok, genuszok) száma 259, új taxonjainak 22%-a bizonyult szinonimnak (MEGGYASZAI és THURÓCZY 1998). Egyetemi doktori címét 1963-ban; a Magyar Rovartani Társaság kitüntetését, a Frivaldszky Imre Emlékérem bronz fokozatát szintén 1963-ban nyerte el (PAPP 2010). Kandidátusi értekezésének témája a törpefűrkészek egyik nagy családjának korszerű ismertetése „A Kárpát-medence scelionidáinak (*Hymenoptera*, *Proctotrupeoidea*, *Scelionidae*) taxonómiaja, ökológiája és ethológiája” címen, terjedelme 261 oldal kiegészítve 78 ábrával. Az értekezés nyilvános vitája 1967-ben zajlott le. A sikeres vita elismeréseképp a Biológiai Tudomány Kandidátusa (=PhD) viselésére jogosították.

A szakirodalomban való elmélyedését tetemesen segítette elő nyelvtudása. Német nyelven úgynevezett kongresszusi szinten társalgott. Az angol, francia, latin, olasz, orosz és spanyol nyelvű taxonómiai szövegeket folyamatosan olvasta. Korának törpefűrkész specialistáival személyes ill. levelezési kapcsolatban állt, éspe dig a cseh L. Masner-rel és J. Macek-kal, a romániai K. Fabricius-szal, az izraeli Q. Argaman-nal (azaz Nagy Károlyal), az olasz G. Mineo-val, a holland H. J. Vluggal, a német J. Oehlke-vel, a svéd A. Sundholm-mal és az ausztrál I. Nauman-nal. Számos külföldi múzeumot keresett fel tanulmányozva fűrkész gyűjteményüket. Így legalább néhány napot töltött a prágai, berlini, eberswaldei, stockholmi, lundin, perugai és palermói természettudományi intézményekben.

Olyan korban telt el élete, amikor meglehetősen korlátozottan lehetett külföldre utazni. Az utazási nehézséget megkerülendő talán legkedveltebb szórakozási / kikapcsolódási tevékenysége az olvasás lett. A „Világjárók” sorozat (Gondolat Kiadó) valamennyi kötetét elolvasta és könyvtárát gazdagította. Egyéb útleírásokat is szívesen elolvasott. A gyerek- és diákkori vonzalma a vasút iránt tovább élt benne, aminek jeleként menetrendeket, mozdonyokról és vonatokról / pályaudvarokról megjelent könyveket vásárolt meg, sőt gyűjtött kisebb vasúti tárgyakat.

Észjárására és gondolatvilágára jellemző, hogy rengeteg (részben közzsájon forgó) viccet tudott jóízűen és csattanósan előadni. A viccek többsége korának politikai visszasságait és fonákságait pellengérezte – szellemsen karikírozva az épülő szocializmus ellentmondásait. Amikor „vég nélkül folyt belőle” a viccek sokasága, akkor olykor-olykor felmerült bennem a megsejtés, hogy közülük számossnak maga Szabó Jancsi a kútfője...

1988. szeptember 1-től leszázalékolták és nyugdíjazták. A már említett háborús élmények és az azóta eltelt hosszú évek során üldözési képzetekké (paranoidá) terebélyesedtek lelki világában. Emiatt főleg nyugdíjas éveiben pszichiátriai kezelésben részesült. A betegápolás emberpróbáló terhét elsősorban felesége, Ilonka, önfeláldozó alázattal viselte el. A férje iránti rendíthetetlen szeretet élt benne, ami erőt adott neki az ápolásához és bizakodást a jobbrafordulásában. Vele még 1956. augusztus 4-én kötött házasságot. Több mint öt évtizedes házasságuk egymás iránti töretlen szeretetben telt el. Egyetlen leányuk, Zsuzsa, 1959-ben született. A szülők nyugdíjas korukban a budapesti (üllői-úti) lakásukat felváltották falusi lakhellyel: a borsónyalji Peröcsényben vásároltak egy parasztházat. Innen 2009-ben Kiskunhalasra költöztek, ahol Ilonka rokonsága élt. A rokoni környezetben megkönnyebbülhetek az ápolás nehézségei és gondjai.

Szabó János Barna 2010 április 15-én hunyt el Kiskunhalason, földi maradványait elhamvasztották.

Megemlékezett:
Dr. Papp Jenő
Magyar Természettudományi Múzeum
Budapest

Irodalom

- MEGGYASZAI T. & THURÓCZY Csaba 1998: The papers (1956–1986) published by J. B. Szabó on Hymenoptera and his described taxa. (Szabó János Barna hymenopterológiai közleményeinek jegyzéke és az általa leírt taxonok.) – *Folia Entomologica Hungarica* 59: 185–208.
- PAPP J. 2010: A Frivaldszky Imre Emlékérem díjazottjai – tanulmányok és kitekintés. – *Rovarász Híradó* 57: 4–12.
- VÉGSŐ I. 2010: Búcsú Dr Szabó János Barnától. (Obituary of Dr. J. B. Szabó.) – *Rovarász Híradó* 58 (május): 3.

Dr. Szabó János Barna tudományos közleményeinek a jegyzéke (1956 – 1986)

1. Eine neue Proctotrupiden-Gattung aus Neu-Guinea (Hymenoptera, Scelionidae). – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 1956 7 (ser. n.): 151–152.
2. Beiträge zur Kenntnis der Gattung *Teleas* Latr., Hym., Scelionidae. – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 1956 7 (ser. n.): 153–165.
3. Neue Gattungen und Arten der Scelioniden aus Ost-Afrika und Mittel-America. – *Opuscula Zoologica (Budapest)* 1956 1(1–4): 47–52.
4. Neue paläarktische Scelioniden aus Ungarn (Hymenoptera, Proctotrupoidea). – *Folia Entomologica Hungarica* 1956 9 (ser. n., 9): 197–202.
5. Die Revision zweier von Marshall beschriebener Scelio Latr. Arten (Hymenoptera, Proctotrupoidea). – *Folia Entomologica Hungarica* 1956 9 (ser. n., 20): 423–429.
6. Zwei neue *Trissacantha*-Arten (Hym., Proctotrupoidea). – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 1957 8 (ser. n.): 375–379.
7. Eine neue Art der Gattung *Telenomus* Haliday aus Ungarn (Hym., Proctotrupoidea). – *Folia Entomologica Hungarica* 1957 10 (ser. n., 9): 259–262.
8. Description of a new genus and some new species of the family Scelionidae from Hungary (Hym., Proctotrupoidea). – *Folia Entomologica Hungarica* 1957 10 (ser. n., 13): 289–300.
9. *Szelenyiella* gen. nov., a remarkable new genus from South-America (Hymenoptera, Proctotrupoidea, Scelionidae). – *Opuscula zoologica (Budapest)* 1957 2(3): 49–52.
10. Beiträge zur Kenntnis der Gattung *Triteleia* Kieffer, 1906. – *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae (Sectio Biologica)* 1957 1: 255–260.
11. Notizen über die verkannte Gattung *Paratrimorus* Kieffer, 1908 (Hymenoptera, Proctotrupoidea). – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 1958 50: 271–279.
12. Ergänzende Beobachtungen über die holarktische Gattung *Fidiobia* Ashmead, 1894. – *Folia Entomologica Hungarica* 1958 11 (ser. n., 28): 457–464.
13. Notes on the new tribus Amitini with the descriptions of a new genus and some new species of the Arctogaea (Hymenoptera, Proctotrupoidea, Platigasteridae). – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 1959 51: 389–396.
14. Beschreibung der neuen Art *Telenomus rubriventris* sp. n. (Hym., Proct.). – *Folia Entomologica Hungarica* 1959 12 (ser. n., 14): 169–172.
15. Durch Ausleseapparat gesammelte Zehrwespen I. Erster Beitrag zur Kenntnis der Zehrwespenfauna Bulgariens. – *Folia Entomologica Hungarica* 1959 12(17): 193–213.
16. Observations on the occurrence of the genus *Anopedias* Foerster, 1856 in Hungary (Hym. Proct. Platyg.). – *Folia Entomologica Hungarica* 1959 12 (ser. n., 28): 403–407.
17. Notes on a gynandromorph Diapriid wasp from Hungary (Hym. Proct. Diapr.). – *Folia Entomologica Hungarica* 1959 12 (ser. n., 33): 495–496.
18. *Platyscelidris* gen. nov., eine neue exotische Gattung der Scelioniden aus Afrika. – *Opuscula Zoologica (Budapest)* 1959 3(1): 45–49.
19. A new Palaearctic species of the genus *Metaclistis* Foerster, 1856 from South of Hungary (Hymenoptera, Proctotrupoidea). – *Opuscula Zoologica (Budapest)* 1959 3(2) 89–94.
20. A new species of the family Belytoidea from Italy (Hymenoptera, Proctotrupoidea). – *Bolletino della Società Entomologica Italiana* 1959 79(7–8): 122–123.
21. Neue Diapriiden aus Ungarn (Hymenoptera, Proctotrupoidea). – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 1960 52: 363–365
22. The description of a new species, *Misepyrus ulmi* sp. n. from Bulgaria (Hymenoptera, Bethyloidea). – *Folia Entomologica Hungarica* 1960 13 (ser. n., 3): 57–59.
23. Ökologische und ethologische Untersuchungen an *Teleas* Arten (Hym., Proct.). – *Folia Entomologica Hungarica* 1960 13 (ser. n., 10): 197–205.
24. Neue paläarktische Gattungen und Arten der Diapriiden in der Sammlung des Ungarischen Naturwissenschaftlichen Museums (Hymenoptera, Proctotrupoidea, Diapriidae). – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 1961 53: 491–494.
25. Untersuchungen an paläarktischen Proctotrupoiden I–IV. (Hymenoptera). – *Folia Entomologica Hungarica* 1962 15 (ser. n., 11): 221–246.
26. Ökologische und zoogeographische Angaben über die Gattung *Scelio* Latr., 1805 (Hym., Proctotrupoidea, Scelionidae). – *Opuscula Zoologica (Budapest)* 1962 4(2–4): 149–155.
27. Beitrag zur Kenntnis der Gattung *Trissacantha* Ashmead 1887 (Hymenoptera, Proctotrupoidea). – *Folia Entomologica Hungarica* 1963 16 (ser. n., 14): 239–255.
28. A Duna-kanyar csípőszúnyog tenyészhelyeinek vizsgálata. Die Untersuchung der Stechmücken-zuchtgebiete des Donauknie. – *Folia Entomologica Hungarica* 1964 17 (ser. n., 3): 57–66.
29. Mass impairment of health caused by an invasion of black flies (Diptera: Simuliidae) in Tata, Hungary. – *Opuscula Zoologica (Budapest)* 1964 5(1): 113–117 + I–II phototables.

30. Púposzúnyogok (Diptera, Simuliidae) inváziója által előidézett tömeges egészségártalom Tatán. Mass injurious due to invasion by blackflies (Diptera, Simuliidae). – *Egészségtudomány* 1964 8: 162–168.
31. Remarks on the systematics of the genus *Idris* Förster, 1856, with redescription of *Idris coxalis* Kieffer, 1908, and description of some new palaeartic species (Hymenoptera, Scelionidae). – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 1965 57: 367–373.
32. Ökologische, ethologische, zoogeographische Angaben zur Kenntnis der paläarktischen Scelioniden (Hym.). – *Folia Entomologica Hungarica* 1965 18(ser. n., 12): 185–198.
33. Eine neue Art, *Asolcus biroi* sp. n. aus Jugoslawien (Hymenoptera). – *Folia Entomologica Hungarica* 1965 18(24): 425–428.
34. Measures taken against the damage to health of *Culicoides nubeculosus* Meigen, 1818 in the area of Hajdúböszörmény (Diptera, Ceratopogonidae). – *Opuscula Zoologica (Budapest)* 1965 5(2): 229–233.
35. *Culicoides nubeculosus* Meigen (1818) nevű vérszívó légy tömeges rajzása Hajdúböszörmény határában. Intensive swarming of the blood-sucking fly *Culicoides nubeculosus* Meigen (1818) in the surroundings of Hajdúböszörmény (Diptera, Nematocera, Ceratopogonidae). – *Egészségvédelem* 1965 9: 335–341.
36. New proctotrupoid genera and species from the Neogaea (Hymenoptera: Proctotrupeoidea). First report on South American Scelionidae and Platygasteridae. – *Acta Zoologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1966 12(1–2): 161–179.
37. Ökologische, ethologische, tiergeographische und systematische Untersuchungen an paläarktischen Gryoninen (Hymenoptera: Proctotrupeoidea, Scelionidae). – *Acta Zoologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1966 12(3–4): 419–449.
38. Neue Macroteleia-Arten aus Ungarn (Hymenoptera, Proctotrupeoidea, Scelionidae). – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 1966 58: 421–425.
39. Ökologische, ethologische und systematische Untersuchungen an paläarktischen Teleasinen (Hym., Scelionidae). – *Folia Entomologica Hungarica* 1966 19(ser. n., 2): 9–108.
40. Sikeres védekezés szakállas szúnyogok (*Culicoides nubeculosus* Mg., 1818) ellen. Successful protecting action against *Culicoides nubeculosus* Mg., 1818 (Diptera, Nematocera, Ceratopogonidae). – *Állattani Közlemények* 1966 53(1–4): 141–143.
41. Legapróbb vérszívó nematoceraink egészségügyi jelentősége. Public health importance of our minute blood-sucking nematoceran flies. – *A Magyar Parazitológusok Társasága és a Fejér Megyei Tanács V. B. Mezőgazdasági Osztálya által rendezett Entomológiai Ankénton elhangzott tudományos előadások* 1966 p. 39–50.
42. A rovarirtószerek és a biológiai védekezés. Insecticides and biological control. – *Búvár* 1966 11(1): 22–24.
43. Neuere ökologische Angaben zur Kenntnis der einheimischen Sepsidae-Fauna (Dipt.). – *Folia Entomologica Hungarica* 1967 20(ser. n., 5): 47–60.
43. Ökologische und ethologische Untersuchungen an Arten der Gattung *Idris* Förster, 1856 (Hymenoptera, Proctotrupeoidea: Scelionidae). – *Opuscula Zoologica (Budapest)* 1967 7(1): 249–253.
44. A Kárpátmedence Scelionidáinak (Hymenoptera, Proctotrupeoidea, Scelionidae) taxonómiaja, ökológiája és ethológiája. Taxonomy, ecology and ethology of the scelionide wasps of the Carpathian Basin (Hymenoptera, Proctotrupeoidea, Scelionidae). – *Kandidátusi értekezés tézisei*, Budapest 1967 p. 1–12.
45. The autecology of small rodents and insectivores of the Tribeč Mountain Range. – *Bulletin of World Health Organization* 1967 36(Suppl.): 25–30. (szerzőtársak / coauthors I. GRULICH, J. NOSEK.)
46. Az 1965. évi több hónapig tartó dunai áradás rovartani tapasztalatai. Entomologische Erfahrungen des mehrere Monate anhaltenden Donauhochwassers von 1965. – *Állattani Közlemények* 1967 54(1–4): 161–163. (szerzőtárs / coauthor N. ZOLTAL.)
47. Oekologische, ethologische und zoogeographische Angaben zur Kenntnis der Gattung *PlatOMICROPS* Kieffer, 1906 und *Lagynodes Foerster*, 1840 (Hym.) (Cat. Hym. XXII.). – *Folia Entomologica Hungarica* 1968 21(ser. n., 6): 103–116.
48. A Duna Szob–Dunaföldvár közötti szakaszának 10 éves culicidológiai tapasztalatai. Ten-year culicidological experiences at the Szob–Dunaföldvár reach of the Danube. – *Egészségtudomány* 1968 12: 68–74. (szerzőtárs / coauthor N. ZOLTAL.)
49. Neue Arten der Gattung *Apegus* Förster, 1856 aus Europa (Hymenoptera, Proctotrupeoidea, Scelionidae). – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 1969 61: 351–357.
50. Phänologische Untersuchungen an der Stechgnitze *Culicoides riethi* Kieff. 1914 (Diptera, Ceratopogonidae). – *Parasitologia Hungarica* 1969 2: 167–174.
51. An examination of mosquito breeding sites depending on water level in the inundation area of the Danube between Szob and Dunaföldvár. — *Parasitologia Hungarica* 1970 3: 187–196.
52. Dr. Aradi Mátyás Pál, 1929–1969. – *Parasitologia Hungarica* 1970 3: 231–235.
53. *Hoploteleia montana* sp. n., eine neue Scelionidenart aus Ungarn (Hym., Proctotrupeoidea). – *Folia Entomologica Hungarica* 1971 24(ser. n., 27): 313–318.
54. Eine neue Art der australischen Scelioniden, *Dichoteleas pappi* sp. n. (Hym., Proctotrupeoidea). – *Folia Entomologica Hungarica* 1971 24(ser. n., 28): 319–322.
55. Black fly swarms and the possibilities of eradication at Tata, Hungary. – *Parasitologia Hungarica* 1971 4: 169–179.
56. A *Boopthora erythrocephala* de Geer, 1776 (Diptera, Simuliidae) tömeges egészségkárosító rajzása az 1970. évi tiszai árvíz alkalmával Szolnok megyében. Public health consequences of the mass swarming of *Boopthora erythrocephala* (De Geer, 1776) black flies in county Szolnok during the floods of 1970. – *Parasitologia Hungarica* 1971 4: 181–188. (szerzőtársak / coauthors: D. PÁPAY, I. TARJÁNYI.)
57. Data on the occurrence of some arboviruses in Hungary. – *European Association against Poliomyelitis and other virus diseases, XIII Symposium Helsinki* 1971 p. 138–143. (szerzőtársak / coauthors: E. MOLNÁR, L. KUBINYI, T. KUBÁSZOVA, M. SZTANKAY.)

58. Über die mongolische Proctotrupiden-Fauna (Hymenoptera). I. – *Acta Zoologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1973 19(1–2): 171–179.
59. Arboviruses in Hungary. – *Journal of Hygiene, Epidemiology, Microbiology and Immunology* 1973 17(1): 1–10. (szerzőtársak / coauthors: E. MOLNÁR, M. GREŠIKOVÁ, T. KUBÁSZOVA, I. KUBINYI.)
60. Neue Arten und Gattungen der Diapriiden aus der Mongolei (Hymenoptera, Diapriidae). – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 1974 66: 353–358.
61. Neue Arten und Gattungen der Scelioniden aus dem Äthiopischen Faunengebiet (Hymenoptera: Proctotrupeoidea, Scelionidae). – *Acta Zoologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1974 20(3–4): 429–432.
62. Neue Arten der Gattung *Piestopleura* Först., 1856 aus dem Mecsek Gebirge, Ungarn (Hymenoptera: Proctotrupeoidea). – *Folia Entomologica Hungarica* 1974 27(ser. n., 1): 211–215.
63. Biológiai egyensúly vagy egybehangolt sorozatfejlődés? Biologisches Gleichgewicht oder abgestimmte Succession? – *Folia Historico-naturales Musei Matrensis* 1974 2: 5–20.
64. Neue Arten der Diapriiden aus der Sammlung des Naturhistorischen Museums in Wien, Österreich. – *Annalen des Naturhistorischen Museum in Wien* 1974 78: 495–498.
65. Neue Gattungen und Arten der paläarktischen Telenominen (Hymenoptera, Scelionidae). – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 1975 67: 265–278.
66. Eine neue Art der Gattung *Platytelenomus* Dodd, 1914 aus Ungarn (Hymenoptera: Proctotrupeoidea, Scelionidae). – *Folia Entomologica Hungarica* 1975 28(1): 177–179.
67. Neue Daten zur Kenntnis der Gattung *Asolcus* Nakagawa, 1900 (Hymenoptera, Proctotrupoidea, Scelionidae). – *Folia Entomologica Hungarica* 1976 29(ser. n., 2): 175–191.
68. Beiträge zur Kenntnis der Gattung *Telenomus* Hal., 1833 (Hymenoptera, Proctotrupeoidea, Scelionidae). – *Dunántúli Dolgozatok* 1976 10: 97–103.
69. Neue Arten der *Platygasteriden* aus dem Mecsek Gebirge, Ungarn (Hymenoptera, Proctotrupeoidea, *Platygasteridae*). – *Dunántúli Dolgozatok* 1976 10: 105–107.
70. Durch Ausleseapparat erbeutete Zehrwespen aus Gattung *Trichacis* Förster, 1856 (Hymenoptera: Proctotrupeoidea, *Platygasteridae*). – *Folia Entomologica Hungarica* 1977 30(ser. n., 1): 143–145.
71. Durch Lichtfalle erbeutete Proctotrupiden aus dem Mátra- und Bükk-Gebirge (Nordungarn). – *Folia Historico-Naturales Musei Matrensis* 1977 4 (1976–1977): 71–79.
72. Eine neue Art, *Platygaster vedresi* sp. n. aus dem Mecsek-Gebirge, Ungarn (Hymenoptera, Proctotrupeoidea, *Platygasteridae*). – *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)* 1977 19 (1974): 85–86.
73. Neue Daten und Fundortangaben der Proctotrupiden aus dem Mecsek-Gebirge, Ungarn (Hymenoptera, Proctotrupeoidea, Scelionidae, *Platygasteridae*). – *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)* 1977 19 (1974): 87–89.
74. Neue Arten und Fundortangaben der Diapriiden aus dem Mecsek-Gebirge, Ungarn (Hymenoptera, Proctotrupeoidea, Diapriidae). – *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)* 1977 20–21 (1975–1976): 57–59.
75. Beiträge zur Kenntnis der Gattung *Psilus* Panzer, 1801 (Hymenoptera, Proctotrupeoidea, Diapriidae). – *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)* 1977 20–21 (1975–1976): 61–68 + I–III Tafel.
76. On the species of *Mantibarina seefelderiana* (De Stefani-Perez, 1891) (Hymenoptera, Scelionidae). – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 1978 70: 303–305. (szerzőtárs / coauthor G. MINEO.)
77. Neue und wenig bekannte *Telenomus* Haliday, 1833 Arten aus dem Karpaten-Becken (Hymenoptera: Scelionidae). – *Folia Entomologica Hungarica* 1978 31(2): 219–236.
78. Untersuchungen an Diapriiden des Barcser Urwäldes, Süd-Ungarn (Hymenoptera, Proctotrupeoidea, Diapriidae). – *Dunántúli Dolgozatok, Természettudományi Sorozat* 1978 1: 139–145.
79. Investigation on the Telenominae material of the Old Juniper Woodland of Barcs, Southern Hungary (Hymenoptera, Proctotrupeoidea, Scelionidae). – *Dunántúli Dolgozatok, Természettudományi Sorozat* 1978 1: 147–151. (szerzőtárs / coauthor G. MINEO.)
80. Studi sugli Scelionidae (Hym. Proctotrupeoidea) II. *Gryon deluchii* sp. n., parassitoide oofago di *Rhinochoris erythropus* L. (Heter. Reduviidae). – *Bolletino del Laboratorio di Entomologia Agraria "Filippo Silvestri" (Portici)* 1978 35: 88–93. (szerzőtárs / coauthor G. MINEO.)
81. Two new Scelionids: *Gryon tico* and *Gryon discolor* (Hym. Proctotrupeoidea). – *Bolletino del Laboratorio di Entomologia Agraria "Filippo Silvestri" (Portici)* 1978 35: 94–98. (szerzőtárs / coauthor G. MINEO.)
82. Description of two new Palearctic species of *Gryon* Haliday (Hymenoptera: Scelionidae). – *Bolletino Istituto di Entomologia Agraria Osservazione Fitopatologia, Palermo* 1978 10: 113–120. (szerzőtárs / coauthor G. MINEO.)
83. Scelionids from Tunisia (Hymenoptera, Scelionidae). – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 1979 71: 271–272.
84. Neue Arten und Fundortangaben der mongolischen Diapriiden (Hymenoptera, Diapriidae). – *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici* 1979 71: 273–278.
85. Two new species of Telenominae from Mongolia (Hymenoptera: Scelionidae). – *Folia Entomologica Hungarica* 1979 32(1): 53–54. (szerzőtárs / coauthor G. MINEO.)
86. New species of the Mongolian Proctotrupid Fauna (Hymenoptera: Proctotrupeoidea, Ceraphronidae, Diapriidae and *Platygasteridae*). – *Folia Entomologica Hungarica* 1979 32(ser. n., 1): 177–179.
87. Neue Arten der Ceraphroniden aus dem Mecsek Gebirge, Ungarn (Hymenoptera, Proctotrupeoidea, Ceraphronidae). – *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)* 1979 23 (1978): 87–94.
88. In Hemipteren-Eiern lebende Telenominen aus der Türkei (Hymenoptera: Proctotrupeoidea, Scelionidae). – *Folia Entomologica Hungarica* 1981 42(34)(2): 197–199.
89. Gezüchtete Telenominen aus der Türkei (Hymenoptera: Proctotrupeoidea, Scelionidae). – *Folia Entomologica Hungarica* 1981 42(34)(2): 201–203.
90. Neue exotische Arten der Gattung *Baryconus* Förster, 1856 (Hymenoptera: Proctotrupeoidea, Scelionidae). – *Folia Entomologica Hungarica* 1981 42(34)(2): 205–207.

91. Contribution to the Platygasterid wasps of the Hortobágy National Park (Hymenoptera, Platygasteridae). – The Fauna of the Hortobágy National Park (Budapest) 1981 1: 285–297.
92. New Diapriid species and faunistical data from the Hortobágy National Park (Hymenoptera: Proctotrupeoidea, Diapriidae). – The Fauna of the Hortobágy National Park (Budapest) 1983 2: 345–352.
93. Zur Kenntnis der in Getreidewanzeneiern obstanten Mikrohymenopteren (Proctotrupeoidea: Scelionidae und Chalcidoidea: Encyrtidae) und zu Proctotrupeoidea-Arten aus der Sammlung der Abteilung für Taxonomie der Insekten, Institut für Pflanzenschutzforschung Eberswalde (ehemals DEI) (Insecta, Hymenoptera). – Faunistische Abhandlungen des Staatlichen Museums für Tierkunde (Dresden) 1984 11(7): 125–131. (szerzőtárs / coauthor J. OEHLKE.)
94. A Kárpát-medencében előforduló gyakoribb aprótermetű "muslincák" csípésének elkülönítése. Separation of the minute "fruit flies's" bite frequently occurring in the Carpathian Basin. – Egészségnevelés 1985 26: 175–176. (szerzőtárs / coauthor B. BURÁNY.)
95. Neue Proctotrupeoidea aus dem Baltischen Bernstein. – Beiträge zur Entomologie (Berlin) 1986 36(1): 99–106. (szerzőtárs / coauthor J. OEHLKE.)

In memoriam Dr. J. B. Szabó (1929–2010)

JENŐ PAPP

Dr. János Barna Szabó was born 11th October 1929 in Kisújszállás (Hungary), he completed his higher education at the L. Eötvös University, Budapest, graduated as zoologist. He fulfilled the scientific research fellow assignment at the National Public Health Institute (1956–1978) and at the Semmelweis Medical University, Department of Public Health (1978–1988), both institutions at Budapest. Since September 1988 he was on disability pensioned. Deceased 15th April 2010 in Kiskunhalas, his mortal remains was cremated.

In 1944–1945 he was member of the Hungarian military youth organization ('levente' in Hungarian). In January–February 1945 he serviced in a war-airport in Germany. The horrible personal war-experiences made a lifelong traumatic influence in his mentality, later turning into paranoia.

J. B. Szabó was an experienced specialist of the proctotrupoid wasps. He has begun their research on dr. G. Szelényi's (1904–1982) stimulation. As the active worker of the National Public Health Institute he involved himself in the study of different synantrop and synbovin dipterous flies. The creeping psychic and muddled disillusion (paranoia) in the prime of his life gradually washed-out his entomological activity – nevertheless he became one of esteemed and honoured

member of the Hungarian entomology. He was awarded with the bronze degree of Imre Frivaldszky Medal by the Hungarian Entomological Society in 1963. Also awarded with the medal of "For Flood Prevention" in 1965 participating in the combat against flood-catastrophe of river Danube in 1964 by controlling and preventing mosquito-invasion. The academic honour Candidate of Biological Science (=PhD) given by the Hungarian Academy of Sciences was obtained by him in 1967. The title of his dissertation is "Taxonomical, ecological and ethological studies on scelionid wasps of the Carpathian Basin (Hymenoptera, Proctotrupeoidea, Scelionidae)" covering 261 pages completed with 78 figures. The number of his publication is 95 (of which several are with coauthors), see also the publication list before. His papers on proctotrupid wasps were listed with a detailed account of his described taxa by MEGYASZAI & THURÓCZY (1998); 22% of his new taxa (species, genera) proved to be synonyms.

Commemorated:

Dr. J. Papp
Hungarian Natural History Museum
Budapest

Újabb késő rézkori kocsimodell a Kárpát-medencéből

BONDÁR MÁRIA

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet
H-1014 Budapest, Úri u. 49., e-mail: bondar.maria@btk.mta.hu

BONDÁR, M.: *A newly found Late Copper Age Wagon Model from the Carpatian Basin.*

Abstract: This study offers a brief overview of the main directions in the research of prehistoric wagon models and presents a new Late Copper Age model.

Keywords: Late Copper Age, settlement finds, prehistoric wagon models, chronology

Az emberiség történetében a tűz felfedezéséhez mérhető, hasonlóan nagy jelentőségű innováció a kerék és a kocsi megalkotása volt. A kerék a földművelésben is óriási változásokat hozott, az ökrök vontatta kerekes ekével könnyebben, gyorsabban lehetett a korábbinál nagyobb földterületet megművelni, így a termésmennyiség, a terület eltartó képessége is jelentősen megnövekedett.

A kerék alapvető fontosságú volt a kocsi innovációjához is. A korai Y, majd A formájú csúszkák (amelyeket egyszerűen elkészíthető technikájuk és praktikusságuk miatt még napjainkban is változatlan formában használnak),¹ majd az ezekre helyezett ládák vezettek a tömör fakerekű nehézszekerek megalkotásához. Az „igazi” kocsi (true chariot) a küllős kerekű, könnyű mozgású két vagy háromkerekű szállítóeszköz, valamint a modernkor hintói: megannyi megjelenési formája az állatok vontatta kerekes járműnek, amelyek más-más technikai kivitel, fogatolási módozatot és egyéb kellékeket igényelnek. Különböznek a kocsi elé fogott igavonó állatban is: a nehézszekereket egy vagy két ökör vagy szamar húzta, míg a könnyedebb kocsik elé lova(ka)t fogtak. A mitológiában vízimadarak röpitik az égi járművet a szakrális szférába.

A szekér a közlekedésben, a szállításban, a szomszédos és távoli közösségek egymás közötti kapcsolatában, a gazdasági és kulturális egymásra hatásban, szokások, anyagi javak, különleges termékek átvételében is óriási jelentőségű volt. Nem véletlen, hogy a kerék és a kocsi szimbolikus tartalommal is bírt és a mitológiában is komoly szerepet játszott a világ szinte minden táján. Nemcsak a mondákban találkozunk ezekkel a jelképekkel, hanem különböző ábrázolásokon is nyomon követhetjük meglétüket. A legkorábbi kerék és kezdetleges kocsibrázolások sziklarajzokon találhatók Európában, elsősorban a mai Svájc, Németország és Olaszország területéről ismertek. A leletanyagban megtalálhatók a

járomba fogott ökröcskék agyagból vagy fémből elkészített miniatűr kisplasztikai és az agyag kerékmodellek is. A késő rézkorban megjelennek az agyagból készített kocsimodellek, amelyek telepről és temetkezésekből egyaránt ismertek, kultikus tartalmuk vitathatatlan. A korai és középső bronzkori kultúrákban a szakrális jelentőség mellett megjelenik a hétköznapi funkció (gyerekjáték) is és új elemként feltűnik a madár-ember-kocsi metafora. A korábban csak a kocsira és a kocsit húzó igavonó állatokra kiterjedő ábrázolások mellett feltűnik a mitológiai tartalmú madár, amely az égbe, a szakrális szférába repíti a kocsit és vele az élő vagy már halott embert.² A késő bronzkorban változik a korábbi tartalom, a kocsi tömegárúvá válik, szakrális jelentősége nem a miniatűr változatok megalkotásában jelenik meg, hanem a kiváltságosok valós kocsitemetkezéseiben ölt testet. Ez a szokás a vaskorban is megmarad, de megtaláljuk az edényekre rajzolt vagy kerékre helyezett urna formájában ábrázolt kocsikat is, csakúgy, mint a híres napszekereket.

A kocsi jelentősége a mindennapi életben vitathatatlanná vált az évszázadok során. A kezdeti misztifikáció után széles körben elterjedt használati, kereskedelmi vagy éppen harci eszközzé vált.

Nem feledkezhetünk el azonban arról a tényről, hogy e különleges tárgyak (az agyagból vagy fémből megformált kocsiszobrocskák, vagy a protoméhoz tartozó állatalakok) és az igazi kocsik fából készült kerekei, vagy a valós kocsik, kocsitemetkezések, a keréknyomok, az útmaradványok stb. előkerülése esetleges, elsősorban a véletlennek köszönhető, így ismereteink ugyancsak mozaikosak, az egykori valóságnak csak csipkeszerű rajzolatát kapjuk, amelyből különböző tendenciákat próbálunk megállapítani.

E napjainkig ható és fejlődő innováció régészeti emlékei sokrétűek, könyvtárnyi mennyiségű szakirodalom foglalkozik a téma különböző aspektusaival (tárgyi emlékek és típus leírások, közlekedési, kereskedelmi, archaeozoológiai vonatkozások, társadalmi fejlettség, közösségek kapcsolatai, eredetkérdés, irodalmi, nyelvészeti és mitológiai vonatkozások, halottkultusz, nomádok és városiakok kapcsolata, harcászat, szórakoztatás, ábrázolásmódok stb.), felsorolni is nehéz lenne valamennyit.

1 NADLER 2002. Nadler, M. 1991. nyarán K-Törökországban fotózta le több faluban is a szénahordáshoz használt, ökrök vontatta, A alakú, kétkerekű, fából készült szállítóeszköz használatát és készítési fázisait.

2 A középső bronzkorban kialakult madárkultusz nemcsak a madarak által húzott kocsibrázolásokban (bird-chariot) hanem önállóan is megjelenik madár alakú aszkoszok és csörgők is nagy számban kerültek elő a különböző telepeken és temetőkben.

A négykerekű szekér felfedezésének időpontjával, első megjelenési helyének meghatározásával, szélesebb körű elterjedésével, az egykori életben betöltött szerepével, jelentőségével könyvek és tanulmányok sora foglalkozott már. Míg a 20. század második felében inkább a kultikus vonatkozások és az elterjedés topográfiája foglalkoztatta a kutatókat, napjainkban a kocsi–kereskedelem–állattartás–gazdasági változások vizsgálatára vannak kísérletek, amely témaköröket az utóbbi évtizedben több konferencián és tematikus kötetben is bemutatták a különböző szakterületek kutatói.³ Hangsúlyossá vált a „másodlagos termékek forradalma (Secondary Products Revolution)”⁴ kapcsán az állatok húsának, tejének vagy bőrének és igavonó ereje többszöri felhasználhatóságának felismerése, és olvashatjuk ennek az elméletnek a kritikáját is.⁵ A kocsikutatás napjainkban a nyelvészet és az indoeurópai eredetkérdésben is fontos tényezővé vált.⁶

Az elmúlt évtizedekben számos kérdésre igyekezett választ találni a kutatás. A különböző szekérábrázolások, a valós kocsimaradványok előkerülése és a leletek radiocarbon keltezése napjainkra jelentősen módosította a korábbi kronológiát, s újabb problémákat vetett fel. Máig nem eldöntött, hogy egy centrumból terjedtek-e el a kocsik vagy a poligenetikus fejlődés a valószínűbb. Nyitott kérdés még az is, hogy a Közel-Keletről vagy a Pontus-vidékről került-e Európába e jelentős innováció, a négykerekű nehézszekér, avagy éppen fordítva, Európából terjedt dél felé a nyersanyag-kereskedelemmel és az állatok másodlagos hasznosításával is összefüggésbe hozható jármű. A szekér széleskörű elterjedését egyre inkább a gazdasági élet által kikényszerített innovációnak tartja a legújabb kutatás, amely csak ott honosodott meg, ahol erre megvolt a társadalmi-gazdasági igény.⁷ Míg a Kr. e. 4. évezredben a kocsik még valószínűleg presztízstárgy vagy kultikus kellék volt, a 3. évezred közepétől már a közel-keleti urbanizációval összefüggésbe hozható, a kereskedelemben nélkülözhetetlen szállítóeszközként funkcionált.

A tömör kerekű nehézszekerek előfordulása alapján három, közel egykorú nagy centrum rajzolódik ki a térképen: a Közel-Kelet, az eurázsiai sztyeppe-vidék valamint Európa középső része, elsősorban a Kárpát-medence. A kocsival összefüggésbe hozható egyéb bizonyítékok egészen az Északi-tengerig vezetnek és időben ma már korábbra helyezik a kerék és kocsi ismeretét. Ma már a neolitikum végétől egyre több jól keltezhető adat (tömör fakerekek, fatengelyek, kerékvágásnyomok, fából készített kocsiút maradványok stb.) bizonyítja, hogy a két- vagy négykerekű szekér már Kr. e. 4. évezred közepétől ismert volt Európa nagy részén.

A kocsi korai ismerete Európában több adattal is bizonyítható. Az ikonográfiai adatok (sziklarajzokon megjelenített kerek járművek Svájc, Németország, Olaszország szikláján), a fakerekek (Dánia, Németország, Horvátország), a nemrégiben előkerült flintbeki (Németország) keréknyom, a hollandiai fatörzsekből kirakott útmaradvány, az agyagból készített kerék és kocsimodellek, a kocsik elé fogott állatok kisplasztikái egyértelművé teszik e fontos innováció széles körű európai elterjedését és korai meglétét ebben a térségben.

A rézkori kerekek feldolgozása A. Dinunak köszönhető, aki közreadta a 4. évezrednél korábbi (Cucuteni, Gumelnița, Petrești) kultúrák kocsikerék leleteit Románia területéről.⁸ Dinu már ekkor bizonyítottan látta, hogy a kerek kocsi jóval korábbi, mint azt általában feltételezi a kutatás, véleménye azonban sokáig nem talált követőkre. A szíriai (Aruda) és törökországi (Arslantepe) miniatűr agyagkerekek ¹⁴C-es keltezése megerősítette Dinu véleményét, az említett kocsikerékek ugyanis a közismert bronocicei edényre karcolt kocsiabrázolással egykorúak, azaz korábbiak, mint az ismert agyag kocsimodellek.⁹ Az új adatokat közlő szerzői team a késő rézkori Kárpát-medencéből is említ még néhány kocsikeréket: Ózd-Kőaljatétról Banner nyomán, valamint a coțofeni kultúrából Tebea lelőhelyről és több kocsikeréket Vučedol-Várhegyről.¹⁰

2001-ben Ilon Gábor publikált egy, a kocsi ismeretének általánosan elfogadott időpontjánál korábbi, a késő lengyeli–Balaton-Lasinja kultúra telepén előkerült agyag kocsikerék töredéket Szombathelyről.¹¹

2002-ben Lubljana környékén látott napvilágot egy fa kocsikerék és tengely maradványa. A leletek a Kr. e. 4. évezredből származnak, a Retz-Gajary és a badeni kultúra közötti időszakból, radiocarbon és dendrokronológiai keltezési eredményeik az előzetes beszámoló megjelenésekor még nem voltak meg,¹² a kísérő kerámialeleteket tipokronológiai alapon A. Velušček a badeni kultúra letelejére keltezte.¹³

2009-ben az Olzreuter Ried (Baden-Württemberg tart. Németo.) lelőhelyen végzett ásásokon találtak négy fából készült keréktöredéket. A legnagyobb 58 cm átmérőjű volt. Ezek a kerekek a kétkerekű, A formájú szénaszállító eszközkhöz tartozhattak. Az elsődleges dendrokronológiai eredmények alapján a fakerekek Kr. e. 2897-ből származnak. Az Alpoktól északra jelenleg ez a legkorábbi fakerék maradvány az ásatók szerint. A leletek között egy kis agyag kerék töredéke is előkerült, amely négykerekű, a Kárpát-medencéből ismert agyag kocsimodellre utal. A fakerekek keltezése jól illeszkedik a kocsimodellek keltezéséhez, amelyet a badeni kultúrához köt a kutatás.¹⁴ Az ásáson előkerült agyag kerékmodell töredéke bizonyítja, hogy a valós kerekek mellett megformálták azok miniatűr mását is.

3 SHERRATT 1983, Achse, Rad und Wagen 1986, GREENFIELD et al. 1988, WOYTOWICH 1995, ANTHONY–VINOGRADOV 1995, SHERRATT 2003, WEGZEITEN 2004, Rad und Wagen 2004, Premiers chariots, premiers araires 2006, RAHMSTORF 2006, Between the Aegean and Baltic Seas 2007, ANTHONY 2007, PRIMAS 2007, BAKELS 2009.

4 SHERRATT 1983, GREENFIELD et al. 1988, DUERR 2007.

5 Összefoglaló áttekintés a témáról: VOSTEEN 1996.

6 ANTHONY 1990, ANTHONY 1995, RAULWING 2000, ANTHONY 2007, KUZ'MINA 2007.

7 RAHMSTORF 2006, 76, RUOFF 2006, 139-140.

8 DINU 1981.

9 BAKKER et al. 1999, 781.

10 BAKKER et al. 1999, 781.

11 ILON 2001, 476, I. t., ILON 2004, VI. t. 1.

12 VELUŠČEK 2002.

13 VELUŠČEK 2006, 44.

14 SCHLICHTERLE 2010

Nemrégiben egy újabb lelet bizonyította a kerek járműnek a bolerázi időszaknál korábbi ismeretét: 2008-ban a Vatikánban bemutatott „Cucuteni-Tripolje: az ősi Európa nagy civilizációja” c. kiállításon szerepelt egy szarvasmarha stilizált szobrocskája, amely négy tömör keréken gördülő, lábait a két tengelyhez rögzített ökör vontatta szekér sajátos egyvelege.¹⁵

Jelen tanulmányban egy új kocsimodellt mutatunk be, amely nemrégiben került elő Kaposvár közelében (Somogy m.) egy nagyfelületű ásatáson. A telepődőrből származó makett a kísérőleletek alapján – jelen ismereteink szerint – a legkorábbi agyag kocsimodellek közé tartozik a Kárpát-medencében, amelyet a bolerázi időszakra keltezhetünk.¹⁶

1999–2000-ben a 61. sz. út Kaposvárt elkerülő szakaszának toponári csomópontjában az ún. 61/2. sz. lelőhelyen (korábban Toponár-Lovaspálya néven ismert hely) Bárdos Edith és Gallina Zsolt végzett megelőző feltárásokat. Az átkutatott 53 000 m²-en 3300 különböző korú objektum került elő (lengyeli kultúra, Balaton-Lasinja kultúra, badeni kultúra, kora bronzkor, mészbetétes edények népe kultúrája, kelta, Árpád-kor).¹⁷ A lelőhely a csomópont délnyugati negyedében, a Kaposvárról Szántódra vezető út nyugati oldalán, a PATE lovardájától dél-délnyugatra kb. 100–150 m-re, a Deseda-pataktól keletre 3–400 m-re, egy észak-déli irányú, hosszú dombhát keleti lejtőjén helyezkedett el. A feltárt nagyterjedésű területen több korszak objektumait bontották ki. Az 597. objektumból egy kocsimodell töredékei láttak napvilágot.¹⁸ A rekonstruált agyag kocsi fotója – tévesen – „Balatonőszöd” lelőhellyel szerepel a kaposvári múzeum centenáriumi kiadványában egy színes képen.¹⁹

A kocsimodell

Vöröses barna színű, szögletes kocsiszekrény négy töredékéből rekonstruálták a kocsimodellt (1. kép) a kaposvári múzeum restaurátorai. A töredékek a kocsiszekrény alsó részéből származnak, a kocsi négy sarkát és teljes magasságát valamint az alján lévő bütykök indítását adják meg biztosan. Egy töredék a kocsiszekrény sarkát is megőrizte, a felcsúcsosodó peremmel és a kocsi elején lévő applikáció letört maradványával. Oldalai

trapéz alakúak, alja téglalap formájú. A kocsimodell alján lévő bütyöklábak kiegészítések a hasonló kocsimodellek alapján, amelyeket az eredeti darabokon megfigyelhető ívek, és az applikációt tartalmazó saroknál megmaradt töredékrész teljesen alátámaszt.

A kocsimodell felülete kissé elnagyolt, égetése sem tökéletes. Három oldala biztosan díszített, a negyediknél ez csak valószínűsíthető. Alja díszítetlen. A kocsiszekrényt borító díszítés három vízszintes sorba bekarcolgatott függőleges vonalakkal állt össze.

Méreték: hosszabbik oldala fölül: 9,5 cm, alul 8,3 cm. Rövidebb oldala fölül: 8,5 cm, alul 7 cm. Magassága (a lábak nélkül) 5 cm. Egyedi azonosítója: 98/102.597.264.

A kísérőleletek

Az 597. objektumból és a vele egybeásott 1020. objektumból a lengyeli kultúra és a bolerázi csoport leletei kerültek elő. Az 597. objektumot a késő rézkorban beleásták az 1020. objektumba (lengyeli kultúra). Az 597. objektum a felszínen 293×220 cm, alja 267×210 cm. 130 cm mély volt. A leleteket ásó nyomokként csomagolták, a két különböző korú objektum egymásba átsótsága miatt az egyes ásó nyomokban is vegyesen vannak a lengyeli és bolerázi leletek.

A bolerázi csoport jellegzetes töredékei az alábbi típusokhoz tartoznak:

Tálak: tölcséres nyakú, fordított csonkakúpos testű, peremük alatt fényezett, hasukon durvított felületű, a perem belső oldalán széles sávban vagy ferdén kannelúrozott tálak (2. kép 7, 9). Ugyanilyen típusú díszítetlen változatok (3. kép 1-2). Gömbszelet alakú, fényezett felületű tálak töredékei, a peremen függőlegesen benyomkodott pontsordísszal (2. kép 8).

Fazekak: peremük alatt kettős, bevagdostott bordával díszített, durvított hasú fazekak (2. kép 5) és egy füles fazék töredéke is előkerült, a fül két oldalán a perem alatt bevagdossal, ez alatt benyomott pontokkal díszítve (3. kép 6).

Hombárok: sötétszürke, a vállukon kettős, benyomkodott vékony bordával díszített lombárok.

Amforák: sötétbarna, vékony falú, rövid nyakú, hordó testű amforák töredékei, peremük alatt kétsoros, bevagdostott bordadísszal, testükön bekarcolt halszálkamintával díszítve (2. kép 1-2, 4). Egy másik változatnál a nyakon van körbefutó, bevagdostott bordadísz (2. kép 3).

Bögrék, korsók, kancsók: nagyon kevés bögre, korsó vagy kancsómaradvány került elő az objektumból (3. kép 5). Néhány vékony falú, díszítetlen oldaltöredék és kancsóhoz tartozó széles szalagfűl (3. kép 3-4) jelzi ezeknek az edényeknek az előfordulását a gödörben.

Miniatűr edény: fordított csonkakúp alakú miniatűr tálka, vállán körbefutó, bevagdostott díszítéssel, d: 6 cm (2. kép 6).

A késő rézkori és kora bronzkori kocsimodellekkel már több tanulmányban is foglalkoztam,²⁰ a késő rézkori kocsikról – éppen egy Somogy megyei (Balatonberény)

15 http://scribalterror.blogs.com/scribal_terror/2008/09/a-cucuteni-tripol...

16 A Szombathelyről közölt agyag kerékmodell ugyan korábbi a szekér makettekénél, de a kerékről önmagában nem dönthető el, hogy kocsialkatrészek vagy kerekeseke tartozéka volt-e.

17 Bárdos Edith szíves szóbeli közlése. A lelőhelyről mindössze Gallina Zs. rövid ismertetése állt rendelkezésemre (GALLINA 2000, 251). Ezúton köszönöm Honti Szilviának a lelőhely leírásában és a leletanyag és dokumentáció előkeresésében nyújtott mindennemű segítségét.

18 Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Bárdos Edithnek, hogy engedélyezte a kocsimodell közlését.

19 A centenáriumi kötet „Jubileumi kötet. 1909-2009. 100 éves a Múzeum” c. kiadvány az SMK 19 (2010). köteté, ennek 59. oldalán, számozatlan színes fotón látható a jelen tanulmány témáját adó kocsimodell, a boglárlellel (a kötetben Balatonillel) és balatonberényi (a kötetben tévesen Balatonendrénd képaláírással szereplő) példányokkal együtt.

20 BONDÁR 1990, BONDÁR 1992, BONDÁR 2004, BONDÁR 2006. A jelen kézirat leadása után (2011. eleje) egy magyar és egy angol nyelvű kimonográfiában részletesen feldolgoztam a témát BONDÁR 2012, BONDÁR 2012a.

kocsimodell apropóján – nemrégiben írtam nagyobb áttekintést.²¹ Ezt követően Kovács Tibor publikált egy újabb késő rézkori (bolerázi) kocsimodellt,²² majd Kövecses Varga Etelka adott közre három makett töredéket és egy kerékmagmaradványt Esztergom-Szentkirály lelőhelyről, klasszikus badeni időszakból.²³

A fent részletesen leírt kaposvári kocsimodell a bolerázi időszakhoz köthető, jellegzetesen ahhoz a típushoz tartozik, amelyen kerekeket még nem ábrázoltak, de a kocsi húzására használt igavonó állat szimbolikusan megjelent az előlapon. Sajnos, ennek csak a helye van meg, a letört állatfej nem került elő.

Az ismert kocsimodellek alapján már korábban is megállapíthattuk, hogy a késő rézkoriak a Kárpát-medence középső részén fordulnak elő koncentráltan.²⁴ Pest, Komárom-Esztergom és Somogy megyéből több darab is ismert, egyetlen példányt sem közöltek viszont még az Alföldről vagy Észak-Magyarországról. Az agyag kocsik többsége egyelőre a bolerázi időszakra keltezhető.²⁵ Az immáron 18 ismert kocsiszoborból 11 makett a bolerázi csoport (Balatonberény,²⁶ Balatonlelle/korábban Boglárlelle,²⁷ Kaposvár (1. kép), Moha,²⁸ Mödling,²⁹ Pilismarót,³⁰ Plessing,³¹ Radošina,³² Chorvátsky Grob,³³ és Pezinok³⁴), 6 pedig (Budakalász 2 db,³⁵ Szigetszentmárton,³⁶ Esztergom 3 db³⁷) a klasszikus badeni, 1 a Cofjofeni kultúra lelete.

A késő rézkori agyag makettek nyitott tetejűek, szögletes kocsiszekrényük van, általában rombusz oldalakkal, ahol a felső él hosszabb, mint az alsó. Ertő díszítésük, peremkiképzésük arra utal, hogy a valós kocsik nem voltak egyformák, különböző technikával és anyagból készültek. Korábban az agyagmodellek és a logika segített abban, hogy következtessünk az igazi szekerek anyagára, készítmény technikájára. Ma már az időközben előkerült faleletek alapján könnyű megállapítani, hogy a való életben használt kocsik alkatrészeinek (kocsiszekrény, tengely, kerekek) legfőbb anyaga valamilyen fa volt. Nyilvánvaló, hogy a tengelyt és a tengellyel ekkor még együtt forgó kerekeket deszkából készítették, de a kocsikast többféle módon is megformálhatták: fából (hosszabb-rövidebb deszkadarabokból), lécekre erősített vesszőfonatból, vagy e kettő kombinációjából. Az sem elképzelhetetlen, hogy a kas oldala kisebb agyag-

téglákból készült, és azt fával, vesszőfonattal egybeszerkesztve alakították ki a kocsiszekrényt.

A bolerázi időszak legtöbb kocsimodelljénél a kocsiszekrény alja egyenes, kerékre vagy tengelyre utaló jelzést nem találunk rajtuk (Boglárlelle, Mödling, Pilismarót, Plessing, Radošina). Mindössze két makettnél jelölték a tengelyeket tartó szerkezeti elemet is (Balatonberény, Moha). Valószínű, hogy az egyik pezinoki töredék és a kaposvári darab is ebbe a típusba tartozik, a makett töredéken található bütyökindítás alapján. A klasszikus badeni időszak kocsibrázolásainál már egyértelműen megjelenik a tengely és a kerék jelzése különböző módon. A budakalászi 177. sír modelljénél³⁸ a füles kocsiszekrény alsó része összeillesztett deszkalapokból áll, amely a bekarcolt vonalak alapján egyértelmű. A kerekeket tartó tengelyt is bekarcolt vonalakkal jelölték. Hasonlóak az esztergomi darabok is,³⁹ de itt a tengelyt egy kis borda imitálja.⁴⁰ A budakalászi 158. sír ugyancsak füles kocsiedénye kis bütyöklábakon áll,⁴¹ valószínűleg ezek voltak a tengelyre utaló jelzések. Az esztergomi makettek egyike is ebbe a típusba sorolható.⁴² A szigetszentmártoni kocsimodellnél két, külön rá-tett, kerékben végződő henger jelenti a tengelyeket.⁴³ A kerék és tengely illesztéséről, valós megformálásról biztos adatokat szolgáltat a Ljubljana mellett talált valós kocsialkatrész.⁴⁴

A bolerázi modelleken a kocsiszekrény díszítése nem egységes. Többségükön többsoros, bekarcolt zégzugmintát találunk (Boglárlelle,⁴⁵ Mödling,⁴⁶ Pleissing,⁴⁷ Balatonberény,⁴⁸ Pezinok⁴⁹). A Mohán előkerült példányon⁵⁰ kisebb négyzet, háromszög illetve rombusz alakú mezőkbe rendezett, bekarcolt vonalak adják a gazdag díszítést. Hasonlóan díszített egy pezinoki töredék is.⁵¹ A kaposvári makettet három párhuzamos sorban bekarcolt rövid vonalak díszítik (1. kép), csakúgy, mint a Chorvátsky Grobon talált töredéken.⁵² A Radošinán előkerült protomén csak a peremen fut körbe három pontsorból álló díszítés.⁵³ Díszítetlen a Pilismarót-basaharci példány.⁵⁴ A klasszikus badeni időszak modelljei is különböző díszítésűek, egyedül a budakalászi 158. sír bütyöklábakon álló makettje díszítetlen.⁵⁵ Bekarcolt farkasfogminta található a budakalászi temető 177. sírjának kocsimodelljén⁵⁶ és a szigetszentmártoni példány peremén.⁵⁷ Ez utóbbinál a rövidebb és hosszabb olda-

21 BONDÁR 2004. (a kutatástörténet és a legfontosabb irodalom áttekintésével)

22 MOHA lelőhelyről került elő egy gazdagon díszített darab. Magánygyűjteményben van. KOVÁCS 2006, Abb. 1.

23 KÖVECSES VARGA 2010. (A kötet egyelőre csak egy példányban látott napvilágot, a cikk elektronikus változatát ezúton is köszönöm a kötet szerkesztőjének Tari Editnek.)

24 BONDÁR 2004, 15. kép

25 BONDÁR 2004, 15. o.

26 BONDÁR 2004, 5. kép 1, 6. kép

27 ECSEDY 1982, 8. kép

28 KOVÁCS 2006, Abb. 1.

29 RUTTKAY 1995, Abb. 7. 3.

30 BONDÁR 1990, Abb. 7. 3.

31 RUTTKAY 2000, Taf. 5. 63.

32 PAVUKOVÁ-BÁRTA 1977, Abb. 7.

33 FARKÁŠ 2010, Fig. 4.

34 FARKÁŠ 2010, Figs 2-3.

35 SOPRONI 1954, 6. t. 5. (158. sír), 6. t. 1. és 7. t. 1-2 (177. sír)

36 KALICZ 1976, Fig. 3.

37 KÖVECSES VARGA 2010, 14-15. kép

38 BONDÁR 2004, 1. kép 1c

39 KÖVECSES VARGA 2010, 14. kép 1-2.

40 KÖVECSES VARGA 2010, klny. 4. o.

41 BONDÁR 2004, 1. kép 2.

42 KÖVECSES VARGA 2010, 15. kép

43 BONDÁR 2004, 1. kép 3b

44 VELUŠČEK 2006, Fig. 3- Fig. 5.

45 BONDÁR 2004, 3. kép

46 BONDÁR 2004, 4. kép 1.

47 BONDÁR 2004, 4. kép 2.

48 BONDÁR 2004, 6. kép

49 FARKÁŠ 2010, Fig. 3.

50 KOVÁCS 2006, Abb. 1.

51 FARKÁŠ 2010, Fig. 2.

52 FARKÁŠ 2010, Fig. 4.

53 BONDÁR 2004, 2. kép 1a-b.

54 BONDÁR 2004, 2. kép 3a-c.

55 BONDÁR 2004, 1. kép 2.

56 BONDÁR 2004, 1. kép 1c.

57 BONDÁR 2004, 1. kép 3a.

lak találkozásánál lévő éleknél farkasfog és bekarcolt „létraminta” található.⁵⁸ Ugyanilyen mintát láthatunk az egyik esztergomi darabon is,⁵⁹ míg a két másik esztergomi töredéken bekarcolt farkasfogminta van.⁶⁰

A kocsiszekrények peremének kiképzése is eltérő a bolerázi modelleken. A radošini darab előlapján félköríves végződés van, talán hasonló lehetett a pilismaróti is.⁶¹ A boglárlellel, mödlingi, pleissingi és mohai darabok, a kaposvárihoz hasonlóan felcsúcsosodó peremben végződnek, míg a balatonberényi kocsiszekrény egyenes peremű. A badeni modellek kocsiszekrényeknek oldala ívelt, ezáltal felcsúcsosodó sarkúak.

Négy bolerázi kocsin a kocsit húzó, igavonó állatok (Radošina,⁶² Boglárlelle,⁶³ Moha,⁶⁴ Kaposvár) plasztikus ábrázolásként jelennek meg. Ezek a kocsikon az előlap teljesen eltér a többi oldaltól, a későbbi harciszekerek mellvédszerű előlapjára emlékeztet. Sajnos, a mödlingi, pleissingi, balatonberényi, pilismaróti, pezinoki és a Chorvátsky Grobon talált makettek töredékei nem elegendők annak eldöntéséhez, vajon ezek is protoméként értelmezhetőek-e.

A klasszikus badeni időszak modelljeinek közös jellemzője a négyszögletes kocsiszekrény rövidebb oldalán lévő, a perem fölé emelkedő nagyívű fül, amely véleményem szerint a kocsi élé fogott igavonó állatok fogatolásának módjára is utalhat, nemcsak füles edényként értelmezhető, ahogyan ezt eddig tettük.⁶⁵

A Kárpát-medencében előkerült késő rézkori agyagmodellek kultikus tartalmát nem vitatjuk.⁶⁶ Ha megvizsgáljuk még azt is, hogy e kocsimodellek és az egyéb különleges kultikus tárgyak (pl. idolkok, kebles edények)

elterjedése hogyan viszonyul egymáshoz, azt tapasztaljuk, hogy bizonyos területeken – nagyjából hasonló mértékben kutató térségekben – koncentráltabban jelentkeznek ezek a ritka leletek, mint máshol. Ez a tény azt jelezheti, hogy ezek a régiók fontosabb szerepet kaptak a badeni kultúra életében, azaz a települések között valamiféle hierarchia, státuszbeli különbség volt. Lehetséges, hogy a kultikus leletek koncentráltabb előfordulása hatalmi vagy kultikus központra, gazdasági centrumra utal, ahol – a közel-keleti településekhez hasonlóan – nagyobb létszámú közösségek éltek, itt zajlott a kereskedelem, és a közösségi összetartozás rendszeres szertartásai, ünnepei is.⁶⁷ Egyelőre nem tudjuk bizonyítani, hogy a Közélelet fejlett városállamaihoz hasonló települések lettek volna már a badeni kultúra idején térségünkben is, a különleges leletek (ritka, kultikus tartalmú vagy presztízstárgyak és jelenségek) előfordulásában megfigyelhető koncentráció azonban valószínűleg nem a véletlen műve.⁶⁸ Természetesen ez a felvetés további elmélyült kutatást igényel. A településhálózat és temetkezések elemzése, a környezet által meghatározott gazdasági keretek, kereskedelmi kapcsolatok pontos feltérképezése, a földművelés és állattartás arányának meghatározása, demográfiai következtetések levonása, további presztízses elemek kimutatása közelebb vihet bennünket a késő rézkori közösségek egymáshoz viszonyított státuszának pontosabb körvonalazásához, egy-egy, a kutatás szempontjából szerencsés kontextusú leletgyűttes pedig a hitvilág, a kognitív szféra újabb mozaikjának helyreállításához is hozzásegíthet. A jövőben talán a nagyfelületű ásatások feldolgozása választ adhat arra a kérdésre, hogy megvoltak-e a Kárpát-medencében azok a társadalmi-gazdasági igények, amelyek minden új befogadására alkalmassá tették az itteni közösségeket vagy épp ellenkezőleg, az itteni közösségek különleges innovációi jutottak el távolabbi vidékekre, ahol a gazdasági fejlettség már készen állt ezen felfedezések integrálására.

58 BONDÁR 2004, 2. kép 3b.

59 KÖVECSES VARGA 2010, 12. kép

60 KÖVECSES VARGA 2010, 9-10. és 15. kép

61 BONDÁR 2004, 2. kép 3c

62 BONDÁR 2004, 2. kép 1a-b

63 BONDÁR 2004, 3. kép

64 KOVÁCS 2006, Abb. 1.

65 LITTAUER-CROUWEL 1996, Fig. 2.: Közép-Anatóliából, Külteperől ismert egy a II. évezred elejéről származó kocsiábrázolás, amelynek alapján ezt az ötletet felvettem. A domborművön négyszögletes, kétkerekű (küllős) kocsin áll a kocsihajtó. A kocsiszekrény aljából induló kocsirúdhoz két lovat fogtak be, a lovak szájához rögzített kötőfék a kocsihajtó kezébe kunkorodik vissza. Ezt a fogatolási módot láthatjuk esetleg leegyszerűsítve a füles kocsiedényeken.

66 A bronzkorban már a gyerekjáték funkció is elfogadható lehetőség a kis agyagmodelleknél (BONDÁR 1990, OLEXA 1983).

67 BONDÁR 2007.

68 BONDÁR 2008, 180.

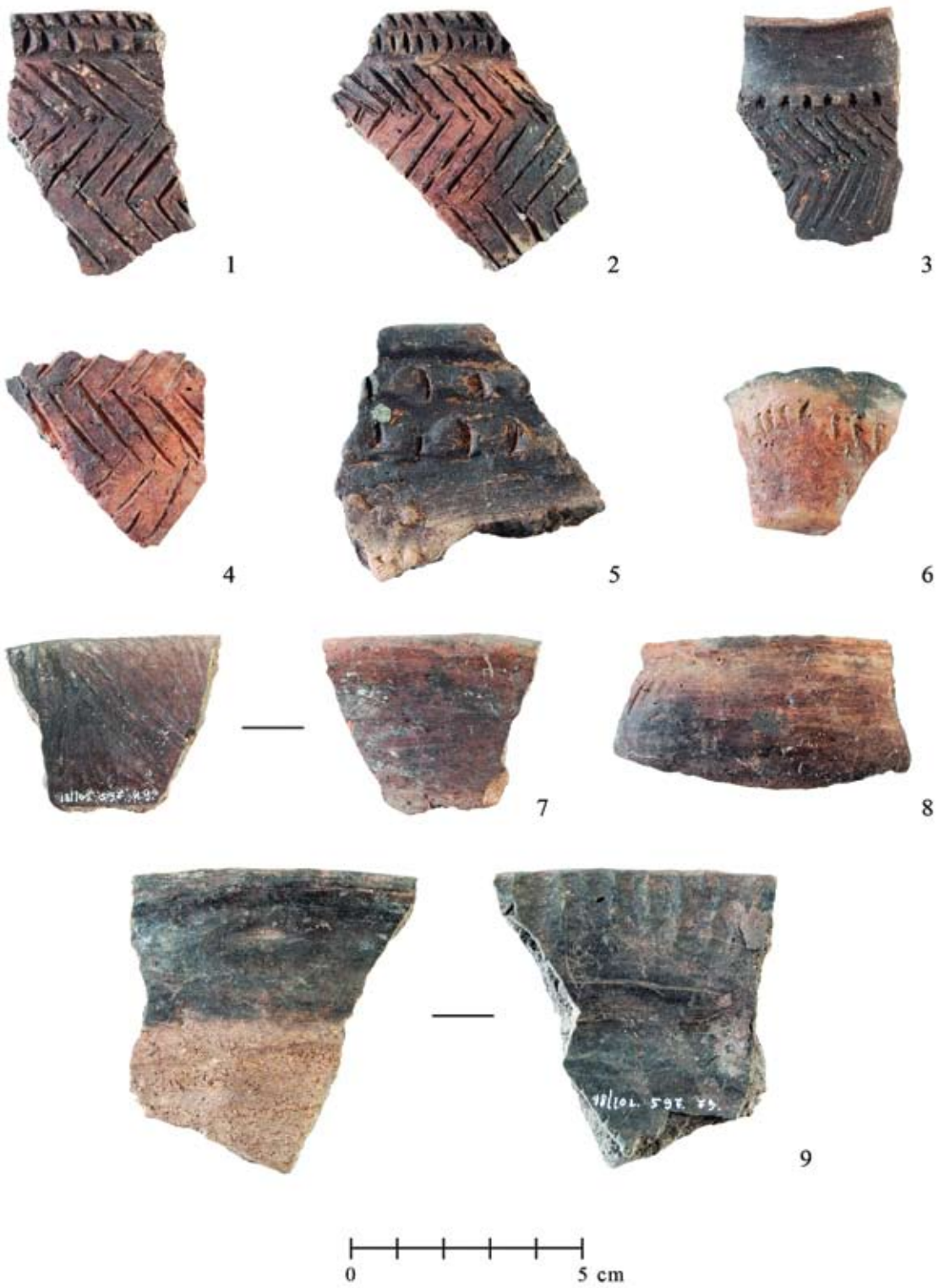
Irodalom

- Achse, Rad und Wagen 1986: Fünftausende Jahre Kultur- und Technikgeschichte. (Hrsg. Treue, W.) Göttingen 1986.
- ANTHONY, D. W. 1990: The Baby and the Bathwater. *American Anthropologist*. New Series 92/4: 895-914.
- ANTHONY, D. W. 1995: Horse, wagon and chariot: Indo-European languages and archeology. *Antiquity* 69: 554-565.
- ANTHONY, D. W. 2007: Horse. *The Wheel and Language. How Bronze-Age riders from the Eurasian Steppes shaped the Modern World*. Princeton and Oxford.
- ANTHONY, D. W. & VINOGRADOV, N. B. 1995: Birth of the Chariot. Excavations east of the Ural Mountains reveal traces of the first two-wheeled high-performance vehicles. *Archaeology* 48/2: 36-41.
- BAKELS, C. C. 2009: *The Western European Loess Belt. Agrarian History, 5300 BC – AD 1000*. Heidelberg.
- BAKKER, J. A., KRUK, J., LANTING, A. E. & MILISAUSKAS, S. 1999: The earliest evidence of wheeled vehicles in Europe and the Near East. *Antiquity* 73: 778-790.
- BETWEEN THE AEGEAN AND BALTIC SEAS 2007: *Prehistory across borders. Proceedings of the International Conference. Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe*. University of Zagreb, 11-14 April 2005. (Eds GALANAKI, I., TOMAS, H., GALANAKIS, Y. & LAFFINEUR, R.) Liège. (Aegeum 27)

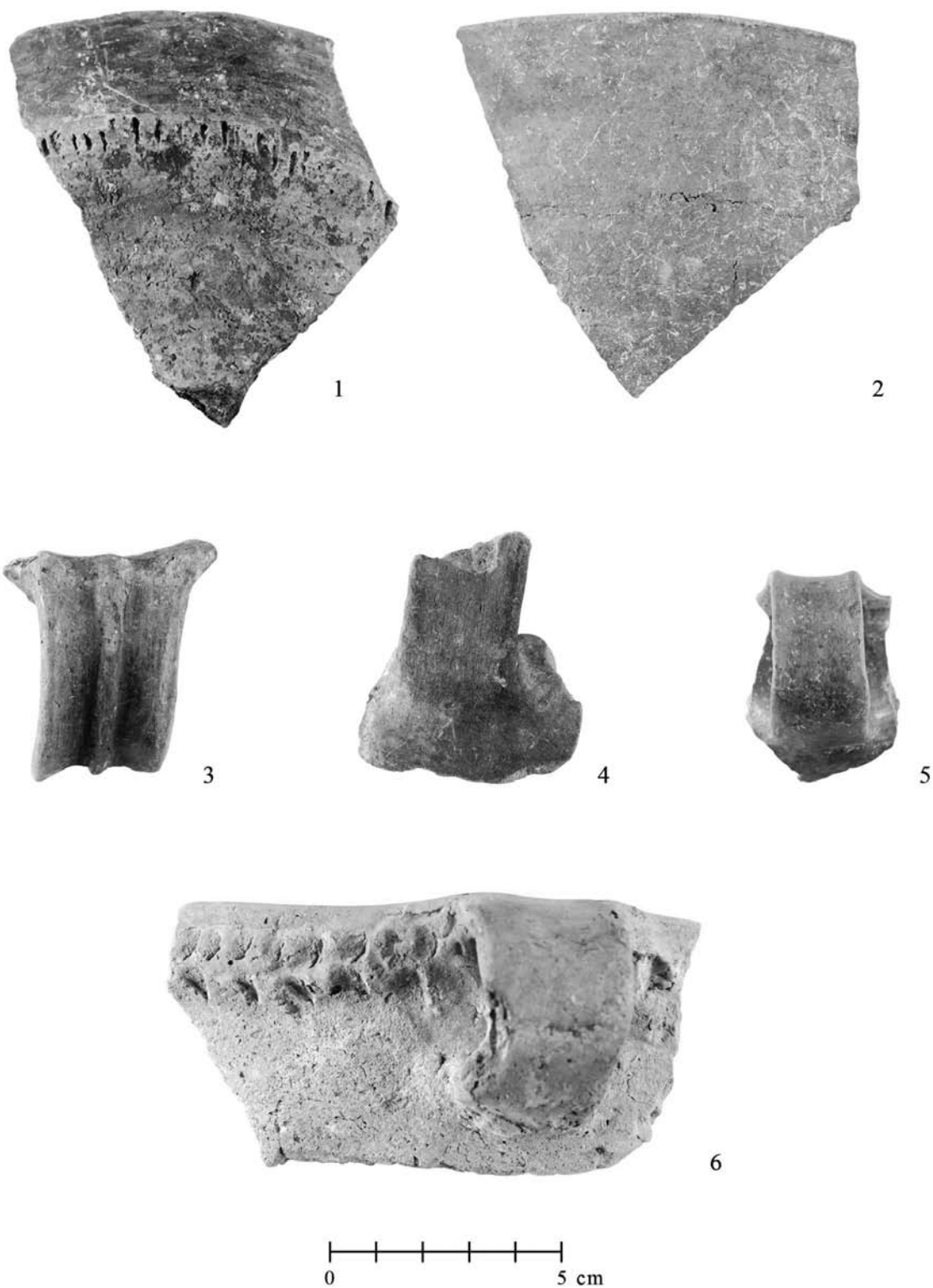
- BÓNA, I. 1960: Clay Models of Bronze Age Wagons and Wheels in the Middle Danube Basin. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12: 83-111.
- BONDÁR, M. 1990: Das frühbronzezeitliche Wagenmodell von Börzönce. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* pp. 77-91.
- BONDÁR, M. 1992: Kora bronzkori kocsimodell Börzöncéről. – Das frühbronzezeitliche Wagenmodell von Börzönce. *Zalai Múzeum* 4: 113-127.
- BONDÁR, M. 2004: A kocsí a késő rézkori Európában. – Der Wagen im spätkupferzeitlichen Europa. *Archaeologiai Értesítő* 129: 5-34.
- BONDÁR, M. 2006: Le chariot en Europe au Chalolithique récent. In: *Premiers chariots, premiers araires. La diffusion de la traction animale en Europe pendant les IVe et IIIe millénaires avant notre ère.* (Sous la direction de Pétrequin, P. – Arbogast, R. M. – Pétrequin, A. M. – Willigen, S. – Bailly, M.) Paris, pp. 225-237.
- BONDÁR, M. 2007: A kultuszélet kellei a késő rézkorban. *Előadás az Ős-koros Kutatók V. Összejövetelén.* Debrecen 2007. márc. 12-14.
- BONDÁR, M. 2008: The Paraphernalia of Cult Life in the Late Copper Age. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 59: 171-181.
- BONDÁR, M. 2012: Agyag kocsimodellek a Kárpát-medencében (Kr. e. 3500-1500) Budapest.
- BONDÁR, M. 2012a: Prehistoric wagon models in the Carpathian Basin (3500-1500 BC). *Budapest. (Archaeologia. Series Minor 32).*
- CHILDE, G. 1954: The Diffusion of Wheeled Vehicles. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 2: 1-17.
- DINU, M. 1981: Clay Models of Wheels discovered in Copper Age Cultures of Old Europe mid-fifth Millenium B.C. *The Journal of Indo-European Studies* 9: 1-14.
- DUERR, J. von 2007: Zum Beginn der Milchnutzung in Mitteleuropa. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 48: 335-373.
- ECSEDY I. 1982: Későrézkori leletek Boglárlelléről. – Late Copper Age finds from Boglárlelle. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 26 (1981) 73-95.
- FANSA, M. & BURMEISTER, S. 2004: Rad und Wagen. Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa. *Ausstellung vom 28. März bis 11. Juli 2004.* (Hrsg.: Fansa, M. – Burmeister, S.) Mainz am Rhein. (Beiheft der Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland 40.)
- FARKÁŠ, Z. 2010: Rectangular vessels (wagon models) of the Boleráz group from Pezinok and Chorvátsky grob. pp. 435-447. In: *Panta rhei. Studies on the Chronology and Cultural Development of south-Eastern and Central Europe in earlier Prehistory.* Presented to Juraj Pavúk on the Occasion of his 75th Birthday. (ed Šuteková, J. – Pavúk, P. – Kalábková, P. – Kovár, B.) Comenius University in Bratislava and Archaeological centre, Olomouc. Bratislava.
- GALLINA Zs. 2000: Előzetes jelentés a Kaposvárt elkerülő 61-es számú főút 2. és 3. leelőhelyének régészeti feltárásáról. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 14: 251-258.
- GREENFIELD, H. J., CHAPMAN, J., CLASON, A. T., GILBERT, A. S., HESSE, B. & MILISAUSKAS, S. 1988: The Origins of Milk and Wool Production in the Old World: A Zooarchaeological Perspective from the Central Balkans [and Comments]. *Current Anthropology* 29/4: 573-593.
- ILON G. 2001: Újabb adat a réz- és bronzkori kocsik Kárpát-medencei történetéhez. *Vasi Szemle* 55: 474-485.
- ILON G. 2004: Szombathely őskori településtörténetének vázlata. *Avagy a római kor előtt is volt élet. – Outline of the pre-historic settlement of Szombathely or life before the Roman Age.* Szombathely. (Ős-korunk 2)
- KALICZ, N. 1976: Ein neues kupferzeitliches Wagenmodell aus der Umgebung von Budapest. *Festschrift für R. Pittioni zum siebzigsten Geburtstag.* *Archaeologia Austriaca.* Beiheft 13: 188-202.
- KOVÁCS, T. 2006: Bisher Unbekannte kupfer- und bronzezeitliche Wagenmodelle aus Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 57: 35-45.
- KÖVECSES VARGA E. 2010: Kocsimodell-törödékek Esztergom-Szentkirályról. In: *Tanulmánykötet Horváth István 70 éves születésnapjára.* (szerk.: Lázár Sarolta – Tari Edit) Esztergom. 61-71.
- KUZ'MINA, E. F. 2007: *The Origin of the Indo-Iranians.* Leiden-Boston. (Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series Vol. 3.)
- LITTAUER, M. A. – CROUWEL, J. H. 1996: The origin of the true chariot. *Antiquity* 70: 934-939.
- NADLER, M. 2002: Anatolische Impressionen. In: *Rad und Wagen. zur Frage früher Transportmittel nördlich der Alpen.* (Hrsg. Königer, J. – Mainberger, M. – Schlichtherle, H. – Vosteen, M.) Freiburg i Breisgau, pp. 93-98. (Hemmenhofener Skripte 3)
- NĚMEJCOVÁ-PAVŮKOVÁ, V. & BARTA, J. 1977: Áneolitische Siedlung der Boleráz-Gruppe in Radošina. *Slovenská Archeológia* 25: 433-447.
- PREMIERS CHARIOTS, PREMIERS ARAIRES 2006: *La diffusion de la traction animale en Europe pendant les IVe et IIIe millénaires avant notre ère.* (Ed.: P. Pétrequin, R-M. Arbogast, A-M. Pétrequin, S. van Willigen, M. Bailly). Paris. (Collection de Recherches Archéologiques. Monographies 29.)
- PRIMAS, M. 2007: Innovationstransfer von 5000 Jahren. *Knotenpunkte an Land- und Wasserwegen zwieschen Vorderasien und Europa.* In: *Eurasia Antiqua.* Mainz am Rhein, pp. 1-19. (Zeitschrift für Archäologie Eurasiens 13.)
- RAD UND WAGENSEE FANSA – BURMEISTER 2004
- RAHMSTORF, L. 2006: Zur Ausbreitung vorderasiatischer Innovationen in die frühbronzezeitliche Ägäis. *Prähistorische Zeitschrift* 81: 49-96.
- RAULWING, P. 2000: Horses, Chariots and Indo-Europeans. *Foundations and Methodes of Charioty Research from the Viewpoint of Comparative Indo-European Linguistics.* Budapest. (Archaeologia. Series Minor 13)
- RUOFF, U. 2006: Roues et chars: les plus anciennes découvertes de Suisse. In: *Premiers chariots, premiers araires 2006,* pp. 133-140.
- RUTTKAY, E. 1995: Boleráz-Gruppe. In: *Lenneis, E. – Neugebauer-Maresch, C. – Ruttkay, E.: Jungsteinzeit im Osten Österreich. St. Pölten-Wien,* pp. 145-160. (Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte 17).
- RUTTKAY, E. 2000: Siedlungsfunde der Boleráz-Gruppe aus Wien und dem nordtransdanubischen Niederösterreich. *Fundberichte aus Österreich* 38: 609-622.
- SHERRATT, A. 1983: The secondary exploitation of animals in the Old World. *World Archaeology* 15/1: 90-104.
- SHERRATT, A. 2003: The Horse and the Wheel: the Dialectics of Change in the Circum-Pontic Region and Adjacent Areas, 4500-1500 BC. In: *Prehistoric steppe adaptation and the horse* (eds by Levine, M. – Renfrew, C. – Boyle, K.) Cambridge, pp. 233-252. (McDonald Institute Monographs)
- SCHLICHTERLE, H. 2010: Als die ersten Räder rollten ... Räder der Jungsteinzeit aus dem Olzreuter Ried bei Bad Schussenried. *Denkmalpflege in Baden-Württemberg* 3, 140-144.
- SOPRONI S. 1954: A budakalászi kocsí. *Folia Archaeologica* 6: 29-36.
- VELUŠČEK, A. 2002: Ostanski eneolitskega voza z Ljubljanskega barja. – The remains of an Eneolithic cart from Ljubljana Marshes. *Archeološki Vestnik* 53: 51-57.
- VELUŠČEK, A. 2006: Une roue et un essieu néolithiques dans le marais de Ljubljana (Slovénie). In: *Premiers chariots, premiers araires 2006,* pp. 39-45.
- VOSTEEN, M. 1996: Unter die Räder gekommen. *Untersuchungen zu Sherratts „Secondary products revolution“.* Bonn. (Archäologische Berichte 7)
- WEGZEITEN 2004: *Archäologie und Strassenbau. Begleitbuch zur Ausstellung des Bundesdenkmalamtes, Abteilung für Bodendenkmale in Kooperation mit der Niederösterreichischen Landesregierung, Gruppe Straße in der Kartause Mauerbach,* 20. Mai bis 30. September 2004. Wien 2004. (Fundbericht aus Österreich Materialhefte Reihe A. Sonderheft 1)
- WOYTOWITSCH, E. 1995: Die Wagen der Schweiz in der europäischen Bronzezeit. *Helvetica Archaeologica* 26: 83-351.

1. kép

2. kép

3. kép

Régészeti feltárások Somogy megyében 2007-2011 között

HONTI SZILVIA, HAJDÚ ÁDÁM DÁVID, KÖLTŐ LÁSZLÓ, MOLNÁR ISTVÁN,
NÉMETH PÉTER GERGELY és SIPOS CARMEN

Rippl-Rónai Múzeum

H-7400 Kaposvár, Fő u. 10., e-mail: honti@smmi.hu

HONTI, SZ., HAJDÚ, Á. D., KÖLTŐ, L., MOLNÁR, I., NÉMETH, P. G. & SIPOS, C.: *The article comprises the short description of excavations in Somogy county between 2007-2011.*

Abstract: *Linearbandkeramik and Lengyel Culture:* Barcs-Somogytarnóca-Aszalói dűlő, Barcs-Somogytarnóca-Sertésteleptől ÉNy-ra, Hollád, Komlósd-Mogyorós (settlements); *Balaton-Lasinja Culture:* Gyékényes, Lulla-Büdösajla (settlements); „*Furchenstich*” *ceramic Culture:* Barcs-Somogytarnóca-Aszalói dűlő, Istvándi-Csontai-dűlő (settlements); *Baden Culture:* Kaposvár-Kisgát, Lulla-Jabapuszta (settlements); *Somogyvár-Vinkovci Culture:* Hollád, Lulla-Büdösajla, Lulla-Jabapuszta (settlements), Zamárdi-Réti földek (grave), Kaposvár-Kaposfüred 67/13 (settlement); *Kisapostag Culture:* Barcs-Somogytarnóca-Aszalói dűlő, Kaposvár-Kisgát (settlements); *Urnfield Culture (earlier and elder period):* Vörs-Battyáni disznólegelő (cemetery), Barcs-Somogytarnóca-Aszalói dűlő, Gyékényes, Hollád, Siófok (settlements); *Hallstatt Culture:* Kaposvár-Kaposfüred 67/13, Siófok (settlements); *Celtic age:* Barcs-Somogytarnóca-Aszalói dűlő, Gyékényes, Lulla-Büdösajla (settlements), Kaposvár-Kaposfüred 67/13 (graves); *Roman age:* Barcs-Somogytarnóca-Aszalói dűlő, Balatonszentgyörgy (Vörs-B), Gyékényes-Fehérdűlő, Kaposvár-Kisgát, Lulla-Büdösajla, Sávoly (settlements), Somogyvár-Bréza-erdő (barrow grave), Lulla-Jabapuszta (settlement, first-third centuries); *Avar period:* Vörs-Battyáni disznólegelő, Kaposvár-Kertész, Zamárdi-Réti földek (cemeteries), Siófok (settlement); *10-11th centuries:* Hollád (settlement), Kaposvár-Kertész (cemetery); *Arpadian-age:* Barcs-Somogytarnóca-Aszalói dűlő, Hollád-Körforgalom, Kaposvár-Kaposfüred 67/12, Komlósd-Mogyorós, Lulla-Büdösajla (settlements), Iharos-temető, Kisberény-Helai-dűlő, Szőkedencs-temető (churches, cemeteries); *Late medieval period:* Iharos-temető, Kisberény-Helai-dűlő, Szőkedencs-temető (churches, cemeteries), Lulla-Büdösajla (settlement); *Early new ages:* Kaposvár-Kisgát (cemetery), Órtilos-Új Zrinyi vár (fortress)

Keywords: bone salt-cellar, gemma, avars grave with a side-wall niche, rotunda

Tanulmányunkban a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága régészeti osztályának 2007–2011 között végzett feltárásairól számolunk be. Ezekben az években kevesebb nagyberuházáshoz kapcsolódó, nagyfelületű feltárás volt megyénkben, ráadásul – a törvényi környezet megváltozása miatt – ezek egy részét is a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat végezte. Ezért a megelőző időszakhoz képest az általunk feltárt területek nagysága valamivel csökkent, de így is több, igen jelentős eredményt hozó ásatást folytattunk. A lecsökkent létszámú régészeti osztály ezek mellett az elmúlt évek ásatásainak feldolgozását is végezte, valamint a múzeum és a raktárak költöztetésén is dolgozott.

A feltárások egy része még az előző évek nagyobb útépítéseihez kapcsolódott, körforgalom kiépítése és pályakorrekció miatt ástunk Siófokon és Holládon. Az időszak legfontosabb, legnagyobb felületeket érintő feltárása a Balatonendréd – Lulla összekötő út megépítéséhez kapcsolódott, négy lelőhelyen 27000 m² felületet tártunk fel a lullai szakaszon. Itt is a Szakszolgálattal illetve jogutódjával a Magyar Nemzeti Múzeum Kulturális Örökségvédelmi Központjával dolgoztunk együtt, ahogyan a 61-es út Kaposfüredet elkerülő szakaszán és a sávolyi MotoGP-pálya tervezett területén. Több alkalommal a feltárások magánberuházásokhoz kapcsolódtak, így Kaposvár-Kertészben, Zamárdi-Réti-földeken, és Kaposvár-Kisgáton. Máskor közművezetékek fektetése előtt végeztünk ásatásokat – többször ezeknél is több ezer négyzetméteres terület került feltárrásra.

Nagy örömeinkre szolgált, hogy több alkalommal a helyi közösséggel együttműködve és anyagi támogatásával sikerült igen értékes feltárásokat végezni. Kisberény-Helai-dűlő, Iharos-temető és Szőkedencs-Temető lelőhelyeken kisebb-nagyobb templom és temetőrészleteket tudtunk feltárni ilyen módon.

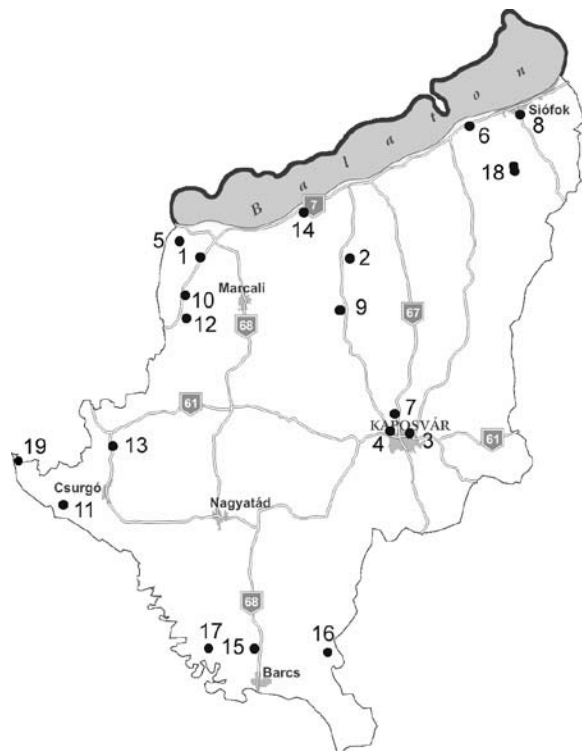
Összességében elmondhatjuk, hogy az elmúlt években – az 1–2 napos leletmentésektől, a szakfelügyeleti feltárásokon és tervásatásokon át, a nagyberuházás előtti megelőző feltárásokig – igen sokrétű munkát végeztünk, ennek során a néhány négyzetméterestől a tízezer négyzetméter feletti nagyságú lelőhelyeken, szinte minden – Somogy megyében megtalálható – régészeti korszakról sikerült újabb adatokat szereznünk (1. ábra).

Hollád, Körforgalom

(Molnár István)

2007-ben Holládtól délre körforgalom és útkorrekció megépítésére került sor. Ennek munkálatait ellenőriztük, amikor objektumokat észleltünk. 2007. augusztus 6-án megkezdtük a feltárást¹, a munkálatok kisebb megszakításokkal szeptember 21-ig tartottak. Négy különféle őskori kultúra mellett a középkor két időszakának objektumait bontottuk ki. A feltárt terület az útkorrekció munkáihoz igazodott. A terület déli, Cser-völgyi patakánál lévő részén, a körforgalom délkeleti területén, valamint az észak-déli irányú út két oldalán egy-egy keskeny sávot jelentő útkorrekció területén találtunk objektumokat. Az utóbbiak az útkorrekció északi és déli részén 80–100 méter hosszán csoporto-

1 A feltáráson részt vett: Molnár István, dr. Honti Szilvia, Németh Péter Gergely (régészek), Ambrus Edit, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Gál Zoltán, Nyári Zsolt (technikusok)

1. ábra: A bemutatott lelőhelyek elhelyezkedése: 1. Hollád-Körforgalom, 2. Kisberény-Helai-dűlő, 3. Kaposvár-Kisgát, 4. Kaposvár-Kertészet, 5. Balatonszentgyörgy-Batthyány dísznövegelő, 6. Zamárdi-Réti földek, 7. Kaposvár-Kaposfüred-67/13 lelőhely, 8. Siófok-Körforgalom, 9. Somogyvár-Breza erdő, 10. Sávoly-Kerekesküti-dűlő, 11. Gyékényes-Fehér-dűlő, 12. Szőkedencs-Temető, 13. Iharos-Temető, 14. Fonyód-Várhegy, 15. Barcs-Somogytarnóca-Aszalói-dűlő és Sertésteleptől ÉNy-ra, 16. Istváni-Csontai-dűlő, 17. Komlósd-Mogyorós, 18. Lulla-Büdösajla, Lulla-Jabapuszta DK, és Lulla-Jabapuszta-Jóreménység TSz 19. Órtilos-Zrínyi-Újvár

sultak, köztük egy nagyjából 110 méteres szünet volt. A területnek csak egy részét tudtuk iszapoló kanállal leszedetni. Azokon a részeken, ahol az objektumok felfedezéséig körmös kanál dolgozott – a régészeti jelenségek minél teljesebb megőrzése miatt – kézzel nyestük újra a területet.

A lelőhely legkorábbi időszakát a neolitikus *Dunántúli Vonaldíszes Kerámia* településének maradványai jelentik. Néhány kisebb-nagyobb gödör mellett egy nagyméretű, szabálytalan alakú objektumot találtunk ebből az időszakból, elsősorban a lelőhely déli részén, a körforgalomnál illetve az útkorrekció délnyugati és délkeleti sarkában. A *Lengyeli-kultúra* időszakához több, viszonylag sok leletanyagot tartalmazó gödör tartozott. Szép, vörös festésű edények, talpas tálak töredékei kerültek elő ezekben az objektumokban.

A terület északi részén egy gödör a kora bronzkori *Somogyvár-Vinkovci kultúra* időszakára, délen egy gödör a késő bronzkorra, a *késő halomsíros – kora urnamezős időszakra* volt datálható.

Találtunk egy zsugorított csontvázás rítusú őskori sírt is, amelynek pontos kora melléklet hiányában nem volt megállapítható. Előkerült egy nem szabályosan eltemetett, csak gödörbe dobott, szintén ismeretlen korú emberi váz is.

A terület legdélebbi részén, a körforgalom területén egy 10–11. századra keltezhető település kevés maradványát azonosítottuk: Egy előtérgödörrel és csak gyengén átégett tűztérrel rendelkező tüzelőberendezést (II. t. 5.), egy lekerekített sarkú téglalap alakú, két ágas, szellemenyes szerkezetű épületet (II. t. 6.), és egy biztosan, valamint két feltételezhetően erre az időszakra datálható gödört tártunk fel. Ettől a területtől jelentősen északabbra, az útkorrekció északkeleti és északnyugati oldalán egy *késő Árpád-kori, 13–14. századi* település maradványait találtuk meg. 44 objektum – gödrök, cölöplyukak, árkok – biztosan, mintegy 30 feltételezően erre a korszakra tehető. Innen északkeletre – a Balatonszentgyörgy-Almásai úti dűlő 3. nevű régészeti lelőhelyen (HONTI et al. 2006.11.) – elszórt 13–15. századi településnyomok voltak. Ettől keletre 100–150 méterre a középkori település központjára a terepbejárások során előkerült nagy mennyiségű kerámia utal, a templom maradványai a Szentegyházidombon található. Megállapítható, hogy nagy kiterjedésű *középkori* lelőhelyről van szó, amelynek változó intenzitása a középkori településszerkezet sajátosságai mellett erős lekopottságának köszönhető. A körforgalom területén lévő nagyszámú, sűrűn elhelyezkedő, de sekély objektum is erre utal. A gödrök, árkok szép leletanyagot tartalmaztak: a számos fazék, bográcsstöredék mellett több kés, egy sarkantyú, vassalak is előkerült a betöltésükből.

Kisberény-Helai-dűlő

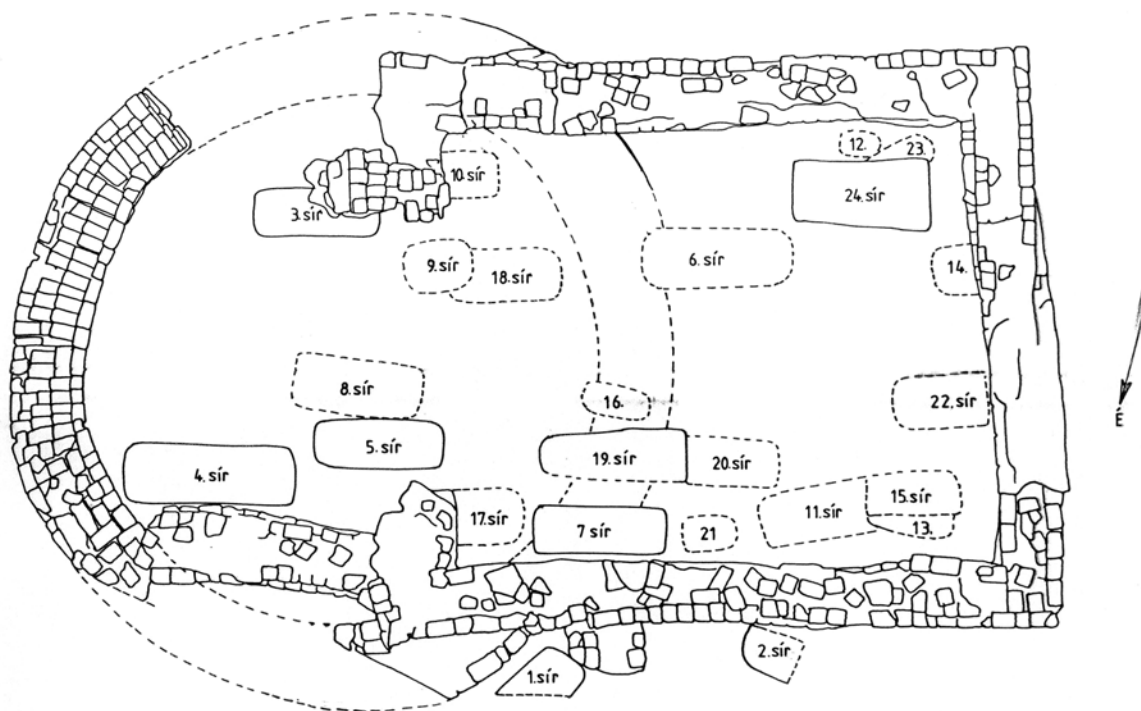
(M. Aradi Csilla)

A falutól ÉNy-ra fekvő Kisberény-Helai-dűlő nevű területen, az erdő szélén emelkedő kis kiemelkedést a Rippl-Rónai Múzeum Adattára alapján már korábban azonosították Berény falu templomhelyével, ahol még a 20. század elején egy félköríves szentélyzáródású templom 5–6 soros téglafala is látszott.² A területen helyszínelésünk alkalmával beásásokat, kutatógödröket, szétszórt téglatörmelékét, középkori kerámiatöredékeket észleltünk.

Az akác- és mogyorónövésektől megtisztított terület feltáráására 2008. április 14. és 25.-e között került sor.³ Az érintett területen egy É–D-i irányú és két K–Ny-i irányú kutatóárkot húztunk, hogy a templomfalak vonalát tisztázhassuk. A II. sz. kutatóárkokban előkerült a templom É-i falának vonala, amely azonban ÉK–DNY-i tájolása miatt csak részben esett bele a kutatott területbe. A fal K-i részén érdekes falcsatlakozást figyelhettünk meg: az erősen habarcsos hosszanti É-i falat egy korábbi centrális alaprajzú, téglafalú épületre (kerék templom) falazták oly módon, hogy a korábbi épület keleti

² Rippl-Rónai Múzeum Adattára II/15/1., 3., 6. Magyar K. helyszínelése. KOCZTUR 1964. 79. VÉGH 1974. 23/35. 108.

³ A feltáráson részt vett: Aradi Csilla, Molnár István (régészek), Balla Krisztián, Nyári Zsolt (rajzoló) A kisberényi önkormányzat és Rózner Ibolya segítségével köszönetet mondunk.

2. ábra: Kisberény - Helai-dűlő, a templom alaprajza

falszakaszát a nyújtott szentélyű apszis kialakítása során felhasználták. Az agyagba rakott téglalapozású, 1. periódusú templom – rotunda – bejárata DK-ről lehetett, mivel itt az alapozásban hiástust észleltünk, azonban beásásra utaló nyomot nem találtunk. Míg a kerektemplom É-i falalapozását meghagyták, a déli oldalon csak a kiszedett alapozási árkot figyelhettük meg. A 2. periódusú templom, az előzőnél jóval nagyobb volt, nyújtott szentélyvel, félköríves szentélyzáródással és feltehetően Ny-i kapuval rendelkezett (innen a törmelékes anyagból egy küszöbök került elő). A templom felmenő falait erősen habarcsos kötőanyaggal, leginkább téglából, de néhol kőből rakták. A diadalív alapozás környékéről nagyméretű bazalt kövek kerültek elő. (2. ábra)

Vélhetően a recens bolygatások okán az I. kutatóárok D-i végében, összefüggő területen, nagy számban összeszórt embercsont töredékét észleltük. A későbbi beásások miatt eredeti helyzetében csak 22 sírt tudtunk a 2. periódusú templomon belül feltárni, míg 2 sír maradványait a templomon kívül dokumentáltuk. A 3., 10., 14. és 17. sírban fekvő csontvázakat a 2. periódusú templom építése során megbolygatták. A leggazdagabb (5.) sír a templom szentélyéből került elő. A halottat egy bronz lemezekkel díszített övvel együtt temették el (I. t. 1-2.), melynek napsugaras és indadíszes vereteit, áttört díszű szíjvégét, téglalap alakú csatját eredeti helyzetében – a derékon keresztve, majd az öv végét a csaton átvetve – találtuk meg. Az eltemetett a kezén 3 gyűrűt is viselt, a sír földjéből pedig Luxemburgi Zsigmond parvusa került elő. Ezzel együtt összesen 9 pénzermét

gyűjtöttünk az ásatás területéről, melyek között négy Zsigmond, két aquileiai II. Antal, egy osztrák V. Albrecht, egy bajor IV. Henrik érme a 14–15. sz. fordulójára datálja a temetkezések többségét. A temető és a templom további használatára utal a 16. sírban talált, 1634-ből származó II. Ferdinánd dénár.

A templom törmelékes rétegéből két faragott kő töredéke is előkerült. Az egyik kövön látható, négylevelű, csúcsos faragványok sorából álló díszítés folytatását (amely valószínűleg a 2. periódusú templom párkányát, esetleg valamely nyílását díszíthette) a helytörténeti kutatásokat is végző, azóta elhalálozott Élő Mihály korábban a Polgármesteri Hivatalba szállította. A másik, saktáblaszerűen fogazott díszítésű kövel együtt, a faragványok legközelebbi párhuzamai a somogyvári benccs apátság területéről kerültek elő (BAKAY 2011. 116, 119.). A törmelékből ezen kívül javarészt középkori kerámiaanyagot (pl. fedők), de néhány darab Árpád-kori fazéktöredéket is találtunk. Nagy számban kerültek elő koporsószőgek és fehér színű vakolatdarabok.

1193-ban a falu Somberény formában szerepel a forrásokban. A középkor folyamán ezenkívül Bikacs- vagy Farkberénynek is nevezték, és a székesfehérvári káptalan, a johanniták, az Ugali, majd a Battyáni család birtokolták (CSÁNKI 1890 II. 592., DL 27). 1229–30-ban a somogyi tizedperrel kapcsolatban templomos helyként említik (MON. ROM. I. 83., PRT I. 157, 692.). A pápai tizedjegyzék szerint a somogyi főesperesség alá tartozó plébánia papja, Miklós 1333–34-ben 20–20 kis D tizedet fizetett (MON. ROM. II. 69., MON. VAT. I/1. 393.). Az egy-

ház Szt. Demeter titulusa 1334. szeptember 10-én szeptember első ízben a forrásokban (eccl. Sancti Demetrii de Kyusberyn), papja ekkor Jakab (sacerdos) (HO III. 123.). 1337-ben még mindig Jakab a falu papja (KUMOROVITZ 1953. 117.). 1341–43 között három ízben is hallunk Jakab kisberényi káplánról, aki feltehetően csak névrokona volt az előzőnek (KUMOROVITZ 1953. 138, 140, 149.). 1368. szeptember 4-én értesülünk arról, hogy Mathi Miklós és Pál Maróti Péter magisternek a kisberényi birtokrészrel kőből épült egyházát (ecclesia videlicet lapidea) is eladta (KUMOROVITZ 1953. 243. BORSÁ 1998. 37; DF 200991). Talán erre a Berényre vonatkozathatjuk azt az 1425. december 19-i búcsúkérelemmel kapcsolatos oklevelet, ahol a parochiális egyház Pál nevű papját (rector) is megemlíti (LUKACSICS 1931. 176.).

A feltárás eredményei és az okleveles adatok alapján feltételezhető, hogy az 1. periódusú templom már a 12. században megépült, majd, miután kicsinek bizonyult a 13. század folyamán a leírt módon bővítették. Támpillére, sekrestyére, toronyra utaló nyomokat nem találtunk.

Kaposvár-Kisgát III. ütem

2008-ben kezdték meg Kaposvár kisgáti városrészében a Napsugár nevű lakópark építését, utak és közművek kiépítésével. Egy nagyobb lelőhelyet ismertünk már korábban is itt, a beruházó az út és körforgalom által érintett részén biztosította a megelőző feltárás anyagi fedezetét, a többi földmunkához felügyeletet biztosítottunk. A több éven át, több szakaszban folyó munkálatokat 2008. február 7-én kezdtük meg.

Kaposvár-Kisgát III. ütem 1. lelőhely

(Molnár István)

Először a lelőhely területének északi részén lévő út nyomvonalában húztunk körülbelül három méter széles kutatóárkot. Csak a kutatóárok nyugati végében találtunk egy feltehetően római kori objektumot, amelyet kibontottunk és dokumentáltunk. Ezután kezdtük a munkálatokat a délebbi utca nyomvonalában. Itt is kutatóárkot húztunk, már az első nap régészeti objektumokat találtunk. Ezután a géppel kibővített felületen 2008. február 15-től a kivitelezőtől kapott munkások segítségével megkezdtük az objektumok bontását.⁴

A feltárás 2008. április 2-ig tartott. 95 objektumot bontottunk ki. A déli út és körforgalom nyomvonalában körülbelül 3400 m² felületet nyitottunk meg, amely objektumokkal sűrűn fedett volt. Később 2008-ban majd 2009-ben is megfigyeltük a terület más részein folyó munkálatokat, ennek során több helyen is újabb régészeti jelenségeket találtunk. Megállapítottuk hogy a lelőhely északra, délre és keletre is folytatódik. Így több szakaszban összesen 116 objektum került feltárássra.

A feltárt objektumok többsége a bronzkorra, a *Kisapostagi-kultúra* időszakára volt keltezhető. Két hatalmas méretű (körülbelül 20 méter hosszú), mély, szabálytalan alakú objektumot bontottunk ki (II. t. 1.).

Előkerült több nagyobb méretű, kerek, méhkas alakú tárolóverem, valamint számos kisebb-nagyobb gödör. A bronzkori objektumok igen gazdag leletanyagot tartalmaztak. A nagy mennyiségű, gyakran mészbetétes díszítésű kerámiatöredék között több ép illetve kiegészíthető edényt találtunk (I. t. 3–4.), ezek mellett több kő- és bronzeszköz (kőbalta, bronz tű) darabja is előkerült.

Négy gödör a *Baden kultúra* időszakára (I. t. 5.), a lelőhely objektumainak fennmaradó része a *római korra* volt keltezhető. Két árok mellett 21 kisebb-nagyobb gödört tártunk fel. Ezek is bőséges leletanyagot tartalmaztak. A több kiegészíthető edény – közte nagy hombárok – töredékei mellett több vastárgyat találtunk bennük. A feltárás befejezése után, szakfelügyelet végzése közben, 2008. áprilisban egy, a feltáráshoz viszonylag közeli közműárókban római tüzelőberendezést találtunk. Sajnos a középső része hiányzott, az árok lerombolta. A téglalap alakú objektumnak erősen átégett platnija és fala volt – valamilyen égetőkemence lehetett. A felső része, esetleges rostélya teljesen elpusztult. Egy elszennedett fahasáb maradványa is volt benne.

Kaposvár-Kisgát III. ütem 2. lelőhely

(Molnár István)

2008. április 7-én, a terület északkeleti részén végzett vízvezeték-árok ásása során a kotró két csontvázas sírt bolygatott meg. Másnap ezeket kibontottuk és dokumentáltuk. Áprilisban és májusban újabb közműárkok ásása és az út nyomvonalának humuszolása során újabb hat sír került elő. 2009. március 2-án gázbekeztések ásása közben még két temetkezést találtunk. Összesen tehát 9 sírt tártunk fel, sajnos a közműárkok általában rombolták ezeket (II. t. 2.). A temetkezések egymás közelében, nagyjából sorokba rendeződve helyezkedtek el. Nyugat-keleti tájolású, hátton fekvő, nyújtott helyzetű vázak voltak. Több fülesgomb mellett egy vaskés és két csizmapatkó volt a csontok mellett. Úgy véljük egy temető déli szélét találhattuk meg, amely északkeletre folytatódhat. Templomra utaló jelet, téglamaradványokat nem láttunk a területen. A temető *kora újkorra keltezhető*, teljesebb feltárása esetén Kaposvár korabeli történetének értékes forrása lehet.

Kaposvár-Klebelsberg kollégium

(Németh Péter Gergely)

2010. áprilisában, a kisgáti városrészben, a Desedapataktól keletre, a lelőhely északnyugati részén, földmunkát végeztek. Leletmentés során 6 *római kori* gödört tártunk fel. Az objektumokban lévő kevés kerámiatöredék között márványozott festésű, valamint terra sigillata töredékek is voltak. Az egyik gödörben érmét is találtunk. Szórványként több római érme, valamint bronz- és vastárgy is előkerült.

Vörs-Battyáni-disznólegelő („Vörs-B”)

(Honti Szilvia)

A kis-balatoni program keretében a lelőhelyen 1985–2000 között végzett kutatások során több ezer m²-en, 1353 objektumot tártunk fel. A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal támogatásával a lelőhely keleti részén, a

⁴ A kisgáti feltáráson részt vett Molnár István, Németh Péter Gergely (régészek), Ambrus Edit, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Gál Zoltán, Nyári Zsolt (technikusok)

bronzkori és avar kori temetők folytatását – esetleges záródását – szerettük volna felderíteni. A feltárás fontosságát kiemeli az, hogy a bronzkori temetkezések a felszínhez közel vannak és a mezőgazdasági művelés veszélyeztetni azokat.

A 2008. évi feltárás során összesen 540 m²-es felületen 45 objektumot tártunk fel (1354–1398. objektumok). Az *Urnamezős kultúra* 20 hamvasztásos rítusú sírjának többsége urnás volt, néhány szórthamvasztásos rítusú mellett. A különböző formájú urnákat gyakran tál fedte, erre a halotti máglyán megégett edények (1–1 fazék, csésze) töredékeit szórták, az ép csésze sírba helyezése ritka (II. t. 3.). A sírok igen eltérő mélységben kerültek elő: Némelyiküket a szántás elérte, megsértette, másokat mélyebb, kerek sírgödörbe helyezték. A kevés „gazdagabb”, bronz-mellékletes sírban különféle karika-ékszerek a jellemzőek.

Két padmalyos szerkezetű 9. századi avar sír került elő (II. t. 6), a kevés számú mellékletből kiemelkedik egy díszített agancs sótartó (I. t. 6.). A sírok viszonylag nagyobb távolságra vannak a korábban előkerültektől, esetleg egy újabb csoport kezdetét jelzik. A temetkezések mellett feltárt *bronzkori és római kori* telepobjektumok szerény leletanyagot szolgáltatottak.

A feltárás eredményei alapján megállapítható, hogy a lelőhely keleti szélét elérjük, ebben az irányban sem a települések, sem a temetők nem folytatódnak. Az újabb bronzkori és avar sírok azonban azt jelzik, hogy mindkét temető északi irányban folytatódik (illetve folytatódhat).⁵

Zamárdi – Réti földek

(Molnár István)

Somogy megye egyik legfontosabb régészeti lelőhelye a Zamárdi-Réti földeken található avar temető. 2008-ban egy eladásra szánt telek területén kisebb feltárást végeztünk.⁶

A lelőhelyen, Bárdos Edith vezetésével, több éven keresztül folytak ásások az 1980-as 90-es években. A mai Rétföldi utca kiépítését megelőzően feltárta a temetőnek az utca nyomvonalába eső részét, így ismertük a temető K–Ny-irányú kiterjedését. Az utcától délre kialakított új telkek területén folyt a feltárások zöme. Ennek során egy igen jelentős – nemzetközi hírű – avar temető két és félezer sírja került feltárára (BÁRDOS–GARAM 2009.). Az általunk kiásott temetőrészlet a temető ÉNy-i sarkában, az utcától északra található, a nemrég felparcellázott ún. Papi-földeken. Ennek északi részén, a templom közelében található a Zamárdi-Templomtől délre nevű lelőhely, ahol 2006-ban egy késő-középkori településrészlet került feltárára. Elképzelhető volt, hogy a telek északi vége esetleg eléri ezt a lelőhelyet is, azonban a földmunkák során bebizonyosodott, hogy a középkori telep nem ér el ideig.

A munkálatokat 2008. október 16-án kezdtük meg és november 13-án fejeztük be. Megállapítottuk, hogy az *avar temető* a telek déli harmadára terjed ki. 528 m²-en 85 avar sírt bontottunk ki (III. t. 5.). A sírok jelentős részét kirabolták (III. t. 6.), de bolygatlanokat is találtunk közöttük. A csontok megtartása különböző volt, több gyermeksírnem maradt meg. A sírokban nagyszámú melléklet volt, több kifejezetten gazdagnak tekinthető. A csatok, kések, tűtartók mellett, a férfi sírokban övveretek, szíjvégek, a női sírokban fülbevalók, gyöngyörök voltak a legtöbbször előforduló mellékletek, de találtunk nyakperecet és egy lándzsacsúcsot is. A halottak egy részét koporsóban temették el, ezekre a sok koporsóvas utalt. Néhány koporsót a fejnél és a lábnál keresztekkel díszítettek. A temetőrészlet jól illeszkedik a korábban feltárt sírokhoz, a temető északi határának pontosabb kijelölésében volt segítségünkre a feltárás.

Az avar sírok között találtunk egy bronzkori, a *Somogyvár-Vinkovci kultúrához* tartozó hamvasztásos, edénymellékletes sírt is, a feltárt terület nyugati részén (III. t. 1–2.). Metszette egy újkori árok és egy avar sír, amelyet ráadásul ki is raboltak, ezzel is tovább bolygatva a területet, így a különben rabolatlan sír súlyos károkat szenvedett. A sírgödör négyzet alakú volt, a fala függőleges, az alja ívelten mélyült a közepe felé. Tájolása a nyugat-keleti tájolástól kissé délnyugatra eltért (280–100°). Rítusa szerint szórthamvasztásos temetkezés, ahol a hamvakat a sír közepére szórták le, az avar sír elvitte egy részüket. A sírgödör déli és északi sarkába helyezték az edényeket (III. t. 3–4., I. t. 7.). Az északi sarkához közel egy belsődiszes, talpas tál, a déli sarkában egy gömbös testű, hengeres nyakú, két-fülű fazék, egy kónikus tálka, 4 kis pohár és egy gömbös testű kisedény állt. A földjéből egy réz (vagy bronz) nyílhegy került elő. A sír még így, hiányos voltában is nagyjelentőségű: ebből a kultúrából nagyon kevés temetkezés ismert, hitelesen feltárt, jól megfigyelt pedig még kevesebb. A Balaton túlsó végében Szőkedencsről urnás rítusú sírok ismertek, míg ez szórthamvasztásos. A sírgödör mérete, az edények nagy száma, s leginkább a ritka fémtárgy az ide eltemetett magas vagy különleges társadalmi helyzetére utal.

A 67. sz. főút Kaposfüredet nyugatról elkerülő szakasza

A 67. számú főút Kaposfüredet elkerülő szakaszának megépítése előtt, a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat megbízásából a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága végzett régészeti munkálatokat. A 2007. évi terepbejárások során két helyen találtunk kerámiatöredékeket, egy lelőhelyen a 61-es út Kaposvárt elkerülő szakaszának építését megelőzően folyt feltárás. Ezen a három ponton kezdtük meg – kutatóárkokkal – 2008. novemberében a munkálatokat. Két lelőhelyen – 61/8. és 67/12. lelőhely – nem találtunk régészeti objektumot, a 67/13. lelőhelyen viszont eredményes volt a feltárás.⁷

5 Az ásáson részt vett Molnár István és Németh Péter Gergely régész, Gál Zoltán adattáros, Cserép Tamás ásatási technikus, Ambrus Edit, Balla Krisztián és Nyári Zsolt rajzoló.

6 A feltáráson részt vett Molnár István, Németh Péter Gergely (régész), Balla Krisztián, Cserép Tamás, Gál Zoltán, Nyári Zsolt (technikusok, rajzoló). A telek tulajdonosának Varga Lászlónak köszönjük régészeti örökségünk védelméhez való pozitív hozzáállását, akinek jelentős anyagi támogatása tette lehetővé a feltárást.

7 A 67-es elkerülő út megelőző feltárásain részt vett: 61-es út 8 és 67/12. lelőhely Honti Szilvia (régész), Ambrus Edit, Rozner Ibolya (technikusok) 67/13. lh.: Molnár István (régész), Nyári Zsolt (technikus). A gépi és kézi munkaerőt a KÖSZ biztosította a feltárásokra.

Később – 2009-ben és 2010-ben – az útépités szakfelügyelete során újabb régészeti objektumok kerültek elő két helyen.

Kaposvár-Kaposfüred-67/13. lelőhely (Molnár István)

A lelőhely Kaposfüred lakóterületétől mintegy 200 m-re északnyugatra található. A terepbejáráson késő-középkori kerámiát találtunk a területen, ennek alapján felpályás feltárást indítottunk, a leletcsoporthoz való megfelelésen egy kisebb felületen keleten, és egy nagyobb nyugaton. A munkálatokat 2008. november 14-én kezdtük meg a nyugati területen. A nyomvonal déli sávjában húztunk egy kutatóárkot, amit a későbbiekben észak felé bővítettünk. Mivel a terület nyugati sarkában nem voltak objektumok, ezen a részen nem nyitottunk újabb felületet. Összesen közel 4000 m²-en négy régészeti korszak objektumait tártuk fel.

A kora bronzkorra és a vaskorra, a *Somogyvár-Vinkovci-kultúra* és a *Hallstatt-kultúra* időszakára volt keltezhető az objektumok nagyobb része, ezek nagyjából két észak-déli irányú sávban helyezkedtek el a dombtetőn. Leletanyaguk igen szegényes volt, nagyobb részük csak betöltése alapján volt keltezhető. A kisebb-nagyobb gödrök, oszloplyukák közül hat egy csoportot alkotott, a két párhuzamos sorban elhelyezkedő 3–3 objektumban talán valamilyen felszíni épület oszlophelyeit sejtethetjük. Hasonló, sorokban elhelyezkedő cölöplyukákat találtunk nagyjából 30 méterre keletebbre is, talán itt is egy hasonló, a másikkal megegyező tájolású építmény állhatott.

A területen két *kelta* sírt tártunk fel, amelyek a kései idősakra keltezhetőek az egyik sír edénye és két vasfibulája alapján (IV. t. 1–3.). A sírok egymás mellett, dél-északra tájolva feküdtek. Az egyik sír szabályos volt, a másikba rendellenesen, a hasára fordítva, kissé zsugorítva temették el az elhunytat. Mivel a sírok a feltárásközepén voltak, feltehetően nem egy nagyobb temető szélén találtuk meg, hanem magányos sírokról beszélhetünk. Néhány objektum a középkorra keltezhető.

Kaposvár – Kapos-úti-dűlő (67/12. lelőhely) (Németh Péter Gergely)

2009 októberében az út építésekor *Árpád-kori* települési objektumok kerültek elő. Az erősen lepusztult felületen ezek elszórtan, egymástól nagy távolságra jelentkeztek. Jellegzetesek a nagyméretű, külsőkemencés objektumok: A három hamusgödörhöz 1, 2 illetve 4 kemence csatlakozott. A kemencék felmenő fala nem maradt meg, sütőterület több esetben összetört edénytöredékekkel alapozták. A leletanyag nagy része fazéktöredék, az egyik kemencés objektumból vastárgyat gyűjtöttünk. Ezenkívül sekély gödöralkat figyeltünk meg, ezekből kevés kerámiatöredék és állatcsont került elő.⁸

Kaposvár-Kaposfüred – Felső-erdő-dűlő (Molnár István)

2010. júliusában a Juta-Kaposfüred közötti úttól délre, az épülő elkerülő út mellett kiásott árok oldalában régészeti objektumokat találtunk. Az útépités során ezen a területen viszonylag sekély mélységben szedték le a felső humuszréteget, amire töltést építettek, így a régészeti objektumok nem kerültek felszínre. Az út mentén kiásott vízvezető-árkok mélyebbek voltak, így fedezték itt fel az objektumokat. Összesen négy, *kora Árpád-kori* gödröt találtunk, amelyeket az árok rombolt. Ezeket kibontottuk és dokumentáltuk. A két utóbbi lelőhely egy kis vízfolyás két partján helyezkedik el, feltehetően összetartoznak.

Siófoki körforgalom, az M7-es autópálya és a 65-ös út új csomópontja (Molnár István)

Az M7 autópálya és a 65. számú főközlekedési út északi, körforgalmi csomópontjának építésekor a földmunkák idején régészeti megfigyelést végeztünk. Ennek során, a nyugati körforgalom-rész területén régészeti objektumokat találtunk. 2009. június 8-án megkezdtük a feltárást, amely a kivitelező kérésének megfelelően több szakaszban történt. Mivel az egész domb régészetiileg fedett volt, ezért minden olyan területet, ahol földmunka folyt – összesen több mint 3000 m²-t – fel kellett tárnunk.⁹ A feltárást után a területeket szakaszosan adtuk át a kivitelezőnek.

Siófoktól délre egy – azóta az útépités során elhordott – dombon helyezkedett el a feltárandó terület, az M7-es út északi oldalán. Az úttól délre a 80-as években Költő László vezetésével későbronzkori és koravaskori településrészletek mellett egy avar temetőrészlet került feltárássra, az úttól északra pedig *kelta* telepnyomok. Feltehetőleg egy összefüggő lelőhelyről beszélhetünk, melynek a mai 65-ös út helyén lehetett a keleti széle, mivel ettől keletre sem a 80-as években sem 2009-ben nem kerültek elő leletek, azonban ezt a korábbi tereprendezések is magyarázhatják.

A területen késő bronzkori, kora vaskori és avar kori település objektumait tártuk fel. Összesen 103 objektum került felszínre. Az objektumok nagy többsége az őskorra keltezhető. A késő bronzkori *Urnamezős-kultúra* és a kora vaskori *Hallstatt-kultúra* településének számos gödrét, árkat, cölöplyukát bontottuk ki. A cölöplyukák egy része sorokat alkot, ezek egy épület szerkezetéhez tartozhatnak, a tartóoszlopok helyét jelölik. A gödrök viszonylag gazdag leletanyagot – nagyobb mennyiségű kerámiatöredéket, kevesebb állatcsontot – tartalmaztak. A lelőhely jelentőségét emeli, hogy a Hallstatt-kultúra településeit Somogyban viszonylag kevés helyen sikerült eddig feltárni. Két árok, valamint három kemence és ezek közös előtérgődre *avar kori* volt. A szabálytalan alakú, nagyméretű előtérgődörhöz csatlakozó kemencéknek (IV. t. 5.) hőtartó rétege nem volt, de az egyik tűzterében nagyobb köveket találtunk. Feltehetően a korábban feltárt temetőhöz (Siófok-M7/65-ös lelőhely) tartozó település objektumait találtuk meg.

8 Munkatársaink voltak Balla Krisztián, Cserép Tamás, Gál Zoltán, Molnár István, Nyári Zsolt

9 A feltáráson részt vett: Molnár István, Sipos Carmen (régészek), Nyári Zsolt, Balla Krisztián, Gál Zoltán, Cserép Tamás (technikusok)

Somogyvár-Bréza-erdő

(Németh Péter Gergely)

2008-ban a feltárás célja a nyolc halmot magába foglaló temető korának, valamint a rablottság szintjének kiderítése volt. Két sírdombot kutatóárokkaal vizsgáltunk meg, mindkettő szerkezete azonos volt, koruk *római kori*. Mindkét halom közepén (az egyiknél sírgödörben) helyezték el a hamvakat, körülötte kevés edénytöredékekkel. Megvizsgáltunk egy harmadik, csaknem teljesen elhordott halmot, ebben sok kötödredéket találtunk, ez a temetkezés ez alapján kőpakolásos lehetett. Néhány római kori téglatöredék jelezte a temetkezés korát. A temetőhöz tartozó település a Pogányvölgyi vízfolyás túlsó oldalán található.¹⁰

Sávoly-Kerekeskúti-dűlő

(Németh Péter Gergely)

Sávoly déli részén, 2008. november 4. és 12. között, szondázó ásatást végeztünk.¹¹ 988 m² területen, 14 régészeti objektumot tártunk fel. Az objektumok elsősorban jelentek. Három objektum tartalmazott régészeti leletet. Ezekből a sekély gödöralkból *római kori* kerámiatöredékek, nagyon sok állatcsont, kevés vassalak, kő- és téglatöredék került elő. A római gödrök közelében, több, lelet nélküli cölöplyukat tártunk fel, ezek feltételezen szintén a római kori telephez tartoznak. Később, a terület teljes humuszolását követően a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat munkatársai a római falusias jellegű település további, nagy területen elszórt objektumait tárták fel.

Gyékényes-Fehér-dűlő

(Molnár István és Németh Péter Gergely)

A drávi eredetű kavicsréteg kitermelésére kijelölt, több 10 hektáros területet kisebb dombok tartják, vastagabb földtakaróval, melyeken kisebb-nagyobb régészeti lelőhelyeket találunk. 2009-ben a leendő bánya északnyugati részén a rézkori *Balaton-Lasinja kultúra* 16 települési objektumát tártuk fel. Az objektumok elsősorban jelentek. A cölöplyukak, gödrök és gödöralk mellett egy hosszú, keskeny árkot is találtunk. Az árokból és cölöplyukakból minimális, míg a többi objektumból nagyon sok kerámiatöredéket, állatcsontot gyűjtöttünk. Az egyik gödörben csaknem ép, hordó alakú edényt találtunk (IV. t. 4.). A szondázó ásatás középkori objektumot nem eredményezett, bár a korábbi terepbejárásaink során több edénytöredéket találtunk az őskori teleptől délre.

A 2010. évi szondázó ásatás célja az őskori telep északi és keleti végének vizsgálata volt. A május 10. – július 1. között végzett próbaásatás során kutatóárokkaal behatároltuk az őskori telep északi részét, 3 rézkori (Balaton-Lasinja kultúra) telepobjektumot tártunk fel. A rézkori telep feltételezen a vasút északi részére is áthúzódik, azonban ezen a fedett területen bejárást végezni nem tudtunk.

2010-ben a Fehér-dűlő keleti részén újabb terület nyitására került sor. Itt 2900 m² területen 100 őskori objektumot tártunk fel. Legnagyobb számban a *Balaton-Lasinja kultúra* sekély gödrei kerültek elő. Fazekak, tálak mellett díszített edénytöredékek is előkerültek. Az egyik rézkori gödörben szövéshez használt agyagnehézék töredékét találtunk meg. Két csiszolt kavicsszekert a helyben talált kavicsból alakították ki. Néhány gazdag leletanyaggal rendelkező gödör az *Urnamezős Kultúrához* tartozott.

Több cölöplyuk és kisebb gödör a *kelták* hagyatéka. A vaskori leletanyag döntő része kerámia (főleg tál- és fazéktöredékek), kevés vastárgy mellett. Az egyik, mélyebb gödört paticcsal töltötték fel, ebben az objektumban egy díszített bronzgomb is volt. Egy kisebb gödörben töredékes vastűt találtunk.

A felszíni leletek alapján, az őskori telep kelet felé, ha kisebb mértékben is, folytatódnak. Ezt a területet a kavicsbánya tervezett bővítése már nem érinti. A kavicsbányától délre nagykiterjedésű *őskori, római kori és középkori* telepet találtunk terepbejárás során. A felszínen gyűjtött leletek közül kiemelkedik egy féldrágaköböl készült gemma, melyen két római katona alakja ismerhető fel.¹²

Szőkedencs – Temető

(Molnár István)

Megyénk egyik legszebb és méltán nagy hírű fája a szőkedencsi temetőben található úgynevezett „700 éves hársfa”. A fa megóvása miatt szükségessé vált, hogy a gyökérzetére földet hordjanak, ehhez egy alacsony fallal vették körül a fát. Mivel a hagyomány szerint a település régi temploma itt, a ma is használt temetőben volt, a munkák során 2010. augusztus 17-én és augusztus 18-án megfigyelést végeztünk.

A templomot az 1332-es pápai tizedjegyzékben említik először. A korábban mellette lévő – a budavári káptalan majd világi birtokosok tulajdonában lévő, Budaváridencs, később Vargadencs néven említett - település a török időben elnéptelenedett, a 18. században kissé nyugatabbra települt újjá (CSÁNKI 1890. II. 600., ARADI 2007. kézirat). A templom is elpusztult, de a temető a régi helyén maradt, a mai napig használatban van.

2010. augusztus 17-én téglamaradványok kerültek elő. Megállapítottuk, hogy a fa köré tervezett körárok valószínűleg rombolná a templom maradványait. Elhatároztuk, hogy megkeressük a falakat a templom helyzetének tisztázására (IV. t. 7.). Egy ásónyom mélyen leszedtük a felső füves réteget a területről. Ekkor kirajzolódtak a középkori templom keleti szentélyének maradványai. Megállapítottuk, hogy ez a jelenlegi temető sírjaitól keletre, a fától délre van, hajóját a sírok bolygatják. A hársfa a szájhagyományoknak megfelelően a templom mellett állt. A maradványokat dokumentáltuk, a település vezetőjével és a kivitelezővel megbeszéltük, hogy a fa körülárkolásával elkerüljük a templom maradványait, a támasztó betonfalat áttervezik.

¹⁰ Munkatárs: Ambrus Edit, Balla Krisztán, Cserép Tamás, Gál Zoltán, Molnár István és Nyári Zsolt.

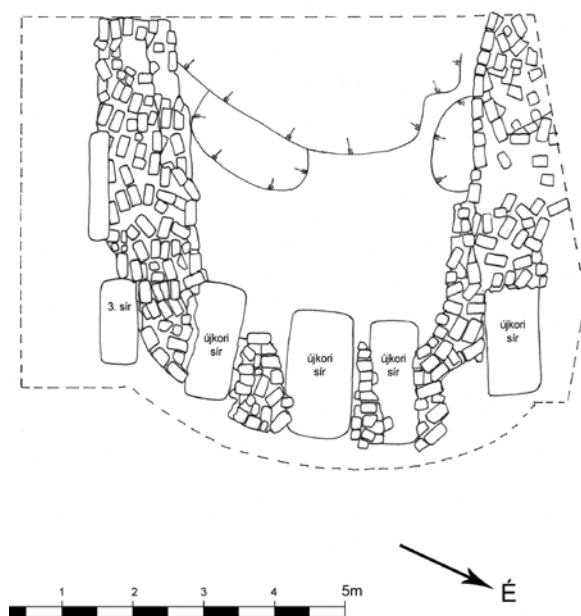
¹¹ Munkatárs: Balla Krisztán, Cserép Tamás.

¹² Munkatárs: Cserép Tamás, Gál Zoltán és Nyári Zsolt.

A település polgármestere – Komári József – arra kért minket, hogy lehetőség szerint tárjuk fel a szentélyrészt, a fa körülárkolásával nagyjából egy időben. A munka megvalósulása Szökedencs község lakóinak és polgármesterének valamint a fa megóvásán is dolgozó Lukács Zoltán által vezetett Garden Kft. segítségével volt köszönhető. Míg utóbbi cég a költségeket fedezte, a település közhasznú munkásokkal valamint Komári József vezette önkéntes segítőkkel járult hozzá a feltárás sikeréhez. Mindenkinek köszönjük a segítségét.

2010. október 20. és 22. között végeztük a templom szentélyének feltárását.¹³ Egy téglából épült, félköríves szentélyzáródású templom részletét tártuk fel (IV. t. 6.). A szentélyrésznél az épület külső átmérője 7 méter, a belső 4,5 méter szélességű lehetett. A tájolása a nyugat-keleti iránytól délnyugat felé tér el. A templom alapozását tártuk fel, a felmenő falaiból csak egy helyen maradt meg 1–2 sornyi habarcsos téglá. Az alapozás elég jól megmaradt, csak a keleti részen bolygatta néhány újkori – feltehetően a templom lerombolása utáni időszakból, az 1800-as évek elejéről származó – sír. Az alap 120 cm széles volt és nagyjából egy méter – 6 téglasor – mélyen maradt meg. 15×30×5–6 cm nagyságú téglákkal alapozták, a széleken egész, szabályos helyzetű, a sorok közepén töredékes, szabálytalan helyzetű téglákat használtak. A téglasorok közé agyagot döngöltek. Egy északi helyiség – talán sekrestye – indítását is sikerült megtalálnunk, ez a fa miatt sajnos nem lesz kibontható (3. ábra). A feltáráson késő középkori kerámiatöredékeket és koporsószőkeket találtunk. A középkori temető két sírját bontottuk ki, ezek a fa körülárkolásakor kerültek elő. Mellékletük nem volt. 2010-ben – a még fel nem tárt területen - földradaros felméréssel próbálták tisztázni a templom alaprajzát. A felmérést az Echtelion Bt. végezte Bertók Gábor vezetésével. Ez igen látványos eredményt hozott. A felmérés alapján az épület nyugati részén, négyzet alaprajzú, nagyjából 4 m-es torony helyezkedett el. Az épület a torony nélkül 10 méter külső átmérőjű lehetett.

2012-ben tervezzük a maradék épületrész feltárását, ennek megtörténte után szeretnénk egy hosszabb tanulmányban bemutatni a feltárás eredményeit. Annyit mindenesetre elmondhatunk, hogy mind építésmódjában, mind alaprajzában a térségben tipikusnak mondható, kis falusi templom viszonylag jó állapotban lévő részletét sikerült feltárnunk.¹⁴

3. ábra: Szökedencs – Temető, a feltárt templomrészlet alaprajza

Iharos-Temető (Molnár István)

A Somogy Megyei Múzeumok Igazgatóságát az iharosi fiatalokból álló Szent László Király Lovagrend kérte fel 2009-ben hitelesítő feltárás végzésére az iharosi temetőben. Horváth Győző, a lovagrend vezetője helyörtörténeti kutatásai során nagy figyelmet szentelt a templomnak, összegyűjtötte a templomra vonatkozó írott forrásokat is. A települést 1268-ban királynői birtokként említik, később Kanizsai birtok. A templom első említése 1334-ben, a pápai tizedjegyzékben történik (CSÁNKI 1890. II. 613., ARADI 2007. kézirata). A török időkben, ha rossz állapotban is, de túlélte a templom, felújításon is átesett. Az első katonai felmérés idején még létezett, de állapota gyorsan romlott. A 19. század első harmadában előbb a tornyát, majd az egész épületet lebontották, építőanyagát az új templomhoz használták fel. A második katonai felmérésen már nem szerepel.

2009. november 16. és november 20. között végeztük a hitelesítő feltárást a területen. A feltárás költségét a helyi Önkormányzat fedezte, amely közhasznú munkásokat is adott, a lovagrend tagjai közül is többen önkéntes munkájukkal segítettek a feltárást. Az ásatás céljából azt tűztük ki, hogy megállapítsuk, van-e templomra utaló jel a területen illetve, hogy adatokat nyerjünk annak elhelyezkedésére, méretére. A templom feltételezett helyén két kutatóárkot húztunk. Egy kb. észak-déli irányú és egy arra merőleges, délről csatlakozó nyugat-keleti irányú árkot jelöltünk ki. Az ásatáson megállapítottuk, hogy a templom tényleg a temetőben állt, valamint nagyjából tisztáztuk helyzetét. Ekkor az első fázisban álló, Árpád-kori épület keleti végét találtuk meg. Megállapítottuk, hogy a templom

13 A feltáráson és a szakfelügyeleten Molnár István (régész), Nyári Zsolt, Gál Zoltán, Balla Krisztián, Cserép Tamás (technikusok) vettek részt

14 A kötet szerkesztésének lezárása után – 2012 augusztusában – az épület nyugati részének kibontásával folytattuk a feltárást. Ez alapján a hajó külső méretei 10,2x7,2 méteresnek adhatjuk meg. A valamivel később, de hasonló szerkezetű alapozással épült torony 2,5x4,1 méteres. Az épülethez északról egy 3,9 méter hosszú, sekrestyeként azonosítható épület csatlakozott. Ez már más szerkezettel épült – alapozását egy keményre döngölt agyagréteg feletti habarcsba rakott téglák alkották. Ez az épület legfiatalabb része.

nyugati része valószínűleg megsemmisült a működő temető sírjai miatt. Kiderült, hogy a templom jelentős méretű építmény volt, már ekkor felvetődött egy későbbi bővítés lehetősége.

2011-ben folytattuk a feltárást, ekkor az alaprajz tisztázása volt a célunk. A Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága 2011-ben NKA pályázaton a Miniszteri Keretből 500.000 forint vissza nem térítendő támogatást kapott. A pályázathoz az önrészt Iharos község adta. A munkák ekkor is a helyi közösséggel összefogva valósulhattak meg. Horváth Győző ekkor már polgármesterként is segítette munkánkat, több önkéntes segítő mellett az iharosberényi általános iskola diákjai is – rendhagyó történelemóra keretében – dolgoztak a feltáráson. Ezúton is szeretnénk köszönetet mondani mindenkinek, aki a két ásatási szezon valamelyikében munkájával segítette az ásatást.¹⁵

Először a 2009-es szelvényeket kötöttük össze a 4. és 5. szelvényekkel (4. ábra). Az első építési periódusban álló épület keleti végét találtuk meg. A templom első fázisa nagyméretű, vastag-falú 2,2 m széles alapozású épület volt. Egyenes záródású szentéllyel rendelkezett. 11,5 méteres külső, 7 m belső átmérőjű épület volt. A falusi templomokhoz képest szokatlanul nagy mérete, igen vastag alapozású fala a jelentőségére utal. A későbbi fázisban ez lehetett a templom hajója. Az alapozást téglasorok és közéjük döngölt agyagrétegek alkotják. Sajnos az alapozásból is kiszedték a téglákat, csak kevés volt a helyén, főleg az alsó 1–2 sorból. A legjobban – 7 téglasor mélyen – a keleti fal közepén maradt meg az alapozás. A szélső négy sor szabályosan volt rakva, belül kisebb, szabálytalan téglák voltak. A téglák között döngölt agyagréteg volt. 28–29×13–14×5–6 cm nagyságú téglákból épült, 5–7 cm-es vastagságú agyagréteget döngöltek a téglasorok közé. A templom kora kérdéses. Egyenes záródása az Árpád-korra, nagy mérete – amely különlegessé teszi a korabeli falusi templomok között – a korszak végére valószínűsíti (V. t. 7.).

Mivel a 4. és 5. szelvényekben megtaláltuk egy újabb építési periódus nyomát, ezt követve újabb szelvényeket nyitottunk. Első lépésben a 6. szelvényt, amely az 5. szelvény északkeleti sarkához csatlakozott, és az északi falat próbálta követni. A 2. építési periódusban a templom keleti irányú bővítése során új szentélyt kapott. Ennek 1,5–1,6 m széles alapozási árka volt, keskenyebb, mint a korábbi, de tájolása megegyezett vele. Elképzelhető, hogy a bővítés két fázisban történhetett, erre utal, hogy a korábbi faltól 6 méterre egy párhuzamos irányú, nagyjából észak-déli helyzetű fal alapárkát találtuk meg. Tehát egy keleti irányú bővítés, új szentély építése vagy az előző megnagyobbítása történt meg. Ez 10,4 m külső, 7,2 m belső átmérőjű épület lehetett. Az alapozást téglasorok és közéjük döngölt agyagrétegek alkotják. A templom a második fázisában is egyenes szentélyzáródású épület lehetett. A harmadik építési periódusban egy gótikus szentély épült. Erre mutat,

hogy az előbb említett keleti faltól kissé keletre, a templom északi falának külső oldalán egy 120×130 cm-es nagyságú támpillér alapozást találtunk, ezt az alapozást is téglasorok és közéjük döngölt agyagrétegek alkotják. Maga a fal alapárka azonos tájolással folytatódik. Ez az alapárk is nagyjából 160 cm széles, mint az előző fázisban, a téglák 29–30×6–7 cm-esek, a tapasztás 3–4 cm-es. Ezután, amennyire módunkban állt, két kutatószelvényvel próbáltuk követni a falat és megtalálni az épület keleti végét, megállapítani a szentélyzáródást. A korábbi keleti falaktól 11 illetve 17 méterre ferde helyzetű falat találtunk. Ez alapján talán sokszögzáródású gótikus szentélye volt az épületnek. A hozzá épített szentély így – a falusi templomokhoz képest – nagyméretű és gótikus stílusú lehetett. Természetesen megvan a lehetősége, hogy a bővítések egyszerre történtek. Az átépítési idejét nem tudjuk biztosan megmondani. Az egyik, az új szentélyen belül elhelyezkedő, annál valószínűleg korábbi sír földjében talált késő középkori kerámia alapján már a 15. században történhetett.

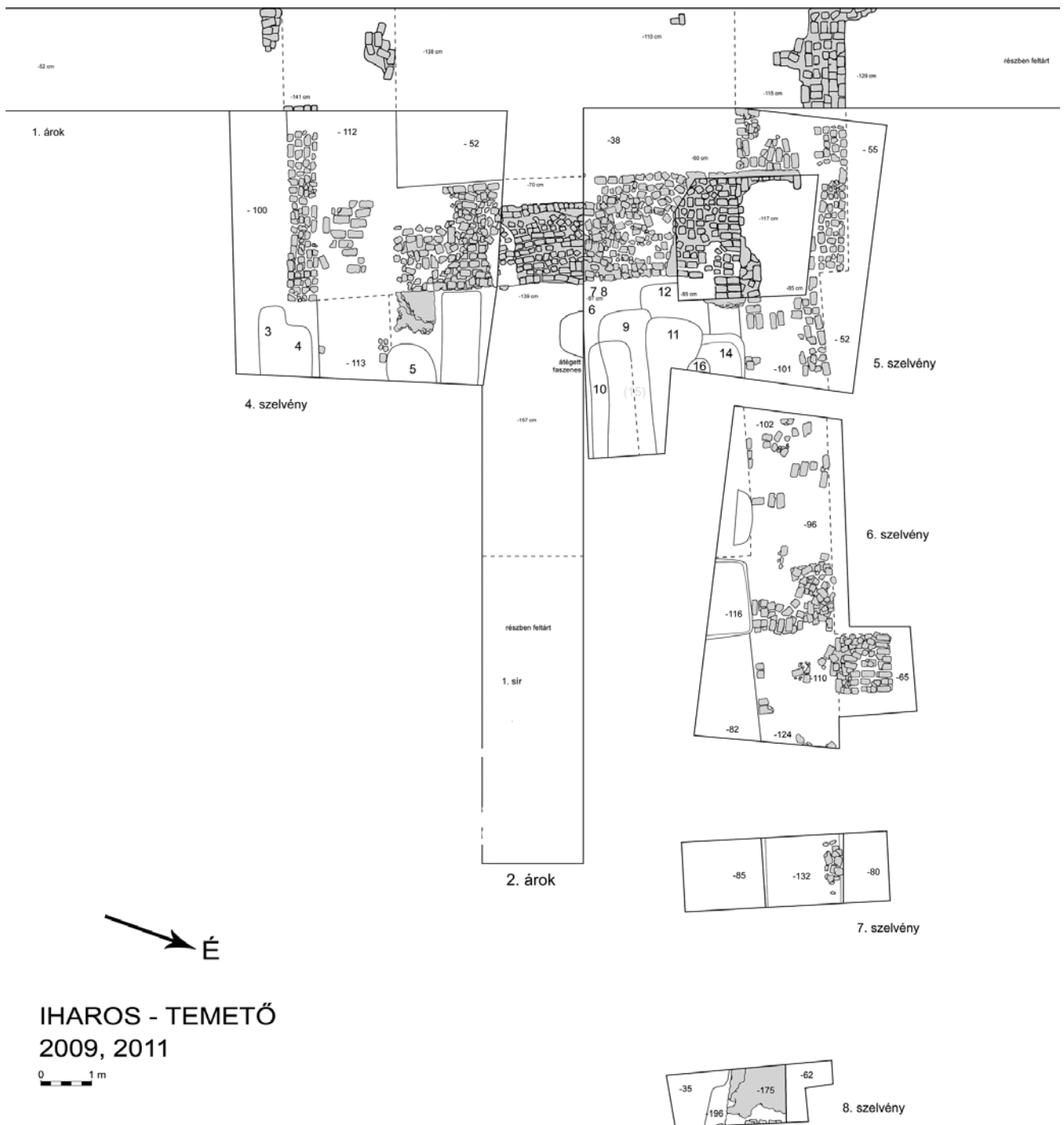
A felmenő falakról keveset tudunk. Találtunk habarcsos téglákat, olyat is, ahol két tégladarabot fog össze habarcs, ezek feltehetően felmenő falakból származnak. Találtunk egy kisebb faragott követ, ez egykori faragvány széle is lehet.

Összefoglalva megfigyeléseinket azt mondhatjuk, hogy a templom építésmódjában tipikusnak mondható a térségben, azonban a falusi templomoknál szokatlan nagy méretei teszik különlegessé, ez különösen a korai korszakára igaz, de a később épült gótikus szentélye is nagyinak mondható. Erre az írott források egyelőre nem adnak magyarázatot.

A templom körüli temetőből 15 sírt tártunk fel, ezek estek a megnyitott szelvényekbe (V. t. 8.) A kibontott sírok többsége feltehetően a korábbi időszakból származott, az első fázisban emelt épület keleti fala mellett, a későbbi szentélyen belül voltak. Mellékletük nem volt, jellemző a medencére tett kéz.

A feltáráson igen szép leletanyag került elő, ennek legszebb részét könyvveretek alkotják. A két évben összesen 9 veretet találtunk. Ezekből két darab, az úgynevezett nürnbergi típusú csatgarnitúrához tartozik. Egy horgas és egy akasztós végű feliratos darab párt alkot, egy könyv oldalsó szalagjait rögzítette (V. t. 3–4.). A 15. századra, esetleg a 16. század elejére datálhatók (HORVÁTH–TÓTH 1993. 40.). A két veret jól összekapcsolható a 2009-ben talált 2 köldök- és 2 sarokverettel. Az egyik sarokveretnek és köldökveretnek számos párhuzama ismert, a korszak legáltalánosabban elterjedt könyvveretei közé tartoznak. Általában a 15. század második felére kelteznek a hasonlókat, többször a csatot alkotó oldalsó veretekkel együtt is előfordulnak, például Decs-Étén (MIKLÓS–VIZI 1999. 251. 16/2, 4, 6, 7. kép), Regölyben (HAVASSY–VIZI 2004. 230, 22. ábra), Somogyváron (BAKAY 2011. 338.) vagy a Budai könyvkötőműhely leletei között (MELIS 1986. 49–50.). Egy másik sarokveretet felirata – *Ave Maria, Maria Mea* – tesz különlegessé. (V. t. 1.). Egy szép, virágmintás díszű veret már inkább későbbi időszakra tehető. Egy gótikus, végein háromkaréjos záródású, sajnos száránál törött, kereszt (V. t. 2.) és három

15 Az SMMI részéről Molnár István, Sipos Carmen régészek, Nyári Zsolt, Cserép Tamás, Balla Krisztián, Stunya Péter technikusok, rajzolóok vettek részt a munkálatokban. Külön köszönjük M. Aradi Csilla (KÖH) segítségét.

4. ábra: Iharos – Temető, a feltárt templomrészlet alaprajza

gyűrű (V. t. 5-6.) is a leletanyagot gazdagítja. Az előbbi szép párhuzama például Decs-Etéről ismert (MIKLÓS–VÍZ 1999. 251. 16/8. kép), feltételezhetjük, hogy az egykori templom felszereléséhez tartozott.

A kerámiaanyag döntően késő középkori, a 13. századtól indul. Fazéktöredékeken kívül korsó-, pohár- és fedőtöredékek is előkerültek. Számos szöveget találtunk, ezek nagy száma arra utal, hogy a koporsószegek mellett főleg az egykori leégett tetőszerkezet-hez tartozhatott a többségük. Egy zár és egy vascsat érdemel még említést.

A munkát szeretnénk folytatni. Részletesebb beszámolót majd a következő évek tervezett feltárásainak tapasztalataival kiegészítve szeretnénk készíteni¹⁶.

Fonyód-Várhegy

(Molnár István)

A Somogy Megyei Múzeumok Igazgatóságát 2009-ben értesítette a fonyódi önkormányzat, hogy a Várhegyen új kilátót terveznek. Az előzetes megbeszélések során megtudtuk, hogy az építmény alapozásakor földmunkákat fognak végezni, ami előtt fel kell tárnunk az érintett területet. Mivel a tervekben szerepelt egy akadálymentesített sétány építése, valamint víz- és elektromos vezetékek felvétele a sáncon keresztül, több szakaszban szakfelügyelnünk is kellett.

A vár egy szabálytalan ovális alakú központi platóból, ezt körbevevő árokból és 1–2 méter magas sáncból áll. A plató 45×25 méteres, a vár a sánccal együtt 90×70 méteres nagyságú. A Várhegyen az első régészeti kutatást Fonyód polihisztorja, Bacskák György végezte 1934-ben. Sajnos a feltárás eredményeit maga nem publikálta, ezekről részletesebb összefoglalást Magyar Kálmán közölt a „Fonyód története” című kötetben. Bacskák, aki főleg a fennsíkon és a Várhegy nyugati részén ásott, római őrtornyot feltételezett a területen, de magát a várat középkorinak tartotta. Kőfalat és 20–30 cm-es gerendából álló, agyaggal kitömött palánkfalat, a leletanyagban pedig római bélyeges téglákat, Árpád-kori (9-10. századtól induló) és késő középkori kerámiát talált (MAGYAR 1985. 17-19.).

A munkákat 2009-ben a Várhegyen lévő kilátó építésével kezdték meg.¹⁷ Mivel a beavatkozás csak kisebb – nagyjából 25 négyzetméteres – területet érintett, az önkormányzattól kapott közhasznú munkásokkal megástuk a területet. A munkálatok 2009. november 11. és 13. között zajlottak. Az eredeti köves altalajt 40 cm mélyen találtuk meg, de számos, újkorinak bizo-

nyuló beásás ennél mélyebben bolygatta a területet. A plató délkeleti részén lévő, a Rákosi-korszakban épített egykori katonai légvédelmi megfigyelő-állomás lehet a pusztulás fő felelőse, de később, egy kilátó építésekor, illetve a vezetékek lehelyezésekor jelentősen megbolygatták, gyakorlatilag teljesen tönkretették a területet. Az árkokban talált közepes mennyiségű középkori – 13–15. századi – kerámia arra utal, hogy ebben az időszakban mindenképpen lakhatták a dombot. Több téglá is előkerült a nagy mennyiségű kő mellett, ami alapján elképzelhető, hogy korábban épület állhatott valahol a területen. A feltárás során régészeti objektumot nem találtunk. Sajnos Bacskák György ásatási eredményeit nem tudtuk megerősíteni, módosítani, abban bízhatunk, hogy a plató egyes részei esetleg kevesebb bolygatást szenvedhettek.

A munka 2011 márciusában folytatódott a Várhegy déli oldalán, ekkor a vízvezetéket és a szennyvízvezetéket vitték fel a területre. Egy kisméretű – 50 cm széles – kanalas kotróval ásták a vezetékek keskeny árkat. A földmunkát figyelemmel kísértük, időnként kézzel ráástunk, próbáltuk a sánc így kapott metszetét dokumentálni, a kidobott földet átvizsgáltuk, kerámiát kerestünk. Sajnos rendes feltárásra nem volt módunk, de úgy gondoltuk, a keskeny árokban kirajzolódó metszet is sok információt adhat az épület szerkezetéről. Az árok átmetszésekor kisebb meglepetésünkre azt találtuk, hogy az alig töltődött fel, csak kevés humusz van rajta. Korábban sem lehetett sokkal mélyebb, viszonylag keveset is áshattak, inkább a külső sánccot építették és a domb lejtését használták ki. Esetleg a plató felőli oldalon faraghatták meredekebbre a falát. A sánc átmetszésekor a felső 30–60 cm humusz alatt sárgásbarna köves feltöltést találtunk, az alsó rétegek kövesebbek. Ezek a sánc alját erősítő kövek nincsenek habarccsal összefogva, vagy alaposabban megfaragva, összevissza állnak. A sánc déli, külső részénél – ahol a kiásott közműárok igen mély volt és a sánc magassága csökken – a közműárok alján fekete, humuszos réteg jelentkezik, ami akár az egykori felszín nyoma is lehet. Alatta néhol világosbarna réteg, talán az altalaj, látszik. Tehát – legalábbis a vár ezen részén úgy tűnik – egy lejtős hegyoldalon, azt kisebb mértékben alakítva, építették a sánccot, feltehetően igen gyorsan, a humuszra köveket és földet hordva. Sajnos a Bacskák által nagy számban dokumentált kő- és faszervezetű falak nyomát itt sem találtuk, persze elképzelhető, hogy néhány méterrel arrébb más eredményt kaphatnánk.

A vár különböző elemeinek korát továbbra sem tudjuk pontosan meghatározni. A közműárok falából kisedett egyik kerámia nem lehet a 13. századnál régebbi, ez alapján valamikor a 13. században vagy azután épülhetett a sánc. Persze az ily módon nyert lelet nem igazán bizonyító erejű, későbbi bolygatás, átépítés nyoma is lehet. A sánc átvágásakor is találtunk tégladarabot, ami szintén arra utal, hogy a sánc megépülte vagy átépítése előtt is lehetett valami épület a területen.

16 A kötet szerkesztésének lezárulta után - 2012. novemberében - folytattuk a feltárást. A templom keleti végét kerestük, az előző évi feltárások alapján egy sokszögzáródású gótikus szentélyzáródásra számítottunk. Ehhez képest meglepett minket, hogy egy félköríves szentélyzáródású épület keleti végét bontottuk ki, amelyet láthatólag meg is újítottak. Az épületrész jóval mélyebb alapárókban volt, alapozása habarcsos- mésszel leöntött téglából állt. Nyilvánvaló, hogy nem egyszerre épült a 2011-ben kibontott, tőle nyugatra lévő, támpilléres bővítéssel. Ettől valószínűleg fiatalabb, bár pontosabb időrendjük megállapításukban a 2011-ben nyitott 7. és 8. szelvényünk összehyűtése segítené. A munkát 2013-ban szeretnénk folytatni.

17 Az ásatáson és a szakfelügyeleten részt vett: Molnár István, Sipos Carmen (régész), Nyári Zsolt, Balla, Krisztián, Cserép Tamás (technikus)

Istvándi gázmezők és a MOL babócsai gázüzem között létesítendő gázvezeték (Sipos Carmen)

2011. június és augusztus eleje között, több szakaszban megelőző feltárásokat végeztünk az Istvándi gázmezők és a MOL Babócsa gázüzem között létesítendő gázvezeték nyomvonalán. A beruházás két korábban is ismert lelőhelyet érintett, amelyek mellé a 2010 ősze és 2011 tavasza során végzett terepbejárások során két újabbat is sikerült azonosítanunk. A feltárás során a vezeték két oldalán 3–3, összesen 6 m széles árkokat nyitottunk. Bár a megnyitott felületek viszonylag kicsik voltak, a feltárások elé nagy várakozással tekintettünk, hiszen egy viszonylag kevésbé kutatott, ráadásul több régészeti korszakban is a megye más részeitől eltérő sajátosságokat mutató területet érintett a beruházás.

Istvándi-Csontai-dűlő

Az Istvánditól északra lévő lelőhely szántott, mezőgazdasági művelés alatt álló területen volt, erősen lepusztult. A nyomvonal a lelőhely keleti szélén ment végig, így mindössze egy őskori, közepes méretű, sekély gödör került elő. Az objektum a rézkori *Tűzdelt barázdadíszes kerámia* kultúrájához tartozott.

Barcs-Somogytarnóca-Aszalói-dűlő

A somogytarnócai sertésteleptől északkeletre lévő lelőhelyet legelőnek használták. Az objektumok sűrűn, egymáshoz közel helyezkedtek el, maga a lelőhely le volt kopva, az objektumok viszonylag sekélyek voltak. Összesen 69 objektumot tártunk fel, többségük gödör volt, ezek mellett árkok és cölöplyukak kerültek elő. Az objektumok nagyobb része őskori. A legkorábbiak a *Dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája* időszakába tartoznak, a vékony vonalas díszítésű edénytöredékek alapján a kultúra késői időszakába keltezhetőek valószínűleg. Az időrendben ezután következő *Lengyeli kultúra* két gödréből származó leletanyagból, a vörös festésű töredékek mellett, egy oltárhoz vagy idолhoz tartozó láb töredékét lehet kiemelni. 2 rézkori objektumot találtunk – 1–1 gödör a *Tűzdelt barázdadíszes kerámia kultúrájához* illetve a *Bolerázi csoport*hoz tartozott.

A kora bronzkori *Kisapostagi kultúra* 4 gödrében jellegzetesek a tekerceselt pálcikával kialakított mészbetétágyas, tölcséres peremű bögrék, csuprok. Hasonló számban találtunk késő bronzkorim az *Urnamezős kultúrához* tartozó objektumokat. Egy *kelta* és két *római* gödör mellett 5 *Árpád-kori* objektum tartozott a lelőhely későbbi korszakaihoz. Az utóbbiak betöltéséből a szokásos fazékperemeken kívül agyaggolyókat is találtunk.

Barcs-Somogytarnóca- Sertésteleptől ÉNy-ra

Az előző lelőhelytől kissé nyugatra fekvő, szántott, mezőgazdasági művelés alatt álló terület erősen lepusztult. Az objektumok viszonylag sekélyek voltak. 26 objektumot tártunk fel, ezek többsége gödör volt, melléjük árkok, cölöplyukak kerültek elő. Egy *kelta* objektumon kívül neolitikus kori objektumokat tártunk fel. Legalább 6 gödör a *Dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája* idő-

szakába tartozik, a kerámatöredékeken kívül orsógombot is találtunk. Három, a *Lengyeli kultúra* időszakába tartozó, objektumunk volt, ezek leletanyagából kiemelnek egy festett, talpas tál töredéket.

Komlósd-Mogyorós

A Komlósdtól északra lévő lelőhelyen – két *Árpád-kori* gödör mellett a, *Dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája* 14 sekély, kevés leletanyagot tartalmazó objektumát bontottuk ki. Ezen a lelőhelyen a terepbejárások összegyűjtött nagyszámú leletanyag alapján intenzív lelőhelyre számítottunk, azonban, valószínűleg a mezőgazdasági művelés miatt, egy nagyon lepusztult és az ásatáskor már ritkás lelőhely lett belőle.¹⁸

Balatonendréd-Lulla összekötő út

2010-ben kezdődtek a Balatonendréd és Lulla közötti 65137. számú új összekötő út építését megelőző régészeti munkálatok. Az akkori szabályoknak megfelelően 2010-ben a munkálatokat a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat illetve jogutódja a MNM Nemzeti Örökségvédelmi Központja szervezte, intézményünk alvállalkozóként végezte a lullai szakaszon lévő feltárások szakmai munkáját. 2011-ben – a jogszabályi környezet változása miatt – a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága saját jogon fejezte be a feltárásokat, emellett az útépités földmunkáit is szakfelügyelte. Az endrédi szakasz lelőhelyeit a KÖSZ illetve a MNM-NÖK ásta ki.

Lulla, Büdösaljja

Balatonendréd – Lulla összekötő út 1. lelőhely (Molnár István-Sipos Carmen)

A lelőhely Lullától nyugatra, az úgynevezett „Büdös aljában” található. A lelőhely déli része egy magas, erdős dombtetőn, középső része az eleinte meredekebb, majd lankásabb domboldalon található. Ez utóbbi részt egy földút osztja ketté. A lelőhely északi része mélyen fekvő, laposabb terület. Itt egy mesterséges medrű vízfolyás osztja két részre a lelőhelyet, a vízhez közel kissé újra emelkedik a felszín. A munka megkezdésekor, a kivitelező kívánságának megfelelően, a vízfolyástól északra lévő lelőhelyrészt tártuk fel – itt csak egy árkot találtunk. Az objektumokkal fedett terület északról jól körülhatárolható volt, egyértelműen véget ért, határát a vízfolyás egy régebbi medre jelölte ki. 2011-ben megállapítottuk, hogy a lelőhely a dombtetőn, a korábbi erdő területén is jól lehatárolható – itt is elfogynak a régészeti objektumok.

11251 m²-en 448 objektumot – több korszak maradványait – sikerült feltárnunk.¹⁹ A legkorábbi objektum a rézkori *Balaton-Lasinja kultúra* leletanyagát tartalmazta, néhány gödör kora bronzkori, a *Somogyvár-Vinkovci kultúra* időszakára keltezhető. Szép belső díszes tálak töredékei is előkerültek ezekből az objektumokból.

¹⁸ Az ásatáson részt vett Molnár István, Sipos Carmen (régész), Balla Krisztián, Cserép Tamás, Nyári Zsolt technikus.

¹⁹ Az ásatáson részt vett: Molnár István, Sipos Carmen, Nyári Zsolt, Varga Máté, Balla Krisztián, Stunya Péter, Gál Zoltán, Cserép Tamás

35 objektum a *kelta korra* tehető. A gödrök mellett egy árkot, egy épületet és egy kemencebokrot találtunk ebből a korszakból. A kemencebokor szabálytalan előtérgödöréhez 3 nagyobb méretű kemence tartozott (VI. t. 9.). Hőtartó rétegeként egyiknél kövek, a másiknál egy tál töredékei voltak a platni alatt. Az épület téglalap alaprajzú, tüzelőberendezése nem volt. A korszak jellegzetes edénytöredékei mellett szövőszéknehezék, orsókarikák, egy öntőminta töredéke, vaskés is előkerültek a kelta objektumokból. 8 római objektum is volt a lelőhelyen, két, viszonylag sekély, nagyobb méretű objektum, talán épületmaradvány mellett 2 árok és 4 gödör.

Az objektumok többsége a *kora Árpád-kortól a késő középkorig* terjedő időszakból származik. Nagyon részben a középkori Lulla maradványait tártuk fel. Megállapítható, hogy a késő Árpád-korban inkább a magasabban lévő domboldalt lakták, míg a korai Árpád-korban (hasonlóan a kelta és római időszakhoz) több objektum volt a mélyebben fekvő részeken. Az objektumok viszonylag sűrűn helyezkedtek el, többször metsztek egymást. A számos gödör, cölöplyuk, árok mellett több külső kemence és kemencebokor is feltárássra került (VI. t. 8.). 15 kemencét biztosan, néhány másikat feltételelesen a korszakra datálhatunk. Hőtartó rétegeként kerámiát illetve köveket találtunk a platni alatt. A lelőhely egyik legérdekesebb objektuma egy *kora újkori* téglarétegű kemence (VI. t. 10.), amelynek sajnos csak a legalsó része maradt meg. A maradványaiban közel 5,5 m hosszú, négyzethez közelítő téglalap alaprajzú objektumnak három, 40 cm széles tüzelőcsatornája volt. Egy földbemélyített alapárkos épület – talán veremőly vagy pince – is kibontásra került (VI. t. 11.). A domboldal nagy lepusztultságát figyelembe véve az építményt eredetileg erősen a földbe mély földbe mélyítették. Több objektum is rombolja, amennyire megítélhető nagyjából 8 m hosszú és 4,8 m széles lehetett. Hosszanti fala mellett egy alapárkosban, a rövid oldalon magukban állnak az oszlopsorok, de a tetőszerkezetét a középvonalában lévő igen nagy méretű és mély oszloplyukokban álló ágafák tarthatták. Bejáratát – a későbbi bolygatások miatt – nem találtuk meg, talán a délkeleti rövid oldalon lehetett. Az északnyugati rövid oldalában lévő külső kemencét később vájhatták a felhagyott épület oldalába. Az épület igen hasonlít az Ordacsehi-Bugaszegen talált veremőlyakhoz (NAGY-GALLINA–MOLNÁR–SKRIBA 2001). Lakóházat nem találtunk, ami a lelőhely felső rétegének erős pusztulásával magyarázható. Egy nagyobb területet bezáró, ovális alakú kerítőárok és egy kút emelhető ki a középkori objektumok közül. Az objektumok gazdag leletanyagot tartalmaztak. A nagyszámú kerámia (köztük cserépmécses VI. t. 7.) mellett több vaseszköz – körte több kulcs és olló, számos kés és szög, valamint sarló, szőlőmetsző-kés, vakaró, sarkantyú került felszínre az objektumokból (VI. t. 1-6.)

Lulla-Jabapuszta DK

Balatonendréd – Lulla összekötő út 3. lelőhely (Hajdú Ádám Dávid)

A lelőhelyen a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága 2010. október-november, majd 2011. augusztus-október között folytatott régészeti feltárást.²⁰ A kijelölt terület Lulla-Jabapuszta településtől DK-re, a Jaba-patak keleti oldalán, a két települést összekötő korábbi mellékút alatt és annak két oldalán helyezkedik el, a Szifás dűlő területén. A Jaba-patak – miután elhagyja Lulla települést – ÉK-nek fordul, és egy ugyanilyen tájolású völgyben halad tovább egészen Jabapusztáig, melynek északi határán fordul nyugatnak. A patak völgy Jabapuszta előtt kissé kiszélesedik, nyugati oldala erősebben, míg keleti oldala lankásabban lejt, ezen az oldalon találjuk lelőhelyünket.

A munkálatokat egy viszonylag kis területen 2010. őszén lehetett megkezdeni, majd a 2011-es év augusztus-október közötti időszakában került sor a még megmaradt rész régészeti feltárássára. A két évad során közel 10000 m² nagyságú területet sikerült átkutatni. Összesen 232 különböző objektum került elő, nagyobb sűrűségben a terület északi és középső részén, az utóbb kijelölt déli részen viszonylag lazább szerkezetben.²¹ Mindezek alapján feltételezhető, hogy a patak keleti oldalán a lelőhely egészen a szomszédos Lulla település északi széléig tarthatott, így lényegesen nagyobb területre terjedt ki, mint azt az előzetes terepbejárás mutatta. Az ásatási munkálatokat nehezítette, hogy a meglévő út alatti területet – mivel ezen csak burkolatcsere történt – nem volt lehetőség feltárni. A keskeny szelvények miatt az objektumoknak gyakran csak részletei voltak feltáráshatóak, több, régészeti szempontból értékes jelenség az útpadka alá is benyúlt, így azok kutatása csak részben volt lehetséges. Fontos még megemlíteni, hogy az út közelsége miatt igen sok újkori árok került elő. Ezek több esetben megbolygatták és részben elpusztították az ott található régészeti objektumokat.

Az összesen felszínre jött 232 objektum több különböző típusba sorolható. Legnagyobb számban a különböző méretű és funkciójú gödrök, vermek és cölöplyukak ismertek, de feltárássra került még 15 téglalap alaprajzú, félig földbemélyített ház, 2 edényétegű kemence és 3 – feltehetőleg háztartási célra használt, sütő/főző funkcióval bíró – földbevéjt kemence is. Mindezek a jelenségek egy laza szerkezetű, viszonylag nagy területű telep/falu részét képezték. A jelenségek zöme, a belőlük előkerült leletanyag alapján a *római kor első felére, a Kr.u. 1–3. század* közötti időszakra tehető. Az egyes objektumok közül külön érdemes kiemelni az előkerült házakat, illetve a kemencéket.

20 KÖH lelőhely azonosító: 46995. Az ásatáson részt vettek: Régészek: Sipos Carmen, Molnár István, Hajdú Ádám Dávid. Munkatársak: Bajzik Annamária, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Gál Zoltán, Máté Dóra, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Varga Máté. Külön szeretnék köszönetet mondani Dr. Honti Szilviának, a SMMI régész osztály vezetőjének.

21 A területet igen vastag (100-150 cm) humuszréteg fedte, amely már a terepbejárás során akadályozta a lelőhely pontos határainak a meghatározását. Ezen okból, a feltárással párhuzamosan folyó és a régészeti lelőhelyet még érintő földmunkákat folyamatosan megfigyeltük és az itt előkerülő objektumokat részben, vagy teljesen feltártuk és ledokumentáltuk.

Az általában téglalap formájú, félig földbemélyített, a tetőszerkezetet ágasfával alátámasztó gödörház/veremház az egyik legismertebb jelenség típus nemcsak Somogy megye (NÉMETH 2007a, 35–40., NÉMETH 2007b, 41–46.) és Pannonia tartomány, de a Római Birodalom más területén és annak határain túl is.²² A lelőhelyen általunk feltárt házak négy csoportba sorolhatók be. A legáltalánosabb és lelőhelyünkről a legnagyobb számban felszínre került háztípust a téglalap formájú, két rövidebb oldalán középen elhelyezett, egy-egy oszlopplyukkal rendelkező szerkezet jelentette (VII. t. 3–4.). Ennek lehetett feltételezhetőleg egy variációja, amikor a két rövidebb oldal mentén elhelyezett oszlopok mellett, azokkal egy vonalban, de a ház közepén egy további oszlophelyet alakítottak ki. Ezen két típustól jelentősen eltért a 89. és 200. objektumoknál megfigyelt szerkezet. A 200-as objektum esetén ugyanis a rövidebb oldalak mentén nem egy-egy cölöplyuk volt, hanem közvetlen egymás mellett, jól elkülöníthető módon kettő-kettő (VII. t. 6.). Az oszlopok ilyen jellegű elrendezése feltételezhetőleg a ház eltérő funkciójából fakadhatott. Szintén különbözött a lelőhelyünkön megfigyelt általános típustól a 89-es objektum szerkezete. Itt a tetőszerkezet fő megtámasztására a két rövidebb oldal mentén kialakítottak egy-egy igen nagy átmérőjű és mély cölöplyukat, azonban a ház nagysága és a feltárás során megfigyelt egyéb sajátosságok miatt ezt kiegészíthették a két hosszabbik oldal mentén további kisebb cölöplyukakkal (VII. t. 5.). A cölöpszerkezethél megfigyelt különbségek ellenére a házak igen sok hasonlóságot mutattak. Mindegyikük téglalap formájú, kelet-nyugati tájolású, földbemélyített volt és területük 20–30 m² között váltakozott.²³ Minden esetben megfigyelhető volt a tapasztott padló valamilyen formája. Tüzelőberendezés nyomát mindössze két esetben sikerült (89, 200. objektum) dokumentálni. A tetőzet anyagára-szerkezetére vonatkozólag jelenség vagy leletanyag nem került elő. A falazatra vonatkozólag is mindössze a 89-es objektum szolgált információval. A gödörház szélei mentén előkerült vessző, illetve deszkalenyomatot paticis maradványok a ház felmenő falazatára utalhatnak.

Az előkerült kemencék két csoportba sorolhatók. Az egyik csoportot a kerek, földbevált, egyrétegű platnival rendelkező kemence típus (4, 70, 72, 148, 167. objektumok) jelentette, melyekhez földbevált előtér gödör csatlakozott. A platni bontása során hőtartó réteggént kavicsot vagy kerámiát találtunk. A kutatás jelenlegi állása szerint ezek az ún. külső kemencék feltételezhetőleg sütő/főző funkcióval bírhettek. A másik csoporthoz az edényégető kemencék sorolhatók (8, 198. objektum). Az általunk feltárt két objektum kerek alaprajzú volt, tüzelőterületük egy

tartóborda osztotta ketté, rostélyukon pedig 3 koncentrikus körben helyezkedtek el a lyukak (VII. t. 1–2.). A tüzelőtér földbevált oldalfala vastagon átégett, de tapasztás nyomait nem észleltük. Az égetőtér alsó részét szintén földbeválták, felmenő falait betapasztották, és a metszetre bontás során megfigyelhető volt az oldalfal fokozatos összeszűkülése, amely alapján feltételezhető, hogy a kemence kupolája félgömb formájú lehetett.

A római korra datálható objektumok mellett még feltárára került egy kora bronzkori – a *Somogyvár-Vinkovci kultúra* időszakára tehető – gödör és egy későbbi, feltehetően a *középkori vagy az újkori országút* mellett futó árok is.

A feltárt objektumok igen gazdag leletanyagot tartalmaztak. A fém leletek közül kiemelhető a közel 50 darab ezüst és bronz pénzérme, illetve a különböző formájú bronz fibulák, így omega-, aláhajtott lábú-, T-formájú- és hagymafejes fibulák. A vastárgyak közül a viselethez tartoztak a változatos formájú övveretek, a használati eszközök közé a sokféle szerszám, például véső, kés, vagy a nyílhegy. Ezen felül vas ekepapucsot találtunk egy épület, valamint vas csoroszlyát egy tárolóverem betöltésében. A római import áruk, így a terra sigillata és az üvegleletek kis számban ugyan, de lelőhelyünkről is ismertek, illetve fontos említést tenni még az egyik gödörház betöltéséből előkerült kék színű üvegyűrű töredékről is. Azonban az előbb felsorolt import áruk és fémleletek száma eltörpül a leletanyag legnagyobb hányadát kitevő kerámiaanyag mellett, melyek között a jellegzetes római kori szürke házikerámia különböző típusai kerültek elő. Ezekon kívül sok objektumból tipikus késő-kelta kerámia (pl.: grafitos kerámia, besímtott edények, „S” profilú tálak, behúzott peremű tálak) és az ún. kézzel formált bennszülött kerámia (pl.: fazekak, tálak, fedők és az ún. dák csésze) is előkerült.

A feltárt jelenségek döntő része, a belőlük előkerült leletanyag alapján a római korra, a Kr.u. 1–3. század közötti időszakra tehető, de a feltárás során előkerült hagymafejes fibulák és késő-római érmek alapján feltételezhető, hogy a telep bizonyos része egészen a Kr.u. 4. századig létezhetett. Az utóbbi évek során Somogy megye Balatonhoz közelebb eső régiójában elvégzett megelőző régészeti munkák mind azt bizonyították, hogy a megye ezen részén viszonylag sűrű településhálózat létezett a késő kelta korban, mely falvak, nyílt színi telepek egy részének zavartalan továbbélése a római hódítás után is kimutatható. Ebbe a képbe igen jól illeszkedik a Lulla-Jabapuszta mellett feltárt telep, mely így újabb adalékkal szolgál Somogy megye késő-kelta és római kori történetéhez.

Lulla, Jabapuszta – Jóreménység TSz

Balatonendréd – Lulla összekötő út 4. lelőhely (Sipos Carmen)

A lelőhely a Lullához tartozó Jabapuszta mellett, attól északra, található, az egykori országutat (földutat) és annak két oldalán lévő területet érinti. A Jaba-pataktól nyugatra lévő domb – a Jaba-hát – keleti oldalán lévő lelőhelyen jelentős szintkülönbségek voltak, keletre a patak felé erősen lejtett a terület.

22 A veremházakra vonatkozó szakirodalom: Pannonia esetében lásd: BONA 1988, 401-414., BUDAI BALOGH 2009, 77-110., CENCIC 2004, 9-116., GABLER 1980/81, 71-101., GABLER 1982, 57-127., HORVÁTH 1987, 59-81., KOCZTUR 1972, 43-57., OTTOMÁNYI 2005, 67-132., OTTOMÁNYI 2007, 7-239., PEST 2007, 249-325., SZÓNYI 1996, 249-256., Barbaricumra vonatkozólag lásd: DINNYÉS 1997, 367-373., DONAT 1998, 1-50., DROBERJAR 1997., PEST 2007, 351-377., LEUBE 1992, 130-146.,

23 Ez alól egyetlen kivétel említhető a 89-es objektum, melynek mind mérete (40 m²), mind szerkezete jelentősen eltért a többi feltárt háztól.

A lelőhelyet 2011. augusztus 15. és szeptember 30. között tártuk fel – egy késő rézkori és egy kora bronzkori – a *Baden kultúra* illetve a *Somogyvár-Vinkovci kultúra* időszakába tartozó – település maradványait találtuk meg.²⁴

Az objektumok nagyobb része késő rézkori volt. A terület déli részét egy hatalmas méretű – a szelvénybe kb. 85 méter hosszan 9,5 méter szélességben benyúló – gödörkomplexum foglalta el (VIII. t. 5.). Ez több objektumot metszett, felülrétegzett, számos – mind rézkori, mind bronzkori – objektumot pedig ebbe ástak bele. Ezen a nagyméretű objektumon kívül számos kisebb-nagyobb gödör és 6 tüzelőberendezés került elő a *Baden kultúra* időszakából. A kemencéből általában csak a platni vagy annak egy része maradt meg, mindössze egy kemencénél voltak meg a palást maradványai kb. 30 cm magasan. A platni alatt több esetben hőtartó kerámiaréteggel volt kirakva a kemence.

A kultúrára jellemző állattemetkezésekre is számos példát találtunk. 4 szarvasmarha-temetkezés fordult elő (VIII. t. 2., 6.). Ezeket az állatokat sekély, ovális gödörökben, két esetben edény-melléklettel temették el (az egyik esetben a váz mellett egy kétosztatú tál töredékei voltak). Az állatok tájolása eltérő, általában behajították őket a gödörbe. A szarvasmarha temetkezéseken túl egy mély gödörben egy jobb oldalára fektetett fiatal szarvas maradványai feküdtek (VIII. t. 1.), egy másik objektumban két állat – talán vadmalac és vadmacska – volt eltemetve. A jobb oldalukon feküdtek tájolásuk kelet-nyugati, a szarvaséval ellentétes volt. Ez utóbbi gödörből egy emberi láb csontjai is előkerültek.

Az emberi temetkezésekre (áldozati helyekre?) példa egy szintén hiányos sír: egy gödör alján anatómiai rendben talált lábcsontok voltak (VIII. t. 3.). A hiányos csontvázak mellett előkerült még egy csoportos temetkezés is – két felnőtt, és két kisgyermek (ebből az egyik csecsemő ill. magzat) csontváza – ezek azonban szintén nem szabályos temetkezésként, hanem csak a gödörbe, rendezetlenül egymásra dobált holttestekként értelmezhetőek (VIII. t. 4.). Az egyik felnőtt kezei szorosan egymás mellett voltak – talán összeköthették őket. A vázak szintjén és alattuk égett réteg volt megfigyelhető a gödörben.

A lelőhely igen gazdag volt leletekben, hatalmas mennyiségű kerámia, közte számos kétosztatú-tál és merice töredéke került felszínre.

A bronzkorból a *Somogyvár-Vinkovci kultúra* számos gödre került elő a lelőhelyről. Ezek is gazdag leletanyagot tartalmaztak. Több belsődíszes tál, egész és töredékes orsógombok, hengeres agyagnehezékek kerültek kibontásra az időszakból.

A lelőhely keleten és nyugaton a nyomvonalon kívül biztosan folytatódik. Az északi vége lezártnak tűnik, de len azonban szintén folytatódhat a lelőhely.

Kaposvár-Kertészet, Ezüsthárs lakótelep

(Költő László)

A lelőhely az 1970-es évek óta ismert.²⁵ őskori településjelenségeitől északra az úgynevezett „Ezüsthárs” lakótelep telekkialakítása, közművesítése során előkerült Árpád-kori temető közművek által bolygatott területének feltárását 2005-ben végeztük el, melynek eredményéről a Somogyi Múzeumok Közleményei 18. kötetében számoltunk be (KÖLTŐ–BAJZIK, 2008).

Későbbiekben számítani lehetett rá, hogy a kialakított építési telkek beépítésének kezdetekor a fel nem tárt temető rész feltárására is szükség lesz. Erre 2010-ben, illetve 2011–12-ben került sor. 2010-ben a 6268/11. és 26. helyrajzi számú telkeken, 2011–12-ben a 6268/12. helyrajzi számú telken folytatott feltárást. Ezzel sikerült meghatározni a temető DNY-i és ÉK-i sarkát, valamint az É–D-i kiterjedését (5. ábra).

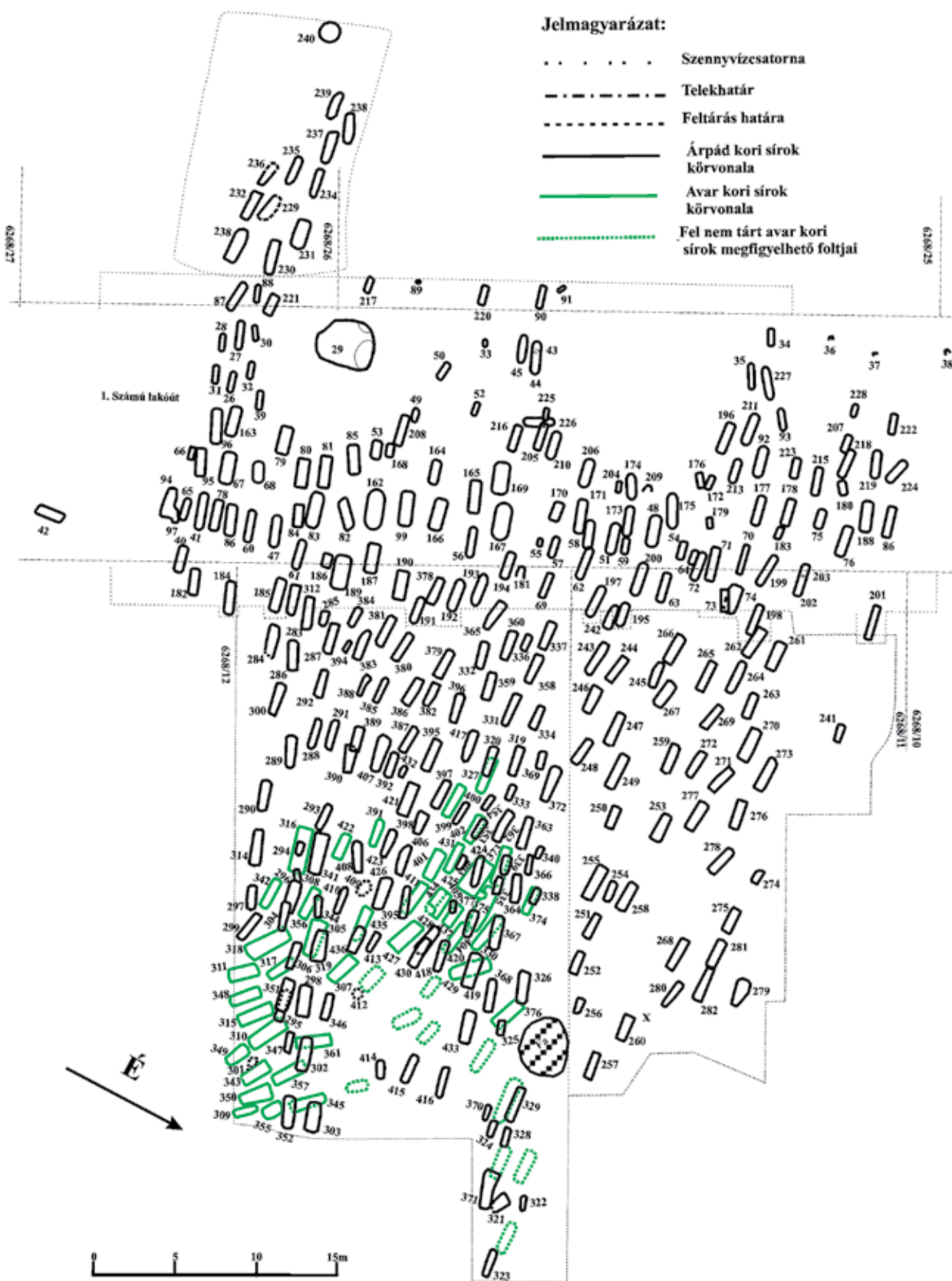
Az építési telkek alatti temető rész feltárása során további 209 sír, így eddig összesen 341 sír került elő. Közük három kettős sír (279., 434., 425.), és két meghatározhatatlan korú állat (kutya)-temetkezés volt. Az újabban feltárt sírok közül 78 volt melléklet nélküli, tehát összesen 152 sír.

A 6268/12. helyrajzi számú telken, az Árpád-kori temető K-i széle alatt egy késő avar kori temető sírjait találtuk meg. Az eddig feltárt 341 sírből 26 bizonyult avar korinak. Az avar temető elhelyezkedésének érdekessége, hogy a két temető „találkozásánál”, bár az avar sírok egyértelműen mélyebbek, és az Árpád-koriak alatt foglalnak helyet, tájolásuk beleilleszkedik az Árpád-kori sírok K–Ny-i tájolási rendjébe, K felé haladva fokozatosan „fordulnak el” ÉNy–DK irányba.

Az Árpád-kori temető leleteinek legtöbbje a később feltárt részben is az általános, a korra jellemző típusok, „S” végű karikák, huzal fülbevalók, gyűrűk. Némelyik sírban több gyűrűt is találtunk, gyakori volt a 2 gyűrű viselése. Ebben a temető részben több volt az ezüsből készült tárgy („S” végű karikák, gyűrűk). Ezekon kívül több archaikus vonás is jelentkezett (csüngős ingnyak veretek, stílizált állatfejes bronz karperec). Összesen négy újabb érmét találtunk, Szt. István és I. András ezüst dénárja-it. A 252. sz. sírban sodrott nyakperec, stílizált állatfejes karperec, gyűrű és „S” végű karika mellett 5 db ónozott bronzból készült csüngős, és egy db csüngő nélküli ingnyak veret került elő. (IX. t. 8.) Hasonló díszeket találtunk a 329. és a 418. sz. (IX. t. 4.) sírban (előbbiben a koponya jobb oldalán egy nyílcsúcs is volt). A 379. sz. sírban csüngős ingnyak-veret csüngő tagja volt ezüst fóliás hordó alakú gyöngyökkel nyakláncban. A 381. sz. sírban kis méretű vastag „S” végű karikákból (9 db) álló fejként volt, fóliás gyöngyökből álló nyaklánc kíséretében. Szokatlan összeállítású a 334. sz. sírban talált, 5 db lunulából, 2 db bronz csörgőből és ezüstháló apró gyöngyökből összeállított nyakék. (IX. t. 7.) A 287. sz. sírban egy-egy pár arany, és aranyozott ezüst „S” végű karikát, ezüst gyűrűt, és egy rossz megtartású, egyelőre meghatározhatatlan, kisméretű, ezüst pénzérmét találtunk.

24 Az ásatáson részt vett Molnár István, Sipos Carmen, Hajdú Ádám Dávid régész, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Gál Zoltán, Nyári Zsolt, Stunya Péter, Varga Máté technikus.

25 BARDOS E. 1978: SMMI Régészeti Adattár IV/1/980/b.; ECSEDY I. 1972, 1973: SMMI Régészeti Adattár IV/1/260/b; IV/1/260/a; HORVÁTH L. – HROTÓK Zs. – KLING J. 1974: SMMI Régészeti Adattár IV/1/317/a.

5. ábra: Kaposvár-Kertészeti, Ezüsthárs lakótelep, a temető összesítő térképe

A sírok viszonylag sekélyen feküdtek, a vázakat a korábbi talajművelés erősen roncsolta, valamint az egyébként is agyagos, agresszív talajba juttatott vegyszerek hatása következtében a csontok jelentős része felszívódott. Koporsó nyomait továbbra sem lehetett megfigyelni, néhány esetben viszont a csontváz helyzete arra utalt, hogy az elhunytat valamibe betekerve helyezhették sírba. A vázak háton fekvő, nyújtott helyzetűek voltak, egy-egy esetben figyelhettünk meg kissé zsugorított helyzetű (jobb oldalára történt), valamint ún. „béka” helyzetű fektetést (IX. t. 3.). Az alkarokat általában könyökben különböző mértékben behajlították, néhány esetben mindkét kar a vállhoz, illetve a mellkason keresztben az áll alá volt behajlítva.

Az avar kori sírok jellemző leletei az ovális karikájú, lengő csüngős fülbevalók, esztergált csont, illetve vas csőből készült tűtartók, poncolt díszű bronz karperecek, dinnyemag alakú, és többtagú rúdgyöngyök, öntött veretes övgarnitúrák. Ez utóbbiak között különleges, vidékünkön szokatlan formájú csüngővel szerelt veretek is előfordultak (345. sz. sír, IX. t. 6.). A veretes sírokat az Árpád-kori temetőtől távolabb eső területen, a 6268/12 hrsz-ú telek keleti vége felé találtuk. Az Árpád kori temetővel érintkező részen csupán a nőket temették felkészre, gazdag mellékletekkel, a férfi sírok általában melléklet nélküliek voltak, illetve egy-egy vas kés fordult elő bennük. A nők sírjában több esetben fordult elő mellékletként tojás (307., 349., 429. sz. sír, IX. t. 1.).

Érdekes a gyöngycsüngős és az „S” végű fülbevalók együttes előfordulása. A 429. sz. sírban egymásba fűzve került elő mindkét fülben egy-egy „S” végű és gyöngycsüngős fülbevaló-pár, a 437. sírban spirálcsőcsüngős fülbevaló volt „S” végű karikával együtt. A 402. sz. sírban szokatlanul nagy méretű, hólyagos többtagú gyöngyök voltak (IX. t. 2.).

A 305. sz. sírban a váz jobb térd mellett bronz pántos fa vödöröske maradványait találtuk. Az avar kori temetkezések minden esetben koporsósak, a sírok mindkét vége lemélyített, 1–2 esetben sírépítmény megléte valószínűsíthető (a sírgödör sarkaiban, illetve oldalában cölöpnymok – 355. sz. sír, IX. t. 5.). A koporsók általában ácsoltak voltak, egy esetben találtunk koporsóvasalásokat (374. sz. sír). Ez utóbbi sír formája eddig párhuzam nélkül áll, „álpadmalyosnak” neveztem el, ugyanis a sírgödör mindkét hosszanti oldalában (a bal oldaliban szélesebb) padmalyt alakítottak ki, azonban annak mérete nem volt elegendő a koporsó befogadására, a koporsót a fő aknában helyezték el.

A temető feltárását a 6268/12 hrsz-ú telken anyagi lehetőségek hiányában kénytelenek voltunk úgy végezni, hogy a magasan fekvő Árpád-kori temetőrészt teljes egészében feltártuk ugyan, de a mély avar kori sírok közül csupán azokat tártuk fel, amelyek várhatóan az épülő ház alá kerülnek, és ezáltal megsemmisülnek, illetve a későbbi kutatás számára elérhetetlené válnának.

Az Árpád kori temetőt archaikus vonásai, a benne előkerült leletek alapján Kaposvár közigazgatási területén előkerült legrégebbi ilyen korú temetőnek tarthatjuk.

Órtilos/Belezna – Zrínyi-Újvár

(Költő László)

Zrínyi-Újvár maradványai Somogy és Zala megye (Órtilos és Belezna községek) határán, egy, a Murával párhuzamos dombhát, az órtilos Szent Mihály hegy északi végén találhatóak (X. t. 2.).

A vár pontos helyével kapcsolatban csaknem egy évszázados vita alakult ki a történeti szakirodalomban, mivel az 1661-ben felépült palánkvár az 1664-es ostrom után a törökök teljesen lerombolták és az később sem épült újjá. Amikor az utókor figyelme ismét a vár felé irányult, annak maradványai már nem voltak beazonosíthatók, az egykorú metszetek némelyike pedig egyenesen félrevezető volt. Többen voltak, akik a mai Horvátországba, a Mura jobb partjára helyezték. A magyar történészek a bal parton, az órtilos Szent Mihály-hegyen vélték megtalálni a várat. Az előrelépést egy Esterházy Pál hagyatékából előkerült hadmérnöki vázlat jelentette. Ez alapján Hrenkó Pál térképtörténész beazonosította a vár feltételezett helyét (HRENKÓ 1979), amelyet Vándor László korábbi helyszíni kutatásai során talált késő-középkori cserepek alapján szintén erre a helyre feltételezett (VÁNDOR 1972. 498-912).

Vándor László az 1994-ben megjelent Nagykanizsa monográfiájának első kötetében már több mint két évtizedes kutatása eredményei alapján írhatta le: „Zrínyi-Újvár stratégiaileg igen jól kiválasztott ponton, a Mura és a Dráva összefolyásának közelében, a ma Beleznához tartozó Kakonyapuszta (korábban Kakonya nevű falu) fölé magasodó, a Mura folyóval párhuzamos hegyhát végén épült fel. A vár védelmét természeti körülmények is segítették, itt torkollott a Murába a Kanizsa folyó, és a hegyhát védelmét erősítette az ún. Visszafolyó-patak mocsaras völgye is...” (VÁNDOR 1994. 371)²⁶

A bizonytalanságokat elsősorban az erődítménynek a kortársak által is leírt nagymértékű elpusztítása és az 1950-es években a Jugoszlávia ellen épülő védvonal földmunkái okozták. A bizonyosság megerősítésében jelentős lépés volt a hadszíntér kutatók bekapcsolódása, és a vár környezetében végzett vizsgálatok eredményei (HAUSNER–NÉGYESI–PAPP 2005. 835-862).

A kérdést tehát véglegesen a helyszínen végzett hadszíntérkutató, a műszeres, és régészeti kutatások döntötték el, bizonyítva a történeti és terepbejárási adatok alapján feltételezett lokalizáció helyességét.

A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem (ZMNE) oktatóinak és hallgatóinak egy csoportja, a Magyar Hadtudományi Társaság (MHTT) Csata- és Hadszíntérkutató Szakosztálya, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HIM) közös kutatócsoportot hozott létre, mely a Somogy és Zala Megyei Múzeumok Igazgatóságai valamint Belezna és Órtilos Polgármesteri Hivatalai támogatásával kísérletet tett arra, hogy fellelje Zrínyi-Újvár 1664-es ostromának nyomait.²⁷

26 Ugyanitt. 109. jegyzetben a lokalizációval kapcsolatos irodalom rövid összefoglalása 394.

27 Négyesi Lajos-Nagy Rudolf-Padányi József: Zrínyi-Újvár ostromának nyomait kerestük <http://www.belezna.hu/index.php?mod=ujvar>

A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem munkatársai 2004, 2006, 2007 és 2011-es években készítettek műszeres felméréseket (X.t. 5–6.). A műszeres kutatás több mint száz leletet hozott felszínre. Köztük különböző méretű ólomgolyókat, ágyúgolyó repeszeket, gránát és bomba maradványokat. A leglátványosabb egy fel nem robbant bomba volt, melynek alapján annak egykori szerkezetét is meg lehetett állapítani (X. t. 4.).

A vár területén régészeti feltárássra három ütemben került sor, Vándor László (ZMMI) és Költő László (SMMI) vezetésével. A régészeti kutatás a 2006-os kisebb sáncátvágási kísérlettől eltekintve 2011-ben és 2012-ben folyt. Ez alatt az idő alatt a nagykiterjedésű erődítményen belül 102,5 négyzetmétert tártunk fel.²⁸

Az utóbbi két év kutatásának anyagi fedezetét a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága által pályázott, az NKA Műemléki és Régészeti Szakmai Kollégiumától elnyert összeg biztosította, az önrészt a Somogy- és Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, valamint Belezna és Órtilos önkormányzatai adták. A munkaerőt első sorban a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem oktatói és hallgatói biztosították. Mindhárom feltáráson részt vettek rajtuk kívül a Hadtörténelmi Intézet és a múzeumok munkatársai, egyen-egyen a SZATE és az ELTE régészhallgatói. A Katonaföldrajzi Tanszék munkatársai a topográfiai munkából vették ki részüket, míg a táborvezetői tisztelet Dr. Padányi József ezredes vállalta.

A 2006. évi kutatás a várat a dombháttól elválasztó árok szélének meghatározását szolgálta, a déli védművek vonalának meghatározása céljából végeztünk régészeti feltárást. Bár az árok helye fő vonalaiban azonosítható volt, a vár törökök általi felrobbantása, valamint az 1950-es évek erődítési munkálatai a felszíni formákat nagyon eltorzította. A kutatóárok kijelölése Nováki Gyula útmutatása alapján történt, azonosítani tudtuk az egykori várárok szélét, és a műszeres felderítés során ebben az évben került felszínre a hadszíntérkutatók által talált puskagolyók jelentős része is.

Az első nagyobb feltárássra 2010. július 21. és augusztus 12. között került sor a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával. A program „Zrínyi-Újvár sáncrendszerének, belső szerkezetének kutatása” címet viselte. Célja a központi plató és a keleti védőművek közötti terület átvizsgálása és a régészeti objektumok állapotának felmérése, a források alapján a 16. századra keltezhető castellum létezésének igazolása, illetve viszonyulása a 17. századi erődítményhez, valamint a várvédők maradványait rejtő várkút beazonosítása volt.

A területen a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Geoinformációs Tanszékének munkatársai előzetesen talajradaros vizsgálatot végeztek, az ennek során kapott mérési eredményeket felhasználva került sor az ásatási szelvények kijelölésére.

A 2011. évi feltárást július 14. és augusztus 29. között szintén a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával zajlott. Ennek során terveztük a 2010-ben megtalált kút mélyítésének folytatását, de mivel nem sikerült ehhez alkalmas szakembert találni, a 2010-ben előkerült barakképítmények kiterjedésének és szerkezetének vizsgálatára összpontosítottunk. A rendelkezésünkre álló munkaerő – régészhallgatók és egyetemi hallgatók – elsősorban a felületek aprólékos feltáráására adtak lehetőséget. Emellett a területen a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Geoinformációs Tanszékének munkatársai újabb talajradaros vizsgálatára alapozva egy újabb lehetséges kút helyének vizsgálatára vállalkoztunk.

A falak átlagosan 20 cm vastagok voltak. Alapvetően sövényfalak voltak, a vázuk talpgerendán nyugodott, ezekbe a sarkokon vastagabb, köztük vékonyabb faoszlopokat állítottak, melyeket vesszővel befontak, néhol deszkával borítottak, helyenként összeszőgeltek és betapasztottak. A talpgerendák általában egyszerűen a földre, néhány helyen azonban nagyobb folyami kavicsokra voltak fektetve. A falak maradványait különböző állapotban találtuk meg. Egyes helyeken már csak az alapozó árok volt megfigyelhető, de a néhány esetben a felmenő fal 30–50 cm-es magasságig megmaradt. Több esetben sikerült megfigyelni a faszerkezetek lenyomatait a tapasztásban (X. t. 3.), néhol viszont az elszenesedett vesszőfonatokat is sikerült dokumentálni. Az ásatási megfigyelések alapján valószínűsíthetjük, hogy az épületet az elhagyása előtt teljesen kiürítették.

A feltáráson előkerült leletek túlnyomó többségét kerámia alkotja. Az épületben talált kerámialeletek jó részét mázatlan, jól iszapolt agyagból készült, vöröses színű edények, tál alakú kályhaszemek, valamint kályhacsempék töredékei voltak. A kályhacsempék előlapját griffes, oroszlanos, lovagalakos ábrázolás, vagy növényi ornamentika díszítette (XI. t.)

Az ásatáson előkerült leletek közül fontosak a fegyverleletek (főképpen puska- és ágyúgolyók), melyek zömmel az ostrommal hozhatók kapcsolatba. Ezek közé tartozik egy, az épületek belsejében, a járószinten megtalált töltetlen bomba.

Kiemelkedően fontos az eddig egyetlen korabeli érem, III. Ferdinánd (1637–1657) által 1648-ban verett ezüst garas (X. t. 1a-b.). A 2010–2011. évi ásatás során előkerült leletanyag megismerésével fontos adatokhoz jutottunk a 17. század közepi régészeti anyag meghatározásával kapcsolatosan is, hiszen az itt talált tárgyak bizonyosan 1661. június 14. – 1664. július 7. között kerültek a földre.

A kutatás során előkerült ólom lövedékeken a MTA Debreceni Atommag Kutató Intézetében Kis Varga Miklóssal végeztünk elemanalízist, melynek során kiderült, hogy a török és a magyar puskagolyók elemi összetételében különbségek találhatók. Ez arra enged következtetni, hogy bár valószínűleg újrahasznosíthatták az ellenségtől megszerzett hadianyagokat, a hadviselő feleknek mégis saját nyersanyagforrással is kellett rendelkezniük.

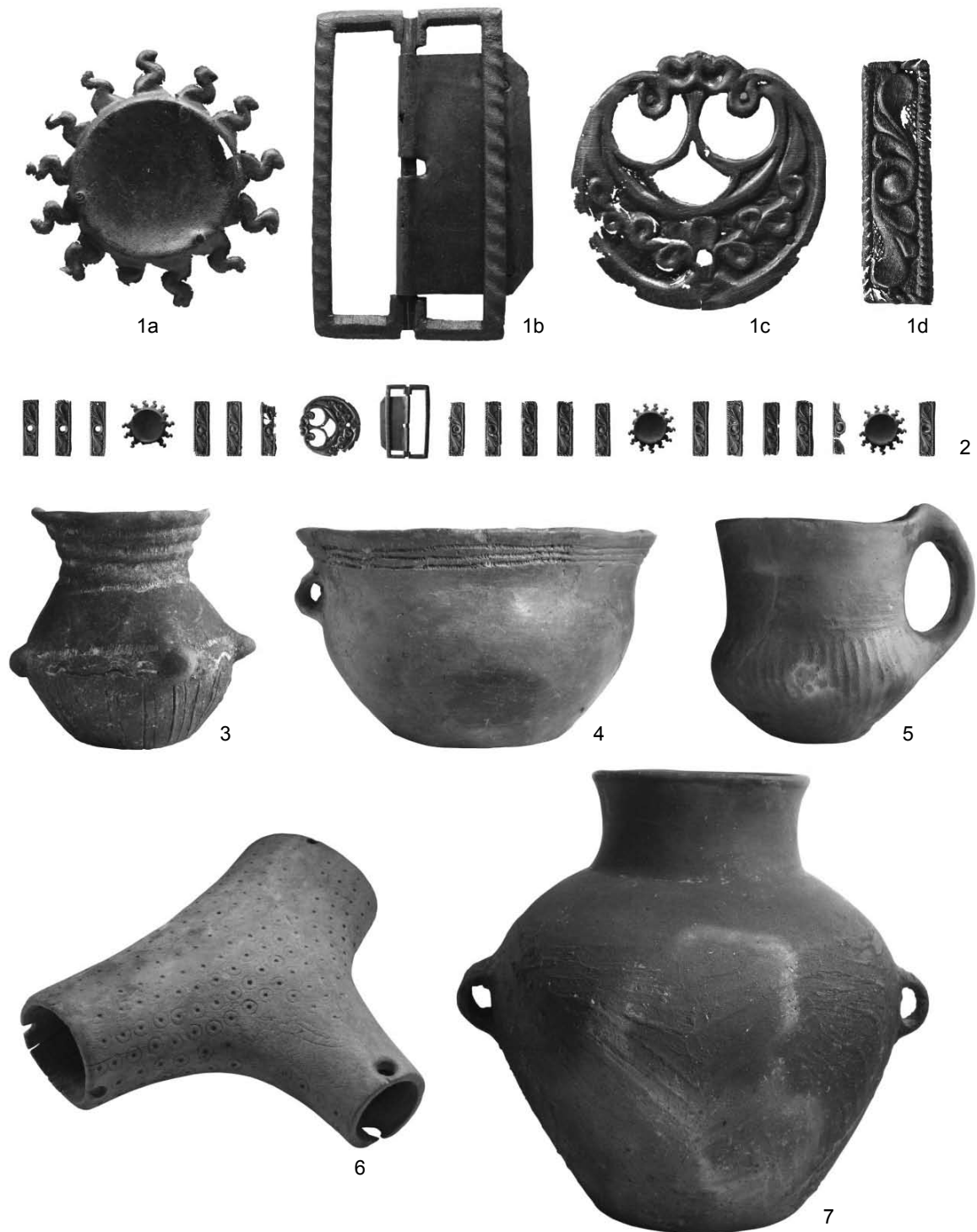
28 A Hadtörténelmi Intézet és a Múzeum által támogatott, 2006-ban végzett kisebb kutatásban közreműködött Nováki Gyula régész, és Szakács Géza régésztechnikus (ZMMI) Négyesi Lajos hadszíntérkutató, hadtörténész (HIM). A 2010. évi ásatáson Orha Zoltán régész (ZMMI), valamint Simmer Livia régész (ZMMI) vett részt. A 2011. évi ásatás közreműködői Polgár Balázs régész (HIM) Varga Máté (SMMI) régész technikus voltak.

Feltétlenül fontos lenne a feltárás folytatása, a vár belső szerkezetének, sáncrendszerének teljes tisztázása. Reméljük, erre a jövőben sor fog kerülni, mint ahogy arra is, hogy a részt vevő horvát és magyar intézmények, te-

lepülések szándéknyilatkozatának megfelelően bizonyos rekonstrukciós munkálatok is elvégezhetőek lesznek, az idegenforgalomba is bekapcsolhatjuk az immár teljes bizonyossággal azonosított történelmi emlékhelyünket.

Irodalom

- M. ARADI Cs. 2007: Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének létrejötte és megszilárdulása. Doktori (PhD) disszertáció 2007.
- BAKAY K. 2011: Somogyvár. Szent Egyed monostor. MNG. 2011 Budapest
- BÁRDOS, E. & GARAM, É. 2009: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek. – Monumenta Avarorum Archeologica. Vol. 9. Budapest 2009.
- BÓNA I. 1988: Vázlat a lakóházak történetéről a Kárpát-medencében. Bírálat Barabás Jenő: Fordulatok és korszakok a magyar népi építészetben c. doktori értekezéséről. – Ethnographia XCIX. Budapest, 1988. 401-411.
- BORSA I. 1998: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban. 1351–1370. – Levéltári közlemények Somogy Megye múltjából. 29. Kaposvár. 1998. 3–40.
- BUDAI BALOGH, T. 2009: Pannonische Grubenhäuser. Abriss der Römerzeitlichen Geschichte der Eingetieften Wohnhäuser. – In: Ex Officina. Studia in honorem Dénes Gabler. Győr, 2009. 77-110.
- CENCIC, J. 2004: Römische Wohnbauten in Carnuntum. – Carnuntum Jahrbuch 2003. Wien, 2004. 9-116.
- CSÁNKI D. 1890: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. 1890–1913. (IV. Fekete Nagy Antal, 1941.) II. Somogy megye. Budapest, 1890.
- DINNYÉS I. 1997: A Nyáregyházi 6. és 16. lelőhely szarmata házai. – In: Kutatások Pest megyében. Tudományos Konferencia I. Szentendre, 1997. 367-373.
- DONAT, P. 1988: Probleme der Erforschung Kaiserzeitlich-völkerwanderungszeitlicher Haus- und Siedlungsformen zwischen Elbe/Saale und Weichsel. – Slavia Antiqua XXX. Warszawa-Poznan, 1988. 1-50.
- DROBERJAR, E. 1997: Studien zu den Germanischen Siedlungen. Die Älteren römischen Kaiserzeit im Mähren. – Fontes Archaeologici Pragenses 21. Praha, 1997.
- GABLER D. 1980/1981: Forschungen in der Späteisenzeitlich-römerzeitlichen Siedlung von Szakály. – Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 10/11. Budapest, 1980/81. 71-101.
- GABLER D. 1982: Aspects of the Development of Late Iron Age Settlements in Transdanubia into Roman Period at Szakály. – In: Studies in the Iron Age in Hungary. B.A.R. International Series 144. London, 1982. 57-127.
- HAVASSY P. és G. VIZI M. 2004: Árpád-kori templom maradványai Regölyben. – In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 221-234.
- HAUSNER G., NÉGYESI L. és PAPP F. 2005: „Juhakol” a szőlőhegyen. Kísérlet Zrínyi Újvár helyzetének meghatározására. – Hadtörténelmi Közlemények 118.évf.3.sz./2005. 835-862.
- HO = *Hazai Okmánytár / Codex diplomaticus patrius*. Szerk. IPOLYI A. – NAGY I. – PAUR I. – RÁTH K. – VÉGHÉLY D. I–VII. 1865–1891. Győr
- HONTI ET AL. 2006: HONTI SZ. – FÁBIÁN SZ. – GALLINA ZS. – HAJDÚ Á. D. – HORNOK P. – SOÓS I. – MERSDORF ZS. – MOLNÁR I. – NÉMETH P. G. – POLGÁR P. – P. SZEŐKE J. – SERLEGI G. – SIKLÓSI ZS. – SIPOS C. – SOMOGYI K. 2006: Régészeti kutatások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán és a 67-es úton (2004–2005) Előzetes jelentés IV - Archaeological research on the Somogy county section of the M7 highway and on Route No. 67. Preliminary report IV. – Somogyi Múzeumok Közleményei 17. (2006) 7-70.
- HORVÁTH L. 1987: Késővaskori ház és település típusok Dél-Zalában. – Zalai Múzeum 1. Zalaegerszeg, 1987. 59-81.
- HORVÁTH P. és TÓTH ZS. 1993: Csatok és könyvveretek a könyvtáblakon: történeti áttekintés. – In: Horváth P. – Kastaly B. – Tóth Zs. szerk. A könyv- és papírrestaurátor tanfolyam jegyzetei. 5-103.
- HRENKÓ P. 1979: Zrínyi-Újvár (Újzerinvár) helyszínrajzai nyomában. – Geodézia és Kartográfia 1979. 2. szám, 119-134.
- H. KOCZTUR É. 1972: Újabb adatok Gorsium őslakosságának háztípusaihoz. – In: Folia Archaeologica 23. Budapest, 1972. 43-57.
- KOCZTUR É. 1964: Somogy megye régészeti leletkatasztere. Régészeti füzetek. II/13. (1964) 1-163.
- KÖLTŐ L. és BAJZIK A. 2008: Kora Árpád-kori temetőrészlet egy kaposvári lakóparkban. Előzetes jelentés az Ezüsthárs lakópark közműberuházások által érintett területének régészeti feltárásáról – Early Árpád-era cemetery section in a housing park in Kaposvár. Preliminary report on the archaeological survey of areas affected by public utilities instalment in the Ezüsthárs housing block. Somogyi Múzeumok Közleményei 18: 171-224.
- KUMOROVITZ L. B. 1953: Veszprémi regeszták, 1301-1387.
- KUZMOVA, K. 1980: Nižinné sídliska z neskorej doby Laténskej v Strednom podunajsku. – Slovenská Archeológia XXVIII/2. Bratislava, 1980. 312-337.
- LEUBE, A. 1992: Studien zu Wirtschaft und Siedlung bei den germanischen Stämmen im nördlichen Mitteleuropa während des 1.-5./6. Jh. u. Z. – Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift 33. Berlin, 1992. 130-146.
- LUKCSICS P. 1931: XV. századi pápák oklevelei. I. 1931. Budapest
- MAGYAR K. 1985: Az utolsó magyar polihisztor. Fonyód régésze: Bacsák György – In: Fonyód története. Szerk. Kanyar J. 5-23.
- IRÁSNÉ MELIS K. 1986: A Mátyás kori budai királyi könyvkötőműhely leletei. – Művészettörténeti Értesítő 1985. XXXIV. Évf. 1-2: 48-60.
- MIKLÓS Zs. és VIZI M. 1999: Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról. – Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen im mittelalterlichen Marktflecken Ete. – Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 21: 207-269.
- MON. ROM. = FRANKÓI V. és LUKCSICS J. (szerk.): Monumenta Romana Episcopatus Vesprensiensis. I–IV. 1896–1907
- MON.VAT. = FRANKÓI Vilmos (szerk.): Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. 1-5. 1887-1889. Budapest
- NAGY Á., GALLINA ZS., MOLNÁR I. és SKRIBA P. 2001: Késő Árpád-kori, nagyméretű, földbemélyített építmények Ordacsehi-Bugaszeg. – Grosse, gegrabene Bauten in Ordacsehi-Bugaszeg aus der späten Arpadenzeit. – In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerk.: Cseri M. – Tárnoki J. Szentendre-Szolnok 2001, 187–220.
- NÉGYESI L., NAGY R., és PADÁNYI J.: Zrínyi-Újvár ostromának nyomait kerestük <http://www.belezná.hu/index.php?mod=ujvar>
- NÉMETH P. G. 2007a: A Balaton déli partvidéke és a Dél-Dunántúl a római korban. – In: Gördülő Idő. Kaposvár, 35-40.
- NÉMETH P. G. 2007b: A Balaton déli partvidéke és a Dél-Dunántúl a vas korban. – In: Gördülő Idő. Kaposvár, 2007. 41-46.
- OTTOMÁNYI K. 2007: A pátyi római telep újabb kutatási eredményei. – Studia Comitatensia 30. Régészeti Tanulmányok. Szentendre, 2007. 7-239.
- OTTOMÁNYI K. 2005: Die spätlatenezeitlich-römische Siedlung von Budaörs. – Acta Archaeologica Hungarica LVI. Budapest, 2005. 67-132.
- PEST: Pest megye monográfiája. I. kötet. Első rész. A kezdetektől a honfoglalásig. Pest megye régészeti emlékei. Szerk.: Fancsalszky G., Budapest, 2007
- T. SZÓNYI E. 1996: Römerzeitliche Altansässigensiedlung von Ménfőcsanak (Umgebung von Győr) – Arheologica Vestnik 47: 249-256.
- VÁNDOR L. 1972: A Mura völgy magyarországi szakaszának településtörténete, 1972. Szakdolgozat. ELTE Régészeti tanszék Könyvtára, Göcseji Múzeum Adattár. 498-912.
- VÁNDOR L. 1994: Nagykanizsa története a honfoglalástól a török alóli felszabadulásig Nagykanizsa. Városi monográfia. Első kötet. Nagykanizsa 1994.
- VÉGH J. 1974: Vég J. (szerk.): Somogy megye földrajzi nevei. 1974. Budapest.

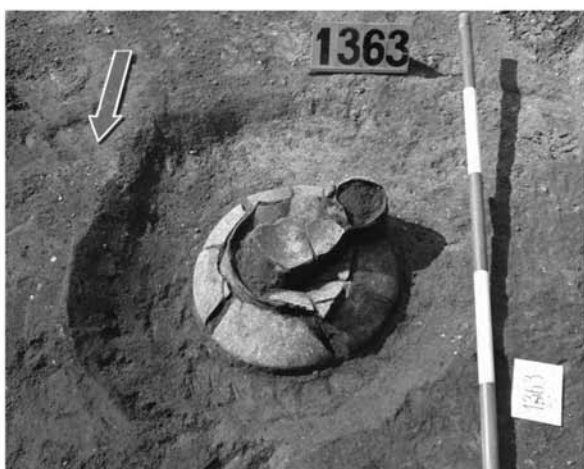
I. tábla: 1-2. Kisberény - Helai-dűlő: Övveretek az 5. sírból és övrekonstrakció;
3-5. Kaposvár-Kisgát III. ütem: 3-4. bronzkori edények, 5. késő-réz kori bögre; 6. Csont sótartó a Vörs-B temetőből;
7. Korabronz kori sírmelléklet Zamárdiból

1

2

3

4

5

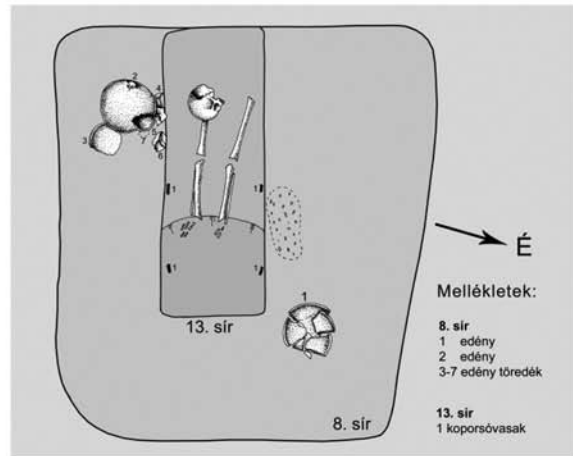

6

II. tábla: 1-2. Kaposvár-Kisgát: Nagyméretű korabronzkori objektum és kora-újkori sír;
3-4. Vörs-Battyáni-disznólegelő: Az 1363. későbronzkori urnasír és az 1364. padmalyos avar sír;
5-6. Hollád körforgalom: Kora-Árpád-kori kemence és félig földbeásott építmény

1

2

3

4

6

5

III. tábla: 1-6. Zamárdi-Réti-földek, 2008: 1-4. A 8. korabronzkori sír és edénymellékletei;
5. A temetőrészlet feltárása; 6. A 79. avar sír

IV. tábla: 1-3. Kaposvár-Kaposfüred 67/13. lelőhely: kelta sír; edény és vasfibula a sírból;
 4. Gyékényes – Fehér-dűlő: középső rézkori edény; 5. Siófok-Körforgalom, avar-kori kemencebokor;
 6-7. Szőkedencs-temető: A 700 éves hársfa a feltárás részletével és a templom szentélye északról

1

2

3

4

5

6

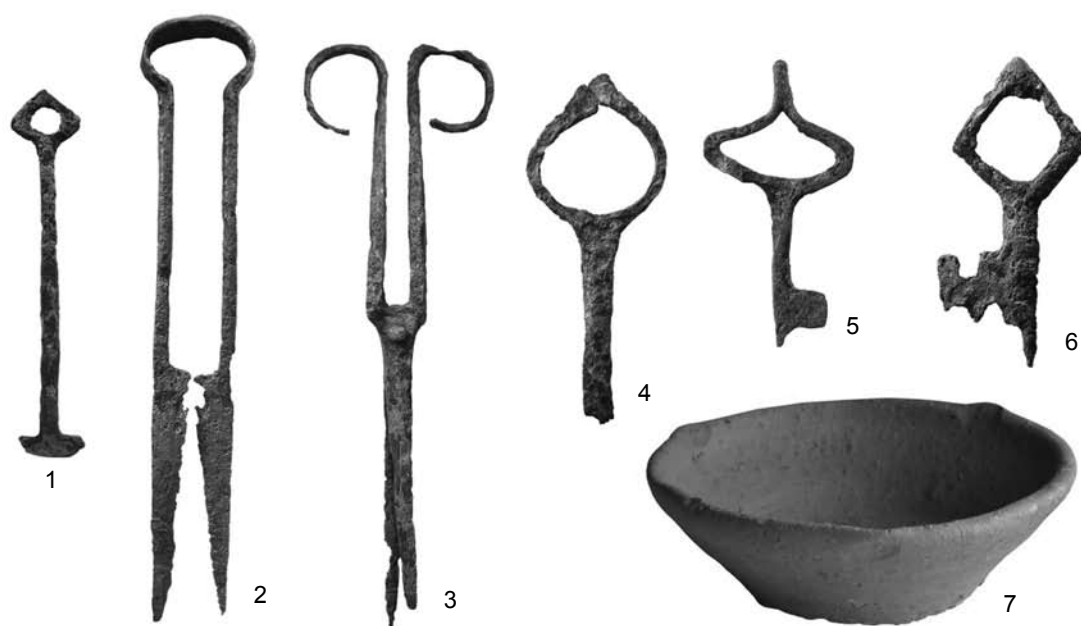

7

8

V. tábla: 1-6. Iharos-temető: Középkori bronz könyvveretek és könyvcsat, gyűrűk és kereszt a feltárásból;
7. A templom feltárása; 8. A templom körüli temető részlete

8

9

10

11

VI. tábla: Lulla-Büdösälja: 1-6. Középkori ollók és kulcsok; 7. Cserépmécses;
8. Árpád-kori kemence; 9. Kelta kemencebokor; 10. Kora újkori téglaegető kemence;
11. Árpád-kori földbevált épület

1

2

3

4

5

6

VII. tábla: Lulla-Jabapuszta DK: 1-2. Kora római edényégető kemence és metszete;
3-6. kora római földbe mélyített épületek

1

2

3

4

5

6

VIII. tábla: Lulla-Jabapuszta – Jóreménység Tsz: 1-2, 6. Késő rézkori gödrök, állattemetkezésekkel; 3-4. Késő rézkori áldozati gödrök; 5. Nagyméretű késő rézkori objektum bontása

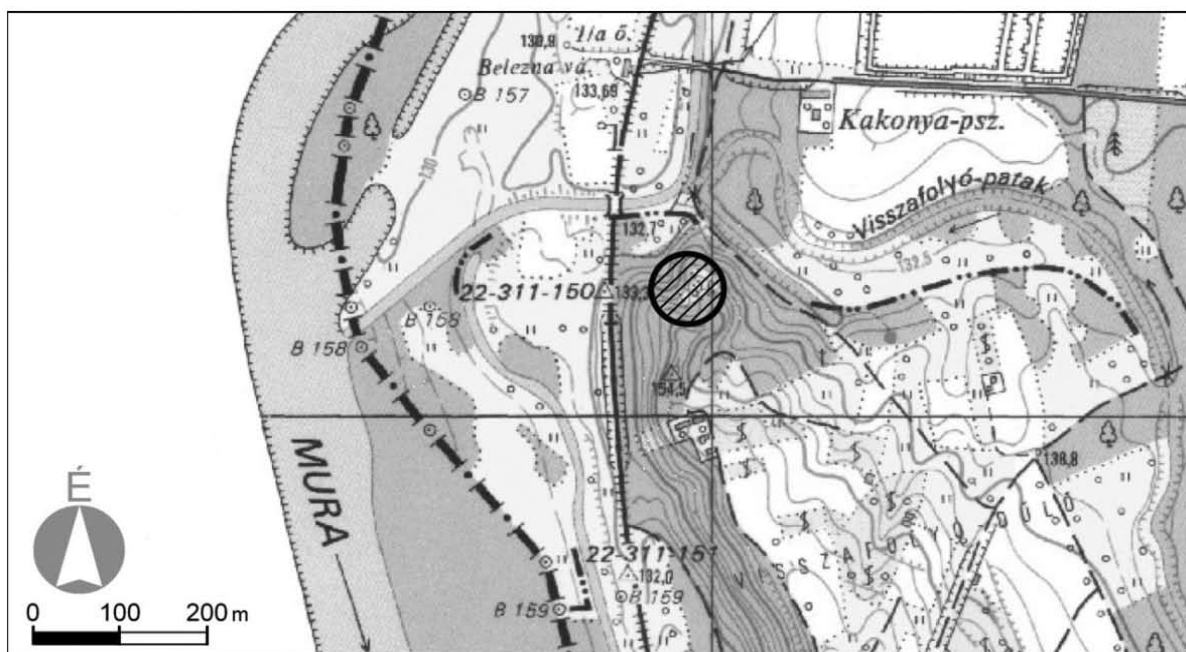
IX. tábla: Kaposvár-Kertészeti: 1-2, 5-6. avar temetkezések; 3-4, 7-8. Kora-Árpád-kori sírok
1. 429. sír, 2. 402. sír, 3. 231. sír, 4. 418. sír, 5. 355. sír, 6. 345. sír, 7. 334. sír, 8. 252. sír

1

2

3

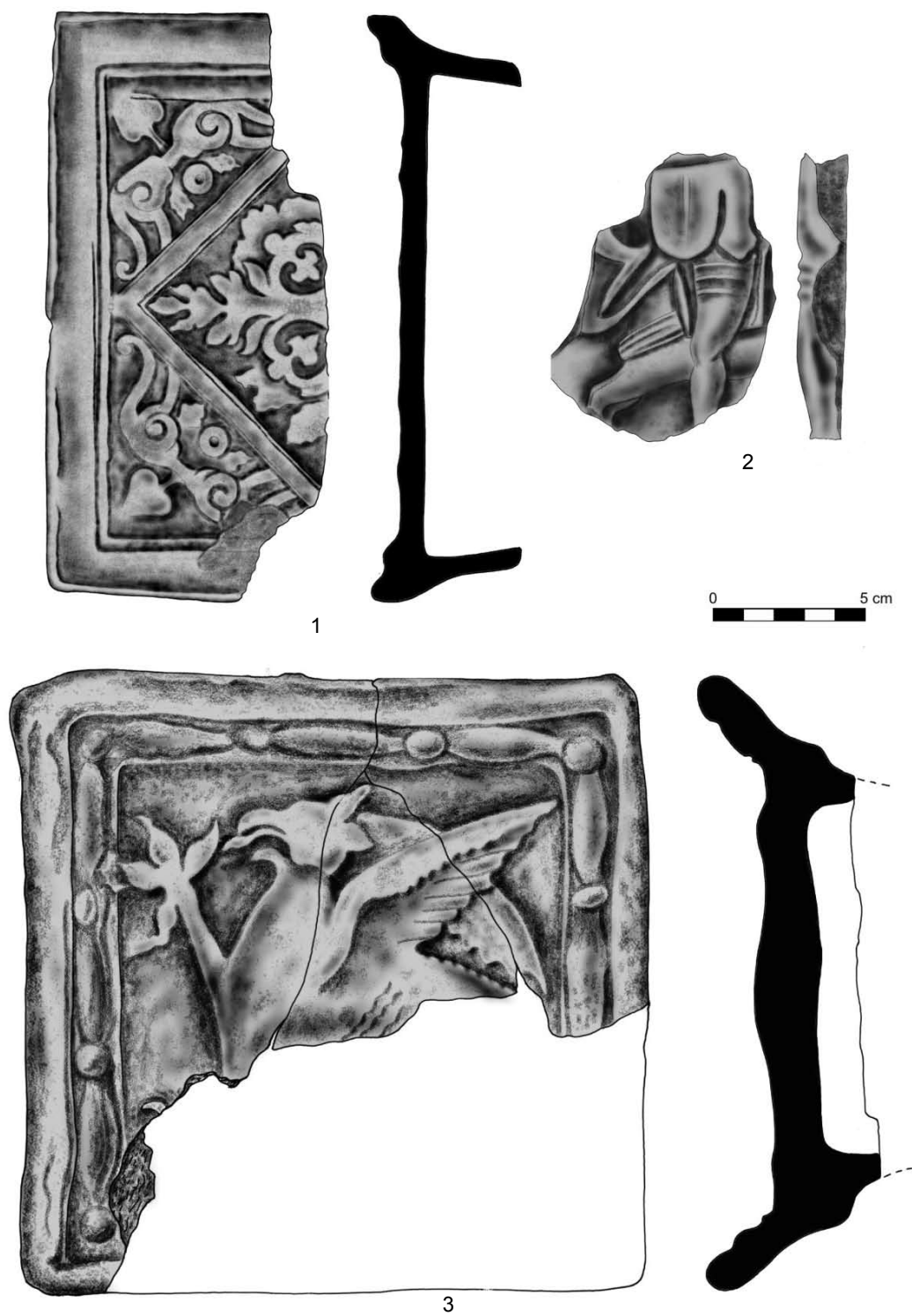
4

5

X. tábla: Órtilos-Zrinyi-Újvár

1. II. Ferdinánd garasa, 2. félkész puskagolyók; 3. A lelőhely és környezetének térképe;
4. Faszervezet lenyomata a várban; 5. A vár felmérése

XI. tábla: Mázas kályhacsempék a várból

A Transzcendens megnyilvánulása: kultusztárgyak Balatonőszöd-Temetői dűlő Boleráz/badeni településen¹

HORVÁTH TÜNDE

MTA Régészeti Intézete
H-1014 Budapest, Úri u. 49.

„Véleményünk szerint a vallásos jelenség, élmény legalapvetőbb jellemzője, amelyet minden megközelítésnek figyelembe kell vennie, nem más, mint a transzcendencia. Ha figyelembe vesszük a vallásos élmény központi referenciájának homályosságát, titokzatosságát, akkor ez a megnevezés emeli ki leginkább annak alapvető jellegét, vagyis azt, hogy mindig máshol helyezkedik el. Ez a szó ezt jobban kifejezi, mint a Szent, Numínózus, Isteni, vagy Mana. Ahhoz, hogy egy külön kultúrán belül vagy kultúrák egy külön csoportjában alaposan megvizsgálhassuk, a legkevesebb, ami a kutatótól elvárható, hogy kész legyen felismerni a transzcendenst megnyilvánulásainak kulturális sajátosságain keresztül, és azokon túl is.” (ISSIAKA-PROSPER LALÉYÉ, IN: RIES 2003, 307-312.)

HORVÁTH, T.: *Manifestation of the Transcendent: Cult Objects at the Boleráz-Baden settlement of Balatonőszöd-Temetői-dűlő.*

Abstract: in the large settlement of Boleráz-Baden culture at Balatonőszöd-Temetői dűlő site we excavated many finds described as cultic objects in the archaeological publications. The exact descriptions and complex analyses of the finds and their features, circumstances give new informations for the sacred life of the Late Copper Age.

Keywords: Boleráz and Baden cultures, anthropomorph figurine, housemodel, pintadera.

Bevezetés

2001–2002 folyamán tártuk fel Balatonőszöd-Temetői dűlőben az M7 autópálya S-10 jelzésű csomópontját. A feltáráson más kultúrák és korszakok mellett egy késő rézkori nagy kiterjedésű, hosszú életű, jelentős település jelentkezett markánsan,² amely Viera Němejcová-Pavúková rendszerében az IB bolerázi fázistól a badeni III. fázis végéig/IV. elejéig élt.³ A település különleges, a vallástörténeti munkák szerint rituális, szertartásokon használt tárgyait mutatjuk be ebben a munkánkban (1./ antropomorf kisplasztikák; 2./ épület/oltármodellek; 3./ pecsétlők; 4./ ismeretlen tárgytípus: láb-modellek),⁴ előtérbe helyezve a lelőhelyen feltárt új lelet-típusokat, és hangsúlyt fektetve az utóbbi évek friss kutatási szempontjaira. Célunk, hogy a leletek aprólékos leírásával, előkerülési körülményeik figyelembe vételével, és tágabb környezetük elemzésével további adalékot szolgáltatassunk a bolerázi és badeni kultúrák egykori hitvilágához, kapcsolódva a transzcendens meg-

nyilvánulásának más munkáinkban tárgyalt köréhez (HORVÁTH 2004; 2004a; 2006; 2010).⁵ Mivel a vizsgált kultúrák rituális tárgyainak nagy része szórványként látott napvilágot, a balatonőszödi leletek felsorolt részleteit különösen fontosnak tartjuk.

Antropomorf kisplasztikák

„Atipikus” badeni figurák

Térplasztika.

– *Szórvány, a lelőhely keleti részéről, közvetlenül a vízpart melletti területéről, nyelés közben, 955. gödör környékéről, Badeni kultúra, feltehetően korai badeni.*

Antropomorf kisplasztika/szobrocscsa. Anyaga szürkésfeketére égetett agyag, kavicsszúalékkal soványított, külső felületén sárgásbarna, fényezéssel, amely a tárgy felületének jó részén lekopott.

Hengeres, felül kissé elkeskenyedő végű agyagtárgy, mindkét végén lekerekített végződésekkkel, az alsó enyhébben domború, szélesebb, talpszerű. A teljes emberi testet megjeleníti. Középtájon a test ujjal becsípott: ez a deréktáji részt imitálja. Felül két, egymás felé irányuló és egymáshoz viszonyítva megközelítőleg függőleges irányú becsipés látszik, mintha a szobrocscsa feje-arca lenne nagyon sematikus módon megjelenítve. M.: 42 mm, szélessége a talpán 25 mm, a tetején: 23 mm (1. kép 1).

A szórványként előkerült idol egész emberalakot ad vissza, és ez az ábrázolási forma meglehetősen ritka a badeni kultúrában.⁶ A kisplasztika legjobb formai párhuzamait Hlinsko-ról ismerjük. A 152. objektumból előkerült, proto-bolerázi fázisba sorolható antropomorf szobrocscsa esetében Jiří Pavelčík hangsúlyozta a Lengyel kultúra (é.: Lengyel V: Ludanice kultúra) örökségét (PAVELČÍK 1982, Abb. 1-2).

1 A tanulmány az OTKA F-67577 és PD-73490 számú pályázatok támogatásával készült. Német nyelvű változata a Praehistorische Zeitschrift 85, 2010. számában érhető el, 79–119.

2 A lelőhelyet általánosságában tárgyaló eddigi publikációk: HORVÁTH 2004b; BELÉNYESY–HORVÁTH 2004; HORVÁTH 2006a; HORVÁTH–S. SVINGOR–MOLNÁR 2006; IBIDEM 2008; BELÉNYESY–HORVÁTH 2007; HORVÁTH 2010; 2010a; 2010b.

3 A leletek tipológiai besorolását V. Němejcová-Pavúková rendszerében végeztük, vö.: NĚMEJCOVÁ–PAVÚKOVÁ 1981; 1991.

4 A lelőhelyen feltárt, férfiarcot formázó agyagmaszk-töredéket – bár e tárgykörbe tartozna – más, önálló munkáinkban már tárgyaltuk, ld.: HORVÁTH 2002; 2002a; 2002b; 2004; 2010.

5 Csatlakozunk Issiaka-Prosper Laléyé idézett véleményéhez, és úgy véljük, a Transzcendens a balatonőszödi településen az emberi és állati áldozatokban, a szertartási edényekben és szertartási tárgyakban jelenik meg.

6 Hasonló figurák: Ózd-Kőaljtető, Kakaslomnic/Velká Lomnica: BONDÁR 1999, 3. kép/3, 4. után.

Végletekig leegyszerűsített antropomorf ábrázolás-ként említhetünk egy hasonló plasztikát Szeghalomról, amelyet merice vagy fedőfogó töredékének határoztak meg (BONDÁR 1999-2000, Abb. 2.2).

– 458. gödör, 58/26 szelvény, Badeni IIA-B. fázis. A gödör metszetben két rétegre válik. Betöltésében nagy mennyiségű (4 kg) kerámiatöredéket tártunk fel, köztük említésre méltó egy ép füles tálka, 4 db agyagkanál-töredék, orsógomb, valamint 3 db, épületmodellként meghatározott lelet töredéke. A gödör közelében nem található olyan objektum, amelynek leletanyaga vele összekapcsolható lenne. A gödröt magát feltehetően „szakrális szeméttel” töltötték fel.

1. értelmezés: férfi-figura.

– idol alsó részének töredéke, formája ovális, karcolt díszítéssel és plasztikus rátétekkel. Finom szemcsés agyagból készült meszes soványítással, maggal égetett. A szobrocscsa töredéke a test alsó, csípő-fartáji tájékát ábrázolja, deréktól lefelé. Az előoldal durva felületű, középtájon enyhén kidomborodik, apró növényi szálcscsák okozta benyomódások láthatók a felületén. A jobb oldalperemén két mélyebb, szélesebb, ferde bevágás fut, a felső vonalhoz rá merőlegesen egy rövidebb, az oldalperemmel párhuzamos sáv is látható. Nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy régi, még a tárgy élete során szerzett, vagy utólagos sérülésről, esetleg díszítésről van-e szó. A jobb oldalperem alsó részén friss sérülés található. Az alsó, elkeskenyedő részen régi törést láthatunk, ott, ahol az idol teste lábokban folytatódna. E fölött a rész fölött egy hanyagul formált, enyhén kiemelkedő plasztikus dudor van, amely talán a szobrocscsa nemét volt hivatva jelölni (elsődleges hímnemű jelleg: herék?).

A dudor feletti részen, a test középtengelyében egy alig bekarcolt, egyenesen álló helyzetű háromszögletű ábra (tör?) látható. Amennyiben tör, körvonalai és nyelének vonala van megjelenítve, meglehetősen elnagyoltan és sekélyen. Széles vállú, trianguláris formájú, fémből készült változatot ábrázolhat. A tör hegye a férfi nemi szervéig ér. A bekarcolás ugyanazzal a technikával készült, amelyet a lelőhelyről ismert más tárgyak (oltármodellek, edények) díszítése során láttunk: a még képlékeny agyagba való szerves növényi száruk benyomásával. A sekély lenyomatban most is láthatók a szerves anyag vékony belső szövetszála. A felső, deréktáji rész ferde vonalban törött. Az idol hátlapja sötétebbre égetett, felülete gondosabban elsimított, középtájt, nagyjából a fenékvágásnak megfelelő helyen két egymásba tapasztott plasztikus kiemelkedés van, amelyből a felső dudor teteje letörött, az alsón pedig középen, hosszanti irányban mélyebb, keskeny vágatot látunk. Talán valami konkrét funkcióval rendelkezett, pl. ennek segítségével csatlakozott sík felülethez (falhoz). Hasonló kialakítást láthatunk egy Vučedol-i idolon (KALICZ 2002, Abb. 20/1.). M.: 79×54×9 mm (2. kép).

Az első értelmezés szerinti típus formai párhuzamát Cernavodă-Dealul Sofia leletében találjuk meg.⁷ A Satu

Nou-i idol kiképzése és megformálása inkább hasonló a női idolkéhoz: mind a két melludor, mind a mellék között viselt egyes keresztzalag ezt a benyomást érzékelteti. További, más jellegű, férfit ábrázoló idolkat ismerünk Vel'ká Lomnica/Kakaslomnic, Nemčianý, Bogojevo/Gombos badeni lelőhelyekről (BONDÁR 1999, 47).

A Cernavodă-i idol alakja szintén a női idolkéhoz lenne hasonló, ám férfi nemi szervét egyértelműen jelölték egy plasztikus kis bütyökkel. Mindkét idol a háromszögletű tört a mellék között, a gyomor-has tájékon viseli. A tört sematikusan bekarcolták, a vállon átvett szalaghoz kapcsolták, ill. az mellett függött. A törvislet idol-ábrázoláson való megjelenése arra utal, hogy annak szakrális vetülete lehetett (a tör, mint attribútum/státusz-szimbólum jelenik meg), illetve, hogy presztizs-tárgyként kezelhették (tulajdonosát pedig kultusz-cselekmény főszereplőjeként, harcos szimbólumaként, ENĂCHESCU 2004, 51).

2. értelmezés: hermafrodita.

– ebben a változatban az idol előlapja a sötétebb, gondosan elsimított oldal. A két egymásba tapasztott bütyök nem tudjuk, milyen anatómiai szervet vagy egyéb tárgyat jelenít meg, nem ismerünk párhuzamot erre az ábrázolásra. Az idol hátoldala a világosabb, durvább, sérült és háromszögletű benyomást tartalmazó oldal.

A 2. értelmezés szerint az idol alakja megfelel a Balatonszemes-Szemesi berek lelőhelyen, a 709. objektumban talált majdnem ép idolkának (lába hiányzik, ld. BONDÁR 2007, 120. kép/3.), a balatonöszödi lelet e típus alsó részének töredéke. A balatonszemesi lelet a korai-klasszikus badeni kultúrához tartozik, hasonlóan a Balatonöszödihez. Miután az alsó rész előlapján látható kettős, egymás alatti dudorról nem dönthető el funkciója vagy jelentése, a felső oldaltalag pedig hiányzik, nem egyértelmű, hogy férfit vagy nőt ábrázoló idoról van-e szó (BONDÁR MÁRIA szerint férfit és nőt ábrázol egyszerre: azaz hermafrodita). Ebben a változatban a hátoldalra kerülő tör-szerű benyomás szintén párhuzam nélkül állna: nem ismerünk olyan idolt, amelynek hátoldalán tüntették fel a fegyvert. Az alsó rész dudorja, amelyet az első változatban a férfi elsődleges nemi jellegének nevezünk, itt a lábrész csatlakozását látna el (BONDÁR 2006, 112, 8. kép/6).

Hasonlót közölnek Branč/Berencsváraljáról azzal a különbséggel, hogy itt az idol alsó része egy kissé kiszélesedő, talpszerűen kiképzett, széles és egyben hagyott részként jelenik meg (NOVOTNÝ 1981, Abb. 2.7).

A balatonöszödi idol formája a töredék alapján – mint láttuk – többféle elképzelést is megenged. Már az is kérdés, hogy melyik oldalát tekintsük elő-, és melyiket hátlapnak. Kritikus kérdés bármelyik értelmezés szerint is a törszerű ábrázolás elfogadása, mivel olyan gyengen és elmosódottan jelenik meg, hogy véletlenszerű sérülésnek tűnhet, illetve az idol tartós, intenzív használatának következménye is lehet. Oka lehet azonban a Cernavodă III. kultúrán keresztüli többszörös átvétel is, amely jelentésvesztéssel járhatott. A tör-körvonalak megjelenítésének módja miatt zárom ki a véletlen lehetőségét, ugyanis ez a díszítés-technika (szerves szálas

⁷ Románia, Cernavodă III. kultúra: KALICZ 2002, 20, Abb. 22/6; ENĂCHESCU 2004, 51, Fig. 5/2, 4. Férfit törrel ábrázoló idolkat eddig Satu Nou és a fent leírt Cernavodă lelőhelyekről ismertek (KALICZ 2002, 20, Abb. 22/5a, b, 7.).

anyag agyagfelületbe történő nyomása) látható más, Balatonőszödről származó agyagtárgyon is.

Az első értelmezés szerint a férfit törrel ábrázoló idol a badeni kultúrában elsőként fordulna elő. A fegyver alakját nézve a sármelléki szegecsezés réztör lehetett hasonló hozzá (M. VIRÁG 1999, 33, 2 kép/2a, b).

Ismerve a korszak és a kultúra fémszegénységét, a román kutatók azt feltételezik, hogy a tör (és maga a fém-nyersanyag is) az Usatovo kultúra területéről származik. A román kutatók megfigyelték, hogy a Prut folyó vonaláig ebben az időszakban a régészeti lelőhelyeken nagyon kevés fémtárgy került elő, míg a Pruttól keletre fekvő területeken számos. Christina Enăchescu szerint a Cernavodă III. kultúra idoljainak lapos alakja, realiztikus megformálása, a diagonális bevésést díszítés, és a keresztzalag is keleti területeken élő kultúrák (Cucuteni–Tripolje) befolyását tükrözi vissza (ENĂCHESCU 2007, 116, 25. lábjegyzet).⁸

Ha a második értelmezési lehetőség bizonyul helytállóknak, úgy egy már meglevő badeni idol-típus új alvariánsa jelenik meg, kettős dudorral a hátlapon. Ebben az esetben nem dönthető el, hogy férfit vagy nőt jelenít-e meg: mégis valószínűbb férfinak vélni.

„Tipikus” badeni figurák: női idolk (lapos, fejnélküli, cserélhető fejű, Thesszáliai-típusú idolk)⁹

– 1088. gödör, 50/12 szelvény, 925. kultúrréteg alatt, badeni III. fázis. Mellette a 1072–1096. gödörkomplexum, ahol egy félbetört férfiarcot ábrázoló agyagmaszk került elő (vö.: HORVÁTH 2004; 2010).¹⁰

Sötét színűre égetett agyag, finom homokkal soványított. A belső törésfelületen jól látható az idol kialakításának technikája: vékony, lapos agyaglapot hajtottak egymásra ugyanazon a módon, amelyet az épületmodell-töredéknél is megfigyeltünk.

Női lapos idol csípő-fartájék-töredéke. Mindkét felületén karcolt, hátoldalán erős, frontális oldalán halvány vörös festés nyomaival, a kettő együttese a nő viseletét/ruháját jeleníti meg. A legszélesebb csípőrészen csúcsával lefelé forduló háromszög bekarcolt motívuma látszik az elülső lapon, amely viseletet (pl. kötényt), de elsődleges nemi jelleget is jelölhet. A háromszögletű díszítés töredékét a szobrocscsa oldalpereméig kifutó háromszögletű, folyamatos bekarcolások kísérik, ezért inkább viseletre gondolunk. Az idol hátoldalán a csúcásra fordított rombusz-alakú, folyamatos bekarcolások a

felső részen hosszanti sávokba vannak rendezve, függőleges bekarcolások választják el őket egymástól. Az alsó részén a rombuszok perspektívikusan torzulnak, és válaszvonalak nélkül kitöltik a teljes rendelkezésre álló felületet. Mindkét részen láthatók a vörös festék maradványai, a rombuszok belsejében, és azon kívüli területeken is. M.: 84×63×20 mm (3. kép).

– 1654. gödör, 43/10,11 szelvények, 925. kultúrréteg alatt, badeni II.A, átmeneti fázis? A gödörben 2 kg kerámiatöredéket tártunk fel, közülük kiemelendő egy belső oldalán piros festékes, kettőtört, feltehetően festéktárolásra használt kiskorsó, és egy füles tálka. A gödör a 1612. többrétegű, és a 1649. 1915. emberi temetkezéseket őrző gödrök közt helyezkedik el (vö.: HORVÁTH 2004a).

Női lapos idol csípő-töredéke a láb piciny, előrenéző, nyúlványyszerű jelzésével. Szürkés-vörös színűre égetett agyag, felületén lángcirommal, hosszában simított, csillámos homokkal és kerámiazúzalékkal soványított. Díszítetlen, a csípőrész lekerekített vonalú, hangsúlyos. M.: 85×91×13 mm (4. kép).

– 1988. gödör, 54/31 szelvény, badeni II.A, átmeneti fázis? 14 kg kerámiatöredéket tártunk fel a gödörben, valamint őrlő- és csiszolókövek töredékeit. A gödör a 2058, 1992, 2116, 2102. emberi csontvázakat őrző gödrök között (vö.: HORVÁTH 2004a), a 1998. gödör mellett (amelyben kocsimodellről letört ökörfej-protomé volt, vö. HORVÁTH 2010 in print) található.

Női lapos idol csípő-láb töredéke. Szürkés-barnára égetett agyag, csillámos homokkal és kerámiatöredékekkel soványított, simított, maggal égett. Elöl függőleges, folyamatos zezzug-vonalakkal háromszög keretben bekarcolt kötény-minta díszíti, lábai pici nyúlványként végződnek, hátsó oldala díszítetlen, a csípőrész lekerekített vonalú, hangsúlyos. M.: 70×90×10 mm (5. kép).

– 2341. gödör, 54/29 szelvény, jellegtelen (bolerázi IB-C-IIA?). A gödörben kerámiatöredékek mellett kiskérdőző tibiájából készült árat, kőbalta- és őrlőkő töredékeket találtunk. A gödör a 1976. gödör (benne rhyton-töredék, vö. Horváth 2010a) mellett, a 647, 2102, 2116. emberi csontvázakat őrző gödrök között fekszik (vö. Horváth 2004a).

Női lapos idol derék és csípőrész felőli töredéke. Szürkés-barnára égetett agyag, fényezett, kerámiazúzalékkal soványított. A frontális oldalán a derékvonaltól felfelé 4-es kannelúrázás-köteggel megoldott keresztzalag-ábrázolás látható, derékvonalán bekarcolt 3-as vékony vonalköteg jelzi az övet, alatta két sorban hasonló vékony, bekarcolt vonalakkal cikcakk-minta jelzi a kötényt vagy nemi szervet. A hátoldalán csak a keresztzalag-ábrázolás látható, a csípőrész díszítetlen. M.: 65×70×10 mm (6. kép).

– 2596. gödör, 46/26, 27 szelvények, 1379. kultúrréteg alatt, bolerázi/korai badeni (I.B-C-II.A. fázisok). Ép tál került elő a gödörből. Leletanyaga összetartozik a 49/30 szelvényben található 2442. gödör leletanyagával. A gödörben állatcsontból mért radiokarbon adat: Kr.e. 2940–2900 1σ. A 2596. gödör a 2581. és 2595. gödrök mellett található, mindkettőben pecsétlőket tártunk fel (a gödrök és leletek leírását ld. lejjebb).

8 Az analógia alapja a Berești és Avrămeni lelőhelyekről előkerült Cucuteni idol, ld. GIMBUTAS 1974, 51, Fig.10; LAZAROVICI 2005, Fig.10.

9 A szakirodalom többfajta elnevezést használ (ld. fent, a zárójelen belüli felsorolást). Az első ilyen típusok Çatal Hüyükből ismertek, a 6. évezred első felére datálhatók. A Cernavodă III-Boleráz kultúrkörbe a Sălcuța-Krivodol-Bubanji Hum komplexumból kerültek, nem izolált darabok tehát, független származással, hanem egy nagyon régi kulturális tradíció továbbélései, amely a fej különleges fontosságát („a lélek tartálya”), mint egy igen fontos spirituális elképzelést fejezett ki, amely elképzelés az életerő megtartásán és továbbadásán alapult. Ez az, amelyet Mircea Eliade „az örök visszatérés” mítoszaként emleget: ELIADE 1969; 1998; valamint ENĂCHESCU 2004, 49.

10 A két kultikus tárgy lehetséges összekapcsolásának példája a Liubcova-i idol, vö. 12. jegyzet!

Női lapos idol csípő-deréktáji töredéke. Sötétszürkés-barnára égetett agyag, meszes kerámiazúalékkal soványított, durván simított. A csípőrész hangsúlyos, lekerekített vonalú, előlapján vízszintes sávokba osztott függőleges, vékony bekarcolásokkal kitöltött vonalakkal díszített, amely nagy valószínűséggel ruhát (kötényt), esetleg nemi szervet imitál. A csípőrész alatt a láb kezdeti részénél eltörött, a láb előrehajló lehetett a tárgy görbületéből ítélve. M.: 79×52×11 mm (7. kép).

– 925. kultúrréteg, 37/2 szelvény, badeni II.B-III. fázisok. A szelvényben fekvő 1801. gödörben halbárka alakú edény töredékeit tártuk fel (vö.: Horváth 2010a). Környezetében (38/4 – 39/5, 38/2 szelvények) több állati csontvázat találtunk (vö. Horváth 2006).

Női lapos idol derékrészi töredéke, mellkasán az egyik kebeludor részletével? Anyaga szürkésbarnára égetett, felülete fényezett, csillámos homokkal és kerámiazúalékkal soványított. M.: 46×40×10 mm (10 kép 2).

– 925. kultúrréteg, 44/6, 7 szelvények, badeni II.B-III. fázisok. A szelvények térségéhez a 1334. emberi csontvázat (vö.: HORVÁTH 2004a), a 1608-1781, 1855, 1431. állati csontvázat őrző gödrök (vö.: Horváth 2006), a 1430. gödörben feltárt palack (vö.: Horváth 2010a), és a 38. szertartási ház tartozik (Horváth et al. 2007).

1. értelmezés: lapos idol fej és válltöredéke, erősen sematizált, nem jeleníti meg sem a fej, sem a test részeit részletesebben, de az a részlet, hogy feje van, különlegessé teszi. A fej vonala széltejében végigrepedt, az illesztés nem látszik, de valószínűleg egyben lett kiképezve a törzssel. Az egyetlen olyan fejjel ábrázolt idol-töredék, amely idolkunk párhuzama lehet, Vučedol-Várhegy DK-i részén került elő, a 9. rétegben.¹¹ Ha a balatonöszödi darab töredékességének állapotát figyelembe vesszük, a már meglévő részen a kebel-ábrázolásnak fel kellett volna tűnnie, amennyiben a fej-mellkasi részt ábrázolná – ezért valószínűbb a 2. értelmezés.

2. értelmezés: fej nélküli lapos idol lábtöredéke, a láb zömök, lekerekített vonalú, elnagyolt és csökevényes. Vöröses-szürkére égetett, csillámos meszes homokkal és kerámiazúalékkal soványított agyag, felülete kopott, benne növényi szálok lenyomataival – ezzel végezték a simítást. M.: 45×68×12 mm (8. kép).

– 925. kultúrréteg, 47/10 szelvény, badeni II.B-III. fázisok. A szelvényben egy ép talpas kehely, a 247. kemenéből kebles edény, valamint kétosztatú tálak töredékei kerültek elő (vö.: Horváth 2010a).

Női lapos idol alsó töredéke. Szürkés-sárgásbarna színűre égetett agyag, csillámos homokkal és kerámiazúalékkal soványított. Két lapból hajtották össze. Felülete fényezett volt? A töredék a derékvonalattól lefelé eső csípőrészt jeleníti meg, a lábvonalaknál alul már töredékes. A csípő vonala erőteljes, háromszögszerűen kiugró, lekerekített vonalú. A felülete díszítés nélküli, kannelúra-szerű díszítés látható függőlegesen ferde irányban. M.: 87×55×12 mm (9. kép).

– 925. kultúrréteg, 48/9, 10 szelvény, badeni II.B-III. fázisok. A szelvényekben kehely, ivócsanak és kétosztatú tálak töredékei kerültek feltárára (vö.: HORVÁTH 2010a). Közeliében a 1085, 1106 és a 1099. gödörben emberi csontvázat (vö.: HORVÁTH 2004a), a 1075-1079. gödrökben állati csontvázat tártunk fel (vö.: HORVÁTH 2006).

Női lapos idol felső töredéke. Anyaga sötétszürke, meszes-csillámos-sóderes homokkal soványított, mindkét felületén fényezett. A mellkasának felső része két darabban, két különböző, egymás melletti szelvényből került elő. A felsőtest csúcsára fordított háromszög alakú, hátoldala lapos, első oldala enyhén domború. Vállsarkai mindkét oldalon, a keblek alatti résztől, valamint a deréktájtól hiányos. A kebleket két hegyesedő kisbűtyök képezi, közöttük átlós, kannelúrával kialakított keresztzalag látszik, amely a hátlapon is folytatódik. Az idol felső, nyak-vállti testtájékot megjelenítő vonalában a nyak helyén három függőleges irányú, szerves anyaggal (faággal?) benyomott üreget képeztek ki, amelyek – a törésvonal mentén jól láthatóan – az idol kebelvonaláig hatoltak be a testbe. A három, egymásba vágó üreget mégis következetességgel, egymás után alakították ki. A középső üreg a legsekélyebb és legkisebb átmérőjű. M.: 109×58×13 mm (10. kép 1).

– 925. kultúrréteg, 48/10 szelvény, badeni II.B-III. fázisok.

Női lapos idol jobb felső válltöredéke a jobb kebeludorral. Szürkésbarna, homokos kerámiazúalékkal soványított, mindkét felülete erősen kopott. A törésvonalon jól látszik, hogy két rétegből hajtották össze. A melludort rátapasztották az előlapra. M.: 47×38×17 mm (1. kép 2).

– 925. kultúrréteg, 50/10 szelvény, badeni II.B-III. fázisok. A szelvényben kehely, ivócsanak, és kétosztatú tálak töredékei voltak (vö.: HORVÁTH 2010a). Környezetéhez tartozik a 1036. állati csontvázat őrző gödör és a hozzá tartozó szertartási tér, valamint a 1075–1079. állat-áldozati gödör (vö.: HORVÁTH 2006).

Női lapos idol alsó töredéke, a jobb csípő- és derékrésszel. Sötét szürkésbarna színű, meszes kerámiazúalékkal soványították, két lapból hajtották össze. Az idol a 1088. objektumból előkerült lelethez hasonló. Elülső részén bekarcolt vonalakkal mezőkbe osztott zegzug-vonalak díszítik, a deréktól lefelé eső részen keretszerűen az oldalszálon (2), sőt, az oldalélen is (+1), mintha szoknyát vagy kötényt ábrázolna, felül, a derékvonalban függőlegesen, végig a derék mentén több sorban (3?). A vonalak mélyek, növényi szárok benyomásával alakították ki őket. A hátlapján függőleges karcolt vonalakkal osztott mezőkben bekarcolt hálóminta díszíti. Derékvonalban kettétörött. A fenti vízszintes törésvonalban egy függőleges irányú befűrt üreg vége látszik, e mentén törött további két részre a mostani töredék. Az üreg a fej-beillesztésre szolgáló, nyaktól induló vájat végződése lehet. A csípővonal erősen hangsúlyos, háromszögszerűen kiugró. M.: 82×76×15 mm (11. kép).

11 SCHMIDT 1945, 29. Taf./1. M.: 6,1 cm. Baden vagy Kostolac kultúra? Az idol feje (töredékben) épp ilyen lapos, jelentéktelennek tűnő, mint a balatonöszödi leleten. Az apró, sűrű, mély beszurkálások alapján valószínűbb a Kostolac kultúrába keltezni.

A rituális szertartásokon használt emberi figurák az őskor folyamán speciális földrajzi és időbeli elterjedést mutatnak. Megjelenésüket az európai agrárkultúrákban (feltehetően különböző gyökerű és ismeretlen célú) összetett levantei–anatoliai–balkáni vallási rendszerek hatásának tartják. Összefüggés mutatható ki a települések mérete, a populációk növekedése, valamint az ezzel járó társadalmi stressz-helyzetek gyakorisága, és az idolk használata között (HANSEN 2001).

A késő rézkori „badeni” idolk kutatástörténetével, keltezési problémáival összefoglaló jellegűen az elmúlt évtizedben Bondár Mária (Bondár 1999; 1999-2000; 2002; 2006; 2008) és Kalicz Nándor (KALICZ 2002) foglalkozott hazánkban. A Cernavodă III. kultúra idollairól Christina Enăchescu írt (ENĂCHESCU 2004; 2007). Feltétlenül meg kell még említenünk Nikola Tasić (TASIĆ 1995) és Bohuslav Novotný összefoglaló munkáit (NOVOTNÝ 1981).

A lapos idolk legelterjedtebb típusa az ún. fej nélküli idolk csoportja („mobile-head/Thessalian-type”), amelyek mindig nőket ábrázolnak. Makkay János ezeknek az idolkoknak a prototípusait Mezopotámia területéről származtatta, jelentős vallási tartalommal ruházva fel őket (MAKKAY 1962; 1963).¹² Megjegyezte, hogy Európa területén nagy számban, egységes horizontban a késő neolitikumban jelennek meg (Dimini, Rachmani fázistól = *Thessalian Final Neolithic*).

Kalicz Nándor megjegyzi, hogy bár a Vinča kultúra korai szakaszától jelen vannak,¹³ közvetlen kapcsolatba csak a Rachmani középső és fiatalabb, Maliq IIa, Šuplevac-Bakarno-Gumno I-II.–Brnobuki csoportokból,¹⁴ valamint a Cernavodă III. és a badeni kultúrákban előkerült idolk hozhatók (KALICZ 1981, 236-240; 2002, 17, 20-21).

A Cernavodă III kultúra és a Boleráz/Baden, és a megelőző korszak közötti kapcsolatot az idolk terén leginkább a pelagoniai, Maliq II, és Šuplevec lelőhelyeken feltárt idolk jelzik. Jól illeszkednek a Bubanj-Sălcuta figurák közé, de már kifejezetten rendelkeznek néhány, a későbbi badeni idolkra jellemző tulajdonsággal is (TASIĆ 1995, 120).

Hasonló típus a francia késői neolitikum (4400-3500 BC) néhány fej nélküli női szobrocskája. Még a keresztzalag-szimbólum módosult ábrázolását is felfedezni véljük rajtuk, bár nem a mellkason kereszt-

ben.¹⁵ Feltűnésük és kultikus jelentőségük hasonló lehet a gynaekomorf edényekéhez (vö.: HORVÁTH 2010a) (12. kép).

A badeni kultúra tipikus antropomorf figurái nem terjedtek tovább a Kárpát-medence területénél (vö.: BONDÁR 2008, Fig. 3.), az ausztriai és morva (elsősorban bolerázi) részeken az állatfigurák dominálnak. Martin Furholt szerint ez a megosztottság is egy érv a „badeni kultúra” inkoherenciája mellett (FURHOLT 2008, 15).¹⁶

A balatonőszödi településről összesen 13 db idolt ismerünk, amelyekből egy térplasztika, egy talán férfi (esetleg hermafroditát), a többi pedig nőt ábrázoló, ún. lapos idolk. 3 darabot a korai (Boleráz IB-C-II. Átmeneti fázisba), 2 darabot a II. Átmeneti fázisba, a többségét, 8 darabot pedig az idősebb klasszikus badeni (II.B-III.) fázisokba sorolunk.

A 1088. gödör leletéhez hasonló formájú és díszítésű – festés nélkül – a Tápé-Malajdokról előkerült idoltörödek (BANNER 1956, 88, T. LVIII/12.), további párhuzamot találunk Vinča-Belo Brdo-ról (KALICZ 2002, 20, Abb. 21/1a-b, 2a-b). A balatonőszödi leleten a háromszög alakú motívum az előlapon körbe karcolt az idolk oldalpereméig, és a díszítés a hátlapon is megjelenik. Egyedi megoldás a karcolás mellett a festés együttes alkalmazása, mindkét oldalfelületen.¹⁷

Az 50/10 szelvényben előkerült töredék a 1088. gödörből előkerült idoltörödekhez hasonló, ám díszítése részben eltérő. Oldalélein is díszített, és nem mutat festést, csak karcolást. Két Vinča-i lelet tűnik igen hasonlóknak hozzá (KALICZ 2002, Abb. 21/1a-b, 2a-b).

A 48/9-10 szelvényekből előkerült idoltörödek különlegessége, hogy a kettőtört felső részen jól látható a mellkasba mélyített három egymás mellett futó, különböző átmérőjű és mélységű üreg, amelybe valaha a fejeket állították. Az erős, hangsúlyos vállon a mellkas felől keresztzalag van átvetve. Formai párhuzamai pl. Fonyód-Bézsénypuszta (GALLINA 2004, 36, 3. kép), Aparhant (BONDÁR 1999, 2. kép, keresztzalag nélkül), Budapest-Káposztásmegyér (ENDRÖDI 1987-1988), Tököl (KALICZ 2002, Abb. 10/1, 4; Abb. 10/5; Abb. 11/4. – keresztzalag nélkül; Abb. 11/5. – hármas befúrással a nyakán), Zamárdi-Szamárkő (Kalicz 2002, Abb. 12, 13.), Vučedol (KALICZ 2002, Abb. 20, kettős keresztzalaggal).

A 1654. és 1988. gödrökben feltárt idolkoknak az a különlegessége, hogy megvan a lábészük: mindkettőn picit, előrehajló nyúlványként, jelzés-értékűen. A 1988. gödörből előkerült darabon a kötény-díszítés hasonló a 2596. gödörben talált lelethez. E leletek alapján feltételezhető, hogy a korai (IB, C bolerázi és II. Átmeneti fázisokban) darabokon a csipőréssz lekerekített vonalú, míg a klasszikus badeni fázisokban szögletesé válik.

12 A legkorábbi darab Arpatsciyah késő neolitikus-kalkolitikus rétegéből (Halaf kultúra), a 6. évezred közepére datálható: MAKKAY 1962, 4. Néhány örmény, és egy kubani (Ul, 5. kurgán) idolon keresztül egy ázsiai terjedési útvonalat valószínűsít: uoitt, 14.

13 A badeni kultúra előtti leletek között különleges fontosságú a romániai Alsólupkó/Liubcova-Ornițan előkerült idolk, amelyet a Vinča kultúra C fázisára kelteznek (Kr.e. 4700-4500). Az idolk mozdítható fejú, nyakán üreg mélyed be a cserélhető fej/fejek számára. Behajlított kezében arcomasköt tart. Ez az egyetlen olyan ismert ábrázolás, amely a fej aktuális hiánya és a kézben tartott álarc, mint a fej helyettesítésére alkalmas eszköz közötti, még egyértelmű kapcsolatot jeleníti meg. A későbbi korokban és kultúrákban az idolk kezében már nem tűnik fel ez a kultikus tárgy, sőt, az idolk kezét sem ábrázolják: LUCA 2001.

14 Ezek éppen egy fázissal idősebbek a badeni kultúránál, a középső rézkor végi Hunyadihalom és Furchenstich Kerámia kultúrájával egykorúak.

15 HANSEN 2007, 310-313. Leőhelyek: Noyen-sur-Seine, Abb.185.1, 2; Maizy, Taf. 528.1, 2; Clermont-Ferrand, Taf. 528.3; Mèze, Taf. 528.4.

16 A legészakibb és egyben legnyugatibb lelőhely Brno-Lišen, a legkeletibb Slobozia, a legdélebbi Vinča és Brza Vrba (12. kép).

17 Festéssel díszített idolt Korek József Zamárdiból említ (KOREK 1983, 125). Leírása alapján megegyezik a Zamárdi-Szamárkő lelőhelyű idollal (pl. KALICZ 2002, Abb. 12-13), amely nem festett!

A plasztikák többsége töredékes állapotban került elő, szemetesgödörkből. Feltűnően nagy számú kultikus lelet származik pusztulási kultúr-rétegből is (925. kultúrréteg).¹⁸

Az idolkok – a szórványként előkerült térplasztikát kivéve – töredékes állapotának aránya megoszoló: leggyakoribb a derék/csipő-maradék (8 db), majd a felső, váll/mellrész-töredék (3 db), egy pedig feltehetően a derékon aluli részt jeleníti meg.

A töredékes állapotú régészeti leletek előkerülését John Chapman ötféle módon képzei el (CHAPMAN 2000a, 23). A késő rézkori idolkok szándékos törését az esetek nagy száma és a töredékesség állapotának bizonyos ismétlődő jellege miatt valószínűsíthetjük. Az idolkok szándékos törése a tárgyak megőlésének ritásával mutatható összefüggést. A szertartási tárgyak ugyanis, miután a szertartást elvégezték, elvesztik hatalmukat („maná”-jukat),¹⁹ illetve szentségtelenné válnak, ezért megsemmisítik őket.

Balatonöszöd-Temetői dűlőben a (szándékosan) eltört szertartási tárgyak további darabjai egyetlen esetben sem kerültek elő más objektumokból.²⁰ Ezért azt gondoljuk, hogy a Chapman-féle 4. (a tárgyakat eltörték, és termékenységi céllal szétszórták a településen és annak környezetében), vagy 5. (a tárgyakat szándékosan eltörték, és különféle célokra használták,²¹ majd eltemették) pontja érvényesülhetett.

A késő rézkori idolkok szertartásokon játszott szerepe kérdéses. Az eddigi elképzelések, mint agrár-ritusok kultikus szimbólumait és női termékenységi isteneket tárgyalták (pl. TASIĆ 1995, 117).

Bár a női idolkok meglehetősen egyforma megjelenést mutatnak, éppen ez a momentum zárja ki véleményünk szerint azt, hogy Istennőt/Istennőket jelenítenének meg. Mezopotámia (Kr.e. III. évezredtől),²² és az ókori Hellász területén írásos és régészeti bizonyítékok is arra utalnak, hogy minden városnak önálló, mondhatni „saját” istene volt, amelyet a település talizmánjának-védőszentjének, oltalmazójának, és sok esetben

alapítójának is tartottak²³ – és minden szobor egyedi vonásokkal bírt.²⁴

A Boleráz/badeni idolkok egységes, sematikus, egyéni vonásokat nélkülöző jellege inkább a kultikus szertartások hasonlóságára utalhat, amelyben ezek az idolkok semmiképpen nem Istennői szerepkört jelenítettek meg. A fej cserélhetősége az emberi szereplők (egyének) cserélhetőségét sugallja. Leginkább a Ruth D. Whitehouse szerinti 2. (*Votaries*), esetleg a 3. (*Offerings*) kategóriákba illenek (WHITEHOUSE 1996).

Amennyiben régészeti megfigyelésekkel szorosabban körvonalazni tudnánk azokat a szertartásokat, amelyeken idolkokat használtak, feltehetően közelebb jutnánk az idolkok szerepköréhez is.

A balatonöszödi településen az idolkok előkerülési helyének közelében véres áldozatokat mutattak be,²⁵ és magukban a zárt gödrökben az idolkokon kívül, illetve a gödrök közelében levő jelenségekben további, szertartási célokra készült tárgyak, edények kerültek napvilágra (ld. a leletek és a jelenségek részletes leírásánál röviden, ill. a 20. kép összesítő térképén).

Még nagyobb a valószínűsége annak, hogy az ugyanabból a gödörből előkerült (458. gödör) idolk- és épületmodell töredékek egy időben, egy szertartás-sorozatban belül kerültek felhasználásra.

A balatonöszödi antropomorf tárgyak figyelmes vizsgálata annyival vezetett eddigi tudásunknál messzebbre bennünket, hogy biztosan megállapíthatjuk: a valószínűleg eltérő funkcióra, más-más kultuszok során használt mágikus tárgyakat hasonlóképpen alakították ki. A megformálás és díszítés módjában való azonosság kimutatható az idolkok és más, rituális célokra használt tárgytipusok (pl. a maszk és az oltár/ház-modelleként meghatározott leletcsoportok) között. Azonos a vékony agyaglapok egymásra hajlítása, mint formázási módszer, és a képlékeny agyagba való vékony szerves növényi anyag (nád, fű, fa?) mély vagy sekélyebb benyomása, mint díszítési mód. A fazekas-termékekkel (és a szertartási edényekkel) ellentétben azonban ezeket a tárgyakat kisebb mértékben soványították kerámiaüzalékkal (HORVÁTH 2010d, GHERDÁN et al. 2010).²⁶

A korai és a késői fázisok közti kronológiai különbség legmarkánsabban az idolkok nagyságában és díszítésében nyilvánul meg: a klasszikus badeni fázisban egyre nagyobbá és díszesebbé válnak.

18 Ugyanezt a jelenséget más lelőhelyeken is megfigyelték, ld. CHAPMAN 2000, 63. Egyfajta előfordulásának példáján.

19 A „maná”-val rendelkező tárgyakat nevezik *fétis*nek – pl. HORVÁTH PÁL 2006, 44.

20 Mivel azonban a lelőhelyet nem sikerült teljes egészében feltárunk, ez hibás következtetés is lehet. A szertartási edények esetében hasonló jelenséget sikerült megfigyelni (pl. a 1315. és 1329. gödrökben egy festett-karcolt behúzott peremű tál töredékei, amelyek azonban nem adták ki a teljes edényt így sem – ld. Horváth 2010).

21 A törött darabokat azonosítóként, számlálóként (*token*) is használhatták. Ez hasonlóan működhetett, mint a görög *symbolon*, vagy a latin *tessera hospitalis*. Sabi Abyad településén a szobrocskák és a pecsétlők azonos lelet-együttesben kerültek elő. A töredékek ilyen célú felhasználásának régészeti bizonyítékai ismertek a neopalatiális minőszi Krétán (egy bikafejes, kőből készült *rhyton*), etruszk votív tárgy, és japán középkor-Jomon, településen előkerült figura esetében. Hasonló elképzelés a középkori *chirograph*. CHAPMAN 2001, 3-94; HANSEN 2001, 43; elsőként: TALALAY 1987. Ahhoz, hogy ezt a jelenséget a Boleráz/badeni kultúrák esetében is vizsgálhassuk, a település-feltárások összefüggő rendszerben és csoportmunkában végzett feltárására, feldolgozására, és a feldolgozások közötti folyamatos kapcsolattartásra lenne szükség.

22 KUHR 2005, 31-32.

23 A kultúrtörténelem legismertebb talizmán-védőszobra a trójai Palladion, amelyet Malalas Ióannés adata szerint egy bizonyos Asios nevű filozófus és *telestés* (jós) adott Tróos királynak, mikor várost készült alapítani: Mal.5.12. Bonn: 108. Ld. még: WHITEHOUSE 1996, 1. *Sacra*.

24 Ezért például a 1072-1096. gödörben feltárt férfi-maszk töredék sokkal inkább ábrázolható Istent, mivel egyedi, különleges lelet, főbb arcvonásaiban egyéni ábrázolásra törekszik, és típusában, megformálásában sem ismerünk hozzá hasonlót: összességében kimeríti a *Sacra* fogalmát abban az értelemben, ahogy WHITEHOUSE 1996, 1. pontja érti.

25 Vö.: HORVÁTH 2004a; 2006; 2010a.

26 A balatonöszödi idolkok kialakítási módja, amelyet lelőhelyünkön megfigyeltünk, eltér az eddig leírt kultúrák idolk-formázási módszereitől. Összefoglalóan és összevetésül ld. CHAPMAN 2000a, 69-71. Igen hasonló viszont Takamune Kawashima megfigyeléseire: késő és legkésőbbi Jomon, Angyo periódus: KAWASHIMA 2005.

Aljmaš-on állati csontváz mellett tártak fel idol-torzót (GRAMMENOS 2003, 161). Méhírói antropomorf urnákkal és gynekomorf edényekkel együtt egy fiatal nőt ábrázoló, egyedi szobrocscsa került elő hamvasztásos sírból. Különlegessége a fej megformálása: homlokán beszúrkálással megjelenített fejdísz (diadémost) visel, és így az egyetlen fejfel megformált badeni idol. B. Kovács István szerint egy hármassaladót jelenít meg a sírból előkerült lelet-együttes (B. KOVÁCS 2003, 44, 21, 224. ábrák).²⁷ Esetleg párhuzamot vonhatunk a méhi antropomorf edények (hármasság) és azon fej nélküli női idolk között, amelyeket a vájatok száma alapján három fejfel láthattak el.²⁸

A pusztuló anyagból készült fej(ek) cserélhetősége kultúra-specifikus vonás: a Čoťofeni kultúrában az eddig előkerült néhány idol-töredéket ellátták fejfel,²⁹ a post-badeni Vučedol kultúra idolkait szintén.³⁰

Ugyanakkor a fej csapolással való rögzítése és cserélhetősége között úgy tűnik, éles különbséget kell tenni: míg az első egy alapvetően készítés-technológiai jelleg, amely már a lengyeli kultúra időszakában ismert volt hazánk területén,³¹ a cserélhetőség kifejezetten ideológiai vonás, amely csak a késő rézkorhoz kapcsolódik. Sajnos a figurák töredékessége, és a publikációk alacsony színvonala miatt a két kategória közötti különbség nem mindig választható el világosan.

A lapos női idol-típus legkorábbi, Čatal Hüyükben előkerült darabja jól dokumentált szertartási környezetben került elő: koponya/őskultusz, illetve az élet-halál-túlvilági élet mitológiai ciklusaként megjelenő, ún. örök visszatérés mítoszának szereplőjeként azonosít-

ják.³² Nagy hasonlóságot mutatnak a badeni kultúra leletei a Turdaș/Tordas-i Hold-Istennő ábrázolással is (ENĂCHESCU 2004, 49-50).

Bondár Mária úgy véli, hogy a nőket ábrázoló idolkban talán serdülő-fiatal korú nőket jelenítettek meg, feltételezi, hogy ezek a szobrocscák beavatási ünnepségekre készülhettek.³³ A szobrocscák megformálásában megnyilvánuló eltérések szerinte nem időbeli, hanem tartalmi-eszmei okokra vezethetők vissza (BONDÁR 2006; 2007; 2008).

Zimbabwében a beavatási törvényeket a fiataloknak termékenységi bábuval és kis női agyagfigurákkal magyarázták el (RIES 2003, 294).³⁴ Etnográfiai terepmunkák során sikerült megfigyelni a miniatűr emberi vagy állati szobrocscák készítését és felhasználásukat. Ezek az idolk kifejezetten a rituálé alkalmára készültek, az ünnep után elvesztették értéküket. Miután rendeltetésüket betöltötték, gyakori, hogy gyermekeknek adták oda őket játszani (SÜGER et al. 1991).

Induljunk ki abból, hogy az őskori társadalmak nem kezelték éles határvonalakkal szétválasztva a szakrális és a profán szférát.³⁵

A késő rézkori női idolk egyik legszembetűnőbb jellegzetessége a fej cserélhetősége (vagy hiánya?) mellett a végtagok hiánya vagy erősen elnyagolt csökevényesség. Elképzelhető, hogy a beavatási szertartások során a végtagoknak (karok és lábak) is különleges, kiemelt szerepe volt.³⁶ Ezekkel végezhetek bizonyos manipulációkat, amely elemek konzekvensen visszatérnek a szimbolikus ábrázolásokban is. Bizonyos felnőtté avatási szertartásokon ezen testrészek különleges ügyességét, erejét kellett a jelöltnek bizonyítania,³⁷ a próba sikeressége után ünnepélyes díszítéssel jelezték az immár felnőtté nyilvánított egyed rátermettségét (például

27 Más munkák szerint a történelem előtti népek az antropomorf edényekben magukat az ősóket jelenítették meg: ld. BARLEY 1984, 99. Az antropomorf edények egyben presztizs-tárgyak is e társadalmakban: BARLEY 1994, 143-151.

28 Szinte kötelező jelleggel merül fel bennünk ennek nyomán az a mára már vitatott elképzelés, amely az indoeurópai népek vallásában jellemzőnek tartott isten-hármasság képzetével és gyakorlatával foglalkozik (vö. G. Dumézil műveivel: DUMÉZIL 1986) – anélkül, hogy ezzel a badeni kultúra indoeurópai származása, jellege mellett, vagy ellene érvelnénk. A közép-dél-európai kultúrkörben elsőként és tudatosan alkalmazva a késői Vinča kultúrában tűnnek fel a cserélhető fejű idolk (MAKKAY 1962), és ugyanott jelennek meg az egy testtel rendelkező kettős (pl. Rast: HANSEN 2007, Abb. 120; Zorlenju Mare: IBID. 2007, Taf. 271; Medvednjak: GIMBUTAS 1974, Fig. 99; Vinča: IBID. Fig. 90); és hármasság fej-kiképzéssel ellátott idolk (Parța: IBID. 2007, Abb. 107 – kísértetiesen hasonlít a badeni kultúra Krášno-ban előkerült, atipikus idolkjához! BONDÁR 1999, 3. kép. 5). Ez a hagyomány a Balkánon a Vinča kultúrát követően is folytatódott: pl. Vidra, Karanovo V.: HANSEN 2007, Abb. 128; Gumelnița: IBID. Taf. 425. Elképzelhető, hogy a kultúrák közötti többszöri átvétel folytán jelentés-vesztés vagy jelentés-módosulás történt, és ez a kultikus hagyomány a badeni kultúra kettős, hármasság üreggel kiképzett, cserélhető fejű idol-plasztikájába futott. Erről részletesen: HORVÁTH 2010.

29 RIȘCUȚA 1996, Pl. I/3, 4, Pl. II/1, 2, 3, 4, Pl. III/1. Igaz, ezek az arcok – akár díszített, akár díszítetlen formában, "üres" arcok: mintha a maszkkal fedett neolitikus tradíciót vinnék tovább, ugyanakkor megformálásuk hasonló a badeni kultúra idősebb-klasszikus fázisában kialakított ketszátú tálakat díszítő gombokhoz.

30 Pl. Ljubljana-i mocsarak: DURMAN 1988, 76, cat. 34.

31 Ld. pl. Szombathely–Oladi plató: ILON 2007, 172, Kat. 95. Az eleve dugószerűen megformált nyakkal kialakított fejfel még egy vékonyabb csapolási üreggel rögzítették a felsőtesthez, de a végtagokat is hasonló módon helyezték a törzsre: ld. IBID. 213, Kat. 136. Köszönöm Fekete Máriának, hogy erre a fontos részletre felhívta a figyelmemet!

32 ENĂCHESCU 2004, 49-50. Még korábbi, hasonló tartalmú szertartási részletet örökít meg a felső Eufrátesz völgyében előkerült két női szobor szintén keselyűkkel, Nevali Çori-ból.

33 Mai társadalmunkban furcsának és elítélendőnek tűnhet a szexualitást serdülő szereplőkkel eljátszani, még ha képletesen, bábuval is. Nem rendelkezünk adatokkal arról, hogy a felnőtté avatási szertartások a bolerázi/badeni kultúrában milyen idős korban zajlottak. Adatok vannak arra, hogy az életkor határának megsabása kultúránként változhat, és egy értékhatár sokszor nem is egy, hanem több korcsoportot jelöl, valamint nem mindig van összefüggésben a biológiai érettség elérésének határával. Elsőként A. van Gennep ismerte fel azt, hogy a beavatási rítusok éppen azt a célt szolgálják, hogy társadalmi érettséget adnak a serdülők kezébe (ettől kezdve házasodhattak, különböző jogokkal rendelkeztek, stb.), sokszor jóval korábban, mint ahogy erre biológiaiul képesnek bizonyulnak: VAN GENNEP 2007, 28; 91-127.

34 Ily módon tüntetik fel, hogy a női test bizonyos részei isteni természetűek.

35 Ld. a problémához Garwood et al. 1991 több fejezetét, és benne J. Barrett tanulmányát. Ennek bizonyítéka véleményünk szerint az az általános megfigyelés is, amely szerint a bolerázi/badeni szertartási tárgyak minden különlegességet nélkülöző gödrökből kerülnek elő, háztartási hulladék között.

36 Olyan feltűnő testi jegyekre gondolhatunk, amelyeket az istenek vagy sámánok megkülönböztető jegyeiként tartanak számon a különböző társadalmak. A Cucuteni-Tripolje kultúra egyes idolkait karok nélkül vagy karcsokkal, másokat karokkal együtt ábrázoltak. A teljes karokkal ábrázolt idolk közül a Ghelăiești-Nedeia lelőhelyen feltárt nyitott szentélyben ülő központi figurának, az ún. Nagy Istennőnek 6-6 kezűje van! Mantu et al. 1997, 154-157.

37 Ismerünk olyan beavatási részleteket, ahol a végtagokat átfúrják, átütik (perforálják) és speciális módon díszítik, más esetekben a végtagok csonkítása is elképzelhető (ujjak levágása, lábfej-csonkítás).

meghatározott motívumokat mutató testfestéssel – vö.: pecsétlők használata, vagy tetoválással, testékszerekkel, átfúrással, stb.). A halotti rítusokban alkalmazott másodlagos (vagy harmad-, illetve sokadlagos), testtel végzett manipulációk között a késő rézkorban településünkön éppen a koponya (fej-kultusz?) és a végtagok *post mortem* kivételét, és más helyre, más alkalommal való felhasználását mutattuk ki (vö.: HORVÁTH 2004a, önálló koponyatöredékek a 1334, 1444, 2236, 2327, 2480, 2668, 2686. gödrökben, koponyatöredékek és felkar-, valamint combcsont-darab a 2647. gödrökben, combcsont-töredékek a 981, 1196, 1228, 2298, 1565. és 2797. gödrökben, felkarcsont töredéke a 1486. gödrökben).³⁸ Ez a teleptemetkezések között megfigyelt rítus-elem összefüggést mutat az idolkok (és a női alakot visszaadó kebles edények) kanonikus, fej és végtagok nélküli ábrázolásával.³⁹

A női idolkok másik fontos jellegzetessége a viselet-ábrázolás: ez a mellék közötti egyes vagy kettős szalagból, és az ágyékrészen feltüntetett kötényszerű viseletből áll, amely csak a frontális oldalt takarta. A 1088. és az 50/10 szelvény idolkjai felsőrészt is hordtak. Az idolkok mellrészén feltűnő egyes vagy kettős-keresztzalagnak megkülönböztető szerepe lehetett: mást jelentett az egyes, és más kategóriát, esetleg beavatási szintet a kettős szalag.⁴⁰

A késő rézkori idolkok – hiába miniatürizáltak, emberi jelleget visszaadó szobrocskák, kultusztárgyak, még a visszatérő hiányosságaikkal együtt is – nem tekinthetők három-dimenziós térplasztikáknak. Laposságuk (a néhány példányon megfigyelhető hátoldali díszítettség ellenére) miatt fektetve vagy állítva, de nem felfüggesztve használhatták őket:⁴¹ csak olyan zárt térben, valamiféle sík vagy függőleges laphoz, táblához, falsíkhöz állítva,

ahol a figurák körüljárhatósága nem volt szempont. A tárgyak hátlapján előfordulhat deréktájon egy nem díszítő jellegű plasztikus, vájattal osztott rész, amely talán ezt a támasztékot segítette (pl. a 458. gödrökben előkerült balatonőszödi idolon, valamint Zamárdi-Szamárkő leletén: KALICZ 2002, Abb. 13). A tárgyak többsége ugyanis nem volt képes saját lábán megállni vagy ülni – azok hiánya, illetve csökevényessége miatt.⁴²

A miniatürizáció bevett szakrális gyakorlata a késő rézkori világban újabb kiindulási és értelmezési kulcsot adhat. Antropomorf figurák mellett zoomorf figurákat, többféle edénytípust, kocsit, kereket, épületet és fejdísz/diadémot (a méhi kisméretű idolon), valamint kőbaltát (pl. Oldalfala-Mogyorós: B. KOVÁCS 2002, 35/1; Szigetcsép-Tangazdaság – kostolaci kultúra, díszített csákányok: KOREK 1984, Abb. 13/1-4, 2-3, 5.) miniatürizáltak.

A miniatür tárgyak előállítására a modellezéshez hasonló: egy lekicsinyített térben a valódi világhoz hasonló vagy azt jelképező, abból építkező világot épít és rendez be a „modellező”, a neki fontosnak tűnő, kiválasztott szereplőkkel. Az, hogy az általa felépített világba milyen alakokat és tárgyakat válogat be, egyfajta fontossági sorrendet, társadalmi státuszt és presztízst tükrözhet.

Sajnos, a bolerázi és badeni miniatür modellek szeparáltan kerülnek elő (bár, mint a balatonőszödi példa mutatja: egymás közelében fekvő objektumokból). Nem ismertek eddig olyan, a Cucuteni-Tripolje vagy a Dimini kultúrához hasonló lelet-együttesek (*cult-scene*), ahol az idolkok, edények, hangszerek, oltárok egy nyitott vagy zárt házmodellben vagy edényben együtt találhatóak.⁴³

Összefoglalásként elmondhatjuk: a késő rézkori idolk-leletei a lelő-körülmények alapján halotti szertartásokon, az ősök kultuszában, véres áldozatbemutatók során, és – feltételezések szerint – beavatási szertartásokon játszottak szerepet. A női idolkok feltehetően az „átlag-nőt” szimbolizálták, akit szerepkörének és életútjának megfelelően különböző stádiumokban ábrázoltak, annak megfelelően, hogy életének melyik szakaszához érkezett (serdülőkor, elsőszülött utáni anya-állapot, matróna-kor), és amelyeken (mint egyfajta küszöbön megtorpanva, majd azt átlépve) kultikus, közösségi szertartásokkal segítették át, és integrálták új szerepkörébe (vö. életválság-rítusok, korcsoport-intézmények). Az antropomorf figurákkal és bizonyos kiválasztott, egyéb szereplőkkel, berendezési tárgyakkal a bolerázi és badeni emberek „lemodelleztek” fontosnak tűnő élethelyzeteket, és miniatürizáltak, berendezett világukkal képesek voltak ezt bemutatni, eljátszani azok számára, akik ezen még nem estek át, megkönnyítve és feloldva ezzel az ismeretlenlől való félelem által okozott szorongást.

38 Az elsődleges temetkezések elvégzése után a sírok különböző célú felnyitására szabályos temetkezések között is van példa: Balatonlelle-Felső-Gamász temetőjében a 407. sírba helyezett edényeket több periódusban rakták a halott mellé: SÓFALVI et al. 2007, 162-164. A 291. sírban feltárt férfi medencén aluli csontváz-részét a 117. objektumban találták meg. A badeni kultúra halotti praktikái sok tekintetben hasonlítanak a Cucuteni-Tripolje kultúra halotti/temetkezési szokásaihoz: vö. BAILEY 2005, 5. fejezet, 114-116. (Az igen sűrű település-struktúrával ellentétben 1-2 esetben találtak gyér számú temetőt, gyakori viszont a településeken belül előkerült, összefüggéstelennek látszó emberi csont-maradvány.)

39 Az idolkok és a temetkezési szokások a badeni kultúrához hasonló összefüggését mutatták ki a Cucuteni-Tripolje kultúrában: GHEORGHIU 2001. Az antropomorf figurák és a temetkezések (halott testek) közötti összefüggést más szerzők is elemzés tárgyává teszik. A rész és az egész viszonylata mindkét csoport vizsgálatánál fontos: úgy tűnik, az egyén identitása összefüggést mutat az elidegeníthetetlen javak birtoklásával (vö.: temetkezési mellékletek), míg a törött tárgyak és a szétarabolt testek egy valamikori nagyobb csoport részét képező individuumot jelölnek, aki a feldarabolással elvesztette ezt az identitást (*fractal person*): CHAPMAN 2000a, 146-147.

40 Viselet-rekonstrukcióhoz ld. Miličević 1984, Fig. 1, 9; a badeni kultúrájánál későbbi kostolaci és vučedoli kultúrákban: IBID. 1984, Fig. 2-8; és 1988. A szalag-viselet beavatási szintet jelezhet: vö. a proto-indo-európai teremtésmitosszal és az ún. *Thilo*-legendával, valamint a férfívá avatási szokásokkal: ANTHONY 2007, 134-135. Újabb problémát vet fel, hogy az eredetileg férfívá-avatási proto-indoeurópai rítusból hogyan vált a badeni kultúrában női rítus és viseleti elem: a Yamnaja kultúra és a badeni kultúra együttléte során kialakult kapcsolat eredményeképp? A Yamnaja és a Boleráz/Baden viszonyhoz ld. HORVÁTH 2011.

41 Ellentétben pl. a Vinča, Cucuteni-Tripolje kultúrák idolkjainak többségével.

42 Valódi lábakkal (nem a csípő túl-hangsúlyozásaként folytatódó, arra merőleges, támaszték-szerű, csökevényes talpban végződő) rendelkező idolkok: Tököl, Budapest-Káposztásmegyér, Dolna Streda, Vučedol, Vinča, Bogojevó lelőhelyekről. Rítuságukra való tekintettel, összehasonlításként: Bondár Mária badeni idolkokkal foglalkozó munkáiban összesen 52 lelőhelyről 122 példányt ismer (pl. BONDÁR 2006, 9. kép).

43 Cucuteni-Tripolje: pl. DUMEȘTI, GHELĂIEȘTI, PODURI, SABATINOVKA, POPUDNIA: MANTU et al. 1997. Dimini kultúra, Tsangli fázis: Zarkou: GIMBUTAS 1989, Fig. 149.

Épületmodellek ⁴⁴

– 458. gödör, 58/26 szelvény, badeni II.A-B fázis. Atipikus idol-töredékekkel együtt feküdt a gödörben. A gödör leírását ld. az idolknál.

Y-alakú agyagtárgy, épületmodellhez tartozó cölöplábak modellje (13. kép).

Épületmodell töredéke, együtt került elő az Y-alakú lábacskaival, összeillenek (13. kép).

Épületmodell töredéke (14. kép 2).

– 2060. gödör, 55/34 szelvény, bolezási I.B-C / badeni II.B-III. fázisok. A gödörben 8 kg kerámiatöredék került elő. A gödört a 2800, 2363, 2058. és 2019, emberi csontvázakat magukba rejtő gödrök veszik körül (vö.: Horváth 2004a).

Az Y-alakú láb együtt került elő az épületmodell töredékekkel, összeillenek (15. kép).

– 925. kultúrréteg, 50/11 szelvény, badeni III. fázis. A mellette fekvő szelvényben (51/11) az 513. – 23. számú szertartási épület található (vö.: Horváth et al. 2007).

Épületmodell töredéke (14. kép 1).

A leletek párhuzamai a Boleráz/Baden/Coțofeni kultúrkörből:

– Székesfehérvár-Nyúldomb: első közlésében Makkay János írta le, mint a vallásos élethez kapcsolódó leletet, amely külső oldalán díszített, teste eredeti fémmotívumot utánozhatott, mégpedig valószínűleg egy homlokpántot, vagy diadémot (Makkay 1970, 42-44).⁴⁵

A tárgy több mint fél töredéke maradt ránk. Frontális felülete díszített: oszlopokba osztott, karcolt, váltakozó fenyőág, kereszt- és kisebb-nagyobb bevonalkázott háromszög-mezők motívumaival, amelyet egymástól egy-egy függőleges, középen pedig két oldalról, szimmetrikus elrendezésben 3-3 függőleges vonal választ el. A tárgy díszítésrendszere nem szimmetrikus. A középső mező bal oldalán kereszt, jobb oldalán pedig duplán karcolt, zezug-vonalszerű háromszög motívumok láthatók. Hátoldala díszítetlen. A bal, épen megmaradt oldalszél szarvszerűen felmagasodik. A felső oldal közepén nem magasodik fel. Párhuzam nélküli a tárgy alsó részének kialakítása: az épen maradt oldalon teljes alakjában egy boltíves, kapu- vagy ajtószzerű nyílás látható belevágva, amely a jobb oldalán is megtalálható volt: a töredéken a boltív fele megmaradt. Díszítésrendszere alapján a bolezási fázisba sorolták. A székesfehérvári lelet egy antropomorf figurával együtt került elő, amelyről semmi további információt nem ismerünk fotóján kívül.⁴⁶

Kérdés, hogy a kapu- vagy ajtóboltozathoz hasonló áttérés megoldása azonos funkciót lát-e el, mint a balatonőszödi 2060. és 458. objektumokból származó modellek szélein megfigyelt bemélyedés, amelyeket lábakként értelmeztünk? A 458. gödörben is – a szé-

kesfehérvári lelethez hasonlóan – együtt kerültek elő idol- és épületmodell töredékek.

– *Pilismarót-Basaharc*: a bolezási temetőben 2 sírban találtak elő- és oldallapjain bekarcolt fenyőág-motívummal díszített (hátlap nem látható), felül kettős szarvakban végződő tárgyakat. Meghatározásuk szerint agyaggútlák (MRT 5, 286). Véleményünk szerint a balatonőszödi tárgyakhoz hasonlóak: az előlap motívuma ugyanazt a hármast osztást mutatja, jellemző az oldallap díszítése is.

– *Nyergesújfalú*: az Ebenhöch-gyűjteményben található hasonló tárgyat a pilismaróti leletek analógiája alapján a bolezási fázisba sorolták, és halszálla-mintás agyaggútlának határozták meg (MRT 5, 275, 41. kép).

– *Aparhant*: hasonló tárgy töredéke található Csizsér Antal amatőr régiséggyűjtő gyűjteményében.⁴⁷

– *Nagykanizsa-Billa áruháza*: karcolt farkasfogakkal díszített, vékony falú kis töredék, késő klasszikus badeni kultúra (P. BARNÁK 2003, 112, 18. kép/3).

– *Stánska/Oldalfalva-Mogyorós (Szlovákia)*:⁴⁸ értelmezése szerint fejdísz modelljének darabja (B. Kovács 2003, 3. ábra). A képen látható töredék felső oldalíve közepesen felmagasodik, egyik felülete függőleges bekarcolásokkal díszített. Alsó oldala töredékes.

– *Dikili Tash (Görögország)*: a 9. szintről (III.B-Bronze ancien) került elő egy épületmodellnek tartott tárgy töredéke, amely mindkét felületén díszített. A motívumok kombinációja a badeni kultúrára jellemző, a tárgy egy vályogtéglából épített épületet ábrázol (SÉFÉRIADÉS 2001, 113-114, Fig. 40).

A lelet bal oldali része maradt épen, hiányos a jobb oldali fele, és az alsó része. Kb. fél töredék lehet, a felső oldalán enyhén ívelődik középtájon, az épen maradt bal oldal felső pereme szarvszerűen csúcsosodik. Közvetlenül alatta kerek lyuk mélyed bele, a hátlapon bütyökszerű kis kiemelkedés látható ugyanitt. A díszítés az elő- és a hátlapon is oszlopokba rendezett. Az oldalról szarvszerű kialakítása, a felső oldalperem közepén felemelkedő ívelése, és az oszlopokban megjelenő díszítés a balatonőszödi leleteken is megfigyelhető.

– *Cheile Aiudului-Dealul Velii (Románia)*: a Coțofeni kultúra lelőhelyén az V. halomsír 3. sírjában találták az oltármodellként közölt tárgyat, amely együtt került elő egy szennült magvakkal teli edénnyel (CIUGUDEAN 1983, 173, Fig. 82).

Négyszögletes, lapos, közepén kimagasló kialakítással. A felülete oszlopokba osztott bekarcolt zezug-vonalakkal díszített, amelyeket kettős és egyes függőleges vonalak tagolnak. A díszítés nem szimmetrikus kialakítású: a bal oldali részen az egy vonallal elválasztott mezőkben levő, háromszög alakban sűrű bekarcolások egymás folytatásai, míg a jobb oldali részen hármast vonal tagolja a két oszlopot, amelyek rendszere nem egymás folytatása.

⁴⁴ Az épületmodellekkel a lelőhelyen feltárt 4. épületnek tartott alaprajz és azok rekonstrukciója során foglalkoztunk részletesen: Horváth et al. 2005; 2007. Részletes magyar és német nyelvű leírásokat ld. ott!

⁴⁵ MAKKAY 1970, 42-44. 1967. évi ásatás, kissé ívelt, lapos agyagtárgy, 28. kép. Újra közlése: SÉFÉRIADÉS 2001, 114, Fig. 41.

⁴⁶ Női fej nélküli idol felsőtestének töredéke bekarcolt átlós mellszaggal: SÉFÉRIADÉS 2001, Fig. 42/2a-b.

⁴⁷ Köszönet Bondár Máriának, hogy a leletre felhívta a figyelmemet, és köszönet Csizsér Antalnak a lelet közlésének engedélyezéséhez.

⁴⁸ Próbaásatás, egy árok és egy települési objektum részletével, ózdi csoport, késői badeni kultúra, IV. fázis: Archaeology vyskumy 1985, 9. A település vízfolyás fölé benyúló ún. "sarkantyún" épült település: NEMEJCOVÁ-PAVUKOVÁ 1998, 394.

Ebben az esetben a tárgy eredetileg sírmellékletként fordult elő, mint a halotti szertartások kelléke.

Egy másik közlésben látható a töredék eredeti, „lábás” kialakítása, csak a képen fordítva, tetejére állítva közölték (Vlassa et al. 1987, 115, T. V/15, VII/3.). Itt már „ein massives Grabsäulenidol mit Furchenstichornamenten”-ként írták le. A sírból származó kerámiatöredékek és edények a Coțofeni kultúra III. periódusába keltezhetők.⁴⁹

– *Boarta-Cețațuie (Románia)*: az előbbi lelet párhuzamaként közölték a Coțofeni kultúra településéről egy újabb tárgyat, oltármodellként. Előkerülési körülményeiről, részletes leírásáról, pontos rajzáról el kell tekintenünk. A fotón látható megfigyelések alapján karcolt díszítésű töredékről van szó, amelynek jobb oldali részét találták meg, töredékesen. Hiányzik a felső oldalél szinte teljesen, a bal oldali rész nagy része, és kisebb mértékben sérült a jobb oldalszél is. A külső felületet oszlopokba rendezett díszítés alkotja: 4–4 függőleges vonal fog közre egy bevonalkázott, oldalukkal egymás mellé fektetett háromszögekből álló mezőt (DUMITREȘCU–TOGAN 1971, Pl. VI/4).

– *Carei-Drumul Căminului (Románia)*: az épület- vagy oltármodellekhez illő Y-alakú láb, amelyet idol lábaként közölték, Cernavodă III. kultúra (NEMETI 2001, 300-301, Pl. VII/10).

További formai párhuzamok, tágabb időintervallumban:
– *Hotărani (DNy-Románia)*: a 3-as tagolású szentély vagy oltármodellel felül szarvakat, a szarvak között nap vagy hold-motívumot láthatunk (Vădăstra IV kultúra). A legjobban kiemelkedő középső részt inkrusztációval díszített labirintus-szerű vonalak töltik ki (GIMBUTAS 1989, Fig. 124).

– *Ovčarovo (Bulgária)*: oltárt közölt H. Todorova Ovčarovo (Gumelnița-Karanovo VI. kultúra) telltelepéről. Az álló oltárka alsó oldalperemét úgy alakították ki, hogy két sarka szarvszerűen kihúzott, így a perem középső része a levegőben függ, a tárgy a két sarkára helyezkedve áll. A tárgy felső oldalpereme magasan, csúcsban végződve kiemelkedik. Frontális oldalán díszített, oszlopokra bontva lefelé forduló háromszögek egymás alá karcolt motívumai követik egymást két szélén és középen. Ezeket a díszített mezőket függőleges bekarcolt vonallal elválasztott díszítetlen sávok tagolják. A hátsó lapja is díszített, a közepén található spirális csigavonallal (voluta) (16. kép 2).⁵⁰

A lelőhelyről egy kultikus lelet-együttes részeként (4 antropomorf figura, 8 támlás szék, asztalok, dobok, és edények) további hasonló formájú 3 oltár került elő, festett díszítéssel. Ezeket naptárrendszereknek vélik (TODOROVA et al. 1983, VII. tábló, 89. T.; NIKOLOV 1998).

– *Ruse (Bulgária)*: oltármodell a Karanovo VI. kultúrából. A modell alakja téglalap alakú, bal és jobb felső

sarkai enyhén, szarvszerűen kihúzva, teteje közepén felemelkedik. Előlapján két oldalról keretszerűen két vonal között bekarcolt X-vonalakkal, középen egy volutával, amely alatt és felett mind a négy sarokban bekarcolt összecsisztatott V-vonalak láthatók, középen fent pedig X-jel. Hátlapját szabálytalan sávokkal sakktablaszerű négyzetekre osztották. Ezen az oldalon látszik, mintha a tárgy alsó bal és jobb sarka lábszerűen kiállna oldalirányban (GIMBUTAS 1989, Fig. 195.) (16. kép 1).

– *Szelevény-Vadas*: az oldalperem közepén ívelten kimagasló megoldását láthatjuk a szelevényi négy-szögletes, kultikusnak tartott edény egyik rövid oldalán. A leletet a legutolsó feldolgozásban a hunyadihalmi kultúrához sorolták (REZI-KATÓ 2001, T. II/1-2). Párhuzamának és díszítésrendszerének vizsgálata után saját kutatásaink alapján a kostolaci kultúrába tartozónak véljük (HORVÁTH 2010c).

– *Dunaszekcső-Várhegy, Bátaszék*: hasonló tárgyakat közölnek töredékes állapotban a vučedoli kultúrából (ECSÉDY 1984, 93, 8, 10-T/1).

Az ún. házmodellek az európai és anatóliai, közel-keleti térségben az őskor folyamán meglehetősen elterjedtek. Többféle típusban a neolitikumtól kezdve megtalálhatók.⁵¹ Funkciójukról és használatukról annyit mondhatunk, hogy eltérő típusokat és eltérő felhasználási módokat találunk közöttük. Gyakori, hogy épületszerkezeti elemek jelennek meg rajtuk, amelyek az adott kor épületeinek értékelésekor rekonstrukció céljára óvatosan felhasználhatók. Több esetben kultikus hátteret tételeznek fel esetükben.⁵²

A szentély- /ház- /oltár- és kemence-modellek értelmezése a korábbi korszakokban is vita tárgya. A profán és a szent jelenségeket nehéz szétválasztani olyan esetekben, amikor régészeti bizonyítékaink vannak olyan lakóházakról, amelyek egyik sarkában szent-sarkot rendeztek be – tehát egy térbe került mindkét aspektus (BÁNYFY 1990-1991, 202-217).

Hasonló értelmezési problémákat az őskor más korszakaiban és szakrális tárgytípusai közt jócskán találhatunk. Bizonyos tárgytípusokat egyesek miniatűr bútoroknak,⁵³ mások oltároknak vélik, más-más tartalmi jelentéssel (kultikus tárgyak – játékok). Házmodellek

51 A badeni kultúra leleteihez hasonló kialakítású agyagból készült kapumodell ismerünk a római kori Dunaújvárosból (Intercisa), a Kr.u. 2-3. Századból: A Magyar Nemzeti Múzeum 1992, 55, 38. kép. A korai leletek bemutatása és értelmezési problémái: HORVÁTH et al. 2007, 66-72.

52 Elsőként a korai Pfyn gynaekomorf edényekről (Ludwigshafen-Seehalde, Bodman-Weiler, Sipplingen-Osthafen, Zürich-Mozartstrasse): PETRASCH 1984, Boleráz/Baden vonatkozásban összefoglalóan: HORVÁTH 2008b; 2010a. A gynaekomorf házplasztikához: Ludwigshafen-Seehalde (korai Pfyn kultúra, Schlichtherle 2006), Reute-Schorrenried (Pfyn/Altheim), Thayngen-Weier (Pfyn), Heilbronn-Klingenberg (Michelsberg), Nördlingen-Goldberg (Rössen/Goldberg), Stuttgart-Untertürkheim/Mönchberg (Goldberg), Quenstedt/Schalkenburg (Bernburg), Halle (Saale)/Nietleben (megalit-temetkezés falán, Bernburg) ld.: SCHLICHTERLE 1993; WIERMANN-WUNDERLICH 2009;

53 Vučedol-Gradacon az 1. apszisos házból került elő egy négy lábón álló támlás miniatűr székmodell: SCHMIDT 1945, 29. T/2. Baden vagy Kostolac kultúra?

49 Az már a Bosáca csoporttal lenne párhuzamos, amely a Vučedol kultúrával egyidős Nemejcová-Pavúková szerint: NEMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981. CIUGUDEAN 2000, Pl. 153. szerint a Coțofeni III. a magyarországi késő rézkor vége – kora bronzkor eleje közötti váltással párhuzamos.

50 TODOROVA 1982, Abb. 40; TODOROVA et al. 1983, 90. T/13. A lelet az V. szinten került elő.

szerepelnek kemence-modellekként⁵⁴ (ha a modell az épület egy bizonyos részletét ábrázolja), sőt, a szépen díszített házmodelleket egyértelműen szentélymodellekként értelmezik.⁵⁵ Hasonlóan problematikus a feltárt épület-alaprajzok lakóházaként vagy szentélyként való értelmezése is.⁵⁶

Míg a neolitikum időszakában a megoldást a világosan megrajzolható régészeti jelenségek (ház-alaprajzok) módszeres feldolgozása adta, a bolerázi/badeni kultúrák esetében sajnos ez az út nem volt követhető, mivel nem ismertük a kultúrák jellemző épület-típusait, azok építéstechnikáját, szerkezetét, sőt, a települések belső struktúráját sem. A most épület-modellekként aposztrofált tárgyak kis számban voltak ismertek, egymástól elszigetelten kerültek közlésre, és bár vannak köztük 30–40 éve napvilágot látott darabok, szinte mindet másképpen értelmezték, és nem tudták bizonyíthatóan a késő rézkor reális léptékű tárgyi emlékegyüttesébe integrálni (az egyetlen elképzelés a diadéma-analógia volt).

A balatonőszödi négy töredékes tárgy egykori funkciójának pontos meghatározása a lehetséges analógiák bevonásával még szerteágazóbbá válik. Egyenlő eséllyel merülhet fel a tárgyak értelmezése kapcsán, hogy ún. nyitott épület/szentélymodellek, oltármodellek, esetleg idolk.

A Coțofeni kultúra két leletét oltármodelleként, később „*Grabsäulenidol*”-ként közölték. A Dikili Tash-i és a székesfehérvári leleteket épületmodelleként értelmezték. A székesfehérvári lelet eredeti, első közlésében diadéma-modelleként szerepelt, ehhez a nézethez csatlakoztak a publikációt ismerő oldalfalai és a nagykanizsai leletek közléi. A balatonőszödi leletek esetében az oltár- és a szentély-modell értelmezési lehetőségeit is meghagyjuk, rámutatva a későbbiekben arra, hogy a két megközelítés talán nem is áll annyira távol egymástól.

Mindenképpen szoros kapcsolatot tételezünk fel a lelőhelyen feltárt négy modell-töredék sík-ábrázolása és a településen kiásott négy épület-alaprajz lehetséges 3-dimenziós rekonstrukciói között (a vízparti élőhelyekre jellemző cölöplábas, ún. Pfahlbau-típusú épületek, vö.: HORVÁTH et al. 2005; 2007). Különösen összekapcsolhatóvá válik a régészeti jelenség és a lelet, ha rámutatunk arra, hogy a 23. épület alapozási maradványai és a 925. kultúrreteg 50/11 szelvényéből előkerült modell-töredék szinte egy helyen került elő – a modell az épület melletti szelvényt takaró 925. pusztulási kultúr-retegben feküdt.

A négy balatonőszödi tárgy egy kulturális egységen belül több időbeli horizontba sorolható, egy a bolerázitól a klasszikus badeniig, kettő az átmeneti, és egy a klasszikus badeni fázisba. A modellekkel megegyező stílusú épületek a klasszikus fázisba tartoznak. A négy tárgy a lelőhely három, egymástól igen távoli pontján került elő, a bolerázi-badeni (2060. gödör) a telep É-i részén, az átmeneti (458. gödör) a telep közepén, míg a klasszikus badeni (925. kultúrreteg) a telep D-i részén.

A leletek kétféle értelmezési lehetősége (épület vagy szentély/oltár) nem zárja ki egymást, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az oltár, mint a szentély-épület legszentebb része, a későbbi, esetleg egyszerűsödött vagy elvontabbá váló ábrázolásban az egész szentélyt is jelképezhetette.⁵⁷ Ha pedig oltár/vagy épületmodellek kerültek elő ugyanazon a településen, meglehetősen kézenfekvő feltételeznünk a miniatúrák előképeinek, azaz az épületek valódi jelenlétét is.

A tárgyakon a két oldalszél peremszerű felhúzása a kettős szarv (*bukránium*) motívum leegyszerűsített ábrázolása is lehet, és ebben a formájában igen fontos kultikus jelentőséget hordozott, úgy az európai, mint a közkeleti térségben. A balatonőszödi leletek értelmezését elsősorban a Krétáról származó leletek segítették.

Piskocephalo-ból pl. agyagmodellen jelenik meg a szarv-díszítés (RUTKOWSKI 1986, 78, Fig. 79). A szentély három oldalról fallal körülvett, a negyedik oldala nyitott. Tetőzete nincs, a falak tetején kettős szarv-szerű elemek állnak.

Az Archanes-i festett agyag szentélymodellen (proto-geometrikus fázis) épületelemeket ábrázoltak (RUTKOWSKI 1986, Fig. 138). Ennek mintájára a balatonőszödi leleteken a felső oldalperem enyhe felfelé ívelésében a tető végletekig leegyszerűsített ábrázolása jelenhet meg, míg az oszlopokba rendezett hármasszertű díszítőelem-kombinációk sem az esztétikai jelleget, sokkal inkább épületszerkezeti elemeket jelölhetnek: nevezetesen a középső rész a bejáratot, a két oldalán karakterisztikusan húzott függőleges vonalak pedig a szemöldökkfát. Ez lehet a magyarázata a kanonikus hármasszertű hosszúság fennmaradásának. Az már minden bizonnyal véletlen egybeesés lehet, hogy az Archanes-i modellen a fordított V-alakú elemekből alkotott oszlopsor-kombináció is megjelenik, amely a bolerázi/badeni kultúrák egyik fő díszítőeleme is egyben. A bekarcolt díszítésrendszer a balatonőszödi és a többi rézkori lelet esetében meglehetősen szigorúan tükrözi az egyes időbeli fázisokra jellemző díszítőmotívumokat, ettől eltérve viszont az egységesnek tűnő ábrázolás mögött egyfajta nagyon is szabályozott és egységes rendszer jelenhet meg, amely a házszenélyek vagy körülkerített nyíltszíni szent térségek (*sacred enclosure*) szigorú és kötött építésmódját tükrözi.

54 A bolerázi és badeni kultúrákból nem ismerünk kemence-modelleket, de a Kostolac kultúrából igen (Gomolava, két típusban: PETROVIĆ-JOVANOVIĆ 2002, 361, Vučedol-Gradac IIG1 kostolaci gödörben: Schmidt 1945, 26.T/9.), és a Vučedol kultúrából is (Vučedol-Cornfield Streim, 13. gödör, szarvas oltárral: VUČEDOLSKI ORION 2000, Fig. 66).

55 BÄNFY 1990-91, 204. Szentélyként emlegetik a Porodin-ból (késői Starčevo), Truşeşti-ből (Cucuteni A), Cascioarele-ből (Cucuteni A) előkerült házmodelleket, amelyek tetőrészére emberi vagy állati fejet applikáltak, ill. szerkezetük miatt különlegesek: BÄNFY 1986. Ovčarovo (Gumelnița) egyes (festett) oltárdarabjait naptárrendszernek vélik: Nikolov 1998. Ugyaninnen kétségbevonhatatlan zárt és nyitott típusú házmodellek is ismertek, ld. pl. TODOROVA 1982, Abb. 23/1-5, Abb. 24, Abb. 25/1.

56 BÄNFY 1990-1991, 205-209, 217; lbid. 2001, 59, 61.

57 Vö.: „Parancsolád, hogy építsek teneked házat az te szent hegyeden, és az te lakóhelyednek városában oltárt, az szent sátoznak példájára, melyet régen készítettél vala.” - mondja Salamon (Biblia, Ószövetség, Királyok könyve 9:8). Héberül A'ri-el oltár-tűzhelyet, az égőáldozat helyét, valamint Jeruzsálem ősi nevét (a Templom városát) is jelenti: Biblia, Ószövetség, Izajás könyve 29:1-2. A brahmanizmusban az áldozati oltár felállítását a világ teremtetéseként fogták fel: pl. Satapatha-bráhmana I, 9, 2, 29: ELIADE 1998, 118.

A bolerázi/badeni leletek egyfajta előzményei lehetnek a balkáni késő neolitikus-rézkori, formailag hasonlóak, díszítésükben eltérőnek tartható darabok. Talán – a mozgatható fejű lapos női idollokhoz hasonlóan – ebben a tárgytipusban is egy sok változáson átesett, de még felismerhető előképekkel rendelkező darabot kell látnunk. A Boleráz/Baden komplexumhoz való kerülésének módja és mikéntje még nincs pontosan kidolgozva. Az idollokhoz hasonlóan azonban kimutatható egyfajta utóéletük is: a post-badeni vučedoli kultúrában még szakrális célra használták őket.⁵⁸

Attól eltekintve, hogy talán közös származásuk is összekapcsolja őket, a balatonöszödi 458. gödörből és Székesfehérvárról az épület – vagy oltármodell – töredék egy idol töredékével együtt került elő. Felhasználásuk feltehetően egy szertartáshoz, szertartás-sorhoz köthetett.

Pecsétlők

– 2581. gödör, 46/26 szelvény, 1379. bolerázi kultúrréteg alatt, bolerázi I.B-C fázisok. A gödörben 6 kg kerámiatöredéket tártunk fel, közülük egy pirosra festett hurkafül töredéke, egy nagyméretű, üstszerű edény felső töredéke, kanál, orsógomb, valamint egy csiszolt oldalú piros okkerrög említhető.

Megközelítőleg gúla alakú agyag pecsétlő vörös festék maradványaival. Anyaga: agyag, szürkés-sárgás barna égetésű. A gúla egyik oldallapja erősebben behorpad, a fogás, használat során kopott így ki. A pecsétlő-felület enyhén nyújtott, megközelítőleg négyzet alapú, rajta szimmetrikusan elrendezett vonalsorokban mély beszurkálások találhatóak. A pecsétlő-felület két szemben levő oldalán az utolsó pontsor beszurkált pontjainak között szélesebb, mély vonalakkal kihúzták a pecsétlő-felületből, és felhúzták a gúla oldallapján. A pecsétlő-felület mély közeiben és a gúla oldallapjain, különösen a csúcs felé piros festék-foltocskák tapadnak az agyagfelületbe. M.: 47×34×30 mm, a pecsétlő-felület 34×29 mm (19. kép 1, 18. kép 7).

– 2595. gödör, 46/26 szelvény, 1379. bolerázi kultúrréteg alatt, bolerázi I.B-C fázisok. A gödörben 1 kg kerámiatöredék került feltárássra.

Nyeles agyag pecsétlő vörös festék maradványaival, hosszúka, karcsú, téglalap alakú pecsétlő-felülettel. Anyaga: sárgás színűre égetett agyag, helyenként szürkés foltocskákkal. A téglalap formájú pecsétlő-felület közepén elnyújtott zeg-zug minta húzódik, vékonyan, alig bekarcolva. A pecsétlő szélén körben négyzet alakba rendezett mély, apró pontocskák vannak beszurkálva, a négyzetecskéket mély, bevágott vonal osztja a téglalap hosszanti oldalperemein. A bevágott mély vonalak a pecsétlő oldalfelületére is felkúsznak. A rövid befogóoldalain nincsenek mély vonal-bevágások. Az egyik

hosszanti pecsétlő-felülethez tartozó oldal enyhén domború, a vele szemben levő oldal enyhén homorú. Ez a deformálódás használat közben keletkezhetett. A domború oldallap és a pecsétlő-felület felőli oldal erősen kopott használat közben, a mély vonalbevágódások és a beszurkált négyzetek külső oldala lekopott, megsérült. A pecsétlő-felületen és a nyél végén pirosas festéknyomokat találunk a felületbe ragadva. M.: 58×61×24 mm, a pecsétlő-felület: 23×62 mm (19. kép 2, 18. kép 5).

A 2581. és 2595. gödrök egymás mellett fekszenek, szorosán mellettük található a 2596. gödör, amelyben női idol töredékét tártuk fel.⁵⁹ A 2581. és 2595. gödrökből előkerült pecsétlők a korszak leleteihez hasonló formájúak és mintakincsűek, a bolerázi fázisba sorolhatók.⁶⁰

Pecsétlőket ismerünk a késő rézkort megelőző korszakból hazánk területéről:

– *Nagykanizsa-Sánc*: tűzdelt barázdás kerámia települési gödréből (Zala megye...2003, 11).

– *Bak-Felrétkak*: tűzdelt barázdás kerámia kultúrája (HORVÁTH - H. SIMON 2003, 124, Abb. 32.10).

– *Csongrád-Bokros-Bokrospuszta*: protobolerázi település gödréből (HORVÁTH 1993, 179).

A bolerázi kultúrából:

– *Balatonlelle-Országúti dűlő*: a badeni kultúra településén, bolerázi gödörből (SÓFALVI et al. 2007, 153).

– *Balatonlelle-Rádi út mellett*: a badeni kultúra lelőhelyén, gödörből, bolerázi fázis? (MOLNÁR - SIPOS 2006, 46, 5. kép) (18. kép 2).

– *Pilismarót-Basaharc*: bolerázi kultúra sírjából (Mrt 5, 286; MAKKAY 1984, 44, Fig. XXVIII.10). Egyértelműen temetkezési mellékletként került elő (18. kép 7).

– *Piliny*: a szkíta leletek között egy, a pilismarótihoz és a Znojmo-ihoz hasonló nyeles, töredékes pecsétlő-lelet, nagy valószínűséggel a bolerázi fázisból (BOTTYÁN 1955, 61, XXXV.T/20; Kisfaludy 1997, 92, Abb.6/5). A pecsétlőfelület mintakincse a két szélső mezőben 3-3, a két középsőben 4-4 ponttal, és vörös festék nyomai-val (18. kép 6).⁶¹

– *Zamárdi-Kútvölgyi dűlő*: bolerázi települési gödörből (KISS 2007, 65, 54. kép), (18. kép 12).

– *Balatonkeresztúr-Réti-dűlő*: bolerázi települési gödörből (FÁBIÁN 2003, 1. kép), (18. kép 14).

– *Kisvárad/Nitriansky Hrádok (SI)*: bolerázi településről (TOČIK 1977; MAKKAY 1984, 42, Fig. XXVIII/2, 177.), (18. kép 11).

– *Verbó/Vrbové (SI)*: bolerázi települési gödörből (MAKKAY 1984, 65, Fig. XXVIII/7, 281.), (18. kép 11).

– *Bajcs/Bajč-Vikanovo (SI)*: bolerázi településen, rétegből (TOČIK 1964, T. LII.11; MAKKAY 1984, 12, Fig. XXVII.4.), (18. kép 1).

59 Közelségük megerősíti az idollok és a pecsétlők együttes, számlálóként/azonosítóként (*token*) való feltételezett használatát.

60 T. Džhanfezova szerint a pecsétlők eloszlásának száma is fontos körülmény a települések hierarchiájában: Džhanfezova 2005, 313. Balatonöszödön kívül csak Zwerndorfon fordul elő több pecsétlő egy lelőhelyen. Véleményünk szerint ez a jelenlegi adat a lelőhelyfeltárások nagyságával van kapcsolatban, nem a lelőhelyek hierarchiájával, ám mint értelmezési lehetőségét nem zárjuk ki, amennyiben teljes településfeltárás után jutunk erre az eredményre. Érdekes viszont, hogy mindkét lelőhelyen kétféle, lelőhelyenként azonban egymással azonos típusú pecsétlők kerültek elő.

61 Köszönet Bondár Máriának, aki felhívta a leletre a figyelmemet.

58 Talán átkerültek a korabronzkori kultúrába is: Dani János "tetőmolekként" Berea/Bere-Szentgyörgytag, Dombrád-Homokbánya, Tuzsér-Kálunga-tanya, Gáborján-Csapszékpart (4. szint), Ciument/ Csomaköz-Tőkös, Tószeg-Laposhalom (nagyrévi réteg), Békés-Városerdő-Várdomb, és Bodrogszerdahely lelőhelyeken gyűjtött össze hasonló tárgyakat doktori disszertációjában: DANI 2005, 367, XL T/27-29.

– *Znojmo (Morvaország)*: bolerázi kultúra (MAKKAY 1984, 66, fig. XXVIII/11, 289.), (18. kép 4).

– *Zwerndorf an der March (Austria)*: négy pecsétlő, szörványleletek, bolerázi kerámiatöredékekkel (Leeb 1989; Köninger et al. 2001, 644.), (18. kép 9, 10).

– *Dikili Tash (Görögország)*: francia ásatás, A szelvény, korabronz-kor kezdete, badeni kultúra (DESHAYES 1968, 1064, fig. 3; MAKKAY 1984, 19, ábra nélkül).

A badeni kultúrából:

– *Szeghalom-Dióér*: a pecsétlő kicsi, szabálytalan alakú, agyagból formázott, a pecsétlőfelületen a mintát beböködött lyukacsok alkotják. A pecsétlőfelület átmérője 1,8 cm. A lelőhely a II.B fázisba sorolható (MAKKAY 1984, 56, fig. XXVIII/4 (241), a lelőhely közlése ECSEDY 1973.), (18. kép 15).

A post-badeni időszakból:

– *Němčice na Hanou (Slovákia)*: a post-badeni Bosáča csoport lelőhelyéről (PAVELČIK 1967, MAKKAY 1984, 40. Fig. XXVII/8, 171.), (18. kép 3).

– *Vučedol (Horvátország)*: 1990-ben tártak fel egy már rablott állapotú kettős vučedoli sírt, amelyben a nő és az idős felnőtt fején 1-1 pecsétlő került elő,⁶² ugyanitt egy arany pánt is napvilágot látott (GRAMMENOS 2003, 162).

A Boleráz/Badeni kultúrák előtti, és azzal párhuzamos időszakba tartozó, hasonló formájú és díszítésű pecsétlők elterjedését vizsgálva Közép-Európában, az alábbiakra figyeltek fel: megjelennek Felső-Svábsországban, a Pfyn/Altheim csoportban (Steeper See), Alsó-Ausztriában (Zwerndorf), Felső-Itáliában (Polera és Cornaggia Castiglioni barlangok, Cazzago Brabbia, Spilamberto – Bocca Quadrata-kultúra), valamint a Kárpát-medencében.

A tárgy típus egy olyan nyomjelző-leletcsoport részét alkotja, amely azt a gyors innovációt jelzi, amely a Kr.e. 3700 körül az Alpok előterében a mocsári és vízparti/tóparti települések környezetében lejátszódott. E hihetetlenül gyors fejlődésnek (amelyet más szóval „badenizálódás”-nak is hívnak) több tényezője is volt: gazdasági és ipari, környezeti, társadalmi tényezők egyaránt. Főbb elemeit a fejlett állattartás (a kerék, kocsis és igavonás feltalálása, eke-használat, a másodlagos állati produktumok felhasználása), az amfóra-alakú kerámia, bizonyos kerámiadíszítési stílusok (kannelúrázás, halszájka-motívum), gyapjú és len szövés-fonás, és a hozzá kapcsolódó kellékek (nehéz kónikus és bikónikus orsógombok) megjelenése jelenti. A fejlődés ütemét az új tárgy-típusok és alkalmazásuk gyors adaptációja jelzi (Köninger et al. 2001, 641-669). Ehhez kapcsolódik a pecsétlők nagy területen, több kultúra területén megjelenő egységes megjelenése.

A késő rézkori pecsétlők zöme a bolerázi kultúrába sorolható. A pecsétlők alakja és mintakincse alapján 3 alcsoportot körvonalazunk: az első csoport kerék pecsétlő-felülettel és virágszirom-szerű mintával (Němčice na Hanou, Bajč-Vlkanovo, Balatonlelle), a második téglalap alakú pecsétlő-felülettel, és cikkcakk-vonalakkal valamint beböködések kombinációjával (Znojmo – Pilismarót – Piliny, Balatonőszöd 2595. gödör,

Zwerndorf), a harmadik pedig gúla alakú, négyszögletes pecsétlő-felületen beböködésekkel (Balatonőszöd 2581. gödör, Zwerndorf, Zamárdi) rendelkezik. A második csoport egy variációjaként fogható fel a Vrbové-ról, Nitriánsky Hrádokról, és Balatonkeresztúrról előkerült pintadéra-sorozat, a harmadik csoport variánsa lehet a későbbi szeghalom-dióéri lelet (18. kép).

A pecsétlő-mintakincs a kultúra kerámia-díszítő stílusában is előforduló kombinációkból áll, a csoportok leletei sokszor alig különböznek: a pilismaróti, pilinyi, és a zwerndorfi között például csak a kereten belüli beböködés-pontok száma változik (3 ill. 4, keretben 3/4 váltással), a znojmoi és a zwerndorfi között pedig annyi a különbség, hogy a keret vonala szögletes, ill. lekerekített. A verbói, és a hozzá igen hasonló balatonkeresztúri motívuma kerek, a kisváradai pedig cikkcakk-vonalas, ugyanabban a formában. Ugyancsak közel áll egymáshoz a zamárdi és a balatonőszödi lelet.

A töréseik és kopásnyomaik alapján, valamint a pecsétlők lenyomatainak hiánya miatt John Chapman azt a következtetést vont le, hogy a bepecsételt leletek (tehát a pecsétlővel alkotott pozitív lenyomat-minták) szerves anyagra készültek, ezért nem maradtak ránk. Ilyen alapokat az emberi bőr (testfestés), és a kenyér/tészta képezhetett J. Chapman szerint. A pecséttel megjelölt kenyér a megszentelt kenyér lehetett etnográfiai párhuzamok alapján.⁶³

A régészeti megfigyelések szerint tehát a pecsétlők használatát a halotti szertartásokhoz, illetve termékenységi ünnepekhez köthetjük.

Cseplák György szerint a kopásnyomok alapján a tárgyakkal oda-vissza irányú őrlőmozgást végeztek, miközben a pintaderát már a visszafordulás előtt megdöntötték. Ezért kopik le a peremük, és nem zárható ki, hogy a csorbulás a másik oldalon az erőteljesebb nyomásnak köszönhető. Az őrlendő anyag nem lehetett keményebb a tömör agyagból égetett pintadéránál, és mennyiségileg sem lehetett nagyon sok (CSEPLÁK 1991, 257-258, XIX. T/5).⁶⁴ Ugyanez a kopásnyom és deformálódás mutatkozik a bolerázi pecsétlők többségén is, az erőteljes kenés-kopással, amely – a leletek állapota alapján – vörös festék őrlésével hozható kapcsolatba.⁶⁵

63 CHAPMAN 2001, 95, 98-99: Europäische Brotmuseum, Göttingen. Elsőként azonban: GIMBUTAS 1989, 15.4. chapter: Sacred bread. A bolgár pecsétlő-leletek lehetséges használatát, elterjedését régészeti és etnográfiai párhuzamok alapján Tanya Dzhanezova gyűjtötte össze: DZHANEZOVA 2005. Tanulmányában a rézkori leletekre vonatkozóan azt sugallja, hogy arany-leletekkel együtt fordulnak elő. E. Montagnary Kokelj a Trieszti Karszt-területen a pecsétlők elterjedését a potenciálisan só-készítés során használt rhyta-edények elterjedésével hozza összefüggésbe: MONTAGNARY KOKELJ 2003. Ez utóbbi véleményhez csatlakozunk azzal, hogy a „spulni”-nak nevezett, több-funkciós tárgycsoportot többek között összefüggésbe hozzuk a só-készítéssel is: HORVÁTH 2008. Ugyanabban a tanulmányunkban a „spulnik” pecsétlőként való használatához, társadalmi státuszt jelölő szerepéhez ld. DZHANEZOVA 2003 tanulmányát!

64 Cseplák Gy. kulturális és tipológiai megállapításai nem voltak mérvadóak, a tárgyalt leletek pedig nem a DVK, hanem éppen a badeni kultúra részét képezik. A szóban forgó pecsétlő egy kétosztatú tál díszgombja – ettől függetlenül a pecsétlők kopásnyomaira, használatára vonatkozó észrevételei helyesek.

65 A balkáni pecsétlőkön látható festéknyomok érdekes módon csak a késői, rézkori leleteken figyelhetők meg: DZHANEZOVA 2005, 319.

62 Ez valójában két ún. „spulni” volt, pecsétlőként közölve, ld. SCHMIDT 1945, T. 48/11, 13; vö.: HORVÁTH 2008.

Az égeikumi pecsétlő-kövekről régóta feltételezik, hogy hatalmi szimbólumok lehettek. Sajnos a feltárási körülmények sokáig nem voltak eléggé pontosak ahhoz, hogy valódi bizonyítékokat szolgáltatassanak. Phourni-Archanes (Kréta) temetője volt az, ahol a feltárási körülmények megengedtek bizonyos fokú következtetést. Összességében értékelve úgy tűnik, hogy a különböző leletek között a pecsétlők feltehetően presztizs-javak voltak, magas társadalmi méltóságú emberek birtokolták (pl. nemzetségfők, családfők), és talán, mint ennek a státusnak a szimbólumai, aktív szerepet játszottak ennek igazolásában, megerősítésében. Ezt a szerepüket megtarthatták tulajdonosaik halála után is (a palotakorszak előtti pecsétlők többsége temetkezésekből került elő). Ez azt jelenti, hogy bár a mindennapi életben használták őket, követték tulajdonosaikat vagy azok leszármazottait haláluk után, mutatva a társadalomban elfoglalt helyzetüket (elidegeníthetetlen javak). Az is tény azonban, hogy tulajdonosaik másodlagos újratevésében is ugyanúgy szerepet játszhattak. Miután nem biztos, hogy a *tholosz*-ok olyan temetkezési helyek voltak, ahová egy egész közösség temetkezett, vagy csak egy exkluzív, kiváltságos elit, ezért a pecsétlő lehetett egy olyan tárgytypus is, amely megkülönböztette az egy helyre eltemetett embereket egymástól (KARYTINOS 1998, 78-86).

Ismeretlen rendeltetésű töredékek

– 2224. gödör, 52/28 szelvény, IIA-B-III. Baden? A gödörben 8 kg kerámiatöredéket tártunk fel, köztük kétszátatú tálak töredékeit. A 2224. gödör egy gödörkomplexumban fekszik a 2102. emberi csontvázat őrző gödörrel (vö.: HORVÁTH 2004a).

Anyaga: kerámiaüzalékkal soványított agyag, gondosan simított, vörös színűre égett. Felső részén elágazó, alsó részén oszlopszerű, téglalap átmetszetű lábakon álló agyagtárgy-töredék, lábakon álló, az elágazás-szerű törésnél kiszélesedő tárgyból. M.: 100×47×85 mm (17. kép 1).

– 2733. gödör, 41/17 szelvény, 1383. kultúrréteg alatt, badeni II. A átmeneti fázis. A gödörben 1 kg kerámiatöredéket tártunk fel, köztük egy emberi lábcskát formázó plasztika-töredéket, és egy különleges applikációval díszített kihajló peremtöredéket. A 2733. gödör a 1384. kultúrréteg, és az alatta feltárt objektumok közelében található, az egyikben egy állatplasztikával díszített amfóra töredéke került elő.

Anyaga: csillámos homokkal és kerámiaüzalékkal soványított agyag, belül gondosabban simított, kívül csak ujjal simított, utólagosan megégett. Üreges, felső részén elágazó, alsó részén oszlopszerű, téglalap átmetszetű lábakon álló agyagtárgy-töredék, lábakon álló, az elágazás-szerű törésnél kiszélesedő tárgyból. M.: 105×96 mm (17. kép 2).

A leletek párhuzamát Stránska/Oldalfala-Mogyorósról ismerjük (késő badeni IV, B. Kovács 2003, 35. ábra/4. a-b).

Sajnos a leletek annyira töredékes állapotúak, hogy teljes alakjuk és funkciójuk meghatározása kérdéses. Egyelőre két lehetőséget körvonalazunk. Az első változatban ülőalkalmatosság (bútor, trón?) lábaként határozunk meg. A Boleráz/badeni kultúrában egyelőre nem ismerünk ilyen tárgyakat. Vučedol-Gradac-on az 1. apszisos házból került elő egy miniatűr, négy lábon álló támlás székmódel (SCHMIDT 1945, 29. T/2). Az apszisos házat eredeti közlésében a badeni kultúrába, később a Kostolac kultúrába sorolták (NIKOLIĆ 1996, 381).

A második lehetőség edény lábaként meghatározni a töredékeket. Olyan típusú edényt képzelünk el, amely Dél-Európában széles körben és idő-intervallumban, sokféle változatban elterjedt. Ezeket *rhyton*-ként, szenes-vödörként, só-edényként értelmezték eddig. Jellemzőjük a négy láb, a tetején elhelyezett karika alakú fül, és a nagy, mély testüreg. Elterjedésük Kr.e. 4800-3500-ig, a Peloponnészosztól a trieszti karsztig, Koszovótól az itáliai szárazföldre és a Lipári-szigetekig körvonalazható (CHAPMAN 2000a, 65-68). A balatonöszödi töredékek egymáshoz hasonlóak méretben és kialakításban. Formailag azonos töredékek több lelőhelyről is ismertek (PERIĆ 1996, Abb. 7/b-c, Abb. 8/f, k, l, m, stb.). Eddig nem került elő sem a bolerázi, sem a badeni kultúrában ilyen típusú ép edény.

Összefoglalás

Tanulmányunkban a nagy kiterjedésű (100.000 m²) és hosszú életű (IB-III/IV elejéig fázisok, 4680 ±45 – 3870 ±50 BP: 810 év) bolerázi/badeni település, Balatonöszöd-Temetői dűlő kultikusnak vélt tárgy-típusait mutattuk be (antropomorf kisplasztikák, épületmodellek, pecsétlők), a környezetükben feltárt további leletek és jelenségek bevonásával próbálva értelmezni egykori szerepüket.

A kultikus tárgyak zárt objektumban vagy kultúrrétegben, tipológiailag és finomkronológiailag meghatározható környezetben láttak napvilágot. Az objektumok környezetében feltárt véres (emberi és állati) áldozati gödrök közelsége azt mutatja, hogy a használt kultikus tárgy-típusok olyan szertartásokhoz kötődtek, amelyeket véres áldozatok bemutatása kísért. A kultikus tárgyak már nem elsődleges rendeltetésű helyükön, hanem használatukból kivonva, szakrális erejüktől megfosztva, törött állapotban, hulladékként kerültek elő. A különböző tárgyak (antropomorf kisplasztikák, épületmodellek, pecsétlők) esetleges, egyidejű használata egymással is összefüggést mutat.

Bár a balatonöszödi kultikus tárgyak eltérő háttérrel, nem természetes, hanem erőszakos halállal halt egyedek (áldozatok) temetkezéseinek közelében láttak napvilágot, mégis – hasonlóan a szabályos temetkezésekben előforduló kultikus tárgytypusokkal, mint pl. pecsétlők, idolkok – ezek a tárgyak is a halottkultusz/öskultusz intézményét szolgálták a településeken belül.

A legtöbb vallástörténeti munka hangsúlyozza, hogy a vallás – annak bármilyen formája – rendezett, ám logikája eltér a hétköznapiaktól, és sajátos, csak rá jellemző formát mutat. Az áldozati helyszínek és az azok

során használt edények és tárgyak a balatonőszödi településen sokszor még mindig szorosan egymás mellett, más esetekben néha 10 méteres távolságra kerültek egymástól. Ennek oka a bolerázi/badeni kultúrák életmódjában és a települések rendezetlenségében, szórt jellegében, valamint a szertartások sajátos struktúrájában keresendő.

A balatonőszödi eset jó példa arra, hogy egy-egy tárgycsoportot önmagában értelmezni (vö. idolk, vagy pecsétlők), illetve zárt objektumok anyagát önmagában

közelíteni környezetük bevonása nélkül óriási információvesztéssel és tévutakkal jár. Csak megfelelő perspektívából szemlélve bontakozhat ki előttünk a *Transzcendens* – a maga sajátos logikájában.

Természetes, hogy a balatonőszödi példa csak egy kis lépés a késő rézkor vallásosságának megértése felé. Azzal, hogy a településeken is a halottkultusz, őskultusz szertartásaihoz sikerült e tárgyakat kapcsolni, elindultunk a megoldás felé, de még korántsem értünk annak végére.

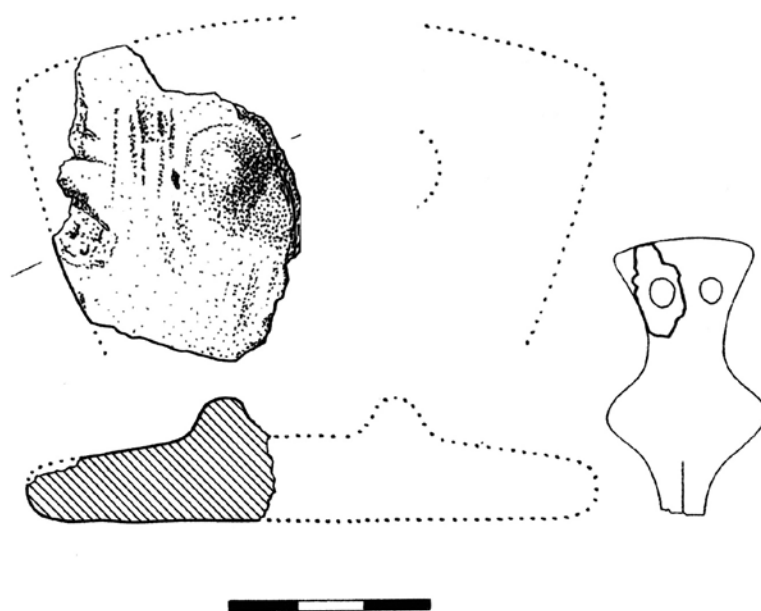
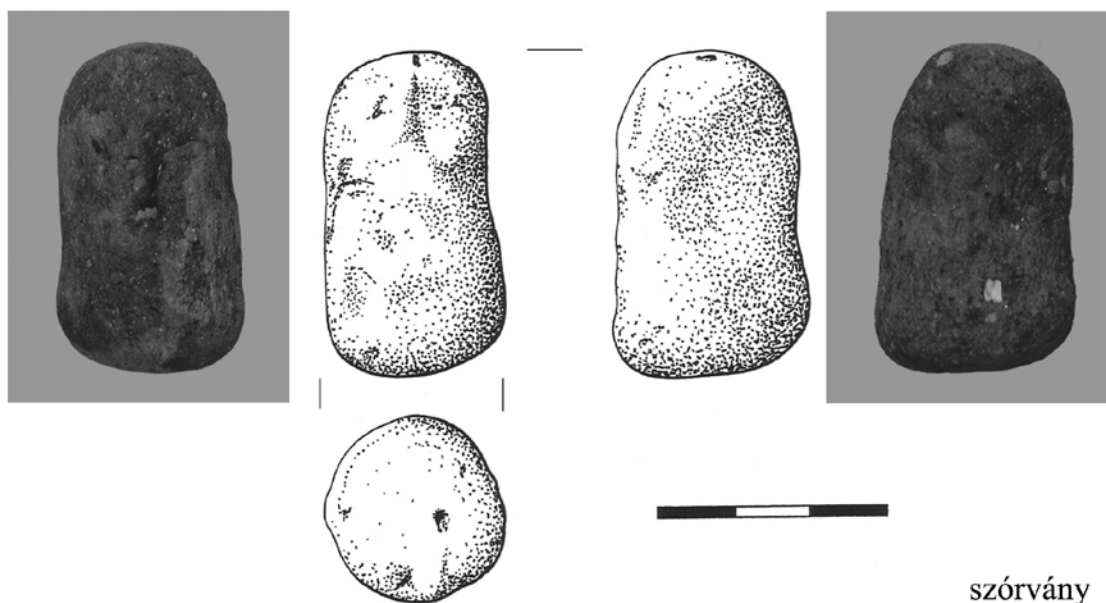
Irodalom

- A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 1992: Fodor I. – Kovalovszki J. – Kovács T. – Lovag Zs. – Tóth E., A Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 1992.
- ANTHONY, D. W. 2007: Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age riders from the Eurasian Steppes shaped the Modern World. Princeton University Press, Princeton-Oxford, 2007.
- ARCH. VYSKUMY 1985: Archeologické Vyskumy v okrese Rimavská Sobota. – Régészeti ásatások a Rimaszombati járásban (1978-1984). Gemerské Múzeum – Gömői Múzeum, 1985.
- BAILEY, D. W. 2005: Prehistoric Figurines. Representation and corporeality in the Neolithic. Routledge, London and New York, 2005.
- BANNER, J. 1943: Az újabb kőkori lakóház kutatás mai állása Magyarországon. – L'état actuel de la recherche des habitations néolithiques en Hongrie. ArchÉrt 4: 1-25.
- BANNER, J. 1956: Die Pécelér Kultur. ArchHung XXXV.
- BÁNYFY, E. 1985: Kultikus rendeltetésű leletegyüttes a Kis-Balaton közepén rézkorából. – A Middle Copper Age Cult Assemblage from the Little Balaton. ArchÉrt 112: 187-193.
- BÁNYFY, E. 1986: House models from neolithic Hungary – Attempt at a general interpretation. In: Archaeological Objectivity in Interpretation. Vol. 2 The World Archaeological Congress 1-7 September 1986, Southampton-London, 1986.
- BÁNYFY, E. 1990-1991: Cult and Archaeological Context in Central and South-Eastern Europe in the Neolithic and the Calcolithic. Antaeus 19-20: 183-251.
- BÁNYFY, E. 2001: Notes on the Connection between Human and Zoomorphic Representations in the Neolithic. In: Biehl, P. F. – Bertemes, H. – Meller, H. (eds.) The Archaeology of Cult and Religion. Archeolingua 13, 2001, Budapest, 53-71.
- BARLEY, N. 1984: Placing the West African Potter. In: Picton, J. (ed.): Earthenware in Asia and Africa. London, 1984, Percival David Foundation, 93-105.
- BARLEY, N. 1994: Smashing pots: feats of clay from Africa. London, 1994, British Museum Press.
- BARRETT, J. 1991: 'Towards an archaeology of ritual'. In: Garwood, J. – Jennings, P. – Skeates, R. – Toms, J. (eds.): Sacred and profane. Oxford Committee for Archaeology Monograph No. 32, Oxbow, Oxford, 1991, 1-9.
- BELÉNYESY, K. és HORVÁTH, T. 2004: Balatonőszöd-Temetői dűlő (M7/S-10 lelőhely). SMK XVI: 23-25.
- BELÉNYESY, K. és HORVÁTH, T. 2007: Balatonőszöd-Temetői dűlő. In: Belényesy, K. – Honti, Sz. – Kiss, V. (szerk): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. – Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi. SMMI – MTA-RI, 2007, 97-113.
- BIBLIA – Istennek az Őszövetséggel és az Újszövetséggel adott kijelentése. (ed.: A Magyar Országos Egyházak Ökumenikus Tanácsának Bibliafordító Szakbizottsága), Budapest, 1975. – *The Holy Bible*. King James Version, New York, www.bartleby.com, 2000.
- B. KOVÁCS, I. 2003: A Méhi istentriász és népe. Gömör-Kishont az őskorban (I.) Rimaszombat, 2003.
- BONDÁR M. 1999: A badeni kultúra újabb és "elfelejtett" idolkjai. – The latest and the forgotten idols of the Baden Culture. WMMÉ 21: 39-59.
- BONDÁR, M. 1999-2000: Neue und vergessene Idole der Badener Kultur. ActaArchHung 51: 23-34.
- BONDÁR, M. 2002: Fejezetek a Kárpát-medence késő rézkori emberábrázolásának tárgyi emlékeiből. – Chapters from the objectual remains of the Late Copper Age human depiction in the Carpathian Basin. WMMÉ XXIV: 81-98.
- BONDÁR, M. 2006: Kultúráváltások a rézkori emberábrázolások tükrében (Dunántúl). – Cultural changes in the light of human representations during the Copper Age (Transdanubia). ZM 15: 107-133.
- BONDÁR, M. 2007: Késő rézkori idolk Balatonszemes-Szemesi-berek lelőhelyéről. In: Belényesy, K. – Honti, Sz. – Kiss, V. (szerk): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. – Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi. SMMI - MTA-RI, 2007, 133-135.
- BONDÁR, M. 2008: The Paraphernalia of Cult Life in the Late Copper Age. ActaArchHung 59: 171-181.
- BOTTYÁN, Á. 1955: Szkíták a magyar Alföldön. RF I:1, 1955.
- P. BARNÁ, J. 2003: Késő rézkori település Nagykanizsa-Billa lelőhelyen. – Late Copper Age Settlement in Nagykanizsa-Billa. ZM 12: 97-142.
- CHAPMAN, J. 2000: Pit-digging and Structured Deposition in the Neolithic and Copper Age. Proceedings of the Prehistoric Society 66: 61-87.
- CHAPMAN, J. 2000a: Fragmentation in Archaeology: people, places and broken objects in the prehistory of south eastern Europe. London-New York, 2000, Routledge.
- CHAPMAN, J. 2001: Object Fragmentation in the Neolithic and Copper Age of Southeast Europe. In: Biehl, P.F. – Bertemes, F. – Meller, H. (eds.): The Archaeology of Cult and Religion. Archeolingua Vol. 13, 2001, 89-105.
- CIUGUDEAN, H. 1983: Funeral magic practices in the cemeteries of the Cotofeni Culture. In: Anati, E. (ed.): Prehistoric Art and Religion. Valcamonica Symposium III – 1979 Proceedings of the Intellectual Expressions of Prehistoric Man: Art and Religion, 1983, 169-176.
- CIUGUDEAN, H. 2000: Eneolithic final in Transilvania si Banat: cultra Cotofeni. Timișoara, 2000, Bibliotheca Historica et Archeologica Banatica.
- CSEPLÁK, Gy. 1991: A Dunántúli Vonaldíszes Kerámia kultúrája „Tapolcai csoportjának” kerámiájáról és annak archaeodermatológiai vizsgálatáról. – Die Keramik der „Tapolca-Gruppe” der Transdanubischen Linienbandkeramik ind ihre archaeodermatologische Untersuchung. Bibliotheca Musei Tapolcensis 1, 1991, Tapolca, A Dunántúli Vonaldíszes kerámia kultúrája „Tapolcai csoportjának” Balaton környéki lelőhelyei, 241-267.
- DANI, J. 2005: A Felső-Tisza-vidék kora bronzkora a tell-kultúrákat megelőző időszakban. Ph.D. disszertáció, kézirat, ELTE, Budapest, 2005.
- DESHAYES, J. 1968: Dikili Tash. BCH 92: 1062-1077.
- DZHANFEZOVA, T. 2003: Neolithic pintaderas in Bulgaria. Typology and comments on their ornamentation. In: Nikolova, L. (ed.): Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe. BAR International Series 1139, Vol. 1, 2003, 97-108.

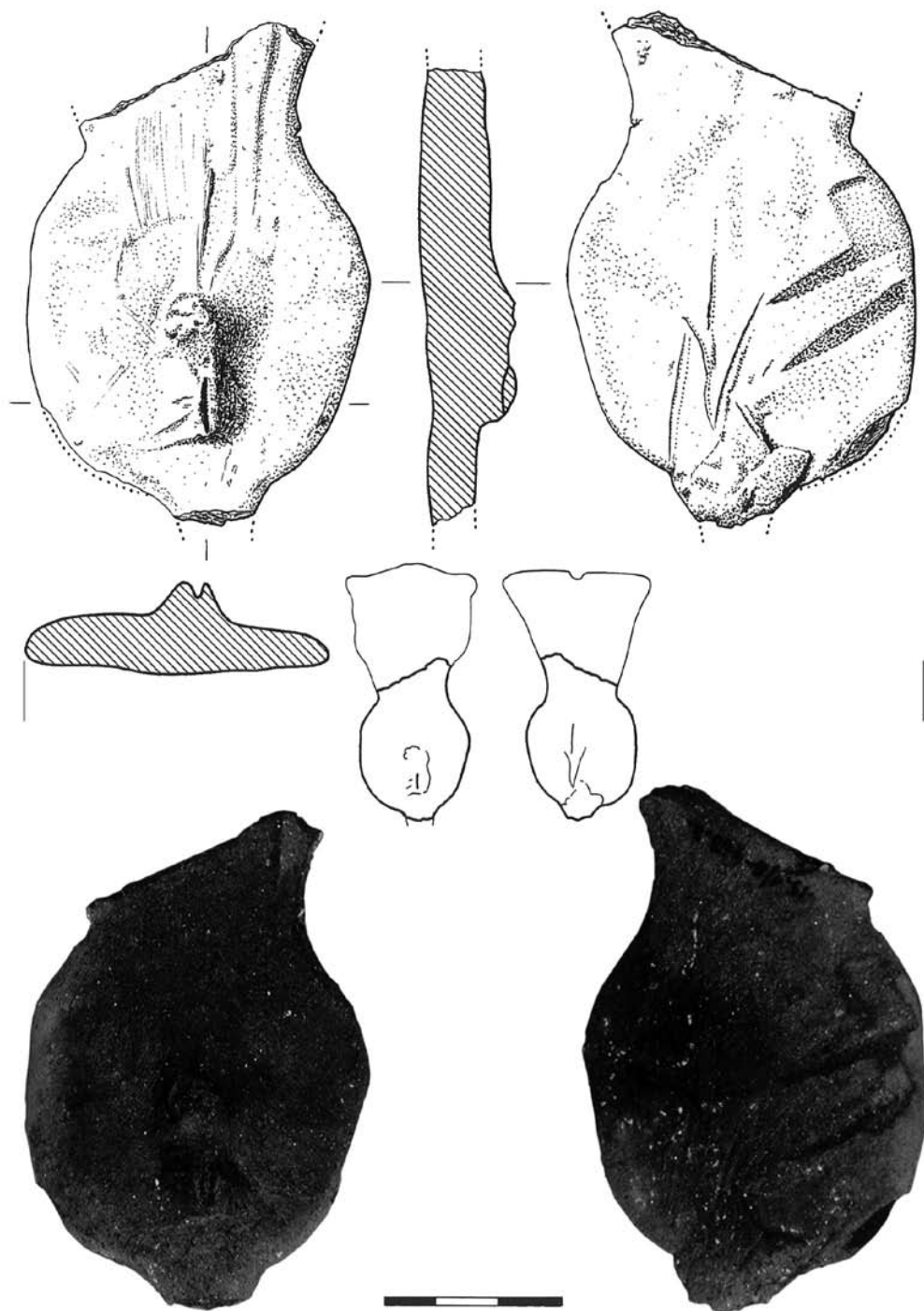
- DZHANFEZOVA, T. 2005: The possible functions of the stamp seals. Some considerations. In: Dumitroaia, G. – Chapman, J. – Weller, O. – Preoteasea, C. – Munteanu, R. – Nicola, D. – Monah, D. (eds.): Cucuteni. 120 ans de recherches le temps du bilan. Centre International de Recherches de la Culture Cucuteni, Piatra-Neamț, Institut d'Archéologie Iași, 2005, 309-332.
- DUMEZIL, G. 1986: Mítosz és eposz. [Mythe et Épopée] Gondolat, Budapest, 1986.
- DUMITREȘCU, S. & TOGAN, G. 1971: Săpăturile arheologice de la Boarta-Cetățuie. (Jud. Sibin). Archäologische Ausgrabungen in Boarta-Cetățuie (Bez. Sibin). Acta Musei Napocensis VIII: 423-436.
- DURMAN, A., (ed.) 1988: Vučedol treće tisuđljeće p.n.e. – Vučedol three thousand years b.c. Zagreb, 1988.
- ECSEDY, I. 1973: Újabb adatok a tiszántúli rézkor történetéhez. – New data on the history of the copper age in the region beyond the Tisza. A Békés megyei Múzeumok Köz. 2: 3-40.
- ECSEDY, I. 1984: Óskori leletek Dunaszekcső-Várhegyről. – Prehistorical finds from Dunaszekcső-Várhegy. JPMÉ 29: 89-126.
- ELIADE, M. 1969: Le Myth de l'éternel retour. Paris, 1969.
- ELIADE, M. 1998: *Az órök visszatérés mítosza avagy a mindenség és a történelem*. Budapest, 1998.
- ENĂCHESCU, C. 2004: Spiritual Elements in the Cernavodă III-Boleráz Complex. In: Cojocaru, V. – Spinei, V. (eds.): Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages. Iași, 2004, 47-62.
- ENĂCHESCU, C. 2007: The Cernavodă III Boleráz Phenomenon: Eneolithic, Kupferzeit, Jungsteinzeit or Early Bronze Age. In: Galanaki, I. – Tomas, H. – Galanakis, Y. – Laffineur, R. (eds.): Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders. *Aegeum* 27, Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège et ŪT, 2007, 113-118.
- ENDRŐDI, A. 1987-1988: Badeni idoltörredék Káposztásmegyerr-Farkaserdőről. – Badener Idolfragment aus Káposztásmegyerr-Farkaserdő. ArchÉrt 114: 80-85.
- FÁBIÁN, Sz. 2003: Rézkori pecsétlő Balatonkeresztúr-Réti dűlőről. – Copper Age pintadera from Balatonkeresztúr-Réti-dűlő. Ősrégészeti levelek 5: 33-38.
- FURHOLT, M. 2008: Culture History beyond Cultures: The Case of Baden Complex. In: Furholt, M. – Szmyt, M. – Zastawny, A. (eds.): The Baden Complex and the Outside World. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa Band 4, 2008, 13-25.
- GALLINA, Zs. 2004: Fonyód-Bézsény-pusztá. (M7 S-33 lelőhely). SMK 16: 34-40.
- GARWOOD, J., JENNINGS, P., SKEATES, R. & TOMS, J. (eds.) 1991: Sacred and profane. Oxford Committee for Archaeology Monograph No. 32, Oxbow, Oxford, 1991.
- GHEORGHIU, D. 2001: The Cult of Ancestors in the East European Chalcolithic. A Holographic Approach. In: Biehl, P. F. – Bertemes, F. – Meller, H. (eds.): The Archaeology of Cult and Religion. *Archaeolingua* 2001, Budapest, 73-89.
- GHEORGHIU, D. 2003: Building a Ceramic Macroobject: The 2003 Vadastra Project experiments. *The Old Potter Almanach* 2003: 1-5.
- GHERDÁN, K., TÓTH, M., HERBICH, K., HAJNALOVA, M., HLOZEK, M., PROKES, L., MIHÁLY, J. és HORVÁTH, T. 2010: Természettudományos megfigyelések a középső és késő rézkori kultúrák fazekasáruin Balatonöszöd-Temetői dűlő lelőhelyen. – Analytical data on Middle and Late Copper Age pottery production at Balatonöszöd-Temetői dűlő. *Archeometriai Műhely* 2010:1: 83-104.
- GIMBUTAS, M. 1974: The Gods and Goddesses of Old Europa. 7000 to 3500 BC. Myths, Legends and Cult Images. London, 1974.
- GIMBUTAS, M. 1989: The Language of the Goddess. Uneathin the Hidden Symbols of Western Civilization. London, 1989.
- GRAMMENOS, D.V., (ed.) 2003: Recent Research in the Prehistory of the Balkans. Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece, Nr. 3, Thessaloniki, 2003.
- HANSEN, S. 2001: Neolithic Sculpture. Some Remarks on an Old Problem. In: Biehl, P. F. – Bertemes, F. – Meller, H. (eds.): The Archaeology of Cult and Religion. *Archaeolingua* 2001, Budapest, 37-53.
- HANSEN, S. 2007: Bilder vom Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa. I-II. *Archäologie in Eurasien* Band 20, Mainz, 2007.
- HORVÁTH, L. A. 1993: A Kárpát-medence középső-rézkorának történeti és kronológiai kérdései. (A tűzdelt barázdas keramika helyzete az Alföldön). PhD Disszertáció, kézirat, Zalaegerszeg, 1993.
- HORVÁTH, L. A. & H. SIMON, K. 2003: Das Neolithikum und Die Kupferzeit in Südwesttransdanubien. IPH IX, 2003.
- HORVÁTH, P. 2006: Vallásfilozófia és vallástörténet. L'Harmattan-Zsigmond Király Főiskola, Budapest, 2006.
- HORVÁTH, T. 2002: Rejtőzködő múlt. Rézkori álarc az M7-esen. *Élet és Tudomány* 23, 2002, június 7, 711-714.
- HORVÁTH, T. 2002a: Késő rézkori agyagmaszk Balatonöszödről. – Late Copper Age clay-mask from Balatonöszöd. Ősrégészeti levelek 4: 31-40.
- HORVÁTH, T. 2002b: A unique antropomorphic representation of Baden Culture. *Antaeus* 25 (2002) 423-426.
- HORVÁTH, T. 2004: A new human representation from the Baden Culture: a mask from Balatonöszöd. *Acta ArchHung* 55: 179-237.
- HORVÁTH, T. 2004a: Emberi vázakat tartalmazó objektumok Balatonöszöd-Temetői dűlő badeni településéről. – Human burials from the Baden settlement of Balatonöszöd-Temetői dűlő. SMK XVI: 71-109.
- HORVÁTH, T. 2004b: Late Copper Age Settlement in Balatonöszöd, Hungary. *ActaArchCarp* XXXIX: 59-85.
- HORVÁTH, T. 2006: Állatmeteközések Balatonöszöd-Temetői dűlő Badeni lelőhelyen. – Animal burials from the Late Copper Age Baden site: Balatonöszöd-Temetői dűlő. SMK XVII: 107-152.
- HORVÁTH, T. 2006a: A badeni kultúráról – rendhagyó módon. – About Baden Culture – an irregular approach. *NyJAMÉ XLVIII*: 89-133.
- HORVÁTH, T. 2008: „Spulni”: egy ismeretlen funkciójú tárgy típusa Badeni kultúrában (Variációk egy témára). – „Spulni”: an artifact of unknown function from the Baden culture. (Possibilities and variations). SMK 18: 157-166.
- HORVÁTH, T. 2008a: *Balatonöszöd – an Unusual Baden Settlement? In: Furholt, M. – Szmyt, M. – Zastawny, A. (eds.): The Baden Complex and the Outside World. Studien zur Achäologie Ostmitteleuropas* 4, Bonn, 67-83.
- HORVÁTH, T. 2008b: Sozialmorphologische Studie der spätkupferzeitlichen Baden-(Pécel)-Kultur. *MAGW* 138: 159-203.
- HORVÁTH, T. 2010: Europäische Maskentradition am Beispiel eines spätkupferzeitlichen Fundes. Masken der Vorzeit (I). Internationale Tagung vom 20. Bis 22. November 2009 in Halle (Saale). Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle (Saale) Band 4: 109-127.
- HORVÁTH, T. 2010a: Manifestation des Transzendenten in der Badener Siedlung von Balatonöszöd-Temetői dűlő – Zeremoniegefäße. *ActaArchHung* 61: 1-48.
- HORVÁTH, T. 2010b: Transcendent phenomena in the Late Copper Age Boleráz/Baden settlement uncovered at Balatonöszöd-Temetői dűlő: human and animal „depositions”. www.jungsteinSITE.de/ September 2010
- HORVÁTH, T. 2010c: Új szempontok a szelevény-vadasi kultusz edény kulturális besorolásához és keltezési problémáihoz. – New aspects of the cultural attribution and dating of the cult vessel from Szelevény-Vadas. Ősrégészeti levelek 11: 129-135.
- HORVÁTH, T. 2010d: Megfigyelések a középső és késő rézkori kultúrák fazekasáruin Balatonöszöd-Temetői dűlő lelőhelyen. Készítéstechnikai vizsgálatok. – Archaeological contribution to the study of the Middle and Late Copper Age pottery. *Archeometriai Műhely* 2010:1: 51-82.
- HORVÁTH, T. 2010: A szárazföldi szállítás kezdetei és hatása a Boleráz/Baden kultúrák életében. – The beginning and the role of transporting in the life of Boleráz/Baden Culture. *NyJAMÉ LII*, 95-139.
- HORVÁTH, T. 2011: Hajdúnánás-Tedej-Lyukas halom – The Interdisciplinary Survey of a Typical *Kurgan* from the Great Plain Region: a Case Study (The Revision of the *Kurgans* from the Territory of Hungary). In: PETŐ, Á. – BARCZI, A. (eds.): *Kurgan Studies: An environmental and archaeological multiproxy study of burial mounds in the Eurasian steppe zone*. BAR International Series 2238, 71-133.
- HORVÁTH, T., HERBICH, K., GHERDÁN, K. és VASÁROS, Zs. 2005: A badeni kultúra épületei Balatonöszöd-Temetői dűlő lelőhelyen. – Houses of Baden culture at Balatonöszöd-Temetői dűlő. Ősrégészeti levelek 7: 91-128.

- HORVÁTH, T., GHERDÁN, K., HERBICH, K. & VASÁROS, Zs. 2007: Häuser der Badener Kultur am Fundort Balatonőszöd-Temetői dűlő. *ActaArchHung* 58: 43-105.
- HORVÁTH, T., S. SVINGOR, É. & MOLNÁR, M. 2006: Újabb adatok a Baden-péceli kultúra keltezéséhez. – New datas to the absolute chronology of Baden-Pécel Culture. *Archeometriai Műhely* 2006/III./3 19-30; 1. melléklet.
- ILON, G. (szerk.) 2007: Százszorszépek. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon – Die Wunderschönen. Menschendarstellung im urzeitlichen Westungarn – Wonderful beauties. Human representations in prehistoric Western Hungary. Kiállítási katalógus, Kőszeg, 2007.
- HORVÁTH, T., S. SVINGOR, É. & MOLNÁR, M. 2008: New radiocarbon dates for the Baden Culture. *Radiocarbon* 50/3: 447-458.
- KALICZ, N. 1976: Die Hüttemodelle der Lengyel-Kultur in Ungarn. *JMV* 60: 117-127.
- KALICZ, N. 1981: Die kopflosen Idole der Badener Kultur und ihre südlichen Beziehungen. *Symposia Thracica, Xanthi*, 1981, 232-256.
- KALICZ, N. 1985: Kőkori falu Aszódon. – Neolithisches Dorf in Aszód. *Múzeumi füzetek* 32, 1985, Aszód.
- KALICZ, N. 2002: Eigenartige Anthropomorphe Plastik der Kupferzeitlichen Badener Kultur im Karpatenbecken. *BudRég XXXVI*: 11-53.
- KARYTINOS, A. 1998: Sealstones in Cemeteries: A display of social status? In: Branigan, K. (ed.): *Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age*. *Sheffield Studies in Aegean Archaeology* 1: 78-86.
- KAWASHIMA, T. 2005: Another aspect of figurine function. *DocPraeh XXXII*: 177-185.
- KISFALUDY, J. 1997: Tonstempel und Knochenzylinder aus der mittleren Eisenzeit im Karpatenbecken. *CommArchHung* 1997: 75-109.
- KISS, V. 2007: Zamárdi-Kút völgyi-dűlő. In: Belényesy, K. – Honti, Zs. – Kiss, V. (szerk.): *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. – Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi. *SMMI - MTA-RI*, 2007, 63-71.
- KOREK, J. 1983: Közép-Kelet Európa a rézkor végén. Doktori disszertáció, kézirat, Budapest, 1983.
- KOREK, J. 1984: Ásatások Szigetcsép-Tangazdaság I. lelőhelyen. A későrézkori település leletei. – Ausgrabungen auf dem Fundort Szigetcsép-Tangazdaság I. – Funde der spätkupferzeitlichen Siedlung. *CommArchHung* 1984: 5-29.
- KÖNINGER, J., KOLB, M. & SCLICHTERLE, H. (2001): Elemente von Boleráz und Baden in den Feuchtbodensiedlungen des Südwestdeutschen Alpenvorlandes und ihre mögliche Rolle im Transformationsprozess des Lokalen Endneolithikums. In: Cernavodă III-Boleráz. Ein Vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. *Studia Danubiana ser. Symp. II, București* 2001, 641-673.
- KUHRT, A. 2005: Az ókori Közép-Kelet. *Studia Orientalia* 4, 2005, Budapest.
- LAZAROVIC, C.-M. 2005: Anthropomorphic statues from Cucuteni-Tripolje: some signs and symbols. *DocPraeh XXXII*: 145-154.
- LEEB, A. 1989: Fundmeldung Zwerndorf, OG Weiden a. d. March, VB Gänserndorf. *FÖ* 28: 172.
- LEBEGYEV, J. 2007: Kanaánita szentélymodell. Az évszak műtárgya – Nyár. Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2007.
- LENNEIS, E., NEUGEBAUER-MARESCH, C. & RUTTKAY, E. 1995: Jungsteinzeit im Osten Österreichs. *Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich, St. Pölten-Wien*, 1995.
- LUCA, A. S. 2001: Daten Bezeiglich der „Statuette aus Liubcova II“, Kreis Karasch-Sewerin. *AnB ser. Noua* 9: 61-72.
- LULEY, H. 1992: Urgeschichtlicher Hausbau in Mitteleuropa. *Grundlagenforschungen, Umweltbedingungen und bautechnische Rekonstruktionen*. UPA 7, Bonn, 1992.
- MAKKAY, J. 1962: Die balkanischen, sog. kopflosen Idole. Ihr Ursprung und ihre Erklärung. *ActaArchHung* 14: 1-24.
- MAKKAY, J. 1963: Adatok a péceli (badeni) kultúra vallásos elképzeléséhez. – Data to the religious life of Baden-Pécel culture. *ArchÉrt* 90: 3-16.
- MAKKAY, J. 1970: Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig 1. A kőkor és a rézkor Fejér megyében. Székesfehérvár 1970.
- MAKKAY, J. 1984: Early Stamp seals in South-East Europe. Budapest, 1984.
- MALALAS IOÁNNÉS: *Chronographia*. Ed. L. Dindorf. 1831, Bonn, Weber.
- MANTU, C. M., DUMITROAIA, G. & TSARAVOPOULOS, A. 1997: Cucuteni: The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe. Thessaloniki, 1997.
- MILIČEVIĆ, M. 1984: Rekonstrukcija zenske odjece u eneolitiku medurijecja Dunava, Drave i Save. – Reconstruction of the aeneolithic women's wear between the Danube, the Drava and the Sava. *OpA* 9: 1-22.
- MILIČEVIĆ, M. 1988: A Rekonstruktion of Womens Dress in the Vučedol Culture. In: Durman, A. (ed.): *Vučedol. Treće tisućljeće p.n.e. Vučedol. Three thousand years b.c. Muzejski prostor Zagreb* Jezuitski trg. 4. 21. 7-31. 8. 1988.
- MOLNÁR, I. és SÍPOS, C. 2006: Balatonlelle-Rádi út mellett (67/2). *SMK* 17/A: 46-48.
- MONTAGNARY KOKELJ, E. 2003: Evidence of long distance connections at the edge of the Balkans: Economic or Symbolic value? In: Nikolova, L. (ed.): *Early Symbolic of Communication in Southeast Europe*. *BAR International series* 1139, 2003, Vol. 2, 361-369.
- MRT 5: HORVÁTH, L., H. KELEMEN, M. és TORMA, I. 1979: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és dorogi járás. Budapest, 1979.
- MRT 6: ECSEDY, I., KOVÁCS, L., MARÁZ, B. és TORMA, I. 1982: Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás. IV/1. 1982, Budapest.
- M. VIRÁG, Zs. 1999: A badeni kultúra rézleletei Sármellék-Égenföldről. – Die Kupferfunde der Badener Kultur in Sármellék-Égenföld. *Zalai Múzeum* 9: 33-55.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V. 1981: Náct periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe. – An outline of the periodical system of Baden culture and its chronological relations to Southeast Europe. *SIA XXIX-2*: 261-296.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V. 1991: Typologische Fragen in der relativen und absoluten Chronologie der Badener Kultur. *SIA* 39: 59-89.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V. 1998: Die Badener Kultur. In: Preuss, J. (Hrsg.): *Das Neolithikum in Mitteleuropa. Kulturen-Wirtschaft-Umwelt vom 6 bis 3. Jahrtausend v.u. Z.* Band 1-2: 383-400. Weissbach, 1998.
- NIKOLIĆ, D. 1996: Architecture of the Kostolac settlements. In: Nikolova, L. (ed.): *Early Bronze Age Settlement Patterns in the Balkans* (ca. 3500-2000 BC, calibrated dates). *Reports of Prehistoric Research Project I, Nos. 2-4, April-December 1995, Part 1-3, Sofia*, 1996, 373-383.
- NIKOLOV, V. 1998: Die Kultszene aus Ovčarovo: ein Versuch für Kalenderinterpretierung. In: Anreiter, P. – Bartosiewicz, L. – Jerem, E. – Meid, M. (eds.): *Man and the animal World. Studies in Archaeozoology, Archeology, Anthropology and Paleolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi*. *Archeolingua* (1998) 403-407.
- NOVOTNÝ, B. 1981: Zur Idolatrie der Badener Kultur in der Slowakei. *SIA* 29: 131-138.
- PAVELČIK, J. 1967: Die kanellierte Keramik und die Kulturgruppe des Bošáca-Typus in Mähren und Mähren-Schlesien. *Zprávy Společnosti Archeologické Akademie Ved* 9: 28.
- PAVELČIK, J. 1982: Drobné terrakoty z Hlinska u Lipníku (okr. Přešov) I. – Kleine Terrakotten aus Hlinsko bei Lipník (Bez. Přešov) I. *PamArch* 73: 261-292.
- PAVÚK, J. 1981: *Umenie a život doby kamennej*. Bratislava, 1981.
- PERIĆ, S. 1996: Kult-Rhythone der neolithischen Viehzüchter der Balkanhalbinsel. *Starinar XLVII*: 21-66.
- PETRASCH, J. 1984: Die absolute Datierung der Badener Kultur aus der Sicht des süddeutschen Jungneolithikums. *Germania* 62: 269-287.
- PETROVIĆ, J. & JOVANOVIĆ, B. 2002: Gomolava. Naselje kasnog eneolita. – Gomolava. Settlements of the Late Eneolithic. *Gomolava Knjiga* 4, 2002, Novi Sad – Beograd.
- REZI KATÓ, G. 2001: Adalékok a középső rézkor hitvilágához. – Contribution to our perception of the body of beliefs in the Middle Copper Age. *ΜΩΜΟΣ* 2001: 119-128.
- RIES, J. (szerk.) 2003: A szent antropológiája. A Homo religiosus eredete és problémája. [Le Origini e il Problema Dell' Homo Religiosus.] Typotex, Budapest, 2003.
- RIȘCUȚA, C. 1996: Plastica antropomorfă a Culturii Coțofeni. – La Plastique anthropomorphe de la Culture Coțofeni. *Buletin CSS* 2: 69-76.

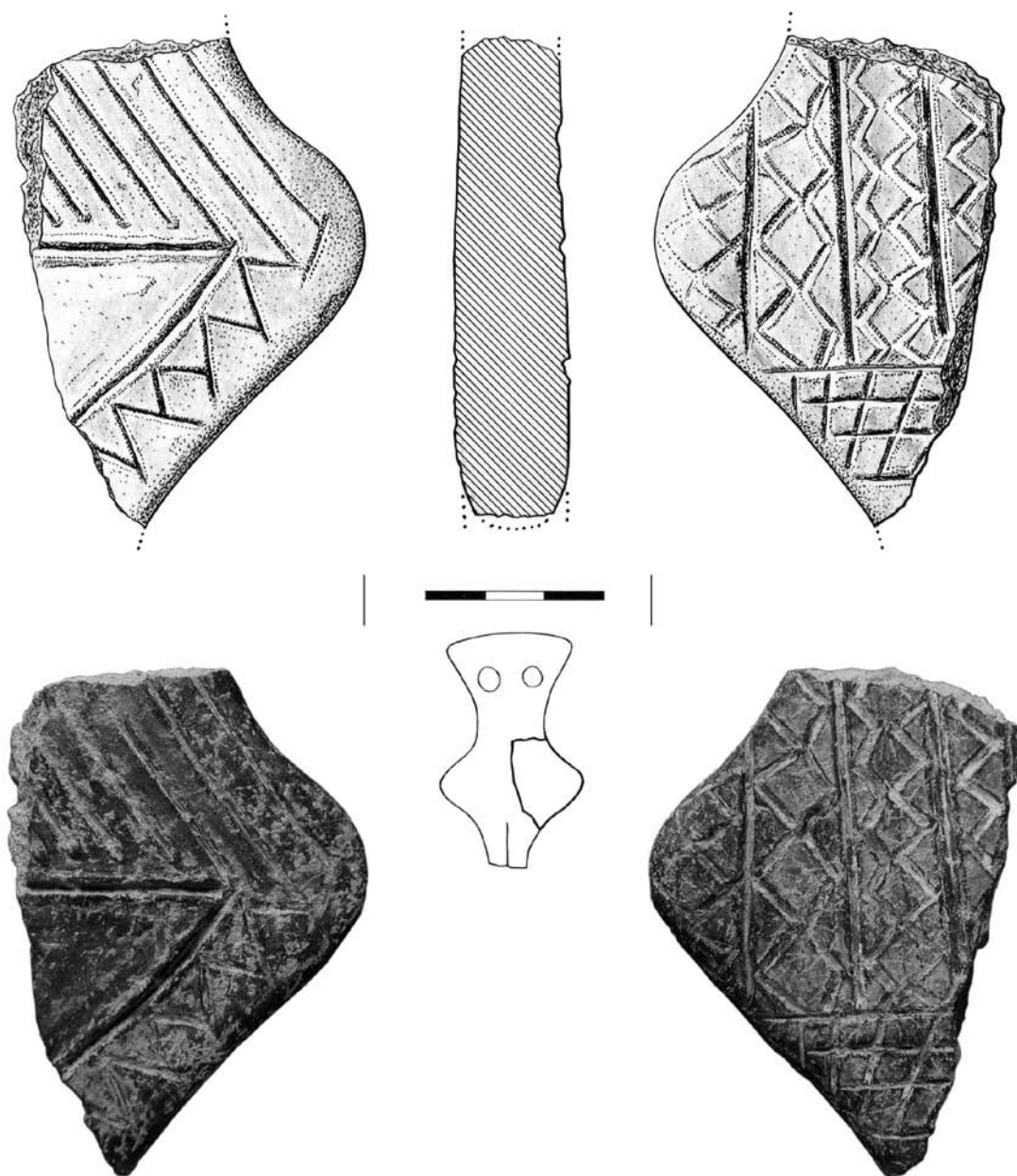
- ROSKA, M. 1941: A Torma Zsófia Gyűjtemény.—Die Sammlung Zsófia von Torma. Kolozsvár, 1941.
- RUTKOWSKI, B. 1986: The Cult Places of the Aegean. Yale University Press, New Haven - London, 1986.
- SCHLICHTERLE, H. 1993: Ein Kulthaus der Junsteinzeit am Überlinger See. In: Sangmeister, S. (Hrsg.): Zeitspuren – Archäologisches aus Baden. Freiburg, 1993, 48-49.
- SCHLICHTERLE, H. 2006: Kulthäuser in neolithischen Pfahlbausiedlungen des Bodensees. *Antiqua* 40: 122-145.
- SCHMIDT, R. R. 1945: Die Burg Vučedol. Zagreb, 1945.
- SÉFÉRIADES, M. 2001: Dikili Tash et Cernavodă III-Boleráz: contribution aux recherches archéologiques européennes récentes sur la période de transition et le début de l'Âge du Bronze (Europe centrale et orientale). In: Roman, P. – Diamandi, S. (Hrsg.): Cernavodă III – Boleraz. *Studia Danubiana ser. Symposia II*, Bucuresti, 2001, 109-165.
- SÓFALVI, A., NAGY, B. és SKRIBA, P. 2007: Balatonlelle-Országúti-dűlő és Balatonlelle-Felső-Gamász. In: Belényesy, K. – Honti, Sz. – Kiss, V. (szerk): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópályára Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. – Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi. *SMMI - MTA-RI*, 2007, 151-166.
- SÜGER, H., CASTENFELDT, S. & FENZT, M. 1991: Small functional items and regeneration of society, dough figurines from the Kalash people of Chitral, northern Pakistan. *Folk* 33: 37-66.
- TALALAY, L. E. 1987: Rethinking the Function of Clay Figurine Legs from Neolithic Greece: An Argument by Analogy. *American Journal of Archaeology* 91:2: 161-169.
- TASIĆ, N. 1995: Anthropomorphic sculpture of the Eneolithic in Serbia and Macedonia. In: Kovács, T. (Hrsg.): Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. *IPH VII*: 119-122.
- TOČIK, A. 1977: Feststellungsgrabung in Nitríansky Hrádok in Jahre 1976. *Archaeologicke Vyskumi a nálazy na Slovensku v roku 1976*. Nitra 1977, 291-292.
- TODOROVA, H. 1982: Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien. *Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie* 13, München, 1982.
- TODOROVA, H., VASZILJEV, V., JÁNUSEVICS, Z., KOVACSEVA, M. & BLEJ, P. 1983: *Raszkopki i proucsvanija ih Ovcsarovo*. Szofia, 1983.
- TROGMAYER, O. 1966: A Körös-csoport lakóházáról. Újkőkori házmódtörredék Röszkéről. – On the dwelling of the Körös group. *ArchÉrt* 93: 235-240.
- VAN GENNEP, A. 2007: *Átmeneti rítusok*. Budapest, 2007.
- VLASSA, N., TAKACS, M. & LAZAROVOCI, GH. 1987: Die Hügelgräber aus dem Banat und aus Siebenbürgen aus der Spätneolithischen Periode. In: Srejović, D. – Tasić, N. (Hrsg.): Hügelgräberbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der Äneolithischen Periode. *International Symposium Donji Milanovac 1985*, Beograd, 1987, 107-121.
- Vučedolski Orion i najstariji evropski kalendar. – The Vučedol Orion and the Oldest European Calendar. (Ed.: Durman, A.) Zagreb, 2000.
- WHITEHOUSE, R. D. 1996: Archaeological joke or neglected evidence? In: Wilkins, J. B. (ed.): *Approaches to the Study of Ritual. Italy and the Ancient Mediterranean*. *Accordia Specialists Studies on the Mediterranean*. Vol. 2, Univ. of London, 1996, 9-31.
- WIERMANN, R. R. & WUNDERLICH, C.-H. 2009: Wandstück aus einer Grube der Bernburger Kultur auf der Schalkenburg bei Quenstedt, Ldkr. Mansfeld-Südharz. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 91 (2009), 11-30.
- Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás milleniumának tiszteletére. Főszerk.: Vándor, L. 2003.

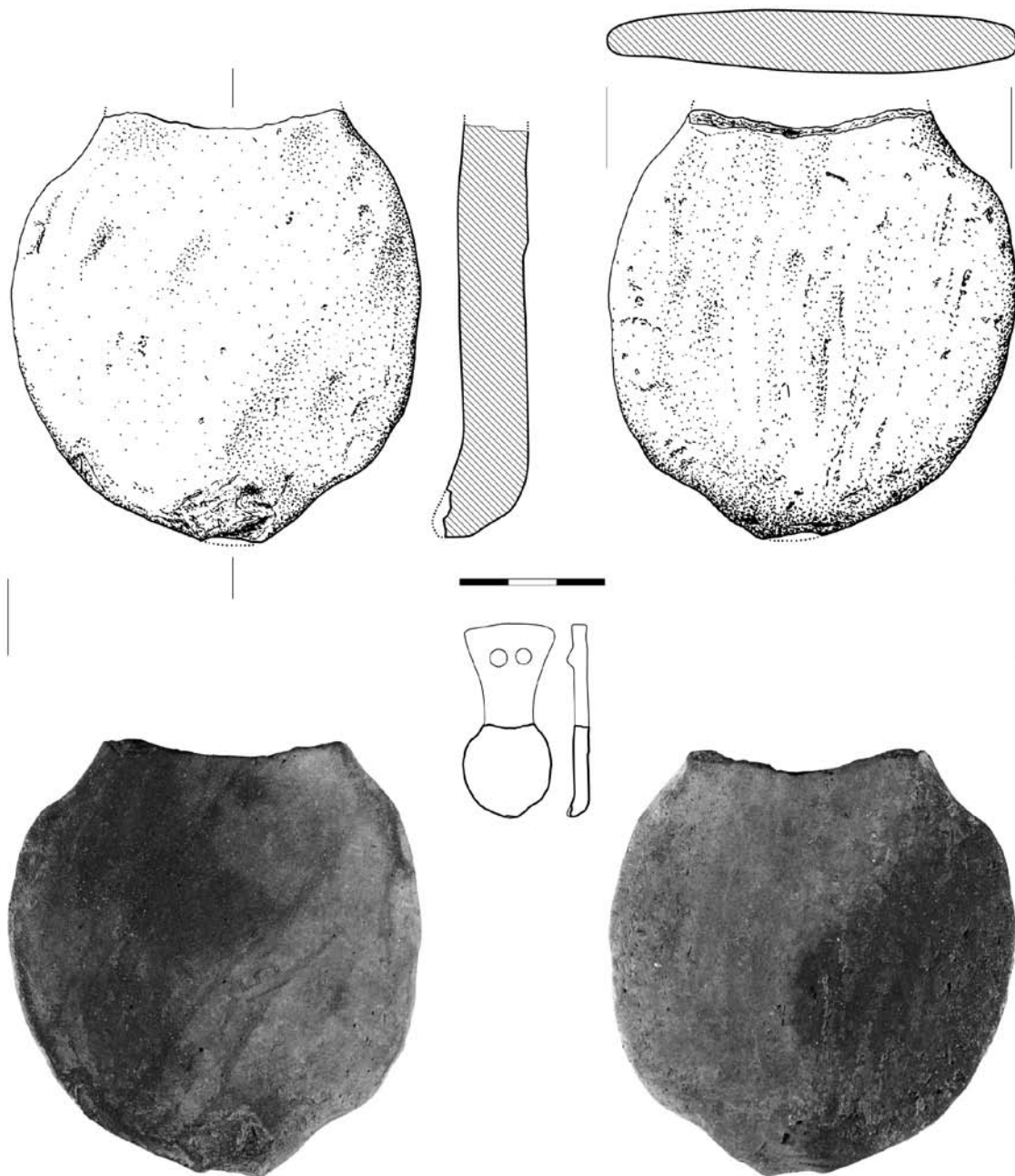
1. kép: 1. szórvány teljes alakos idol; 2. 925. kultúrréteg, 48/10 szelvény, női idol töredéke.

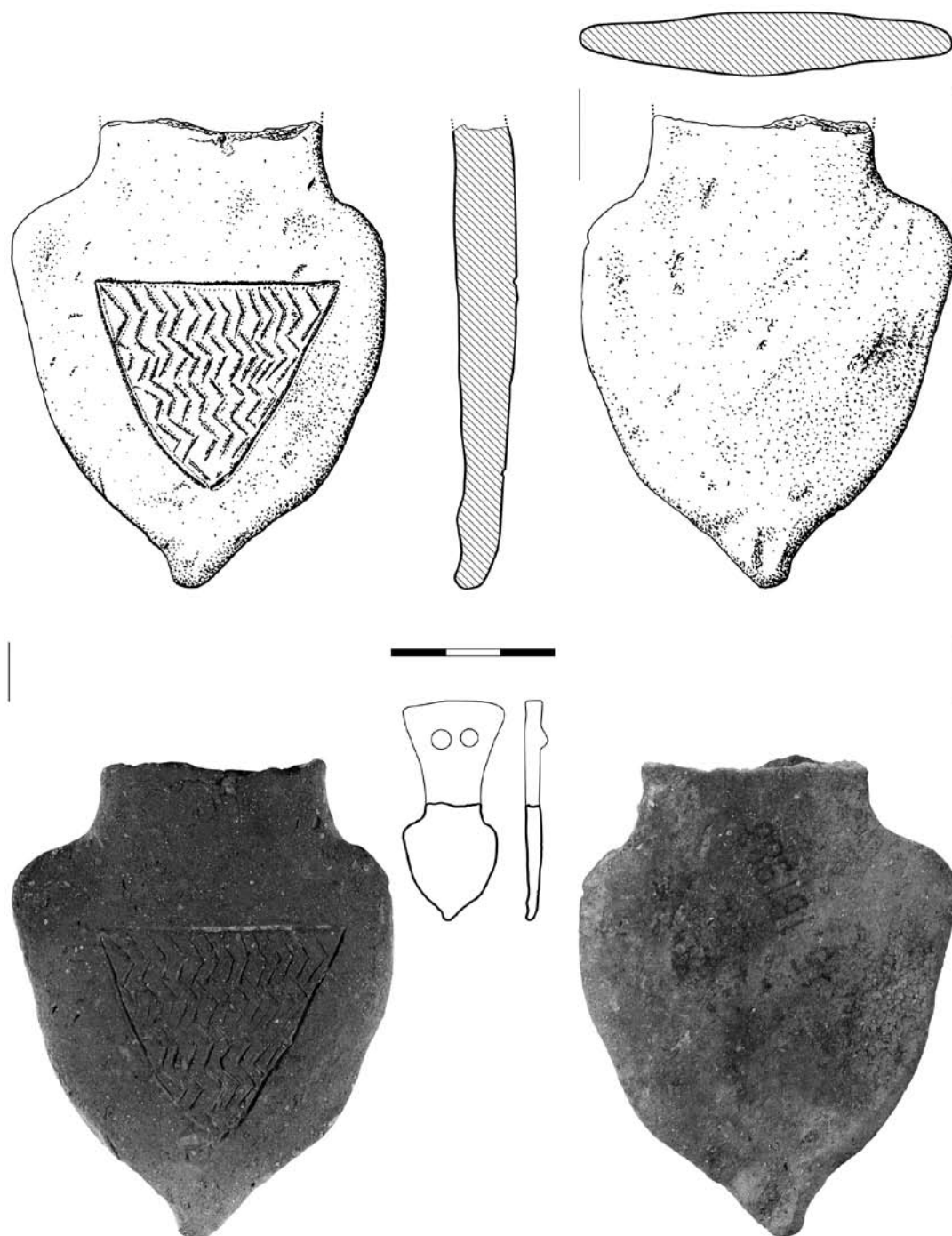
2. kép: 458. gödör, idol töredéke

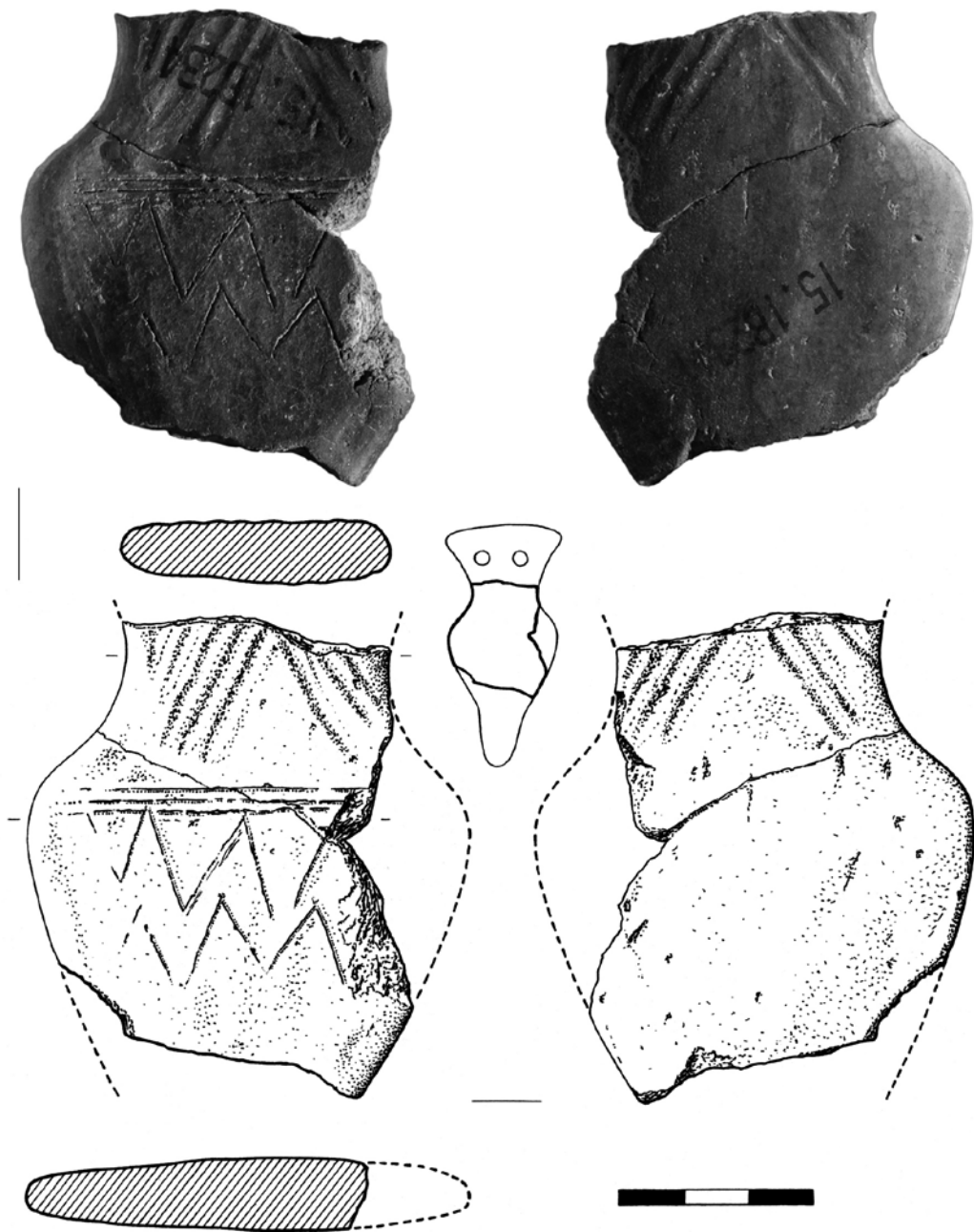
3. kép: 1088. gödör, festett-karcolt díszű idol töredéke

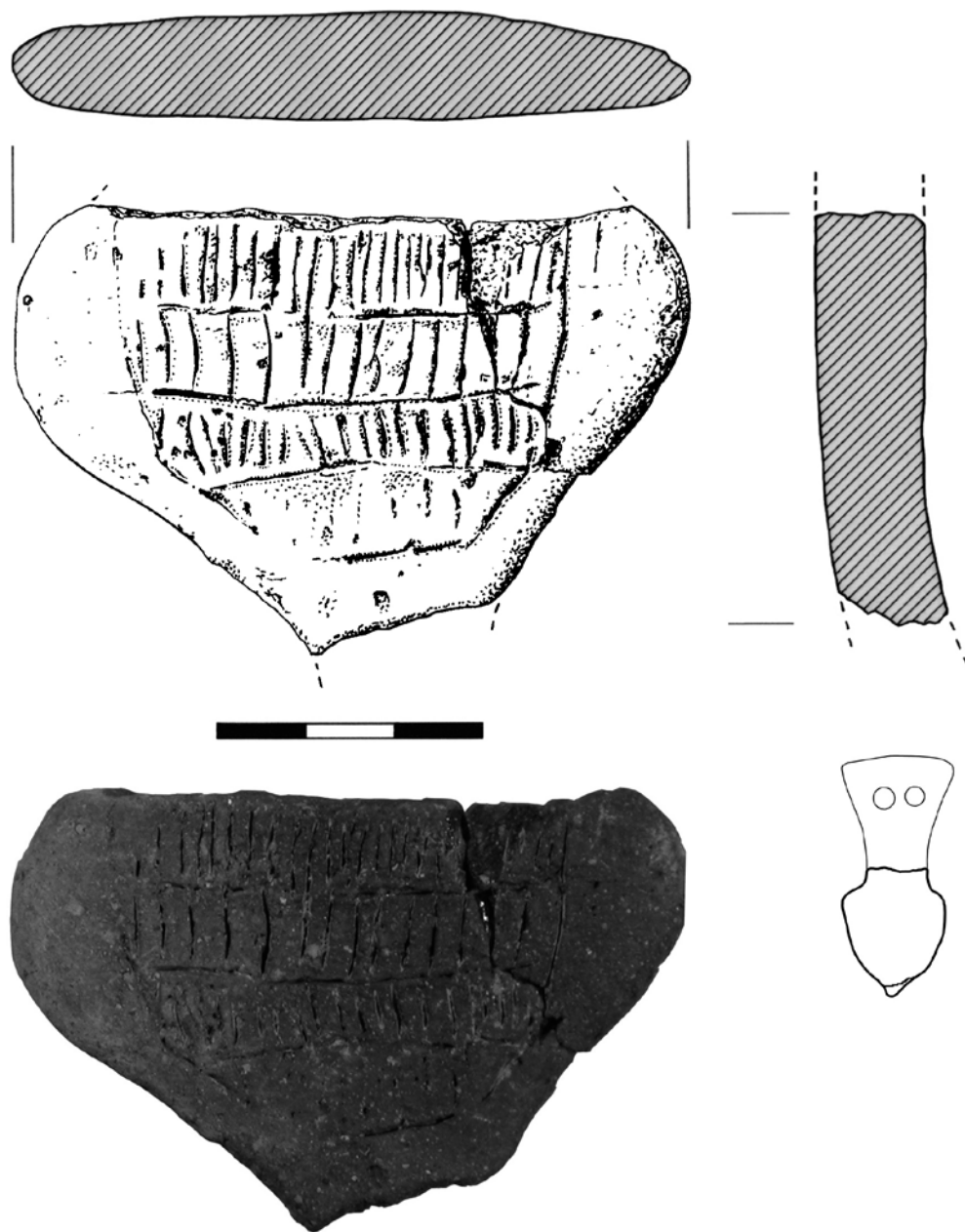
4. kép: 1654. gödör, idol töredéke

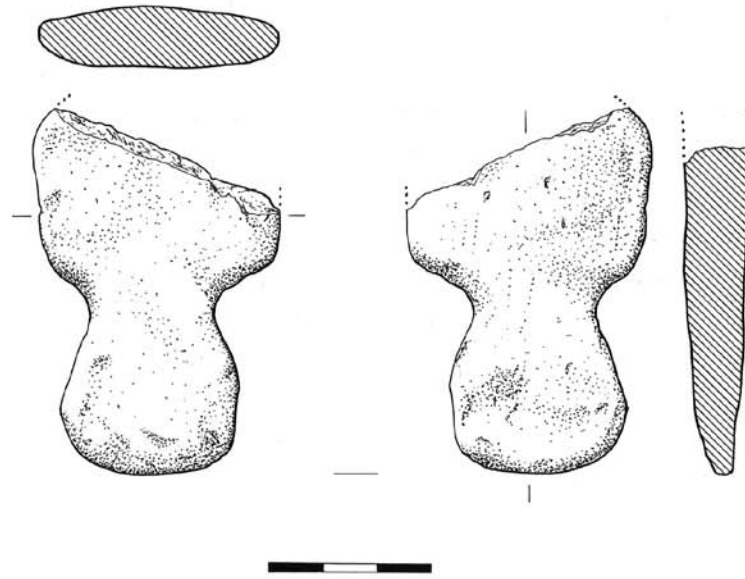
5. kép: 1988. gödör, idol töredéke

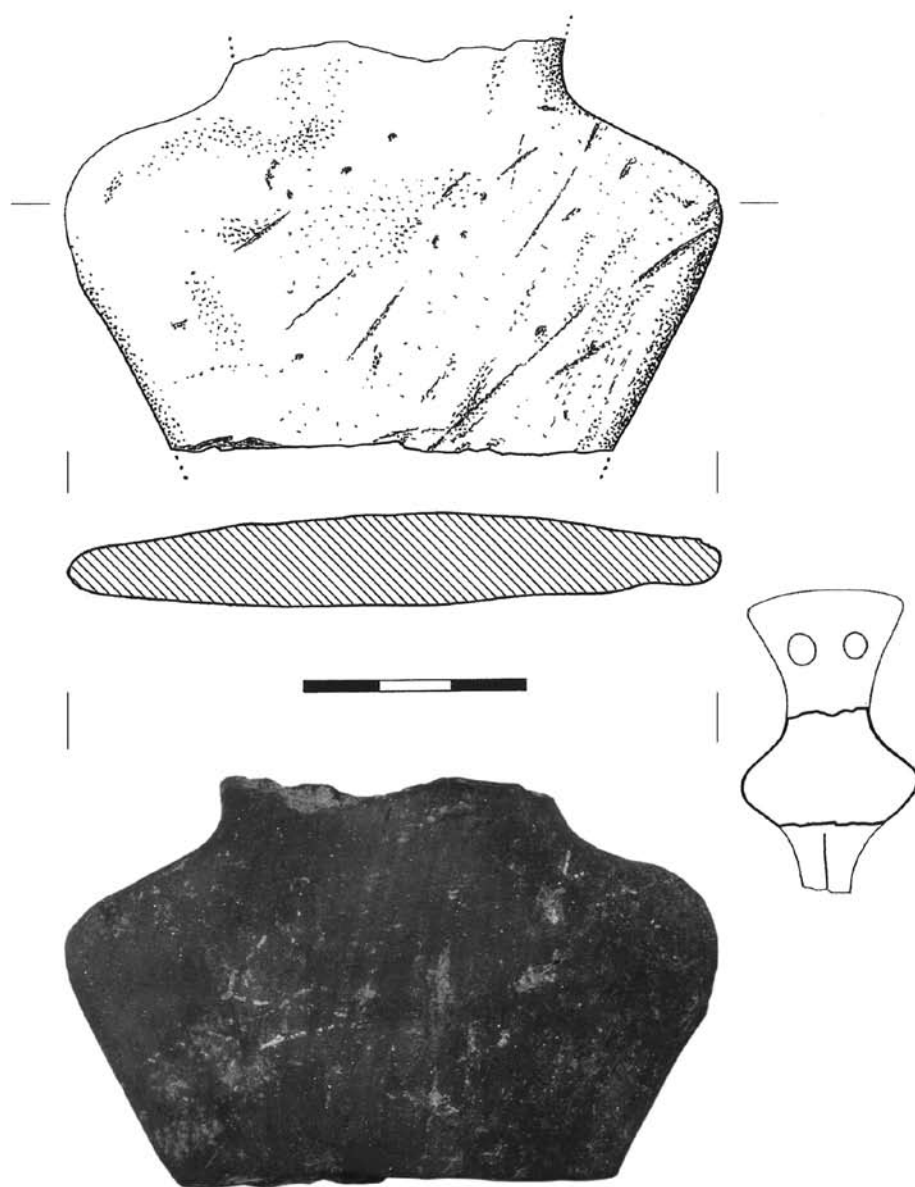
6. kép: 2341. gödör, idol töredéke

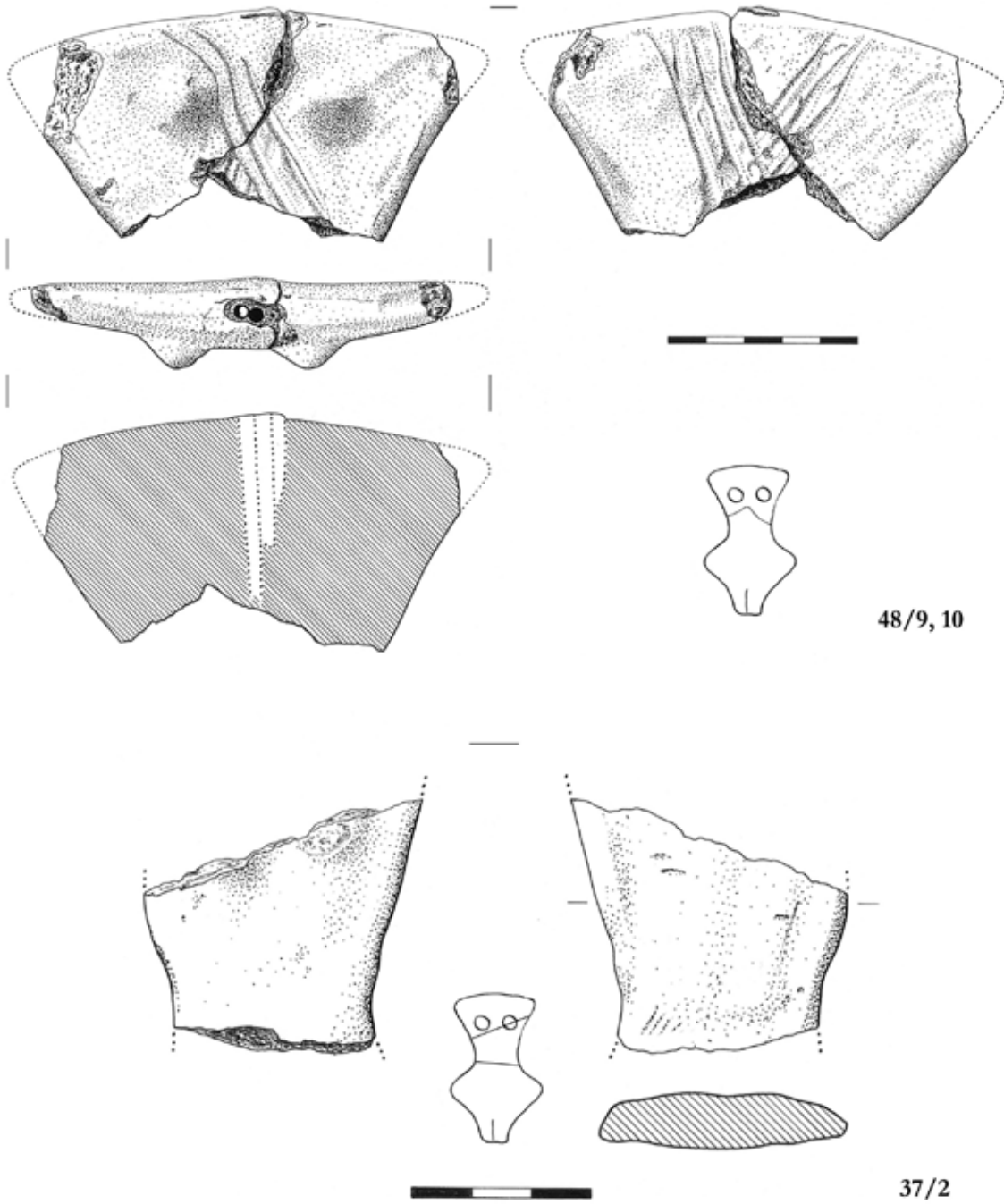
7. kép: 2596. gödör, idol töredéke

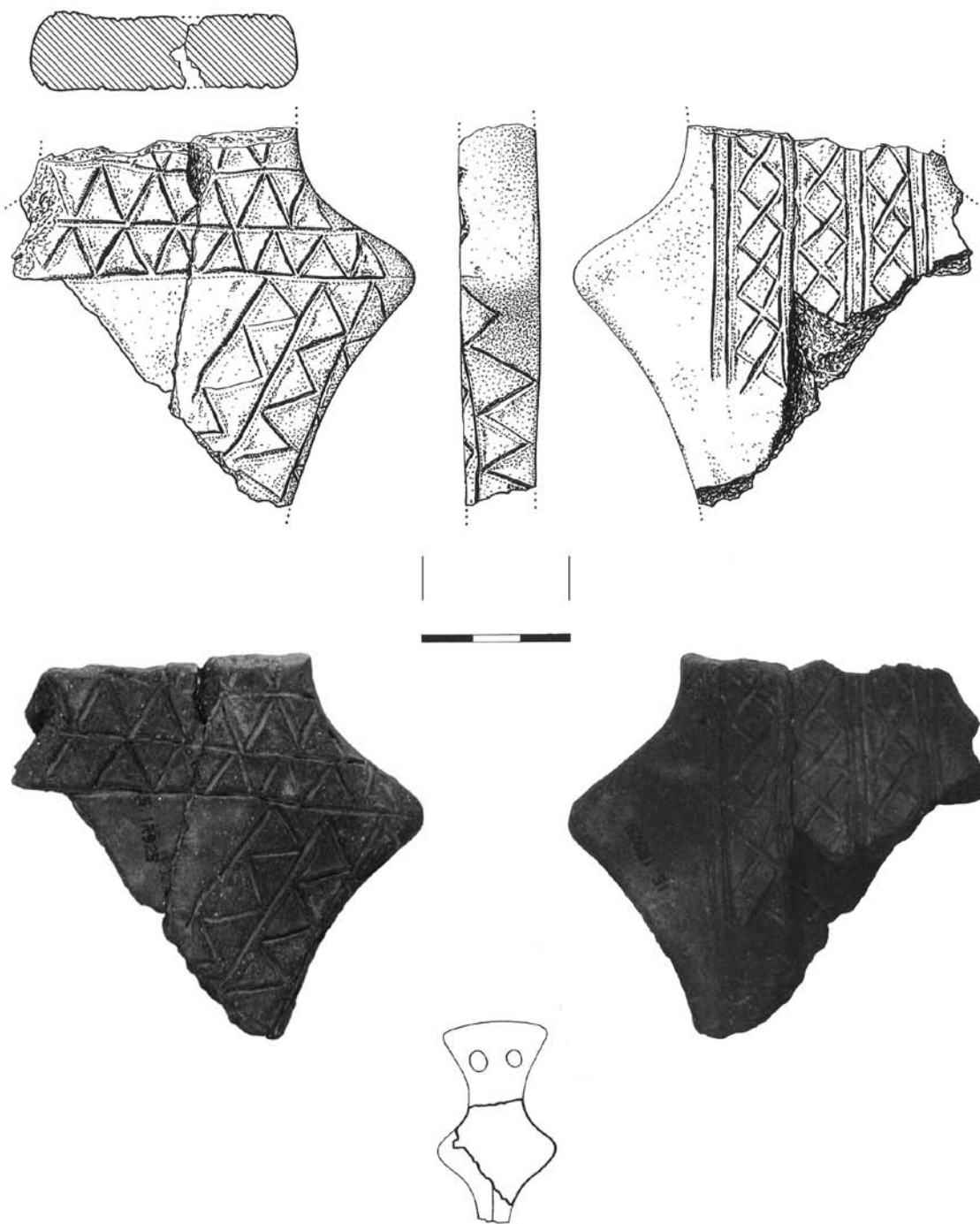
8. kép: 925. kultúrréteg, 44/6, 7 szelvények, idol töredéke

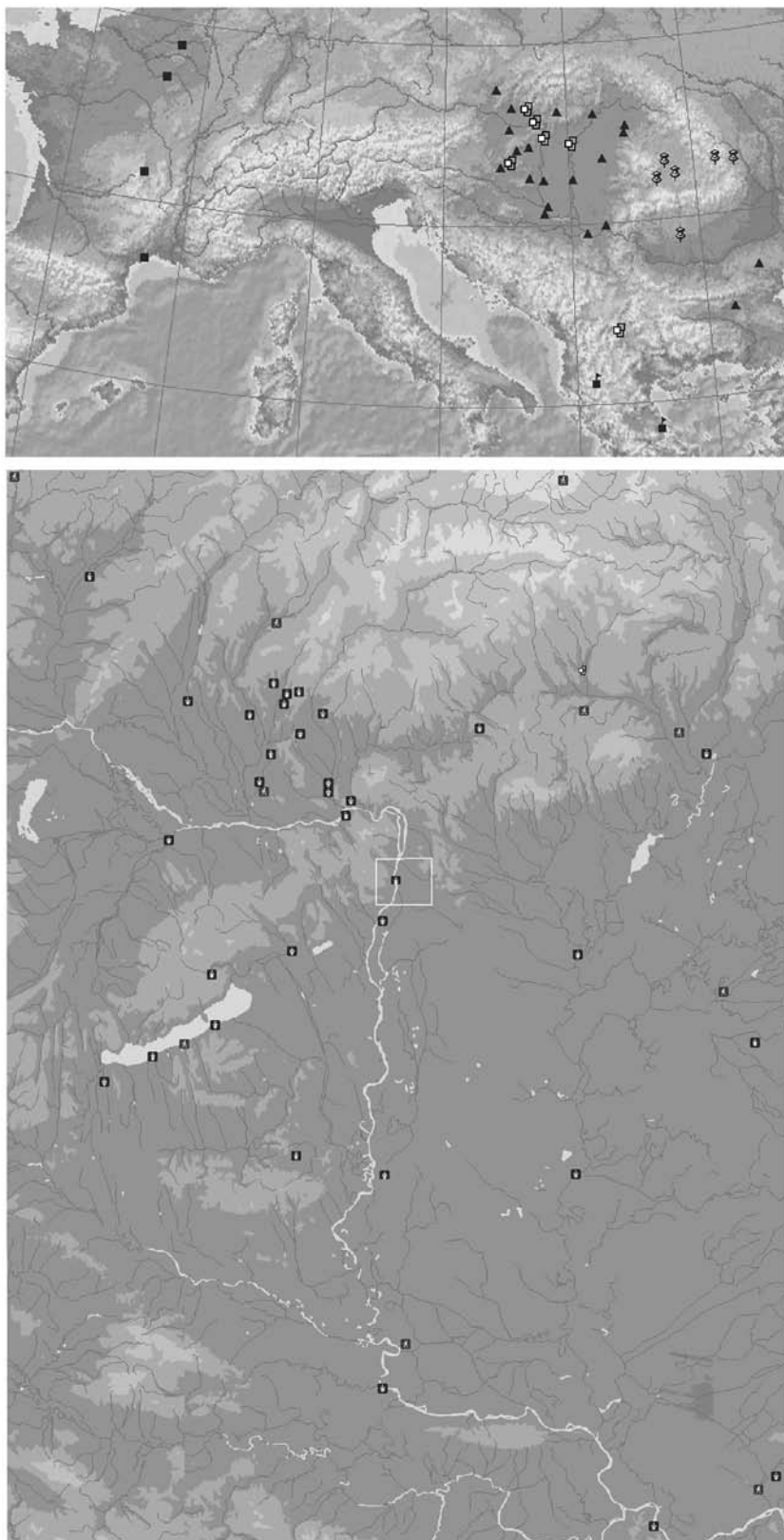
9. kép: 925. kultúrréteg, 47/10 szelvény, idol töredéke

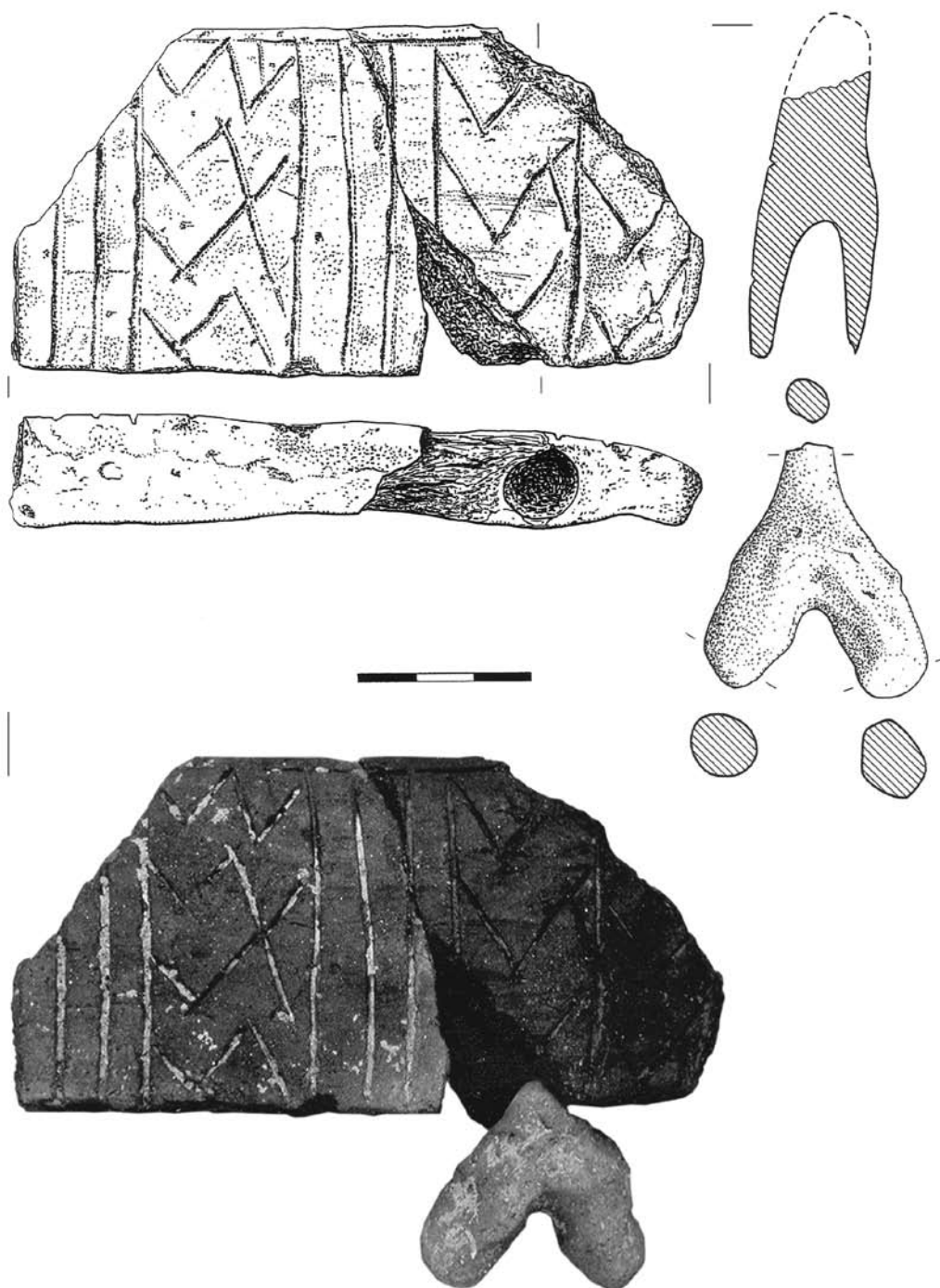
10. kép: 1. 925. kultúrréteg, 48/9, 10 szelvények, idol töredéke, 2. 37/2 szelvény, idol töredéke

11. kép: 925. kultúrréteg, 50/10 szelvény, idol töredéke

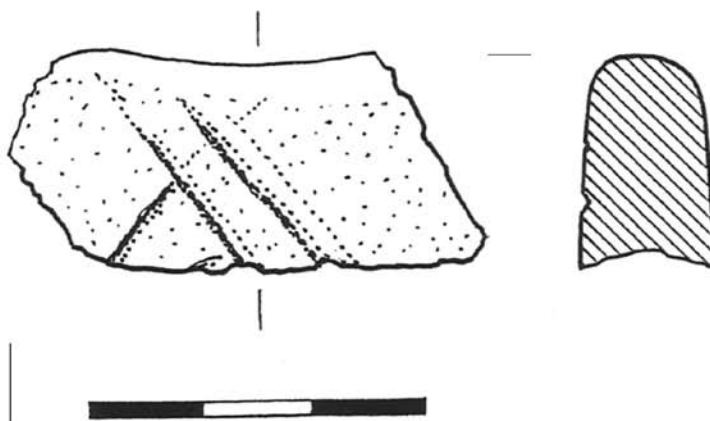
12. kép: 1. A cserélhető fejű idolk a késő rézkor megelőző, és a bolerázi/badeni kultúrák időszakában, valamint a Coțofeni kultúra idolkjának elterjedési térképe. Jelkulcs: négyzet: francia neolitikus idolk, háromszög: késő rézkor, zászlós négyzet: balkáni idolk, rajzszőg: Coțofeni kultúra idolkjai. 2. A bolerázi/badeni kultúra antropomorfi figurái. Jelkulcs: álló emberfigura: tipikus, lépő emberfigura: atipikus idolk.

13. kép: 458. gödör, házmodell töredéke

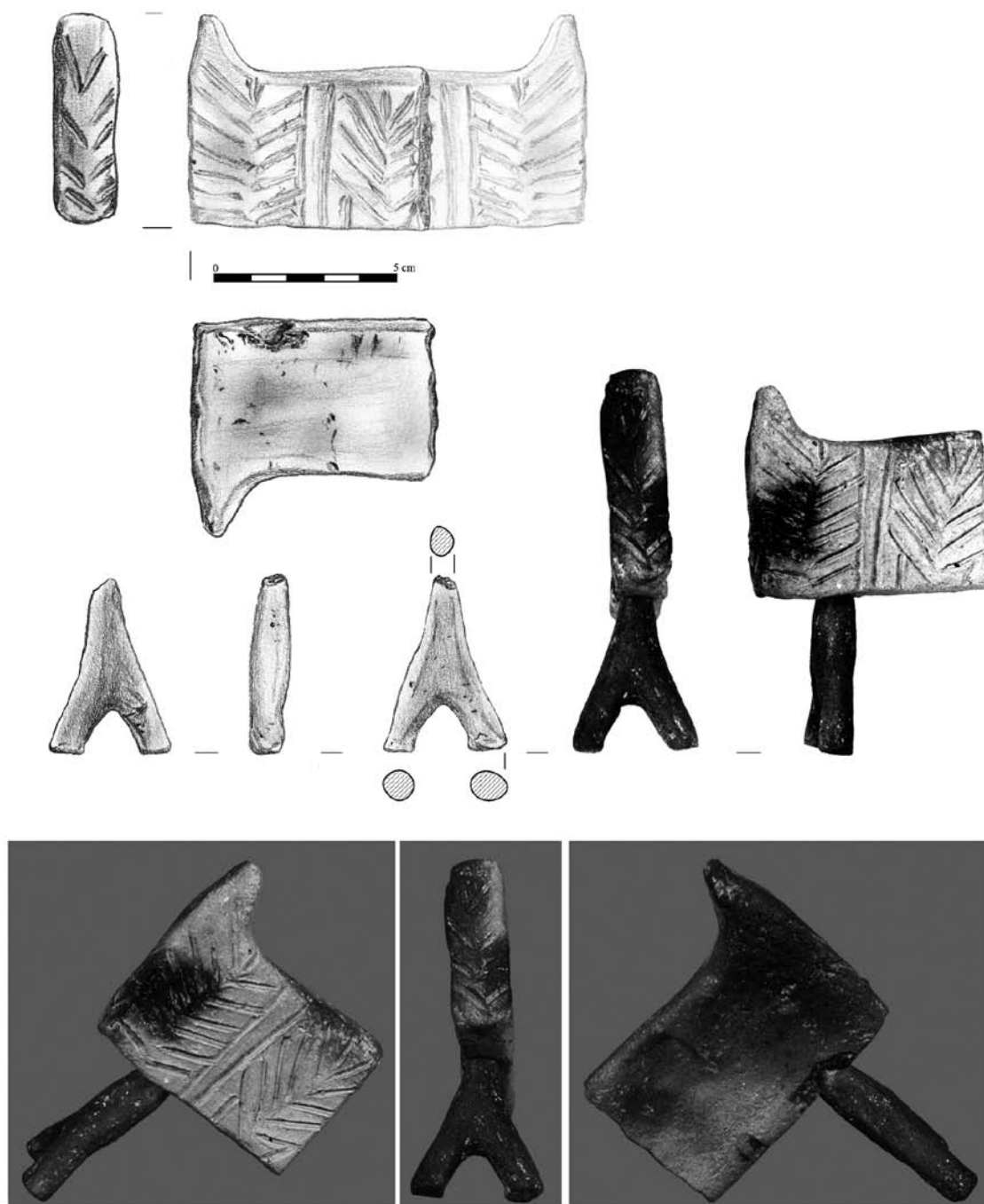

50/10

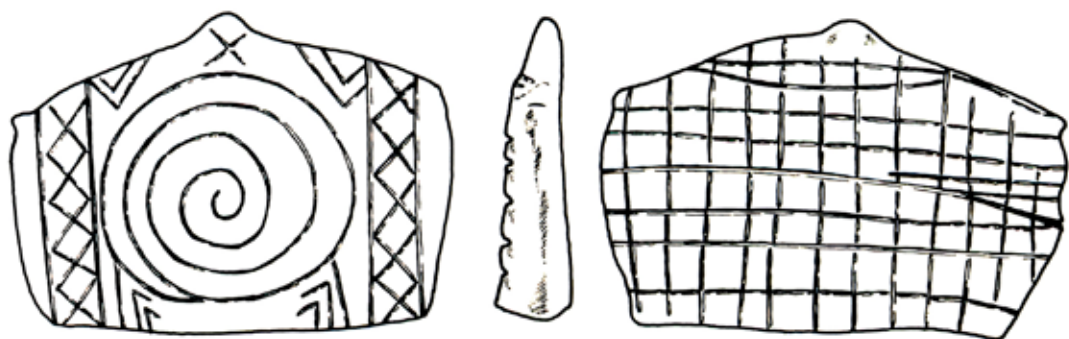

458.

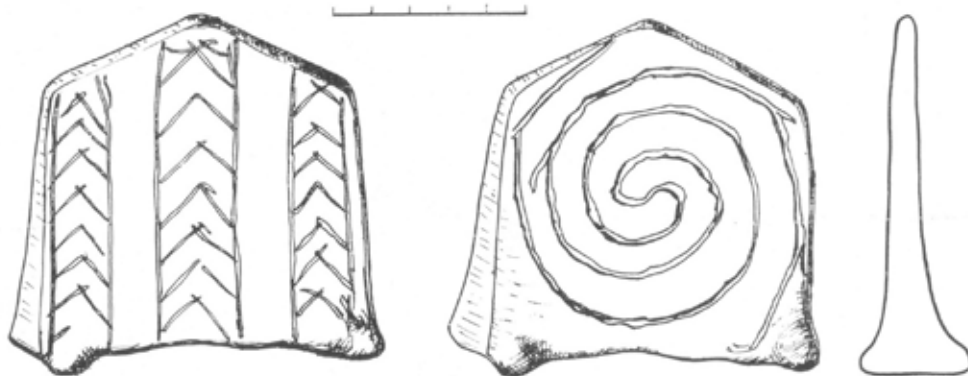
14. kép: 1. 925. kultúrréteg, 50/10 szelvény, házmodell töredéke, 2. 458. gödör, házmodell töredéke

15. kép: 2060. gödör, házmodell töredéke

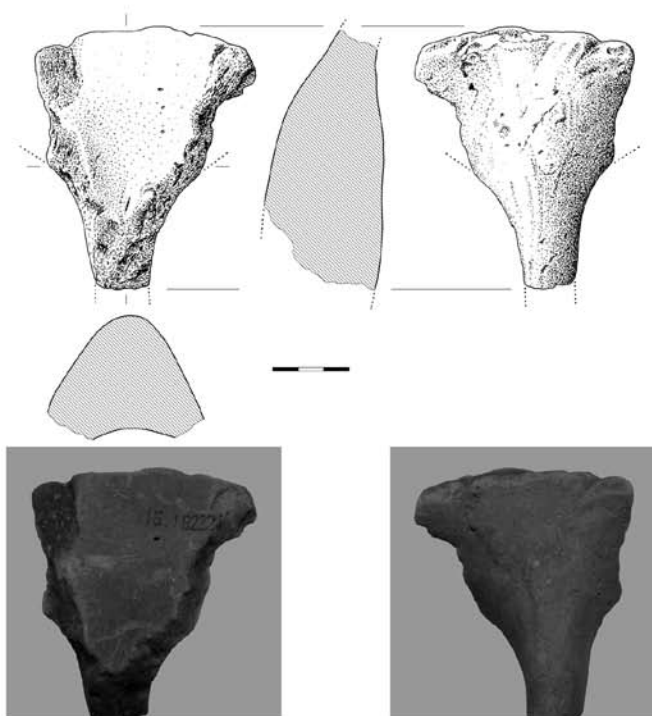

1.

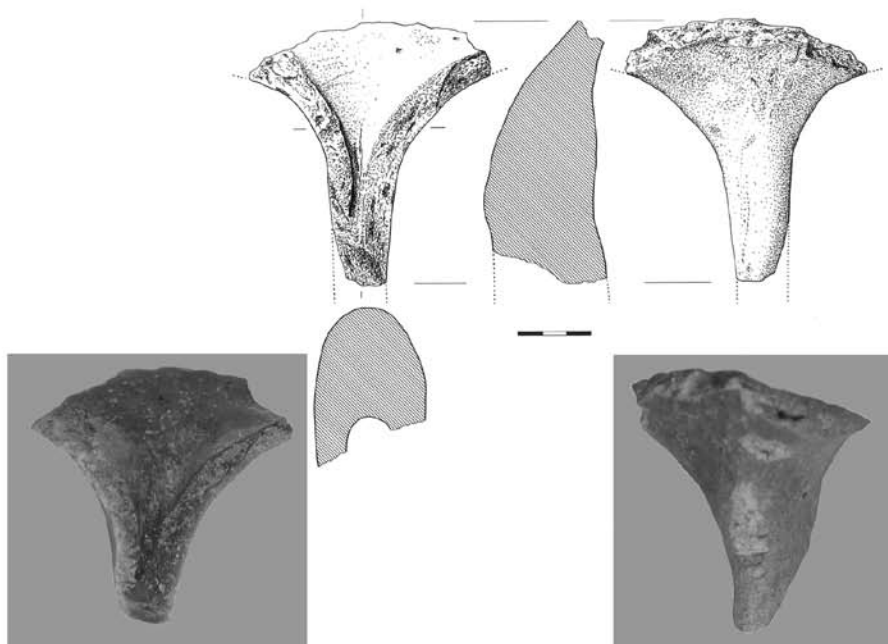

2.

16. kép: Oltármodellek a késő rézkort megelőző balkáni kultúrákból: 1. Ruse, GIMBUTAS 1989, Fig. 195. után;
2. OVČAROVO, TODOROVA et al. 1983, 90. T./13. után.

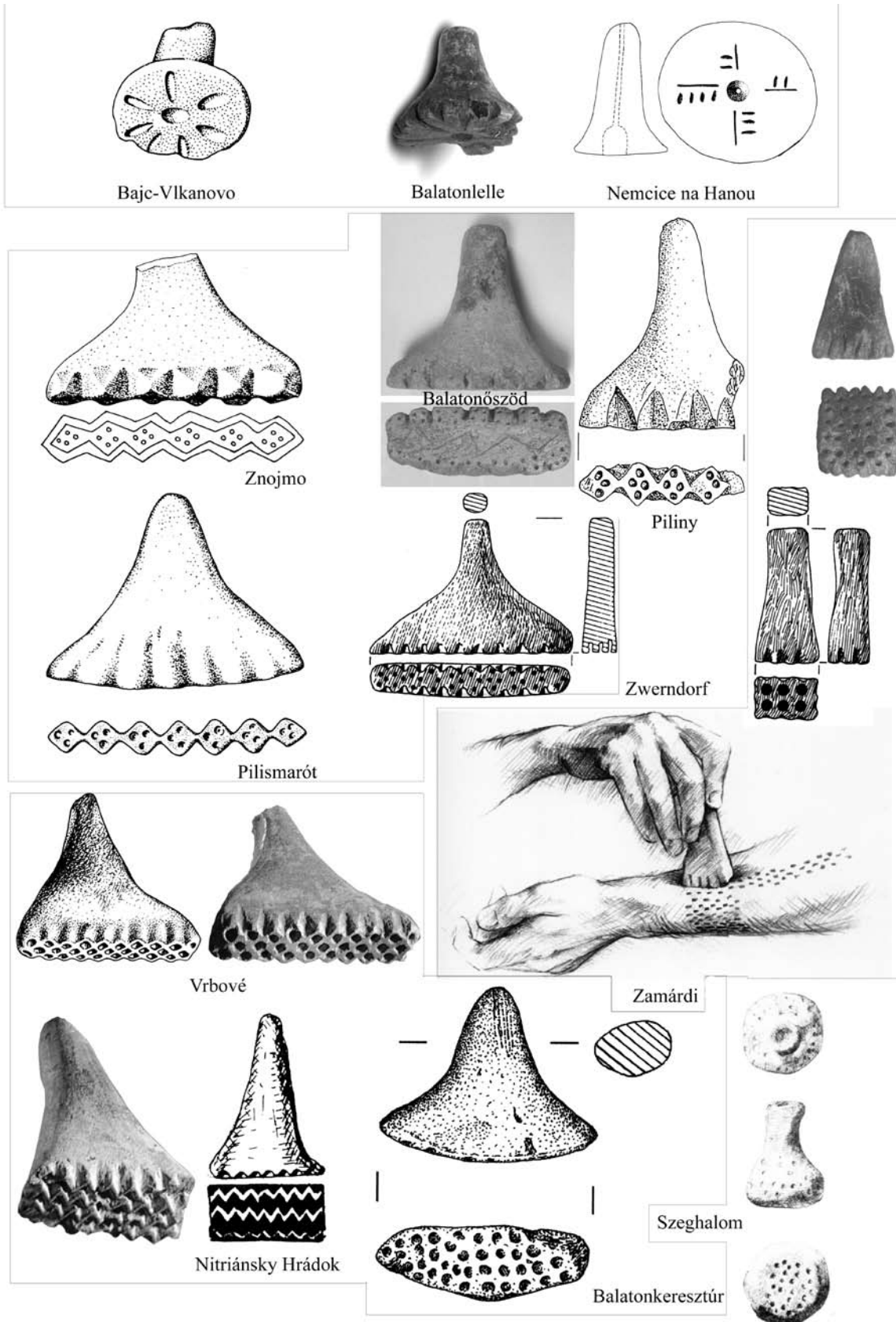

2224.

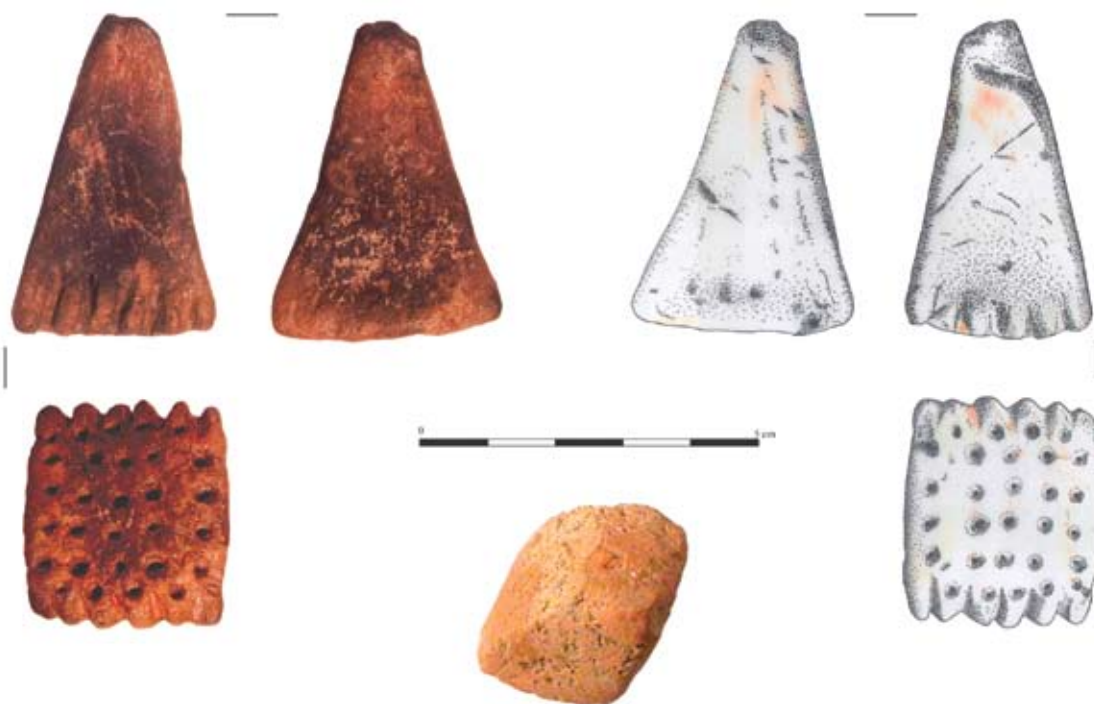

2733.

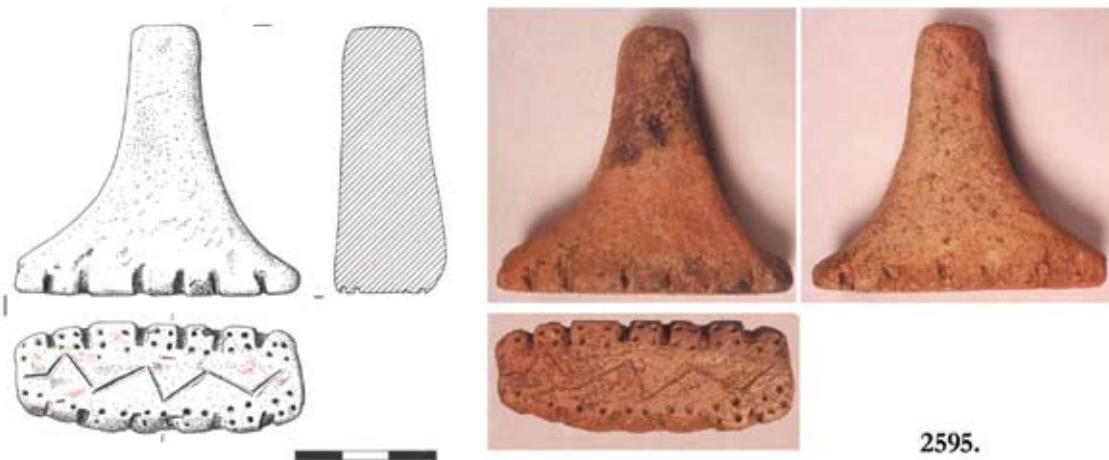
17. kép: 1. 2224. gödör; 2. 2733. gödör: ismeretlen funkciójú láb-töredékek.

18. kép: Bolerázi/badeni pecsétlők: FÁBIÁN 2003, 1. kép; KISS 2007, 54. kép; LEEB 1989 Abb. 124-125., MAKKAY 1984, XXVII-XXVIII. Táblák; PAVÚK 1981, 10. Kép, Kisfaludy 1997, Abb. 6.5 után.

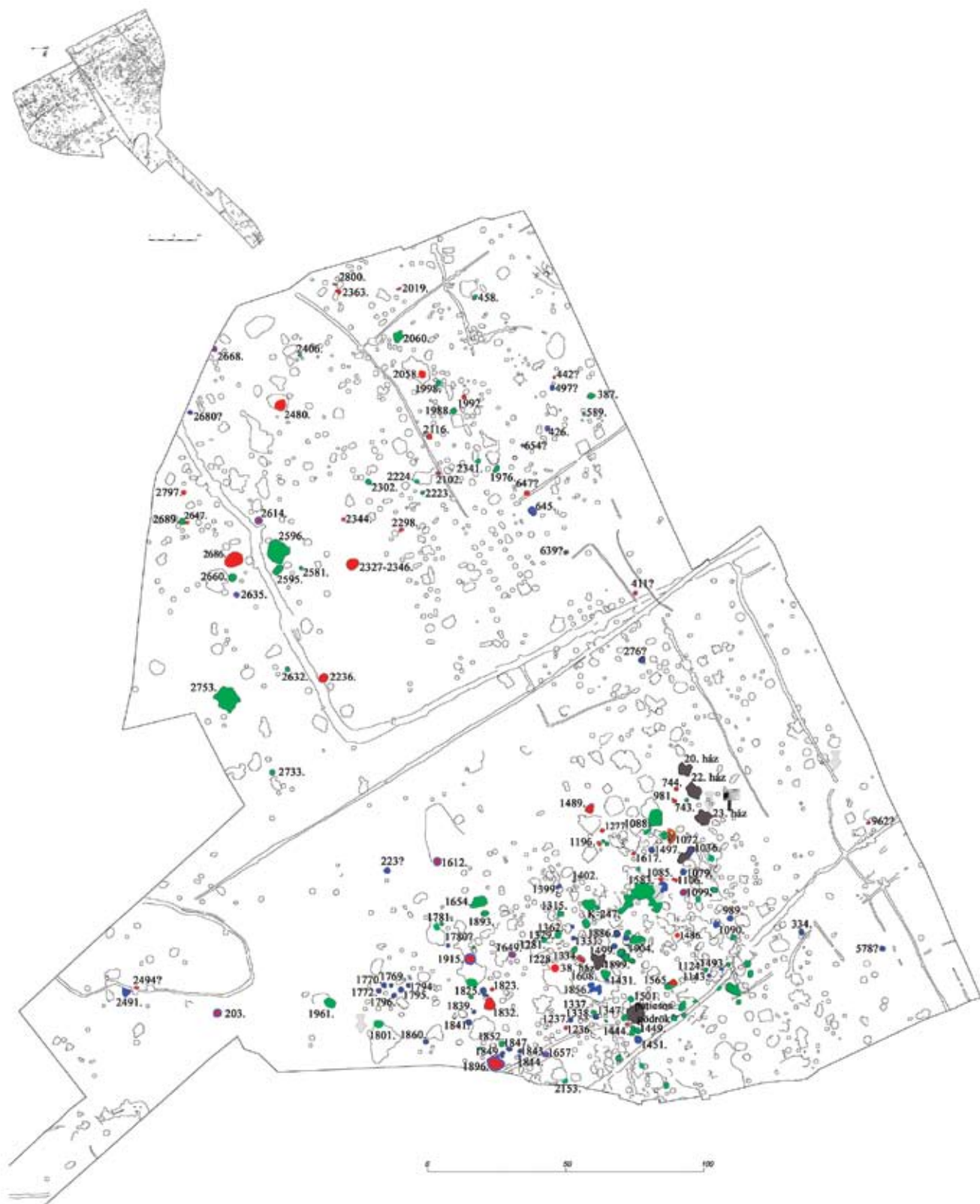

2581.

2595.

19. kép: 1. 2581. gödör, pecsétlő csiszolt oldalú okkerröggel, 2. 2595. gödör, pecsétlő

20. kép: Balatonőszöd-Temetői dűlő, ásataási térkép a kultusz tárgyak jelölésével. Piros: emberi temetkezés; kék: állati temetkezés, zöld: szertartási edény vagy tárgy.

Manifestationen des Transcendenten in der Badener Siedlung von Balatonőszöd-Temetői dűlő - Kultgegenstände

TÜNDE HORVÁTH

In unserer Arbeit haben wir die für kultisch gehaltenen Gegenstandstypen (anthropomorphe Kleinplastiken, Hausmodelle, Stempel) der großflächigen weitläufigen Boleráz/Badener Langzeitsiedlung (100.000 m², Phasen I.B-III/IV, 4680 ±45 – 3870 ±50 BP: 810 Jahre) Balatonőszöd-Temetői dűlő, vorgestellt. Ihre ehemalige Rolle versuchten wir unter Einbeziehung weiterer Funde und Befunde, die in ihrer Umgebung freigelegt wurden, zu interpretieren.

Die Kultgegenstände kamen in einem geschlossenem Objekt oder einer Kulturschicht, in einem typologisch bestimmbar Umfeld zum Vorschein. Die Nähe von Opfergruben mit menschlichen und tierischen Knochen, die in der Umgebung der Objekte freigelegt wurden, deutet an, dass die verwendeten kultischen Gegenstandstypen mit Zeremonien verbunden gewesen sein könnten, die von gewaltsamen Opferhandlungen begleitet wurden. Die Kultgegenstände befanden sich nicht mehr an ihrem primären Bestimmungsort. Dafür kamen sie nach Abschluss ihrer Nutzung, ihrer sakralen Kraft beraubt, in zerbrochenem Zustand als Abfall vor. Der mögliche gleichzeitige Gebrauch der verschiedenen Gegenstände (anthropomorphe Kleinplastiken, Hausmodelle, Stempel) könnte auf eine rituelle Verbindung untereinander hindeuten.

Die Kultgegenstände von Balatonőszöd kamen in der Nähe der Bestattungen von Individuen (Opfern) vor, die, mit abweichendem Hintergrund, nicht eines natürlichen, sondern eines gewaltsamen Todes gestorben waren. Trotzdem dienten auch diese Gegenstände – ähnlich den kultischen Gegenstandstypen wie z.B. Stempeln, Idolen, die in regulären Bestattungen vor-

kommen – der Institution des Toten- oder Ahnenkults innerhalb der Siedlungen.

In den meisten religionsgeschichtlichen Arbeiten wird betont, dass Religion – egal welcher Form – geordnet ist, ihre Logik aber vom Alltag abweicht und eine eigenartige, nur für sie charakteristische Form hat. Die Opferstellen und die dort gebrauchten Gefäße und Gegenstände lagen in der Siedlung von Balatonőszöd oft immer noch eng nebeneinander, manchmal auch 10 m weit voneinander entfernt. Der Grund dafür ist in der Lebensweise der Boleráz/Badener Kultur und in der Unordnung und in der zerstreuten Art innerhalb der Siedlungen sowie in der eigenartigen Struktur der Zeremonien zu suchen.

Der Fall von Balatonőszöd ist ein gutes Beispiel dafür, dass eine isolierte Interpretation von einzelnen Gegenstandsgruppen (vgl. Idole oder Stempel), bzw. eine separate Veröffentlichung des Materials aus geschlossenen Objekten, ohne Einbeziehung ihrer Umgebung, mit einem immensen Informationsverlust und großen Irrwegen verbunden ist. Das Transzendente kann sich vor uns – in seiner eigenartigen Logik – nur entfalten, wenn man es aus einer entsprechenden Perspektive betrachtet.

Selbstverständlich ist das Beispiel von Balatonőszöd nur ein kleiner Schritt auf dem Weg zum Verständnis der Religiosität der Boleráz/Badener Kultur. Dadurch, dass es gelungen ist, diese Gegenstände auch in den Siedlungen mit den Zeremonien des Totenkults und des Ahnenkults zu verbinden, sind wir in Richtung einer Lösung aufgebrochen, deren Ende wir aber noch lange nicht erreicht haben.

A Balatonlelle-Rádpusztai Árpád-kori telep

MOLNÁR ISTVÁN és SIPOS CARMEN

Rippl-Rónai Múzeum, H-7400 Kaposvár, Fő u. 10.
E-mail: molnaristvan74@yahoo.com, carmensipos@yahoo.com

MOLNÁR I. SIPOS C.: *Arpadian-aged settlement in Balatonlelle-Rádpusztá*

Abstract: The article summarizes the results of the excavations of the Arpad-aged settlement from the 11th–14th century in Balatonlelle-Rádpusztá. We found a pit-house and several outdoor-furnaces with abundant finds: potteries, a spur and a mammut-tooth.

Keywords: Arpadian-aged village, pit-house, outdoor furnace, spur, mammut-tooth.

Tanulmányunkban a Rádpusztá mellett, a 67-es elkerülő út építése előtt 2005-ben és 2006-ban végzett megelőző feltárások során előkerült középkori településmaradványokat szeretnénk bemutatni. Ezek két lelőhelyet érintettek – a 67/5. Balatonlelle–Rádpusztá-Romtemplom mellett lelőhelyen Sipos Carmen és Molnár István, a 67/4. Balatonlelle–Rádpusztá-Temetőalja-dűlő lelőhelyen Honti Szilvia és Németh Péter Gergely vezette a feltárást. Utóbbiaknak köszönjük, hogy anyagukat feldolgozásra átadták.¹

A Somogy Megye északi részén, a Balatonhoz közel található Rádpusztá település a környezetétől 10–15 m-re emelkedő homokháton helyezkedik el. (1. kép) A dombháttól nyugatra, a mai napig használt temetőben, a település utolsó házaitól délnyugatra állnak a falu egykori templomának maradványai. Ez a megye egyik legszebb romtemploma, falai 8–10 m magasan megmaradtak. (12. tábla 6. kép)

A településtől keletre fokozatosan emelkedő dombokon szőlő terem, nyugaton az észak-déli irányú Tetves patak és mocsaras ártere található. A patak az újkorban szabályozáson esett át, részben mesterségesen kialakított árokban folyik a Balatonba a Szemesi-berken keresztül. Ez utóbbi egy nagyobb, tölcser alakú, mocsaras öböl, amely majd négy kilométer széles a torkolati részén, dél felé fokozatosan keskenyedik. A 67-es elkerülő út ezen a szakaszon a pataktól keletre fut, a tele-

1. kép: A lelőhely elhelyezkedése

pülést nyugatról kerüli el (2. kép). A szemesi szakaszon még mocsaras területen vezet át, de a csomóponttól indulva fokozatosan eléri a berekpartot.

A kiváló megtelepedést nyújtó berekparton végig lelőhelyek sora húzódik. Rádpusztá település déli részétől északra haladva közel két kilométer hosszan folyamatosan régészeti objektumok kerültek felszínre. A terület négy lelőhelyre lett osztva. Ezek közül a két északi (67/2. Balatonlelle–Rádi út mellett és 67/3. Balatonlelle–Rádi-domb) feltáráskor nem kerültek elő középkori objektumok.² Ezek a mai Rádpusztá település mellett található 67/4. Balatonlelle–Rádpusztá-Temetőalja-dűlő lelőhely közepétől jelennek meg, majd a legdélebbi lelőhelyen – 67/5. Balatonlelle–Rádpusztá-Romtemplom mellett – a középkori templomrom közelében is folytatódnak.

A templomromnál Éry István 1959-ben végzett régészeti feltárást, ekkor a rom állagmegóvása is megtörtént. A templomnál 3 építési periódust különböztetett

¹ Köszönjük az ásátás minden dolgozójának a munkát. Az SMMI dolgozói közül technikusként Mészáros Szilvia, Beke Zsolt, Varga Gyula, illetve Nyári Zsolt, Balla Krisztián, Cserép Tamás, Gál Zoltán, Ferencz Bálint és Ambrus Edit dolgoztak az ásátásokon. A gépi munkát a Leveller Kft., az ásátási munkásokat az Arch-Homo 2003 Kft. és a Leveller Kft. biztosította, a térinformatikai munkát az Archeodata 98 Bt végezte. A tanulmányunkban leközölt fémanyagot Horváth Péter, a kerámiaanyagot Nagy Ágnes restaurálta, a tárgyrajkokat Nyári Zsolt, a tárgyfotókat Balla Krisztián készítette - munkájukat köszönjük. A 67-es útkorrekció Látvány-Balatonszemes közötti szakaszának régészeti munkálatait az Nemzeti Autópálya Zrt. anyagi támogatása és az akkori, kulturális örökségünk és múltunk emlékeinek védelme szempontjából megfelelőbb törvényi háttér tette lehetővé.

² Honti et al. 2006. 46-49.

2. kép: légifotó a lelőhelyről

meg. A legkorábbi fázist az Árpád-korra tette, azon belül a 12. század közepére valószínűsítette, a 2. építési periódust a 13–14. sz. fordulójára, a 14. századra, a 3. periódust a 15. század második felére keltezte.³ Az épület az 1. periódusban félköríves záródású, kis téglatemplom volt, amely a 2. periódusban új hajót kapott, a régi templomból szentély lett. Az új, nagyobb méretű hajó nyugati karzattal, támpillérekkel rendelkezett, később sekrestyét építettek hozzá, ebben oltár is volt, kápolnáként szolgált.⁴

A település neve a Rád nemzetségre utal. A Rád nemzetség Vecelin és a fia Rád leszármazottait jelenti, akik Somogyban, a legyőzött Koppány területén kaptak birtokokat. Éry István a feltárás eredményeit bemutató cikkében összegyűjtötte és bemutatta a településre vonatkozó írott forrásokat is. A korai időszakból több, a pannonthalmi apátság javára tett adományról maradtak fenn adatok. 1131–1141 között András remete, korábbi veszprémi prépost rádi szabadosokat, 6 szőlőművest és 3 szőlőt, 1146-ban Szines asszony 5 szőlőt 5 háznéppel ajándékoz az apátságnak. Az 1237–40-es Albeus-féle összeírás alapján tudjuk, hogy 10 ház szőlőművese, 1 jobbágya volt Rádon az apátságnak. 1255-ben a Rád nemzetség tagjai 30 hold földet adnak el az apátságnak. Később, a 14. századból vannak arra adatok, hogy Rád nemzetség tagjai bérlék a pannonthalmi apátság itteni földjeit. A források alapján Éry a Rád

nemzetségben találja meg a település első birtokosait és a templom építőit, kegyurait, de a Pannonthalmi apátság szerez itt adományként birtokokat. Magyar Kálmán a templomot korai eredetűnek, Vecelin és leszármazottai kegyúri bencés egyháznak tartja⁵. A templom és a település is megérte a török-kort. Az 1573–75-ös török összeírásokban még szerepel, 8 házat említenek. Később elnéptelenedik, csak majorság lesz a falu helyén a visszahódítás után.⁶

A templomot 1333-ban, a pápai tizedjegyzékben említik először, ekkor 50, a 1335-ös összeírásban 20 dénárral szerepel, a papot Péternek illetve Gergelynek hívják. 1419-ből István, 1517-ből Kelemen nevű plébános neve maradt fenn. A Somogyi főesperességhez tartozott, Szűz Máriának szentelték.⁷

Ha nem is teljes biztonsággal, de egy fontos történelmi esemény is a településhez kapcsolható. Az Imre király és öccse, a későbbi II. András közötti testvérháború egyik csatája 1199-ben Rádon zajlott. A harc Imre győzelmével ért véget. A több Rád nevű helység közül a kutatás leginkább ide, a Somogy megyei Rádra lokalizálja a csata helyét.⁸

A források jól mutatják a szőlőművelés nagy múltját a településen, már a legkorábbi említés is ezzel kapcsolatos. A falutól keletre ma is szőlőhegyek kezdődnek. A források alapján azt is valószínűsíthetjük, hogy tatár-

3 Éry 1967. 190-193.

4 Éry 1967. 186-189.

5 Magyar 2001. 265.

6 Éry 1967. 189-190.

7 Éry 1967. 189., M. Aradi 2007. Adattár

8 Kristó 2003. 130., Kristó 2006. 197.

járás sem okozhatott nagy törést a település életében. Tudjuk, hogy Rád a 12. század végén a hadiút mellett feküdt, amely Szemesen, Gamáson és Marcalin át futott.⁹ Egy másik, Rádot is érintő út kelet felé, Teleki, Ozora és Simontornya irányába vezetett. Rádtól nyugatra a bereken átkelve a Balaton déli partján folytatódott az út, amely az északi partra átjutást biztosító átkelőt is érintett.¹⁰

Lázár deák 16. század elején készült térképén a település nincs ábrázolva, a mai Somogytúrnál lévő Tard, Nagycsepely, Kőröshegy van jelölve a térképen. Csepely a Balaton mellé van rajzolva, a tó illetve a mellette lévő mocsaras, lápos területek igen kiterjedtek voltak. A kutatás a Balaton vízszintjének emelkedését, a vízfelület kiterjedését valószínűsíti az időszakban.¹¹ Ennek okát elsősorban az éghajlati változásban kereshetjük. Az írott források is utalnak az éghajlat 13. századtól bekövetkező csapadékosabbá válására, a vizes térszintek kiterjedésére.¹² Mint majd kitérünk rá, erre lelőhelyünkön is vannak jelek. Ugyanakkor – legalábbis egyes vélemények szerint – a Balaton Árpád-kor végi gyors vízszintemelkedésében egy a Tihanyi apátság által a 13. század első felében végzett gátépítés is szerepet játszhatott.¹³

Az első katonai felmérésen a berket még igen kiterjedtnek ábrázolják, szinte a templomig tart. A templom természetesen romként van ábrázolva, nem jeleztek települést, de több épület látszik. Ezek nem a település mostani helyén, hanem keletre, a domboldalon vannak. A településtől délre az útviszonyok hasonlóak, mint napjainkban. A patak partján is fut egy út, valamint a ma is létező (ekkor szőlőkel teli), erdőben futó Viszre menő út is ábrázolva van. Az épületek ez utóbbihoz települtek. Északon a ma már csak alárendeltnek számító, két északkeleti irányú szemesi út létezett, a 20. század végi észak-déli út még nem. Jól látszik egy út a berken keresztül, amely a mocsaras részen át vezetett, ettől délebbre ugyan volt több átjáró, de ettől északra nem. A település helye bizonyára összefüggésben van ezzel. Úgy látszik itt lehetett a legjobb, legészakibb átkelési lehetőség a berken.

A 2. katonai felmérésen Pusztá Rádiként szerepel. A berek visszaszorult, a gazdasági viszonyok hasonlóak lehettek, mint most. A templom körüli részen legelő, attól északabbra művelt terület látszik. Az útviszonyok hasonlóak az első felméréshez, a gazdasági épületek is hasonló helyen voltak. Ezen jól látszik a berken átvezető, kiépítettebbnek tűnő út. A helyiek elmondása alapján néhány évtizeddel ezelőttig szekérral járható töltés vezetett a mocsáron át. A középkori településnél sűrű római telep került feltárára. Az intenzív római kori jelenlét is egy átkelőre utal. Ekkor is a mocsár összeszűkülő részén vezethetett át a Balaton partján futó kelet-nyugati út.¹⁴ A dombok és a berek közötti terület ősidőktől von-

zotta a megtelepülőket, ugyanakkor a földrajzi helyzet egy keskenyebb sávra szűkíti a megtelepedés lehetséges területét. A berken átvezető átjáró is hozzájárult a település létrejöttéhez.

Mint már utaltunk rá, a 67-es út nyomvonala a falutól nyugatra fut, a lelőhelynek az út nyomvonalaiba eső része volt feltárható. A mai település a tengerszint feletti 113–122 m-re van, a Tetves patak mocsarasodó ártere 106–108 m mélységig mélyül. Nyilvánvalóan ez a terület nagyon érzékeny volt a talajszint változásaira. Maga az ásatási terület a legdélebbi pontján 108 m tengerszintfeletti magasságon kezdődik és északra haladva egyre magasabban fekvő területet érint. Amikor a nyomvonal a mai településhez fokozatosan közeledni kezd, lendületesebben emelkedik 112–113 m magasságig. Bár a folytatódó nyomvonal egyre magasabban halad, az utolsó Árpád-kori, középkori objektumok nagyjából a jelenlegi település utolsó házainál, az előbbi magasságban voltak. Az itt talált kemencebokortól 60 m-re délre, egy nagyjából 100 m hosszú szakaszon csoportosult az objektumok többsége, 3 kemence és 4 egyéb objektum. A legdélebbi, legmélyebb részen volt egy ház, egy kemencebokor és egy sekély gödör, valamint a két terület között elszórtan három gödör. Mivel a nyomvonal egy ívet ír le, az ásatási területe a mai országúttól – amelynek két oldalán a település házai vannak – délen 195 m-re, a középső részén kb. 210 m-re, az északi, legközelebbi részén 175–178 m-re van. Keletre, azaz a mai település felé is emelkedik a tengerszint feletti magasság. (2. és 3. kép)

A lelőhelyen az Árpád-kori objektumok előfordulása a tengerszint feletti magassággal és az egykori település feltételezett központjához való közelséggel magyarázható. A lelőhely legdélebbi része igen mélyen van, de a településhez és a templomhoz való közelsége magyarázza az objektumok sűrűsödését. A templom a mai településtől délnyugatra, a dombhát kinyúlásában, 110–111 m tengerszintfeletti magasságon van, ehhez fut közel a nyomvonal – a templomot 70–75 m-re közelítve meg.

A korabeli vízügyi helyzet alapvetően megszabhatta a település lehetséges helyét. Erre szép példát találunk a lelőhely többi régészeti korszakát vizsgálva. A 67/5. lelőhely déli részén, a legmélyebb területen csak az Árpád-kor és a késő bronzkor (Urnamezős-kultúra) objektumait találjuk. Majd a római objektumok jelennek meg, először egy sír majd nagyobb mennyiségű telep-objektum, amelyek végighúzódnak mindkét lelőhelyen. Az 5. lelőhely középső és északi, azaz magasabban fekvő részén a rézkori (Balton-Lasinja, Badeni) és avar, majd még északabbra és magasabban, a 67/4. lelőhelyen a neolitikum (Dunántúli Vonaldíszes Kultúra) illetve bronzkor korábbi időszakaira keltezhető (Somogyvár-Vinkovci kultúra, Kisapostagi kultúra), objektumok is megjelennek.

Sajnos pont a legdélebbi, legmélyebben fekvő területen volt a legnehezebb a feltárás. A fekete mocsári altalajban nehéz volt az objektumokat megtalálni – sokszor csak az erősen kevert, paticsos betöltés árulkodott, ráadásul jól megfigyelhető volt, hogy ez a talaj fedett is

9 Glaser 1932. 1-2.

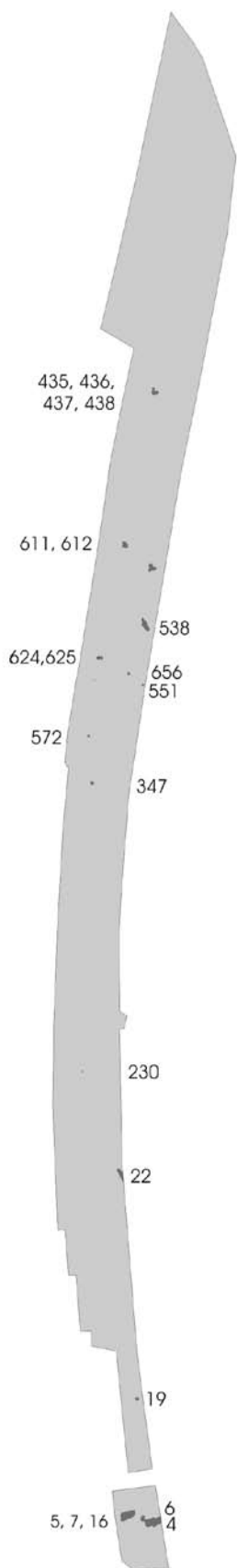
10 Glaser 1929. 266., 270.

11 Bendefy-Nagy 1969. 52., 62-65., Mészáros-Serlegi 2011. 217-222., Szalóky-Bódis 2004. 279. Utóbbi tanulmány a lelőhelyünkötől nyugatra lévő Szemesi-Berek élővilágával foglalkozik.

12 Rácz 2006. 44.

13 Bendefy-Nagy 1969. 52., 62-65., Szalóky-Bódis 2004. 279.

14 Honti et al. 2006. 46.

3. kép: a középkori objektumok elhelyezkedése

objektumokat. Ez a berek területének folyamatos változásával magyarázható – a mai állapotánál több alkalommal is kiterjedtebb mocsár újra és újra beborította, felülrétegezte a területet. Egy elsősorban római és Urnamezős kerámiával és késő bronzkori bronztűkkel teli barnásfekete rétegbe ásták az Árpád-kori objektumokat. Bár az autópályás feltárás lehetőségeihez képest igyekeztünk az objektumokat megtalálni, kutatóárkokat húztunk, a talajt változó mélységben szedtük le, így is bizonyára vesztek el régebbi objektumok. Azt mindenesetre elmondhatjuk, hogy az Urnamezős-kultúra időszakában, a Római korban és az Árpád-kor korábbi szakaszában lakhatóak voltak a mélyebb területek is. Az ásás során, a legdélebbi részen a nyári kánikulában nem okozott komoly gondot a talajvíz, de egy jelentősebb eső után már víz alá került ez a terület. Ez a rész nem igazán lakható korunkban. Mezőgazdasági művelés sem folyik itt, legelőnek használják, a katonai felmérések térképei alapján ez az újkorban nagyjából mindig is így volt.

A két lelőhelyen összesen – a kemencebokrokat egynek számolva – 14 Árpád-kori objektumot találtunk. A valós szám ennél nagyobb lehet, azonban a lelőhelyen található igen intenzív és edényégető kemencét is tartalmazó¹⁵ római telep anyaga szinte mindent beborított. Az Árpád-korinak bizonyult objektumok kerámiaanyagának is jó része római volt, a kemenceplatnik alatt is találtunk római kerámiát. Feltételezhetjük, hogy Árpád-kori, de jól azonosítható leletanyagot nem tartalmazó objektumok is rómaiként lettek keltezve.

Az objektumok leírása:

4. épület

Az épület a szelvény déli részében, az 5. kemencétől 5 m-re keletre, a keleti szelvényfalnál volt. Sajnos a barnásfekete „mocsári” altalajban nehezen volt megfogható. Az erősebben paticsos alsó rétegei jól elkülönültek, de máshol, több helyen túl lett bontva.

A téglalap alakú, nagyobb méretű, kb. 250×370 cm-es nagyságú épület a nyesett felszíntől 70 cm-re mélyült.¹⁶ Meredeken szűkülő falú, vízszintes aljú. Az északnyugati sarkában volt a kemencéje. Az épület kb. NyDNy – KÉK-i tájolású. Nyugaton volt az épület – nagyjából másfél méter hosszan követhető – meneteles bejárata. Sajnos ez volt a legnehezebben megfigyelhető, túl lett bontva az oldalain és az alján is. A metszefalon már jobban látszott eredeti, lejtős formája. A kemence az épület északnyugati sarkában, a bejáratnál állt. Félig bevájt lehetett, a ház gödréből kissé kilógott, a belső része talán épített volt. Platnija 105 cm átmérőjű, a ház aljával egy szintben volt. A falából csak egy helyen maradt meg néhány cm. A platni kb. 1 cm-en szürkésbarnára, keményre égett, alatta 5 cm vastag vörösréteget égett réteg volt. Hőtartó rétege nem volt.

A ház középső részén, – a keleti oldalhoz közelebb – kb. 35 cm átmérőjű 35 cm mély cölöplyuk volt. Az oldala erősen átégett, ez talán a ház leégésének nyoma. A nyugati rövid oldal közepénél 15 cm átmérőjű, 15 cm mély kerek cölöplyuk volt,

15 Honti et al. 2006.49-56

16 Az objektumok mélységét a továbbiakban is a nyesett felszínhez viszonyítva igyekeztünk megadni. Természetesen ez nem azonos a korabeli felszínnel, de – már a lelőhely nagy domborzati különbségei miatt is – úgy véljük, hogy az abszolút adatoknál sokkal jobban jelzi az egyes objektumok mélységét.

a keleti oldalon nem került elő párja. A lejártnál ovális alakú, részsűs falú, ívelt aljú, kb. 40×50 cm átmérőjű, 20 cm mély cölöpnyuk volt, a ház gödrétől kb. 60 cm-re.

Betöltése sötétbarna, a mocsári altalajtól főleg faszenes, paticsos volta miatt elkülöníthető. A felső részen (20–25 cm-en) kissé faszenesebb volt a betöltése. E réteg alatt, a felszíntől 20–25 cm-re fehér, világosszürke hamus réteg volt. Ez 12 cm szélességben, 170 cm hosszan fut az objektum középső részénél. Alatta, a felszíntől 35–60 cm-re 5 cm vastag faszén-réteg volt. Alul, az objektum középső részén is található egy 3 cm vastag faszénsáv. Az objektum északnyugati sarkában kemence volt, ez előtt kb. 30 cm magas an erősen faszenes – hamus – paticsos betöltés volt, ezt sárga löszös, paticsos sávok tagolják. A platni felett kb. 4 cm vastag paticsos omladékréteg – egykori boltozatának maradványa – volt. (10. tábla)

Az objektum igen bőséges leletanyagot tartalmazott, amelynek nagyobb részét kora Árpád-kori kerámia jelentette. (1–2. tábla) Több edény nagyobb darabjai is előkerültek, ez alapján az edények formájáról is tudunk információkat szerezni. Több apró kavicsos homokkal soványított edénynek enyhén kihajló, egyenesen levágott pereme volt. Ezek között – a díszítetlen töredékek mellett (13.10/4.1.3., 13.10/4.3.3.)¹⁷ – megtaláltuk egy csigavonaldíszes, vastag falú, nagyméretű fazék nagyobb töredékét (13.10/4.4.2.1.) is. Két halvány sárgásbarna színű, helyenként kormosra égett, vállán ferdén beszürkált – úgynevezett körömbenyomkodásos - sorral, alatta, az oldalán bekarcolt csigavonaldíszrel díszített edény számos töredéke volt a betöltésben (13.10/4.2.1., 13.10/4.2.3., 13.10/4.2.8., 13.10/4.4.2.1-3.). Az egyik fazék peremátmérője 24 cm volt¹⁸. Egy vállán körömbenyomkodással díszített fazéknak kihajló, lekerekített, elkeskenyedő pereme volt (13.10/4.3.2.). Hasonló pereme volt egy csillámos homokkal soványított, nyakán bekarcolt díszítésű, vállban kiszélesedő, egyenes aljú, zömök, kis edénynek (13.10/4.4.1.). Ennek pereme 13 cm átmérőjű, a magassága 11,4 cm volt. Több, apró kavicsos homokkal soványított fazék kihajló pereme kissé megvastagodott. A perem lehet egyenesre vágott, mint egy díszítetlen, vörös töredéken, amely 25 cm átmérőjű edényből származik (13.10/4.2.4.) vagy lekerekített, mint egy szürkésbarna, vállán bekarcolt hullámvonaldíszes töredéken (13.10/4.2.9.). Néha ezeknél a kissé vastagodó peremeknél a fedő számára már hornyolatot, vajat, alakítottak ki. Ezt tapasztaljuk egy csillámos homokkal soványított, világos vörösbarna színű, kormosra égett, kihajló, fazéktöredéken, amelynek vállán sűrűn bekarcolt csigavonaldísz van, a perem átmérője 19 cm (13.10/4.1.1.). Két másik, homokkal és apróra zúzott kavicsal soványított, téglavörös színű, nagyobb méretű, hasonló peremű fazék vállán bekarcolt hullámvonalalköteg-dísz volt (13.10/4.2.5-6., 13.10/4.4.2.4.). Az edény 22-23 cm peremátmérőjű lehetett. Egy kisebb, kissé megvastagodó, kihajló fazékperem-töredéket bordával tagoltak (13.10/4.2.10.).

Sok díszítetlen alj- és oldaltöredék (13.10/4.1.10-13., 13.10/4.2.23., 13.10/4.3.4-5., 13.10/4.4.2.7-9., 13.10/4.4.2.24-25.) mellett igen sok bekarcolt egyenes vonallal, csigavonallal díszített töredék volt az objektum betöltésében (13.10/4.1.2., 13.10/4.2.19., 13.10/4.1.5-9., 13.10/4.1.2., 13.10/4.2.11-16., 13.10/4.2.20., 13.10/4.3.8-10., 13.10/4.4.2.13., 13.10/4.4.2.18-20., 13.10/4.4.2.22., 13.10/4.5.1., 13.10/4.4.2.26.). Több bekarcolt hullámvonaldíszes oldaltöredék is felszínre került (13.10/4.1.4., 13.10/4.1.6-7., 13.10/4.2.21., 13.10/4.4.2.23.). Számos egyenes vonalköteg-díszes fazékoldal-töredéket is találtunk (13.10/4.2.17-18., 13.10/4.2.22., 13.10/4.3.11., 13.10/4.4.2.15., 13.10/4.4.2.14-15., 13.10/4.4.2.21., 13.10/4.5.2.). Egy alkalom-

mal hullámvonalalköteg és egyenes vonalköteg-dísz egyszerre jelentkezik (13.10/4.1.14.). Több rádlimitás töredék is volt a ház betöltésében (13.10/4.2.7., 13.10/4.4.2.12.). Egy barna, kormos nyaktöredéken ferdén beszürkált minta fut körbe, ez alatt csigavonal-dísz volt (13.10/4.3.6., 13.10/4.4.2.10-11.). Másol a ferdén beszürkált sor alatt bekarcolt hullámvonalmintával díszített töredék található (13.10/4.3.7.). Előfordul egy sor hullámvonal alatt bekarcolt csigavonal töredéke (13.10/4.4.2.16.) is. Két fazékalj volt fenékbélyeg (13.10/4.4.2.6., 13.10/4.4.2.27. – az utóbbi kereszt alakú volt).

Kevés bogrács-töredéket találtunk. Az egyik homokkal és apró kavicsal soványított, vörös felületű, szürke törésfelületű, helyenként kormosra égett cserépbogrács peremtöredéke. A külső oldalán kissé megvastagodó, szögletesre alakított pereme van, az oldalán csigavonallal díszítették (13.10/4.2.2.). 24 cm lehetett a peremátmérője. Egy másik hasonló anyagú és színű bográcsnak kihúzott, 2,5 cm vastagságú pereme volt (13.10/4.3.1.).

Több fémtárgy is volt az épület feltöltésében. (3. tábla) Sarkantyú töredékeit találtuk meg, az egyiken megmaradt a sarkantyúvég, ahol kettőskónikus korongon volt a túske. Megmaradt a sarkantyú felfüggesztésre szolgáló része is, ez nagyjából ovális alakú, rajta két lyukkal (3.10/4.2.28. – 3. tábla, 12. tábla 2. kép). Egy nyéltűskés sarló töredéke (13.10/4.3.13.), és egy kőpüs, szakállas nyílhegy volt még a fémanyagban (13.10/4.5.3.).

Több megmunkált kő volt az objektumban, közte egy fenékö töredéke (13.10/4.2.26), egy őrlőkö darabja (13.10/4.4.2.30) és több nehezen azonosítható töredék (13.10/4.2.27., 13.10/4.4.2.33.). Több római téglá és tegula darab (13.10/4.4.2.28-29, 13.10/4.4.2.32-33), áglyenyomatos paticsdarabok (13.10/4.3.12.) és átfürt agyaghehezék töredéke (13.10/4.2.25.), valamint több nagyobb méretű fémsalak-darab (13.10/4.4.2.34.) is volt a betöltésben.

Nagyobb mennyiségű állatsontot találtunk, közte nagy lábszárcsontok, állatfog, kecskeszarv is volt. A leletanyag talán legérdekesebb, legszokatlanabb része egy mamutfog töredéke. (13.10/4.2.24. - 12. tábla 5. kép)

5. és 7. kemence, 16. előtér-gödör

A kemencebokor a szelvény déli részén volt, az előbbi épülettől 5 méterre nyugatra. A fekete „mocsári” altalajban oldala nehezen volt megfogható.

16. előtér-gödör

A nagyméretű, mély gödörhöz két kemence tartozott. Tájolása déldélnyugat-északészakkeleti, hasonló az épülethez. Északkeletre az 5., délnyugatra a 7. kemence volt. Az előtér-gödör szabálytalan vagy kissé szabálytalanra bontott – nyolcshoz közelítő – ovális alakú volt. A fala meredeken szűkült, az alja ívelt, a közepe felé mélyült, a két kemencénél a legsekélyebb. 360 cm nagyságú, kb. 80 cm-re mélyült a nyesett felszíntől, a platnik szintjétől 45-50 cm-rel mélyebben volt. Betöltése sötétbarna-fekete, paticsal kevert - a fekete „mocsári” talajban nem látszott jól. A két kemence előtt faszenes, paticsos betöltés volt. Alul egy sötétbarna iszapos réteg volt található. (10. tábla)

Leletanyaga: őskori, római (13.10/5.1.1-2.) és Árpád-kori (13.10/5.1.311.) kerámiatöredékek. Az utóbbiak között díszítetlen alj és oldaltöredékek mellett (13.10/5.1.6-7.) rádlidíszes (13.10/5.1.8-9.) és csigavonalas (13.10/5.1.10-11.) töredékek voltak. Homokkal és apróra zúzott kavicsal soványított, szürkésbarna színű fazekak, enyhén kihajló, egyenesen levágott peremtöredékei is előkerültek. (13.10/5.1.3-5.). Az előtér-gödörben talált megmunkált kő (13.10/5.1.10-12.) és számos állatsontot korát nem tudjuk megállapítani.

5. kemence

A 16. objektum északkeleti részén volt. Nagyobb méretű, kb. 130 cm átmérőjű, cipő alakú kemence, amelynek fala kb. 30–40 cm magasságban viszonylag jól megmaradt. A palást kb. 5 cm vastagon égett át, az oldala nagy része megmaradt,

17 A leletanyag ismertetésénél zárójelben az SMMI leltárkönyvében szereplő azonosító-számokat közöljük.

18 Sajnos a kissé aszimmetrikus edényekből származó töredékeknek a peremátmérők csak hozzávetőleges pontossággal kiszervezhetők.

a legfelső része hiányzott csak. A platni a nyesett felszín alatt 30–40 cm-re volt, nagyjából vízszintes. Egy centiméter vastagon keményre, szürkésbarnára, alatta vörösré égett. Bár sűrűn ki volt rakva kerámiákkal, a kerámiaréteg helyenként ritkás volt, a kemence szájánál hiányzott. Betöltése a platni felett erősen paticsos, fekete mocsári talaj.

Leletanyaga: a platni felett több Árpád-kori kerámiatöredék volt. Ebből kiemelhető egy homokkal és kavicssal soványított, korongolt, vörös színű, külső felületén vörösbarna, megvastagodó, szögletes, enyhén kihúzott cserépbogrács peremtöredék (13.10/5.2.1.). Szintén a platni felett volt több csigavonalas (13.10/5.2.2.) illetve díszítetlen oldal- és aljtöredék (13.10/5.2.3.), valamint kevés állatcsont.

A kemence platni alatt nagy mennyiségű kerámiát találtunk, ezek nagy része két edényből származott, a maradványban több edény kisebb-nagyobb töredékei voltak (3-5. tábla). 65 darabból majdnem teljesen összeállítható volt – csak kis kiegészítésre szorult – egy apró kavicsos homokkal soványított, barna színű fazék. Pereme kihajló, egy bemélyített sávval kettéosztott, nyakán bekarcolt hullámvonalal díszített, ez alatt bekarcolt csigavonalal díszített volt. A zömök edény peremátmérője 17,5 cm, fenékatmérője 13,5 cm, 19 cm magas (13.10/5.3.1.-4 tábla, 12. tábla 4. kép). 60 töredék egy homokkal és kavicssal soványított, téglavörös színű, kormos, bekarcolt csigavonalal díszített fazékhoz tartozott. Ennek pereme kihajló, csak kissé megvastagodó, ferdén levágott, fedő számára profilált. A nagyméretű fazék a vállánál a legszélesebb. Peremátmérője 20 cm, a fenékatmérő 13 cm (13.10/5.3.2.). Csillámos homokkal és kavicssal soványított, szürkésfekete, kormos, kihajló, rádlimintából álló csigavonalal díszített nagyméretű fazékok töredékeit is megtaláltuk. Az egyik edénynek kissé megvastagodó, 19 cm átmérőjű peremet szerkeszthetünk ki. A rádlidisz már a perem alatt, a nyakon elkezdődik (13.10/5.3.3.). A másik, hasonló díszű, nem vastagodó peremű edény peremátmérője 18 cm lehetett. (13.10/5.3.4.). A fentiekben kívül is több peremtöredéket találtunk. Enyhén kihajló, egyenesen levágott, (13.10/5.3.9.) és fedő számára profilált peremű (13.10/5.3.7-8.) fazékok töredékei is voltak közöttük. Egy csillámos homokkal soványított, kormos felületű, vörösbarna színű, kihajló, egyenesen levágott peremű fazék vállán ferdén beszürkált – úgynevezett körömbenyomkodásokból álló – sor fut körbe, alatta az oldalán bekarcolt, csigavonalas díszítés volt (13.10/5.3.6.). Aljtöredékek, díszítetlen (13.10/5.3.10-11.) és csigavonalas díszű oldaltöredékek (13.10/5.3.12-13.) is voltak a cseréprétegben. Külön kiemelés érdemel egy bordásnyakú edény töredéke. A csillámos homokkal és apró kavicssal soványított, halvány szürkésbarna edény nyakánál széles borda fut körbe, a pereme hiányzik. A felületén sekélyen bekarcolt, széles csigavonal-szerű díszítés fut körbe. (13.10/5.3.5.) Egy egyenes oldalú kőtárgy töredéke is volt a platni alatt (13.10/5.3.14.)

7. kemence

A 16. objektum délnyugati végében volt. Nagyméretű, kb. 130 cm átmérőjű kemence. Cipó alakú kupolája viszonylag jól - kb. 30 cm magasan - megmaradt, kb. 5 cm vastagon volt vörösré égve. A platni a nyesett felszínen volt, kissé északkeletre, az előtérgödör felé lejtett. A platni kemény, jól kiégett, felül szürkésbarnára, alatta vörösré égett, kb. 7 cm vastag volt. Hőtartó rétegment kerámiát tettek alá. Felette erősen paticsos, omladékos, falmaradványos fekete betöltés volt.

Leletanyaga: a platni felett kevés állatcsont, kő, őskori, római (13.10/7.5-7.) és Árpád-kori kerámia. (5-7. tábla).

Utóbbiak között kihajló, egyenesen levágott (13.10/7.1.1.) és lekerekített végű (13.10/7.1.4.) peremtöredékek, hullámvonalal, alatta csigavonalal díszített (13.10/7.1.2.) és díszítetlen oldaltöredékek (13.10/7.1.3.) voltak.

A platni sűrűn ki volt rakva kerámiával. Ebből több kiegészíthető edény került elő. Nagy mennyiségű töredékből kiegészíthető volt egy szürkésbarna színű, apró kavicssal kevert, csillámos homokkal soványított, kihajló, egyenesen levágott

peremű fazék. A vállán ferdén beszürkált sorral, alatta egész felületén futó csigavonalal díszített edény valamivel a vállá alatt a legszélesebb, a magassága 24,6 cm, a peremátmérő 18,2 cm, fenékatmérő 13 cm. (13.10/7.2.22.- 6 tábla, 12. tábla 3. kép) Nagyobb mennyiségű – 55 db – töredék egy csillámos homokkal és apró kavicssal soványított, szürkésbarna színű, helyenként kormos felületű, kihajló, kissé megvastagodó, duzzadt, ívelten levágott, fedő számára profilált peremű fazékból származik. Az edény vállán körömbenyomkodással, alatta bekarcolt, az alj felé szélesedő közű csigavonalal díszített, a peremátmérője 15,6 cm. (13.10/7.2.1.). A hőtartó rétegben több töredéke volt egy csillámos homokkal és kavicssal soványított, szürkésbarna, helyenként kormos felületű, szélesen kihajló, külső oldalán kissé megvastagodó, egyenesen levágott peremű, egyenes aljú, rádlidisz fazéknak. Az edény peremátmérője 17 cm, a talp átmérője 12 cm volt (13.10/7.2.2., 13.10/7.2.5.). Egy kihajló, ívelten levágott peremű fazék több töredéke is a platni alá lett szórva, a fazék peremátmérője 17 cm lehetett (13.10/7.2.3.). Szélesen kihajló, ívelt (13.10/7.2.9.) és csak kissé megvastagodó, egyenesen levágott peremtöredékek (13.10/7.2.8., 13.10/7.2.10-11.) voltak a hőtartó rétegben. Az egyik szélesen bekarcolt sűrű csigavonalal van díszítve (13.10/7.2.8.). Több peremtöredék a külső oldalán kissé vastagodó, kissé lefelé húzott, ívelten levágott (13.10/7.2.12-13., 13.10/7.2.6-7.). Az egyik ilyen peremű, több darabból álló töredéken, az edény vállrésznél bekarcolt hullámvonalal díszítés található (13.10/7.2.6-7.). Több aljtöredéket találtunk (13.10/7.2.14-16.). Három összetartozó töredékről megállapítható volt, hogy 10,5 cm-es talpátmérőjű fazékból származik. (13.10/7.2.4.). Díszítetlen és csigavonalal díszített oldaltöredékek (13.10/7.2.17-19.) valamint római tál és fazéktöredékek (13.10/7.2.20-21.) is voltak a hőtartó rétegbe tapasztva.

6. gödör

A szelvény déli részében, a 4. épület és a 16. kemenceborkor között, a 4. épület bejáratí részétől északnyugatra volt.

Sekély, ovális alakú, nagyobb objektum, fala meredek, az alja kissé egyenetlen volt. Nagyjából 280 cm átmérőjű, 30-40 cm mély. Sötétbarna faszenes, paticsos betöltése nehezen volt megfogható a mocsári talajban. (10. tábla)

Leletanyag: 4 db csillámos homokkal és apró kavicssal soványított, barna, kormos felületű, Árpád-kori kerámia töredék. Kettő fazék vállából (13.10/6.1.3-4.), egy másik az aljából (13.10/6.1.2.), származik. A gödör viszonylag kevés leletanyagának legjellemzőbb darabja egy kihajló, kissé megvastagodó, egyenesen levágott peremtöredék. Ez egy, a vállán körömbenyomkodással, alatta bekarcolt vonallal díszített, gömbölyű testű fazékból származik (13.10/6.1.1). Két állatcsont is volt az objektum betöltésében.

19. gödör

A szelvény déli részén, a fekete „mocsári” talajban, az előző objektumoktól nagyjából 50 méterre északra volt.

Ovális alakú, közepes méretű, sekély gödör, 175 cm átmérőjű, 20 cm mély, fala rézsús, az alja ívelt volt. Betöltése sötétbarna, erősen paticsos, homokos, faszenes, a körülötte lévő „mocsári” altalajtól csak nehezen elkülöníthető. (10. tábla)

Leletanyag: közepes mennyiségű kerámiatöredék (13.10/19.1.1-12.). A leletanyag legszebb részét egy csillámos és apró kavicsos homokkal soványított, sárgászöld, helyenként kormos felületű cserépbogrács perem- és oldaltöredékei jelentik. A pereme kifelé vastagszik, csúcson álló háromszög átmetszetű, teteje vízszintes. Az egyik töredéknél épen megmaradt a felfüggesztésre szolgáló két lyukkal ellátott rész, a szemben lévő oldalán csak az egyik átfúrt lyuk látszódik. A lyuknál a perem ívelten megvastagszik. (13.10/19.1.1.). Az objektumban több fazéktöredék is volt. Kiemelhetünk közülük egy homokkal soványított, szürkésbarna színű, háromszög átmetszetű, fedő számára

kissé profilált peremet, amelynek a szájánál, a perem legfelső részén egy bekarcolt csík fut körbe (13.10/19.1.2.) valamint egy csillámos homokkal soványított, enyhén kihajló, enyhén megvastagodó, egyenesen levágott peremtöredéket (13.10/19.1.3.). Az oldaltöredékek között a díszítetlenek mellett van rádlidíszes (13.10/19.1.4.), csigavonal-díszes (13.10/19.1.6-8.), hullámvonal-díszes (13.10/19.1.9.) és bekarcolt egyenes vonalakkal bordázott töredék (13.10/19.1.10.) is.

Egy, a kinézete alapján őskori orsókarikat is találtunk (13.10/19.2.). Emellett több bekeveredett késő bronzkori töredék, 4 apró darab lemezszerű vastöredék (13.10/19.1.21.), 4 kődarab, közte egy megmunkált, sötét színű, lapos kötőredék (13.10/19.1.20.) és kevés állatcsont volt az objektumban.

22. gödör

A 67/5. lelőhely középső részén, a 19. objektumtól majdnem 100 m-re északra volt, római objektumot metszett. Egy része a keleti szelvényfal alá esett, kilógott a szelvényből.

Ovális alakú gödör, fala rézsús, az alja ívelt volt. Közepes nagyságú, viszonylag sekély mélységű – 170 cm hosszú, 40 cm mély – objektum volt. Betöltése világosbarna, paticsos, faszemes humuszos-löszös. (10. tábla)

Leletanyaga kb. félkosáryi állatcsont (állkapocs ill. szarv is), több kő és paticsdarab, 2 megmunkált kötőredék, kevés római töredék mellett (13.10/22.1.6-11.) kevés Árpád-kori töredék (13.10/22.1.1-5.). Utóbbiak közé két díszítetlen (13.10/22.1.4-5.), egy rádlidíszes (13.10/22.1.2.) és egy csigavonalas (13.10/22.1.3.) fazék-oldaltöredék mellett egy csillámos homokkal és apró kavicsal soványított, kormos, szürkésbarna töréssel rendelkező fazék kiszélesedő, felfelé húzott, fedő számára profilált peremű töredéke tartozott. Az edény nyaka és az ívelt válltöredék találkozásánál körbefutó, rádlidíszes minta volt (13.10/22.1.1.).

230. gödör

A 67/5. lelőhely északi részén, a 22. gödörtől nagyjából 40 m-re volt, a 242., 282. római árkot vágta.

Szabálytalan kör alakú, rézsús falú, ívelt aljú objektum. 150 cm átmérőjű, 30 cm mély. Betöltése barna humuszos homok. (10. tábla)

Leletanyagában római és őskori kerámia (13.10/230.1.3-4) mellett két Árpád-kori kerámia (13.10/230.1.3-4) - egy rádlimintás cserépbogrács oldaltöredéke (13.10/230.1.1.-7. tábla) és egy díszítetlen aljtöredék (13.10/230.1.2.) volt.

347. kemence

A 67/5. lelőhely északi végében volt. Beleásták a 346. nagyméretű római objektumba. Az előző Árpád-kori objektumtól nagyjából 130 m-re van, ez nyitja a dombtetőn lévő objektumok sorát, innentől az objektumok sűrűn követik egymást.

A külső kemence kelet-nyugati tájolású, az előtérögödre keleten, a kemence nyugaton volt. A kemenceplatinai nyesett felszíntől 25 cm-re volt (magasabban szedettük a géppel itt). 150 cm átmérőjű, a közepe felé mélyült kissé. A szája keleten volt. A platni igen vastagon átégett, egy 3–5 cm vastag szürkésbarna réteg alatt kb. 3 cm vastag vörösre égett réteg volt, ami a kemence szájánál és középső részén volt vastagabb, a nyugati részén vékonyabb. A platni alatt nem volt kerámia-réteg. Az előtérögödör eredetileg nagyjából szív alakú lehetett, kissé a déli részén túl lett bontva, 205 cm hosszú, 60 cm-re mélyült a nyesett felszíntől. Az előtérögödör fala kissé ívelten szűkül, az alja ívelten lejtett a kemence felé. Betöltése a platni felett erősen paticsos, az előtérögödör erősen paticsos-faszemes sötétbarna humuszos volt. Az előtérögödör lemélyedő részénél paticsos sáv futott. (10. tábla)

Leletanyaga: platni alatt csak elszórtan volt kerámia, több római kerámia (13.10/347.1.3-12.) mellett, egy díszítetlen és egy rádlidíszes oldaltöredék (13.10/347.1.1-2.).

A platni feletti részből csillámos homokkal és kavicsal soványított, barnás színű fazék töredéke került elő. A nyak és váll találkozásánál bekarcolt vonallal, alatta csigavonalaszerűen körbefutó rádlimintával díszített, a nyakán átfűrt lyuk volt (13.10/347.3.5.). Csigavonalas oldaltöredék (13.10/347.3.7.) és egy aljtöredék (13.10/347.3.6.) is volt itt, római és őskori kerámia mellett (13.10/347.3.8-15.).

Az előtérögödörből egy csillámos homokkal soványított, világosbarna, kormos felületű, háromszög átmetszetű, belső felén fedő számára profilált peremtöredék került elő (13.10/347.2.1.). Ezen kívül, díszítetlen aljtöredékeket (13.10/347.2.2-3., 13.10/347.2.10.), díszítetlen (3.10/347.2.8-9, 13.10/347.3.4.) és csigavonalas díszű (13.10/347.2.6-7.9., 13.10/347.3.1-3.) oldaltöredéket, több római kerámiát (13.10/347.2.11-14.) és kevés állatcsontot is találtunk.

572. gödör

A 67/5. lelőhely északi részén, a 347. kemencétől 20 m-re északra volt.

Kör alakú, kisméretű, sekély gödör, (120 cm átmérőjű, 20 cm mély) fala rézsús, az alja ívelt volt. Betöltése szürkésbarna humuszos, paticsdarabokkal, faszénnel, hamuval kevert. (11. tábla)

Betöltésében római és Árpád-kori kerámiatöredékek (13.10/572.1.1-3.) voltak. Az utóbbiak közül egy csillámos és apró kavicsos homokkal soványított, kormos, barnásfekete felületű, kissé felhúzott, fedő számára profilált peremű, nagyméretű, csigavonalas-díszű fazék töredékeit kell kiemelni (13.10/572.1.1.). (7. tábla) Római téglatöredék és egy lapos, megmunkált, eredetileg téglatest alakú kötőredék is volt az anyagában (13.10/572.4.).

656. gödör

A 67/5. lelőhely északkeleti részén, az 572. objektumtól 27 m-re volt.

Kör alakú, közepes méretű, mély gödör. Fala méhkasszerűen kissé kifelé tart, az alja vízszintes. Az átmérője a szájánál 125 cm, az alján 145 cm, 150 cm mély. Betöltése sötétbarna löszös humusz, paticsal kevert, főleg a felső részén, alatta sárgásabb, löszösebb réteg, az alján faszénréteg volt. (11. tábla)

Leletanyaga: kevés kerámiatöredék, ezek nagyobb része római volt (13.10/656.1.3-9.), de Árpád-kori kerámiát is találtunk benne. Egy csillámos homokkal soványított, világosbarna színű, kissé kormos felületű, vékonyan bekarcolt csigavonalas díszes fazék alj- és oldaltöredéke (13.10/656.1.2.) valamint egy hasonló anyagú és színű, szélesen kihajló, fedő számára profilált peremű, vállán körömbenyomkodással díszített, nagyméretű fazék töredéke (13.10/656.1.1.) volt ebből korszakból való. Egy téglatöredék (13.10/656.1.13.) mellett több megmunkált kő is volt benne (13.10/656.1.10-12); egy fenékdarab (13.10/656.1.11.) talán Árpád-kori, egy – talán gúla alakú nehezebből származó – kődarab (13.10/656.1.10.) inkább római lehet.

A következő objektumok a 67/4. lelőhelyhez tartoztak. A két lelőhely feltárását délről és északról kezdtük meg, a két ásátás közepén ért össze.

551. gödör

A 67/4. lelőhely legdélebbi Árpád-kori objektuma. Ez azt jelenti, hogy a 656. gödörtől néhány m-re keletre volt. Kisebb méretű, kerek gödör. 110 cm átmérőjű, 20 cm mély. Fala rézsús, az alja vízszintes. Betöltése szürkésbarna kevert. (11. tábla)

Leletanyaga: egy csillámos homokkal soványított, kormos felületű, gallérszerűen felhúzott, lapos háromszög átmetszetű peremű edény töredéke. A vállán sűrűn bekarcolt, párhuzamosan körbefutó vonalakkal, alatta körömbenyomkodás-szerű soral díszített töredék (13.9/551.1.1.). Csillámos homokkal és apró kavicsal soványított, halványvörös színű, kormos felületű fedő töredéke. A lapos, tályérszerű fedő füle

a peremről a fedő belsejébe nyúlik. A vastag, ovális átmetsetű fülön bekarcolt, függőleges irányú hullámvonal díszítés van (13.9/551.2.1.). (9. tábla)

624. és 625. külső kemence és előtérőgdre

A 67/4. lelőhely déli részén, a 656. gödörtől 13–14 m-re nyugat-északnyugatra volt.

Kelet-nyugati tengelyű külső kemence. Az előtérőgdre keleten, a kemence nyugaton volt. (11. tábla)

624. kemence

A kemence 120 cm-es platnija 25 cm-rel a nyesett felszín alatt volt. Kissé a közepe felé mélyült, jó állapotban maradt meg, vastagon átégett. Fala 20–25 cm magasan megmaradt (a gép itt kevésbé szedte le). 150 cm átmérőjű, cipő alakú boltozata lehetett. A 624. objektum felett több római (13.9/624.1.13., 13.9/624.2.12.) és egy Árpád-kori töredék volt. Ez utóbbi egy csillámos homokkal és kavicssal soványított, szürkésfekete, kormos felületű, szürke törésfelületű, szélesen bekarcolt, sekély csigavonallal díszített, gömbölyű fazék töredéke (13.9/624.2.3.). Hőtartó rétege nem volt.

625. előtérőgdre

Lekerekített sarkú téglalap alakú, 160 cm hosszú, a platnitól 15–20 cm-rel mélyebben. Keleti, kemencétől távol lévő 60 cm-es része sekélyebb, csak kissé lejtő padkaszerű rész volt itt. Ezután fala ívelt, az alja a padkaszerű rész előtt volt a legmélyebb. A platni előtt kétoldalt ívelt aljú, 30 cm nagyságú, gömbölyű lemélyedések voltak. Betöltése patiocsal és faszénnel kevert szürkésbarna humuszos. Egyszerre, felhagyás után töltődött fel a platni feletti rész és az előtérőgdre.

Leletanyagát több római és őskori töredék (13.9/625.1.5-6, 13.9/625.2.11-17.) (13.9/625.2.3.1-2.), mellett Árpád-kori fazék-töredékek alkották. (9. tábla) A nagyobb része egy csillámos homokkal soványított, szürkésfekete, kormos felületű, nyakán és vállán ferdén bekarcolt vonalakkal díszített, hasán csigavonal-díszes fazékból származik (13.9/625.1.1.). Az edény pereme a belső oldalán fedő számára csak enyhén tagolt, külső oldalán gömbölyűen vastagodó. Előkerült egy csillámos homokkal és apró kavicssal soványított, jól korongolt, téglavörös színű, belső részén felhúzott, fedő számára profilált, kívül lekerekített háromszög átmetszetű peremtöredék (13.9/625.1.3.) és egy csillámos homokkal és kavicssal soványított, szürkésbarna, feketére kormozódott felületű, enyhén kihajló, a külső oldalán lefelé megvastagodó, ferdén levágott, ívelt perem. Az utóbbi edény peremátmérője 15,7 cm volt. (13.9/625.2.2.). Több díszítetlen (13.9/625.1.2., 13.9/625.2.1, 13.9/625.2.3.) és egy fenékbélyeges aljtöredék (13.9/625.2.5.9.), valamint díszítetlen oldaltöredékek (13.9/625.1.4., 13.9/625.2.6-10.) voltak még a gödör betöltésében.

538. gödör

A 625. kemencétől körülbelül 25 m-re északkeletre volt.

Szabálytalan ovális alakú, északkelet-délnyugati tengelyű, nagyméretű, közepes mélységű – 640 cm hosszú, 75 cm mély objektum volt. Az eredeti funkciója kérdéses. A fala meredeken szűkült, az alja egyenetlen, ívelt beasásokkal tagolt. Délnyugati és északkeleti végében is volt 1–1 ívelt aljú, szabálytalan ovális alakú lemélyedés. Az északnyugati fele kissé kiszélesedett, majd a végénél összeszűkült. Ez az összeszűkülő rész sekélyebb, lehet nem az objektumhoz tartozott. Kevert szürkésbarna, alul északkeleten világosabb, löszösebb betöltése volt. (11. tábla)

Leletanyaga: római (13.9/538.9.2., 13.9/538.1.4., 13.9/538.6.1) és Árpád-kori kerámiát találtunk benne. Az utóbbiak közül ki lehet emelni egy megvastagodó, gömbölyített, háromszög átmetszetű, belül fedő számára profilált (13.9/538.7.1.) és egy csillámos homokkal és apró kavicssal soványított, szürkésbarna, kormosra égett, lefelé megvastagodó (13.9/538.9.1.) peremtöredéket (8. tábla). Több díszítetlen alj- (13.9/538.1.1.)

és oldaltöredék (13.9/538.1.3., 13.9/538.8.1.) mellett csigavonaldíszes (13.9/538.7.3-4., 13.9/538.7.7.) és rádlidíszes (13.9/538.7.5.) töredékek is voltak benne. Több bekarcolt hullámvonallal díszített töredék (13.9/538.1.2., 13.9/538.7.6.) között az egyik töredéknél a bekarcolt hullámvonal alatt az edény oldalán csigavonal látszott (13.9/538.7.2.). Egy szögletes átmetsetű, ívelt, eredetileg talán ovális kötötredék is volt az objektum betöltésében (13.9/538.1.5.).

611-612. kemence és előtérőgdre

Az 517. objektumtól 13 m-re északnyugatra volt.

Nagyjából észak-déli tengelyű (attól kissé északnyugat felé eltérő) objektum. A 611. kemence északon volt, a 612. előtérőgdre délről csatlakozott hozzá. (11. tábla, 12. tábla 7. kép)

611. kemence

A kemence platnija a felszínhez közel, attól 5–20 cm-re volt. Fala nem maradt meg. A platni kerek, 1,5 m átmérőjű. Hőtartó rétege nem volt.

612. előtérőgdre

A szív alakú, a platninál kiszélesedő előtérőgdre a platnitól délre volt. 265 cm hosszú, a nyesett felszíntől 40 cm-re mélyült, a platninál 25 cm-rel van mélyebben. A fala rézsús, az alja kissé lejtett északra, a platni felé. A keleti részén, a platni két oldalán ívelt, 45–50 cm-es lemélyedések voltak. Délen sekélyebb, nagyjából vízszintes, padkaszerű része volt.

Az előtérőgdörben egy csillámos homokkal és kavicssal soványított, szürkésfekete, kormos, eredetileg vörös színű, egyenes aljú fazék töredékei (13.9/612.1.1.) adták a leletanyag nagyobb részét. Több csigavonal-díszes töredéket találtunk (13.9/612.1.2-3. 13.9/612.1.7-8.), az egyik át van fúrva (13.9/612.1.8.), a lyuk elhelyezkedése alapján nem valószínű, hogy orsókarika készült volna, inkább javítás nyoma lehet. Egy hullámvonalköteg-díszes válltöredék (13.9/612.1.6.) és két peremtöredék is volt az objektum betöltésében. Az egyik csillámos homokkal és kavicssal soványított, szürkésfekete, kormos felületű, a külső oldalán háromszög átmetszetűen megvastagodó peremtöredék (13.9/612.1.4.). A másik perem csillámos homokkal és kavicssal soványított, szürkésbarna színű, kifelé vastagodó, lekerekített háromszög átmetszetű, vastag peremű töredék (13.9/612.1.5.). Római töredékek (13.9/612.1.9-10.) és több állatcsont is volt az objektum anyagában.

435-438 kemencebokor

Ez a háromkemencés kemencebokor a legészakibb objektum. A többi hasonló korútól külön, a 612. objektumtól 67 m-re északra volt. Ráásták a 439. késő bronzkori gödörre.

A 437. számú előtérőgdörhöz északról a 435., keletről a 436., délkeletről a 438. kemence csatlakozik. (11. tábla)

437. előtérőgdre

Az előtérőgdör 185×200 méter átmérőjű. Ovális alakú volt, a fala meredeken szűkült, az alja ívelt volt. Betöltése szürkésbarna, kevert patiosos humuszos volt.

Az előtérőgdörben több őskori, avar és római kerámia-töredék (13.9/437.4.1-2., 13.9/437.2.3-5.) mellett középkori töredékek voltak. Két aljtöredéket találtunk, az egyik fazékból (13.9/437.2.2.), a másik pohárból (13.9/437.2.1.) származik. Egy csillámos homokkal és apró kavicssal soványított, barna, kormos felületű, enyhén kihajló, ferdén levágott peremű, vállán bekarcolt hullámvonaldíszes fazék töredékeit találtuk még az objektum betöltésében (13.9/437.3.1.).

435. kemence

A platni a 439. objektumon feküdt. 130 cm átmérőjű, kerek kemence volt. Mivel a nyesett felszínen volt, a fala, boltozata nem maradt meg.

A platni felett őskori töredékek mellett (13.9/435.4.5-12.), csigavonaldíszes (13.9/435.1.1., 13.9/435.1.3., 13.9/435.6.1.), rádlidíszes (13.9/435.4.1., 13.9/435.5.1., 13.9/435.6.2.) és díszítetlen (13.9/435.1.2.) oldaltöredékek voltak a betöltésben. A

platni alatt több késő bronzkori töredék (13.9/435.3.1-7.) is volt – ez azzal is magyarázható, hogy az objektumot egy őskori gödörre ásták rá. Emellett több Árpád-kori kerámiát is találtunk. Egy csillámos homokkal és apró kavicssal soványított, szürkésbarna, kormosra égett, kihajló, egyenesen levágott peremű fazék számos töredéke mellett (13.9/435.3.2.) egy fazék alakú bogrács vagy bográcsfazék töredéke volt a platni alatti részben. A csillámos homokkal és kavicssal soványított, szürkésbarna, kormosra égett felületű edénynek kissé vastagodó, ferdén levágott és kissé gömbölyített pereme van. A perem alatt néhány centiméterrel, a belső részén alakították ki a felfüggesztésre szolgáló fülét (13.9/435.3.1.). Számos töredékét találtak egy homokkal és apró kavicssal soványított, szürkésbarna, kormosra égett, enyhén kihajló, ferdén levágott, kissé megvastagodó peremű, egyenes aljú csigavonaldíszes fazéknak. A perem átmérője 16 cm volt (13.9/435.4.4.).

436. kemence

A kemence platnija 130 cm átmérőjű, kerek, nagyjából egyenes. A nyesett felszínhez közel, nagyjából attól 10 cm-re volt, a fala csak néhány cm-en volt követhető. A platni előtér-gödör felé eső része hiányosan maradt meg, részben megsemmisült. Hőtartó rétege nem volt, felette egy római kerámia volt (13.9/436.2.1.).

438. kemence

A kemence közvetlenül nem kapcsolódik az előtér-gödörhöz, ennek az oka, hogy a nyesett felszínen volt és egy részét a gép is elvitte. A falából semmi nem maradt, a platni is hiányosan maradt meg. Utóbbi kerek alakú, nagyjából 150 cm átmérőjű lehetett, enyhén homorú az alja. A platni alatt ritkán volt kirakva kerámiával. Római és őskori (13.9/438.1.13.) töredékek is voltak az anyagában. Emellett díszítetlen (13.9/438.1.11-12.), rádli díszes (13.9/438.1.7-8, 13.9/438.1.10.) és csigavonalas (13.9/438.1.9.) oldaltöredékek, aljtöredékek (13.9/438.1.5-6.) és peremtöredékek fordultak elő. A peremek között volt gömbölyített (13.9/438.1.1.) és ferdén levágott (13.9/438.1.2.) is. Egy csillámos homokkal és kavicssal soványított, eredetileg vörösesbarna, kormos felületű, szürke törésfelületű, belső felén fedő számára felhúzott, ferdén levágott, gömbölyített, külső oldalán megvastagodó, háromszög átmetszetű peremtöredékek (13.9/438.1.3-4.) emelhetők még ki az anyagából.

Az objektumok

Épület

Egy meneteles bejáratú épületet találtunk. A bejárat a rövid oldalon volt, a kemencét a bejárat elé helyezték el. Hasonló szerkezetű házak nyomát számos helyről ismerjük.¹⁹ Hazánk területén – elsősorban a Duna-kanyar környékén, valamint az Észak-Dunántúlon és a Kisalföldön – már a kora Árpád-kortól megjelentek a rövid oldali, elsősorban meneteles bejáratú és általában a bejárat mellett elhelyezkedő, leginkább négyszögletes kőkemencével rendelkező házak. Később az ország más tájegységein is elterjedtek az ilyen épületek,²⁰ a 12. századtól az északi térségben és az Alföldön is kimutathatók.²¹ Ahogy az alföldi Tiszafüred-Majoroson,²² úgy az általunk feltárt házban is agyagkemence volt a

bejárat mellett. Elmondhatjuk, hogy a rövid oldali, meneteles lejárátú házak fontos Somogy megyei példáját találtuk meg. Szerkezete inkább a korábbi időszakra teszi az épületet, a leletanyaga is ezt támasztja alá.

A lelőhely északi részén számos kemence volt, de itt már újabb épületet nem találtunk, ez a talajnak a dombtetőn való erős lepusztultságával is magyarázható.

Külső kemencék

A korszak falvainak egyik jellemzője a szabadtéri kemence, ezekből többet is találtunk. 3 esetben az előtér-gödörhöz egy (347, 624, 611), egyszer két (5,7), egyszer pedig három kemence tartozott (435, 436, 438). A kemencék ahhoz az általánosnak tekinthető típushoz tartoznak, amelyet először Méri István mutatott be.²³ A kovásztalan lepénykenyér sütésére szolgáló kemencéket a megásott előtér-gödörből a földbe vájták. A lelőhelyünkön talált kemencéknél az előtér-gödör 25–50 cm-rel volt mélyebben a platni szintjénél, a tengelyük a platni felé mutatott.

Az előtér-gödörök közül a 347. és 612. előtér-gödör szív alakú, szélességük a platni előtt a legnagyobb, (205 illetve 265 cm nagyságú), a 625. lekerekített sarkú téglalap alakú (160 cm-es). A két- és a háromkemencés gödröket szabálytalan oválisnak nevezhetjük. A kemencéket külön időszakban használhatták, a gödröket is bővíthették, alakíthatták, a gödrük viszonylagos szabálytalansága is erre utalhat. A 16. előtér-gödör nagyméretű 360 cm-es nagysága, egymással szemben a két rövid oldalon lévő kemencéje arra utalhat, hogy a második fázisban jelentősen növelhették a gödör méretét, a 437. gödör 200 cm-es nagysága nagyjából megfelelne az egy kemencés előtér-gödörök méretének. A 347., 625. és 612. előtér-gödörök enyhén a platnihoz lejtnek, bár az utóbbi másik oldalán is van egy lemélyedés. A 625. és 612. gödrökben a platni felé eső oldal két ovális, ívelt lemélyedés van. Ezt a jelenséget már az első hasonló objektumokat közlő Méri István is megfigyelte, erősen faszenes, hamus betöltést talált bennük. Megállapította, hogy a kemencéből ezekben húzták a pernyét, a parázs őrzésére is használhatták ezeket.²⁴ A kemencék fölött biztosan volt valamilyen könnyű tető, az ezt tartó cölöpök nyomát nem sikerült megtalálnunk, erre a dombtetőn az erős lepusztultság, a déli részen a mocsári talaj miatt nem is volt sok esélyünk.

A platnik szokásosnak mondható méretűek, 130-160 cm-esek. Az 5., 7. és 435. sűrűn, a 347, 438. kemence valamivel ritkábban volt kirakva kerámiával. Több kiegészíthető edény is volt ezek között, de kisebb darabok, sőt, római és bronzkori töredékek, illetve az 5. kemencénél egy kő is volt a hőtartó rétegben. A 436., 624., 611. kemence alatt nem volt hőtartó réteg. A platnik felett több esetben megfigyelhető a boltozat beomlott, esetleg még részben álló maradványa, máskor viszont a kupola teljesen megsemmisült, maradványainak nincs nyoma. Az objektumok betöltését vizsgálva úgy tűnik, hogy ezeknél a kemencéknél a sütőfelület feletti rész az előtér-gödörrel egy időben töltődött fel, a boltozat maradványait még ezelőtt eltakaríthatták.

19 A teljesség igénye nélkül például Pilismarót-Szobi révénél (Kemenczei-Stanczik 1979, 7–15.), Kéménden (Nevezánszky 1982, 75.), Visegrád-Várkertben (Kovalovszki 2002, 86., 17. kép), Muzsla-Csenkén (Kuzma-Ozdani-Hanuliak 1983, 143., 337., 87/1. kép), Tabányán (Vékony 1980, 28–29.), Hejőkeresztúron (Wolf 1997, 139.) figyeltek meg ilyen helyzetű, általában kőkemencés házakat.

20 Balassa 1985, 64; Fodor 1989, 23–25., Takács 2002, 32–33.

21 Balassa 1989, 68–69., Fodor 1989, 23–25.

22 Fodor 1989, 23–25.

23 Méri 1952, 60., Méri 1963.

24 Méri 1963, 274–276.

Az 5., 7., 435., 436., 624. kemenceplatnik nagyjából egyenesek, a 347., 611. platnik kissé a kemence szája felé lejtettek. Ezt a jelenséget szintén már Méri István megfigyelte, azzal magyarázta, hogy így könnyebben kihúzhatták a lepénykenyeret a kemencékből.²⁵

Vermek

Az objektumok közül csak egy nevezhető klasszikus tárolóveremnek, ez a dombtetőn van. Feltételezhetjük, hogy a mélyebb gödrök a település nem feltárt, magasabban fekvő részén csoportosulhattak.

A leletanyag

Mint már utaltunk rá egy intenzív római telep helyezkedik el a területen. Több objektum metsz római, esetleg őskori objektumokat, de a többiben is bőven találunk római kerámiát – sokszor többet is mint középkorit. Sajnos a nem túl nagyszámú kő és részben a fémanyag vizsgálata is szinte lehetetlenné vált ezzel.

Kerámia

A kerámiaanyag átfogó vizsgálata nehézségekbe ütközik. A kisszámú objektum – mint látni fogjuk – viszonylag jelentős időt fog át, ráadásul a leletanyag igen egyenetlenül oszlik el. Jelentős része a 4. épületből származik, ezen kívül a kemenceplatnik – főleg az 5. és 7. alatt – volt még sok kerámia. A többi objektumban viszonylag kevés kerámiát találtunk. A leletanyagot így nem célszerű összevonva kezelni, statisztikai vizsgálatoknak alávetni.

Azt mindenképpen megállapítjuk, hogy a kerámiaanyag jó részét a fazekak alkották, míg a bográcsok csak igen kis számban fordulnak elő. Ezen kívül egy bordásnyakú edény, egy fedő és egy csésze vagy pohártöredék különíthető el.

A kerámiaanyag nagyobb része csillámos illetve apró kavicsos homokkal van soványítva, rétegesen égtek ki, töréselfelületük világosszürke. Amennyiben a fazekak alakját meg lehet állapítani, többször még kissé aszimmetrikusak, zömöknek vagy közepesen zömöknek nevezhető edényekből származnak. Színük a világos sárgásbarnától a vörösesbarnán át a sötétebb szürkésbarnaig terjed. Néhány esetben már jó anyagú, jobban korongolt és égetett töredékek is előfordulnak. Ezek világosszürke színűek, kissé csillámos homokkal soványítottak.

Mindössze négy bográcsperemet találtunk, emellett egy-két nagy biztonsággal bográcsból származó oldal-töredék említhető. A bográcsok datálása nehézségekbe ütközik. Pontosabb keltezésükkel Takács Miklós foglalkozott.²⁶ Részletesebb kronológiát a Kisalföld térségére dolgozott ki, ezért eredményei térségünkre nehezen alkalmazhatóak, különösen annak fényében, hogy a regionális különbségek egyre fontosabbnak tűnnek az Árpád-kori kerámiaanyag vizsgálatokor. Mégis, leginkább az általa leírtakra tudunk támaszkodni. Amennyire a kisebb-nagyobb töredékekből megállapítható, a Rádon használt bográcsok a leggyakoribb típusú, pontosabb datálásra nem alkalmas edényekből származnak. A peremek

vizsgálatakor megállapíthatjuk, hogy külön csoportba tartoznak. Míg a 4. objektumban talált szögletes, külső oldalán kissé vastagodó peremhez (13.10/4.2.2.- 1 tábla) hasonló töredékek inkább az Árpád-kor korai időszakára jellemzőek, addig a 19. objektum vízszintes, kissé lekelekített, csúcsán álló háromszög átmetszetű bográcspereméhez (13.10/19.1.1.) hasonló peremeket hosszú időn át használták, kevésbé alkalmasak a datálásra.²⁷ A bogrács-töredékeken csigavonalas vagy rádlimitás díszítést találtunk, díszítésük a fazekakéra hasonlít.

Egy bogrács-fazék peremét is megtaláltuk (13.9/435.3.1. – 8 tábla). Elképzelhetően több ilyen edény töredéke is lehet az anyagban. Egy átlagos oldaltöredéknél ezek nem mindig elkülöníthetőek, lévén anyagukban nem különböznek a hagyományosnak mondható edénytípusoktól. Bár a fazék alakú bográcsok, bogrács-fazekak nem számítanak ritkaságnak az Árpád-kori telepfeltárásokon, de előfordulásuk általánosnak sem mondható. Ebben azonosításuk nehézsége is szerepet játszik. Feltehetően hosszabb ideig használták ezeket – Soroksár-Várhegyről a 11–12. századra,²⁸ a Kánai apátságából a 12. század második felére, illetve a 13. századra keltezett²⁹ példányokat közölték.

Egy bordás nyakú edény töredékét is megtaláltuk az 5. kemence tapasztásában (13.10/5.3.5. – 5. tábla). Az edény a 10-11. század jellemző lelete, ugyanakkor nagyjából hasonló peremű edények a 11. század után is előfordulnak.³⁰

Egy fedőtöredéket is találtunk az 551. objektumban (13.9/551.2.1. – 9. tábla). A töredék viszonylag ritkább fedőtípusból származik. A tányérszerű fedő pereméről hajlik be a füle. A budai palota 13. századi anyagában közölték szép párhuzamát.³¹ Bár ott osztrák importban fordul elő hasonló, az edényt közlő Holl Imre megemlíti, hogy a cserép alakú fedő a 13. század végén, 14. század elején a magyar fazekasok mintakincsében is megjelenik. A 13. századi cserépfedők inkább csak városokban és környékükön gyakoribbak.³² Rádon falusi környezetben, a nagyobb központoktól távolabb került elő, így valószínűbbnek tartjuk a 14. századi datálást.

Egy kisebb, világos színű pohár- esetleg csészetalp töredék is előkerült (13.9/437.2.2.). Bár formája nem rekonstruálható, ennek datálásáról is hasonlókat mondhatunk. Budán például a csészék a 13. századtól, a poharak inkább a 14. század elejétől terjednek el,³³ falusi környezetben való megjelenésüket inkább ennek az időszaknak a későbbi részére valószínűsíthetjük.

Fazekak alkotják a leletanyag nagy részét. A peremek jó része kihajló, egyenesen vagy ferdén levágott, esetleg gömbölyített. Ezek a legegyszerűbb, talán legkorábban jelentkező peremformák, igen hosszú ide-

27 Takács 1993. 478.

28 I. Melis 1992. 34/10, 36/5,9,10.

29 H. Gyürki 1996. 22/1-3., 28/1., 29/1,6, 51/5. A kötet szerzője röviden bemutatja az edénytípust is (H. Gyürki 1996. 120-121.)

30 A kérdéssel foglalkozott Jankovich 1991. 192., Takács 1993a 216. Hasonló perem került elő a közeli Ordacsehi-Bugaszeg lelőhelyen, szintén későbbi anyagban (Nagy-Gallina-Molnár-Skriba 2001. 204.)

31 Holl 1963. 341., 372. 70/7. kép

32 A nyugati határhoz jóval közelebbi Kisalföld esetében: Takács 1993a 209.

33 Holl 1963. 339., 345.

25 Méri 1963. 275.

26 Takács 1986., Takács 1993.

ig élnek, pontosabb datálásra alkalmatlanok.³⁴ Több töredék kissé vastagodik, többször a fedő számára kezdenek hornyolatot kialakítani. Ezeket a peremformákat is korán jelentkezőnek tekinthetjük, lelőhelyünkön hullámvonal-köteg díszes edényeken is előfordulnak (13.10/4.2.6. – 1. tábla). Néhány lefelé vastagodó, lekerekített háromszög átmetszetű perem a későbbi időszakra helyezhető (például 13.9/438.1.4. – 8. tábla, 13.9/625.1.3. – 9. tábla). Egy jobb anyagával is elkülönülő, felhúzott perem (13.9/551.1.1 – 9. tábla) már a 13., de még inkább a 14. századra keltezhető.

Díszítés

Az Árpád-kori kerámiák mintakincse csak korlátozottan segíti a datálást. A legkorábbi időszakra jellemző a befésült hullám- és egyenes-vonalkötegekkel való díszítés. A kutatás úgy véli ez a díszítési mód a 12. század elejére eltűnhetett, ugyanakkor néhány esetben felmerült a továbbélésének lehetősége.³⁵ Lelőhelyünkön a 4. házban került elő nagy számban ilyen töredék. Ezen kívül csak a 612. előtérgödörben volt egy kisebb darab. Az edény felületén körbefutó egyenes vonallal, a csigavonallal díszített edények, a lelőhely minden részén előfordulnak. Ezek sokáig vannak használatban az Árpád-kor folyamán, nem alkalmasak pontosabb korhatározásra. Több edénytöredék vállát ferde, ívelt beszürkálással - úgynevezett körömbenyomkodással – díszítették. Ilyen töredékek több objektumban is előfordulnak (4., 5., 6., 7., 656.). Ezeknél az edényeknél többször megfigyelhető, hogy a beszürkált sor alatt az edény testét csigavonallal díszítik. Ez az úgynevezett kétsoros díszítés kevésbé jellemző a 13. századtól, amit Takács Miklós a sorozatgyártás térhódításával magyaráz.³⁶ Hullámvonal-díszes töredék a 4., 7., 19., 538., 612. objektumokban volt. Igen gyakori lelőhelyünkön az úgynevezett rádlidísz vagy fogaskerék minta vagy sarkantyú minta. A 4., 5., 7., 16., 19., 22., 230., 347., 438., 538. objektumokban találtunk ilyen töredékeket, a minta maga nem alkalmas pontos datálásra.³⁷ Az 551. objektumban talált fazéktöredéken az edény vállát sűrű vonalkázással, ez alatt egy sor függőlegesen bevagdosással díszítették.

Állatsont

A kevés feltárt objektumban viszonylag kevés állatsontot találtunk – emiatt és a szuperpozíciók miatt az állatsont statisztikai vizsgálata sem igazán lehetséges. Talán a 4. objektum csontanyaga lesz erre használható. Mindenképpen kiemelkedik a csontanyagból egy mamutfog töredéke (12. tábla 5. kép). A 4. épület betöltésében, Árpád-kori kerámiatöredékek között találtuk. A fog sokáig vízben lehetett,³⁸ az Árpád-kori falu lakói talán a közeli mocsaras területen találták, majd szemétként került. Érdekes lenne tudni, hogy a vadonélő és háziastott állatok csontjait is jól ismerő középkori

falusi ember mivel magyarázta ezt a különös fogat.

Pénzek

A lelőhelyen nagyszámú római érme mellett egy szórványnak minősíthető Árpád-kori pénz került elő (12. tábla 1. kép). A 4. lelőhely humuszoslásakor, a dombtetőn lévő terület földjében, fémkeresőzés közben egy IV. Béla uralkodása alatt vert obulust találtunk.³⁹ A pénz pontosabb datálásában V. Székely György volt segítségünkre – segítségét köszönjük. Véleménye szerint a pénzt IV. Béla uralkodási idején belül pontosabban nehéz datálni, de nagy valószínűséggel kijelenthető, hogy a tatárjárás után verték. Csak olyan éremleletekben fordult elő eddig, amelyek IV. Béla uralkodásának második felében vagy azután záródtak. A legkorábbi előfordulása a meryei leletben volt, ennek záródása is az 1250-es, 1260-as évekre tehető. Ez alapján is feltételezhetjük a település 13. század közepi, tatárjárás utáni létét.

Fémanyag

A fémanyag legérdekesebb része a 4. épületben talált sarkantyú (13.10/4.2.28. – 3. tábla, 12. tábla 6. kép). Ez Árpád-kori falusi feltárásokon, ha nem is túl gyakori, de egyáltalán nem szokatlan lelet, elég a Hejőkeresztúron vagy Kánán talált nagyszámú sarkantyúra gondolni.⁴⁰ A 4. házban talált sarkantyú a tuskés típusba tartozik. A szarakat lefelé hajló ívekbe kovácsolták, a hegye előtt gömböcskéje van, hogy a lovat kevésbé sebezze. Nagyon hasonló példány Kána falu leletei közül került elő.⁴¹ A magyarországi sarkantyúkat rendszerező Kovács László az ívelt szarakat a 12. századtól, a gömböcskék megjelenését a 12. század közepétől indítja.⁴² A 4. épület viszonylag egységes és bő kerámiaanyagot tartalmazott. A nagyszámú egyenes- és hullámvonalköteg-díszes töredék alapján a feltöltődés idejét ennél kicsivel korábbra helyezhetjük. Bár nem tudjuk az épület mennyi idő alatt töltődött fel, a 12. század elejénél nem lehet sokkal fiatalabb a sarkantyú sem. Ha elfogadjuk a befésült vonalköteg-díszítés 12. század eleji eltűnését, talán megfontolható az általunk találthoz hasonló gömböcskés sarkantyú-típusok megjelenésének idejét is korábbra helyezni egy-két évtizeddel.

Szintén a 4. objektumban talált nyílhegy is említést érdemel (13.10/4.5.3. – 3. tábla). Ilyen szakállas hegyű nyílvevesszőket a Honfoglalás korától ismerünk.⁴³ Funkciójuk többféle lehetett, halak lövésére is használhatták ezeket.⁴⁴ Egy sarló pontosabb keltezésre alkalmatlan kisebb töredéke, egy vaskarika és néhány kisebb vastöredék jelenti a nagy valószínűséggel Árpád-korra datálható fémanyagot.

Keltezés

A legkorábbra a 4. épület keltezhető. A betöltésében talált számos hullámvonalköteg- és egyenes vonalkö-

34 A kérdéssel foglalkozott például Jankovich 1991. 190-191., Aradi 1998. 132., Holl 1973. 198.

35 Takács 1993. 450.

36 Takács 1993a 209-216

37 Takács 1993. 450. példákat hoz késői előfordulására.

38 Erre Dr. Ábrahám Levente hívta fel a figyelmünket, Ő erősített meg minket abban a sejtésünkben is, hogy mamutfogat találtunk – köszönet érte

39 Az Unger féle éremhatározó 247. tétele

40 Wolf 1997. 139., Terei-Horváth 2007. 166-169. – az utóbbi a szakirodalmat is összefoglalta

41 Terei-Horváth 2007. 167., 189.16/3. kép,

42 Kovács 2003. 369.

43 Kovács 2003. 311-313.

44 Szöllösy 1992. 457.

teg-díszes töredék a 11. századra, esetleg a századforduló körüli időszakra keltezi, a feltöltődése – a benne talált sarkantyú alapján is – már a 12. század elején mehetett végbe, illetve fejeződött be. A 4. épület gödre bő leletanyaggal fokozatosan töltődött fel, miközben mellette a telep még működött.

Az 5. és 7. kemence anyagából a vonalköteg-díszek már hiányoznak. Mindkettőben előfordulnak ráldíszes (ezt a 4. épületben alig találtunk) és csigavonalas díszű töredékek, utóbbiakat a vállon ferde körömbenyomkodással vagy hullámvonallal kombinálják. A peremek, nem vagy csak kissé megvastagodóak, fedőnek szánt hornyolat előfordul rajtuk. Az 5. platni alatt lévő bordás nyakú edény szintén korai időszakra tehető, bár régebbi kerámiát, római és őskori töredékeket is hajlamosak voltak felhasználni a hőtartó rétegbe. Talán már a 12. századra tehetjük a kemencék működését. Hasonló korúak lehetnek – a hasonló kerámia alapján – a 6., 19., 22. délen lévő objektumok, de ezeknél már nehezebb a keltezés, csakúgy, mint a 230., 347. objektumoknál. A biztonsággal fiatalabbnak tekinthető objektumok a dombtetőn vannak. Az objektumok anyagának egy része már a 13. századra, sőt az 551. és 347. objektum esetében a század végére, a 14. századra mutat.

A régészeti leletekkel a lelőhely életét a 11. századtól – de legalább a 11–12. század fordulójától – a 14. századig igazolhatjuk, az írott források alapján tovább is. Azt is megállapíthatjuk, hogy az élet nagyjából folyamatos volt, a Tatárjárás nem okozott törést a falu életében. Megállapíthatjuk, hogy a legkorábbi objektumok a mélyebben fekvő, déli területen jelentkeznek, közel a templomhoz, a legfiatalabb objektumokat a dombtetőn találjuk.

Településszerkezet

Feltételezhetjük, hogy a település széléből sikerült egy részt feltárnunk. A legsűrűbb, központi részt a dombtetőre valószínűsíthetjük. A hosszú ideig élő telep néhány – nem is egyszerre működő – objektuma alapján nehéz a település szerkezetére vonatkozóan adatokat szereznünk, ugyanakkor néhány jellegzetességre így is felhívhatjuk a figyelmet. A három legdélebbi kemencebokr (16-5-7., 347., 624-625.) tájolása hasonló, nagyjából nyugat-keleti, vagy attól kissé délnyugat felé eltérő, a következő – a 611-612. erre merőleges. (A 345–348. kemencebokornál – háromszori megújítása miatt – nehéz az eredeti tájolását megadni.) A kemencék jól illeszkednek a legdélebbi kemencebokr mellett lévő 4. épület tengelyéhez. Feltehető az épület és az említett kemencebokr összetartozása is, a település legkorábbi rétegéhez tartozhatnak. Láthatjuk, hogy az objektumok valamilyen rendhez igazodhatnak, amelyet ráadásul hosszabb ideig tartottak is. A település földrajzi helyzete, a hosszú észak-déli irányú part ad egyfajta természetes tájolóást az objektumoknak, a mai – az újkorban újjátelepült – település házai is hasonló rendben állnak. Ugyanakkor a római telep objektumai kissé eltérő, délnyugat-északkeleti irányhoz tagolt rendszerben jelentkeztek.

2012-ben újabb terepbejárást tartottunk a területen. A feltárás előtti években a terület alaposan be lett járva, de ezúttal próbáltuk kifejezetten a középkori település helyzetére információkat kapni. A területet kisebb részekre osztva, a tengerszint feletti magassághoz is igazodva próbáltuk a leleteket összegyűjteni. Természetesen a domb erős lekopása, a domboldal földjének a domb aljába való lekerülése megakadályozza, hogy a feltárással azonos pontosságú megállapításokat tegyünk. A legdélebbi, romtemplom közelében lévő – legelőként használt – terület ráadásul nem is volt bejárható. Megállapítható volt, hogy a középkori telep kiterjedése nagyjából megfelel annak, amit a feltárás eredményei is mutatnak. A későbbi időszak kerámiája a dombtetőn lévő legmagasabb részekre fordul elő, a mai település házainál, a feltárt területtől, a mai 67-es úttól keletre sűrűsödik – itt igen nagy leletsűrűséggel számolhatunk. Csak ezen a legmagasabban fekvő területen találtunk – az Árpád-koriak mellett – 14–15. századi kerámiát is. Árpád-kori kerámia – a patakhoz közelebbi, mély területeken kívül – elszórta mindenhol előfordult, de a mélyebb területeken jelentősen kisebb számban. Egyértelműen kora Árpád-korinak minősíthető kerámiát ezúttal nem találtunk.

A patak – jelenleg már részben felszántott - egykori medre jól elkülöníthető, itt semmilyen kerámia nem volt, a közelében is csak római töredékeket találtunk. A májusi friss kukoricában jól látszott az a rész is, amely egykor hosszabb időre víz alá kerülhetett - jelenleg sötét színű mocsári talaj borítja. Ezek a területek az egykori patakmederhez hasonlóan sokkal gazosabbak voltak, mint a velük egybe szántott földek. A feltárt terület déli része is ide tartozott.

A feltárás és a terepbejárások eredményei alapján feltételezhetjük, hogy a település a ma már romos templom közelében jött létre. Az itt talált viszonylag korai objektumok esetleg felvethetik a templom korai eredetét is. A későbbi időszakban, feltehetően a 13. században – talán az éghajlat és a talajvízszint változása miatt is – a mélyen fekvő területet már nem lakták, a dombtetőre húzódtak fel. A templom magasabban fekvő, szűkebb környezete viszont folyamatosan lakott lehetett, ahogy ezt egy 2000-ben végzett leletmentés során részlegesen kiásott kemence 14. századra datálható kerámiája is bizonyítja. Ez is jelzi, hogy a változás nem pusztán a település délnyugati irányú eltolódásában, hanem a mélyebb részekről a magasabb felé húzódásában fogható meg. Hasonló jelenséget – a település mélyebb területeinek felhagyását – figyeltek meg Balatonkeresztúr-Réti-dűlő lelőhelyen is. Mészáros Orsolya és Serlegi Gábor részben ez utóbbi lelőhely alapján vizsgálta a Balaton déli partjának középkori környezeti változásait. A jelenséget az éghajlat változásával magyarázták, azt is hangsúlyozták, hogy a térség igen érzékenyen és korán reagált ezekre.⁴⁵ Az általunk 2010-11-ben feltárt – egy meredek domboldalon fekvő, nagy szintkülönbségeket mutató – Lulla-Büdösajla lelőhelyen szintén hasonló jelenséget figyeltünk meg. Itt a kora Árpád-kori objektumok a mélyebben fekvő területen, a 13–14. századiak a dombtetőhöz közel sűrűsödtek.

45 Mészáros-Serlegi 2011. 219-222., 229-230.

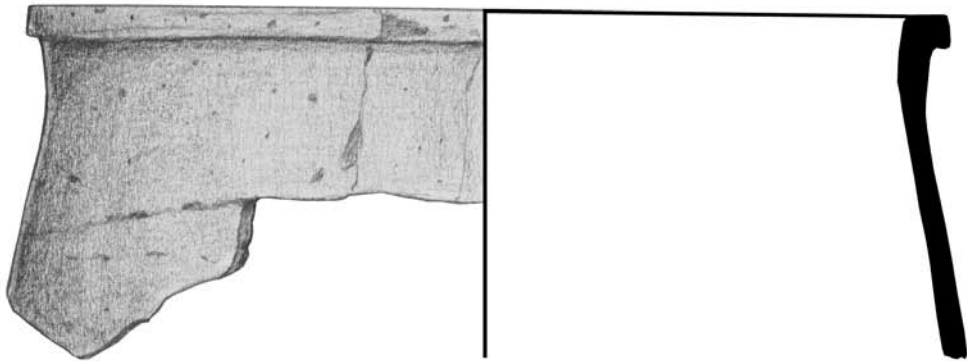
Összefoglalás

Tanulmányunkban egy olyan középkori falu objektumait mutattuk be, amelynek - az írott források alapján - nem csak az egykori nevét ismerjük, de amelyről viszonylag sokat is tudunk. Külön öröm, hogy korábban a te-

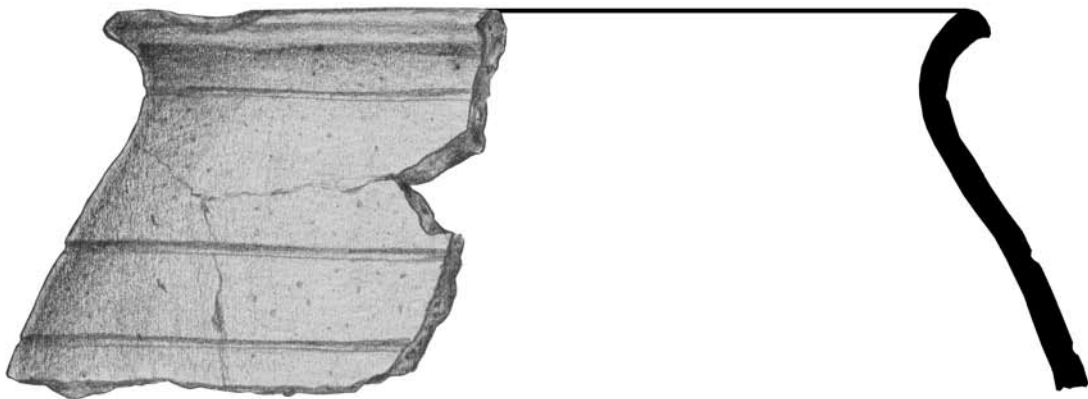
lepüléshez tartozó templomot is feltárták. Az egykori településnek csak egy kevésbé intenzív, nem központi helyzetű részét tártuk fel, ugyanakkor ez az a terület, ahol a természeti környezet változásai a legjobban befolyásolták a település kiterjedését.

Irodalom

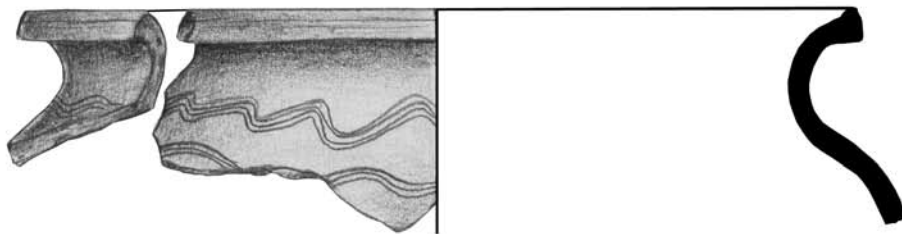
- M. ARADI Cs. 1998: A Főnyed-gólyásfai Árpád-kori temető és település eddigi ásátásának összefoglalása. – Summary of the excavations at the Árpád-aged cemetery and settlement of Főnyed-Gólyásfa. – In: Somogyi Múzeumok Közleményei 13: 113-154
- M. ARADI Cs. 2007: Somogy Megye Árpád-kori és középkori egyház-szervezetének létrejötte és megszűlárulása. Doktori (PhD) disszertáció 2007.
- BALASSA M. I. 1985: A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlatja. Békéscsaba 1985.
- BALASSA M. I. 1989: A Kárpát-medence északkeleti térsége lakóházfejlődéséről. – Zur Entwicklung des Wohnhauses in der nordöstlichen Region des Karpatenbeckens. In: Népi építészeti a Kárpát-medence északkeleti térségében. Szerk.: Cseri M. – Balassa M. I. – Viga Gy. Miskolc–Szentendre 1989, 63–84.
- BENDEFY L. és NAGY I. 1969: A Balaton évszázados partvonalváltozásai. Budapest. 1969.
- ÉRY I. 1967: A Látvány-rádpusztai templomrom feltárása és állagmegóvása – Freilegung und Bastandschutz der Kirchen ruine von Látvány-Rádpuszta. – In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 06: 183-196.
- FODOR I. 1989: Megjegyzések a középkori magyar lakóház fejlődéstörténetéhez. – Anmerkungen zur Entwicklungsgeschichte des ungarischen Wohnhauses im Mittelalter. – In: Népi építészeti a Kárpát-medence északkeleti térségében. Szerk.: Cseri M. – Balassa M. I. – Viga Gy. Miskolc–Szentendre 21–45.
- GLASER L. 1929: Dunántúl középkori úthálózata. – In: Századok 1929. 136-167 és 257-285.
- GLASER L. 1932: Középkori hadiutak a Dunántúlon. – In: Hadtörténeti Közlemények 3-4: 1-7.
- H. GYÖRKI K. 1996: A Buda melletti Kánai apátság feltárása. Bp.
- HOLL I. 1963: Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII-XV. század) – Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda (13.-15. Jahrhundert) Budapest Régiségei 20: 335-382.
- HOLL I. 1973: Sopron középkori városfalai IV. – Les murs Médiévaux de L'enceinte de Sopron. Archaeologiai Értesítő 100: 180-207.
- HONTI ET AL: Honti Sz. – Fábán Sz. – Gallina Zs. – Hajdú Á. D. – Hornok P. – Soós I. – Mersdorf Zs. – Molnár I. – Németh P. G. – Polgár P. – P. Szeőke J. – Serlegi G. – Siklósi Zs. – Sipos C. – Somogyi K. 2006: Régészeti kutatások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán és a 67-es úton (2004–2005) Előzetes jelentés IV - Archaeological research on the Somogy county section of the M7 highway and on Route No. 67. Preliminary report IV. Somogyi Múzeumok Közleményei 17 : 7-70.
- IRÁSNÉ MELIS K. 1992: Kerekegyháza középkori falu Budapest határában. – Kerekegyháza village médiéval à la limite de Budapest. – In: Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán II. Szerk.: Havassy P. – Selmeczi L. BTM Műhely 6, Budapest 1992, 71–176.
- JANKOVICH-BESÁN D. 1991: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976-1978. – Ausgrabungen auf dem Gebiet des árpádenzeitlichen Dorfes Fenék 1976-1978. Zalai Múzeum 3: 185-210.
- KEMENCZEI T. és STANCZIK I. 1979: Előzetes jelentés a Pilismarót-Szobi révnél 1978-ban végzett ásátásról. – Vorbericht über die im Jahre 1978 bei der Föhre von Pilismarót-Szob durchgeführten Ausgrabungen. Dunai Régészeti Híradó 1: 7–22.
- KOVÁCS L. 2003: Viselet, fegyverek. – In: Kristó 2003. 284-392.
- KOVALOVSKÍ J. 2002: Árpád-kori házak Visegrád-Várkertben. – In: Népi építészeti a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. – Dwelling houses from the Arpadian age in the Palace Garden in Visegrad. Szerk.: Cseri M. – Tárnoki J. Szentendre–Szolnok 2001. 81-98.
- KRISTÓ Gy. 2003: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szukits kiadó
- KRISTÓ Gy. 2006: Magyarország története 895-1301. Osiris. Budapest. 2006.
- KUZMA, I., OZDANI, O. & HANULIAK, M. 1983: Tretia sezóna výskumu v Mužle-Čenkov. Nitra 1983, 143–147.
- IRÁSNÉ MELIS K. 1992: Kerekegyháza középkori falu Budapest határában. – Kerekegyháza village médiéval à la limite de Budapest. – In: Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán II. Szerk.: Havassy P. – Selmeczi L. BTM Műhely 6, Budapest 1992, 71–176.
- MAGYAR K. 2001: Szent István államszervezésének régészeti emlékei. Magyar Millennium 1001-2001. Segesd- Kaposvár. 2001.
- MÉSZÁROS O. és SERLEGI G. 2011: Környezeti változások hatása a középkori településviszonyokra a Dunántúlon. – In: Archaeologiai Értesítő 136: 215-235.
- MÉRI I. 1952: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásátások eredményeiről I. – Otčet o raskolkah v Tiszalök-Rázompusztai i Túrkeve-Móric. – In: Archaeologiai Értesítő 79: 49–67.
- MÉRI I. 1964: Árpád-kori szabadban lévő kemencék – freistehende backöfen aus der regierungszeit des hauses Árpád (10.-13. JH.) – In: Archaeologiai Értesítő 90: 273-280.
- NAGY Á., GALLINA Zs., MOLNÁR I. és SKRIBA P. 2001: Késő Árpád-kori, nagyméretű, földbemélyített építmények Ordacsehi-Bugaszegen. – Grosse, gegrabene Bauten in Ordacsehi-Bugaszeg aus der späten Arpadenzeit. – In: Népi építészeti a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerk.: Cseri M. – Tárnoki J. Szentendre–Szolnok 2001. 187–220.
- NEVIZÁNSZKY, G. 1982: Příbytky s jazykovitým vchodovým výklenkom v Kamenine. – Meneteles bejáratú házak Kéméndről. – In: Castrum Novum 1: 67–75.
- RÁCZ L. 2006: A Kárpát-medence éghajlattörténete a közép- és kora-újkorban. – In: Magyar középkori gazdaság és pénztörténet. Szerk. Gyöngyössi M. Budapest. 2006.
- SZALÓKY I. és BÖDIS J. 2004: A Lellei-Bozót és a Szemesi-Berek élőhelyei. – Habitats of Bozót (Balatonlelle) and Berek (Balatonszemes) (Somogy county, Hungary). – In: Somogyi Múzeumok Közleményei 16: 279-289.
- SZÖLLÖSY G. 1992: Ijászati alapismeretek. – Grundkenntnisse der bogekunde. – In: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 30-32. - 1987-88. (1992) 443-476.
- TAKÁCS M. 1986: Die Arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. – In: Varia Archaeologica Hungarica 1, Budapest.
- TAKÁCS M. 1993: A kisalföldi Árpád-kori cserépbográcsok pontosabb időrendje. (Egy kísérlet a leletanyag rendszerezésére). – Die präzisere Chronologie der árpádenzeitlichen Tonkessel der Kleinen Tiefebene. (Versuch einer Systematisierung.) – In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31/2: 447–482.
- TAKÁCS M. 1993a: Árpád-kori települési objektumok Kajárpéc-Pokolfadombon. – Arpadenritlicher siedlungsteil von Kajárpéc-Pokoldomb. – In: Communicationes Archaeologicae Hungariae 1993. 201–226.
- TAKÁCS M. 2002: Az Árpád-kori köznépi lakóház kutatása, különös tekintettel az 1990-es évekre. – Erforschung des Wohnhauses des gemeinen Volkes zur Arpadzeit, im Mittelpunkt die Forschung der 1990er Jahre. – In: Népi építészeti a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szerk.: Cseri M. – Tárnoki J. Szentendre–Szolnok 2001. 7–54.
- TEREI Gy. és HORVÁTH A. 2007: Az Árpád-kori Kána falu vaseletei II. – In: Budapest Régiségei XLI:153-174.
- VÉKONY G. 1980: Honfoglaló őseink szállása. – In: História 3: 28–29.
- WOLF M. 1997: Hejőkeresztúr-Vizekőze. Árpád-kori település a XI-XIII. századból. – In: Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. Budapest. 1997. 139.

13.10/4.2.2.

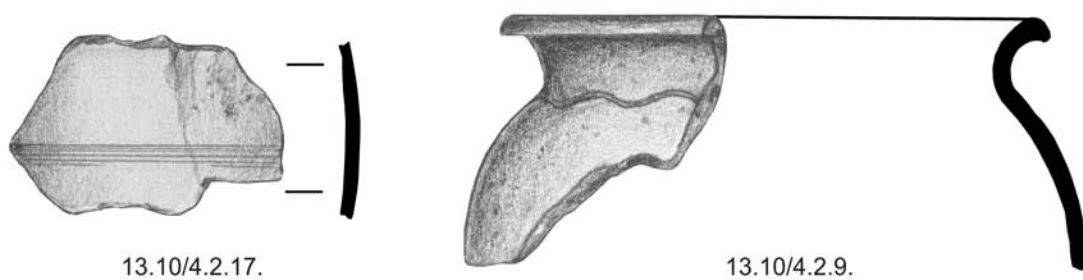
13.10/4.2.3.

13.10/4.2.6.

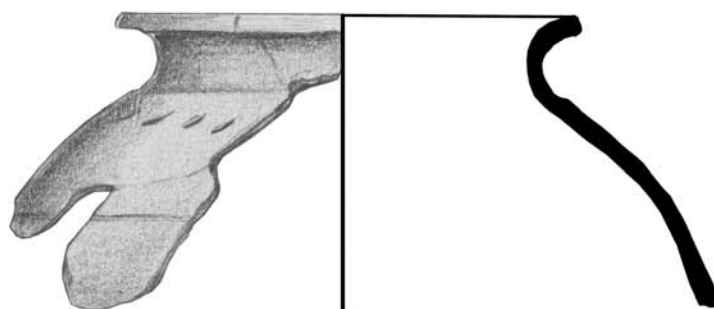

1. tábla: 67/5 lelőhely, leletek a 4. objektumból

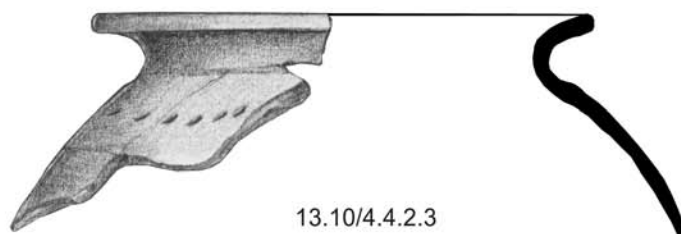

13.10/4.2.17.

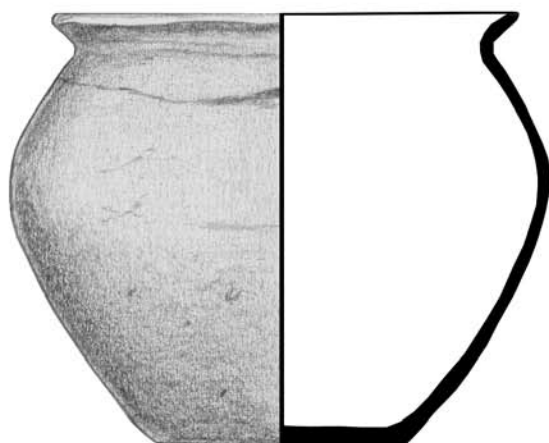
13.10/4.2.9.

13.10/4.2.8.

13.10/4.4.2.3

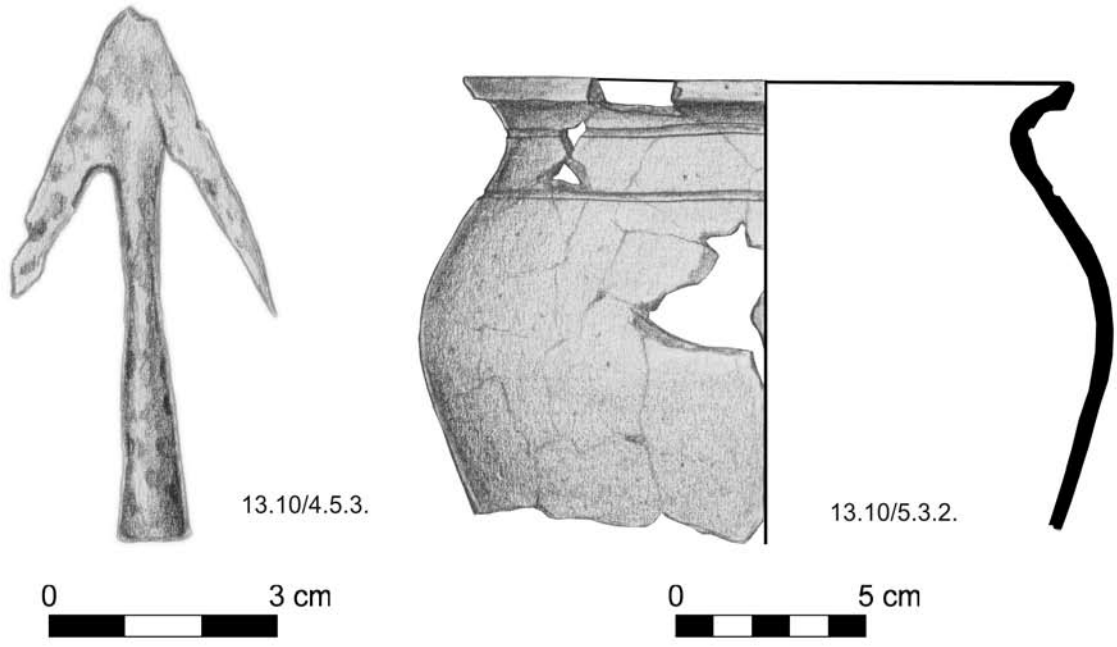
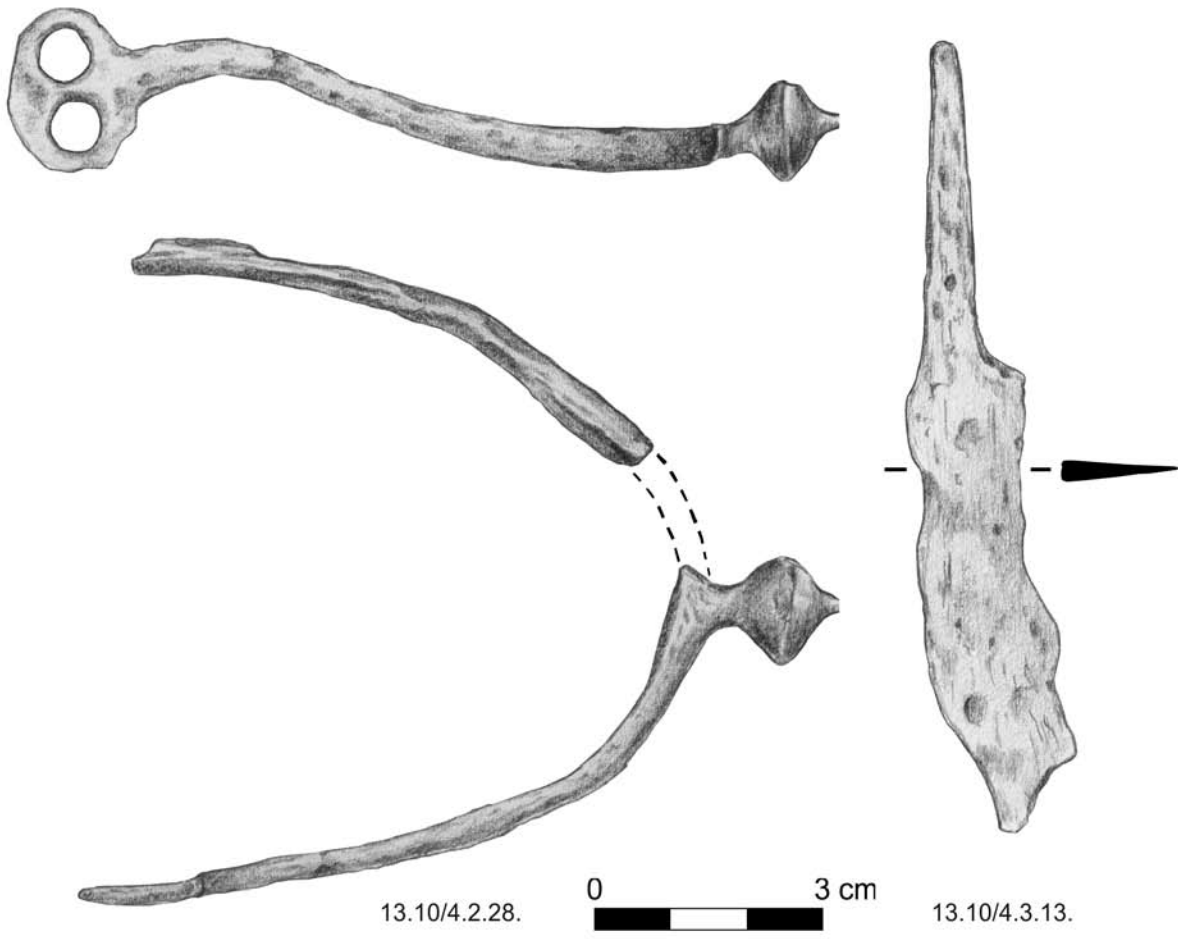
13.10/4.4.1.

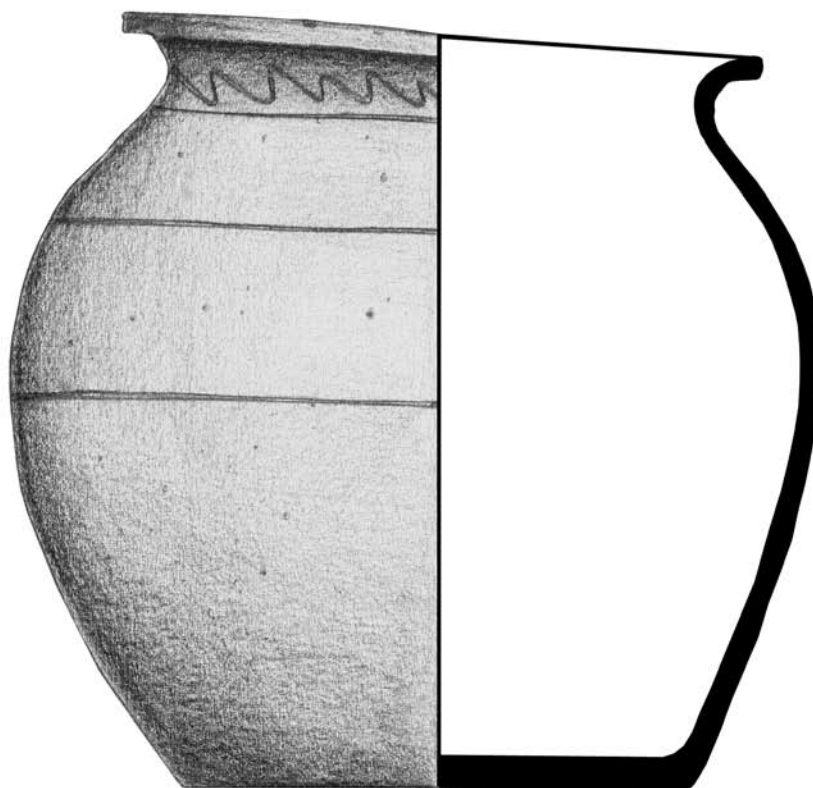
13.10/4.2.7.

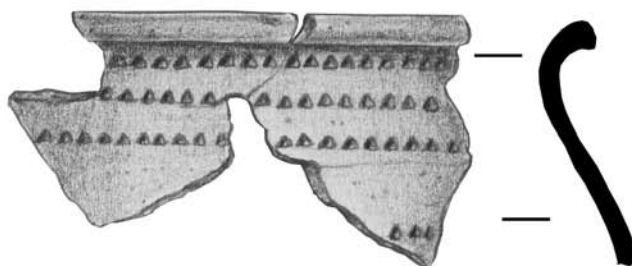
2. tábla: 67/5 lelőhely, leletek a 4. objektumból

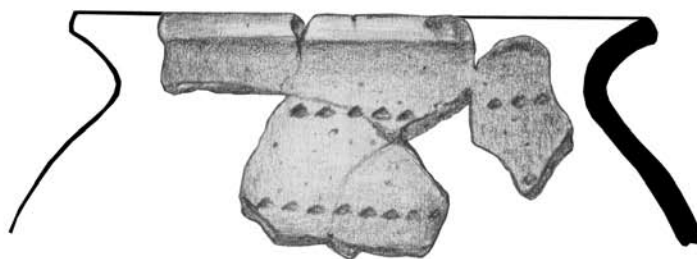
3. tábla: 67/5 lelőhely, leletek a 4. és 5. objektumból

13.10/5.3.1.

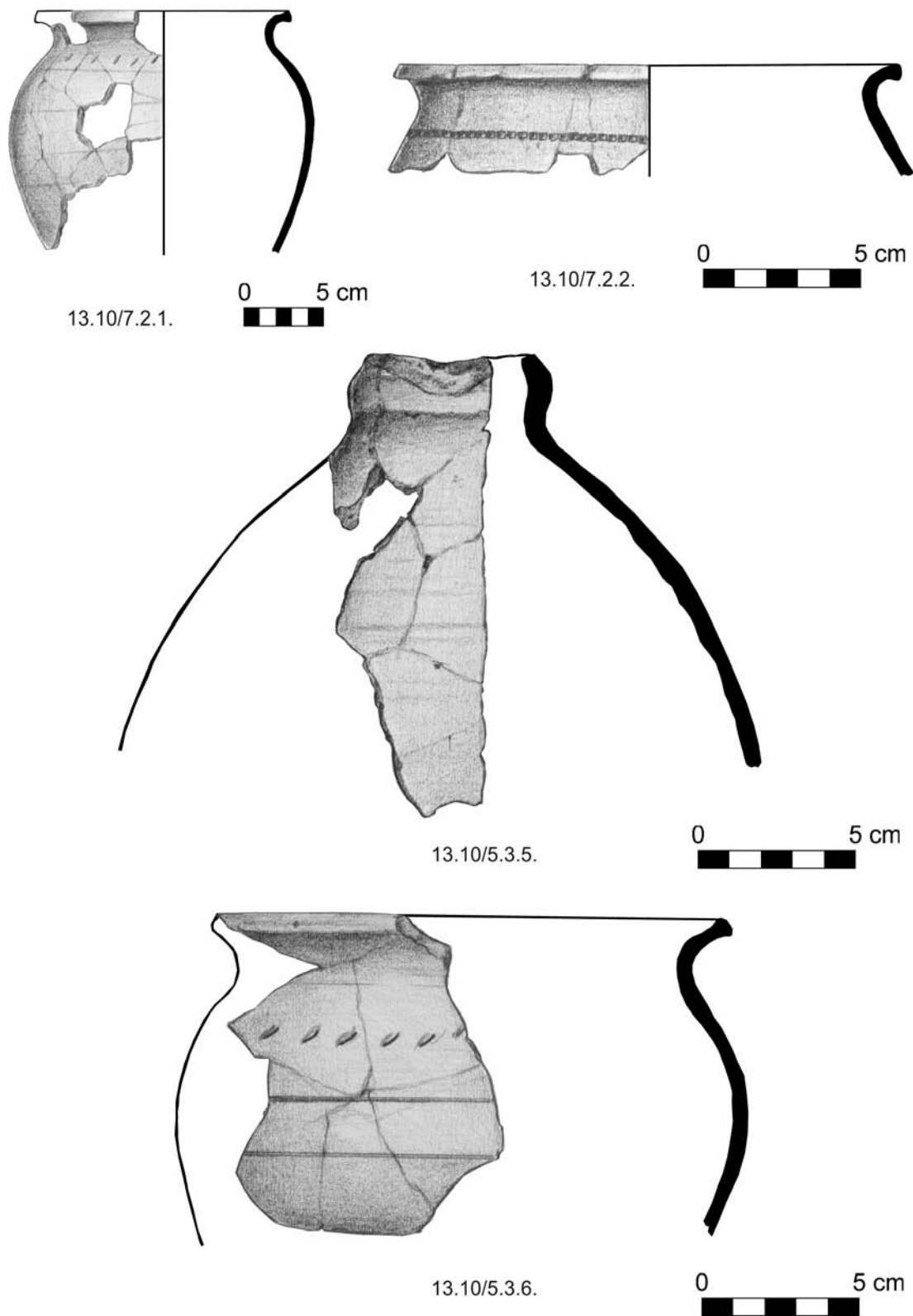
13.10/5.3.3.

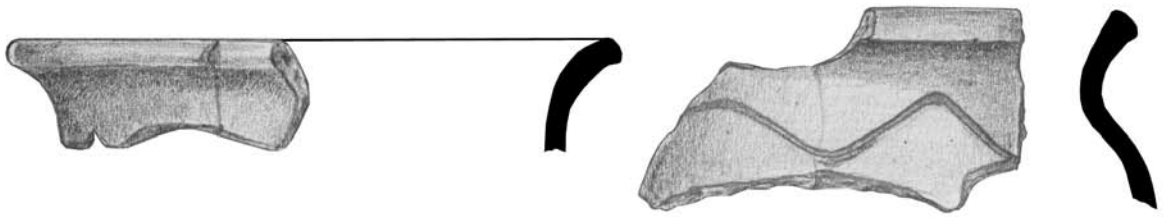
13.10/5.3.4.

4. tábla: 67/5 lelőhely, leletek az 5. objektumból

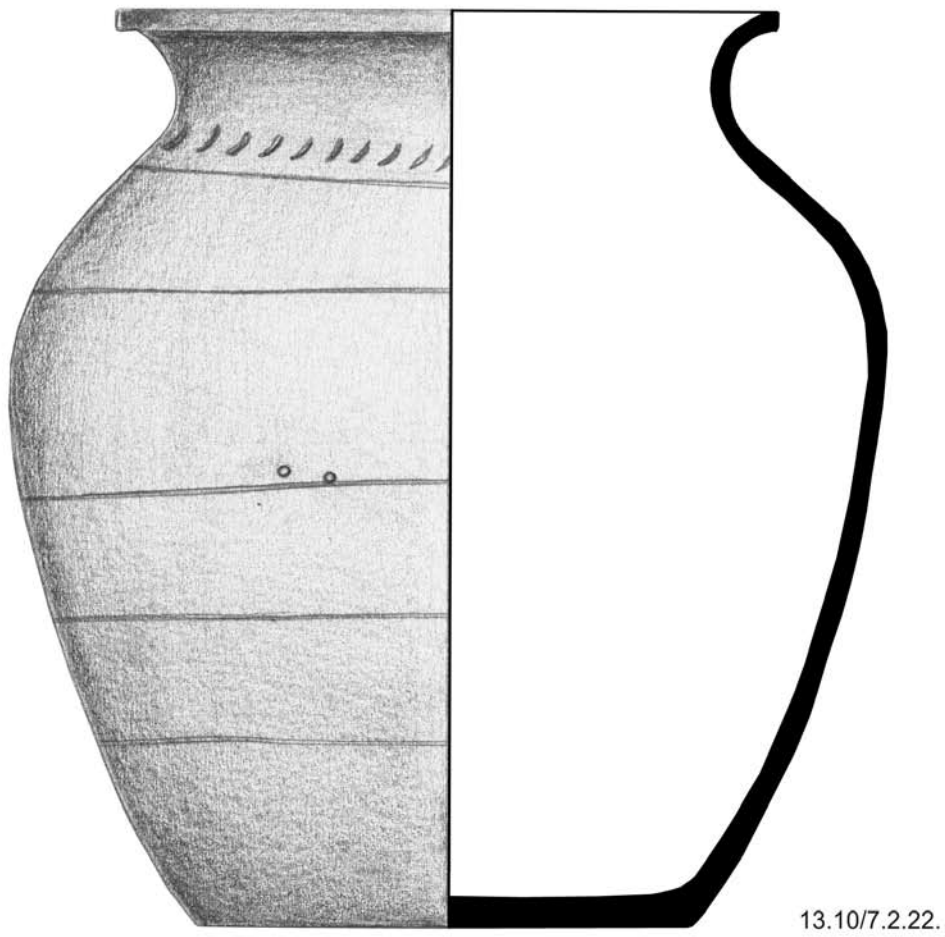

5. tábla: 67/5 lelőhely, leletek az 5. objektumból

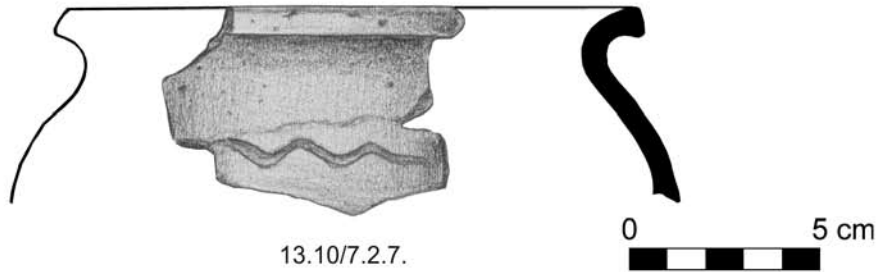

13.10/7.2.3.

13.10/7.2.6.

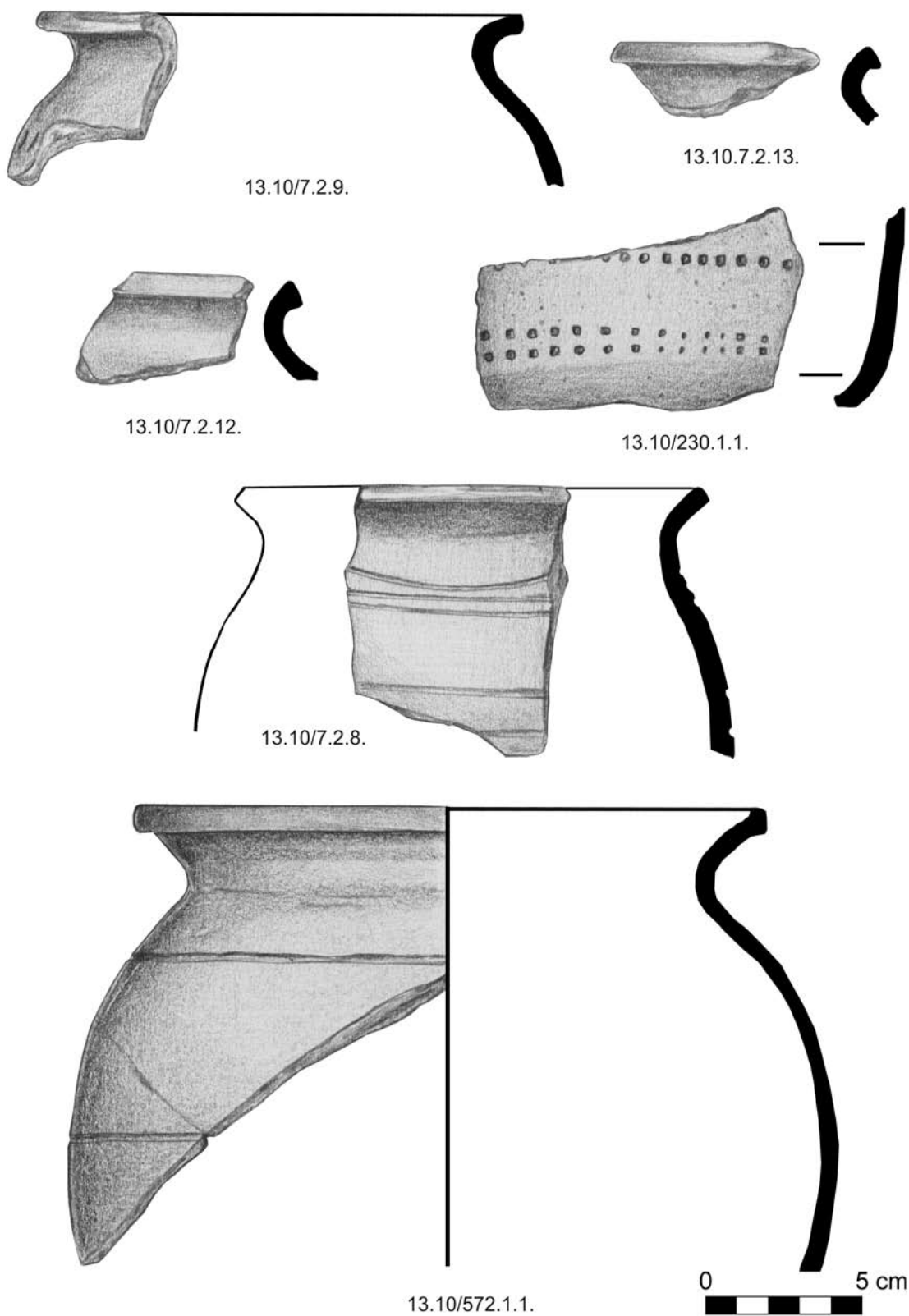

13.10/7.2.22.

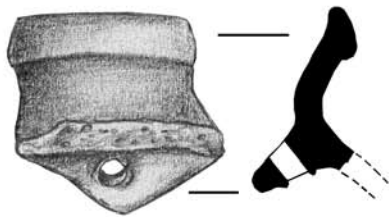

13.10/7.2.7.

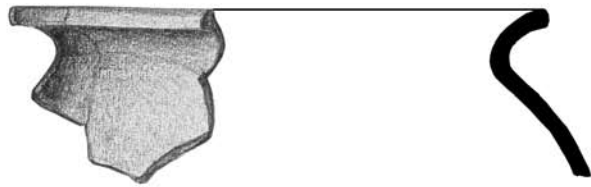
6. tábla: 67/5 lelőhely, leletek a 7. objektumból

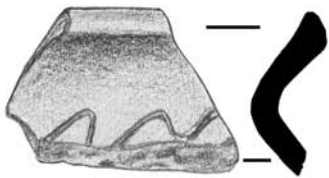
7. tábla: 67/5 lelőhely, leletek a 7., 230., 572. objektumból

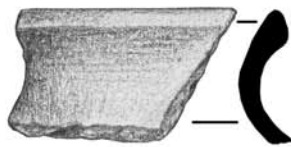
13.9/435.3.1.

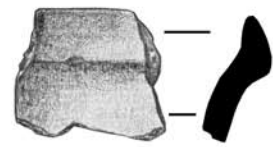
13.9/435.3.2

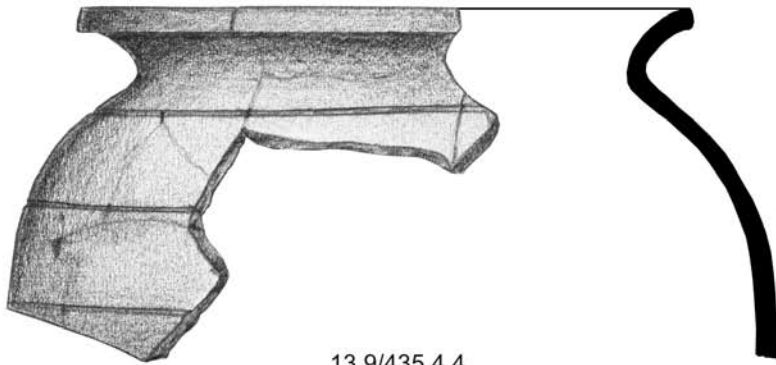
13.9/437.3.1.

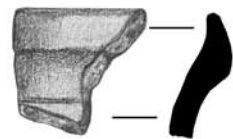
13.9/438.1.1.

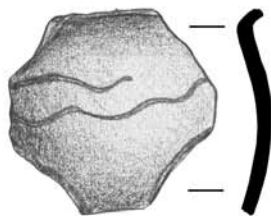
13.9/438.1.4.

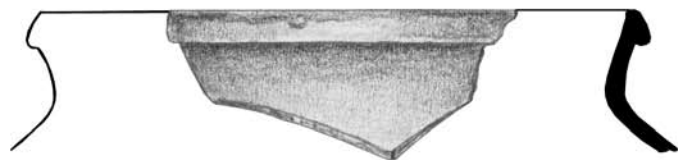
13.9/435.4.4

13.9/438.1.3.

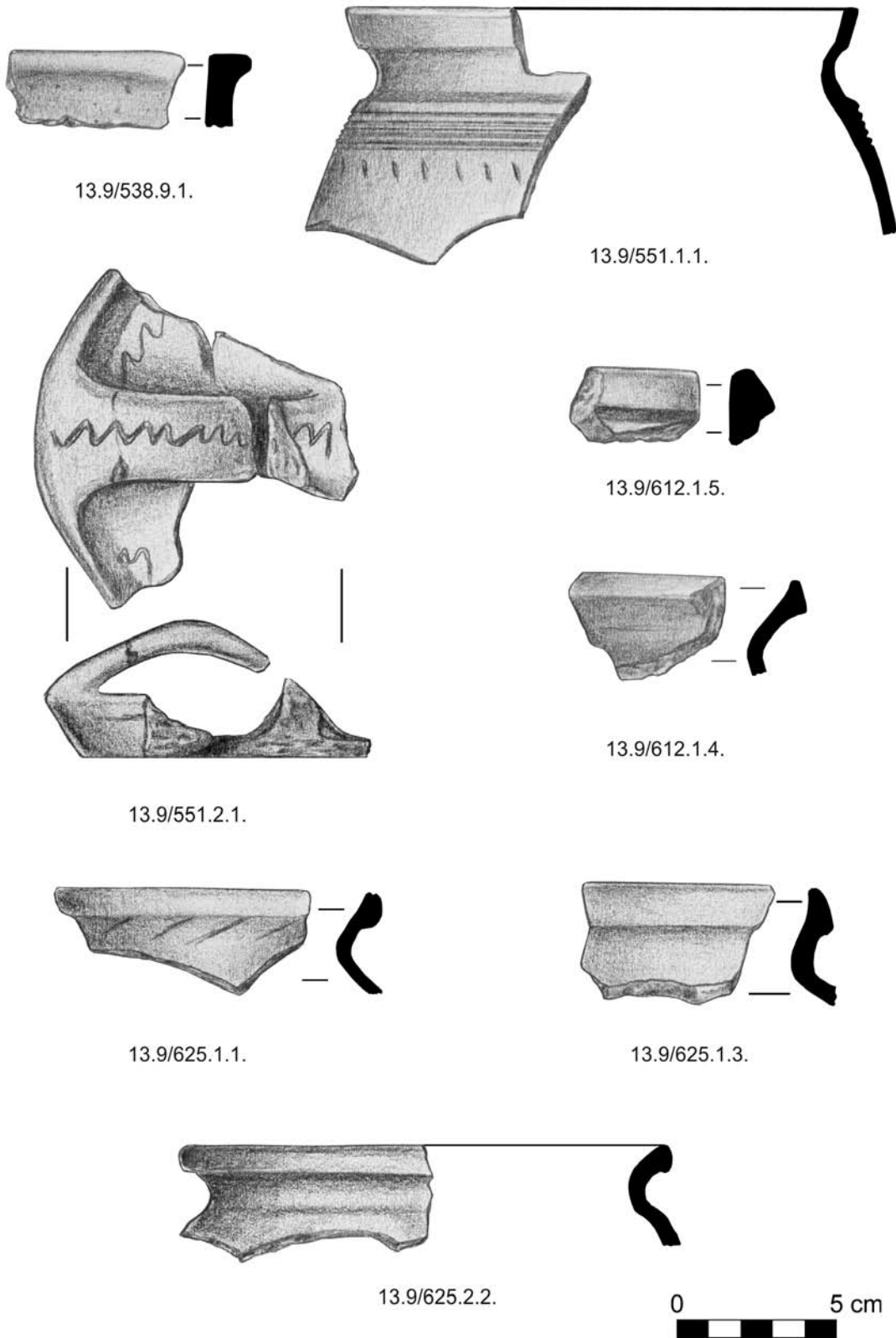
13.9/538.1.2.

13.9/538.7.1

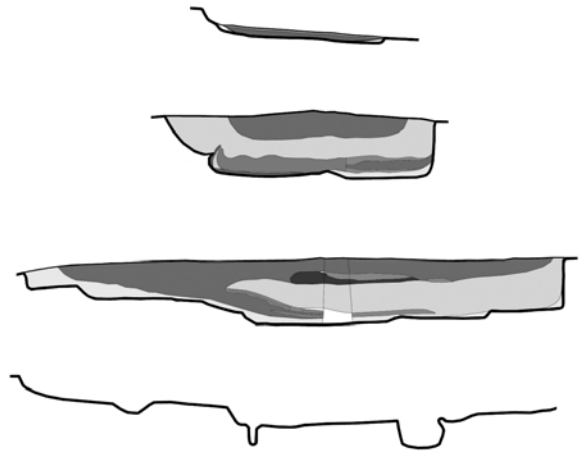
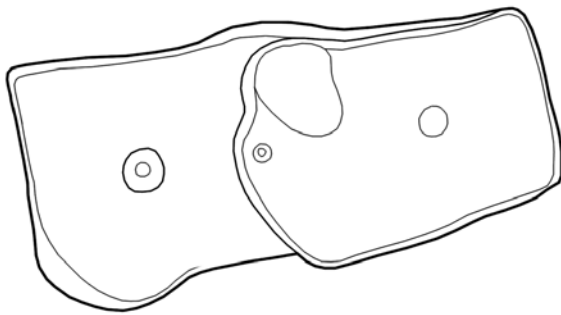

8. tábla: 67/4 lelőhely, leletek a 435., 437., 438. és 538. objektumból

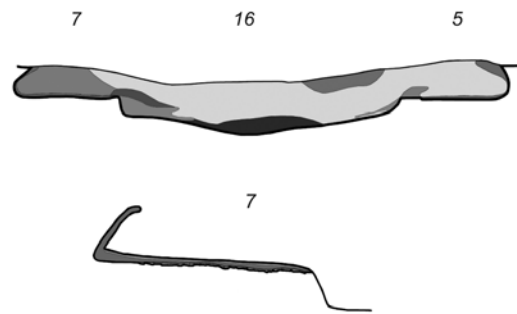
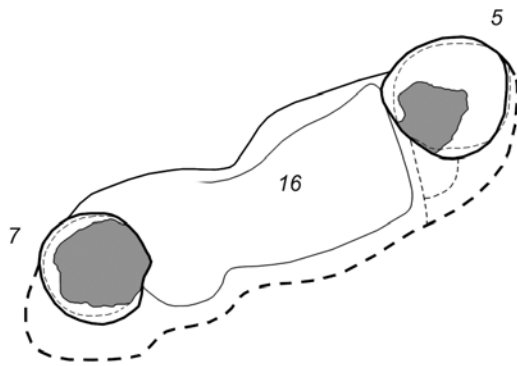

9. tábla: 67/4 lelőhely, leletek az 538., 551., 612. és 625. objektumból

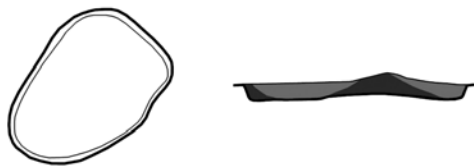
4. obj.

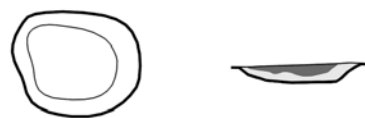
5,7,16. obj.

6. obj.

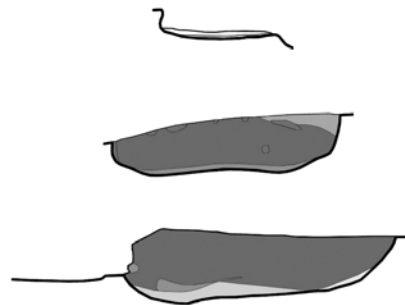
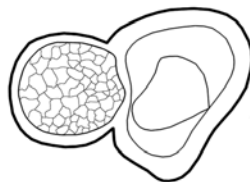
19. obj.

230. obj.

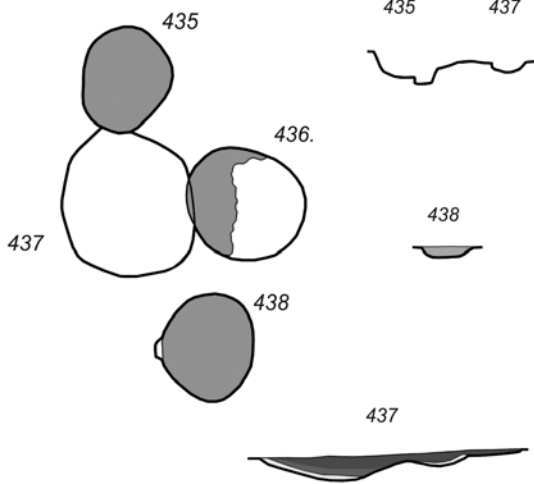

347. obj.

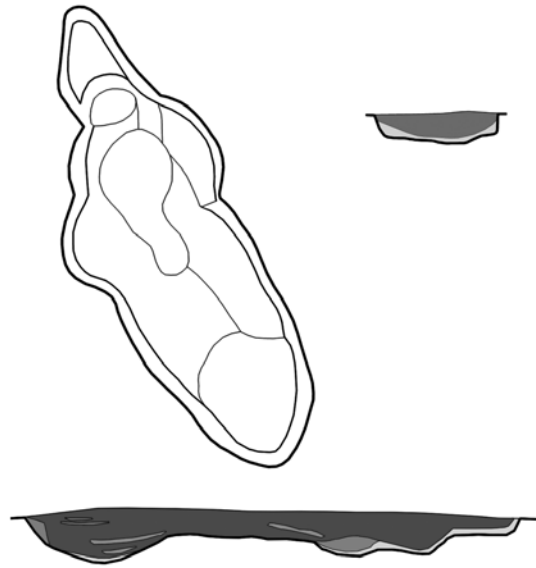

10. tábla: 67/5 lelőhely 4- 7., 19., 230., 347. objektum

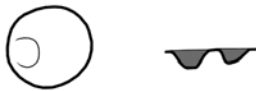
435, 436, 437, 438. obj.

538. obj.

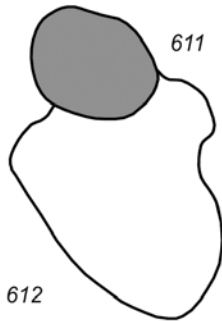
551. obj.

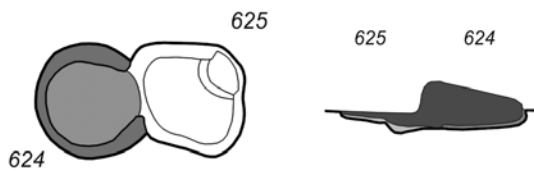
572. obj.

611, 612. obj.

624, 625. obj.

656. obj.

11. tábla: 67/4 lelőhely 435-438., 538, 611-612., 624-625. 656. 67/5 lelőhely 551. és 572. objektum

1.

3.

2.

4.

5.

6.

7.

12. tábla: 1 kép: IV. Béla uralkodása alatt vert pénz, 2. kép: Sarkantyú a 4. épület betöltéséből, 3. kép: Edény a 7. kemence platnija alól, 4. kép: Edény az 5. kemence platnija alól, 5. kép: Mamutfog a 4. épület betöltéséből, 6. kép: A rádi templom romjai, 7. kép: Árpád-kori külső kemence (611-612. objektum)

Erődített középkori kolostorok és templomok kutatása Somogy megyében

M. ARADI CSILLA

SMKH-Járási Építésügyi és Örökségvédelmi Hivatal
H-7401 Kaposvár, Pf. 281, e-mail: csiaradi@freemail.hu

M. ARADI, Cs.: *The research of medieval fortified cloisters and churches in Somogy county.*

Abstract: The paper deals with the various causes of fortification of churches and monastic establishments in Somogy county throughout the Middle ages.

Keywords: fortifications, value storage, written sources, archaeology, cemetery, Turkish wars

Bevezetés

A magyarországi erődtemplomok kérdésével sokan foglalkoztak, jelentős részben azonban a mai is álló, erdélyi erődtemplomok problematikáját kutatták. A java-részben ma már nem látható, csak levéltári források és régészeti kutatás, terepbejárás által lokalizálható erődített kolostorok és templomok kérdése jóval később került a tudományos kutatás homlokterébe. E kérdés összegzésére törekedett Tolnai Gergely, aki funkcionális szempontok figyelembevételével 2 csoportra osztotta az erődített templomokat és kolostorokat.

1. Az erődített templomokat és kolostorokat a lakosok (alapítók) saját védelmük érdekében építették ki, de az egyházak szakrális funkciója továbbra is fennállt.

2. A liturgikus feladatok megszűnése után, a török elleni végvárrendszer, illetve hadszíntér részévé vált az épület, melyet erődítettek, vagy a kezdeti erődítéseket erősítették meg – ebben az esetben várrá alakított kolostorról vagy templomról beszélhetünk.¹

Bár a Tolnai által felvázolt osztályozáson minden bizonytalansággal finomítani lehetne – (pl. számos adat alapján a végvárrendszer részévé váló kolostorok/monostorok egyházi használata még sokáig kimutatható), mégis e két típus megkülönböztetése szükségesnek látszik.

A templomerődítések okai

Mi okból erődítettek meg egy templomot a középkorban? Mi nevezhető egyáltalán erődítésnek, hiszen tudjuk, hogy a templom körüli temetőket eleve kerítették? A források alapján úgy tűnik, hogy sokkal nagyobb számban találunk főleg a középkor második felétől valamiféle, sokszor kezdetleges erődítéssel rendelkező templomokat, mint eddig sejteni lehetett. Az erődítések létrehozásának talán legfontosabb kiváltó oka a török előtti időszakban a hatalmaskodások nagy számában rejlik, bár tagadhatatlanul a tatárjárás utáni időszaktól terjedtek el. A templom, mint a település legerősebb,

ebben az időszokban már többségében szilárd építőanyagból készült épülete mentesvár szerepet is ellátott, illetve értékek (pl. oklevelek) őrzésére is szolgált. A mentesvár szerep ellen az egyház némely esetben tiltakozásának adott hangot (pl. az 1278-as budai zsinat határozatában hangsúlyozta, hogy „a pap a maga, vagy más holmiját a templomba ne tartsa, kivéven ha ellenség jó, vagy tűz támad, de akkor is csak addig, míg a veszély el nem múlt.”), alapjában véve azonban az asylum jog alkalmazásával mégis szentesítette.

Értékmegőrzés

A templomok és templomkertek, temetők az írott források, és némely esetben régészeti bizonyítékok alapján egy másodlagos, nem egyházi funkciót is betöltöttek. Számtalan forrás őrizte meg számunkra azt a tényt, hogy a monostorok, kolostorok, káptalanok és a plébániatemplomok az oklevelek és más értékek megőrzési helyei is voltak minden tiltás ellenére – ezek híján a család saját házában/kúriájában őrizte fontos iratait.

A konventeknek, hiteles helyeknek kötelességei közé tartozott az oklevelek őrzése. A somogyvári konvent az általa kiadott oklevelek másodpéldányait sekrestyéjében vagy levéltárában (sacristia seu conservatorio) tárolta.² A toldi pálosok, a megelőző, batéi alapításra vonatkozó iratokat egy szekrényben (in scrinio claustris de Thold) tartották,³ hasonlóan a szerdahelyi pálos kolostorhoz. 1495-ben a kiskorú Dersfy Miklós panaszra szerint Dancs Pál lányai a szerdahelyi pálos kolostorban egy kötelékkel összekötött, nagy, öreg szekrényben őrzött, a család birtoklását igazoló iratokat kivették (mivel ez nem fért a szekérre), ládába tették, lepecsételték és elvitték.⁴ Egy 1303-as oklevél alapján, 3 évvel korábban, Gergely fia Boxa 25 nemessel Horpácsi Tamás fiainak parochiális egyházába tört, az egyház kapuját betörve a templomban őrzött pénzüket elvitték.⁵ 1319-ben Kányán Ozorai Sándor rátört Kányai Fülöp és rokona Rádi Márk templomára és az ott őrzött privilegialis okleveleit és javait eltulajdonította.⁶ 1443-ban Gordovai Fancs Péter familiárisaival Nagyatádon 28 jobbágytelket felégetett (valószínűleg faházakról volt szó), 215

1 Tolnai 2001. 11.

2 SMM-B. 79. 119. DF 208970 (1485), 1379-ben a Pécsváradai konvent, 1384-ben, pedig a Kői konvent sekrestyéjében (sacristia) őrzött okiratokról értesülünk. ZO IV. 121, 272

3 Doc. Art. Paul. I. 209, II. 31

4 Ezeket egy év múlva Bornemissza János elvitte. (Tótfalu, Irefalva, Gyarmat, Veresalma, Bát, Szentbalázs, Szerdahely, Zarany, Sárd, Csokonya ügyében.)

5 AOT I. 211

6 AOT IX. 47. DL 86970.

ökröt lovakkal, tehenekkel elhajtott, a plébániaegyházat feltörte, és onnan kelyheket, papi ruhákat és egyéb javakat elvitetett.⁷ 1459-ben Gál rektor 2 ruháját a Péntekhelyi templomba helyezte el, hogy nehogy ellopják. A templom kulcsait káplánja, Demeter őrizte, a ruhák mindazonáltal így is eltűntek.⁸

A felsorolást más megyékből fennmaradt adatokkal is folytatni lehet. 1444. június 10-én a veszprémi káptalan garabonci birtokát megtámadták, a plébániatemplomba hatalmaskodva betörték, és Mihály plébános, valamint a helybeliek biztonságosabb megőrzésre ott elhelyezett javait (500 Ft értékben) elvitték.⁹ 1482-ben a Zalaszentmihályi templom kapuját ugyancsak tönkre téve, a törökök a Szentbalázi család birtokaira vonatkozó okleveleit - amelyet a biztonságosabb megőrzés végett helyeztek ott el - az egyház más holmijával együtt elvitték, az egyes okleveleket széttépték, így azok elkallódtak.¹⁰ Talán hasonló, értékmegőrző szerepet látott el a Ny-i karzat. A korábbi kutatás a kegyúr helyeként rekonstruálta ezt a területet, de az okleveles források alapján azt az oltár közelébe helyezhetjük.

Refugium funkció

A templomok nemcsak a javak és oklevelek őrzésére voltak alkalmasak, hanem veszély esetén menetsvár szerepet is betölthettek. 1318-ban az esztergomi érsekség területén a Pogon folyó mellett emelt, a Mindenszentek tiszteletére szentelt oratorium kegyurai jogot nyertek arra, hogy magukat gyermekeikkel, szegényeikkel és javaikkal zavaros időkben az imaházban megőrizhessék.¹¹ 1347-ben a Felső-, és Alsódörögdi nemesek a Felsődörögdi Szt. András templom közös használatáról egyezkedtek – amely szerint a főoltárnál, illetve a Boldogságos Szűz Mária oltárnál a Felső, míg a Szt. Domonkos oltárnál az Alsódörögdi nemesek kaptak helyet, akik a templom D-i szegletébe temetkeztek, és baj esetén vagyonukat ők és jobbágyaik szintén ide menekíthették.¹²

Úgy tűnik, hogy a konventeket leszámítva, az oklevelek tezaurlása összefügg a magánegyházi funkcióval is – a főúri alapítású monostorok, valamint nemesi alapítású plébániatemplomok egyfelől nagyobb biztonságot ígértek, másrésztől a család életének részét is képezték, akár a család temetkezési helyeként, akár pedig birtokának tartozékaként jelennek meg. Ugyanakkor ellenpéldával is találkozunk - a Szerdahelyi család a Szentjakabi apátság birtokainak bizonyítékául szolgáló okleveleit (többek között alapító iratát is) magánál őrizte, nem kis részben azzal a céllal, hogy e birtokokat saját kezelésébe vegye.¹³

A temetők másodlagos szerepe

A középkori források szerint a temetőben pincék, gazdasági épületek is előfordultak. 1420-ba a szentpéterei pálosoknak történő adományozás kapcsán, Szentpál faluban, a Szt. Pál apostolról elnevezett temető oldalába épített pince szerepel: „unum cellarium ad latus cimiterii de S. Paulo”.¹⁴ 1435-ben a Szakácsi plébániatemplommal szembeni kúriatelekről esik szó, valamint „parte cuiusdam cellarii in cimiterio dicte parochialis ecclesie.” Borsa Iván ezeket a temetőben lévő kriptákként értelmezte, azonban valószínűbbnek tűnik egy tárolóhelyiség/pince feltételezés.¹⁵ Nem egyedi somogyi szokásról volt szó, hiszen 1411-ben a szlavóniai Gragenasztentmiklóson a temetőn belül szintén álltak házak és pincék,¹⁶ 1417-ben pedig Ókörs mezővárosának bírása adta el a plébániatemplom temetőjében a pincék között álló, tanácsolóházak is alkalmas sirkápolnáját.¹⁷ A budai Nagyboldogasszony egyház temetőjében is állt egy ház.¹⁸

A 14–15. századi templomerődítések régészeti nyomai

2000–2001-ben Balatonszárszó DK-i határában, az ún. Kiserdei-dűlőben, a valamikori temető mellett, az M7-es autópálya nyomvonalának tisztázása során kezdődött meg a középkori Szárszó falu templomának feltárása. (1. ábra) Belényesy Károly vezetésével egy ötszög alakú, 4-5 m széles és 2 m mély árokkal és feltehetően sánccal övezett temetőt tártak fel, amely területen belül a 14–15. században, az árokra merőlegesen, 7 db 15×5 m-es, cölöpváz-szerkezetes, paticsfalú, egymáshoz épült, 3 osztatú házat találtak, amelyek temetkezéseket vágtak át. A D-DK-i oldalon további 8, egyterű épület egy, az árokkal párhuzamos, 17×7 m-es, mély alapozású, kétosztatú épülethez kapcsolódott. A lakó- és gazdasági jellegű épületek egy tömbben, a védettebb D-i oldal mentén helyezkedtek el, az ÉK-i oldalon pedig ideiglenes lakóházak létesültek, K-en két egyterű pinceépülettel. Az ásató menedékként, refugiumként értelmezte az épületeket, ahová a lakosság veszély esetén javaival együtt menekülhetett. A templomhoz közelebb, kb. 20 m-re, a temető korábbi kőritóárkát is megtalálták, melyet a későbbi árok építésekor temettek be. A korai cínterem határában belül sikerült nagyméretű, késő Árpád-kori tárolóvermeket feltárni, melyek néhányszor a templom körüli temetkezéseket, vagy a temetőárkot megbolygatták. Az erődítést a 15. században felgyújtották, ám a később elplanírozott területet a 18. századig temetőként használták.¹⁹ Talán hasonló lehetett az elrendezés a 6 m széles, 3 m mély, V alakú árokkal övezett Balatonszabadi-Pusztatorony nevű lelőhelyen megkutatott templom és temető esetében is (Magyar Kálmán ásatása 1982-3). (2. ábra)

7 DL 103599 A hatalmaskodás során, az atádi vásárra árúkkal igyekvő, szabási jobbágyokat is kifosztottak. Rác 2001. 64.

8 Békefi 1907. 107.

9 SMM-B. 89. 13. DF 201298

10 SMM-B. 83. 64. DF 268237

11 AOM I. 451-3, AOT V. 13

12 Valter 2004. 98-99.

13 Kumorovitz 1964. 65. 1298-ban elrendelték az oklevelek visszaszolgáltatását.

14 Rupp I. 317. Az adományozó Szentpálfa bírája, Imre volt. (iudex de Sancto Paulo prope Strigench)

15 SMM-B. 2002. 896. oklevél. DF 2626615

16 ZSO III. 75. sz.

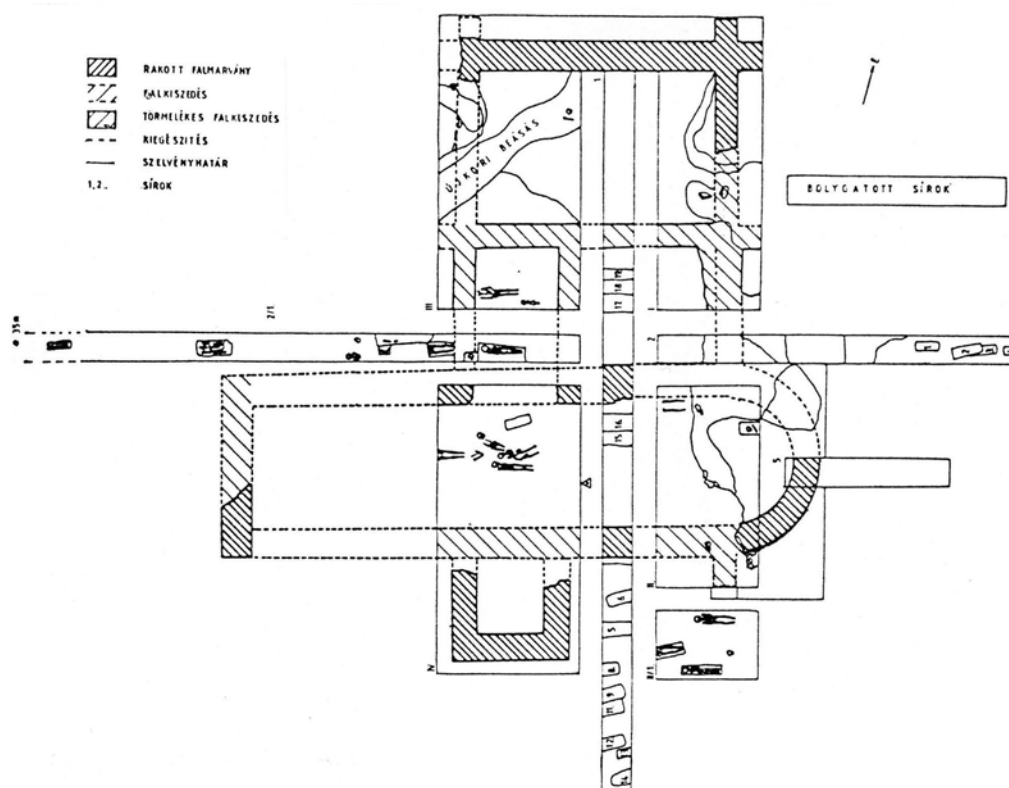
17 ZSO IV. 978. sz.

18 Kubinyi 2005. 16.

19 Belényesy-Martón-Oross 2002. 9-14.

1. ábra: Balatonszárszó erődített temploma (Belényesy Károly ásátása)

2. ábra: A Balatonszabadi-Pusztatoronyi templom ásatási helyszínrajza (Magyar Kálmán ásatása)

Veszprémfajsznál az Árpád-kori temető feletti rétegből, illetve a késő középkori sírok alatt, a körítő falnál 2 verem, valamint egy élelmiszertárolásra alkalmas cölöpszerkezetes építmény állt.²⁰ Bár az ilyen jellegű építkezéseket tiltotta a budai zsinat (1278), a jelek szerint ez nem sok eredménnyel járt.²¹

Templomerődítések az írott források alapján

A kő templomok várszerű megerősítése – a kegyúr és családjának, illetve javainak védelmére – nem volt ismeretlen a középkori forrásokban. Templomból emelt erősség állt a Zala megyei Tapolca oppidumban (bár itt a templom mellett épült kúriát is belefoglalták az erődítésbe). A Városlódi karthauziak perjele Szilveszter megegyezett Gersei Lászlóval és Petővel a város elpusztítása és a Mária egyházból emelt erősség lerombolása dolgában „...fortalicii ex ecclesia beate Maria virginis erecti.” 1463-ban egy hatalmaskodás során a Baranya megyei Jenő temetőjét ostromolták meg.²² Egy 1468 körül keletkezett oklevélben a Liptó megyei Szentmáriai egyház erődítésében lakozó Rásztoki István nemesről esik szó „residens in fortalitio ecclesie ad Beatam Virginem”. 1478-ban a Sáros megyei Kucsiban Perényi Miklós adományából erősítették meg a templomot „ecclesiam...obsedis et fortalitium

erigere”. 1302-ben az Osl nemzetség birtokeladásában a Sopron megyei Martonfalva esetében pedig templomának erődítetlen voltát, mint különlegességet emelték ki (ecclesia incastellata).²³

Somogy megyében e korai korszakhoz tartozó erődítések körébe a fent említett, és régészetileg is bizonyított példákon kívül más, eddig csak terepbejárás során azonosított egyházak is tartoztak.

Terepbejárásokkal azonosított erődítésnyomok

Tömörd falu sánccal és árokkal övezett templomat Szőlőgyörök-Kopaszberek határrészen azonosította Müller Róbert.²⁴ Karád-Fehéregyháza dűlőben szintén sáncok vették körül az egykori templomot.²⁵ Nagyberényben a 100 m magas Temetődombon az egyházat kör alakú, 15–16 m széles és 3–5 m mély vízcsatorna és sánc vette körül – ez alkotta a belső várat. A vár 2 részes volt és az egész hegytetőt magába foglalta. A külső vár D-i végén ugyancsak nyomon követhető egy árok vonala.²⁶ A valamikori Jódi templom a vele azonos nevű szőlő K-i szélén Török templom néven ismert – maradványait sánc övezte.²⁷ Az Algamási, sánccal körülölelt templom Balatonlelétől D-re az Illés tetőn

23 Mező 1996. 32, AOT I. 144, Tolnai 2001. 23

24 RRM Adattár II/12/127

25 RRM Adattár I/15/7, 776. Draveczy B. terepbejárása 1963.

26 Magyar-Nováki 2005. 96. (Kerék-hegy), RRM Adattár I/24/11, 4416-Bárdos E. jelentése, SMFN 46/137, Pesty 2001. 222.

27 SMFN 34/139, Pesty 2001. 169.

20 Ritoók 1977. 166.

21 Ritoók 1977. 166.

22 Kubinyi 2005. 16.

állt.²⁸ Lengyeltóti templomának erődített voltára egy 1870 körüli ábrázolásból következtethetünk (Greguss János metszete). Az egykori hadút mellett, a helység legmagasabb pontján álló templomdombot a 18. sz.-ig őrhelyként hasznosították és sáncokkal övezték.²⁹ A felsorolt templomok erődítésére nézve okleveles forrásaink nincsenek, pontosabb keltezésüket csak régészeti ásatással lehetne eldönteni.

Erődített bencés monastorok a megyéből

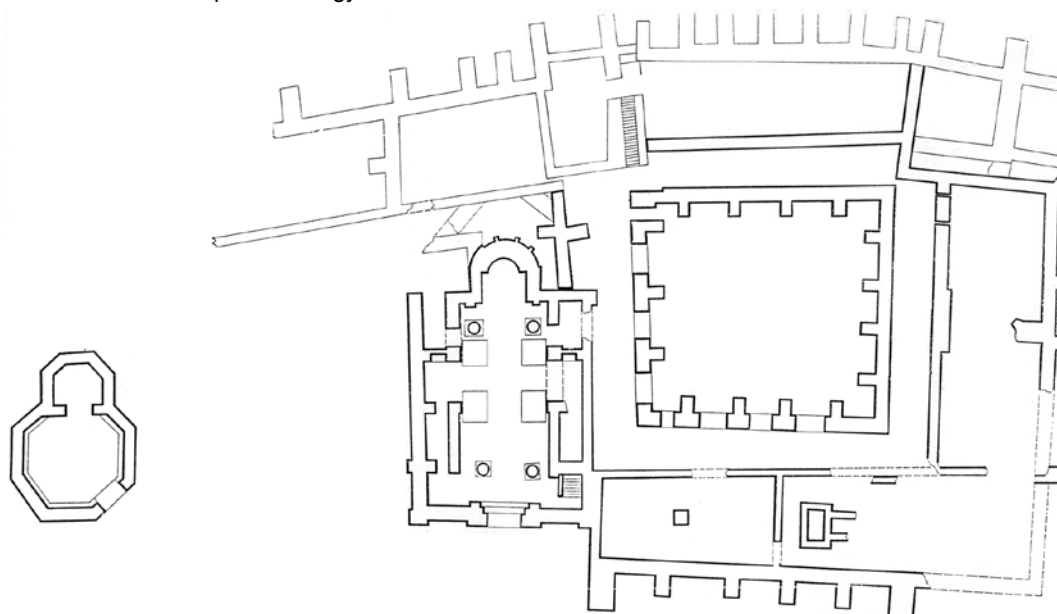
A korai erődítések sorát 3 bencés monastorral zárhatjuk, melyeket a török elleni háborúk során újabb megerősítéssel láttak el és várként használtak.

A szentjakabi monastor erődítését 2. periódusú építkezései során kapta, a 14–15. sz. fordulóján, a templom és a kolostor gótikus átépítése nyomán (Nagy Emese ásatása 1960–66). (3–4. ábrák) Az újonnan kiépült kolostorszárny Ny-i felét erős támpillérekkel erősítették meg (ez eredetileg az 1. periódusú kolostor körítőfala volt), így védőfunkciót is betölthetett. Komolyabb erődítése a 16. sz. elejére keltezhető – ekkor a monastor K-i zárófalán kívül külső téglafalat húztak fel – ekkortól datálódik várfunkciója. 1500-ból az apátság várnagya, castellanusa ismert.³⁰ 1548-ban a helytartótanács tervezete, mint szóba jöhető erődítéssel számol a kolostorral, 1555-ben pedig Nádasdy Tamás nádor Kapos és Mére (Kaposmérő) várával együtt sorolja fel.³¹ Ugyanebben az évben török kézre került, mivel védői elfutottak. A törökök még 1664–6-ban is használták – amikor Evlia Cselebi török utazó is felkereste.³²

A Szt. László által alapított somogyvári bencés mo-

3. ábra: A szentjakabi bencés monastor keleti oldalának erődítése (légifotó: Civertan Bt.)

4. ábra: A bencés monastor alaprajza (Nagy Emese ásatása)

28 SMFN 2/246, 267, 54-4, RRM Adattár II/2. 121

29 Magyar-Nováki 2005. 161-2, Lukács 1992. 21, 26, B. Benkhard-Lukács 1996. 1-2. A templom műemléki és régészeti kutatását B. Benkhard Lilla és Lukács Zsuzsa végezték 1989-90-ben.

30 SMM-K. 79. 52. DL 2097

31 Pálffy 1999. 103, 118.

32 Csorba 1974. 31.

nostor eredetileg a sánccal övezett, korai ispánsági székhelyen létesült. (5–6. ábrák) Az erődítésnek bronzkori előzményei is vannak. Az erősséget a fennsík felől 2 árok határolta, melyek között 5 m magas sánc húzódott. A monostor feltárását 1972–89 között Bakay Kornél végezte, majd 2002-ban a törökkori erődítés 7×7 m-es, négyzetes DK-i saroktornyát, valamint az ispánsági vár részét alkotó fagerenda szerkezetű sánccfalakat kutatta meg, míg 2008–2009 között a monostort övező sánccárkot vágta át.³³ 1535-ben erődítették, 1543-tól végleg harcászati jelentősége lesz, ekkortól tornyát bástyaként hasznosítják és a kolostor vizesárkát, sánccát megújítják. Somogyvár stratégiai fontosságát I. Ferdinánd is felismerte, aki 1543-ban némi pénzsegélyt adott és 15 lovas, valamint 20 gyalogos felfogadását engedélyezte. A várat 3 oldalról mocsár övezte, bejárata D és K felől nyílt. Az 1546:44 tc. alapján a király kötelessége volt a várról való gondoskodás, ekkor 25 lovassal és 50 gyalogos katonával bírt.³⁴ Somogyvár őrségének tervezett létszáma 1548-ban 32 gyalogos, míg a következő évben 24 hajdú, akiknek zsoldja 575 Ft-t tett ki.³⁵ 1550-ben tovább növelték a létszámot, 32 huszárról és ugyanennyi gyalogosról tudunk. Ezzel együtt a szerzetesek 1554-ig lakták az apátságot³⁶ (apátja 1555-ig szerepel), a konvent munkájára pedig 1539-ig van adatunk.³⁷ 1553-ban attól rettegtek „ha Somogyvárt a török megépíti, jaj Kanizsának, Csurgónak, sőt vége lesz Pettaunak, az egész vidéknek”.³⁸ Az 1555-ös háborút követően a király a kolostort (vagy legalábbis annak egy részét) felrobbantotta. 1557-től Csányi Ákos Somogyvár megerősítését szorgalmazta, míg 1560-ban már abbéli félelmének adott hangot, hogy a török az erősséget újra megépíti, ezért a szentegyház lerombolását javasolta.³⁹

Feltételelesen az erődített monostorok körében említ-

5. ábra: A somogyvári bencés monostor légifotón (Civertan Bt.)

6. ábra: A monostor és erődítésének helyszínrajza (Bakay Kornél ásátása)

hetjük a Babócsai Szt. Miklós bencés apátságot is, amelyet, a főúri kúriát is magába foglaló téglalap alakú sánccal és árokkal erődítették meg a 14. sz.-i átépítés során. Az erődítményről K-en 2 árokkal és sánccal egy elővár választottak le, Ny-ról pedig a Rinya magaspartja határolta. A Basa-kert (Nárciszos) néven ismert lelőhelyet Magyar Kálmán 1984–1992 közötti feltárása alapján ismerjük. Az 1989 évi sánccátvágás felfedte, hogy a sánc 2 vízszintes gerendasor közötti földtömeggel készült, ami előtt V keresztmetszetű, 3–4 m mély árok húzódott. A sánccok anyagfeltöltését függőleges karósról erősítette, míg köztük vízszintesen elhelyezkedő merevítő gerendák nyomait találták. A sánc feltöltéséből 13–14. sz.-i kerámia került elő. A sánccot a török háborúk idején is használták, mivel a 17. sz. végéig folyamatosan megújították, sarkaira ekkor félkör alakú, bástyaszerű kiszögellések épültek. Kapujának nyomait É-i és D-i oldalán lehetett megfigyelni. Feltehetően a vele szemben álló Babócsai vár ellenerődje lehetett.⁴⁰

Harcászati jellegű erődítések a török elleni háborúk időszakából

A bencés monostorokkal már meg is érkeztünk a templomok erődítésének második korszakába, a török elleni háborúk időszakába. Az erődítések megalkotására rendelkezésre álló időszak rövidségének miatt kialakított, főleg sánc és palánk védművek egész sorát is-

33 Magyar-Nováki 2005. 132.

34 Csorba 1974. 18–19, Pálffy 1999. 49.

35 Pálffy 1999. 103.

36 PRT XII/B. 163–4.

37 PRT XII/B. 165, ETE V. 426, 513.

38 PRT XII/B. 165, Csorba 1974. 19.

39 A készthelyi ferences kolostorhoz hasonlóan. Őze 1996. I. 60, II. 227–8.

40 Jankovich 1976. 28, Magyar-Nováki 2005. 20.

merjük a Balaton környékéről.⁴¹ A templomok harcászati jelentőségét szilárd építőanyaguk és tornyuk biztosította.⁴² A hadműveleti területre került templomokba reguláris őrséget helyeztek el, így a végvárak részeivé váltak. Kialakításuk sem tért el a végvárak erősítésétől, amelyet mennyiségi szempontból erősítettek, így téve sűrűbbé a végvári vonalat.

Az 1540-es évek második felében a Balatontól D-re fekvő területen összesen 454 huszár és 552 hajdú látta el a védelmet. Nádasdy Tamás dunántúli főkapitány, (1554-től nádor), majd Késás Pál feladatkörébe tartozott a védelmi célokra nem használható kolostorok lerombolása. Hasonlóan döntött 1552-ben Königsberg, majd egy évtizeddel később Gall és Salm a Győr környéki romba dőlt templomok elpusztításáról, vagy a védelmi rendszerbe való bekapcsolásukról.⁴³ Győr környékéről így több, a várláncolatba bevont erősített templomról van tudomásunk (Félegyháza, Baráti és Mérges templomai). Harcászati jelentőségük hegytetőn való elhelyezkedésük miatt adódott, és mint tarisznyavárak, görék láttak el funkciót.⁴⁴ Az 1570-es években két egyház, Kenese és Kajár templomának lerombolásáról tudósítanak a források.⁴⁵

A Dunántúlon nagy volt a végvári rendszerbe tartozó erősített kolostorok száma. (Csorba Csaba innen 22 esetet említ az országos további 21 esettel szemben.)⁴⁶ Az egyházi tulajdonba lévő épületeket az 1550-es évektől bérelték, vagy zálogba vették és katonai célokra alakították át. Amely templomokat, kolostorokat nem erősítették, azt felrobbantották, nehogy a török építse fel. A kolostorok, főleg a bencés monostorok pusztulása a 15–16. sz.-ban jelentős méreteket öltött, a rendházak nagy része ebben az időben már világiak kezén, commendátorok kezelésében található, amint erről az 1508-as vizitáció is beszámol. Csorba Csaba Mohács előtt 30 kolostor erősítetttségére talált adatot, amelyek fele bencés monostor.⁴⁷ A szentjakabi, a somogyvári, a pannonhalmi, a tihanyi, a zalavári, a kapornaki és a dömölki bencés apátságok mellett a keszthelyi, a csákányi és a segesdi ferences, a mesztegnyői domonkos, a lövöldi karthauzi, a szentpéter pálos és a csurgói johannita kolostorok játszottak szerepet a védelemben, míg a hedrehelyi ferences és a zirci ciszter kolostort a török kívánta őrházzá építeni.⁴⁸

A 16. században erősített somogyi kolostorok és templomok

Az 1530-as évektől egyre-másra tűnnek fel írott forrásaink a dunántúli erősített kolostorok kezdetben még a kolostori élet kísérőjeként. A Helytartótanács 1548 évi tervezetében felsorolt kisebb erősségek, köztük erősített kolostorok és templomok, (Szentjakab, Fonyód, Bajom, Mesztegnyő, Szöcsény, Csákány, Marót) megszemlélését, valamint a védelem szempontjából haszontalanok lerombolását írta elő.⁴⁹ Ugyancsak fontos adalékkal szolgál Nádasdy Tamás 1555. március 8.-án kelt jegyzéke a Dunántúl megerősített helyeiről és birtokosairól, köztük Szentpéter, Csurgó, Babócsa, Balatonszentgyörgy, Marót, Marcali, Mérő, Fonyód, Csákány, Mesztegnyő, Segesd, Szentjakab, Bajom erősségeiről.⁵⁰ Szigetvár, és ehhez a védelmi vonalhoz tartozó somogyi várak eleste után (1566) a Dél-Dunántúlon újra kellett szervezni a védelmi vonalat Kanizsa körül, így a korábbi templomokból és apátságokból kialakított erősségek hangsúlyosabb szerephez jutottak (ld. Keszthely, Fonyód, Csákány, Szöcsény erősítését).

7. ábra: A hedrehelyi ferences kolostor maradványa

Hedrehelyen a ferences kolostorban (Magyar Kálmán 1973. évi ásatása) 1535 elején még 17 szerzetes élt,⁵¹ 1546-ra azonban már elhagyták. 1550-ben és 1554-ben a kolostor lerombolását javasolják.⁵² (7. ábra) 1557-ben Hedrehely városában még élt egy öreg szerzetes, akit 1561-ben gyilkolt meg Kis Ferenc.⁵³ Később török kézre került, erősítését ekkor építették ki. A kül-

41 A dél-dunántúli kolostorok török elleni erősítésének kérdését Csorba Csaba dolgozta fel. Ld. Csorba 1974.

42 E tornyok harcászati jelentősége azonban nem minden esetben kielégítő, pl. Zalavárnál az apátsági templom tornya még nagyobb széjljárás esetében is megingott. Óze 1996. I. 17. A zalavári monostor erősítésének 1557-es megújításáról szemléletes képet kapunk Mezőlaky Ferenc Csányi Ákoshoz írott leveléből. Csorba 1974. 20.

43 Pálffy 1999. 52, 74, 87. A tapolcai erősített templomot és a karthauziak lövöldi kolostorát 1554-ben kiiktatták a védelmi rendszerből, és az utóbbi lerombolását is elrendelte Pallavicini, mivel őrséggel való ellátása nehézségekbe ütközött.

44 Pálffy 1999. 170-1.

45 Pálffy 1999. 126.

46 Csorba 1974. 14.

47 Csorba 1974. 15.

48 Pálffy 1999. 126.

49 Pálffy 1999. 103.

50 Pálffy 1999. 117-8.

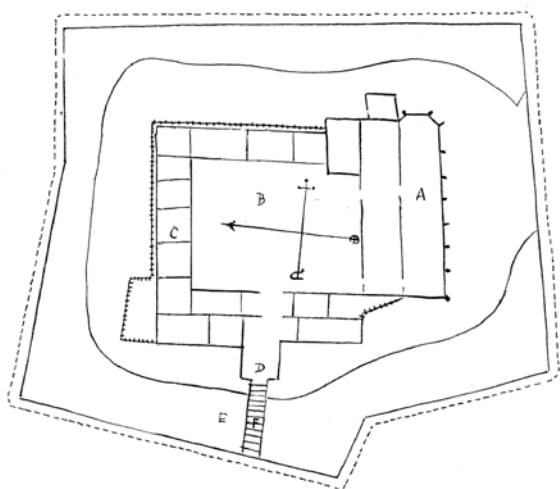
51 Karácsonyi II. 74.

52 Karácsonyi II. 74, ETE V. 307. 1550 márc. 3. Somogy megye levele Terjék Tamás kanizsai várnagyhoz így szól: „Certa fama allata est ad nos, quod ipsi Thurci nituntur et volunt claustrum fratrum Beati Francisci in Hederhel edificare et possidere, si autem ipsum claustrum ipsi Thurci edificaverunt, certum est, hunc comitatum Simighiensem totum occupabunt, unde etiam aliis confinis periculum imminet.” A megoldást a kolostor lerombolásában látják, nehogy: „...ipsi Thurci amplius attentarent ipsum pro castro et fortalicio edificare...”.

53 Büntetésképpen Kis Ferencet Szenyérben kivégezték. Óze 1996. I. 52, 317-319, II. 239.

ső védelmi vonal maradványai, – 20 m-enként 1,5 m magas kerek tornyok, valamint a romoktól K-re 50–100 m-re földsánc – a kolostortól ÉK-re a visnyeai út mentén húzódott. Egy 17. sz.-i leírás 20 lépés széles árokról és kettős földerődítésről szól. Az erődítés végső pusztulása 1695-ben következett be.

1555-ben Nádasdy Tamás a dunántúli magyar végvárak felsorolásában Csákány és Mesztegyő kolostorát említi, Zrínyi Miklós 1558-ban Nádasdyhoz írott levelében pedig a töröknek a Mesztegyői kolostort megerősítő munkáiról számolt be.⁵⁴ Már 1548-tól értesülünk a kolostor harcászati jelentőségéről.⁵⁵ Orosztonyi Péter szenyéri várkapitány ugyanebben az évben oly erősnek írta le a kolostort, hogy azt csak ágyúzással lehetne lerombolni.⁵⁶ Az erődített Mesztegyői domonkos kolostor a mai település Ny-i szélén, az ún. Kraston dombon állt.

- A. Kápolna.
- B. Kolostor udvar.
- C. Lakosztobák
- D. Kapu
- E. Vízfórk
- F. Coláphid.
- Palánk.

8. ábra: A csákányi ferences kolostor Giulio Turco felmérésén

A Csákányi ferences kolostort 1544 körül az Allya család alakította át katonai célokra, ekkor épült ki a Giulio Turco ábrázolásában látható tornyos várkapu a vizesárokkal. (8. ábra) Ábrázolása alapján a kolostort javarészt sánc övezte, csak kisebb, É-i részén találunk kettős palánkot. 1544-ben még hallunk gvardiánjáról (Szentlászlai Egyed), később azonban hadászati szerepe kerül előtérbe.⁵⁷ 1555-ben Korotna török kézre kerülésekor 18 szakállas puskát szállítottak az erődi-

tésbe, ugyanekkor Csányi Ákos lerombolására tett javaslatot „Csákányt eltörni, kibe csak lopni, embert kínozni vagynak, sem erőssége, sem helye, hogy valamit szolgálhatna a földnek.”⁵⁸ 1556-ban Székely Lukács és Jakab lovasai lakják. 1566-ban Szigetvár elestekor magyar őrsége felgyújtotta.⁵⁹ 1567-ben a töröké, azonban 1568-ban már ismét magyar kézen találjuk. 1570-ben Musztafa pasa Thury Györgyöt vádolta Csákány és Szöcsény felépítésével.⁶⁰ 1572-be Palat Jeromos kanizsai építőmester tartott szemlét a várban. Leírása szerint egy 8 láb mély árok övezte, tornyából pedig Segesdig lehetett látni.⁶¹ 1576-ban kapitánya, Battyány István a gyalogság elmaradt bére miatt panaszkodik.⁶² 1580-ban a segesdi török őrség sikertelen támadást intézett a vár ellen. 1588-ban még 36 német és 30 magyar gyalogos katona védte.⁶³ Az 1594. évi, Nádasdy Ferenc féle védelmi tervzetben is szerephez jutott a kolostor.⁶⁴ Kanizsa eleste után (1600) Csákányon és Pogányszentpéteren együtt 100 hajdú és 100 huszár állomásozott.⁶⁵ Egy 1812-ből való térkép még ábrázolja négyszögletű árkat, romjairól Fényes Elek is megemlékezett, ma felszíni nyomai nem láthatók.⁶⁶

Segesd ferences kolostorát, amely Báthori András tulajdonában volt, 1535-ben erődítették és 1566-ban pusztult el. 1570-ben a kolostor újabb erődítéséről értesülünk, immáron török kézen.⁶⁷ Csányi Ákos Nádasdy Tamáshoz írott leveleiben, 1555 után több ízben említi az erődítés megerősítésének és a katonák létszámnövelésének szükségességét: „A segesdi klastromot nagynak mondják és palánkját is oly nagy helyen mondják, hogy ezer ember beleférne.”⁶⁸ A magyarok az erődítés visszafoglalásával próbálkoztak (1574, 1586) eredménytelenül. A segesdi várat az 1618–19. évi zsoldlajstrom szerint 444 török őrizte.⁶⁹

Az erődített kolostorok közé tartozott a Pogányszentpéteri⁷⁰ és a Nagyszakácsi pálos kolostor is. A szentpéteri apátság erődítése (Draveczy Balázs, Müller Róbert ásatása 1966–67) 1555-ben került szóba először.⁷¹ A nagyszakácsi kolostor négyszögletes sáncát egy 1812-es térkép ábrázolta.

Hasonlóan erődített lehetett a Lullai Szt. László ágoston-rendi prépostság, melyet Pesty Frigyes Ságvár Dny-i határában, a Klastromtető-dűlőben lokalizált. A háromszoros mély árokkal övezett, téglafalazattal körülkerített prépostság körül az 1812-es térkép sáncokat ábrázolt.

58 Óze 1996. I. 59, 183–184.

59 Karácsonyi II. 24.

60 Csorba 1974. 87. lábjegyzet.

61 Pálffy 1999. 476.

62 Csorba 1974. 25–26.

63 Magyar-Nováki 2005. 41.

64 Pálffy 1999. 215.

65 Csorba 1974. 27.

66 Dornyai 1937. 207.

67 Csorba 1974. 25.

68 Óze 1996. I. 59, 62, 148.

69 Csorba 1974. 26, 28.

70 1966-ban Draveczy Balázs, 1967-ben Müller Róbert végzett ásatásokat a kolostor területén.

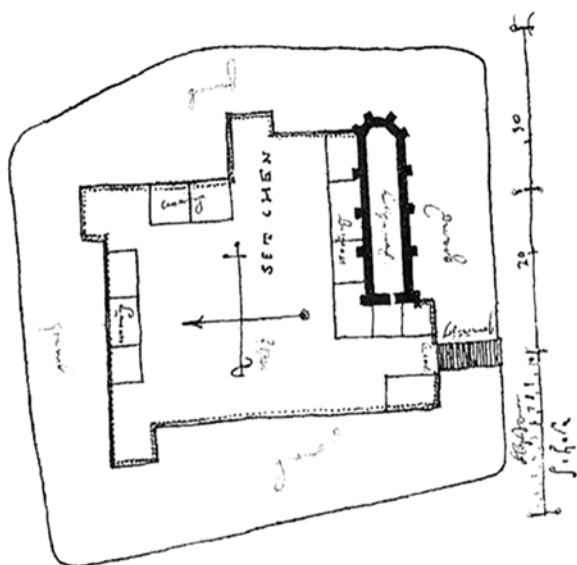
71 Pálffy 1999. 114.

54 Csorba 1984. 19, 68. lábjegyzet

55 Óze 1996. I. 58–59, Magyar-Nováki 2005. 162.

56 Magyar-Nováki 2005. 162–163.

57 Dornyai 1937. 210–211.

9. ábra: Giulio Turco felmérése a szőcsényi templomról

A kolostorokon kívül több egyszerű plébániatemplomot is felhasználtak harcászati célokra. Szőcsény templomának ábrázolása ugyancsak Giulio Turco jóvoltából maradt fenn. (9. ábra) A ma is álló kápolna a valamikori vártemplom K-i részének falcsontjára épült rá, a várépület pedig É-ről csatlakozott a templomhoz. (10. ábra) A templom kutatását Lukács Zsuzsa végezte 1983-ban. A 12 támpillérrel ellátott, sokszög szentélyzáródású teremtemplom É-i és Ny-i oldalán teremsor húzódott. A palánkkal övezett belső vár kapuja DNy-ről nyílt, É és K-i részén még több helyiséget találunk. A külső vár sáncszerkezetű lehetett. A várat többszörös árokrendszer övezte, központi részét 2 belső árokkal osztották fel. K-i sarkában egy szögletes bástya állt. Az árok szélessége 8-14 m, mélysége 3-5 m körül volt. 1548-ban a helytartótanács már erődítésként veszi számba. 1572-ből Palat Jeromos leírása ismert a várról és felszereléséről – ekkor 17 gyalogos zsoldoskatona szolgált, és hadifelszerelése 10 szakállas puskából (150

10. ábra: A szőcsényi templom maradványa a magasból (Civertan Bt.)

golyóval), 1 sugárgyúból (5 golyóval), fél hordónyi puskaporból és kevés löporból állt. A végvár árka ekkor 3,5 öl mély.⁷² 1581-ben az erődítményt már török kézen találhatók, 1594-ben Zrínyi György a török által felgyújtott várat foglalta vissza.⁷³

11. ábra: A fonyódi templomerőd mai állapota

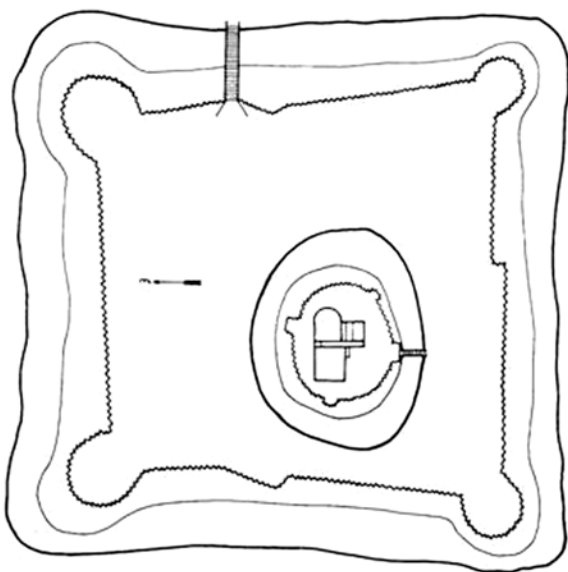
Az 1544–7 körül megerősített Fonyódi plébániatemplom (Fonyód-Fácános) 100×112 m-es négyzetes, 4 sarokronellás⁷⁴ külső palánkját külső és belső várra osztották és árokkal övezték. (11. ábra) A 11–13 m széles és 2–3 m mély árokrendszer négyszög alakban vette körül a külső vár palánk falát. Ovális belső palánkját szintén vizesárok körítette. Első írásos említése 1548–9-ből származik, ekkor Magyar Bálint a várkapitány. 1551-ben Csányi 20 puskást küldött a várba, míg 1554-ben a vörsei hegyről (feltehetően a Bari hegyről van szó) letekintve – ahonnan Fonyód és Somogyvár is látszott – Fonyód megerősítésének szükségességét érzékelte.⁷⁵ 1555 után, Kaposvár elestével a végvárrendszer első vonalába került. A kis erődítés 25 védővel 2 török ostromot is visszavert. 1571-ben 50 lovasa és 50 gyalogosa volt. Helyőrségét 1574-ben 40 gyalogos, 9 őrmester, 2 tüzér és 3 egyéb

72 Veress 1996. 119, 122.

73 Magyar-Nováki 2005. 135.

74 Feld István e képződményeket méretük miatt nem tartja valódi ronelláknak, én is csak a terminológia hiányossága miatt használom ezt az elnevezést.

75 Őze 1996. I. 80, 110.

12. ábra: A fonyódi templom
Giulio Turco felmérésén

foglalkozású alkotta, ám az 54 fő mellett a hivatalos nyilvántartás alapján még 41 katonai hiányzott (összesen 95 fő). Fonyód alatt Magyar Bálint katonai vizicsatákat is vívtak a törökkel.⁷⁶ A Fonyódi erődítésről Giulio Turco készített felmérést (1571–2). (12. ábra) 1572-ben, a már betegeskedő Magyar Bálintot Takaró Mihály váltotta fel a várkapitányi poszton, majd 1573-tól a birtokos, Lengyel András került az erődítés élére.⁷⁷ Egy 1575 augusztus 6.-i levél tanúsága szerint már török kézen volt a vár, akik azt le is rombolták. Az erődített templom feltárását Fitz Jenő 1959-ben végezte.

Babócsa lerombolása és Szigetvár elzárása után, Csányi félelme szerint a török az Iharosi templomot fogja megerősíteni, amely a kanizsai út mentén, stratégiailag kedvező helyen, a legmagasabb ponton állt. 1557-i leveléből kitűnik, hogy vagy az egyház megerősítését, és várként való hasznosítását, vagy lerombolását véli üdvözítő megoldásnak.⁷⁸

Somogyásmon-Marótpusztán a Vári dűlőben 2000-ben Költő László kezdett meg ásásokat, ahol a templomot és a temetőt Fonyódhoz hasonlóan egy 30×30 m belső területű, 4 sarokrendellésű földvár övezte. (13. ábra) Az ásató az erődítés megújítását az É-i oldalon tudta nyomon követni, ahol a korábbi keskenyebb árkot egy szélesebb sáncárok váltotta fel. A vár bejárata D felől nyílt, ahol 4–5

13. ábra: A somogyásmon-marótpusztai
templomerőd maradványai
(Költő László ásátása)

76 E célra a Dráván, Berzencén és Bélavár környékén épített hajókat használták. Óze 1996. I. 23, 125.

77 Pálffy 1999. 140.

78 Óze 1996 I. 338-339, 344-346.

m-re É-ra egy belső cölöpsor volt megfigyelhető. A sánctól támasztó cölöpsor árkát, valamint a sarokrondellákat beleásták a szélső sírokba. A 16. sz. közepére a plébániafunkció háttérbe szorult, bár a temetőt még az erődítmény pusztulása után is használták. Erődítésárkából 16. sz.-i érmék kerültek elő.⁷⁹ 1548-ban Nádasdy Tamás szemléje során döntenie kellett Marót, Szentjakab, Fajsz, Orda(csehi), Fonyód, Bajom, Mesztegnyő, Szőcsény és Csákány várairól, vajon a védelem számára felhasználhatóak, vagy lerombolásra ítéltetnek.⁸⁰ A vár birtokosa ekkor Nagymaróti Komornik János volt. Nádasdy 1555-ben készített felmérésében castellumként szerepelt.⁸¹ Egy 1559. februári levélből Marót hadnagyát említik, míg 1562-ben Magyar Bálint a kismaróti katonák ellen emelt panaszt.⁸² Feltehetően 1566 őszén került török kézre Babócsa, Berzence, Vízvár, Zákány, Segesd, Szenyér, Marcali és Lak váráival együtt.

Buzsák-Fehérkáporna elnevezésű műemléképület kutatását 1983-ban B. Benkhard Lilla és Lukács Zsuzsa végezték. A templom azonosítása problematikus – a Fehérkáporna elnevezés nem a település nevére (Fehéregyháza település Karád mellett található), hanem templomának színe/anyagára utal, amely talán a három, egyházzal is rendelkező Kölked egyikének kápolnája lehetett. A temetőt körülvevő egykori ovális körítőfalon kívül egy árokkal övezett, sarokbástyás palánkerődítés látszik, amelyet a kutatók a török időkre datáltak.⁸³

14. ábra: A nagybajomi erődítés sáncmaradványai a református temetőben

Ugyancsak erődített temploma volt Nagybajomnak, melynek félköríves sáncmaradványai a református temető D-i sarkában helyezkednek el, és amelyet a II. József-féle katonai felmérés másodlagos funkciója alapján váromként jelölt. (14. ábra) Téglalap alakú erődítését É, Ny és D felől árok övezte. Feltehetően egy külső palánk meglétével is számolhatunk, hiszen egyik földesurának, a Várdaiknak állt itt házuk.⁸⁴ Az erős-

ség 1543-tól a török elleni háborúk kapcsán tűnik fel forrásainkban.⁸⁵ 1550-től Csákányhoz hasonlóan Allya Mátyáshoz tartozott. 1554-ben a települést felégetik, ugyanakkor castellumát még 1555-ben is említik. Végleges pusztulása Korotna török általi birtokbavételével következett be.⁸⁶

Balatonboglár templomának erődítéséről 1614-ben hallunk, amikor Molart a budai pasához írott panaszában megemlíti, hogy a törökök itt a pusztaszentegyházból palánkot építettek.⁸⁷ A boglári várszerűen erődített egyház feltárását 1937–8 között Dornyai Béla, 1996-ban Jankovich B. Dénes végezte.

Ságvár templomerődjét Takaró Mihály jelentései alapján ismerjük. Középkori templomát, melyből a török kastélyt épített és 8 védővel felszerelt, Takaró Mihály tihanyi kapitány 1557-ben elfoglalta és felrobbantotta.⁸⁸ 1558-ban Takaró Mihály beszámolója alapján a török az egyházat egy éjszaka alatt megerősítette, ám ő ezt egy óra alatt visszafoglalta. Talán csak a templom kapujának eltorlaszolását jelenthette az erősítés.⁸⁹ Ságvár valamikori temploma a Jaba-patak túlsó oldalán, a belterületől DNy-ra, a Bogárházi-völgy–Malomhegy nevű területen állt.⁹⁰

Somogysimonyinál 1572-ben a törökök kívánták az egyházat várrá alakítani – felvonóhidás kapuja már elkészült, amikor a magyarok Bornemissza János kanizsai várkapitány vezetésével felrobbantották.⁹¹

Szólád templomát a 16–17. sz.-ban kettős sánccal erődítették. A belső árok szélessége 7–8 m, mélysége 1–1,5 m; – tőle ÉK, K-re egykori sírok nyomai láthatók.⁹² A Kőröshegyi Szt. Kereszt bencés egyház sánccal való erődítéséről egy 1812. évi leírásból értesülhetünk.⁹³ A templom és erődítése homokbányászás következtében pusztult el. A Tapsonyi határba beleolvadt Terebezd templomának helyénél szintén „Török sánckat” említenek. Feltehetően hasonlóan a templom erődítése során várt város településsé Balatonszentgyörgy. 1555-ben Nádasdy Tamás Sulyok Balázs és István kezén említi a várat.⁹⁴ 1565-ben Csányi Ákos Nádasdy hitvesének, Kanizsai Orsolyának írott levelében már a vár pusztulásáról számol be.⁹⁵ A Báthori András birtokában lévő Marcali erődítését a török ellenes hadjáratok során többször említik, a 16. sz. második felétől megerősítésére több alkalommal is törekedtek.⁹⁶ Temploma a Historia Domus tanúsága szerint erődített volt. Babócsához hasonlóan az erődítés mind a templomot, mind a Marcaliak által még a 13. sz. végén épített udvarházat is magába foglalta, amelyet már 1456-ban várrá alakítottak.

79 Költő 2005. 289-290.

80 Pálffy 1999. 13. táblázat, 19. jegyzet.

81 Pálffy 1999. 117.

82 Óze 1996. I. 310. II. 392.

83 RRM Adattár 449. Ásatási és Műemléki jelentés

84 Aradi 1997. 6-7.

85 Óze 1996. I. 58.

86 Magyar-Nováki 2005. 95.

87 Tolnai 2001. 104.

88 Koppány 1993. 219.

89 Tolnai 2001. 29, 89.

90 RRM Adattár. I/29/25., 385., 985. Gyurkovics János jelentése, SMFN 39/125., 135., 166.

91 Pálffy 1999. 144., Tolnai 2001. 29, 89.

92 Magyar-Nováki 2005. 141.

93 Tóth 1988. 72.

94 Pálffy 1999. 117.

95 MOL MKAE 185. Szatlóczky Gábor történész és László István helytörténész kutatásai nyomán.

96 Óze 1996. I. 59.

1526 utánra keltezhető a palánk megerősítése, amely 1566-ban török kézre került.⁹⁷ A nagyobb területet is magukba foglaló erődítések azért érdemes mégis az erődített templomok társaságában megemlíteni, mivel az erődítés magja a templom, illetve annak tornya volt, így az egyházi épület kiemelkedő szerepet játszott az erődítés létrehozásában.

Törökkoppány először 1552-ben került török kézre, amikor 57 ulufedzsi (nehéz lovas) és 29 szerb martalóc (könnyűlovas) állomásozott a koppányi várban. A feljegyzés alapján Törökkoppányban már a török idők előtt állt erődítés, melyet feltehetően Török Bálint, korábbi birtokosa emelt. Aszigetvári helyőrség még ebben az évben visszafoglalta a várat, amely végleg Tujgun budai pasa 1555 évi hadjáratának esett áldozatul.⁹⁸ A török alatt a település szandzsák székhelyként működött, amelyhez 5 nahie tartozott (Koppányi, Dombóvári, Karádi, Kőröshegyi és Marcali) összesen 190 faluval. Minden nahie székhelyet megerősítettek és helyőrséggel láttak el. Az 1558 évi zsoldos jegyzék szerint 58 nehéz lovas szolgált a várban, 1565-ben őrsége 123 fős volt, míg 3 évvel később 115 fő védte (36 janicsár, 31 azáb (lándzsás gyalogos) és 48 ulufedzsi).⁹⁹ Az erődön 1587-ben rajtaütöttek a magyarok, de 2 év múlva ismét török kézen találjuk.¹⁰⁰ 1597-ben szandzsákbégjének, Dervisnek nyugdíjazásáról értesülünk.¹⁰¹ Evlia Cselebi 17. sz. közepi leírása alapján tudjuk, hogy „Koppány sík helyen épült, ötszög alakú, erős építésű, kőből készült vár.” Egyetlen kapuja nyugaton nyílt. Nemcsak a várat, hanem magát a várost is övezte tömésfal, sarkain „félelmes” bástyákkal.¹⁰² A rkat. templom kertjében folytatott tereprendezés során talán az erődítéshez tartozó falnyomokat találtak.¹⁰³ A török (Ahmed bég) a Felsőendrési templomot és környezetét is átalakította hadi célokra. A templomot ekkor kettős palánkból készült négyszögletes védmű övezte. Az 1756-ban újjáépített templom egyik fala őrzi még az erődítésnyomokat. A plató DK-i és ÉK-i szélét mesterségesen kialakított meredély övezi, DNy felől pedig mély árok nyomát észlelhetjük. Az alsó vár ÉK felől csatlakozik a területhez. A település várában 130 török katona állomásozott. 1613-ra ez a szám 36 lovas és 36 gyalogosra fogyatkozott. Utóljára 1686-ban említették mint török végvárat.¹⁰⁴

Az 1570-es évekre a törökök is kiépítették saját várrendszerüket, amelybe Somogy megyében a fentiekén kívül Lak, Bézseny, a szemesi Bolondvár és Karád is beletartozott. A török őrség számbeli fölénye mindenütt nyomon követhető. A törökök a keresztényekhez hasonlóan, megpróbálták az erődíthető templomokat is bevonni várláncolatukba.

Az egyházi élet hanyatlása a törökkor küszöbén

A török elleni hadjáratok forrásanyagából az is kitűnik, hogy az egyház nem támasztott számottevő akadályt a kolostorok, templomok erődítését illetően. Ennek egyik oka lehetett az egyházszerkezet felbomlása, ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagynunk a 16. sz. közepén a papok és szerzetesek létszámában bekövetkező drasztikus csökkenést sem. Mindenütt az erkölcsei hanyatlás jelei mutatkoztak. 1560-ban a Somogy megye szomszédságában fekvő Zalavári apátságnál nincs pap, Kapornakon pedig egy „inas szerzetes” munkálkodott.¹⁰⁵ Hedrehelyen, mint már az előzőekben említettük, egyetlen öreg szerzetes élt.

Néhány adat a törökké lett papokról is tudósít. Veszprém bevételekor Lőrinc pap a törökhöz állt át és számukra kémkedett.¹⁰⁶ 1555-ben Magyar Bálint Kőröshegyen egy törökké lett papot fogott el.¹⁰⁷ Ugyanabban az évben István koppányi pap Naszuf török bég által kinevezett püspök, és a még meg nem hódított nyugati somogyi településeket a török iránti lojalitásra buzdította.¹⁰⁸ A somogyvári paptól Csányi szerint gonoszága miatt el kell venni a plébánosságot.¹⁰⁹

Összegzés

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az Árpád-korra datálható erődített templomok létét Somogyvár kivételével a megyében nem tudjuk bizonyítani. A 14–15. sz.-ból azonban mind írásos forrásokból, mind pedig ásatásokból, valamint terepbejárások nyomán bizonyíthatóan megugrik ezen erődítések száma – talán az Árpád-ház kihalása utáni zavargások, illetve a hatalmas kodások hatására mentsvárként kezdenek funkcionálni a templomok. Az ország más vidékein a templomok, apátságok erődítése már a tatárjárás körüli időszaktól nyomon követhető (pl. Tihany, Egres), Somogyban talán a kisebb pusztulás miatt erre csak későbbi adataink vannak. Ezek erődítése nem egy esetben nem tér el látványosan a török elleni háborúk során megerősített egyházakétól – minimális programként sánc és árok övezte a templomot, a fejlettebb erődítéseknel pedig négyszögletes palánk, illetve sarkain rondellaszerű torony is járult a megerősítéshez. Esetenként többszörös sáncárokrendszer, esetleg palánk épült 1–1 templom köré, külső és belsővárra tagolva az azt övező területet. Somogyban adottságai miatt kő/téglafalat ritkán alkalmaztak. A második fázisban szembe tűnő a kolostorok, monostorok végvárként való alkalmazása (szinte az összes létező kolostor ekkor másodlagos funkciót kap), ami feltehetően jobban kiépített mivoltukkal volt

97 Magyar-Nováki 2005. 86.

98 Vass 1972. 57.

99 Vass 1972. 59.

100 Pálffy 1999. 156.

101 Pálffy 1999. 212. A rajtaütésről ld. Pesty 2001. 344-6.

102 Vass 1972. 58.

103 Magyar-Nováki 2005. 147.

104 Magyar-Nováki 2005. 26.

105 Mindkét helyen még tudatlan „alávaló papok is foglalkoztatva vannak”. Őze 1996. II. 187-189. Már ezt megelőzően, az 1508-as viziáció is sötét lépet festett a somogyi bencés monostorokban zajló hitéletéről. Ld. PRT. III. 617.

106 Őze 1996. II. 340-341.

107 Őze 1996. I. 163-165.

108 Vass 1972. 58., Maksay 1969. 129-130. „István, Isten kegyelméből, a hatalmas török császártól Koppány megyében választott Koppányi püspök.” A települések Kéthely, Marcali, Kanizsa, Csákány, Mesztegnyő és Szenyér voltak.

109 Őze 1996 II. 227-228.

összefüggésben. Egy újonnan létrejött erődítés katonai ellátottsága azonban így is messze alulmaradt a török végvárak viszonylatában, bár formájukban azonosak.¹¹⁰ A somogyi végvárrendszer 1558-ra már oly mérték-

ben összeomlott, hogy Pácod, Korotna, Kaposvár, Somogyvár, Méró, Mesztegnyő és Bajom erődítései vagy török kézre kerültek, vagy rommá váltak és csak Fonyód, Lak, Marcali, Segesd, Szenyér, Szigetvár és Babócsa voltak a keresztények birtokában.

110 Koppányban a kivonható lovasok száma is elérte a 400 főt, míg 1559 augusztusában 1000 lovaszt mozgósítottak. Ezzel szemben a magyar végvárak esetében nem számolhatunk 100 lovasnál többel, amihez természetesen gyalogos katonaság is járult. Őze 1996. I. 62. II. 79.

Irodalom

- ANJOU-KORI OKMÁNYTÁR. I-VII. (szerk. Nagy I.-Tasnádi Nagy Gy.) 1878-1920. Budapest
- ANJOU-KORI OKLEVÉLTÁR. Documenta Res Hungaricas tempore regum Andegavensium Illustrancia. Szerk.: Kristó Gy. et al. Szeged. 1990-2001.
- ARADI Cs. 1997: Adalékok a Várday család XIII-XVI. századi történetéhez. Levéltári Évkönyv Somogy Megye Múltjából 28. 1997. Kaposvár. 3-10.
- BÉKEFI R. 1907: A Balaton környékének egyházi és várai a középkorban. A Balaton Tudományos Tanulmányozásának eredményei. 3. kötet. 1907. Budapest
- B. BENKHAARD L. és LUKÁCS Zs. 1996: Lengyeltóti plébániatemplom. TKM. 549. 1996.
- BELÉNYESY K., MARTON T. és OROSS K. 2002: Balatonszárszókiserdei-dűlő. – In: A tervezett M7 autópálya Somogy megyei szakaszán 2000-2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások előzetes jelentése. II. (szerk.: Király I. Sz.) Somogyi Múzeumok Közleményei. Kaposvár 2002. 9-14.
- CSORBA Cs. 1974: Erődített és várrá alakított kolostorok Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében. Levéltári Évkönyv Somogy Megye Múltjából. 1974. Kaposvár. 13-47.
- DOCUMENTA ARTIS PAULINORUM 1-3 kötet MTA Múvtört. Csoport Forráskiadványa XII-XIV.kötet. 1976
- DORNYAI B. 1937: A somogymegyei Szöcsény és Csákány váraitól. – Vasi Szemle 1937. 4. 204-213.
- EGYHÁZTÖRTÉNETI EMLÉKEK A MAGYAR HITÜJÍTÁS KORÁBÓL. I-V. (szerk.: Bunyitay V.-Karácsonyi J.-Kollányi F.-Lukcsics J.-Rapaics R.). Budapest. 1902-1912.
- JANKOVICH B. D. 1976: Adatok a Rinya völgy középkori településtörténetéhez. – Levéltári Évkönyv Somogy Megye Múltjából. 1976. Kaposvár. 3-31.
- KARÁCSONYI J.: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I-II. Budapest. 1922-1924.
- KÖLTŐ L. 2005: 16. századi templom körüli temető feltárása Somogysámszonban. – In: Ritoók Á.-Simonyi E. szerk: „...a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása. Opuscula Hungarica VI. Budapest 2005. 289-295.
- KOPPÁNY T. 1993: A Balaton környékének műemlékei. Művészettörténet és műemlékvédelem III. 1993. 195-225.
- KUBINYI A. 2005: Késő középkori temetkezések a történeti forrásokban. – In: Ritoók Á.-Simonyi E. szerk: „...a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása. Opuscula Hungarica VI. Budapest 2005. 13-18.
- KUMOROVITZ L. B. 1964: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből: „Pest” legkorábbi említése. Tanulmányok Budapest Múltjából 16. 1964. 43-83.
- LUKÁCS Zs. 1992: Előzetes beszámoló a Lengyeltóti római katolikus templom 1991. évi kutatásáról. Műemlékvédelmi Szemle. 1992/1. Budapest. 19-30.
- MAGYAR K. és NOVÁKI Gy. 2005: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár 2005.
- MAKSAY F. 1969: István „koppányi püspök”. Történelmi Szemle 1969. 1-2. 129-130.
- MEZŐ A. 1996: A templomcím a magyar helységnevekben. (11-15. sz.) Budapest 1996.
- ŐZE S. 1996: 500 magyar levél a XIV. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549-1562. I-II. Budapest. 1996.
- PÁLFY G. 1999: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526-1598. Győr. 1999.
- PESTY F. 2001: Somogy vármegye helynévtára. Fontes Comitatus Simighiensis 1. Szerk.: Bősze S. Kaposvár. 2001.
- ERDELYI L. és SÖRÖS P. szerk.: A pannonhalmi Szent Benedek rend története. I-XII/B. kötet. 1902-16. Budapest
- RÁCZ Gy. 2001: Az Árpádok korától a török megjelenéséig. – In: Bősze S. szerk: Nagyatád Monográfiája I-II. 2001. Nagyatád. 64-97.
- RITOÓK Á. 1977: Falusi templom körüli temetők. – In: Folia Arch. XLVI. 1977. 165-177.
- RUPP J.: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézményekre, vagyis a nevezetesebb városok, helységek és azokban létezett egyházi intézetek püspökmegyék szerint rendezve. I-III. Pest-Budapest. 1870-1876.
- SMFN = Végh J. szerk.: Somogy megye földrajzi nevei Budapest. 1974
- SMM-B. 79 = Borsa I.: A szenyéri uradalom Mohács előtti oklevelei. Levéltári Évkönyv Somogy Megye Múltjából. 10. 1979. Kaposvár. 59-150.
- SMM-B. 83 = Borsa I.: A Somogy Megyei Levéltár Mohács előtti oklevelei. Levéltári Évkönyv Somogy Megye Múltjából. 14. 1983. Kaposvár. 3-82.
- SMM-B. 89 = Borsa I.: Királyi rendeletre tartott megyei közgyűlés Somogyvár mellett 1444-ben. Levéltári Évkönyv Somogy Megye Múltjából. 20. 1989. Kaposvár. 5-28.
- SMM-B. 2002 = Borsa I.: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban. (1421-1440) Levéltári Évkönyv Somogy Megye Múltjából. 33. 2002. Kaposvár. 7-58.
- SMM-K. 79 = Komjáthy M.: A somogyi konvent II. Ulászló kori oklevelei az Országos Levéltárban. Levéltári Évkönyv Somogy Megye Múltjából. 10. 1979. Kaposvár. 51-58.
- TOLNAI G. 2001: Templomvárak, erődtemplomok Magyarországon. Esztergom. 2001.
- TÓTH P. 1988: Somogy vármegye leírása 1812-ből. Levéltári Évkönyv Somogy Megye Múltjából. 19. 1988. Kaposvár. 41-91.
- VALTER I. 2004: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. Budapest. 2004.
- VASS E. 1972: Török-koppány 1556. évi első török adóösszeírása. Levéltári Évkönyv Somogy Megye Múltjából. 3. 1972. Kaposvár. 57-73.
- VERESS Cs. 1996: Várak a Balaton körül. Budapest. 1996.
- ZICHY OKMÁNYTÁR. A Zichi és Vászonkeői Gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. (Magyar Történelmi Társulat) szerk.: Nagy I.-Nagy I.-Véghely D. I-XII. Pest-Budapest. 1871-1931.
- ZSIGMOND KORI OKLEVÉLTÁR (szerk.: Mályusz E.-Borsa I.) I-IV. Budapest. 1951-1994.

The research of medieval fortified cloisters and churches in Somogy county

CSILLA M. ARADI

The two groups of Hungarian fortified churches are separated from each other not only functionally, but from the chronological aspect as well. Whereas during the Late-Medieval period churches and cemeteries acted as storage of value and refuge centers, from the 16. C. they became part of the fortress system built against the Turks.

Medieval fortified churches already recognized from written sources became tangible through archaeological excavations and field survey. We gained knowledge of charters, coins, chalices, attire and other valuables preserved in parishes, monasteries or cloisters through lawsuits due to harassment. It was also not uncommon to build farm buildings or cellars in cemeteries, as was demonstrated through excavations. At Balatonszárszó the church and the cemetery was encircled by a 4-6 m wide and 2-3 m deep fosse, which from the inside was accompanied by diagonally built pole framed houses. These buildings had a function of grain storage and refuge.

While Benedictine monasteries were fortified by stone walls prior to the 15 C. (e.g. Szentjakab, Somogyvár), other cloisters were strengthened during the period of Turkish war. These fortifications – due to the lack of time – were hastily prepared and therefore were of temporary nature, with a mere fosse or with

an additional palisade (e.g. Mesztegyő, Csákány). The churches built from solid building material (bricks or stone) and furnished with a tower were suitable for military purposes. In the fortified churches regular guards were placed. These became part of the fortress system, while cloisters not in use were demolished. An excellent example of 16. C. church fortification was the parish church of Fonyód, where an outer palisade with 4 corner bastions and a fosse encircled the oval formed inner palisade. A similar structure was excavated at Somogysámson-Marótpuszta in 2000 (Költő L.).

Written documents and field survey give evidence that a great number of parish churches were also formed into fortresses. This proves that in the mid 16. C. church organization was already losing its function, at least in parts exposed to Turkish attacks. The Turks themselves also used churches for their fortifications, as seen in the case of Törökkoppány – a later nahie center – where the town itself was encircled by a palisade with corner bastions.

It can be stated that the form of the fortifications of the 2 periods have much in common. As part of a minimal program earthworks with fosses were built, while a more elaborate rectangular palisade with corner bastions and fosse, dividing the territory into outer and inner castle area, was not infrequent.

Középkori leletek Nagyberki-Szalacsckáról I.

VARGA MÁTÉ

Rippl-Rónai Múzeum

H-7400 Kaposvár, Fő u. 10., e-mail: vargamate12@gmail.com

VARGA, M.: *Medieval finds from Nagyberki-Szalacska I.*

Abstract: We don't know much about the medieval history of Szalacska up to this point. We only have some medieval stray finds from here. In the course of excavations of the 1980's many medieval finds turned up. We can conclude that Szalacska was a built-up area during the 10-17th centuries on the score of research up to this point. The medieval church of the village Szalacska stood on the south part of the prehistoric fortress and we can presume the existence of a medieval fortress also on the site.¹

Keywords: medieval church, cemetery, settlement, silver coins, bronze anvil, bronze mace, ceramics, iron objects, fortress

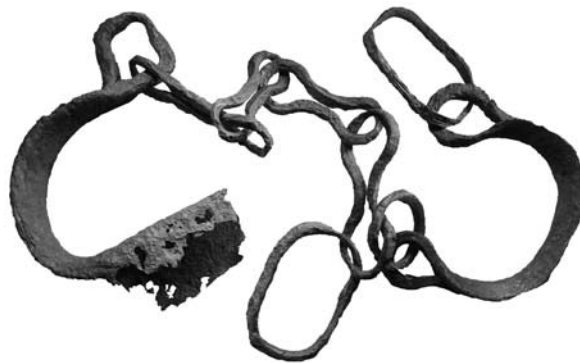
Kutatástörténet

Nagyberki-Szalacska a régészetben, illetve a régészeti szakirodalomban már jól ismert.² Azonban eddig középkori történetéről, és középkori leletekről nem igazán esett szó.³ Eme dolgozat célja, hogy az eddig kevésbé tárgyalt korszak leleteit bemutassa, ezáltal is adatokat szolgáltatva a terület középkori történetéhez, valamint a középkori magyar régészethez.

Nagyberki jelenlegi közigazgatási területéhez tizenhat nyilvántartott régészeti lelőhely tartozik. Ezek közül kiemelkedik a szalacsikai várhegy és környezete, ahol találunk szórványleleteket és kincsleleteket

az újkőkorból, a bronzkorból, a vaskorból és a római korból, éremleletet a római korból, ismeretlen korú sírt és temetőt, Hallstatt-kori és római kori temetőt, halomsírokat, rézkori, bronzkori, vaskori kelta, római kori település nyomokat, több korszakú földvárát, kelta éremverő műhely maradványait, valamint középkori település nyomokat, középkori templomot és templom körüli temetőt.⁴ A fentebb felsoroltak közül jelenleg az utóbbiakkal szeretnénk többet foglalkozni. A korábbi feltárások többnyire a halmok területére, illetve a szórványosan előkerült tárgyak leletmentésére koncentráltak. Középkori leletek korábban is kerülhettek elő, de ezekről nem sok tudomásunk van.⁵ A várhegyen a tervszerű régészeti kutatások az 1980-as években kezdődtek meg.

Szórványleletként került be a múzeumba egy középkori béklyóként meghatározott tárgy (1. ábra). A Fekete-gyűjteményből⁶ kerültek be középkori érmék a múzeumba. Azonban ezen érmék származási helye bizonytalan, így egyáltalán nem biztos, hogy Szalacsckáról jutottak

1. ábra: Középkori vas béklyó (fotó: Balla Krisztián)

1 Az angol nyelvű absztrakt helyesírás hibáinak javítását M. Aradi Csilla (BMK KÖI) végezte, míg a tanulmány végén olvasható német nyelvű szöveg Ujhelyi Nóra (ELTE BTK) fordítása, ezúton is köszönöm mindkettőjüknek a segítségét.

2 Szakirodalmi áttekintés a teljesség igénye nélkül: Rómer Flóris: *Compte-rendu de la VIIIe session á Budapest*. Budapest, 1887. 114-121., Darnay Kálmán: *Kelta pénzverő és öntőműhely Szalacsckán*. *Archaeologiai Értesítő* 26. (1906) 416-433., M. Kabay Éva: *A szalacsckai koravaskori tumulusok anyaga a Magyar Nemzeti Múzeumban*. *Folia Archaeologica* XII. (1960) 45-59., Kemenczei Tibor: *Előzetes jelentés a nagyberki-szalacsckai halomásatásokról*. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 1. (1973) 229-333., Kemenczei Tibor: *Beszámoló a nagyberki-szalacsckai 1974. évi ásatásról*. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2. (1975) 163-171.

3 Lásd: *A Somogy Megyei Múzeumok Igazgatóságának beszámoló jelentése az 1982-ben végzett munkáról*. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 5. (1982) 165., Mészáros Balázs: *A Somogy Megyei Múzeumok Igazgatóságának beszámoló jelentése az 1983-ban végzett munkáról*. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 6. (1983) 188., Mészáros Balázs: *A Somogy Megyei Múzeumok Igazgatóságának 1984. évi beszámoló jelentése*. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 7. (1985) 213. Középkori leletekről egyikben sem esik szó. Németh Péter Gergely: *Nagyberki-Szalacska*. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 19. (2010) 28. Ebben már említésre kerül, hogy az Árpád-kortól a késő középkorig keltezhetőek az objektumok és leletek, valamint szó esik a középkori templomról és a körülötte lévő temetkezésekről is.

4 KÖH-azonosító: 47869 (Szalacska földvár) és 47862 (Szalacska középkori templom)

5 A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum gyűjteményébe kerültek be korábban innen származó középkori leletek, ezek ismertetése lejjebb fog megtörténni.

6 Fekete József (Mosdós, 1893 – Kaposvár, 1970): festőművész, tanár, helytörténész. Mosdóson élt, a nagyberki általános iskolában tanított évtizedeken keresztül. Nagyberki, Szalacska és Mosdós történetét kutatta, emellett sok leletet összegyűjtött. Az általa felhalmozott tárgyak egy része halála után a kaposvári múzeumba kerültek, azonban sok lelet már pontosan nem azonosítható, hogy honnan is származik. Lásd: Frech 2006. 24-25.

a magángyűjteménybe.⁷ Szintén a Fekete-gyűjteményből került be a múzeumba számos középkori vas-, és bronztárgy, azonban ezek többségének származása is bizonytalan. Ezek eredetének felkutatása még zajlik, így ezekről a későbbiekben számolunk be. Szám Anna egyetemi hallgató 1964-ben a területen folytatott helyszínelést, ahol sok őskori, Hallstatt-kori, La Tène kultúra korabeli, bronzkori, római, „barbár” (népvándorlás kori?) és középkori kerámiát is gyűjtött, amelyeket eljuttatott a kaposvári múzeumba.⁸ A Darnay-leltárkönyvben⁹ pontosabb lelőhely megnevezés nélkül az alábbi leletek szerepelnek Szalacsckáról: „igen sok” vassarkantyú, kengyel, patkó, nyílcsúcs, kés, lándzsa.¹⁰

A középkori településről az alábbi írott forrásokkal rendelkezünk jelenleg¹¹: a terület 1524-ben a somogyvári apáté. Ekkor egy gyaláni birtokperben tűnik fel az apát Szabó Gál nevű szalacsckai (*Zolachka*) jobbágya.¹² 1535-ben Török Bálint 300 forintért bérbe veszi Somogy megye tizedeit Máté apáttól és konventjeitől egy évre. Az oklevélben megnevezik ezeket a falvakat, itt említik Szalacsckát.¹³ 1542-ben kettő és fél – Török Bálintnak – adófizető portát írtak össze, valamint öt darab portát, amik nem fizetnek (szegénységük miatt).¹⁴ Az 1554-es török defterben hat adózót¹⁵ írtak össze Szalacsckán, míg a közvetlenül utána említett Váralja (*Várolja*)¹⁶ részen három adózót (ezek a települések a szentmártoni – ma Felsőszentmárton – náhije-be tartoztak). 1555 után változott a közigazgatási beosztás, ekkor Berki és környéke a (török) koppányi náhije-be tartoztak.¹⁷ Szalacsckán 1565-ben és 1582-ben is 10–10 adózót említenek, míg Váralján ugyanezen időpontokban három, illetve öt adózót írtak

össze.¹⁸ Váralján 1542-ben lakott egy egytelkes nemes is, név szerint Fekető Benedek.¹⁹ 1438–83 között Berki biztosan Tolna megyéhez tartozott, így valószínű, hogy a tőle nem messze lévő Szalacscka is. Az 1573–74. évi török kincstári lajstromban Berki néven szereplő településen három adózó háztartást említenek.²⁰ Az 1660. évi pannonhalmi dézsmaváltásjegyzék szerint Csobánc várához tartozott Szalacscka.²¹

Sági Károly 1952-es ásatása alkalmával az 1333/3. kataszteri számú telek sarkában egy rom nyomait látta. A népnyelv ezt a részt „török mecset”-nek nevezi. A kőtörmelék mellett középkori téglát is lehetett találni, így Sági már akkor megállapította, hogy a rom nem római korú. Szintén ez évben Sági azonosította, hogy Darnay Kálmán hol találta meg 1906-ban a kincsleletet. A leletől nyugatra kb. 15 méterre 20 rendszertelen fekvésű, melléklet nélküli csontváz is előkerült.²² Utóbbiakról elképzelhető, hogy szintén a templom körüli temetőhöz tartozhattak.²³ 1979-ben a területen Honti Szilvia több ízben is végzett helyszínelést, amikor Pallósi József leletbejelentő több leletet és lelőhelyet mutatott meg. Elmondása szerint a szalacsckai szőlőhegyen a Papgödör nevű helyen, Orbán Sándor telkén van egy templomhely. A közelében egy ásott, falazott kút, ahonnan Fekete József tanító sok leletet vitt el. Pallósi elmondta, hogy fiatalabb korában, a templomból még kő-, és téglafalak is álltak.²⁴ Szalacsckát K. Németh András is említi, mint templomos helyet a középkorban.²⁵

Az 1715. és 1720. évi országos összeírásban már nem szerepel Szalacscka. Az I. katonai felmérésen (1780–84 között készült) Szalacscka néven jelenik meg, de nem mint lakott település, hanem szőlőhegyként ábrázolják a kápolnával együtt. A II. katonai felmérésen (1806–69 között készült) már „Salatska pusztá” néven szerepel, a várhegytől nyugati irányban helyezkedik el (2. ábra).²⁶ Mivel ezeken a térképeken már pusztaként szerepel, így valószínű, hogy a török hódoltság idején néptelenedhetett el, és azután már nem telepdedtek meg újból az emberek Szalacsckán. A várhegyet – ahogy a térképeken is látszik – szőlőhegyként használják a későbbi időkben. Szalacsckán egy hosszú életű megtelepedéssel számolhatunk, hiszen egészen a 10. századtól a 17. századig létezhetett. Amikor a kápolnát – valószínűleg 1773-ban

7 Találunk köztük II. Géza és II. Béla érmeiket, „Moneta regis... (Slavon dénár) K. Kálmán idejéből. 2 db Szalacsckáról, 1 db Szabadiból. Tar Józsi nagyanjától.” (az érmeik nincsenek meg), III. Béla rézpénzét (CNH 98., 4 db), III. Béla „arab feliratú” pénze (nincs meg), Károly Róbert ezüstdenárt (CNH II. 8., nincs meg), Károly Róbert ezüstdenárt (CNH II. 54.A, 3 db, nincs meg), I. Lajos szerezcsenfejes denárját (CNH II. 89. A.), I. Ulászló denárt, török akcsét (nincs meg), II. Mátyás, II. Ferdinánd, I. Lipót, II. Rákóczi Ferenc, I. József, II. Lipót, I. Ferenc és V. Ferdinánd érmeit is.

8 RRM Régészeti Adattár IV/47/39. számú jelentésében olvasható. A középkori leletek nincsenek meg a múzeumban, de elképzelhető, hogy valójában nem is kerültek be.

9 Darnay Kálmán (Sümege, 1864 - Sümege, 1945): író és régész volt, Sümege környékén több jelentős ásatást is folytatott, illetve a saját gyűjteményéből alakult meg az Állami Darnay Múzeum. Ásatásokat folytatott Szalacsckán is, és több leletet összegyűjtött. A múzeum gyűjteményét később a keszthelyi Balatoni Múzeumba szállították. Így néhány szalacsckai tárgy jelenleg ott található meg. Továbbá lásd: Németh 1964.

10 Kocztur 1964. 102., Feltehetően korábban ezek is a Darnay-gyűjteményben voltak.

11 Az információkért hálás köszönet K. Németh Andrásnak.

12 Szakály 1998. 207. 208. pont

13 Sörös - Reznér 1905. 793-794.

14 Magyar Országos Levéltár, E 158 Conscriptio portarum. XLIII/b. Nr. 44. Fol. 458.; *Zalachka* néven szerepel, valamint feltűnik mellette egy *Waralya* rész is. „Valentinus Thewrek portarum 2,5, Pauperus V.”, továbbá Timár 1976. 54. 1322. pont

15 A forrásokban hane szerepel, amit jobb híján adóznak fordítottak. A hane valójában jobban megfelel a család fogalmának, bár vannak, akik szerint ház, épület jelentéssel bír. Káldy-Nagy 1960. 7.

16 Ezt a falut a szerző Tarrós vagy Cserénfa környékre helyezte, de véleményünk szerint Szalacscka mellett keresendő.

17 Csánki 1914. 463.

18 Káldy-Nagy 1960. 37., Szalacscka: „*Agoston Kovács, Sebők János, Tód Gál, Szabó Kelemen, Hájós Imre, Pál András*”; Váralja: „*Farkas János, Balázs Benedik, Füredi Mihál*”

19 Timár 1976. 56. 1385. pont és 93. 847. jegyzet. „*Waralya. Benedictus Fekethew nobilis unius sessionis pauper est.*”

20 Csánki 1914. 117.

21 Csánki 1914. 96.

22 MNM Adattár 81.Sz.I., RRM Régészeti Adattár IV/47/23-24., Kocztur 1964. 102.

23 Ha a Darnay-féle ásatás a mai kápolnától déli-délkeleti irányban volt, akkor a középkori templom ettől jóval délebbre található (200-300 méter), így nem valószínű, hogy a középkori temető eddig elérjen.

24 RRM Régészeti Adattár IV/47/111-112.

25 K. Németh 2011. 111. Nagyberki és környéke a középkorban hol Somogy megyéhez, hol Tolna megyéhez tartozott, ezért is szerepel a középkori Tolna megyei templomok között.

26 Továbbá Frech József: Fejezetek Nagyberki történetéből. Nagyberki, 2001., Frech József: Szalacscka: egy földvár története. Nagyberki, 2010., A II. katonai felmérésen a pusztá a várhegytől nyugati irányban található.

2. ábra: Szalacska-pusztá a II. katonai felmérésen és egy műholdképen

készül el, Szent Antal tiszteletére felszentelve – megépítik, nyilván a korábbi templom már nem létezhetett, mert akkor valószínűleg annak a helyén vagy annak a romjából emelték volna a kápolnát.

A Somogy megye földrajzi nevei kézikönyv az alábbi adatokat említi: „111. *Szalacska-pusztá*: Szalacszkai-major: Jelenleg a tsz egyik majorjaként üzemel. 134. *Vár ajja*: a szalacszkai földvár alatt húzódik. 152. *Kápolna*: Szalacska legmagasabb pontjára épült. 153. *Szalacska*: Pesty Frigyes szerint régen itt híres vár volt, amelyet Szent István csak 7 évi ostrom után tudott bevenni. 171. *Erdőg vára*. 172. *Csapka teltős, Sapka töttés*: Pesty Frigyes szerint Szent István idejében keletkezett.”²⁷

Több helyen feltűnik a Váralja településrész, amit jelenleg még nem tudunk pontosan behatárolni, hogy hol is helyezkedhetett el, de mindenképp egymáshoz közel kellett lenniük.²⁸ A Somogy megyei vármonográfiában említik *Berki-gát vára* nevezetű erődítést, amelyet 17. századi forrásokból ismerünk, viszont eddig még nem sikerült azonosítani. Ennek kapcsán Magyar Kálmán megemlíti, hogy ez az erődítés eset-

leg kapcsolatba hozható a fentebb említett földrajzi nevek valamelyikével.²⁹ Ezt a lehetőséget először Papp Sándor vetette fel, aki 2002-ben egy addig ismeretlen török nyelvű dokumentumot ismertetett.³⁰ Az irat szerint a palánkot (kastélyt, várat?) a törökök emelték a pécsi szandzsákban, valószínűleg 1655-ben. Az 1606-os zsitvatoroki béke értelmében új várat nem lehetett építeni, azonban a törökök azzal védekeztek, hogy nem új várat emelnek, hanem egy régi török palánkot újítanak fel. Miután elkészült 320 főnyi őrséget helyeztek el benne. Egy korabeli beszámoló szerint a palánk a Koppány mellett, a két víz: a Kapos és a Balaton között, nem messze Pécstől volt található. Ezen leírás alapján a palánk akár Nagyberki környékére is helyezhető, de pontos helye nem ismert. A palánkot 1660-ban pusztították el, amikor Ákosházy Sárkány János érszegi főkapitány betört csapataival. Arról, hogy az erődítményt újraépítették volna, egyelőre nincs adatunk.

27 SMFN 484-485., A 153-as pontnál lévő adatra máshol nem találunk hivatkozást, így egyelőre nem tartjuk bizonyítottnak ezt a történetet. A Sapkatöltést (amit eddig még nem sikerült azonosítani) Csánki Dezső valószínűnek tartja, hogy a törökök építették. Csánki 1914. 117., Az Erdőg vára elnevezésű hely szintén azonosítatlan még.

28 Erre az adatra K. Németh András hívta fel a figyelmemet.

29 Magyar – Nováki 2005. 163-164.

30 Papp 2002. A német nyelvű iratokban az alábbi formákban szerepel: Perky, Perkhi, Perki, Pereki, Berky, Berki, Bereky, Berechky, Berechi.

A feltárások

1982. évi feltárás³¹

1982. augusztus 3-tól szeptember 14-ig Honti Szilvia vezetett ásatást a földvár területén.³² Az ásatás célja a korábban részlegesen megtalált kelta éremverő műhely azonosítása és feltárása volt. Az alábbiakban az ásatásokon előkerült középkori objektumokat és leleteket mutatjuk be.

A II. szelvényből került elő egy vas patkó töredéke (96.203.4.) és egy vas ár (96.203.5.).

A IV. szelvény nagyjából kelet-nyugat irányú, mérete 5,5×4 méter (VII. tábla/1-2.).³³ A szelvényben a felső 70 centiméter leszedése után a vegyes leletanyagból több középkori kerámia is előkerült. 60 centiméter alatt sok paticsdarab került elő, a szelvény keleti feléből pedig, -80–100 centiméter között egy 16–17. századi tollas vasbuzogány (96.209.17.) látott napvilágot. A szelvény felső rétegei egy nagy középkori építményhez tartoznak, alatta két őskori gödör került elő. Az északkeleti sarokban lehetett megfigyelni egy földbeásott középkori gödör egyenletesen lejtő falát. Nagyjából a szelvény közepén egy kelet-nyugat irányú, éles határvonalú „lépcső” választotta ketté a középkori objektumot (14. objektum) (VII. tábla/2.). A szelvény nyugati felében is megtalálható volt az a „lépcső”, amely a déli fal mellett húzódik. A 14. objektum leletanyaga 13–14. századi, valamint sok őskori, többnyire késő bronzkori kerámiák. A szelvény nyugati felében is vegyesen középkori és őskori anyag került elő.

A délkeleti sarokban egy töredékes, „keményfalú” objektum töredéke maradt meg (14/a objektum) (VII. tábla/2.). Esetleg egy tűzhely hamusgödre lehetett, amelynek nagy részét megsemmisítette a 14. objektum. A leletanyagában kerámiákat valamint egy kis hullámvonalas díszítésű fazekat találtunk, melyet a 10–11. századra lehet keltezni. Szintén ebből a szelvényből látott napvilágot egy bronz gyűrű (96.209.15.).

Az V. szelvényben – amelyet az előző szelvénytől délebbre jelöltek ki, mérete 2×10 méter – a szántott föld alatt, paticszemekkel tarkított fekete föld volt, köztük néhány római kori és 10–11. századi kerámia volt, de többségében őskoriakat lehetett találni.

A VII. szelvényt a VI. szelvénytől nyugatra jelölték ki, nagysága 4×10 méter. A szelvény közepén két csontvázas sír került elő, közvetlenül a szántás alól, majd ezek után még további temetkezések láttak napvilágot.³⁴ A sírok a néhány itt talált kerámia alapján a 13–14. századra datálhatóak, és a szomszédban lévő kis középkori templomhoz tartozhattak. A szelvény délnyugati részén újabb sírokat leltek (VI. tábla/1-8.).

31 Az ásatásról rövid jelentés: Honti Szilvia: Nagyberki-Szalacska. *Régészeti Füzetek* 1. No. 36. 1983. 21.

32 Az ásatások középkori részének feldolgozásáért, valamint a munka során nyújtott hasznos információkért köszönet dr. Honti Szilviának.

33 Nagy Károly földjén, a présházától mintegy 30 méterre délnyugatra lett kijelölve.

34 Az 1. számú sír egy római kori temetkezés volt, így ennek ismertetésétől eltekintek most.

2. sír: Ny–K-i tájolású, nyújtott helyzetű férfi csontváza, karjai a medencén voltak. Melléklete nem volt.

3. sír: Ny–K-i tájolású, nyújtott helyzetű gyermek csontváza, karjai keresztbe téve. Melléklete nem volt.

4. sír: Ny–K-i tájolású, felső része elszántva, mélysége: -30 cm. Melléklet: a medence tájékán egy vascsat volt.

Az 5–6–7. számú sírok a szelvény nyugati fala alá nyúltak.

5. sír: Ny–K-i tájolású, bolygatott sír, csak a lábszára maradt meg. Melléklete nem volt.

6. sír: Ny–K-i tájolású, gyermek csontváza, koponyája sérült. Melléklete nem volt.

7. sír: az előző két sírtól ÉNy-ra helyezkedik el, Ny–K-i tájolású, felnőtt férfi lábszára. Melléklete nem volt. Felette újabb csontváz lábujjai, amelyet nem lehetett kibontani már.

8. sír: a 27. objektumba ásva, részben a szelvény fala alá nyúlik. NY–K-i tájolású, nyújtott helyzetű felnőtt csontváza, bal karja a mellkasra hajtva, jobb keze a medencén. Melléklete nem volt, mélysége: -42 cm.

9. sír: az 5–6–7. síroktól délre került elő. Gyermeksír teljesen feldúlt maradványai.

10. sír: a 2. sír felszedése után bukkant elő, feje a 2. sír medencéje alatt van. Ny–K-i tájolású, a 2. sírtől kissé észak felé eltér. Felnőtt csontváza, melléklete nem volt.

11. sír: a szelvénybe csak a lábcsontjai estek bele. Rábontás után kiderült, hogy csak a lábfej csontjai vannak meg – ez esett a szelvénybe – ebbe ásták a 11. sírt, mely teljes épségben megmaradt. Ny–K-i tájolású, nyújtott, 2 karja kinyújtva, de a medencére hajlik, feje elfordult, mélysége: -31 cm.

12. sír: a 11. sír mellett, de attól mélyebben került elő. Ny–K-i tájolású, fiatal nő vagy ifjú csontváza, az előzőnél kisebb csontváza. Karjai egyenesen a test mellé téve. A csontváz hossza lábcsontok nélkül 152 cm, mélység: -55 cm.

„13. sír”: az ásatás utolsó előtti napján értesítették a régészeket, hogy a közelben egy ásó kiforgatott egy csontvázat. A csontváz tájolása DK–ÉNy volt, mélysége -60 cm, melléklete nem volt, kora ismeretlen, de valószínű, hogy nem középkori a tájolása miatt.

1982-ben ajándékként került a múzeum gyűjteményébe egy bronz üllő (96.210.1.), amelyet akkor középkorinak határoztak meg (3. ábra).

1983. évi feltárás³⁵

1983. augusztus 17. és október 3. között tovább folyt az ásatások a földvár déli részén, szintén Honti Szilvia vezetésével. A kelta, kora-vaskori, Hallstatt-kori, valamint késő-bronzkori objektumok és leletanyag mellett mindössze egy 13–14. századi gödörkomplexum lett feltárva.

X. szelvény: az V. szelvénytől dél-délkeletre helyezkedett el, mérete: 3×15 méter. Az első ásónyomban főleg kelta kori kerámia, valamint urnamezős kultúra,

35 Az ásatásról rövid jelentés: Honti Szilvia: Nagyberki-Szalacska. *Régészeti Füzetek* 1. No. 37. 1984. 20.

3. ábra: Bronz üllő (fotó: Balla Krisztián)

4. ábra: 46. objektum, középkori verem (fotó: Honti Szilvia)

kora vaskori, de néhány középkori kerámia is előkerült (valamint egy vas késnyél vég is előkerült, leltározatlan). A második ásónyomból is volt középkori kerámia, valamint vasszeg. A harmadik ásónyomban már nem volt középkori leletanyag.

XI. szelvény: a X. szelvény keleti folytatásaként lett megnyitva, mérete: 3×15 méter. Az első ásónyomból késő kelta, urnamezős-, Hallstatt-kori, és néhány római kori valamint középkori kerámia került elő. *46. objektum* (4. ábra): több objektum egymásba ásásából jött létre, amely egy összefüggő folként jelentkezett. Nyesése után 6 különböző objektumot lehetett elkülöníteni. Ebből a *46/a. objektum:* erősen faszenes-paticsos betöltésű, függőleges falú, teljesen kerek alakú gödör, gazdag 13–14. századi leletanyaggal, mélysége: -174 centiméter. *46/b. objektum:* a *46/a.* objektum metszi, talán 10–11. századi vagy középkori, betöltése fekete. Sekély, enyhén lekerekített oldalú, egyenes aljú gödör. A nyeséskor előkerült

két darab középkori kerámia a mellette lévő *46/a.* objektumból kerülhetett bele. *53. objektum:* A felső, a szelvény nyugati falánál végighúzódnó délről észak felé lejtő vastag paticsos réteg talán középkori lehetett (a felszínhez közelebb 1–2 középkori kerámia került elő, alatta Hallstatt-kori kerámia volt, de nem sok). Ebben a részben nagy paticsdarabok voltak. Alatta már Hallstatt-kori leletanyag volt.

XII. szelvény: a X. szelvénytől délnyugatra, mérete: 7×3 méter. Az első ásónyomból, a szelvény keleti feléből urnamezős kultúra, La Tène D kultúra, Hallstatt-kori, valamint 10–11. századi leletanyag is előkerült. A második ásónyomban ez utóbbi már nem volt megtalálható.

1984. évi feltárás³⁶

1984-ben tovább folytak az ásások Honti Szilvia vezetésével augusztus 21-től szeptember 15-ig. A késő bronzkori, kora vaskori, kelta kori, római kori objektumok és leletanyag mellett ismét kerültek elő a középkorból is leletek. A XIV. szelvényben előkerült egy nyílt tűzhely, melynek környékén és a tapasztás alatt 10–11. századi kerámiákat találtak. Valamint előkerült még egy mély cölöplyukszerű gödör, amelyben 13–14. századi leletanyag volt.

A *XIII. szelvény* északnyugati sarkából középkori köpüs nyílhegy került elő. A szelvény nyugati 5 méteréből az első két ásónyomból valószínűleg egy középkori lándzsa látott napvilágot.³⁷

A *XIV. szelvényben* nyeséskor került elő egy tűzhely északi fele, amely a *71. objektum* (5. ábra) lett. Az agyaggal tapasztott, átégett patniját kétszer sározták, a sározásban alul kerámiák is voltak. A patni felett közvetlenül és a tűzhely fölötti paticsdarabok között is 10–11. századi kerámiák kerültek elő, amik megadják a tűzhely korát is. A tűzhely alakja ovális, észak-déli irányban. Hosszabbik átmérője 90 centiméter, rövidebbik átmérője 70 centiméter. Mélysége felül 52 centiméter, alul 57 centiméter. Amikor felszedték a tűzhelyet, látszott,

³⁶ Az ásatásról rövid jelentés: Honti Szilvia: Nagyberki-Szalacska. *Régészeti Füzetek* 1. No. 38. 1985. 20.

³⁷ A leletek hollétééről jelenleg nem tudunk.

5. ábra: 71. objektum, középkori kemence
(fotó: Honti Szilvia)

hogy kettős tapasztású, a korábbi kisebb tűzhely alatt erősen átégett a föld is, tehát sokáig használhatták. A felső tapasztást kerámiákra tapasztották rá, úgy égették ki. 76. objektum amelyet a 77. objektumba ástak bele. Felső rétegei kerek formájúak, lejjebb erősen szélesedik. Kelta kori kerámiák, valamint a 75. objektum felé eső részéből középkori kerámiák kerültek elő. Alja egyenes és vízszintes, enyhén méhkas alakú gödör, mélysége -183 centiméter

1988. évi feltárás³⁸

1988-ban szeptember 6–29. között zajlottak az ásások Honti Szilvia vezetésével. A rövid időszak alatt mindössze egy szelvény (XV. szelvény) feltárására került sor, azonban az itt feltárt objektumokból középkori leletanyag nem került elő. Mindössze a 85. objektum felszínéről került elő egy darab késő középkori kerámia, amúgy az objektumból sok Hallstatt-kori és La Tène kultúra kerámia került elő. A szelvényt a mai kápolna közelében, attól délkeletre jelölték ki.

1989. évi feltárás³⁹

1989-ben augusztus 22. – október 31. között volt ásatás Honti Szilvia vezetésével. Az ásatást a 1983-84. évi szelvényektől keletre jelölték ki.

A XVI. szelvényben került elő a 101. objektum (VII. tábla/4.). Nagyjából észak-déli irányú, kissé szabálytalan, de egyenes oldalú, szürkésbarna betöltésű gödör. Az első ásónyomból közepes mennyiségű őskori kerámia mellett 1–2 darab középkori is előkerült, ez utóbbiak határozzák meg a korát. 40–60 centiméteres mélységről

középkori vaspánt került elő. Kitölti a szelvény 0–2 méter közötti részét. Keleti fala közel egyenes és függőleges, metszi a 119., 120., 121. objektumokat. Délkeleti sarkában kissé megtört és egyenetlenné vált a szélének vonala. A 101. objektum alját mindenütt sárga (2–3 centiméter), döngölt lösz fedte, ez teljesen egyenes és vízszintes. Ez a réteg biztos, hogy nem az altalaj volt, mert több objektumot fedett. Ezt a réteget egyszer megújították. A késő középkor-kora újkor határára datálható a benne talált vaseszközök (fúró, vaspánt stb.) alapján. 115. objektum (VII. tábla/3.): kerek, sötétszürke színű betöltésű gödör. Beleásták a 114-es és 116-os objektumba. Sok 14–16. századi kerámia került elő belőle, köztük tojás-héj kerámia is. Fekete, porhanyós humuszos betöltésével jól elvált a környező a 106. és 116. objektumoktól. Különösen a felső rétegeiben volt sok kerámia, többnyire Árpád-kori. A gödör enyhén hasasodik, majd alul összeszűkül, fala lekerekített, alja egyenes. 120. objektum: kerek, lekerekített aljú gödör, mintegy fele esett a szelvénybe, és benyúlt a 101. objektum alá. Ezt is késő középkorra, esetleg a kora újkorra lehet datálni. A benne talált egyik tégladarab római kori is lehet. 121. objektum: nagy löszdarabokkal és fekete-barna földdel egyenetlenül elkeveredett gödör, a 101. objektum alatt került elő, késő középkori (VII. tábla/4-5-6.).

A XVII. szelvényben is folytatódott a 101. objektum, melynek a felszínéről egy középkori ezüstpénz került elő⁴⁰ (6. ábra). A szelvényben az első ásónyomban 13–20 méter között a déli részen került elő középkori anyag. 14 méternél a szelvény közepén egy csontnyelű, bronz végű vaskés került elő (98.72.1) (7. ábra). 13–20 méter között a második ásónyomban, a déli sávban csak középkori leletanyag került elő. Nagyjából ezen a részen kerültek elő a 131., 134., 135. és 136. objektumok. 100 centiméter mélységből 17 méternél egy ezüst denár⁴¹ (8. ábra) került elő, valószínűleg a 131. objektum betöltéséből. A 131. és 134. objektumok közötti részen sárga lösz és agyagréteg volt megfigyelhető (3–10 centiméter vastag), amely egy középkori „járószint” lehetett. Alatta továbbra is középkori anyag. Ezen a járószinten egy helyen kerek foltban átégett sárga „tapasztás”, amely szabadon álló tűzhely lehetett, és kevés ideig használhatták. 136. objektum: laza, hamus betöltésű, igen meredek falú és mély, -220 centiméteren nem volt meg az alja. Sok vastárgy került elő belőle. 131. objektum: nagy középkori objektum, meredek, lejtős falát vastag agyagréteg, tapasztás (?) borítja, viszonylag vastag sávban. Nagy, lekerekített sarkú, téglalap alakú, illetve szinte ovális gödör. Szájánál kevésbé meredek falú, majd kb. -60 centiméter mélységtől fala jóval meredekebben zuhan le. Úgy tűnik, hogy két szintjét használták, bár a felsőbb vastag agyagréteg inkább betöltési réteg lehetett. Az agyagréteg felett egy szürke réteg volt, ami fölött pedig egy tűzhelyszerű folt, alakja az oválishoz közelítő.

40 V. Albrecht (1411-1439), Ausztria, 1427-39 között Bécsben vert egy lapú pfennig, CNA I. F a 6 (Koch 1994.). Ltsz.: 98.70.1., átmérő: 14,08-14,71 mm, súly: 0,40 g.

41 II. Ludovico di Teck pátriárka (1412-1437), Aquileia-i érsekség, 1412-37 között vert soldo, CNI VI. III. 28., 38. oldal. Ltsz.: 98.76.2., átmérő: 15,70-16,94 mm, súly: 0,44 g. A város ekkor már Velence fennhatósága alatt volt. A két érmét V. Székely György határozta meg.

38 Az ásatásról rövid jelentés: Honti Szilvia: Nagyberki-Szalacska. *Régészeti Füzetek* 1. No. 42. 1991. 20.

39 Az ásatásról rövid jelentés: Honti Szilvia: Nagyberki-Szalacska. *Régészeti Füzetek* 1. No. 43. 1991. 11.

6. ábra: Ezüst bécsi pfennig (fotó: Balla Krisztián)

7. ábra: Középkori vas kés, csont nyélborítással és bronz díszítéssel (fotó: Balla Krisztián)

8. ábra: Ezüst aquileiai soldo (fotó: Balla Krisztián)

Funkciója bizonytalan, vékony paticcsá átégett vörös réteg, alatta hamu volt. Ez a szürke réteg a gödör ferde oldalán is folytatódott, itt összefüggő vörösre égett folt volt, a felszínén vékony fahamu réteg volt. A 131–134. objektumok közötti részen a szelvény közepén két korábbi középkori objektum is volt. **135. objektum:** Egy délkelet-északnyugati irányú ovális, meredek falú gödör. **134. objektum:** egy nagy késő középkori gödör, alig nyúlt be a szelvénybe, nem lehetett teljesen kiásni. **136. a-b-c objektumok:** a szelvény délkeleti sarkában több, egymásba ázott középkori objektum. A legfiatalabb az „a” jelű, amit a két méhkas alakúba (b-c) ástak bele.

XVI. szelvényből előkerült leletek: **101. objektum:** vas kés (98.69.1.), vas eszközök (98.69.2-3-4.), vas fűrés (98.69.5.).

A XVII. szelvényből az alábbi leletek láttak napvilágot: **131. objektum:** vas kapocs (98.75.7.), vas sarkantyú (98.75.1.), vas tárgy (98.75.3.), vas kés (98.75.6.), vas szeg (98.75.2., 98.75.4., 98.75.5.); **131-134. objektumok felett:** vas szeg (98.76.1.), vonókés (98.76.3.); **134. objektum:** vas sarló (98.77.1.), vas tárgy (98.77.2), vas szeg (98.77.4.), vas tárgy (98.77.5.), vas kés (98.77.6.); **136/a. objektum:** vas tárgy (98.78.1.), vas sarkantyú (98.78.2.), vas patkó (98.78.3.); humuszból: vas kapocs (98.71.1.), vas kés bronz véggel (98.72.1.), vas tárgy (98.73.1.), bronz lemez (98.74.1., szórvány), vas tárgy (98.77.7.)

Ugyanebből a szelvényből három darab leltározatlan üvegtörredék (oldaltörredékek, aljtörredék), valamint szintén egy leltározatlan üvegtörredék (ívelt aljtörredék, serleg?) az ásatástól délkeletre.

Katalógus-Tárgyleírás⁴²

Kaposváron a Rippl-Rónai Múzeumban lévő leletek:

73.162.1-10.: kerámialeletek Nagyberki-Szalacs-káról, melyet Kiss Ferencné földjén találtak szőlőforgatóskor, 1972. március 24-én vették át, és Draveczy Balázs gyűjtése⁴³. Ezek közül, ami a leltárkönyvben középkoriként szerepel: 73.162.1. és 73.162.10.⁴⁴

74.219.1-84.: vegyes leletek vegyes korszakokból Szalacska-Várhegy megjelöléssel. Berzy Péter ajándéka, 1973. április 17-i dátummal.

8846.: **Béklyó:** Vasból készült, egy nagyjából U-alakú rész van összekötve öt darab szabálytalan és nem egységes méretű láncszemekkel, amelyhez a másik végén szintén egy U-alakú, de az előzőnél nagyobb rész csatlakozik. Utóbbi rész töredékes, feltehetően korábban egy zárszerkezet is tartozhatott hozzá. A kisebb U-alakú részről egy, míg a láncszemekről szintén egy kerek láncszem lóg le. Valószínűleg a tárgyhoz tartozhatott még egy láncszem, valamint kettő bizonytalan rendeltetésű vaspánt. Késő középkor/kora újkor

51.6.4.: **Vas csákány vagy kalapács:** A leltárkönyvbe rómaiként van bejegyezve, de a középkori leletek között található. Ajándékba kapta a múzeum 1950-ben, de 1931-ben találták.⁴⁵ (IV. tábla/2.)

73.162.10.: **Edény peremtörredéke:** Sárgásbarna színű, homokkal soványított, jól égetett, kihajló, legömbölyített peremmel. H: 9,1 cm, sz: 3,2 cm, v: 0,7–1,1 cm. 10–11. század (II. tábla/1.)

74.219.56.: **Fazék peremtörredéke:** Világosbarna, néhol szürke színű, homokkal soványított, rosszul égetett, kihajló, ferdén levágott peremmel. A perem alatt, az edény vállán körbefut egy körömmel benyomkodott minta. H: 14 cm, sz: 5,8 cm, v: 0,4–0,6 cm. 11–12. század (II. tábla/2.)

74.219.58.: **Fazék peremtörredéke:** Erősen kormos, és másodlagosan megégett, homokkal soványított, jól égetett, enyhén kihajló, ferdén levágott peremmel. H: 6,3 cm, sz: 5,5 cm, v: 0,4–0,6 cm. 11–12. század (II. tábla/3.)

74.219.60.: **Korsó nyaktörredéke:** Sárgásbarna színű, homokkal soványított, jól égetett, függőleges nyakú, a szája tölcészerűen kiszélesedik. A pereme enyhén befelé hajlik, legömbölyített. A perem alatt, a nyakon, a külső oldalon egy éles borda fut körbe. M: 8 cm, szá: 4,5 cm, v: 0,4–0,7 cm. 13–14. század (II. tábla/4.)

74.219.61.: **Fazék peremtörredéke:** Sárgásbarna, néhol szürke színű, homokkal soványított, jól égetett, erősen kihajló, enyhén megvastagodó, és legömbölyített peremmel. H: 6,8 cm, sz: 4,2, v: 0,6–0,9 cm. 11–12. század (I. tábla/1.)

74.219.62.: **Fazék peremtörredéke:** Sárgásbarna színű, a külső felén kormos, homokkal soványított, rosszul égetett, erősen kihajló szögletes peremmel. H: 3,8 cm, sz: 3 cm, v: 0,3–0,6 cm 14–15. század

74.219.63.: **Fazék peremtörredéke:** Szürke színű, enyhén kihajló, vízszintesen levágott peremmel. H: 3,6 cm, sz: 2,7 cm, v: 0,6 cm. 13-14. század (I. tábla/2.)

74.219.64.: **Fazék oldaltörredéke:** Szürke színű, homokkal soványított, jól égetett, vízszintesen körbefutó négyzet alakú bepecsételésekkel. H: 2,3 cm, sz: 2,1 cm, v: 0,6 cm. 12–13. század

74.219.65.: **Edény oldaltörredéke:** Kívül világoszöld, belül sötétzöld mázas, homokkal soványított, jól égetett edény oldaltörredéke. H: 2,6 cm, sz: 3,5 cm, v: 0,4 cm. 16–17. század (I. tábla/11.)

74.219.72.: **Fazék peremtörredéke:** Sárgásbarna színű, homokkal soványított, jól égetett, erősen kihajló, legömbölyített peremű, fedőhornyos fazék töredéke. H: 3,2 cm, sz: 1,8 cm, v: 0,4–0,6 cm. 12-13. század (I. tábla/7.)

74.219.73.: **Fazék oldaltörredéke:** Sárgásbarna színű, homokkal soványított, jól égetett, az oldalán vízszintesen körbefutó hullámvonal köteggel, alatta pedig

42 Az objektumokból előkerült viszonylag nagyobb mennyiségű kerámiaanyag bemutatása egy későbbi tanulmányban fog megtörténni. Itt csak egy táblán közlünk néhány jellegzetesebb darabot (III. tábla).

43 RRM Régészeti Adattár IV/47/51. Kiss Ferencné területén szőlő aláforgatás közben bronzkori és vaskori jellegű edénytörredékek kerültek elő.

44 Valójában csak a 73.162.10. leltári számú középkori lelet.

45 Müller Róbert nem említi a könyvében, de ugyanebben az évben – 1931-ben – kerültek elő azok a római kori vasszerszámok, amiket leközl. Müller 1982. 100-103. Rupnik László (ELTE BTK Régészettudományi Intézet) véleménye alapján kőfaragó szerszám lehetett, és valószínű, hogy a római korból származik. Szintén Müller említi egy sarlót, ami valószínűleg népvándorlás kori esetleg középkori Müller 1982. Kat. 627.

vonalköteg díszítéssel. A díszítés közvetlenül a perem alatt fut végig, a kihajló peremből kevés maradt meg. H: 2,9 cm, sz: 4,5 cm, v: 0,4–0,6 cm. 10–11. század (I. tábla/9.)

74.219.74.: *Fazék peremtöredéke*: Sárga színű, a külső felén kormos, homokkal soványított, jól égetett, erősen kihajló, legömbölyített peremű, a perem alatt egy gallér fut körbe. H: 6,2 cm, sz: 2,4 cm, v: 0,3 cm. 14–15. század (I. tábla/3.)

74.219.75.: *Edény peremtöredéke*: Világosszürke színű, homokkal soványított, jól égetett, kihajló peremmel, amely enyhén megvastagodik, és enyhén legömbölyített, kis fazék vagy bögre töredéke. H: 4,1 cm, sz: 2,7 cm, v: 0,4–0,6 cm. 12–13. század (I. tábla/4.)

74.219.76.: *Edény peremtöredéke*: Szürke színű, homokkal soványított, jól égetett, kihajló vízszintes peremtöredék, melynek egy része behúzott. A perem külső oldalán ujjbenyomkodásos minta, valamint alatta vízszintesen körbefutó vonalköteg. H: 4,8 cm, sz: 2,2 cm, v: 0,6 cm. 14–15. század (I. tábla/6.)

74.219.77.: *Fazék peremtöredéke*: Sárgásbarna, néhol szürke színű, homokkal soványított, jól égetett, gyorskorongolt, alig kihajló, de megvastagodó, a végén legömbölyített peremmel. H: 4,3 cm, sz: 3,3 cm, v: 0,6 cm. 12–13. század (I. tábla/5.)

74.219.78.: *Edény fültöredéke*: Halványvörös színű, homokkal soványított, jól égetett, ovális keresztmetszetű fültöredék, kancsó vagy korsó töredéke. H: 6,4 cm, sz: 2,1 cm, v: 1 cm. 14–15. század (I. tábla/8.)

74.219.79.: *Fazék aljtöredéke*: Szürke színű, homokkal soványított, jól égetett, fazék aljtöredéke, az alsó felén fenékbélyeggel (kör, benne kereszt). H: 6,2 cm, sz: 3,7 cm, v: 0,5 cm. 12–13. század (I. tábla/10.)

74.219.80.: *Oldaltöredék*. Sárga színű, homokkal soványított, jól égetett, oldaltöredék, egyenesen levágott peremmel, kályhaszem vagy kályhacsempe töredéke, a külső felén részben világoszöld máz. H: 4,7 cm, sz: 1,8 cm, v: 0,5 cm. 15–16. század (I. tábla/12.)

96.203.4.: *Vas patkó*: Vas patkó egyik szárának megolvadt töredéke. H: 11 cm, sz: 1,3 cm, v: 0,5 cm. 15–16. század

96.203.5.: *Vas ár*: Téglalap keresztmetszetű vas ár töredéke, az egyik vége laposabb, a másik kihegyesedő. H: 13,5 cm, sz: 0,6 cm. 15–16. század

96.209.15.: *Bronz gyűrű*: Vékony, bronzból készült, körbefutó vájattal díszített gyűrű. Átmérő: 2,3 cm, v: 0,2 cm. 14–15. század.

96.209.17.: *Buzogány*.⁴⁶ Vas magvú, bronzalutattott, hengeres hüvelyű, köpűs, 6 karéjból (tollából) 2 hiányzik, a köpű rész rövid, töredékes. A karéjok között vércsatorna húzódik. A háromszög alakú karéjokon négyszögben elhelyezkedő áttört díszítés. H: 14

cm, sz: 11,6 cm, köpű átmérő: 1,7 cm. 16–17. század (V. tábla/1.)

96.210.1.: *Bronz üllő*: Kerek, hasáb alakú, derékban elvékonyodó bronz üllő. Alsó és felső felén egyaránt verésnyomokkal (kisebb bemélyedések), az egyik oldalon furattal, amibe egy kisebb üllőt helyezhettek bele. Az üllő oldala a sok ütéstől repedezett. M: 7,3 cm, átmérő: 7,5–8 cm. Késő középkor/kora újkor⁴⁷

98.69.1.: *Kés*: Vasból készült, széles nyéltüskével, ami töredékes, de kettő lyuk van rajta, amiben egy-egy szegecs volt. A penge egyélű, a hegye letörött. Másodlagosan derékszögben meghajlítva. H: 13,8 cm, sz: 1,1–1,5 cm. Középkor

98.69.5.: *Fűrő*: Vasból készült, kör keresztmetszetű, a fűrő hegye felé elvékonyodó, csavart; a másik vége (nyele) téglalap keresztmetszetű. H: 11,1 cm, átmérő: 0,4–0,7 cm Középkor

98.72.1.: *Kés*: Vasból készült, keskeny, hosszú egyélű kés. A nyelén csontborítással, amelyet három bronz szegeccsel fogattak fel. A borítás az egyik oldalon hiányzik. A nyél és az él találkozásánál bronzpánt található, amin rovátkolt díszítés van. A nyél végén mindkét oldalon bekarcolt díszítésű bronzlemez helyezkedik el, míg a nyél végét vékony bronzlemez fedi, amelyből liliumszerű, több részből összeállított dísz indul ki. H: 17,8 cm, sz: 0,9 cm Középkor (IV. tábla/4.)

98.75.1.: *Sarkantyú*: Vasból készült, forgóval ellátott, de hiányzik a csillag. A szárai széles ívben hajlanak kifelé, de csak az egyik van meg töredékes állapotban. H: 11,1 cm, sz: 8 cm 13–15. század (V. tábla/3.)

98.75.3.: *Vas tárgy*: Hosszú, két szárból álló, a vége felé elvékonyodó, a másik végén ovális, hurkos végű. Ajtó-, vagy ablakpánt. H: 12 cm, hurok átmérő: 2,9–3,4 cm. Középkor

98.75.6.: *Kés*: Vasból készült, széles nyéltüskével, egyenes, egyélű. A nyéltüske töredékes, benne kettő vas szegecs található. H: 13,9 cm, sz: 1–1,6 cm. Középkor

98.76.3.: *Vonókés*: Vasból készült, nyéltüskés, félkör alakban meghajlított pengéjű vonókés. H: 8,6 cm, sz: 3,5 cm. Középkor (IV. tábla/3.)

98.77.1.: *Sarló*: Vasból készült, keskeny, kiszélesedő, nyéltüskés, félkörívben hajló sarló töredéke. H: 13,3 cm, sz: 1,4 cm. Középkor (IV. tábla/1.)

98.77.2.: *Vas tárgy*: Vasból készült, téglalap alakú, a felső felén mindkét oldalon egy-egy nyúlvány, töredékes. H: 2,6 cm, sz: 4,2 cm. Középkor

98.77.6.: *Kés*: Vasból készült, középső, keskeny nyéltüskés, egyélű. Széles pengéjű, a nyéltüske, és a kés hegye is letörött. Másodlagosan derékszögben meghajlítva. H: 10,1 cm, sz: 1,6 cm. Középkor

98.78.1.: *Vas tárgy*. L alakú, a két szár találkozásánál egy kerek lyuk található. Ajtó-, vagy ablakpánt. H: 5,7 cm, sz: 4,5 cm, kör átmérő: 0,7 cm. Középkor

98.78.2.: *Sarkantyú*: Vasból készült, forgó, 6 ágú csillaggal ellátva. A sarkantyúnak csak az egyik szára maradt meg töredékesen. H: 8,8 cm, sz: 4,6 cm, csillag átmérője: kb. 4,5 cm 13–15. század (V. tábla/4.)

46 Jellegzetes magyar fegyverfajta, amelynek ez a típusa a 15-16. században terjedt el. A tollak száma 6-14 között változott. A hazai példányokra jellemző, hogy a tollak háromszög alakúak és egyenes élűek, és hengeres vas hüvelyükkel vannak a nyélhez rögzítve. Kalmár 1971. 22-24. 12-13. kép. A tollak áttöréssel való díszítése később lesz divat a 17. században. Kalmár 1971. 26. Egy hasonló darab került elő a fonyódi vár ásatása során, melyet Fitz Jenő vezetett 1958-ban. A fonyódi darabot a 16. századra lehet keltezni. RRM Régészeti Gyűjtemény, leltározatlan darab.

47 A kora bizonytalan, mivel nem objektumból került elő, hanem ajándékként került be a múzeumba 1982-ben.

98.78.3.: *Patkó*: Vasból készült, kisméretű patkó félbetört darabja. A szár végén alul egy „sarkantyú” szerű rész. A sarkantyú tetején egy négyzetes fejű szeg maradt benne a sarkantyúban. H: 11,1 cm, sz: 1,5–2,8 cm. 13–15. század (V. tábla/2.)

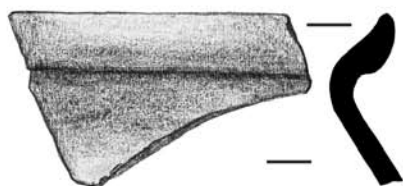
Összegzés

Nagyberki-Szalacska a történeti és régészeti irodalomban jól ismert, azonban középkori történetéről eddig nem sokat tudtunk. Korábban csak néhány szórvány lelet került be a múzeumba. Az 1980-as években megindult tervszerű régészeti kutatásoknak is köszönhetően azonban nagyobb számban kerültek elő régészeti objektumok és leletek. Az eddig összegyűjtött adatok és feldolgozott leletek alapján elmondható, hogy Szalacska feltehető-

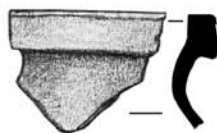
en már a honfoglalás ideje után benépesülhetett, majd egészen a török kor végéig lakott település volt. Bár írott forrásokkal csak a 16. századtól kezdve rendelkezünk, valószínű, hogy a falu a 10. századtól folyamatosan működött. Templomáról nincs biztos adatunk, de feltételezhető, hogy a szalacscai várhegy déli oldalán feküdt, ahol középkori sírok is előkerültek. Szintén nincs adatunk arra, hogy az őskori földvárat a középkorban (újkorban) is erődítésként használták volna, bár utóbbira több dolog is utalhat: viszonylag nagyobb számú, katonasághoz köthető leletek (buzogányok, sarkantyúk, nyílcsúcsok), valamint a Berki-gát vára nevezetű erődítés, amelyet eddig nem sikerült lokalizálni, de lehetségesnek tartjuk, hogy a szalacscai szőlőhegyen keresendő. Jelenleg számos bizonytalan pont található még, ezért további kutatások szükségesek még ezek felderítésére.

Irodalom

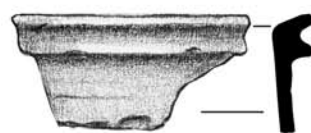
- CNI VI: Corpus Nummorum Italicorum. Volume VI., Roma, 1922.
- CSÁNKI D. 1914: (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Somogy megye. Budapest, é.n.
- FRECH J. 2006: Nagyberki életrajzi lexikon, 1725-2005. Kaposvár, 2006.
- K. NÉMETH A. 2011: A középkori Tolna megyei templomai. Pécs, Publikon Kiadó, 2011.
- KALMÁR J. 1971: Régi magyar fegyverek. Budapest, Natura Kiadó, 1971.
- KÁLDY-NAGY Gy. 1960: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai (MNyTK 103.). Budapest, 1960.
- KÖCH, B. 1994: Corpus Nummorum Austriacorum. Band I. Mittelalter. Wien, 1994.
- KÓCZTUR É. 1964: Somogy megye régészeti leletkatasztere. Régészeti Füzetek. Ser. II., 13., Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1964.
- MAGYAR K. és NOVÁKI Gy. 2005: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig. Kaposvár, 2005.
- MÜLLER R. 1982: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig. Zalai Gyűjtemény 19., Zalaegerszeg, 1982.
- NÉMETH P. 1964: Emlékezés Darnay Kálmánra (1864-1945). Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 2. (1964) 5-19.
- PAPP S. 2002: Egy dél-dunántúli török palánk: Berkigát. In: A hódoltság régészeti kutatása. Opuscula Hungarica III. Szerk.: Gerelyes Ibo-lyá – Kovács Gyöngyi, Budapest, 2002. 129-136.
- SMFN: Somogy megye földrajzi nevei. Szerk.: Papp László – Végh József, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- SÖRÖS P. és REZNER T. 1905: A Pannonhalmi Főapátság története III. Budapest, 1905.
- SZAKÁLY F. 1998: Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt (1314–1525). Szekszárd, 1998.
- TIMÁR Gy. 1976: XVI. századi rovásadó összeírások a mai Baranya területéről. Baranyai Helytörténetírás 1974-75 (1976) 21-94.

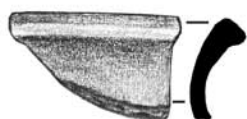
1

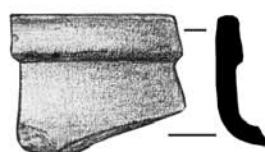
2

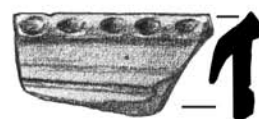
3

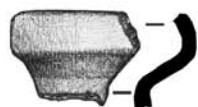
4

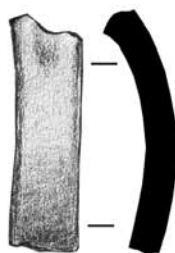
5

6

7

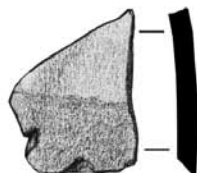
8

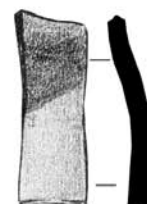
9

10

11

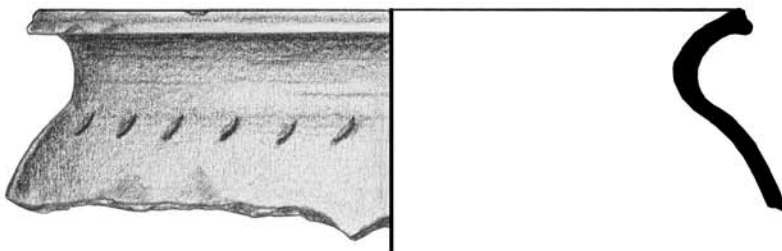

12

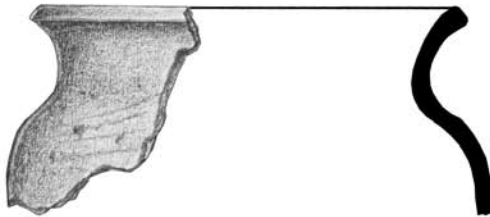
I. tábla: Középkori kerámiák (10-17. század) (rajz: Nyári Zsolt)

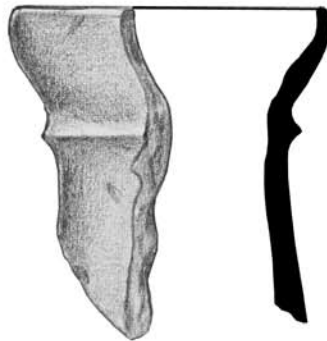
1

2

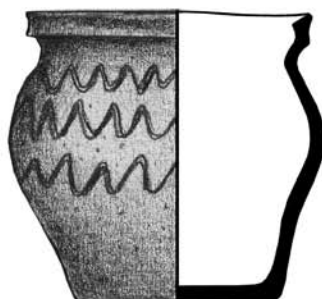

3

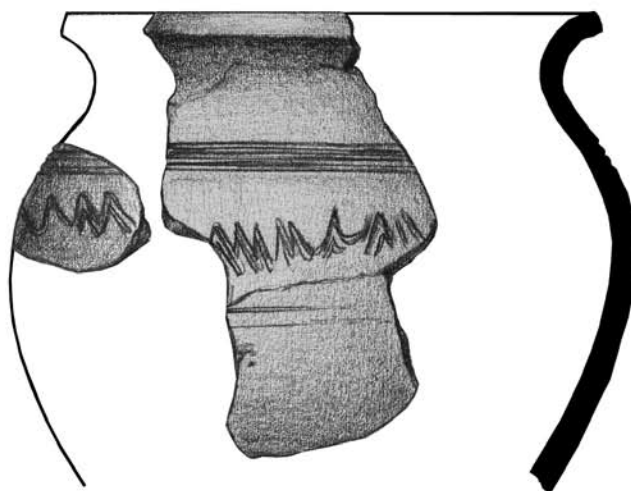

4

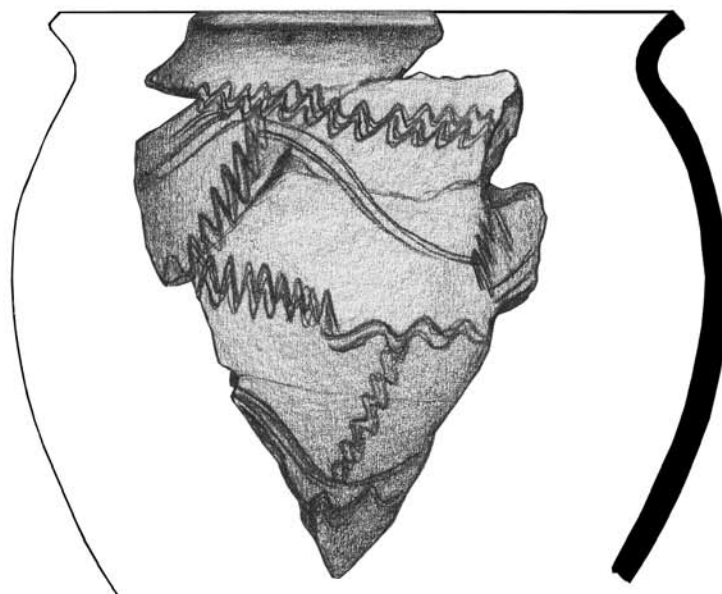
II. tábla: Középkori kerámiák (10-14. század) (rajz: Nyári Zsolt)

1

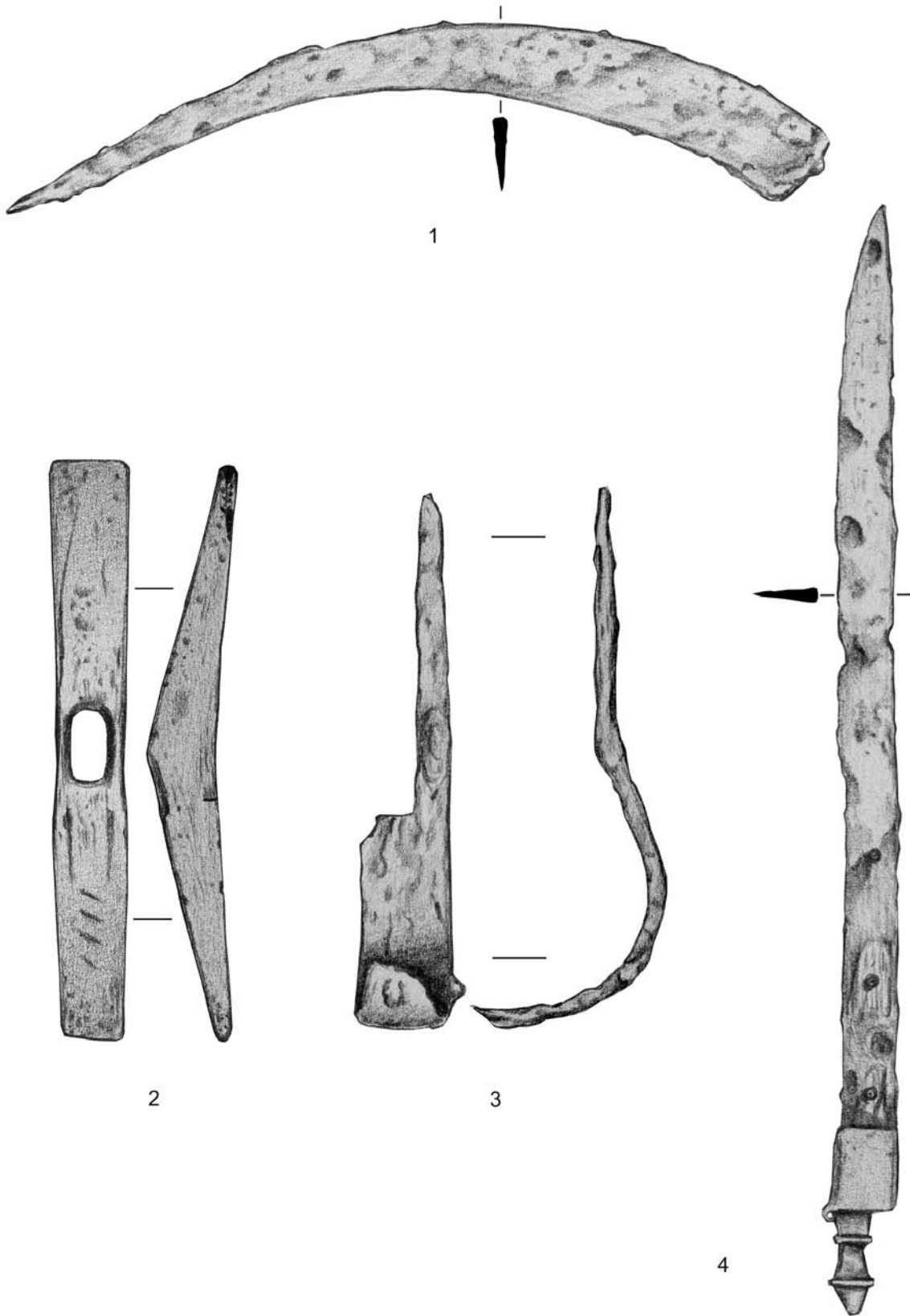

2

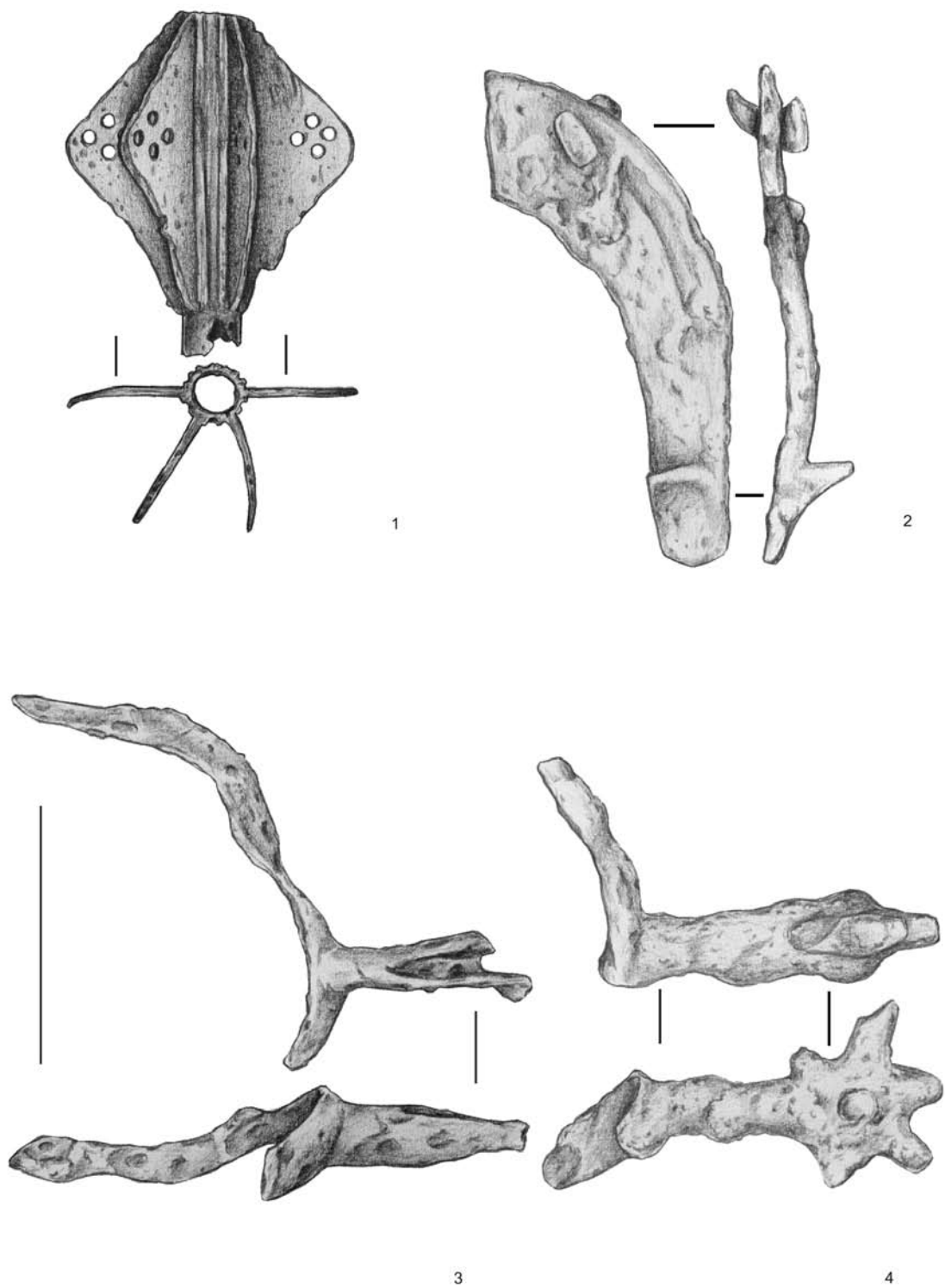

3

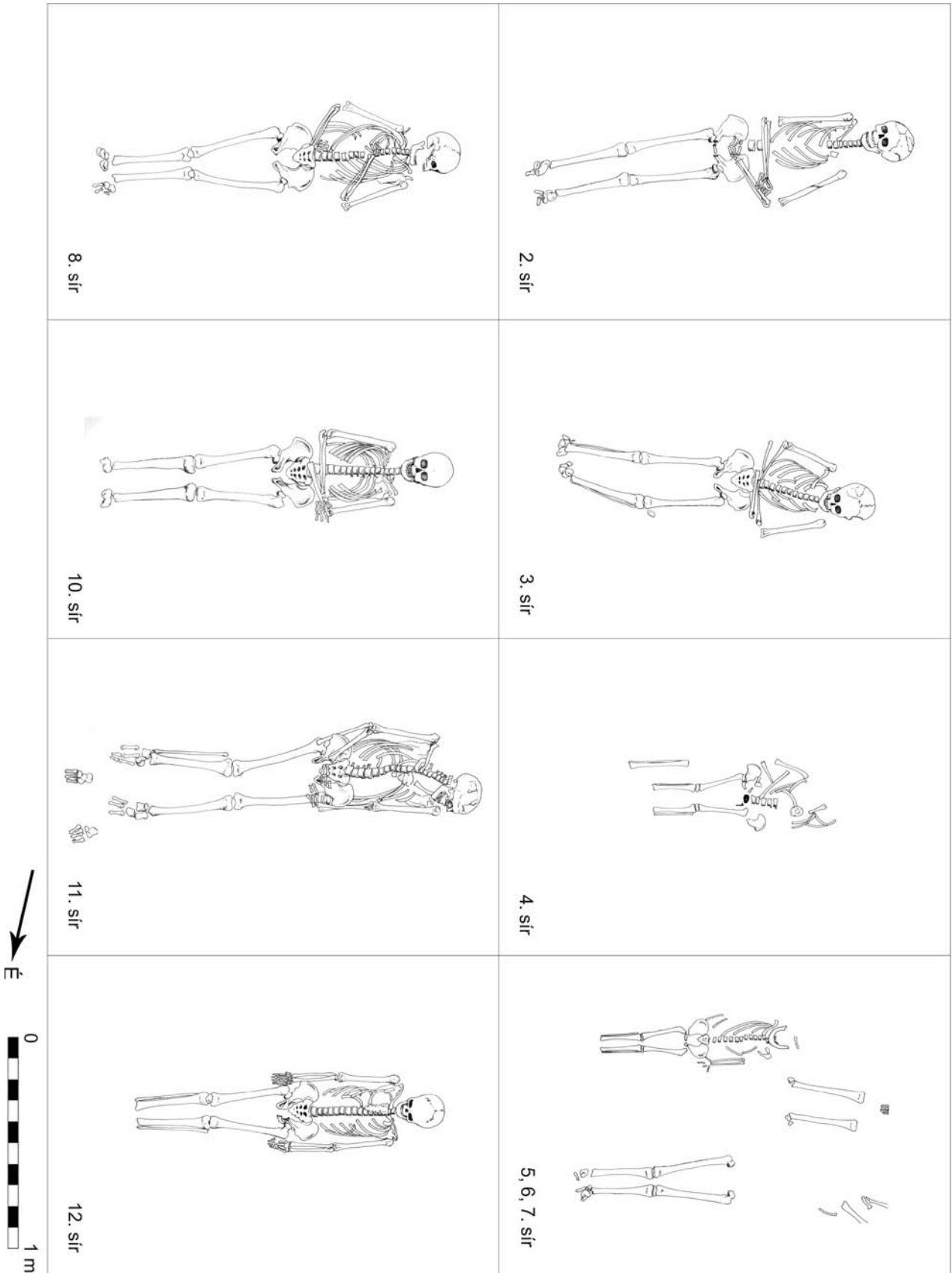
III. tábla: Kora Árpád-kori kerámiák (rajz: Nyári Zsolt)

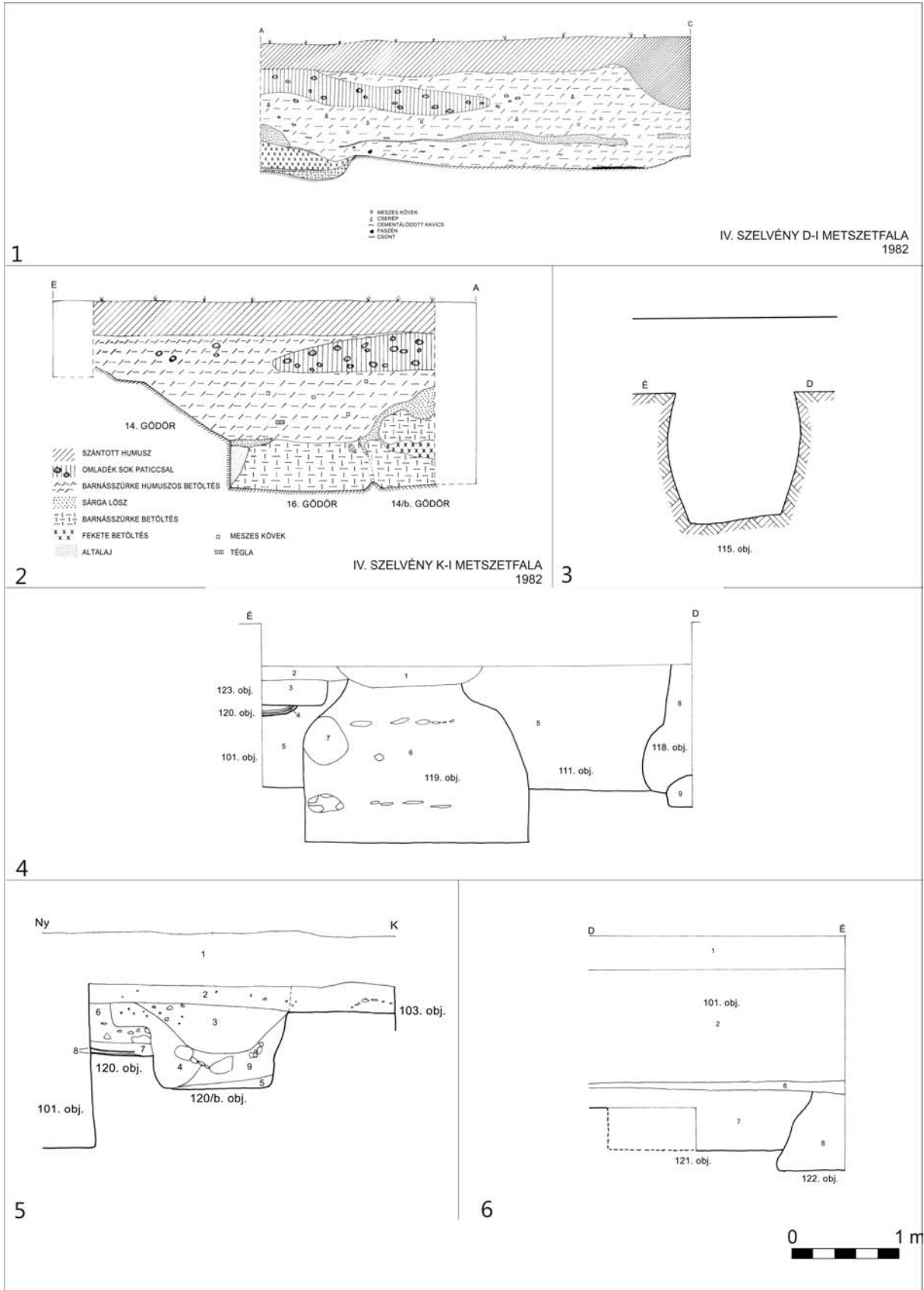
IV. tábla: Középkori vastárgyak (rajz: Nyári Zsolt)

V. tábla: Középkori vastárgyak (rajz: Nyári Zsolt)

VI. tábla: Középkori sírok

VII. tábla: Objektumrajzok, metszetrajzok

Mittelalterliche Funde aus Nagyberki-Szalacska I.

MÁTÉ VARGA

Nagyberki-Szalacska ist durch die archäologische und historische Literatur gut bekannt, über seine mittelalterliche Geschichte wissen wir aber nicht viel. Früher hat das Museum nur wenige Streufunde erhalten. Dank der in den 1980-er Jahren begonnenen systematischen Ausgrabungen ist aber eine grössere Zahl von archäologischen Objekten und Funden aufgetaucht. Anhand der bis heute zusammengesammelten Daten und verarbeiteten Funden kann man feststellen, dass Szalacska wahrscheinlich schon seit der ungarischen Landnahme bevölkert war und blieb dann bis Ende der Zeit der türkischen Annexion als bewohnte Siedlung erhalten. Obwohl schriftliche Quellen nur ab dem 16. Jahrhundert vorliegen, es ist zu vermuten, dass das Dorf seit dem 10. Jahrhundert existierte. Über seine

Kirche kennen wir keine sicheren Angaben, aber wahrscheinlich war sie auf der Südseite des Burgberges gelegen, wo auch mittelalterliche Gräber angefundener wurden. Auch dazu liegen uns keine Angaben vor, ob die vorzeitliche Wallanlage auch im Mittelalter (oder sogar in der Neuzeit) als Befestigung genutzt gewesen wäre, obwohl mehrere Zeichen darauf hinweisen: zahlreiche Funde, die zum Militär gebunden sein können (Keulen, Sporen, Pfeilspitzen) bzw. die sogenannte „Burg von Berki-Damm“ – die bislang noch nicht lokalisiert werden konnte aber vermutlich in der Nähe von Szalacska gelegen war. Zur Zeit gibt es noch zahlreiche unsichere Punkte, zu deren Aufklärung noch weitere Forschungen erforderlich sind.

Adatok a németlukafai üveghuta történetéhez

HORVÁTH J. GYULA és EPERJESSY ERNŐ*

*H-1149 Budapest, Dongó u. 14.
E-mail: eperjessy.erno@gmail.hu

HORVÁTH, J. GY. & EPERJESSY, E.: *Supplementary data for the history of the glasshouse of Németlukafa.*

Abstract: In the 18th and 19th century several glasshouses operated in the forests of Zselic region. One of the most significant ones was in operation between 1799 and 1888 in Németlukafa. The equipment of the faience manufacture, which was working side by side with the glasshouse, was bought by the Zsolnay family of Pécs in the 1850's and became the first machine line of their factory. The manuscript of the monograph written on the topic by Gyula J. Horváth has disappeared around the time of his death (2003). The present study attempts to save the valuable notes as were left in his heritage and completes it with knowledge of the author.

Keywords: Zselic, Németlukafa, potash, glasshouse, pottery.

A társszerzőség indoklása

E tanulmány menteni akarja, ami egy sajnálatos helyzetben menthető. Ezen írásnak célja, hogy *Horváth J. Gyula* (1918–2003) németlukafai üveghutáról¹ írt monográfiájának elveszett kézírata helyett, a fennmaradt részstanulmány, szócédulák és feljegyzések mozaikjait összerakja és újabb adatokkal kiegészítve – ha töredékeiben is – az utókornak átörökítse.

Horváth J. Gyula 1945 és 1994 között Almamellék, majd az 1980-as években Mozsgó és Ibafarék esperes plébánosa is. Az 1950 és 2000 közötti időben egyike a Zselic tájegység elmélyült tudós kutatóinak. 1971 és 1983 között aktív résztvevője a (6) Zselici Konferencia sorozatnak. A régióval kapcsolatban a Zselici Dolgozók I–V. kötetében több tanulmánya is megjelent. Önálló kötete: *Az ibafai papnak fapipája van* (1999). Életművének az Almamellék határában lévő, németlukafai üveghutával kapcsolatos öt évtizedes kutatását, illetve befejezett monográfiáját tartotta. Információink szerint a többszáz oldalas kéziratot 2002-ben fejezte be, majd lektorálás céljából környezete előtt ismeretlen személyre bízta.² Kiadásra 2003 januárjában történt elhunytja miatt már nem kerülhetett sor. A hagyatékából eltűnt kéziratnak másolata nem maradt, az eredeti hollétét kö-

zel tíz esztendő óta sem sikerült felderíteni.³ Örököse a hátramaradt szócédulák, feljegyzések, részstanulmányok egy részét a jelen társszerzőnek adta át felhasználásra.⁴ Ezek összeszerkesztése után, újabb kutatók és a társszerző (*Eperjessy Ernő*) adataival kiegészítve adjuk közre a tanulmányt abban a reményben, hogy a jövőben Horváth J. Gyula teljes monográfiája egyszer mégis előkerül és a köz javára napvilágot lát.

Hamuzsírfozók és üveghuták a Zselicben

A XVIII. század végén és a XIX. században a Zselicben jó egynéhány üveghuta működéséről van tudomásunk. Ezek a huták a manufaktúráknak abba a csoportjába tartoznak, amelyeket a kutatók „erdei üveghutának”, termékeit „erdei üvegnek” neveznek. Ezek jellegzetessége, hogy működésük célja nem annyira a kapitalista értelemben vett profitszerzés, hanem a más célra akkor még nem hasznosítható erdők intenzívebb kihasználása volt. A fa, amelyet a török kor utáni őserdők óriási tömegben kínáltak, a földek és erdők birtokosainak nem nagy jövedelmet biztosított. Az erdők fájának értékesítését – még ha esetleg mutatkozott volna is iránta kereslet – a kiépített utak hiánya lehetetlenné tette, a közlekedés és szállítás igen nehézkes és drága. A gyér lakosságú vidék erdői, őserdei állapotok szerint lerogytak és elkorhadtak.⁵

1 A tanulmányban az üveghutával kapcsolatban előforduló szinonimák, rokon szakkifejezések. Magyar: *huta, üveggár, öveggár, üvegbánya, övegbánya, üvegcsűr, bánya, üvegfúvó, üvegolvastó, üvegkohó*. Német: *Glasshütte, Glasswerk, Glasblöserei, Glaswerkskatt, Glaserszeugung*. Latin: *vitraria* – üveghuta, *vitrarius* – üveghutai munkás.

2 Informátor: *Szervei Istvánné Miholcsai Mária*, Almamellék, 2003. Idős korában több évig *Horváth J. Gyula* gondozója és hagyatéka egy részének örököse.

3 A németlukafai üveghutáról készülő monográfiát Baranya megye több neves kutatója, levéltár és múzeum is figyelemmel kísérte, megjelenését várta. *Lang Adám*: Üveghuták a Kelet-Mecsekben című könyvében írja (Pécs, 2008.77.): „A németlukafai és más zselici üveghuták történetét évtizedeken át kutatta Horváth J. Gyula, Almamellék tudós plébánosa. Kézírata elhunytát követően hagyatékából eltűnt, ami súlyos veszteség a hazai üvegtörténeti kutatás szempontjából... Horváth J. Gyula kéziratát sajnos már én sem tudtam felhasználni munkám során.”

4 *Szervei Istvánné* 2004-ben *Horváth J. Gyula* hátramaradt feljegyzéseinek egy részét (szócédulák, jegyzetek, adatok, stb.) rendezetlenül további megőrzésre és felhasználásra *Eperjessy Ernő*nek adta át. Ezek között a lukafai üveghutával kapcsolatos: az eltűnt monográfia 43. oldalától 62-ig terjedő géppel írott része indigós másolatban, valamint *Horváth J. Gyula* 1990-es években Bárdudvarnokon tartott üvegszimpozionra készített előadásának 12 féoldalas, kézzel írott vázlat. A másjellegű (Canonica Visitatiokból, egyházi szemelvényekből, stb. kiírt) feljegyzései *Timár György* egykori paptársához, egyházkutatóhoz kerültek 2006-ban, aki akkor Kővágószőlős plébánosa volt (Pécsi Egyházmegye).

5 *H. J. Gy.* Kéziratrészeleg: 43.p. - *Raichl Sándor* adata szerint, (aki 1920-1938 között Szentmárton-pusztá és Németlukafa uradalmi intézője): *A XVIII. sz. végén a zselici erdőkből egyértelműen a hamuzsírfozós és az üveggártás hozott hasznot. Akkor Kaposváron 4 koronáért lehetett eladni egy szekér fát, és 5 koronába került a szállítás.* (Gyűjtő: Eperjessy, 1969).

Amikor telepések vagy telepesrajok érkeztek, akkor erdőt irtottak, tuskóztak, hogy alkalmas terepet biztosítsanak a földművelésnek. Példának említhetjük: az ibafai telepések 1745-ben érkeztek Horvátországból. A falu és a szántóföldek helyét erdőirtással tették lakhatóvá és művelhetővé. *Kollárovits Sebestyén* mozsgói plébános írja, hogy 1793-ban Ibfán még látott hatalmas tuskókat, amelyek az erdőirtásból maradtak.⁶ Elképzelhető a hatalmas munka, ha még 50 év múlva sem sikerült egészen megtisztítani a terepet. A fának értékesebb részét nyilván építéshez és tűzfának használták fel, a kevésbé értékeset pedig elégették.

Ezidőben az erdőirtás kissé nagyobb hasznot adó formája a fahamu égetés, a hamuzsír főzés és a faszén égetés volt. Ugyanis a hamuégetők a kivágott fának nemcsak az értékesebb részeit – hasáb, dorong, ágfa, tuskó - használták fel, hanem hamunyerés és hamuzsír főzés céljára a gallyakat (rőzsét) és a száraz lombot is elégették. A Pécsi Püspöki Levéltárban található egy 1766-ból való egyházmegyei lélekszám-összeírás, amelyhez küldött jelentésében a mozsgói plébános a plébániához tartozó falvak adatai után külön felsorolja a falun kívül élő (vizes-) molnárokat és hamuzsír főzőket. Ebbe a sorba veszi a hamuégetőket is. A „*His accedunt Molitores et Accungistore per diversa loca dispersi*” részben olvasható: – *Szentlászlón túl fekvő Bikinben lakik a Festetics uradalom hamuégetője.* – Azután: „*Post Boldogasszonyfa in Monte cingarórum* – (Boldogasszonyfán túl, a Cigányhegyen) – *hamuzsír főzők laknak.*” Még egy adat számunkra: „*In Pusztá Lukafa, post Hertelend: accungister Joannes Pruk cum Margaritha.* – *Hertelend után Lukafapusztán lakik Pruk János, (feleségével) Margittal, akik hamuzsír főzők*”⁷

Orbán György somogyhársági plébános, aki 1857-ben írta a plébánia történetét, feltünteti a plébánia lakott helyeit: „*Ezen plébániához tartozik Nagy és Kis Hárság, Magyar Lukafa és Viszló helységek és a Vitorági pusztá.*” Ugyanott Vitorág pusztáról, – amely akkor külterületi hely Magyarlukafa határában, – a következőképpen beszél: „*Az idetartozó Vitorág pusztán hamuzsír főzés volt, melly 1846-ban megszűnván úgy szólva egészen néptelen.*”⁸

Itt említjük meg, hogy más zselici erdőrészekben és falvak művelés alatti mezeiben *Hamuháza, Hamuházi-mező, Hamuházi-dűlő, Hamuházi-földek, Hamuházi-rét, Hamusgödör, Hamusdomb*, stb. (még *Pepelka, Pepelárnica* - horvát: hamuégető hely formában is) dűlőnevek őrzik e régi mesterség emlékét.⁹ Mozsgó közigazgatási határában lévő Elekmajor pusztát a XX. sz. végén is régi nevén, *Kalamázvölgyként* ismeri a nép-

nyelv.¹⁰ Ugyanis az ipari hasznosításra (szappanfőzés, üvegyártás, papír- és lőporgyártás stb. célra) készült hamuzsír népies neve szlávos változatában: *kalamász*. Ez utóbbi a délszláv *kolomaz* – azaz kocsikenőcs szóból ered, mivel a korábbi századokban a hamuzsír kocsikenőcsként, keréktengelyek síkosítására is használták. A hamuzsír magyar elnevezése Dunántúlon általában *degec*, az Északi-Hegyvidéken *szalajka*, a hamuzsír főzőké pedig (valószínűen rideg életkörülményeik miatt) a Zselicben: *hamusbetyár*. Németül: *aschenbrenner*, horvátul *pepelar, pepelari*.¹¹ Ugyanis nemzetiségük szerint többnyire németek és „tótok”, ez utóbbi az akkori értelmezés szerint nemcsak szlovákokat, hanem horvátot és szlovént is jelentett.

A XVIII–XIX. század során a Mecsekben és a Zselicben az erdőknek komplexebb hasznosítására – mintegy másodfokon – az üveggasztás jelent meg, amelyhez ugyancsak az erdők szolgáltatották egyik legfontosabb nyersanyagot. A hamuból hamuzsír készült, ami tulajdonképpen káliumszóda (káliumkarbonát – K_2CO_3), az üveggasztás egyik legfontosabb alapanyaga. Egyrészt a fa elégetése szolgáltatotta a nagy hőigényű üzemhez a szükséges energiát, az üstök alatt visszamaradó hamuból pedig újra hamuzsír készült, így az üzem önmagát táplálta nyersanyaggal.¹² Természetesen a kohókban el-tűzelt fahasábok hamuja nem volt elegendő, továbbra is szükség volt e célra termelő hamuégetők és hamuzsír főzők munkájára. Ezért a huták környékén a hamuégetők és a hamuzsír főzők nem fogytak, hanem szaporodtak.¹³

Annál is inkább, mert a hamuzsír (ikrás libazsírra emlékeztető áttetsző anyag, ezt később igény szerint e célra készített kemencékben, kristályos por állapotig tep-sikben hevítették tovább), az üvegyártás mellett, mint több más fontos iparág nyersanyaga, piacon is egyre keresetebb cikk. Ilyenképpen, hogy a hamuzsír égetés, majd az üvegyártás megjelenése a megközelíthetetlen őserdők mélyén, az ott lakóknak a túlélést biztosította, a földesuraknak némi többlet hasznot is hozott. Ezeken túl a földet birtokló nemességnek azért is jól jött az üvegyártás, mert ez a hatalmas erdőfaló mesterség mind több irtásföldet szabadított fel a földművelés számára, a szántóföld pedig a korabeli perspektívák szerint a lehető legnagyobb hasznot jelentette.

Ugyanakkor a jobbágy szolgáltatásokon alapuló nemesi nagybirtok rendszeren a Mecsek és a Zselic térségében éppen ezek a kis erdei manufaktúrák ütötték az első rést. Ugyanis a hamuzsír főzés, faszénégetés, majd az üvegyártás a szokványos jobbágy munka rendszerében megbukott, teljesen ráfizetésesnek bizonyult. Ezt még a pécsi egyházmegye kiváló kormányzati egyéniségének, *Bohus kanonoknak* is be kellett látnia,

6 Sajnos a fentalált kéziratokban Horváth J. Gy. a forrás pontos vonatkozásait nem jelöli.

7 H. J. Gy. Kéziratrészleg: 43-44. p. (Eperjessy Ernő birtokában, 2012)

8 Vitorág a XIX. sz. végén uradalom (pusztá), 1945 után állami gazdaság. Az 1990-es években elnéptelenedett.

9 Somogy vármegye földrajzi nevei Szerk.: Várkonyi Imre, Király Lajos. Akadémiai Kiadó, Bp. 1974. 946. p.; Király Lajos: *Ipartörténeti emlékek Somogy megye földrajzi neveiben*. In: Kutatások a gazdasági és társadalmi élet szolgálatában. Dél-Dunántúli Konferencia – Szekszárd. 1975. Megjelent: Szekszárd, 1976. 156-163. p.

10 Adatközlő: Németh Györgyné Pamuki Ágnes, 79 é. 2003. Almáskeresztúr (Elekmajor); *Vusics Jánosné Hamarics Julianna*, 88 é. Almamellék, 1997.

11 Horvát nyelvi konzulens: *Frankovics György*

12 1 q hamuzsír előállítására 40-50 q fahamura, illetve 60-70 köbméter tömör bükk és tölgyfa elégetésére volt szükség. In: *Lehmann Antal: Adatok a szentlukai üveghutáról (1807-1808)*. Somogy megye múltjából. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1971. – A hamuzsír készítésének módja: A fahamut hatalmas fakádakban vízben áztatták. Több nap után a lúgos vizet leszűrték, nagy üstökben addig forralták, amíg libazsír sűrűségű anyagot, hamuzsírt kaptak.

13 H. J. Gy. Kéziratrészleg: 44. p.

aki pedig a hamuzsír-főzők és üvegcsűrök termelésének rendszerét a jobbágy-szolgáltatások részeként dolgozta ki és szervezte meg.¹⁴ Miután e tevékenységek ebben a formában teljesen ráfizetések voltak, az üveg és alapanyagainak gyártását már vállalkozókra kellett bízni. (Később ezt az utat választotta a pécsi püspökség *Hosszúhetény, Pusztabánya, Óbánya-Alte Glashütte, Újbánya-Neuglashütte*, stb. esetében is.) Az itt ember-telen körülmények közt dolgozó munkások már nem jobbágyi függésben termelnek, hanem igazi ipari vállalkozóknak tekinthetők.¹⁵

EBBE az új, kezdetleges ipari rendszerbe kapcsolódnak be a zsidók, akik sok évszázados kereskedelmi gyakorlatukkal fontos szerepet töltenek be az üvegyártás és értékesítés folyamatában. Koordinálják a hamu-égetők és a hamuzsír-főzők munkáját, gondoskodnak a kész áru raktározásáról, elszállításáról, az üvegfőzők kész termékeinek (öblösüveg, táblaüveg) közvetítéséről és eladásáról a monarchia más részeiben. Kereskedelmi úton ők lesznek szállítói a helyben nem található alapanyagoknak (kvarchomok, mész, kaolin, stb.), bizonyos munkaeszközök, mindennapi használati cikkek (főzőüstök, szerszámok, lábbelik, textilák, világítóeszközök, stb.) beszerzői. Nem utolsó sorban öszeköttetései révén tőkét szereznek új főzőcsűrök és üvegfűvők létesítéséhez.¹⁶

A zsidóság szerepének emlékét őrzi Németlukafa és az almamelléki vasútállomás közötti, 3–4 km hosszú erdei kocsút, amelynek neve napjainkban is Zsidóút. Szekereken erre szállították a lukafai üvegyár és keménycserépgyár termékeinek egy részét.¹⁷ Ugyancsak tevékenységükre utal a lukafai Zsidóvágás nevű erdőrés, melynek fáját „lábon vették meg”, és termelték le hamuzsír gyártás céljára.¹⁸

Habár Zselic üveghutáinak átfogó tanulmányozása még nem történt meg, az utóbbi időben megjelenő helytörténeti kutatások egyre több huta-helyről adnak hírt. Ugyanaz az erdei üveghuták időleges tevékenységét fejtették ki. Működésük a kivágható és elégethető erdőktől függően általában 20–30, esetleg 40 évig tartott. Ezután a primitív üzem máshova költözött. Horváth J. Gyula az 1960–70-es években végzett behatóbb kutatásai alapján 1981-ben még arról ír, hogy a XVIII. és a XIX. századból bizonyossággal és dokumentálhatóan a Zselicben 6 „erdei üveghuta” létezését fogadhatjuk el. Megállapításai szerint ezek: 1. Gödre melletti Szentmárton (ma Gödreszentmárton); 2. Somogyhárságyhoz tartozó Magyarlukafa; 3. Gálosfa melletti Szentluka-pusztá; 4. Németlukafa (Almamellék legtávolibb határrészében) 5. Rákó-pusztá, régi nevén Hugomér (ma Kaposkeresztúrhoz tartozik); 6. Kétújfalú melletti Szentmihályfa (a Zselic délnyugati peremén).¹⁹

Horváth (1981-ben írt) jegyzetében szereplő 6 üveghuta biztos létezését, az időközben előkerült újabb adatok módosításaival is elfogadhatjuk. A felsorolásban Horváth J. Gyula „két első, ősi hutának” a (gödre-) szentmártonit és a hárságyit jelöli meg. Második korszaknak, egyben a zselici huták virágkorának a szentlukai és a lukafai hutákat tartja. Harmadik (hanyatló) korszakra a Zselic szélén a szentmihályfai és a rákó-pusztai, vagyis a hugoméri üvegműhelyeket teszi. E két utóbbit már létesítésük idején is anakronizmusnak tartja: „hiszen a mindjobban megcsappanó, erdőpusztító huták kora már lejárt... Ezért a két huta alig két évtizedig vegetált, majd végleg abbahagyta erdőfaló ipari tevékenységét.”²⁰

„Az egyik legrégebbi zselici hutának a (gödre-) szentmártoni tekinthető” – írja Horváth. – Erről két adatunk is van. Az első 1784-ben készült II. József korabeli katonai térkép, amely Gödre közelében *Glashütte* névvel jelez egy helyet. A jelzés fölött egy más kéztől származó *Nichtgangbar*, vagyis *járhatatlan* beírás található. Ez a térkép katonai céllal készült, tehát a bejegyzés is katonai szempontból tartja fontosnak megjegyezni, hogy itt komolyabb katonai egységgel felvonulni nem lehet.²¹ A második adat a *Winkler Mihály*²² által írt gödre-rei plébánia történetében található, ahol Szentmártonról azt olvashatjuk: „...1790-ben itt egy „Glasblöserer“-t, azaz üveghutát létesítettek. Ám ez helytelen adat, mivel láttuk, hogy az 1784-es József császár korabeli katonai térképen már megtalálható, megjelölve, hogy arrafelé az út járhatatlan”. – állapítja meg és zárja le ezt a kérdést Horváth J. Gyula, az 1990-es évek elejéről fennmaradt kézirat előadásában.²³

Lang Ádám, az üveghuták másik neves kutatója *Üveghuták a Kelet-Mecsekben*, 2008-ban megjelent kötetében, feltehetően ugyanerről a hutáról, de a földrajzi bizonytalanság miatt más megnevezéssel, már sokkal bővebben tudósít: „...a Bakócához tartozó Kövesd-pusztán a Melczer-uradalomban az 1770-es évek első felében, de mindenképpen 1771 után létesült üveghuta... Pécs város peres iratainak anyagából is kiderül, hogy 1774-ben már létezett Bakóczai Bánya. 1781-ben készített, szűkszavú vármegyei jelentés csupán az üvegcső létezéséről tudósít. Két évvel később már nagyon elhanyagolt állapotban lehetett a műhely, hiszen a II. József-féle katonai felmérés országleírásában „Glashütte” helynév alatt ezt olvashatjuk: „egy bedőlt üveghutából és néhány rossz házból áll.” A felmérés térképszelvényén a „Glas Hütte a Bakóczáról Szágyra vezető út mentén, a Kövesdi-völgy torkolatában, a Szágyi-patak közelében található, ... a hely közel esik Alsókövesd-pusztához, bár nem azonos vele... A huta tulajdonképpen közelebb feküdt Szágyhoz, mint Bakóczához, innen ered a tévedés, hogy Szágyon is lett volna üveghuta. A kövesdi hutát a jozefinianus fel-

14 H. J. Gy. Kézírási vázlat (*Eperjessy Ernő* birtokában, 2012.)

15 H. J. Gy. Kézírási vázlat

16 Tartalmi idézet a zsidóság szerepéről, *Horváth J. Gyula* Bárdudvarnoki üvegszimpozícionon tartott előadásából.

17 *Lehmann Antal: XIX. századi üveghuták a Zselicben*. Baranyai Művelődés, 1969. június. Pécs. 95. p.; Adatközlők: *Boder (Bodor) József* erdész Németlukafa- Almamellék. 1950. ; *Fodor János* Sasrét- Almamellék;

18 Adatközlők: *Boder (Bodor) József* erdész 1950, Németlukafa Almamellék; *Raichl Sándor* Szentmárton-pusztá – Almamellék, 1969.

19 H. J. Gy. Kézírási vázlat

20 H. J. Gy. Kézírási vázlat

21 Feltehetően ugyanarról a *Munnichsmeyer* tüzértiszt által 1784-ben készített térképről van szó, amelyre később *Lang Ádám* is hivatkozik.

22 *Winkler Mihály* két ízben is volt Gödrén plébános: 1757-1759 között és 1789-től 1810-ig, haláláig. A második szakaszban a tehetséges és alkotó egyéniség a plébánia történetét latin és német (1790), a zsidóknak szánt művét és a velük folytatott levelezését héberül írta.

23 H. J. Gy. Kézírási vázlat

mérést követően renolválhatták, hiszen egy 1785-ben készült, újabb kimutatásban már ismét szerepelnek az üvegcsűr termelési adatai.” – írja Lang Ádám.²⁴ Ugyancsak ő tudósít arról, hogy az előkerült termelési adatok szerint a bakócai üvegbánya a korabeli Magyarország jelentősebb hutái közé tartozott. A fennmaradt dokumentumok alapján ismerteti az egy időben felhasznált nyersanyag adatait, s többek közt azt is, hogy a mester irányítása alatt 15 fő dolgozott, köztük 8 osztrák származású segéd, stb. Egy későbbi, 1817-es térképen ismét régóta elhagyott helyként jelölik.²⁵ A birtokhatárok és a korabeli térképjelölések bizonytalan adatai, valamint a közties földrajzi fekvése miatt ugyanez a huta, amely Bakóca közigazgatási területén, Felsőkövesdhez és Alsókövesdhez egyaránt közeli, ma is Bányaa erdő résznek nevezett helyen működött.²⁶ Különböző időben és különböző szerzők szentmártoni, szágyi, kövesdi és bakócai „Glashütte” néven is emlegetik. Nem kétséges, hogy az 1784-es katonai térképen jelölt hutát – Lang Ádám és Lehmann Antal későbbi feltárásai alapján – a Horváth J. Gyula által „szentmártoninak” vélt hutával azonosnak kell tekintenünk.

Mint láttuk Horváth J. Gyula, Winkler gödrei plébános feljegyzéseire hagyatkozva, mindvégig bizonytalan volt e kérdésben. Ugyanis Winkler az 1799 körüli feljegyzésében e régióban, egyazon időben 3 üveghutát is emleget. Gödreszentmártonról azt mondja: „...1790-ben itt egy üveghutát (Glasblöserer) létesítettek”. Lukafáról pedig azt olvashatjuk: „1799 jan. 21-én a lukafai üveghutában (Glaswerkstatt) is megkezdték a munkát...”, majd e sorok után közvetlenül írja: „Ezzel (vagyis a lukafai üveghuta beindításával) vidékünkön három üvegelőállító üzem (drei Werkstätten für Glaserzeugung) működik... Szentmártonban, Szentlukán és most Lukafán.” – idézi Winklert Horváth J. Gyula.²⁷ Ezekből kettő (Szentluka és Lukafa) létezését biztosan tudjuk. Ugyanakkor továbbra is nyitottnak látszik a szentmártoni huta létezésének kérdése. Ugyanis a helyi ismeretekkel rendelkező Winkler plébános (Horváth jegyzetei szerint is) az 1784-es térképen szereplő és elhagyottnak jelölt hutáról semmit sem tud, nem is említi, hanem (Gödre-) Szentmártonról írja: „...1790-ben itt egy üveghutát (Glasblöserer) létesítettek... 1799. január 21-én a lukafai üveghutában is megkezdték a munkát, ...Ezzel vidékünkön három üzemen folyik üvegelőállítás (drei Werkstätten für Glaserzeugung): Szentmártonban, Szentlukán, amely Bozsaa plébániához tartozik (Winkler így nevezi Böszénfát) ez egy évvel ezelőtt kezdett működni, most pedig legutóbb Lukafán.”²⁸ Ezek alapján az is feltételezhető, hogy a bakóczainak tudott Bányaa hutától függetlenül, rövid ideig valóban (Gödre-) Szentmártonban is működött üvegekészítő műhely. Lehmann Antal A XIX. századi üveghuták a Zselicben c. tanulmányában érintőleg szintén említi a Petrovcsyjak

szentmártoni birtokán lévő hutát.²⁹ Mérey Gyula is utal a baranyai Szentmártonban 1794–1798 között működő hutára.³⁰ Ezen kívül a természettudós Kitaibel Pál 1799-ben Baranya megyei útja alkalmával naplójában írt feljegyzése is ezt látszik megerősíteni, amely szerint: „Gödreszentmártonban üveghuta van. Az üvegyártáshoz szükséges homokot Szentkatalin és Kán között ássák. Hamuzsirt az üveghuták főznek.”³¹ Ha későbbi kutatások meggyőzőbben dokumentálnák, a Zselicben ez a hetedik egykori üvegcsűr (Glasblöserer) lenne.

Horváth a somogyhársági hutával kapcsolatban Orbán György helyi plébános 1854-ben közölt adatából indult ki. Ő a keresztelesek számából következtetve állítja: „Ezen plébánia közelében, nevezetesen Kis Hárságytól északnyugatra egy kellemes völgyben, melly ma is Glas Hütte nevet visel, hajdan üvegbánya volt..., mellynek azonban az anyakönyvekben 1799 után nincsen nyoma.”³² A bizonytalan földrajzi megjelölés alapján Horváth J. Gyula akként vélekedik: „Ha valóban így van, ahogyan Orbán plébános ezt tudja, akkor annak helyét a leírás alapján Magyarlukafa területére tudjuk lokalizálni...”³³ Az adat azonban annyira bizonytalan, hogy az 1982-ben megjelent Baranya megye helynevei című kiadvány szerkesztője is csak Pesty kutatásaira hivatkozva meri állítani, hogy ilyen volt. (Mivel Horváth J. Gyula Somogyhárságyon és környékén az 1970-es években végzett helyi kutatásai során olyan élő adatszolgáltatót nem talált, aki Hárságy határában lévő hutáról valaha egyáltalán hallott volna, egykori létezését is kétségbe vonta. Többek közt az 1990-es években Bárdudvarnokon tartott üveg-szimpoziumon elhangzott előadásában.)³⁴ Horváth említett álláspontja óta azonban számos újabb adat került elő, amely szintén a somogyhársági „Glashütte” valószínű létezése mellett szól. Lang Ádám Üveghuták a Kelet-Mecsekben c. könyvében már részletes adatokat közöl Somogyhárságyhoz tartozó Festetics-uradalom birtokában lévő „üvegbánya” termeléséről, a nyersanyag források eredetéről egészen az értékesítést végző ismert kereskedelmi célpontokig.³⁵ Ugyanakkor ő is megjegyzi azt a zavaró körülményt, hogy eddig egyetlen katonai térkép vagy térképszelvény sem tünteti fel helyét.³⁶ Ezt a kérdést látszik tisztázni az alábbi empirikus adat: 2001-ben Kishárságytól keletre, mindössze 2–3 km-re lévő Kisszentlászlópusztán az akkori tulajdonos, Tanács Béla juhász a Kisszentlászlói-patak mentén északra, Margitta-pusztá irányában a birkák által kitaposott temérdek üvegcsérrépre hívta fel a társszerző figyelmét.³⁷ Tekintve, hogy

29 Lehmann Antal: XIX. századi üveghuták a Zselicben. ua. 94.p.

30 Mérey Gyula: Magyar iparfejlődés 1790-1848. Bp.1951.

31 Lehmann A. ua. 118. p.

32 Orbán György somogyhársági plébános dokumentumainak fellelhetőségére Horváth J. Gyula hagyatékában nem maradt utalás.

33 H. J. Gy. Kézírásos vázlat

34 H. J. Gy. Kézírásos vázlat

35 Lang Ádám: Üveghuták története a Kelet-Mecsekben. 2008. Pécs. 76-77. p.

36 Lang, ua.77.p.

37 Kisszentlászlópuszta birtokosa, Tanács Béla juhász közlése: „Tessek már mondani, mitől van arra Margitta felé a legelőn olyan sok üvegcsérrép? A birka mind kijárja, a lábát meg fölsérti.” – mondta. Gyűjtő: Eperjessy Ernő, 2001.

24 Lang Ádám: Üveghuták a Kelet-Mecsekben. 2008. Pécs. 75-76. p.

25 Lang Á. ua. 76. p.

26 A hajdani üvegbánya helye Felsőkövesdhez közeli erdő részben ma is „Bányaa” néven ismeretes. Adatközlő: Hauser Mátyásné Frigyesi Ilona, Ibafa, 2012.

27 Winkler Mihály gödrei plébániáról írt története alapján 1790)

28 Ugyancsak Winkler gödrei plébánia története alapján

ez a völgy a XIX. században Festetics-birtokrész volt és a somogyhársági plébániához tartozott, bizonyossággal itt lehetett az Orbán által említett – s közben elfelejtett – „Glashütte” valós létezésének helye. Orbán csupán annyiban tévedett, hogy a „kellemes” völgy nem a vízvásztó Kishárságtól északnyugatra, azaz Magyarlukafa irányában, hanem a másik oldalon, északkeletre keresendő. (Ilyenképpen Horváth rábólintása Magyarlukafára is téves. Magyarlukafán üveghuta nem volt.) A magyarlukafai feltételezés a szakirodalomban később is számos félreértésre adott okot. Ugyanis ebben a zselici térségben innét mintegy 18–20 km távolságra egy másik Lukafán, pontosabban Németlukafán (Almamellék határában) minden kétséget kizáróan jelentős üveghuta és keménycserép manufaktúra létezett. Termékeinek egy része „Lukafai üvegyár” jelzéssel került kereskedelmi forgalomba. A helyi ismeretekkel nem rendelkező szakirodalomban a két (Magyar- és Német-) Lukafa neve napjainkig is gyakran kontaminálódik egymással. 1949-ig mindkét Lukafa még Somogy vármegyéhez tartozott, a könnyebb különböztethetőség miatt a Somogyhárság melletti Lukafa *Magyar-*, a németnyelvű lakossággal és üveghutával rendelkező település pedig a *Német-*névtoldalékok kaptak.

Szentluka külterületi lakott hely Gálosfa határának déli részén, alig néhány kilométerre Németlukafától (lakóinak száma 1973-ban 41, 2000-ben lakatlan). Nevének tanúsága szerint a középkorban Szent Lukács tiszteletére szentelt temploma és plébániája volt. A múlt (XIX.) század elején itt üveghuta vagy ahogy akkor nevezték, „öveg-bánya” működött, amely Bozsa (Bószénfa) plébániához tartozott.³⁸ Winkler feltételezéseiből Horváth J. Gyula arra következtet, hogy a szentlukai „Glasblöserer” 1798-ban kezdi termelését és 1826-ban szűnt meg. A *Festetítsek* gálosfai uradalmához tartozó huta fennmaradt „Számodás”-ából tudjuk, hogy a 43 munkást foglalkoztató, közepes kapacitásúnak tekinthető üvegfúvó, 1807–1808-ban még bizonyosan működött. Behatóbb kutatásával *Lehmann Antal* fogalkozott.³⁹

A ma Kaposkeresztúrhoz (más szerzők szerint Kaposhomokhoz) tartozó Rákó-pusztával – régebbi nevén hugoméri – erdei üveghutával kapcsolatban Horváth jegyzeteiben a következők olvashatók: „Az egyik legkésőbbben keletkezett zselici huták egyike a hugoméri. Egy adat szerint 1827 előtt kezdte el működését és 1851 előtt fejezte be.”⁴⁰

„A Kétújfalu melletti szentmihályfai huta keletkezésére és megszűnésére már többszáz anyakönyvi kijegyzésem van. 1830-ban már lakik Szentmihályfán vitrárius (latin: üvegekészítő). Ez lehet a huta kezdő éve is. 1831–1833-ban újabb „öveges legény” bejegyzést találunk. ... Az ibafai feljegyzések azt tanúsítják, hogy Czindery László az iparpártoló földbirtokos alapításával az üveghuta 1841-ben kezdi meg termelését. Sok más későbbi bejegyzés azt látszik bizonyítani, hogy ez az

üveghuta 1856-ban fejezte be működését.” – írja Horváth, Bárdudvarnokon elhangzott előadásának jegyzetében.⁴¹

A Zselicben működő üveghuták közül különös jelentőségre éppen (Német-)Lukafa tett szert, amely Dunántúl legtovább működő „erdei üveghutája” volt. Termelésének kezdetét – Winkler gödrei plébános feljegyzésének jóvoltából – naprakészen ismerjük: 1799. január 21, majd közel 100 éves működés után – bizonyossággal mondhatjuk – „végre 1888-ban hűnytak ki kemencéinek lángjai.”⁴²

(Német)Lukafa története a török kiűzéséig

Lukafa névadója *Szent Lukács* evangélista, szlávos változatában: *Luka*. A térségben a középkorban 3 helységet is jelöltek Szent Lukács tiszteletére: Németlukafa, Magyarlukafa, Szentluka. A két Lukafalva azt is jelentette, hogy első birtokosuk neve *Lukács* volt. Horváth J. Gyula meg nem jelölt forrásadatai szerint, Lukafa (Lukafalva) a török előtt is lakott hely volt. 1542-ben köznemes és egytelkes nemesek birtoka. A köznemes *Csorbai Miklós* özvegye egy portányi birtokkal rendelkezik a faluban. 8 egytelkes is birtokol itt, akiknek törvényben megállapított hatvanadot kell fizetni. *Kokoth György* 7 dénárt, *Pethe György* 8 dénárt, *Egri Orbán* 11 dénárt, *Rajky Péter* 8 dénárt, *Hegedüs Barnabás* 3 dénárt, *Érsek Ambrus* 27 dénárt és *Pintér Bálint* 40 dénárt kötelesek befizetni hatvanad címén. Az összeíró megjegyzi, hogy *Pethe János* „szegény”, mentes a fizetés alól. (Nevek alapján a lakosság ekkor magyar.) Megjegyzendő, hogy a falu az egytelkes baranyai falvak között nagyon szegény. Ha a Baranya megyében található 63 falut, amelyben egytelkes nemesek élnek, vagyoni állapotuk szerint rangsorba állítjuk, Lukafalva az 57. helyet foglalja el, azaz szegényebb csupán 6 van, ezek is Lukafalvának közvetlen közelében.

A török megjelenése után Lukafalván 1554-ben 2 adózó van: *Peti Petre* és *Tenyerős Ferenc*. 1565-ben 4 adózót talál a defterdár (török adószedő), 1571-ben hatot: *Nagy Benedik*, *Katát Antal*, *Katát Tomás*, *Kis Petre*, *Erszék Máté* és *Antal István*.

A török idők alatt a falu valószínűen teljesen elnéptelenedett, majd sok más élő, vagy kipusztult faluval és határával együtt a török után a *Baththyány*-család birtokába kerül. Az egykori Lukafalva közelében – II. József korában – e hatalmas területen számos régi falucska helyén egyetlen község, Almamellék alakult újjá. Külterületén több középkori lakott helyen (*Lukafa*, *Sasrét* (*Sásrét*), *Terecseny*, *Szentmárton*, *Szentegyed*, *Korcsány*) uradalmak keletkeztek, vagy csak dűlőnevekben (*Aligvár*, *Ördöglik*, *Kisterecseny*, *Végág*, *Vörösföld*, *Karán*) maradt fenn emlékük.⁴³

38 H. J. Gy. Kéziratrészelg, 46.p.;

39 *Lehmann Antal*: Adatok a szentlukai üveghutáról (1807-1808). Somogy megye múltjából 2. Kaposvár, 1971. 109-136. p.

40 H. J. Gy. Kézírásos vázlat

41 H. J. Gy. Kéziratrészelg, 46.p.

42 H. J. Gy. Kézirat vázlat és Kéziratrészelg, 60. p.

43 Németlukafa középkori történeti adatai, H. J. Gy.-tól, forrás megjelölése nélkül. Kéziratrészelg, 48-49. p.

Adatok a lukafai üveghuta és cserépedény üzem működéséről (XVIII–XIX. század)

Lukafa a XVIII. század végén megint lakott hely lesz. Egy 1780-as és a már említett József császár korabeli (*Munichsmeyer* tüzértiszt által készített) 1784-es térkép is feltüntet néhány házat Lukafa néven.⁴⁴ A XIX–XX. században megrajzolt térképszelvények pedig már rendre jelölik (Német-) Lukafa helyét. Az első gyér adatok szerint – amikor csak néhány család lakja – Lukafa, miként Terecsenypuszta is – a mozsgói plébániához tartozott. (Erről tanúskodik az 1766. évi adat, amely megemlékezik *Pruk János* hamuzsír-főzőről.) A továbbiakban Almamellék község északi része a gödrekeresztúri⁴⁵ plébánia filiálisa. (Winkler plébános ezért tudja naprakészen 1799-ben a lukafai Glashütte termelésének kezdetét.) Az ibafai plébános 1821-ben a kereszteltet anyakönyve évkezdő adatai közt bejegyzi, hogy Lukafát a gödrekeresztúri plébániától elszakították, s mint filiálst Ibfához csatolták. Az ibafai plébánia levéltárában ettől az időponttól találunk értékes adatokat a lukafai vitrariusokról. (Lukafát 1957-ben csatolták az almamelléki lelkészhez.⁴⁶)

A gödrekeresztúri plébánia anyakönyveit 1745-ben kezdték vezetni, s elég korán megjelennek a lukafai lakosok. Kár, hogy ebben az időben nem jelölik a foglalkozást, így az üveges mesterségre sem tudunk következtetni. Az első német nevű egyén bejegyzése 1766-ban, majd 1769-ben jelenik meg. 1771 után valamilyen oknál fogva folyamatosan gyarapodik a lukafai lakosság száma. 1771-ben 5, 1772-ben 3 keresztelést jegyeznek be Lukafáról és ezentúl 1796-ig is rendszeres a néhány keresztelés. Feltehetően ezek hamuégető, hamuzsír-főzők (*Cinerarii et accungiatores*) lehetnek, akik előkészítették a terepet, és előőrsei, előkészítői voltak a későbbben működő nevezetes hutának. A fordulat éve 1797, amikor feltűnően megugrik a kereszteltet száma. 1799-ben 7, 1800-ban 11. Ezek azok évek, amikor biztossággal állíthatjuk, hogy a huta már létezik. Vagyis a vitrariusok (üvegmunkások) száma annyira bővül, hogy már biztosítja az üzem rendszeres működését. Lukafa lakosságának a bővülését bizonyító egyházi bejegyzések alapján – még ha a szülők foglalkozása nincs is feltüntetve - elfogadhatjuk Winkler tudósítását, miszerint a „*Glashütte*” Lukafán 1799. január 21-én kezdte meg üzemszerű működését. Lukafa így 1800-ra Dunántúl egyik legjelentősebb üvegtermelő településévé vált.⁴⁷ A lakosság becsült létszáma ekkor 250 körülre tehető.

1821-től Ibfán – amikor Lukafát az itteni plébániához csatolják – az anyakönyvekben már pontosan fel vannak tüntetve a foglalkozások is: vitrariusok, üvegmetszők, üvegfúvók stb. Ezek a foglalkozások aztán 20 év múlva, 1841-ben az ibafai bejegyzésekből egyszerre eltűnnek. A régi nevű egyénekből maradnak ugyan né-

hányan, de ezeket néhány évig kizárólag mind hamu-égetőként tüntetik fel. Okát jól ismerjük – írja Horváth J. Gyula. Az ibafai plébánia levéltárában ugyanis van egy iskolarendtartási napló, amelyben megjegyzik, hogy Lukafán tanítás nincs, mert a szülők Szentmihályfára költöztek. Az 1841. évi kétújfalusi egyházi anyakönyvi bejegyzésekben (Szentmihályfa-puszta ehhez a plébániához tartozik) valóban megjelennek a lukafaiak, akik „in domo vitraria” (az üveghuta telepén) laknak és dolgoznak. A kétújfalusi és az ibafai anyakönyvekből aztán is megtudjuk, hogy néhány évi itteni tartózkodásuk után a manufaktúra feloszlott (1856), és az üvegesek jó része visszament Lukafára, vagy szétszóródott az ország más üveghutáinak valamelyikébe.⁴⁸

A későbbiek (XIX. század) során az üveghuta (gyár) működése, átmeneti megszűnése, a keménycserépedény (porcelán) üzem megjelenése, az üvegekészítés újramezítése, majd az üzemrészek végleges bezárása függvényeként a település népessége erősen ingadozott. A rendelkezésünkre álló adatok, főleg a pécsi egyházmegye sematizmusai, az ibafai *Visitatio Canonica* (püspöklátogatások) jegyzőkönyvei alapján 1830-tól az alábbiak szerint alakult:

- 1830. 192 katolikus, 75 ortodox (cigány), összes: 267 (?)⁴⁹
- 1840. 188 katolikus, 19 zsidó, összes: 207.⁵⁰
- 1846. Összes: 185.⁵¹
- 1847. Összes 65 (?) (A szám elírás lehet, valószínűen: 165).⁵²
- 1850. Összes: 257. Ebből 187 német, 70 magyar⁵³
- 1851. 190 katolikus.⁵⁴
- 1857. 141 katolikus, 15 zsidó, összes: 156.⁵⁵
- 1861. Összes lakó: 267.⁵⁶
- 1867. 252 katolikus, 10 zsidó, összes: 262.⁵⁷

Az egyházi bejegyzések alapján tudjuk, hogy az üveg- és cserépedényt készítő szakmunkások többsége Szudéta-vidékről származó katolikus német.⁵⁸ Több hullámban érkeznek. A kis falu üzemi, családi és hétköznapi nyelve a XIX. század végéig is német, eltérően a közeli, kiegészítő munkát folytató, Lukafa-pusztán (Deszkametszőn) élő uradalmi cselédségtől, amely magyar.

Említettük: a Mecsekben, a Zselicben a XVII–XIX. századi hamuzsír-főző helyek és erdei üvegcsürök alapítói uradalmak, céljuk a kihasználatlan erdők ipari hasznosítása és új irtásföldek nyerése. Létesítésüket

48 H. J. Gy. Kéziratrészelg, 54. p.

49 H. J. Gy. Kéziratrészelg, 58. Ibfai, *Visitatio Canonica*, 1830.

50 H. J. Gy. Kéziratrészelg, 59. (Pécs, Egyházmegyei Sematizmus névtára, 1840.)

51 *Lehmann Antal*: Adatok a Szentlukai üveghutáról (1807-1808).

52 H. J. Gy. Kéziratrészelg, 58. Ibfai, *Visitatio Canonica*, 1847.

53 *Lehmann Antal*: XIX. Századi üveghuták a Zselicben. 94-95.

54 *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, II. Pest, 1851. 50.

55 H. J. Gy. Kéziratrészelg, 60. (Pécs, Egyházmegyei Sematizmus alapján.)

56 *Lehmann Antal*: Adatok a szentlukai üveghutáról (1807-1808)

57 H. J. Gy. Kéziratrészelg, 60. (Pécs, Egyházmegyei Sematizmus alapján.)

58 *Lehmann*, ua. 117. p.; *Raichl Sándor* uradalmi intéző szerint (1969), az üveg és porcelán szakmában Schwarzwaldból származó németek is dolgoztak.

44 „*Lehmann*, uo. „II. József rendeletére 1784-ben *Munichsmeyer* tüzértiszt által készített térkép...”; H. J. Gy. Kéziratrészelg, 49. p.: „... az említett József császár korabeli térképen néhány ház látható Lukafa néven a térképen.”

45 Gödrekeresztúr és Gödre régen külön falvak, ma Gödre néven egyazon település. Gödreszentmárton tőle néhány km-re délre uradalom és külön község. A templomos hely régebben: Gödrekeresztúr.

46 H. J. Gy. Kéziratrészelg, 51-52. p.

47 H. J. Gy. Kéziratrészelg, 54-55. p.

bizonyos földrajzi és technológiai tényezők is meghatározták. Mivel az üveg egyik értékes alapanyaga a fa – elsősorban bükkfa –, a huták a hamuzsír készítéséhez és a kemencék fűtéséhez nélkülözhetetlen erdőkbe települtek. Működésükhöz szükséges víznyerés okán azokat mindig völgybe, bővízü forrás vagy patak mellé építették. Fontos szempont volt az is, hogy az üvegyártás másik alapanyaga a kvarchomok, közel legyen bányászható. A nyersanyag és készárú szállítása érdekében, ugyancsak meghatározó szerepe volt a közlekedésnek, a viszonylag jól járható utak közelségének. Az egymástól csupán 3 km-re található Németlukafa és Szentluka-pusztá adottságai sokban megfelelnek a követelményeknek. A fából (főképpen a bükkfából) égetett-főzött káliumkarbonát vagyis hamuzsír, korlátlan mennyiségben volt előállítható. „... a homok is helyben volt, ugyanis a Zselicben sok helyen a felszínen, vagy közel a felszínhez előfordul a pannon- és levantei korból származó, nagy szilikáttartalmú homokféleség.”

⁵⁹ (A lukafai huta egyik felszíni homoknyerő helye (a Homokos-gödör) mindössze 200–300 méterre, míg a másik 2 km-re, a Jámborka nevű dűlőrészben volt. A huta működéséhez és a cserépedény gyártáshoz szükséges agyagféleség részben a patak másik oldalán, ugyancsak néhány száz méterre lévő, későbbi téglavető helyén volt kinyerhető. Az építkezésekhez szükséges könnyebb fenyőanyagot: – gerenda, lécs – ugyancsak az uradalom akkor még kiterjedt fenyőerdei biztosították.)

Mindkét „Szent Lukácsról – Lukáról” elnevezett erdei huta, a zselici fővízválasztó két oldalán feküdt. Szentluka a gerinc északi, Lukafa a déli oldalán. Szentluka éltető forrása és patakja észak felé a Surján-patakba, majd a Kaposba, később a Sióba folyik, azzal együtt a Duna vízrendszeréhez tartozik. A gerinc déli oldalán Lukafa, Sasrét forrásaiból és több más ágból kialakult Almás-patak vízrendszere előbb a Gyöngyössel, majd Okorág táján csatlakozva a Fekete-vízzel a Dráva vízrendszeréhez kapcsolódik.⁶⁰ A lukafai „üvegyárat” a Cigánykút-nak nevezett ugyancsak közeli, bővízü forrás látta el szükséges vízmennyiséggel.⁶¹

A vízválasztó gerinc szintén kedvező földrajzi adottság, ugyanis azon vezetett a Kaposvárt Péccsel összekötő fűt (A nagytótvárosi elágazásnál Lukafa mindössze másfél km.) Nagyrészt egész évben járható volt, természetesen földút lévén, eső és hóolvadás után hamar kiszáradt.⁶² Ami még ennél is lényegesebb volt, hogy gyakorlatilag egész hosszában minden műtárgy (híd) nélkül ért célhoz. A hajdani „országút” mentén megfelelő távolságra csárdák álltak, amelyek mellett kis „dombhíti soros falvak” (Helesfa, Korpád, Szabás, Tótújfáros v. Nagytótváros, stb.) jöttek létre.⁶³

⁵⁹ Lehmann, ua. 94-95. p.

⁶⁰ H. J. Gy. Kézirat vázlat

⁶¹ A Cigánykút-forrást és az Almás-patak másik forrását Sasréten Sajgó Ferenc a Mecseki Erdészeti ZRT.igazgatója és baráti köre újította fel 2000 körül.

⁶² H. J. Gy. Kézirat vázlat: „Kivétel volt a gálosfai átkelő, ahol le kellett ereszkedni a völgybe, és tengelyig érő sárban kellett a másik gerinc-re felkapaszkodni. Hallomásból ismeretes, hogy az átkelőhelyen egy különös foglalkozás született. A völgy alján egy négyökrös fogatos gazda várakozott, aki a feneketlen sáron – nyilván tarifa ellenében – átvontatta az arrajáró kocsikat, mint valami szárazföldi révész.”

⁶³ H. J. Gy. Kézirat vázlat

A lukafai üveghuta virágkora az 1800–1830 közötti évekre tehető. Az 1830. évi ibafai Visitatio Canonica (amikor a látogatást Szepesy Ignác pécsi püspök végezte), említésre méltónak találja feljegyezni: „Lukafa fiókegyházban található egy üvegkohó, amely egyedülálló az egész egyházmegyében.” Addigra ugyanis a püspöki üveghuták (az óbányai és a kisútbányai) megszüntették működésüket.⁶⁴ Ezekben az évtizedekben Lukafán iskola működött, amelyről az 1830. évi Visitatio Canonica egyik fejezete részletesen tudósít. Ezek szerint akkor Lukafán 30 iskoláskorú gyermek van, akik közül 15 valóban jár iskolába. A lukafai tanító (magister) Streitenberger János, született Mucsiban 1768-ban, segédtanító volt Závodon, tanított Köblényben és Böszénfán. Az okmány megjegyzi, hogy zenében jártas és nős. Járandósága az üvegüzem munkásaitól páronként 4 forint, a hamuégetőktől 2 forint. Minden iskolabájáró gyerek után kap egy iskolai évre 30 krajcárt. A tanító egy uradalmi házban lakik, amely az összedőléshez áll közel. Ugyanaz a helyiség szolgál a tanító lakásául, amelyben a tanítás is folyik. Temetésért kivétel nélkül mindenkitől 30 krajcárt kap. (A tanítás nyelve nagy valószínűséggel: német.) Az 1847. évi ibafai Visita Canonica már azt jegyzi fel, hogy „Lukafán az iskola megszűnt.”⁶⁵

Az 1847. évi Visita Canonica arról is hírt ad, hogy Lukafán van egy 75 font súlyú harang, „amely mindeddig nincs megáldva.”⁶⁶ ... Temetője 44 négyszögöl és sövénykerítése van. Egy fából készült keresztet 1820-ban állította Jöckl Miklós.” Horváth J. Gyula ezzel kapcsolatban megjegyzi: „Ezt a kicsiny temetőt valószínűleg kibővítették, mert még sokáig szolgált temetőül. Igaz, hogy az 1960-as években már régi sírok helyén temettek. Egy ilyen felbontott sírban találtam kis üvegmécsést és üvegyöngyöket, amelyek Lehmann Antalhoz kerültek. De én magam is jó egynéhány halottat temettem a lukafai temetőben... Az utolsó temetés itt 1966. jan. 24-én történt, ... azóta a lukafai halottakat az almamelléki temetőben temetik el.”⁶⁷ A ma is álló faragott kőből álló, későbbi temetői nagykereszt olvasható felirata: „Állította ... M... Julianna, 1909”. A manufaktúra jobbmódú családjai általában német nyelvű kőkereszteket állítottak. Aschenbrenner József (1840–1910) valószínűen vezető beosztású „vitrárius” vagy „porcelános” márványkeresztje és ugyanezen családból származó, 33 éves korában elhunyt Aschenbrenner Gyula (1873–1906) „áldozár” (felszentelt rk. pap) sírfelirata viszont magyar nyelvű.⁶⁸ Az „üvegyáriak” sorában egy harmadik kibe-

⁶⁴ H. J. Gy. Kézirat részleg, 57. p.

⁶⁵ H. J. Gy. Kézirat részleg, 57-58. p.

⁶⁶ H. J. Gy. Kézirat részleg, 59. p.; A szájhagyomány szerint a lukafai harangot a szomszédos Szentmárton-pusztán a Templomhegy-táblában találták a XIX. sz. elején. A sérült harangból az üvegyári munkások egy kisebb, új harangot öntettek maguknak. Innen az emlékezések eltérnek: Egyik variáció szerint a harang az 1900-as évek elején Szentmárton-pusztára került, onnan 1990 körül Almamellékre, jelenleg az ottani temetői haranglábon található. Mások szerint a Terecsenybe átköltözött üvegyári munkások vitték magukkal, és ma is az ottani harangláb lakója. (Adatközlő: Mózs Ferenc majorgazda, 57 é. Almamellék, Szentmárton-pusztá. Gyűjtő: Eperjessy Ernő, 1961.)

⁶⁷ H. J. Gy. Kézirat részleg, 59. p.

⁶⁸ A jellegzetesen németlukafai családnév: „Aschenbrenner” magyarul „hamuégetőt” jelent, amely nevet esetleg már Magyarországra költözésük után, foglalkozásuk alapján kapták.

tűzhető kökeresztben *Kreiner Antal* (...–1913) neve szintén magyar nyelven íródott. A huta egykori halottainak sírjait még az 1930-40-es években is, a kohók faláról egykor levert öklömnny, zöldszínű üvegtömbökkel díszítették.⁶⁹ A *Bassler* (később: *Baracs*) sasréti főerdész család 1930-as években itt eltemetett 3 családtagja emlékére 2010-ben állított rusztikus sírkövet.⁷⁰

Azt tudjuk, hogy a hanyatlás éveitől 1841-ben jelentős számu „vitrárius” és „Zingarus” hagyja el Lukafát, költözik át Szentmihályfára az ottani üveghutához. Nyilván a gyermeklétszám is jelentősen csökkent. A volt lukafai nevek pedig először jelennek meg Terecsénypusztán, Ibfán és más környékbeli településen.⁷¹

Az egyházi sematizmusok tanúsága szerint a lukafai üveghuta ezután sem szűnik meg teljesen, hanem az időközben beindult keménycserép (kőedény, porcelán) üzemmel párhuzamosan működik tovább.

Az 1847. évi *Visitatio Canonica* (*Scitovszky János* pécsi püspök látogatása vagy béрмаútyja alkalmával) a fiókegyházak közül Lukafáról szintén fontosnak tartja megemlíteni: „*Lukafa predium, ubi celebris est ustrina in tete Comitatu unica – Lukafapuszta, ahol a nevezetes huta van, ez a kohó egyetlen a megyében. ... a település lakói németül beszélnek.*”⁷²

Ugyanez a vizitáció a szülésznő helyzetével is foglalkozik. (Ebben az évtizedben már törvény írja elő, hogy minden jelentős településen képzett szülésznőnek kell lenni, melynek ellenőrzésére a polgári hatóság a püspököt kérte fel.) Ennek köszönhetően névszerint tudjuk, hogy Lukafának és Korpádnak közös szülésznője *Scherdán Magdolna*.⁷³

Az újkori erdei üveghutákban, (helyszíni cserépmaradványok alapján Lukafán is), elsősorban úgynevezett káliumüveget készítettek. Vagyis az üveggé olvasztható szilikátot – homokot vagy kvarckavics (békasó) zúzalékát – hamuszírral (*sal alkali*) és mészporral keverték. A homokban található vasoxid miatt zöldes árnyalatu üveget kaptak. Az átlátszó fehér, zöld, barna és másszínű üveghez különféle adalékokat (mangándioxid, arzén, konyhasó, salétrom, földpátok stb.) adtak. A kékkő (rézszulfát) például kék színűre festette az üveget.⁷⁴ Az egykori lukafai üvegyár területén (kertekben, temetőben, vízmosságokban, stb.) a XX. században is bőséggel talált cserepekből következtethetünk arra, hogy Lukafán tömegesen termelt zöld, barna és fehér átlátszó üvegek mellett igényesebb kékszínű, sőt rubinszínű használati- és dísz tárgyak is készültek.⁷⁵ A kemencék termelése nem volt folyamatos. A kohók a nagy hő következtében időnként megrepedtek, ilyenkor leállították, a falára me-revedett üvegtömböket leverték és újrhasználították, a kemencéket átépítették. Lukafáról a huta közelebbi termelési adataira utaló levéltári hagyaték (számla, leltár, stb.) eddig nem került elő, miként Szentlukán, Hárs-

ágyon, vagy Bakócán. Viszont azok termékszervezetéből következtethetünk arra, hogy tömegáruként Lukafán is elsősorban a keresett használati tárgyak: öblösüvegek (sörös és boros palackok, demizsonok, savanyúság és ruszli tárolására alkalmas többliteres edények, butélikák, boros és vizes poharak, söröskorsók, vizeskancsók, orvosságos üvegcsék, sótartók, mécsesek, lámpák, cilinderek, stb.) és táblaüveg (ablaküveg, tükrök) gyártása folyt. Ez utóbbit az úgynevezett nyújtókemencékben terítették ki. Ezenkívül kisebb mértékben fúvott és csiszolt felületű dísz tárgyak (vázák, emlékpoharak, szobrocskák, stb.) is készülhettek. Horváth J. Gyulát az 1970-es években felkereső lengyel kutatók feltételezése szerint egyidőben Lukafán „hinterglasok” (táblaüvegre festett szentképek) is készültek.⁷⁶ Az üveghuta termékeinek fő vásárlói kocnikon szállító zsidó kereskedők, házaló üveges „tótok”, akik főleg Somogy, Tolna és Baranya vármegyékbe, Bácskába és Szlavóniába juttatták el a lukafai üvegárut. *Raichl Sándor* szerint az egyik legnagyobb felvevő piacuk a Balkán volt.⁷⁷

A lukafai üvegyártás virágkora bizonyosan 1800 és 1830 közötti időszakra esik. A későbbi években – bár nincsenek rá adataink –, a gazdaságtalan termelés miatt az üvegkohó tevékenysége visszaszorul, majd átmenetileg meg is szűnik. Ez mellett szólnak az ibafai egyházi adatok, melyek szerint Lukafáról a vitráriusok (az üvegszakmában dolgozók), hamuszírfőzők és cigányok 1841-ben egyszerre eltűnnek. Neveik ugyanabban az évben a kétújfalusi egyházi anyakönyvekben jelennek meg, akik „in domo vitraria” (az üveghuta telepén), azaz Szentmihályfa-pusztán élnek és dolgoznak.

A visszamaradtak később az egyházi anyakönyvekben kizárólag mint hamuégető szerepelnek. – írja Horváth J. Gyula.⁷⁸ Az üveghuta hanyatlása idején, feltehetően a termelés kiesés ellensúlyozására 1840-es években Lukafán kerámia (kőedény) manufaktúra is létesül. Az alapító tőkések tekintetében az egyes kutatóknál eltérő adatok találunk. Horváth J. Gyula alapítóként *Spitzer* és *Wohlheim* kaposvári vállalkozók nevét jelöli meg.⁷⁹ *Lehmann Antal* viszont azt írja: „...1846-ban *Auer bécsi*, *Cvetkovich pécsi* és *Koharich szigetvári kereskedők által létesített cserépedénygyárral együtt...*, ez utóbbinak berendezése egy későbbi vásárlás útján Pécsre kerültek, hogy velük megalapítsák a világhírű *Zsolnay Porcelángyár*.”⁸⁰ A kis üzem nem paraszti fazekasedényeket készít, hanem a peznesebb polgárság céljaira igényesebb keménycserép edényeket és finom porcelán tárgyakat (úri étkezészet, tányér, tál, bögre, csésze, lámpa, pipa, dísz tárgyak, stb.) gyárt.

69 H. J. Gy. személyes közlése alapján. (Adat: *Eperjessy*)

70 *Ráczné Gábor Gyöngyvér* (Mike) szíves közlése, 2012. Sírfelirat: *Bassler Ernst* főerdész, 1855-1938 – felesége *Bitterlich Franciska*, 1860-1944. – unokájuk *Bassler Edit*, 1919-1934.

71 H. J. Gy. Kéziratrészeleg, 54-55. p.

72 H. J. Gy. Kéziratrészeleg, 58. p.

73 H. J. Gy. Kéziratrészeleg, 58-59. p.

74 *Lang*, ua. 14-15. p.

75 *Hauser Mátýásné Frigyes Ilona* Lukafán gyűjtött üvegcserep gyűjteménye alapján. (Ibafa, 2011.) – *Eperjessy* a lukafai kertekben 1938-ban 6-8 cm-es, kékszínű állatszobrocskákat talált.

78 H. J. Gy. Kéziratrészeleg, 54. p.

79 H. J. Gy. Kéziratrészeleg, 55. p.

80 *Lehmann*, ua. 96. p.

A lukafai manufaktúra híre és üzemmenete nem lehetett rossz, amelyre abból is következtethetünk, hogy *Spitzer és Wohlheim*, „Lukafai üveglérakat”⁸¹ cégtáblával egy fényes üveg- és porcelánüzletet is alapított Pécssett. Az üzlet egészen a második világháború végéig létezett, a tehetősebb középosztály igényeit elégítette ki. Működése évtizedeiben a lukafai üzemből az év nagy részében használható utakon szállították ide a kiváló árút. Az üzleti elnevezést az üvegyár és cserépedény manufaktúra felszámolása után is megtartották. A pécsi születésű Horváth J. Gyula emlékezete szerint az üzlet Pécssett a Király utcában, vagy inkább a Színház-téren volt található, ahol az 1990-es években egy Kalóz nevű kaszinó működött.⁸²

Amint az anyakönyvi bejegyzésekből kitűnik, 1847-ben a lukafai „Porzolán Fabrikának Főfölgüyellője” *Cvetkovitz Ferentz*, akinek *Adelhaid, Therezia, Beatrix* nevű leánykáját 1847. május 13-án tartják keresztvíz alá Ibfán. A gyermek anyja *Pheffer Josephina*, keresztszülei pedig *Koharits Károly* „Szigethi Kereskedő” és *Pheffer Therezia*. Ez időből való anyakönyvek más „porcelánosok” nevét is megőrizték. Közülük itt fontosnak tartjuk még kiemelni *Berger István* nevét, aki az anyakönyvi bejegyzés szerint „Gyár elnök”. Neje *Vagner Borbála*, gyermeküket 1848. febr. 15-én keresztelik Ibfán. Az utolsó porcelános neve 1860-ban olvasható az ibfai anyakönyvekben.⁸³ A Lukafai „üvegyár” illetve „kerámia üzem” múltja itt kapcsolódik a világhírű Zsolnay-gyár történetéhez. *Zsolnay Teréz – M. Zsolnay Margit: Zsolnay* c. családtörténeti kötetében *Zsolnay Ignárról* azt olvashatjuk: „...elvégezte a magyaróvári mezőgazdasági akadémiát, majd Lukafán fazekas mesterséget tanult.”⁸⁴ A következő „Lukafa megvásárlása, a pécsi üzem megalakulása” című fejezetben azt írja: „Ez időtájt kereste fel nagyatyánkat (ti. Zsolnay Miló) *Cvetkovich Ferenc* tekintélyes pécsi polgár, aki kapcsolatban állt a lukafai kis agyagárú manufaktúra tulajdonosával ..., *Spitzerrel*. Azt ajánlotta nagyatyánknak, hogy vegye meg Ignác számára ezt a kis manufaktúrát. A vételár meghaladta nagyatyánk vagyoni lehetőségét, ezért más megoldást keresett. Ignác egy évet töltött Lukafán, hogy megtanulja az agyagárú gyártását.”⁸⁵ (Ismeretes, hogy ugyanez a *Cvetkovich Ferenc* korábban a lukafai üzem „Főfölgüyellője” volt.)

„Amikor aztán a lukafai manufaktúra berendezése csakugyan eladásra került, nagyatyánk a felszerelési tárgyak többségét megvásárolta, szekereken Pécsre szállíttatta és ideiglenesen a téglavető mellé rakatta le.”⁸⁶ Így kerültek a lukafai manufaktúra agyagipari eszközei részben Pécsre és lettek a hírneves Zsolnay-gyár első gépi berendezései, 1854-ben.

A lukafai üzem minőségi termelésére *Zsolnay Teréz* azon utalásából is következtethetünk, miszerint „...a Littke-család birtokában van két kráter alakú talpas

váza, amelyeket Ignác még Lukafán készített.” Ugyancsak itt olvasható, hogy *Ignác* az üzem szervezése során úgy véli, „...ugyanolyan szép edényt fogok gyártani, mint amilyent Lukafán állítottam elő.”⁸⁷

A kerámia (porcelán) üzem eladása (1856) után az üveghuta újabb 20 évre megegyeszer feléled és termel, mely idő 1869-től 1888-ig tartott.⁸⁸ *L. Imre Mária: Adatok a baranyai üveghutákhoz* c. tanulmánya Horváth J. Gyulától kapott adatokra hivatkozva közli, az egyházi anyakönyvek alapján kikövetkeztethető, ebben a 20 évben Lukafán üvegesként dolgozók létszámát:

1869: 6 fő; 1870: 12 fő; 1871: 7 fő; 1872: 9 fő; 1873: 6 fő; 1874: 9 fő; 1875: 7 fő; 1876: 7 fő; 1877: 8 fő; 1878: 6 fő; 1879: 5 fő; 1880: 8 fő; 1881: 11 fő; 1882: 6 fő; 1883: 10 fő; 1884: 7 fő; 1885: 9 fő; 1886: 7 fő; 1887: 6 fő; 1888: 6 fő.⁸⁹

Az üveghuta végleges megszűnésére vonatkozó bizonyos források adatai ellentmondásosak. A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1880. évi jelentése szerint a lukafai „gyár” 1880-ban megszűnt.⁹⁰ Ugyanakkor *Telkes Simon: Üvegiparunk* című monográfiájában arról ír, hogy a „gyár” 1884-ben még tíz évre szóló állami kedvezményt kapott, ennek ellenére tönkrement.⁹¹ A soproni kamara 1891. és 1892. évi jelentése azt állítja, hogy a lukafai üvegyár bérő hiányában szünetel.⁹² *Vargha Károly: A Délkeleti Zselic* c. monográfiájában családi emlékezésekre hivatkozva írja: „Az üzem azonban, amelyet a *Spitzer és Wohlheim* cég bérelt és amely termékeivel ellátta a vidéket, – az 1887. év őszén megszűnt.”⁹³ Horváth J. Gyula az egyházi anyakönyvi bejegyzésekre hagyatkozva az 1888-at fogadja el, ugyanis Lukafán 1888-ban szerepel utóljára szülőként vitárius.

Horváth J. Gyula azt is vizsgálta, hogy az üzem megszűnése után hova lettek a vitáriusok. A hagyományok tudni vélik, hogy báró *Biedermannék* az elvándorló szakmunkásoknak bizonyos „végkielégítést” fizettek. Voltak családok, akik az időtájt Szlavóniában (Dráván túl) a magyar kirajzásokhoz (vagy ottani német csoportokhoz) csatlakozva, olcsó földet vásároltak. Néhányan az ittmradók rokonsággal a második világháborúig is kapcsolatot tartottak.⁹⁴ Több német családot Terecseny-pusztán (valószínű az *Arnold, Kreiner(Krajner), Haslinger, Deutschmann, Kirsch, Hirsch, Göndötsch, Lehr, Metz, Schweitzer, Jeger, Gieber, Weber* stb.) a *Biedermannok* kiparcellázott birtokrészén három hold földdel és házhellyel kárpóolták. Az egy hold rétet bére kapták, aminek ellenében (hogy az uradalom munkaerejét biztosítsák) téli és nyári napszámra, ugynevezett „robotra” kötelezték őket. Ezek a terecsenyi zsellérek és leszármazottaik

81 Utolsó tulajdonosa: *Inseit* ... volt, akit 1944-ben Auschwitzbe deportáltak. *H. J. Gy. Kéziratból.*

82 *H. J. Gy. Kézirat vázlat; – E tanulmány társszerzője, Eperjessy Ernő* még 1948 júniusáig is naponta látta a feliratot, mivel Pécssett a Király utcában arra tette meg az utat a tanítóképzőbe.

83 *H. J. Gy. Kéziratrészt, 55-56. p.*

84 *Zsolnay Teréz – M. Zsolnay Margit: Zsolnay. A gyár és a család története, 1863-1948. Corvina. Gyoma, 1974. 10-12. p.*

85 *Zsolnay Teréz – M. Zsolnay Margit, ua. 10-12. p.*

86 *Zsolnay Teréz – M. Zsolnay Margit, ua. 10-12. p.*

87 *Zsolnay Teréz – M. Zsolnay Margit, ua. 13. p.*

88 *H. J. Gy. Kéziratrészt, 56. p.*

89 *Dr. Imre Mária: Adatok a baranyai üveghutákról 2. p.*

90 *H. J. Gy. Kéziratrészt, 60. p.* (Forrásmunka megjelölése nélkül.)

91 *H. J. Gy. Kéziratrészt, 60. p.* (Forrás megjelölés nélkül.)

92 *H. J. Gy. Kéziratrészt, 60. p.* (Forrás megjelölés nélkül.)

93 *Dr. Vargha Károly: A Délkeleti-Zselic. Csurgói Könyvtár XVII. kötet, Kaposvár, 1941. 32. p.*

94 Egyik Szlavóniába átköltözött *Zimmer* nevű „vitárius” család a második világháborúig levelezett az Almamelléken maradt *Zimmer* rokonsággal. 1944-ben a jugoszlávok a szlavóniai *Zimmer* családot, mint „magyart” kiűldözték. Magyarországon Almamellékre menekülve, 1945-ben őket („Vastaglábú” *Zimmeréket*) abba a rokon *Zimmer*-család házába telepítették, amelyből az itteniek, mint németeket kilakoltatták. (*Eperjesi János, Horváth J. Gyula* szóbeli közlése.)

1945-ig évente bizonyos számú lovasfuvarral (robottal) tartoztak dolgozni a *Biedermann*-család erdészetében.⁹⁵ Több család a környékbeli német nyelvű falvakban (Almamellék, Bőszénfa, Boldogasszonyfa, Ibafa, Csebény, stb) földműves zselléreként telepedik meg. Voltak, akik mesterségük révén az ország más üvegyárában kerestek munkát. Az emlékezések szerint főképpen Ajkára kerültek. Az ibafai keresztelték anyakönyvi adatai szerint egy ideig Lukafán is maradtak vitráriusok, akik ezentúl „operariuskok”, azaz napszámoként élnek tovább.⁹⁶ Horváth J. Gyula jegyzetei alapján az 1890-es években még Lukafán található szülők illetve keresztszülők: *Adamus Teller* et *Katharina Puffer* oper. – *Vencellus Eizner* et *Rosalia Tillinger* oper. – *Petrus Veibl* et *Marianna Jeger* operar. – *Josephus Veininger* et *Eva Feld* operar. – *Joannes Flam* et *Julianna Schleer* oper. – *Jacobus Hoffman* et *Elizabetha Schweizer* oper. – *Franciscus Eizner* et *Elisabetha Speigl* oper.- *Schlegl Mihály* és *Dunszt Éva* napsz. *Gausz Antal* és *Herczeg Anna* napsz. – 1900-ban a falu kocsmárosa *Eizner Vencel* és *Tillinger Róza*. 1891-ben a közeli Tótvároson lakik *Carolus Puffer* et *Catherina Schler* operar.⁹⁷ Valószínű, hogy Horváth által az ibafai anyakönyvekből kigyűjtött 11 családon túl is maradtak Lukafán egykori üveg és porcelános családok. Ez mellett szólnak a temetőben *Aschenbrenner József* (1840–1910), *Aschenbrenner Gyula* (1873–1906), és a 44 éves *Kreiner Antal* (...–1913) feliratú sírkövek is. *Raichl Sándor* uradalmi intéző 25 olyan üvegyári munkásról tudott még, akik 1900 körül Lukafán maradvá, napszámok munkát vállaltak az uradalomban.

Az első világháború táján Lukafáról ezek a nevek is eltűnnek. Az utolsó vitrárius *Franz Propst* és felesége *Maria Frischl*. *Propst Ferenc* 90 éves kor felett, kb. 1936 táján halt meg Lukafán, ott is temették el. Jóval fiatalabb felesége *Bassler Ernő* főerdésznél háztartási alkalmazott lett Sasréten.⁹⁸ Későbbben egy név kanyarodott még vissza. Az 1940-es években *Eisner György* (felesége *Zimmer Ilona*) mint uradalmi kovács szolgált ugyanabban a „hajtott házban”, amelyben ősei kocsmárosok voltak az üvegyár idején.⁹⁹

Az erdei üveghuták bezárását a XIX. sz. végén a racionálisabbá váló erdőgazdálkodás is siettette. Az 1880-as évek elején Lukafára került, erdészeti akadémiaát végzett főerdészt, *Bassler Ernőt* „*megdöbbenette az az óriási mennyiségű, de leginkább minőségileg pusztulás, amit a huta az erdőben maga után hagyott, ... egyértelműen ellensége volt a huta működésének.*”

95 *Raichl Sándor* volt uradalmi intéző adatai, 1969. (Gyűjtő: *Eperjessy*)

96 *H. J. Gy.* Kéziratrésztleg, 61. p.

97 *H. J. Gy.* Kéziratrésztleg, 61. p.; Lukafai temető 2012-ben is fennálló két sírkeresztjének tanúsága szerint az *Aschenbrenner* család még 1910-ben is Lukafán lakott. (Figyelemre méltó a család „beszédese” neve: *aschenbrenner*, magyarul - hamuégető.) Ez a családnév a XX.sz. elején a *Biedermannok* szentmártoni uradalmában tűnik fel ismét, mint gazdasági vezető. 1940-45-ben Szigetváron is élt *Aschenbrenner* család báró *Biedermann Imre* alkalmazásában. *Tihanyi Attila* és *Könyves Kálmán* szíves közlése szerint, Németlukafa (falu) utolsó lakóját is *Aschenbrenner*-nek nevezték. (*Aschenbrenner Jenő* erdész, az 1970-es évek végén költözött el a Szentegát melletti Hamuházára!)

98 *Eperjessy Ernő* személyes emlékezése.

99 *Eperjessy* személyes emlékezése.

Az emlékezés szerint: „... amikor az utolsó vitráriusok elmentek (vagy az uradalomban más munkán helyezkedtek el), minden hutai épületet már a következő évben sürgősen lebontattak. Amikor aztán hamarosan ismét megjelentek a zsidók, hogy az üveges munkát folytassák – mondja *Boder(Bodor) József*, – *Bassler* már azt felelte, hogy újratekenni nem lehet, mert már minden épületet lebontottak.”¹⁰⁰

A cigányok lukafai megjelenésére vonatkozó, első írásos bejegyzést a gödrei, pontosabban gödreke-resztúri egyházi anyakönyv őrzi: 1790. március 1. A keresztelt gyermek szülője *Kalányos Miska*. Az ibafai plébánia levéltárában található, 1830. évi *Visitatio Canonica* bejegyzése szerint ebben az évben 192 latin rítusu katolikus hívó lakik Lukafán, a görög rítusu, azaz görög keletiek száma pedig 75. Az anyakönyvi adatok minden esetben a cigányoknál jelzik a görögkeleti vagy pravoszláv vallást. Ezek aztán lassan a többségi római rítusra térnek át, illetve ilyenek írják át és kezelik őket az ibafai plébánosok. Az 1857-ben kiadott egyházmegyei sematizmusok szerint az ibafai plébánián már nincs pravoszláv vallású bejegyzett személy, de foglalkozásuk rovatban minden esetben „Zingarus” áll.¹⁰¹

Az arányaiban jelentős „Zingarus” bejegyzés nemcsak etnikai hovatartozást, hanem a hamuzsirégetéshez, valamint a huta és cserépedény kemencékhez szükséges kiegészítő foglalkozást: fakitermelő (favágó), illetve egyszerű faeszközöket (tekőket, vályukat, lapátokat, stb.) készítő mesterséget is jelentett.

„Arról persze fogalmunk sem lehet, hogy ezek a cigányok honnan származnak, hiszen nevük egyáltalán nem jellegzetes (Orsós, Kalányos, Buzás)” – írja Horváth.¹⁰² Azt tudjuk, hogy az üvegesek és fazekasok Németlukafán a huta, az üvegcsűr és cserépedénygyár közelében laktak, amit a mai napig is „falunak” nevez a nép. Tőle 1 km-rel délebbre fekvő Lukafa-pusztán sohasem lakott vitrárius. Viszont elkülönülve itt laktak a cigányok, majd később uradalmi cselédekkel való elemek, a huta igavonó szükségét ellátó kocsisok, béresek és pásztorok.

Mai meghatározással a román nyelvű „beás” cigány etnikum az üvegyár megszűnésével sem tűnt el teljesen. Maradékaikat *Br. Biedermann Rezső* a XIX. sz. végén Lukafáról a 4–5 km-re lévő Terecseny-pusztai birtokára, az erdő szélére telepítette. Ott készítvén maguknak putrit, a lakhatás és hulladékfa-gyűjtés ellenében, a bárói birtokon putrinként havi egynapos robottal tartoztak 1945-ig, (ami rendszerint erdei munkát, vagy a sasréti kastély és iskola részére végzett favágást jelentett).¹⁰³

100 *Boder (Bodor) József*, közel fél évszázadig volt Németlukafán erdész. Rá hivatkozva: *H. J. Gy.* Kéziratrésztleg, 60. p.; Családi visszaemlékezés alapján ugyanezt erősíti meg *Bánki László* (Budapest, 2007.), akinek nagyapja *Bassler Ernő* Lukafán főerdész volt, apja pedig *Bánki (Bassler) Rezső* az 1880-as években, már ott az egyik vezető vitrárius megüresedett házában született.

101 *H. J. Gy.* Kéziratrésztleg, 50. p.

102 *H. J. Gy.*, Kéziratrésztleg, 51. p.

103 *Raichl Sándor*, *Eperjesi János* adatközlők alapján.

Németlukafa helyzetének alakulása az üveghuta és a cserépedény manufaktúra megszűnése után, 2010-ig

Az 1973. évi Helységnevtár Lukafapuszta néven említi, lakóinak számát 56-ban adja meg. „Baranya megye Térképe” című, 1:150.000-hez léptékű térképlap (Cartographia, 1993. Bp.) még két Lukafát tüntet fel a színhelyen. Az északibbnak (amit az itt lakók „Lukafa a falu” néven emlegetnek), Németlukafapuszta nevet ad. Az ettől kb. 1 km-re délre fekvő települést Lukafapuszta névvel illeti. A régi okmányok, anyakönyvek az északabbra fekvő Németlukafát egyszerűen Lukafának, ritkán Németlukafának nevezik, a délre fekvőt rendszeresen Pust Lukafa, Lukafapuszta néven emlegetik.¹⁰⁴ A századfordulón a Biedermann-féle uradalom részeként kb. 1919-ig (a környékbeli lakosság emlékezetében is) Deszkametsző a neve.¹⁰⁵

Az egymáshoz közeli két Lukafa település, a „falu” és a „puszta” között szerkezeti különbség is volt. A vitráriusok által lakott „falu” házai a gyár jobboldalán a vidék más apró falvaihoz hasonlóan „fésűs rendszerű” utcasort alkottak. Minden házhoz kert, ól és istálló tartozott. (Az ipari munkásnak számító vitráriusok egyben saját ellátásukra tehenet, sertést és baromfit is tarthattak, zöldséget termeltek.) Ettől az 1 km-re fekvő puszta szőrt szerkezete uradalmi istállókkal, aklokkal, cselédházakkal, termelési eszközökkel, teljesen eltért. A vitráriusok, hamuzsírőzők és „porcellánosok”, mint szabad emberek a vezetőkkel együtt, minden időben kizárólag a „faluban” laktak, a pusztán nem. A pusztán szolgának számító, szegődményes kocsisok, béresek, pásztorok, későbbben uradalmi cselédnek nevezett magyar családok éltek. Az üvegyári munkások a pusztai béreseknek lenéztek, a huta bezárása után egy ideig ott maradt felnőttek sem szegődtek be soha béresnek, azaz uradalmi cselédnek, csupán napszámos munkát és részes aratást vállaltak.¹⁰⁶ Horváth J. Gyula feltételezése szerint a favágó cigányok is a pusztán laktak volna. A helyiek emlékezete szerint a cigányokat a pusztaiak sem fogadták maguk közé, azok fából, sárból tákoló kunyhóikban mindig a kitermelt erdőrésszel szélében ütöttek tanyát. A hamuégető, hamuzsírőzők és szénégetők – az éjjel-nappali folyamatos munkatevékenység miatt – ugyancsak a munkahelyük színterében, a kitermelt erdőrésszel közelében ideiglenesen (fából, tapasztott sárból) épült, igénytelen lakásokban éltek.¹⁰⁷ A cserépyár és az üvegyár megszűnése (1888) után az ipari munkásság nagyrésze elvándorol, a terület majorsági föld lesz, a *Biedermannok* uradalmi rendszerben művelik tovább. Az üzemi épületeket lebontják, a vitráriusok felszabaduló házaiiba magyar nyelvű erdészeket, vincellért, téglást és cselédeket költöztetnek. 1890 után Németlukafa, Lukafa-pusztával (Deszkametszővel) együtt a *Biedermannok* szentmárton-pusztai gazdaságának lesz része, amely összesen 40 szegődött (konvenció) cselédet alkalmaz.¹⁰⁸ A területen bécsi és ber-

lini tőke bevonásával, az eddigi ipari jellegtől teljesen eltérő, új, nagyméretű agrárfejlesztésre kerül sor.¹⁰⁹

(Ezidőben Németlukafa-pusztán – a volt faluban és a pusztán, valamint Sasréttel együtt – élő családok: 1 főerdész, 1 alerdész, 1 vadász, 2 erdész, 1 tanító, 1 segédtsz, 1 vincellér, 1 mindenes (udvaros), 8 kocsis, 2 négyökrös béres, 1 számadó (ellető)kanász, 4 uradalmi kanászbojtár, 1 uradalmi gulyás, 1 cselédcsordás, 1 cselédkanász, 1 szerződött téglás, (egy időben 1 csikós és 1 juhász is).¹¹⁰

Többek közt a kb. 4000 holdas erdőgazdaság irányítását leválasztják az uradalmak (Szentmárton, Korcsány, Németlukafa, Terecseny) termelésétől. Bassler Ernő, az erdőgazdaság képzett vezetője a monarchia fejlett erdőgazdálkodásainak mintájára szervezi meg a fa- és vadgazdálkodást Sasrét központtal. 1900 körül Sasréten kétszintes vadászkastélyt épül.¹¹¹ 1906-ban Szentmártonpuszta, Lukafa, Terecseny, Sasrét puszták cselédgyerekei számára elkészül az egytantermes elemi iskola, amelyet az uradalom tart fenn. 1910 után a különböző gazdasági egységeket lóhúzta iparvágány (kisvasút) köti össze a 8 km-re lévő almamelléki MÁV vasútállomással, amely a gazdaság és az erdészet nagytételű termékeinek a vasúti szállítását könnyítette meg.¹¹² A századfordulón 60 hold szőlőt telepítenek, 1904–1905-ben hozzá 3 szintes, folyóvízzel ellátott hatalmas pincészetet építenek, korszerű gépesített berendezéssel, gabonaőrölővel, 80 m hosszú pincével, stb. (Legfelső szintje magtár, közép- és alsó szintje sertésnevelő, alul pincészet).¹¹³ Közeliében a határ legmagasabb pontján a bárói család kétszintes, üveges tüdőpavilonnal (szanatóriummal) is kísérletezett, ami eredeti célja szerint sohasem üzemelt. 1920–21-ben a vizenyős szentmártoni völgyben 62 holdon 9 db. jól jövedelmező halastavat hoznak létre. A XX. század első felében virágzó uradalom fő jövedelmi forrása a gabonafélék, kukorica, borsó és magfélék (lucerna-, lóhermag) termeléséből és állattenyésztésből

109 Ua. Raichl S. és Eperjessy E.

110 Ua. Raichl S. és Eperjessy E. (Németlukafán a Biedermannok uradalmában az emlékezet szerint 1900–1945 között megfordult alkalmazottak és cselédek: a) Bassler Ernő főerdész, Baracs (Bassler) Alfréd főerdész, Varga Antal alerdész, Tóth János erdész, Magyar ... erdős, Boder(Bodor) József erdész, Frigyesi József erdész, Tomolák Pál erdész, Andics Ferenc erdőőr; Raichl Sándorné Bassler Gertrud tanítónő; b) Szerződött alkalmazottak: Nyaka György vincellér, Bodrog Ferenc vincellér, Marosics József ács, Eisner György kovács, Hárs János bognár, Domján József téglás, Serdán János téglavető, Varga Simon szénégető; c) Uradalmi, másszóval szegődött cselédek (kocsisok, béresek, pásztorok) 1934-ben: Papp János gazda, Fodor István urasági kanász, Fodor Ferenc béres, Guzmics Ferenc urasági kanász, Németh István gulyás, Németh Ferenc kocsis, Oreczki János béres, Horváth István cselédkanász, Szárszó István kocsis, Papp Imre, Pető János kocsis, Skrinýár Lajos, Tankovics Péter kocsis, Tankovics János kocsis, Gál Márton béres, Lehócz Károly béres, Eperjesi Imre mindenes, Fodor János kocsis; d) Előforduló cselédnevek még: Tinusz József, Szijártó József, Dancs István, Nyári István, Nagy József, Zsebi József, Kovács István és József, Bozsovcics György és József, Vajda Imre, Lakatos Ferenc, Lukács István, Szercsik János, Strasser, Kirsch András, Hencz, Jusics Mihály, Andics József és István, stb.

111 Ua. Raichl S. és Eperjessy E.

112 Az összes kisvasút hossza (az erdőkitermeléstől függően) 10-12 km is lehetett. Adatközlő: Eperjessy E.

113 A nagytételű bort a pécsi Littke-pezsőgyár részére termelték. Adatközlő: Raichl Sándor, 1969.

104 H. J. Gy. Kéziratrészleg, 49-50. p.

105 Raichl Sándor és Eperjessy Ernő adatai.

106 Raichl Sándor információi és Eperjessy E. adatai.-

107 Ua. Raichl Sándor és Eperjessy E.

108 Szentmárton-puszta, mint Biedermann uradalmi központ, nem azonos a tőle keletre lévő Gödreszentmárton községgel. Szentmárton-puszta Almamellék közigazgatási területének része.

(sertés, szarvasmarha, ló, juh) származott.¹¹⁴ 1932-ben Németlukafa lakóinak száma Deszkametsző és Sasrét pusztákkal együtt: 81 magyar, 1 német, 3 cigány.¹¹⁵ A század elején cséplőgép, az 1920-as években több gőzgép került az uradalomba, 1934 körül beszerelik a telefont, stb.¹¹⁶ Mindebből kitűnik, hogy a hajdani üveg-huta és vidéke mint uradalom, a XX. sz. első felében éli fénykorát.

Az 1945-ös földreform idején az uradalom lukafai részét nem parcellázzák fel, hanem állami gazdaság formában termel tovább. Felújítják a szőlészetet, az 1950-es években villamosítják, bolti bevásárló helyet létesítenek, korszerűsítik a kisvasutat, Sasréten modern fűrésztelepet működtetnek. 1960-as évektől szilárd be-kötőút köti össze a Szigetvár-Kaposvár közti ország-úttal, a régi „üveggyári” házak mellett és Sasréten új, korszerű erdészlakásokat építenek. Ennek ellenére a mezőgazdasági dolgozók (többsége volt cseléd), egyre nagyobb számban hagyják el a települést és költöznek egykori cseléd társaik mellé a szomszédos (Almamel-lék, Szentlászló, Boldogasszonyfa, stb.) falvakba.¹¹⁷

Németlukafáról, a „faluból” (a volt üveggyár te-rületéről) 1975-ben Hauser Mátyás erdész és csa-ládja,¹¹⁸ majd (érdekes sorsfordulatként) utolsónak Aschenbrenner Jenő nevű vadász költözött el 1977-ben, mégpedig Hamuházára.¹¹⁹ A következő évek-ben nemcsak a még fennmaradt egykori üveg-fuvó házakat, hanem a korszerű (fürdőszobás) erdész-la-kásokat is lebontják. Ezidőtájt átmenetileg a pusztai cselédlakásokban még néhány cigánycsalád él. 1982-

ben ezek bontását is megkezdik.¹²⁰ 2001-ben már csak az uradalmi nagytisztállók, illetve kiemelkedő helyen az egykori háromszintes szőlészeti épület uralja a tájat üresen. A németlukafai völgyet a teljes elnéptelenedés után 2010-re visszafoglalta az erdő.¹²¹

Jelenleg a Sasréti Erdőgazdaság maradt kultúr-tájnak, ahol a Mecseki Erdőgazdaság részeként Szi-getvár központtal tervszerű erdő- és vadgazdálkodás folyik. A kellemes völgyben álló kastélyt nagypénzű vadászok keresik fel. Az iskola épületében ugynevezett erdei iskolaként turista csoportokat fogadnak, a moto-rizált „erdei kisvasúton” hétvégeken számos kiránduló érkezik. Sasréten 2010-ben állandó jelleggel mindösz-sze 3–4 erdész család élt.

Köszönetnyilvánítás

Ezúttal mondok köszönetet a tanulmány megjelen-tetéséhez segítséget nyújtó Szerveiné Miholcsai Mári-ának, Sebestyén Ferencnek, Ráczné Gábor Gyöngy-vérnek, Hauseiné Frigyesi Ilonának, Tihanyi Attilának, Sajgó Ferencnek, Könyves Kálmánnak, Raichl Sándor-nak, Bánki Lászlónak.

114 Adatközlő Raichl Sándor, 1969 és Eperjessy E.

115 Magyar Statisztikai Közlemények. 1932. 83.köt. 271.p. Bp.

116 Ua. Raichl S.

117 Eperjessy E. feljegyzéseiből

118 Adatközlő: Hauser Mátyásné Frigyesi Ilona, Ibafo, 2011.

119 Könyves Kálmán (Szigetvár) volt erdészeti vezető és Tihanyi Attila fővadász (Sasrét) szíves közlése, 2012.

120 Adatközlő: Tihanyi Attila fővadász, Sasrét, és Könyves Kálmán volt erdészeti vezető, 2012. – Az egykori cselédlakásokba az 1970-es években átmenetileg terecsenyi beás-cigányok költöznek. 1982-ben ezek bontását is megkezdik. Utolsó lakóját, a cigány Rozi nénit 1990-ben költöztetik át Irma-pusztára.

121 Tihanyi Attila szíves közlése és Eperjessy E. feljegyzései alapján. – Tihanyi Attila információja: A háromszintes uradalmi pincészetet az erdészet tetőcserével igyekszik megmenteni, az uradalmi istálló romos épületének 2012-ben tervezett bontásával Németlukafa-pusztán az utolsó építmény is eltűnik.

Irodalom

- Csiffáry G. 2006: Magyarország üvegipara 1920-ig. – Eger.
 Eperjessy E. 2006: Puszták népe a Zselicben (1900-1950). – Buda-pest.
 Fényes E. 1851: Magyarország gheographiai szótára. – Pest.
 Horváth J. Gy. 1973: Székely szállások az Almás patak forrásvidékén. – Zselici Dolgozatok II: 109-138. Pécs.
 Horváth J. Gy. 1976: Adatok a zselici vizimolnárok történetéhez. – Zselici Dolgozatok III: 98-101. Pécs.
 Horváth J. Gy. 1976: Baranya és Tolna megye által kibocsátott okle-velmásolat a pécsi püspök és székeskáptalan részére. – Zselici Dolgozatok III: 121-123. Pécs.
 Horváth J. Gy. 1979: II. Ferenc 1796-ban kelt adománylevele, amely-ben Boldogasszonyfa, Keményfa és Szentmargita helységeket Igmándy Sándornak adományozza. – Zselici Dolgozatok IV: 113-115. Pécs.
 Király L. 1976: Ipartörténeti emlékek Somogy megye földrajzi neveiben. – Kutatások a gazdasági és társadalmi élet szolgálatában. Dél-Dunántúli Konferenciák, Szekszárd 1975: 156-163.

- L. Imre M. 1977: Adatok a mecseknádasd-óbányai fazekassághoz. I. – Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 20-21: 183-196.
 Lang Á. 2008: Üvegutak a Kelet-Mecsekben. – Pécs.
 Lehmann A. 1969: XIX. századi üvegutak a Zselicben. – Baranyai Mű-velődés, 1969 június: 94-96. Pécs.
 Lehmann A. 1971: Adatok a szentlukai üvegutáról (1807-1808). – So-mogy Megye Múltjából 2: 109-136. Kaposvár.
 Lehmann A. 1971: Adatok a Zselic üvegfüvő üzemeinek történetéből. – Zselici Dolgozatok I.: 59-61. Kaposvár.
 Mérey Gy. 1951: Magyar iparfejlődés 1790-1848. - Budapest.
 Király L. és Várkonyi I. (szerk) 1974: Somogy megye földrajzi nevei. – Budapest.
 Telkes S. 1895: Üvegiparunk. – Budapest.
 Vargha K. 1941: A délkeleti Zselic: Tájélföldrajzi, településtörténeti és ma-gyar-német összehasonlító népzene kutatási adatok. – Kaposvár
 Varga V. 1989: Régi magyar üveg. – Budapest.
 Veres L. : Üvegművességünk a XVI-XIX. században.

1. ábra. Üvegtöredékek a németlukafai üvegyár termékeiből. Hauserné Frigyesi Ilona gyűjteményéből.
Fotó: Hauserné Frigyesi Ilona, Ibafa, 2010.

2. ábra. Páros díszcsésze. Emlékezés szerint a németlukafai cserépedénygyár terméke.
Szarmazási hely: Almamellék, 1946.
Eperjessy János tulajdonában.
Fotó: Eperjessy Ernő, 1996.

3. ábra. 15-ös petróleumlámpa „Lukafai üvegyár lerakata, Pécs” cégjelzéssel. Hauserné Frigyesi Ilona tulajdonában, Ibafa. Fotó: Hauserné, Frigyesi Ilona, Ibafa, 2010.

4. ábra. Üvegváza. 25 cm magas, átlátszó fehér fúvott üveg, művészi olajfestés díszítéssel. Emlékezés szerint a németlukafai üveghuta terméke, készült 1870-1880 körül. Dr.Baracs Endre tulajdonában (Pécs).
Fotó: Baracs Dénes, 2012.

5. ábra. Pecsényestál kobaltkék széllel és aranyozással. Alján: „Lukafai üvegyári raktár, Pécsett” cégjelzéssel. A németlukafai cserépedénygyár terméke, 1850 körül. Ráczné Gábor Gyöngyvér tulajdonában, Mike. Fotó: Ráczné Gábor Gyöngyvér, 2010.

6. ábra. Pecsényestál alja „Lukafai üvegyári raktár” cégjelzéssel. Készült a németlukafai cserépedénygyárban 1850 körül. Ráczné Gábor Gyöngyvér tulajdonában, Mike. Fotó: Ráczné Gábor Gyöngyvér, 2010.

7. ábra. Salátástál, kobaltkék széllel, aranyozással. Alján „Lukafai üvegyári raktár, Pécsett” cégjelzéssel. Készült a németlukafai cserépedénygyárban, 1850 körül. Ráczné Gábor Gyöngyvér tulajdonában, Mike. Fotó: Ráczné Gábor Gyöngyvér, 2010.

8. ábra. Salátástál alja „Lukafai üvegyári raktár, Pécsett” cégjelzéssel. Készült a németlukafai cserépedénygyárban, 1850 körül. Ráczné Gábor Gyöngyvér tulajdonában, Mike. Fotó: Ráczné Gábor Gyöngyvér, 2010.

9. ábra. Barokk levesestál, a németlukafai kemény-cserépedény üzem terméke, 1870-1880 körüli időből. Ráczné Gábor Gyöngyvér tulajdonában, Mike. Fotó: R. Gábor Gyöngyvér, 2012.

10. ábra. Barokk levesestál alja „Lukafai üvegyári raktár, Pécsett” cégjelzéssel. Fotó: Ráczné Gábor Gyöngyvér, Mike. 2012.

11. ábra. Németlukafai temető. Az egykori manufaktúra egyik vezetőjének sírköve. Felirat: „Itt nyugszik Aschenbrenner József. Született 1849 október 30. Meghalt 1910 augusztus 8. Béke poraira.”
Fotó: Tihanyi Attila, 2012.

12. ábra. Németlukafa, temetői sírkő az „üveggyáriak” sorában. Felirata: „Itt nyugszik Istenben boldogult Aschenbrenner Gyula áldozár (rk.pap). Szül. 1873. dec. 24. Megh. 1906. február 18. Élt 33 évet. Béke hamvaira.” (Régebben a sírkövön porcelán arckép volt.) Fotó: Sebestyén Ferenc, 2001.

13. ábra. Németlukafa, temetőrészlet az egykori „üvegesek” és „porcelánosok” sírköveivel.
Fotó: Tihanyi Attila, 2012.

14. ábra. Németlukafa, a Biedermann-uradalom utolsó hírnődje, az erdővel benőtt volt magtár és borpincészet (épült 1904-1905-ben).
Fotó: Sebestyén Ferenc, 2001.

Supplementary data for the history of the glasshouse of Németlukafa

J. GYULA HORVÁTH & ERNŐ EPERJESSY

In the 18th and 19th century at least 6 glasshouses were proven to exist in the forests of Zselic (in Somogy and Baranya counties). The founders of these were the local landlords (Festetics, Batthyány, Czindery etc.). The glasshouses were usually profitable for 20–30 years. The glassworkers were free industrial workers. The skilled workers were mainly Catholics from the German Sudetes mountains. The raw material used in the glass manufactures was potash, produced in the asheries by the so-called „ash-villains” or „ash-scamps” in the cleared wooded areas.

The most significant glasshouse was in operation between 1799 and 1888 in Németlukafa, side by side with faience manufacture (1840–1860). The raw material and the finished products were transported by Jewish traders. The Spitzer and Wohlheim firm has even

opened a splendid china shop in Pécs called „the storage of the Lukafa glass factory”. In the 1850’s the equipment of the faience manufacture was purchased by the Zsolnay-family to start the first production of the famous ceramic factory

The glass manufacturing and the ashery in the forest came to an end partially because of the more rational silviculture and the more organized manorial agriculture. The glass workers moved to Ajka, Slavonia and to the neighbouring German villages and became hired in the manors as servants.

The manorial agriculture flourished in the first half of the 20th century. By the end of the 20th century Németlukafa became completely unpopulated and by 2010 the glasshouses and the faience factory were overgrown by forests.

Céhes adatok a somogyi pék- és mézesbábos mesterekről az 1810-es évektől 1869-ig

KNÉZY JUDIT

H-1149 Budapest, Pillangó park 16/b. fsz.2., e-mail: jknezy@freemail.hu

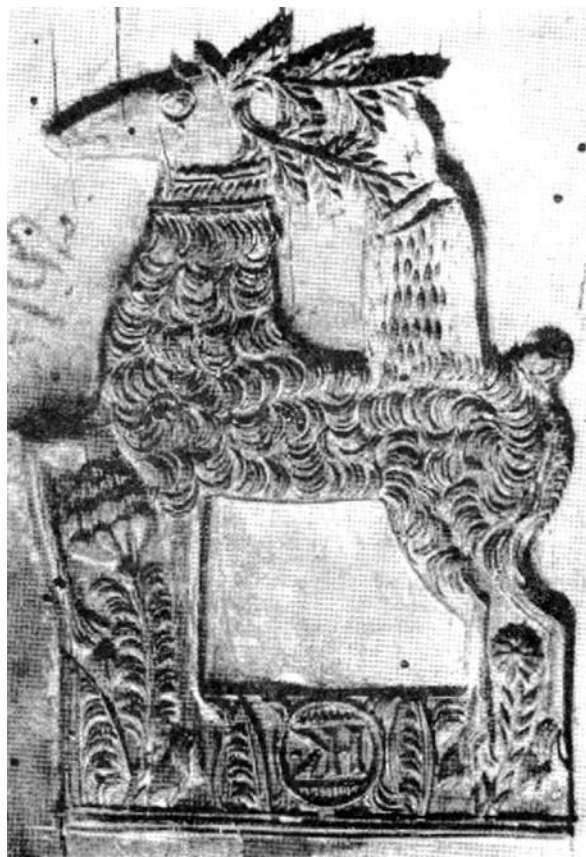
KNÉZY, J.: *Guild informations about the baker masters and honey-cake makers from 1810 until 1869 in Somogy county.*

Abstract: During the 18th and 19th century the guilds in Somogy county had developed only slowly because of the lack of cities in the region. The low number of educated baking masters was also based on the fact that the practice of household bread baking remained in existence until the 1960s. Bread baking was made in the 18th and 19th century by seasoned cooks-men and bread specialists. The craftsmen of the markettown Csurgó only got their landlord's approval for creating a mixed crafts guild in 1810. The bakers and honey-cake makers of this town belonged to the so called 'German' guild from 1814. They originated mostly from Austria and the Czech-Moravian region, some of them were German or Slavic craftsmen from other Transdanubian regions. One or two master worked simultaneously in Csurgó. They frequently changed, most of them moved on to the guilds of bigger towns. This study on the life in such guilds is mostly based on the official guild lists and financial documents, it even includes a detailed description of a masterpiece bakery product. The later part of the study gives a review of the life of the baker and honey-cake maker masters in the whole county by the end of the guild area (1869). The study explains the growth in the number of such craftsmen caused by the urbanisation and the increased marketing possibilities. It also describes the organisations among the growing numbers of tradesmen including the flour tradesmen supporting the examined crafts guilds.

Keywords: baker guilds, the migration of such masters to Southern Hungary, guild lists, guild traditions in Csurgó, bakers and honey-cake makes in Somogy county in 1869.

Bevezetés, a téma indoklása

A Somogy megyei néprajzi kutatások egyik hiányossága, hogy a pékmesterség történetével eddig senki sem foglalkozott. A muzeális tárgyi gyűjteményekben sem található kutatásra érdemes, datált vagy meghatározott anyag e mesterségre vonatkozóan. Ugyanakkor a mézesbábos mesterség témájából a 20. századi visszaemlékezések alapján történtek adatközlések. Levéltári források felhasználásával csak az andocsi bábosok 19. századi történetéről közöltek eddig adatokat.¹ Gönczi Ferenc szép számú bábos ütőfát gyűjtött be Nagyatádról (1. ábra), Marcaliból (2.

1. ábra: Mézesbábos ütőfa, szarvast ábrázol, IK monogrammal Nagyatádról Bárány Gáspár műhelyéből, Rippl Rónai Múzeum néprajzi gyűjteménye 3191 lt.sz.

ábra), Kaposvárról és Csurgóról (3–4. ábra), stb., a két világháború között. 1963-ban Andocsról Kósa László és Horváth Terézia egyetemi hallgatók egy csaknem teljes bábosműhely berendezésével gyarapították a kaposvári múzeum tárgyi együttesét, közte céhkan-csó, behívótábla (1763-as évszámmal) és céhláda is bekerült. Vegyes céhbe tartozhattak, hiszen a kancsón többféle mesterség jelei is találhatóak (csizmadia, kőműves, kerékgyártó, kovács stb). Ez a szerszám- és árukészlet egykor a Dani Sándor és elődei pl. Kopits (eredetileg Kupits néven is szerepelnek) család tulaj-

¹ Az eddig publikációkban megjelent ütőfák és bábos céhtárgyak a Rippl, Rónai Múzeum gyűjteményéből valók ld. Kapitány O. 1980. 169-178. (Pl. az itt is bemutatott nagyatádi szarvasos (lt.sz 3192.) és két csurgói ütőfát közölte (lt.sz 2912, 1916) és egy andocsi utazóládát. Hoss J. 1968. 26-38. négy ütőfát közölt rajzban, köztük az itt látható kakasost (lt.sz 5945). Csóti Cs. 2002.162-169. az andocsi vegyescéh tárgyaiból közölt részleteket.

2. ábra: Kakast formázó mézesbábos ütőfa Marcaliból. Rippl Rónai Múzeum néprajzi gyűjteménye It.sz 3845.

3. ábra: Pólyást ábrázoló mézesbábos ütőfa Csburgóról Valent Imréné műhelyéből. Rippl-Rónai Múzeum 2912.It.sz.

4. ábra: Kalapos kisasszonyt ábrázoló mézesbábos ütőfa Csburgóról Valent Imréné műhelyéből. Rippl Rónai Múzeum 2916. It.sz.

donát képezte². A legrégibb évszamos ütőfa Andocsról áll rendelkezésre. Bábos műhelyt először a Zamárdi tájában mutatott be Kapitány Orsolya 1977-ben nagyrészt az andocsi műhely anyagát. Ennek lebontása után jóval Marcaliban a Helytörténeti Múzeum somogyi kismesterségekről szóló állandó kiállításában 1999-ben újra sor került – többek között – Kapitány Orsolya rendezésében somogyi bábosmesterség eszközeinek enterieur-szerű megjelenítésére. Ez ma is megtekinthető (5. ábra)³.

Tanulmányomban két lényegében összefüggő témát tárgyalok: a) Csburgói Vegyes illetve Német céh sütőmestereiről, bábosairól való adatokat elemzem 1810-1852 közötti céhiratok alapján; b) az 1869-ben történt iparos és kereskedő összeírást ismertetem a Somogy megyei pékekre, bábsütőkre, liszt- és gabonakereskedőkre vonatkozó számszerű adatokat kiválasztva a többi közül.

5. ábra: Marcali Városi Múzeum állandó kiállításából mézesbábos műhelyrészlet Kapitány Orsolya rendezéséből (1999)

2 Az andocsi vegyes céh kancsója, ládája és 1763-as évszámú céh behívótáblája ld. Knézy J. 2001. 28-29.
3 Sajnos nem készült e kiállítás kapcsán sem tanulmány, sem kiállításvezető egyik kismesterségről sem..

**A nem hivatásos kenyér- és tészta-sütők,
specialisták tevékenysége**

Dél-Dunántúl azon területek közé tartozik, ahol a városi fejlődés nagyon megkésett. A török hódoltság utáni időszakban aránylag későn alakult meg a legtöbb céh. Különösen jellemző ez a sütőmesterek, pékek megjelenésére.⁴ Azonban Pécs kivételt képez, ott már 1699-ben alakult a pékeknek céhe, de általában Baranyában a népesebb és szép számú iparossal rendelkező helységeken is alig volt 1–2 pék és még kevesebb bábsütő az 1785-86. évi Széchényi Ferenc féle ún. Descriptio szerint. Ezek az iparosok vagy nem tartoztak egy céhhez sem, vagy más helységek céheihez kapcsolódtak.⁵ A Nagy-Alföldön a XX. század közepéig szerepe volt a sütő háziiparos asszonyoknak, akik ellátták azokat, akik háztartásában nem sütöttek rendszeresen kenyeret.⁶ Ugyanígy a Dél-Dunántúlon is a házi sütésben jártas, de eladásra is gyártó specialisták segítségét kérték a mindennapi vagy ünnepi kenyér készítésére bizonyos munkaalkalmakkor, ünnepen vagy hivatalos személyek étkezésekkor (földesurak, vármegyei, községi, egyházi tb előjárók), ha éppen el kellett látni családjukat, vendégeiket, vagy munkásaikat. Rendszeresen sütőgettek piacra, vásárra, búcsújáró helyek közönségének is kenyérsütő asszonyok. A főnemesi konyhán is voltak sütőházak már a 16–17. században is megfelelő képzettségű vagy gyakorlatú sütő-főző személyzettel és segítségekkel.⁷ A köznemesi konyhán is önellátás történt kenyérsütés tekintetében is. A Balaton melléki nyugat-somogyi nemesi lakótelkeken sem hiányozhattak a kenyérsütő kemencék. A finomabb tésztaféléknek kisebb ún. kalács- vagy pecsenyesütő kemencét alkalmaztak az igényesebb konyhán. A reformkorban esetenként módos jobbágyoknál is építettek ilyen kettős kemencéket.⁸

A városokban előfordult tanult pékek letelepedése, esetleg a nagyobb uradalmi központokban is. De a várostalan Somogy megyében sokáig nem nyílt mód városok alakulására. A Dél-Dunántúlon az első pék céhek: Kőszegen 1691-ben, Pécsen 1699-ben, a 18. században Szombathelyen és Kaposváron, 1831-ben Kanizsán alakultak.⁹ A szigetvári („Szigeth oppidum”) 1744. és 1747. évi iparos összeírásában 21-féle iparos szerepelt, köztük említettek péket is.¹⁰ A megyében lévő nagyobb uradalmak birtokosai családjukkal együtt általában nem tartózkodtak rendszeresen somogyi birtokaikon. Így a sütő-főző asszonyok munkájára a főúr és

családja jelenlétekor, vendégek érkezésekor volt szükség, előfordult, hogy hivatásos szakács vagy felfogadott konvenció belső cseléd, főzőasszony gyakorlatlaltan rendelkező személy látta el ezt a feladatot. Pékek csak a 19. század elejétől szerveződtek Somogyban helyi céhekbe, de nem önállóan, hanem egyes céhekbe. Előfordulhatott, hogy a beköltözött sütőemberek valamelyik távoli, esetleg más megyéből való céhbe jelentkeztek be, de a jobbágyrendszerben lakóhelyükön mindenképpen az uradalom kötelékébe kellett, hogy tartozzanak. Nagyon valószínű, hogy a lisztet is az uradalmi raktárakból kellett vásárolniuk ebben az időben.¹¹ Az uradalomhoz tartozó zselléreként béreltek telket, azért és a robot megváltásáért is fizettek évente pénzt.¹² A kenyér, péktermék készítéséért az uradalom külön fizetett, de a vásárok, piacok helypénzei az uradalmak jövedelmeit növelték. Nagyatádon Czindery Ignác az ott megfordult, vagy ott élő pékektől a kenyerek sütése után 1750-ben 28 ft 60 krajcár évi jövedelmet nyert. E fenti irat nem használta a sütőasszony elnevezést, így tanult pékekről lehetett szó. A nagyatádi az 1775-ben alakult egyes céhnek még nem volt tagja sem pék, sem bábsütő mester. Készültek uradalmi, de országos összeírások is a 19. század elejétől az iparosokról. 1809-ben készített uradalmi iparos jegyzékben Nagyatádon már volt egy bábos, de pék nem.¹³ Marcaliban 1828-ban már számba vettek egy péket.¹⁴ Andocson is a búcsú miatt a 19. század első felében már tevékenykedtek bábosok.¹⁵ Nemcsak a pékek megjelenését megelőzően, de később is velük párhuzamosan szerepe volt a kenyérsütő háziiparos „sütőgető, sütkérező, vagy kenyérsütő” asszonyoknak. Felkérésre, vagy rendszeresen készítettek kenyeret eladásra. Milyen alkalmak lehettek ezek:

1. Hivatalos étkeztetések hivatalos ebédek, vacsorák (úriszékek vagy más peres alkalmak tisztviselői, hártjárások, mezővárosok tisztségviselőinek látogatói, vármegyei küldöttek, egyházi vizitációk végzői, az uradalmak távolról jött tisztviselői, vagy felkért máshonnan érkezett fontos szakemberei számára esetenként külön kértek fel sütő-főző asszonyokat, hogy lássák el őket. Ezek az alkalmakon is előfordult, hogy „házi kenyeret” süttettek, vagy zsemlet, fehér kenyeret szereztek be pékektől, zsemlet esetleg leves sűrítésre is. A „házi kenyér”, a köznép kenyere Somogy legnagyobb részében rozslisztből készült és barna színű.¹⁶
2. A helyi földesúri majorok vendégeinek, az egyénileg az uradalom más birtokairól érkező munkavállalóknak (kereskedők, iparosok, ügyvédek, földmérők, árokmetszők, üvegesek, kéményseprők), ügyfeleknek, de még a vendéget, szakembert szállító ko-

4 Dóka K. 2005: 178-79.7

5 Papp Zs. 117-133. Siklóson 2 pék és 2 mézesbábos működött, Dárdán nem volt közülük egy sem, Mohácson 1 bábos, Pécsváradon 1 bábos, 2 pék, Bólyon 1 pék volt stb.

6 Szűcs J. 1979: 52-55. szentesi sütőasszonyokról. Juhász A. 1991: 211-12. Szilágyi M. 1998: 423-438. elsősorban alföldi mezővárosok sütőasszonyairól.

7 Búza J. 2005: 178. jobbágyasszonyokat is rendeltek be nagyobb vendégeskedések alkalmával.

8 Knézy J. 1973: 521, pl. Belezsnán bárí Sigrái birtokán „süteményhez való kis sütőkemence” 1779-ben. 1984 156-7. A somogyszobi Luther u. 24.-ben lévő tájház 1839-ben épült, ebben még megvan a kenyér és kalácsütő kemence is.

9 Domonkos O. 1991:48. 50-53.

10 MOL UC E 156. 50:48, MOL UC E 156. 50:52..

11 Papp Zs. 2001. 122. írta le, hogy Baranya megyében a pékek a belyei, vajszlói illetve a dárdai uradalomból vásárolták a lisztet.

12 Knézy J. 1997: 147. Dóka K. 2005: 213-4.

13 Gózy G. 2001: 145-6, 153. A közeli Segesd búcsújáróhely miatt volt ez fontos

14 Knézy J. 1991:468.

15 Csóti Cs. 2002. Céhes tárgyak is kerültek be a Rippl-Rónai Múzeumba 1963-ban, láda, kancsó, behívótábla, de a behívó táblán kívül készíteni idejük még nem megállapított, készíthető helyük sem.

16 Knézy J. 1984: 140. MÖL Széchenyi cs. lt. P 623. IV. k. 4. sz. 23.cs. Dominium Csokonya

csisoknak is a földesúri konyhán adtak meleg ételt, kenyeret és italt. Csurgón pl. a képzett és írni is tudó Stiess Josepha készítette el az ételt és tartotta számon a kiadásokat a vendégek diárumában.¹⁷ A balatonmogyoródi Széchenyi uradalom szakácsnője az ellátott vendégek rangja, beosztása szerint háromféle mennyiségű összeget fordíthatott a háromféle minőségű ételsorra – mutatja a számadása.¹⁸

3. A céhes mestereknek is voltak olyan ünnepei, vagy hétköznapi találkozói (a cég szentjének ünnepe, temetések, vidéki Landmeisterek megjelenése a cég eseményein, ebédjük, uzsonnájuk stb), amelyeknek lakomáját a cég kasszájából fedezték. Hivatásos pékektől is vásároltak pl. zsemlet, fehér kenyeret. Házi kenyeret is megrendelhettek meleg ételek mellett helyi vendéglősöktől, másoktól. A sütés-főzés sok esetben a céhmester feleségére maradt, míg férje viselte tisztségét, e munkát az asszony térítés ellenében végezte el. Az ő kezére adták a nyersanyagokat (pl. lisztfélét, húst). A Csurgói Külső illetve Német cég protocollumában több ilyen kiadás szerepel. pl. 1815-ben „semlye hozatott Atádról 5 forintért... 1816-ban egy házi kenyér 4 forintért... 1819-ben külső mestereknek napjára borért, húsért és semlyéért 57 forint,, került kiadásra. „1821-ben Úr napjára Péktől semlyét 1 for 5 xr,-rt ... egy házi kenyeret...a vendégfogadóból”...vettek.¹⁹
4. Mézesbábót nem vásároltak az iparosoknak a napló szerint a bábostól, de annál inkább gertyákat, amelyért rendszerint a kanizsai báboshoz fordultak pl. 1818-ban Schpraizenbraut Mátyásnak „duplérért” 60 forint 39 krajcárt fizettek, „áldomást” is adtak neki kétszer is.²⁰
5. Piacok vásárok közönségének ellátásaként került sor pecsenyesütők, kenyeresek tevékenységére. Magyar Eszter írta le Szántópuszta kapcsán, hogy voltak „sütkérező asszonyok” Kőröshegyen, Szárszón, akik árulták termékeiket, de sertést is feldolgoztak, valószínű sült húst is árultak a szántódi rév környékén megfordulóknak.²¹ Richard Bright leírta, hogy vásáron rozscipókat árultak sütőasszonyok Veszprémben, portékájukat a fejükön szállítva, említette, hogy ilyen kenyeret üzletben nem lehet kapni.²² A somogyi vásárokon házikenyeret árulók éppúgy előfordultak, mint pékek. A kaposvári vásári limitációk közül az 1759-es még nem foglalkozott pékáruk árázásával, de 1772-ben kiadott árszabásban már 1 font fehér kenyér 6, 1 font fekete kenyér 3 dénárral szerepelt. 1813-ban „négylatos mont zsemle és héttatos közönséges mont zsemle” is szerepelt 1–1 krajcár árral, „fekete és fehér kenyér fontjának” ára és mindezekhez való háromféle

liszt árázása is megtörtént.²³ Karádon kenyér- vagy kalácsárusok fizettek helypénzt gyalog vagy kocsival, Toponáron 1830-ban „czipóáruló”, Sárdon pék is rész vett.²⁴ Percesekeket, pogácsásokat, lepényeseket nem emlegettek e vidéken a helypénzjegyzékek.

6. A kisebb beálló kocsmákban csak italt kaptak az utasok. A nagyobb vendéglátóhelyek esetében, ahol meg is aludtak a vendégek, a bérlő köteleességévé tette a földesúr, hogy a vendégeket minél körültekintőbben lássák el: „mivel a konyhabéli haszonvétel hasznára szolgál, minden igyekezettel azon legyen, hogy az utasokat beszállásra szoktassa.”²⁵
7. A felfogadott időszaki munkásoknak a szerződésben többnyire nem kész kenyeret ígértek, hanem gabonát biztosítottak, így: 1773-ban „csurgói majorból kenyér és főzelék fog kiadatni az aratóknak, melyben ők ételt tartozni fognak készíteni magoknak, szakácsnéjoknak fog kiadatni egy köből kenyérnek való, s midőn magok részét fognak csepőlni egy köből kenyérnek való gabonát...is” Cigány munkásoknak viszont adtak kenyeret fizetségképpen.²⁶
8. Említendő a molnárok sütőtevékenysége is, bár most nem témám, akiknek földesurukat kellett esetenként ellátniuk még a középkorban is. A 18–19. században a hosszú ideig lisztjükre várakozó parasztokat esetenként kelesztetlen lepénnyel helyi általános néven „sospogácsával” lepték meg pl. Dél-Somogyban, a Dráva menti malmokban is. Ennek a kenyérlepénynek néhol épp e szokás miatt „molnárpogácsa”, „mónárpogácsa” is volt a neve 20. századi emlékszó alapján.²⁷

A pékekre, bábosokra vonatkozó céhes adatok a Külső azaz Német Cég protocollumaiban

A csurgói uradalomban hivatásos pékről nem találtam adatokat a 18. század végi számadásokban, de vásároltak atádi, kanizsai péktől zsemlet, fehér kenyeret, de még a felkért bábos is vagy kanizsai vagy nagyatádi volt ebben az időben.²⁸ A pest-budai mézeskalácsosok céhéhez, mely 1719-ben alakult csatlakoztak idővel a nagykanizsai (1728), pécsi (1823), marcali, keszthelyi, nagyatádi, kaposvári vidéki mesterek.²⁹ A kaposvári mézesbábosnak szinte egyeduralma volt Somogy megyében a 18. század folyamán, minden sokadalmon megfordulhatott, csak mikor Kanizsán is ki akart „rakódni” a vásáron, a kanizsai bábos azt megakadályozta.³⁰ Pék céhek a megye környékén Pécssett 1699-ben, Kőszegen 1691-ben, Szombathelyen, Kaposváron a 18. század folyamán, Kanizsán 1831-ben alakultak.³¹

17 MÖL P 276 Festetich cs. It.IV. Kp.-i birtokgazdálkodás. Számadások 602. cs. 35.p.

18 Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára AI (eredeti iratok gyűjteménye) 184 Intervenians diárium 1818.

19 Somogy megyei Levéltár (SML) Testületek, céhek IX. 3. Csurgói Külső ill. Német cég kiadási és bevételi naplója 1810-től kezdve pp. 41. 51. 60.

20 SML IX. Csurgói céhek 3.sz. Bevételi és kiadási napló. Külső cég 41.p. 51.p.

21 Magyar E. 1984: 54.

22 Bright, R. 1815/1970: 85..

23 SML Protocollum generalium et particulorum 1759. okt.23, 1772. 1813 nov. 13.congregationum 17

24 SML Mernyei uradalom irattára. Vegyes számadások. 1820-30.

25 MÖL Széchenyi cs. It. IV. k., 13. sz. Possessio Látrány

26 MÖL P 276. IV. 1771. 600. cs. 42-43, 1773, 602.cs. 15, 19, 41, 68.3. cs. Számadások „kenyér kiadása naponként aratóknak, szénagyűjtőknek..., hízaló legényeknek”. Knézy 1997. 164.

27 Mike Gy. 1968: 11. Lábodon és a Dráva menti malmokban

28 MÖL P 276. V. 602. 3.sz.

29 Dóka K. 2005. 213.

30 Kiss I. 1962. 82-93.

31 Domonkos O. 1991. 50-53.

1810-ben kapott a Csurgói Vegyes Céh a Festetich Györgytől kiváltságlevelet, amelyhez főként az uradalom területére eső falvak mesterei tartoztak, de nem kizárólagosan. Ugyanazt az alapító levélszöveget küldte el, mint a többi nyugat-magyarországi birtokaihoz tartozó keszthelyi, vasvári, csáktornyai vegyes céheknek is. Ebben a szövegformulában bábsütő és zsemlesütő mesterség is szerepelt.³² Csurgón zsemlesütőt nem, csak „sütő” vagy „pék” mestert emlegettek, ezt sem következetesen, és nem szerepelt sem a fehér, sem a fekete jelző, sem a peremes megjelölés. A vegyes céh 1815-ben kettévált, a pékek és bábosok a Csurgói Külső illetve a Német Céhbe tartoztak attól kezdve. Az utóbbi céhben visszamenőleg vezették 1810-től a remekes mesterek jegyzékét. Észrevették a pontatlanságokat és 1829-ben újra írtak jegyzéket a „remekes mesterekről” 1810-től kezdve. Voltak bevételi és kiadási naplók, adósok jegyzéke, a céh rendelkezéseiről való bejegyzések, inasok felvételének jegyzőkönyve, esküvések szövegei stb. Az iratanyag nem folyamatos, kisebb-nagyobb időbeli megszakítások vannak, illetve néhány lap hiányzik. A felhasznált források még nem szerepeltek a magyarországi céhkataszterben, mert annak megjelenése után kerültek át más iratanyagokból a Somogy Megyei Levéltárban a „céhek, testületek irat együttesébe, ahol külön csurgói céh és csurgói ipartestületi anyag is van.”³³ Utóbbival nem foglalkozom. Elsősorban a céhes mesterekre vonatkozó meglévő adatok alapján kísérlek meg összefüggéseket feltárni, más iratanyagokkal (pl. anyakönyvek, vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek stb.) még nem sikerült egyeztetni ezeket a szórványadatokat. Figyeltem a neveket, származást, vallást, mesterségük elnevezését, a befizetések mibenlétét, a mesterremekelés eseményét, a jelzett tisztsegeket, inas fogadás tényét, vétségeket és a távozási bejegyzését, ha volt ezekre adat. Valószínűnek tűnik, hogy a céhbe felvételt kérő két péknek is – mint később kiderül – korábbi helyén gondjai lehettek, mert itt is lopást bizonyítottak mindkettőre, egyik pedig az inasát is lopásra tanította. De a bírságpénzt kifizették és maradhattak.

Rippentinger János katolikus pék már 1810–29 között szerepelt Csurgón a remekes mesterekről írt mindkét jegyzékben, aki Földvállról, Tolna megyéből érkezett. 1929 után Atádra költözött. 1814-ben már nótárius címet érdemelt ki, 1815-ben fizette le kapitálisát, 1821-ben inast is fogadott. Valószínű az 1828. évi országos összeírásban ő a feltüntetett egyetlen csurgói pék.³⁴

32 Somogy Megyei Levéltár Csurgói céhek IX.3. 1810. Ld később részletesebben.

33 Céhes anyag:

I. „Remekes mesterek jegyzéke 1814-27, 1-17.p.

II. Remekes mesterek jegyzéke 1829-40. 29-31.p. Újra számbaveszi az 1810 óta még ott dolgozókat s az újakat.

Bevételi és kiadási napló 1814-27. 29-31.p.

Adósok lajstroma 1812-38. 85-89.

A külső céh cselekedeteiről és végzéseiről való prot. 92-144

Bevételi és kiadási könyv 1827-39. 146-192. p.

Inasok jegyzéke 1815-1840. 194-211.p.

Eskük, regulák szövege é.n. 220.p.

Sterle János céhmester bevételei 1851-52. 19-27.p

1852. évi összeírása a külső céh mestereinek

34 SML IX. 3. I. Remekes mest.jegyzéke 38.bejegyzés, Kiadás bevétel 47. mesterremekért Büntetés ügyek 110.p Inast fogadott 211.p.90.p. és kiadás és bev. 63.p.

Schmid Dávid (később *Dánielként is írták*) evangélikus pék 1811 márc. 25 és 1832 között volt lharosberényben a remekes mesterek körében. 1816-ban szolgáló mesternek választott, 1818-ban készített mesterremeket, ennek hibáiért 7 ft-ot fizetett. 1824-ben lopást bizonyítottak rá „polkát megölvén megette, de egyebet is eltulajdonított Szabó Gergely professzortól”, sőt a lopást felfedező „Kerekes Dávid bognármestert ok nélkül simfelte”. 1826-ban inast fogadott Kaposújlaokról. 1832-ben átköltözött Nemesvidre.³⁵

Schifhorn János evangélikus sütő Berzencére költözött 1814-ben fél taxát fizetett.³⁶

Dastristein Jakab kőszegi sütő 1820-ban jelentőt fizetett, fél taxa mellett beálláskor mesterlevélért 7 for. 5 xr-t, egy vándorkönyv bezárásáért 3 xr-t.³⁷ Kőszegen volt pék céh, mégis itt jelentkezett, talán a fél taxa miatt.

Viola Antal bábsütő 1821. jún. 2. én Csurgón fizetett jelentő pénzt, 1 forintot. Többszöri figyelmeztetés ellenére sem mutatta be tanuló és bábos levelét. 1826-ban inas szegődött hozzá³⁸

Jakob Untergasse pék Böhönyére a tiroli Taufersdorfból érkezett 1825. júl. 2.-án, 1 forint jelentőt és inasa elszegődéséért 2 forintot fizetett³⁹. A következő évben Becsehelyre költözött át.

1826-ban Nagy Lajos 13 éves kaposújla református fiú szegődött el pékinasnak a fent említett Schmid Dánielhez 4 évre. A mester vállalta, hogy csizmát ad elegendőt, a szegődő- és szabaduláspénzt egyszóval minden költségét fizeti. Keresztatyái Himler és Fábrián nevű mesterek lettek.⁴⁰

Kölbl József református pék Szigetvárról a csurgói céhhez folyamodott felvételért. 1829. jún. 29.-én fizetett be a 12 ft taxát mester volta elfogadásáért.⁴¹ Kölbl József vagy azonos nevű szintén pék utódja pék 1869-ben is működött Szigetváron.

1830-ban a csehországi katolikus *Haulitsek* (szerepel Holicsek néven is) *József* nevű pék jelentkezett be Berzencére. 1831. március 5.-án Csurgóra ment, készített mesterremeket sok hibával, de pénzzel megváltotta. 1832-ben megbüntették, mert a „céhmestert pörccs természetűnek szidta, s az inasát lopásokra tanította... megbizonyosodván a panasz napvilágra jött”, fizetett 4 ft bírságot. 1843-ban Barcsra ment lakni.⁴²

1836. szept. 2.-én Nemesvidről a zsidó vallású *Fidei Ábrahám* sütő fizette be a Landmestereknek kötelező fél taxát.⁴³

35 SML IX. 3. sz. Remekes mesterlista 1811. 13. bejegyzés 1829. 29.p. Mesterremek 1818 –ben Bevétel és kiadás 47.p. Lopás miatt a Külső. céh végzéseiről prot. 110.p. Inasok jegyzéke 1826. 90.p. és befizetések 63.p.

36 SML IX. 3. Bev. és kiadási prot 173. p.

37 SML IX: 3sz. Remekes m. 1814–27.

38 SML IX. 3. sz. Prot. Kif. és bef. 1821. 60.p. Külső céh végzése 1821 103. 106. és 113.p. Inasok lajstroma 90.p.

39 SML IX. 3. sz. Mesterek jegyzéke 129. bejegyzés. Ki- befizetések. 76.p.

40 SML IX. 3. sz. Inasok Lajstroma 1826 90. p. 211 bejegyzés

41 SML IX. 3. sz. Kif és bef. jegyzéke 137. p.

42 SML IX. 3.sz. Mesterek jegyzéke 148. bejegyzés. Bevételi és kif. jegyzék 124. 1827-39- 148.p.

43 Mesterek jegyzéke 179. bejegyzés. 1827-39.

1837. máj.25.-én Berzencéről a katolikus *Schifhorn János* sütő jelentkezett be a céhbe.⁴⁴

1838. márc. 10.-én Beleznról a csehországi pék *Hutsek József* került jegyzőkönyvbe.⁴⁵

1840-ben Flengl József inasnak került Berzencére sütőinasnak *Stevlicsek* mesterhez, aki minden költségét fizette a céh felé.

1840.ápr 17.-én érkezett *Hablicsek József* nevű sütő Csehországból Csurgóra.⁴⁶

1850-ben *Prager Maximilian* kanizsai sütő szegődésért, szabadulásért, tanuló levélért és vándorkönyvért 4 ft 54 krajcárt fizetett.⁴⁷

1851-ben a kőszegi sütő *Dastristen Jakab* jelentéskor fél taxa mellett beállításért 7ft 5 kr-t fizetett. Mesterlevélét bemutatta.⁴⁸

1851-ben *Schmid Jakab* beírót fizetett 28 forintot⁴⁹

1852-ben a külső céh iparosainak összeírásában egy sütő, Biber József és egy bábos, Hanslitsek Mihály szerepelt. Hanslitsek Mihály még 1869-en is Csurgón tevékenykedett.⁵⁰

1810–52 között 8 helységben 14 fő (4 „pék” és 10 „sütő”) mester, egy mézesbábos helyezkedett el különböző időre mint mester, vagy vált mesterré. Csurgón egy-egy időben 1–1 sütő volt, a többi vidéken dolgozott. A legmesszebbi „vidéki” mester szigetvári, kőszegi és kanizsai pék volt. A legényeknek nem találtam jegyzékét, az inasokét vezették 7 fő adatai tűnik biztosnak, ebből egy Kaposújlakról, egy Atádról, egy Marcaltőről, egy Németvárról és három Kanizsáról érkezett. Az inasok lajstromában sok a pontatlanság, sokszor jóval a munkába állás után kötöttek velük szerződést.⁵¹

Pék mesterremek leírás egy található a bevételi naplóban, az is azért, mert sok hibát követett el a pályázó: 1831-ben Holitsek József korábbi berzencei pék Csurgón lakva remekét kívánt készíteni zsemlyét, kiflit és peracet egyforma mennyiségűt 20 font lisztből sütvé 4 lat nehézségűt. Megvizsgálás után tapasztalták⁵² 1. A liszt mennyiségét nem találta el, a 20 font lisztből megmaradt 7 font, 2. A zsemlye több lett 2 és fél lattal 3. Gerezdes és hosszú zsemlet nem tud sütni. 4. A kiflik proportio nélkül vagynak. 4 hibákért 6 ft taxa, a zsemlet az érdekes céhnek ajánlja és ezenkívül fizet 2 ft... Úgyis a mester lányát vette feleségül⁵² – megjegyzés mutatja, hogy a benősülöket mennyire kevésbé vették szigorúan szakmailag és anyagilag sem terheltek meg annyira.

Ladon az akkor alakult egyesült céhben mesterként szerepelt 1848.-ban Jánoszky József pék is, akinek a neve később (pl. 1869-ben) nem bukkant fel.⁵³

Az összeírások számadatai keveset árulnak el az iparosokról. Csurgón 1828-ban egyetlen péket említettek és egyetlen bábost. Ebben az évben vált külön a berzencei vegyes céh, de a pékek és bábosok továbbra is a csurgói anyacéhhez tartoztak.⁵⁴ Ebből is látszik, hogy a számszerű adatok mindig statikus állapotot mutatnak, nem jelzik a mozgást, változást. Marcaliban is csak egy péket jegyeztek fel 1828-ban, bábost nem.⁵⁵

A csurgói Német, azaz Külső céh 1852-ben készített egy táblázatot mestereiről. Ekkor 29 helység 22féle mesterségének iparosai tartoztak a német céhhez, összesen 131 mester és legény, ebből Csurgón a központban 53 fő dolgozott, köztük egyetlen pék és egy bábos, akiknek már említettem a nevét. A Csurgói Belső Céhnek nem maradt fenn ebből az évből összeírása.

A csurgói iparosok igen jelentős része származott Csehország területéről mind a 18, mind a 19. században. Az iparosok lakta két utca közül az egyiket ezért is nevezték Cseh utcának. (Ma Eötvös utca). 1852-ben több céh – többnyire vegyes céh – volt már Csurgó környékén, Berzence mellett, Fazekasdencsen, Miháldon, Tapsonyban és Böhönyén is – mutatja a csurgói külső céh iratanyagában az abban az évben küldött rendelet bevezető szövege.⁵⁶

1868-ban összesen 131 adófizető iparost és kereskedőt tartottak Csurgón számon.⁵⁷ Csurgón csak egyetlen pékmestert (Vanicsek Lajost) és egyetlen bábsütőt jegyeztek fel (Hanslitsek Mihályt, aki már 1852-ben is itt dolgozott. Vanicsek nevűek még ma is laknak Csurgón. 1868-ban már a Csurgói Külső Céhhez korábban tartozó helységekben, ahol Landmeisterek dolgoztak 8 sütőmester dolgozott (Szigetváron három, Berzencén kettő, Iharosberényben, Nemesdedén és Nemesviden egy-egy. Bábsütő Csurgón kívül egyedül Szigetváron tevékenykedett, de ott kettő is. 1876-ban egyedül Csurgón két sütő és egy bábos mestert tartottak számon. Az összes iparos és kereskedő száma ekkor e helységben 145 fő.⁵⁸

Az 1869. évi Somogy megyei iparos és kereskedő összeírás pékekre, bábsütőkre, gabona és lisztkereskedőkre vonatkozó adatai

1860-as években két sikertelen szavazás volt a megyében, mindkettőt megelőzte az iparosok és kereskedők összeírása. Tanulmányomban az 1869-es jegyzéket elemzem, mely meg is jelent és elég teljesnek látszik.⁵⁹ A szavazási joggal rendelkezőket, (akiknek állandó lakhelyük, saját műhelyük volt és legalább egy legénnyel dolgoztak), a vármegye íratva járasonként össze a jegyzővel a soproni iparkamara elrendelésére. A zselickisfaludi jegyző feljegyezte véleményét arról, hogy Somogyban az iparosok inkább csak a téli időszakban foglalkoznak szakmájukkal, nyáron inkább mezőgazdaságban tevékenykednek. A korábbi adatokból is kiderül,

44 u.ott. 183. bejegyzés.

45 Bev és kifizetési napló 1827-39. 183.p.

46 U.ott Mesterek jegyzéke 73. bejegyzés

47 SML IX. 3.sz. Sterle János céhmester céh bejegyzései 1851-52. 34. tétel.

48 Remekes mesterek II. lajstroma 39. tétel

49 Sterle Jakab céhmester céhjegyzéke 1851-52. 24. bejegyzés 19.p.

50 SML IX. 3. sz. a Csurgói Külső céh mesterembereinek jegyzéke táblázatban 1852.

51 SML IX. 3.sz Inasok lajstroma 1810-1840. 194-211.p.

52 SML IX. 3. sz. bevételi és kiadási jkv. 124. p.

53 SML IX.19. sz. németladi egyesült céh iratai 1848-1861.

54 M0L U et C E 156 1828-as Regularis conscriptio. idézi Horváth J. 2005. 158-159.p

55 Knézy J. 1991. 461.

56 SML IX. 3.sz. 1852.

57 Récsei B. 2005: 135-143,154-155. Marcali és Szigetvári járások.

58 A soproni iparkamara... 1876. évből 544-678. Horváth J. 2005:

59 Récsei B. 2005: 77-179. összeírás alapja

hogyan az iparosok eljártak aratni, csépelni, de főként arra törekedtek, hogy legyen egy kis szőlőjük, ahol a konyhakerti növényeket is megtermelték. Az ügyesebbje lovat is szerzett, hogy ne szoruljon fuvarosok munkájára. A tére korlátozó iparos munka a pékekre, bábsütőkre kevésbé vonatkozhatott, mert ugyan nekik is lehettek kampány időszakai, de kisebb kihagyásokkal legtöbbjüknek nagyjából egész éven át akadt munkájuk.⁶⁰ Ekkor még ide tartozott a szigetvári járás is. Feltűntették az egyes helységek lakóinak számát, az iparosok és kereskedők együttes számát, a nevüket, szakmájukat is. Megtudjuk, hogy egy-egy helységben név szerint és mesterségük szerint milyen iparosok, kereskedők és magánzók éltek. Egyes járásokban az adózásuk mértékét is feltűntették. Az igali járás egy részében jelezték csak a legények számát egy-egy legény Szil két pékénél és bábsütőjénél, más járásban nem. Általában a sütő nevet tüntették fel öt esetben péket. Itt ekkor zsemle és fehérkenyér készítőit jelentett a pék. A pékek, sütők nagyjából német, bajor esetleg cseh, morva nevéek, alig akad köztük magyar nevű.

Az 1829–68 közötti időből a csurgói céhben dolgozók közül a szigetvári a Kölbl család tevékenysége lehetett folyamatos, 1840–1869 között több helyen ismertek a Hanslitsek, illetve Holicsek nevéek csehországi származással, köztük pékek és bábosok is előfordultak, mint Hanslitsek Mihály bábos 1852-ben és 1869-ben.

Észrevehető 1869-ben, hogy ahol több pék tevékenykedett, ott rendszerint gabona- vagy lisztkereskedők is laktak. Előfordult, hogy a pék egyben vegyeskereskedő is volt, így Szilben és Nemesviden. 310 helységet vettek számba, 291-ben voltak iparosok és kereskedők. Tanulmányomban a sütők vagy pékek, bábsütők adatait veszem számba kiegészítve a két cukrászról és a néhány gabona- és lisztkereskedőről szóló híradásokkal is. A 291 helységben mindössze 30 a sütők és 5 a pékek száma, bábos mestereké 15, cukrászoké 2. A legtöbb bábos Kaposváron tevékenykedett három is, Marcaliban, Szigetváron, Nagyatádon, Andocson⁶¹ kettő-kettő, Szulókon, Nagyatádon, Csurgón, Nagybajomban, Somogyszilban 1 fő. Gabonakereskedésre 14-en specializálódtak, liszt árusításra mindössze 5-en. A jobbágyfelszabadítással az iparosok már nem voltak kötelesek a helyi uradalomtól vásárolni a lisztet, hanem vehettek kereskedőktől is. Pékek, sütők a városiasodó helyeken voltak többen (Szigetváron négy (két pék, két sütő), Kaposváron 3, Igalon, Nagyatádon, Tabon 2–2. Van több uradalmi központban is pékmester (Iharosberény, Berzence, Böhönye, Kéthely) és népesebb német falvakban (Szil), illetve egykori köznemesek által lakott helységekben (Nemesvid, Nemesdéd). Bábosok főként a nagyobb helységekben laktak, de két népesebb német faluban is (Szil, Szulók).

60 Récsei B. 2005. 78.

61 Andocson a helyi búcsú miatt kellett, hogy bábos mesterek legyenek, már 1807-ben összeírták a céh mesterei között egy bábos Kupits Mátyást, (szerepel Kupits néven is a család) és egy „pékne”-t, Schmidt Mihályt, aki szintén a búcsúra is készíthetett kenyeret. 1848-ban a nemzetőrök között is volt egy Matizsny (valószínű Materényi) Ferenc 36 éves bábos, (SML Nemzetőri összeírások) 1869-ben Csik József és Materényi Ferenc működött itt. 1945-ben Petrás István, Dani Sándor (Csik leszármazott) és Ács István dolgozott itt. Csóti Cs. 2002: 162-169.

Köztük már vannak horvát és magyar nevéek is. A gabona és lisztkereskedők a legforgalmasabb piaci, vásáros helyeken szerveződtek, főként Kaposváron, (5 gabona 1 lisztkereskedő) Nagyatádon (3 is), Szilban, (2 gabona, 2 lisztkereskedő), Tabon (2 gabonakereskedő), Gyalánban csak 1. Kaposvár a 20. század elején is a gabona és lisztkereskedelem legfontosabb központja volt.

A fenti összegezés nem tüntet fel vallást. A német nevéek között lehettek zsidók is, de nem nagy számban. Mindenesetre egy azonos korból való tabi összeírás, az egyik zsidók által leginkább lakott helységből mutatja, hogy a zsidók leginkább a szabómesterséget részesítették előnyben és főként a bőr kikészítésével és feldolgozásával kapcsolatos iparágakat, részben az építőipar ágait (üveges, bádigos) Tabon a pék és bábos nem volt zsidó,⁶² de ha nem is nagy számban, de másfelé előfordultak a pékek között is.

Az iparosok megbecsülésének számos jele lehetett. Pl. szívesen hívták meg őket keresztiszülőknek, mint erre Benda Gyula Keszthely kapcsán éppen sütő- és bábosmestert hozott fel példának. Arról is írt, mint mások is, hogy a sikeresebb, tekintélyesebb iparosok a városi tanácsba is bekerültek.⁶³ Az 1869-es összeírás kapcsán választottak egy 44 ún. „kültagot” (24 kereskedőt, 20 iparost) számláló bizottságot az új kereskedelmi és iparkamara életbe léptetéséhez. A törvény értelmében mindössze 2 iparos, 2 kereskedő kellett erre a célra. Így 44 tagnak nem lett funkciója. Számunkra érdekes, mert nyilvánvaló, hogy a legtekintélyesebbeket választották ki. Belekerült e csoportba Materényi Ferenc andocsi bábos, Nöthig József barcsi sütő, Günsberger Boldizsár nemesdédi pék is emelve szakmájuk hírnevét.

Az 1876-is iparos összeírás a pékek, bábosok és cukrászok számának jelentős emelkedését mutatja, ami a városiasodás és részben bizonyos ízlésváltozás jele.⁶⁴ Nem tüntette fel név szerint az iparosokat, helységenként a segédszemélyzettel együtt. Csak az összesítést idézem, mely szerint „sütőipari vállalat” 66 működött a megyében, (1869-ben 34). A különbség lényegében csak 11, mert az 1869-es összeírás nem vette számba a segéd nélküli műhelyeket, ami 1876-ban 21 üzem.

Az 1869-es összeírás csak részben említi a segédeket (igali járás), jóllehet adózó csak az lehetett, akinek legalább 1 legénye volt. 1876-ban már feltűntették a segédszemélyzet számát, ez 92. Alkalmazottak nélkül 21 műhely működött, 1 segéddel 16, 2-vel 17, 3 segéddel 8, 4 segéddel 2, 5 segéddel 2 műhely dolgozott.

1876-ban mézesbábos 28 műhelyben dolgozott 28 fő segédszemélyzettel. 9 mester egyedül tevékenykedett, 9 műhelyben 1 segédet, 3 műhelyben 2 segédet, 3 műhelyben 3 segédet, 1 műhelyben 1 segédet alkalmaztak. Míg 1869-ben csak 13 műhelyt tartottak számon.

Cukrász, cukorsütemény készítő vállalkozást 8-at tartottak 1876-ban számon 16 segéddel, míg korábban 2 műhely volt a megyében.⁶⁵

62 Csóti Cs. 2005: 31.

63 Benda Gy.-Király F. 1988. 36-41. 1833-ban Pachberger Fülöpöt és nejét 13 keresztelére hívták meg, Vlasik György bábos 7 vagy 8 keresztelőre.

64 A soproni...1876.. évből. 544-678.

65 i.m. 172-3.p.

Irodalom

- BENDA Gy. és KIRÁLY F. 1988: Iparosok egy kisváros társadalmában. Keszthely 1711-1850. – In: (ed) Nagybakay P. - Németh G. V. Kézművesipari Szimpozion Veszprém 1988. nov. 15-16. Veszprém pp. 31-45.
- BÚZA J. 2005: Kézművesség a három részre szakadt Magyarországon (16-17. század) – In: (ed) Szulovszky J.: A kézművesipar története. Magyar Kereskedelmi és Iparkamara kiadása. Budapest pp. 171-191.
- BRIGHT, R. 1815/1970: Richard Bright utazásai a Dunántúlon 1815. Veszprém.
- CsÓTI Cs. 2002: Andocs. – In (ed) Bősze S.: Száz Falu Könyvesháza. Kaposvár.
- CsÓTI Cs. 2005: A Somogy megyei izraelita központi választmány dokumentumaiból 1868. – Somogy Megye Múltjából Levéltári Évkönyv pp. 19-76.
- DÓKA K. 2005: Kézműipar a török kiűzésétől a céhek megszüntetéséig. – In: (ed) Szulovszky J. A magyar kézművesipar története. Budapest pp. 209-240.
- DOMONKOS O. 1991: A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában. – In: (ed) Domonkos O. Magyar Néprajz III. Kézművesség. Budapest pp.7-154.
- GÓZSY G. 2001: Újjáéledéstől a reformkorig. – In: (ed) Bősze S. Nagyatád története I. pp. 111-137.
- HORVÁTH J. 2009: Csurgó monográfiája. Kiadta a Csurgó város önkormányzata Csurgó.
- HOSS J. 1968: Méhészkedés a Nagybereken Somogy-szentpálon. – In (ed) Takáts Gy. Somogyi néphagyományok. Somogyi Múzeum Füzetei 13. pp. 26-38.
- JUHÁSZ A. 1991: A falu és mezőváros ellátásában jelentős kézművesség nyersanyag előállító és feldolgozó munkája. – In (ed) Domonkos O. Magyar Néprajz III. Kézművesség. Budapest pp.157-213.
- KAPITÁNY O. 1980: Adatok a mézesbáb szerepére a somogyi parasztság táplálkozásában. – In. (ed) Knézy J. Somogy néprajza. Anyagi kultúra. Kaposvár pp. 169-178.
- KISS I. 1962: Kaposvár kereskedői az 1700-as években. – Emlékkönyv a kaposvári Állami Közgazdasági Technikum jubileumáról. Kaposvár pp. 82-93.
- KNÉZY J. 1972: Faépítkezésre vonatkozó 18. századi adatok Somogyból. – Ethnográfia 83. pp. 518-531.
- KNÉZY J. 1984: Somogy 18. századi táplálkozástörténetéből. Somogy Megye múltjából – Levéltári Évkönyv 15. sz. pp. 135-172.
- KNÉZY J. 1991: Történelmi, tárgyi, néprajzi fejezetek Marcali és környéke népéletéből. – In: (ed) Kanyar J. Marcali története I. Várostartó Tanulmányok. Marcali pp. 461-168.
- KNÉZY J. 1997: Élet a Festeticsek uradalmában a 18. század utolsó harmadában, Somogy Megye Múltjából – Levéltári Évkönyv 28. sz. pp. 145-168.
- KNÉZY J. 2001: Táj, népcsoportok története, művészeti hatások. – In (ed) Kapitány O. – Imrő J. Somogy megye népművészete. – Népművészeti örökségünk sorozat. Kaposvár pp. 7-32.
- MAGYAR E. 1984: Szántódpusztja a hódoltságtól a szabadságharcig. – In: (ed) Kanyar J. Szántódi Füzetek VII. Veszprém
- MIKE Gy. 1968: Népi táplálkozás Lábod községben. – In (ed) Takáts Gy. Somogyi Múzeum Füzetei 13.sz. Kaposvár pp. 5-13.
- PAPP Zs. 2001: Egy Baranya megyei mezőváros, Siklós iparosai a 18. század végén. – In (ed) Szulovszky J. X. Kézműves ipartörténeti Szimpozion 2001. okt. 29-30. ipartörténeti könyvtár 2. Budapest pp. 107-138.
- RÉCSEI B. 2005: Somogy megye kereskedőinek és iparosainak összeírása 1869. Forrásközlés. – Somogy Megye Múltjából Levéltári évkönyv pp. 77-179.
- A SOPRONI IPARKAMARA... 1876: A Soproni Iparkamara jelentése 1876. évből. I. k. Sopron.
- SZILÁGYI M. 1998: A pékek és pékárú a 20. századi mezővárosokban. – In: (ed) Szende K. – Kúcsán J. Isten áldja a tisztas ipart. Tanulmányok domonkos Ottó tiszteletére. A Soproni Múzeum kiadványai 3. Sopron pp. 423-438.
- SZÜCS J. 1979: A szentesi kenyérről és a kenyérsütőgető asszonyokról. Honismeret VII. 4. sz. pp. 52-55. 74-75.

Sütőmesterek és bábsütők 1810 és 1854 között (csak két fő név ismert 1869-ben is)

Hely	név	első adat	utolsó adat,	megjegyzés
Csurgó	Rippentinger János	1810	1829	pékemester
Iharosberény	Schmid Dávid, (Dániel?)	1811	1832	pékemester, Nemesvidre költözött
Berzence	Schifhorn János	1814		sütő, fél taxával
Kőszeg	Datristen János	1820		sütő fél taxával
Csurgó	Viola Antal	1821	1826	bábsütő
Böhönye	Jakob Untergasse	1825	1826	pékemester Taufersdorfból, Becsehelyre költözött
Szigetvár	Kölbl József	1829	1869	
Berzence	Hanslitsek József Cseho.	1830	1843	pékemester 1831-től
Nemesvid	Fidei Ábrahám sütő	1837		fél taxával
Berzence	Schifhorn János	1837		fél taxával
Belezna	Hutsek József Cseho.	1837		pék féltaxával
Berzence	Stevlitsek mesterhez	1840		sütőmester inassal
Csurgó	Hablitsek József Cseho.	1844		sütőmester
Kanizsáról	Prager Maximilian	1851		sütő. fizet szegődés, szabaddulásért, vándorkönyvért
Kőszegről	Dastristen Jakab	1851		sütőmester féltaxás
Csurgó	Bíber József	1852		pékemester
Csurgó	Schmid Jakab	1854		sütő, beirót fizetett
Csurgó	Hanslitsek Mihály	1852	1869	bábos mester
Csurgó	Vanicsek Lajos	1869		sütőmester

Sütőmesterek, pékek, bábsütők Somogy megyében 1869-ben

Babócsai járás

Babócsa	Hochstätter János sütő	
Szulok		Nagy Ferenc bábos
Barcs	Nóthig Josef sütő (később Nettig)	
Csokonya	Reiser Josef sütő	
Nagyatád	Hoch József pék	Eitner Edmund bábsütő
	Novacsek József pék	Barany László bábsütő

Igali járás

Andocs		Csík József bábos
		Materényi Ferenc bábos
Szil	Till Péter sütő és szatócs	Bárány Flórián bábsütő
	Grósz Josef sütő	
Karád	Kreutzer György sütő	
Köttcse	Tanauf Lajos sütő	
Szabadhegy	Redl Károly sütő	
Tab	Rott Salamon sütő mester	
	Fuhrmann sütő mester	

Kaposi járás

Nagybajom	Kurcz Mihály sütő	Farkas Károly bábos
	Sonnenberg Josef sütő	
Vámos	Kalkbrenner János sütő	
Boglár	Grósz Mórítz sütőmester	
Lengyeltóti	Vilhelm Jakab sütőmester	

Kapos városa

Kaposvár	Mautner Sándor sütő	Veninger Antal bábos
	Nóthig Károly sütő	Gingli János „szegény bábos” (utódai Sőtényi bábosék szintén Kaposváron.)
	Rosenbaum Jakab sütő	Szűts János bábos (1970-es években még dolgoztak utódai)

Marcali járás

Csurgói	Vanicsek Lajos sütő	Hanslicsek Mihály bábsütő
Berzence	Kremzír Ignác sütő	
	Varga György sütő	
Iharosberény	Kunstner György sütő	
Nemesvid	Büchler Albertnő sütő és szatócs	
Nemesdéd	Günzberger Károly sütőmester	
Kéthely	Dobossy Sándor sütőmester	
Marcali	Czenek Károly sütő	Amon Sándor bábsütő
	Kalnperger József sütő	Tóth Károly bábos

Szigetvári járás

Szigetvár	Kölbl József sütő	Vinkovits Mihály bábsütő
	Mautner Sámuel sütő	Veichard János bábsütő
	Veichárd Rudolf pék	
	Verbovetz Mátyás pék	
Istvándi	Krausz Jakab pék	
Sellye	Kahlenberger József sütő	

Guild information about the baker masters and honey-cake-makers from 1810 until 1869

JUDIT KNÉZY

The topic of this study is the deficiency of the historical and ethnographical searches in Somogy county: the history of the baker trade and the honey-cake masters. About the baker trade we haven't got any review, but there are some publications about the data and activity of honey-cake makers based on ground memories from the middle part of the 20th century. The ethnographic collection of the Rippl Rónai Múzeum saves whole workshop from honey-cakes-master originated from some market towns of the Somogy county. There were two permanent exhibitions showing honey-cake master's workshop in the County (at Zamárdi-tájház from 1977 until 80th, and later in Marcali Townmúzeum from 1999 until today).

The first part is about the baker and honey-cake masters of the market town Csurgó who belonged to the so called 'German' Guild, they arrived to the region between 1810 and 1869. The study contains the known names of these masters, their origins, the organisations to were they belonged, the qualification process of becoming a master, and their guild life including quarrels, sins, the reception of their apprentices, sometimes the problems with these apprentices, the guild feast and funerals. The main source of this part was the Guild's documental detailing the partly missing or inaccurate list of masters and the financial records on demands and pay offs. These masters mostly came from Austria and the Czech-Moravian lands in the 19th century either as already masters or they qualified themselves in Csurgó. Some German tongued masters came from other regions in Transdanubia. Among the records on the guilds

master pieces there is a full detailed description of one such master piece. The honey-cake masters were mostly German tongued at first but lately there were also Slavic or Hungarian ones among them. Year after year there were only one or two baker masters working in the market town or in its vicinity. The masters leaving and entering the service of Csurgó happened so often it is hard to tell if any of them worked in the same town for generations, like the ones in Szigetvár, one of the few cities in the region. Some of the masters left for bigger towns. The low numbers of the qualified baker masters in the county can be the result of the following factors: the late urbanisation process in the region, the remaining practice of baking bread at home and the fact that the wealthier residents and the traders in bakery usually ordered these wares from baking specialist and cooks-men. The number of honey-cake masters were even fewer. The financial documents indicate that the guild of the town usually purchased candles from the masters of Kanizsa town.

The second part of the study describes the taxed baker and honey-cake masters in Somogy county: the names, their numbers and workshops, from the time of the urbanisation to the last decade of the guild area (1869). The places where several masters worked simultaneously were important marketing towns or estates of the nobles. These baker masters were also mostly Germans, while the honey-cake makers were Germans, Slavic and Hungarian ones, or they bore Hungarian names.

Életfordulók és közösen végzett munkák ételei és szokásai az 1940-es évektől napjainkig

LANSZKINÉ SZÉLES GABRIELLA

Kaposvári Egyetem, Természetvédelmi Tanszék,
H-7401 Kaposvár, Pf. 16., e-mail: lanszkine.gabriella@ke.hu

LANSZKI-SZÉLES, G.: *Foods and costumes of life anniversaries and co-works from 1940's until today.*

Abstract: The aim of this study is to investigate food preparation traditions of events and occasions, based on personal discussion and provided photographs. Christening lunch is of greater importance since 1960, as children are born in a hospital and it enables parents to spend more time with preparing the christening event. In the age of home birth, it was necessary to christening the child on the first or the second day of birth due to the higher mortality rate. This ensured that the child would not pass away as a pagan. Some traditions such as christening feast (paszita in Hungarian) as well as the "pal-bowl sending" also disappeared or changed since the 1960's. Instead of food preparation for the mother during three days after childbirth, giving a higher value gift became general. The tradition modified due to the change in lifestyles. Women, working on collective farms or elsewhere, had difficulties in allocating their time compared to previous periods when they worked on their own family farms. The reason for disappearing of "pal-bowl sending" may have been that the young already returned to the student dormitory, or simply were not at home since they were away for a month since the 1970's. Holy Communion and Confirmation-related practices also adjusted to the given era, especially in case of inviting godparents living far away. Confirmation parents go to dine to the confirmer's place. Differences are experienced in traditions of weddings and "death feasts" among villages of 3-4 km distance.

Keywords: childbirth, christening lunch, pal-bowl sending, Confirmation, weddings, death feasts.

Bevezetés

Az élet kezdete és a vége, valamint a közbeeső nagyobb állomások megünneplése étellel történt, mindig az adott közösség táplálkozási szokásainak megfelelően. Meghatározott forgatókönyv szerint zajlottak ezek az események, amelyek az idő múlásával változtak; hol kiteretebélyesedtek, például a paszita hordás esetén – az idős adatközlők szavaival élve – „egyre nagyobb cirkuszt csaptak körülötte”, hol fellazultak ezek a szokások. Vannak hagyományok, amelyek napjainkra véglegesen megszűntek, emlékké váltak, de vannak olyanok is, amelyek tovább élnek.

Ezeket a változásokat igyekeztem nyomon követni az általam közelebről ismert falvakban, az úgynevezett Kaposvölgyéhez tartozó községekben. Elsősorban, a vallásukat tekintve római katolikus falvakban, így Göllében, Kisgyalánban, Fonóban, Batéban és Mosdó-

son gyűjtöttem az ünnepek és közös munkák étkezésével összefüggő hagyományokat.

Az intenzív szarvasmarha-tenyésztés fő területe a 19. század végétől kezdve az igali járás. „Fonó, Gölle, Somogyiszil, Toponár községek köré egy egész vidék marhatartása csoportosult. E vidék a Kaposvár-igali műúttól, a kaposvári-dombóvári vasúttól és a megye keleti határától bezárt területen helyezkedett el. Még a Mezőgazdasági Kamara szakemberei elnevezték „kaposvölgyi marhatartásnak”.¹ Amely ekkor a legfejlettebb volt a megyében. Ebből is kitűnik, hogy törekvő, előre tekintő közösségek lakták e községeket, akiknek anyagi felemelkedéséhez, hozzájárult a tejgazdaság fejlődése is. A Budapesti Országos Mezőgazdasági Kiállítás és Tenyészállat Vásárról számos érmet hoztak el a gazdák. Fonóból 1932–34 között húszan. Ebből 1934-ben Felső Fonai Vendel Nagydíjat hozott el. Gölléből ötten, Büssüből hatan vittek haza különböző díjakat.² Akik munkájukban ilyen szép eredményeket képesek voltak elérni, azok az élet más területein is igényességre törekedtek. Fontos kérdés volt számomra, hogy életük jelentős eseményeikor, milyen más hagyományokat ápoltak, ápolnak mint más községek, milyen ételféleségekkel emelték ünnepeik fényét.

„A szemlélet és ízlés lassú változása következtében az újdonságok az addig is legfontosabbnak tartott ünnepi hús- és tésztafélék körében hódítottak először tért. A tartalékolat húsféleségek is újjakkal gyarapodtak. Hét-köznap általában megelégedtek a korábbi hagyományos ételekkel, egyhangúbb étrenddel. Csak ünnepen emelte a hangulatot néhány ételújdonság is a meglévő rangosabb levesek, húsok, és tészták mellett.”³

A jelentős alkalmak étrendjével kapcsolatos visszaemlékezések gyűjtésében számomra a fő segítséget a megkérdezett idős asszonyok adták, ugyanis a férfiak e témához nemigen tudtak hozzájárulni. A szíves adatközlőknek a véleményét ismertem már a gyűjtés kezdetén is, közülük való vagyok. Ezt a gondolkodásmódot ismerve tudom, hogy kiragadva bármely alkalmat – például a paszitát, vagy akár a bérmálási ebédet – a fő cél az volt, hogy megmutassa az ember (akarom mondani

1 Király István, 1962: Fejezetek a Somogy megyei Szarvasmarha-tenyésztés történetéből (1848-1945) - Somogyi Almanach 7. 10.

2 Kiss Elemér, 1936: Országos Mezőgazdasági Címtár I. Országos rész Alsó-Dunántúl 53-54. kigyűjtés.

3 Knézy Judit, 1996: Hagyományok és újítások a paraszti táplálkozásban Somogyban. (1880-1920): - Somogyi Múzeumok Közleményei. 12: 310. 311.

az asszony, mert az „ember” még ma is ugye a férfi, a gyerek a fiú, a lány az csak lány), hogy mit tud kihozni magából. Az önkifejezés egy módja volt ez, a lehetőségekhez képest egy kis kérdés, bizonyítás, hogy milyen ételsorokat tud produkálni, milyen tálalással, milyen öltözékben a menü készítője.

„Bizonyos ünnepi alkalmakkor divattá vált a vendégek elkápráztatása új ételekkel, hogy az egész falu beszéljen majd róla. Különösen lakodalomkor, pasztivivéskor akartak túltenni egymáson a gazdagabb családok.”⁴

Mindezt meg lehetett vitatni vasárnaponként a kispadon, és ha visszajutottak a dicsérő szavak az érintettek fülébe, az már a múlt század elején is jeles eseménynek számított. Akkor még kevesebb módja volt az asszonyoknak valamiben kitűnni. Egy-egy pompázatos lakoma elkészítése, tálalása erre lehetőséget adott.

Ha a kölcsön étel visszaszolgáltatásakor a komasszony nem kellően, nem hasonló módon viszonzta a vendéglátást, akkor enyhe kárörömmel meg lehetett szólni. Főleg aki „bőszájú”⁵ volt, annak könnyebben ment a megszólás, s így mód nyílt egy kis önsajnálatra is, ha kevesebbet kapott vissza az érintett a kelleténél, valamint egyértelművé vált, hogy ki a jobb kettőjük közül.

A közösség szerepe volt a legfontosabb tényező, a közösség volt, aki ítéletet mondott vagy elfogadott. A közösség összetartásának ereje ekkor is megnyilvánult, hiszen a véleménynyilvánítással a későbbi tettekre lett befolyással. Ezzel magyarázható, hogy gyűjtésemet a szomszédos falvak egymásról alkotott véleménye nagymértékben segítette.⁶

Családi ünnepek és közös munkák étvendje

Az élet állomásai során a legfontosabb események, amelyek kapcsolódnak az ételekhez:

- keresztelő,
- paszita,
- komázó,
- áldozás, bérmlálás,
- lakodalom, aranylakodalom,
- kisvendégség,
- nagyobb betakarítási munkák alkalmával – aratás, szüret, kukoricaszedés – készült menüsorok,
- disznóölés,
- tor.

Az 1950-es évek végéig gyakori volt az otthonművelés. Ez a tény önmagában – még az adott kor hátterét nem ismerve – sem ébreszt ellenérzést. Tudva, hogy a problémás esetek már akkor is kórházba kerültek. Azonban az már megdöbbentő, hogy még előfordult az 1940-es években is az istállóban szülés, ez – remélhe-

tőleg – csak egyedi eset volt. Az egyik tehető családnál – valószínűleg az anyósok köszönhetően – nem engedték be a fiatal feleséget a szobába szülni. Az istállóban hozta világra gyermekét, aminek következtében „csúnya fertőzést is kapott”. Ő az egyik, dolgozatban közölt fényképen is látható. Csinos, jól ápolat ezen a képen, szinte a jólét sugárzik felénk a fotóról, nem feltételeznék senki, hogy esetlegesen milyen sors húzódik a pillanat kedvéért megörökített kép mögött.

A külsőségek mindig nagyon fontosak voltak a paraszti társadalomban, különösen, ha szemtanuk előtt történt valami.

„A fogyasztási kultúrát nem mindennapi használatra, hanem életük kirakatába szánták. Értékeket teauráltak, és mint a vagyon meg az asszimiláció bizonyítékával dicsekedtek velük. Másokat vagy magukat akarták meggyőzni, ez talán nem is olyan érdekes. Fontosabb, hogy ez az arzenál úgy, ahogyan létrejött, jobbra a parasztság presztizskultúrája tartozékának tekinthető.”⁷ Azonban az értékrend – modell – volt a lényeg amely meghúzódott a háttérben, és a külsőségekben jelezték a többre való törekvést is.

Minden esetre a többség, aki az istállóban aludt, a szülés, a gyerekágy idejére bekerült a szobába. Általában ez két hét volt. A pasztahordás ideje alatt pedig minden nap más-más színű, fehér, kék, rózsaszín „ágyruhát” (ágyneműt) húztak. Ennek az elmondása – töviről hegyire – mindegyik általam kérdezett községben így történt. Sőt az utolsó mondatok is ugyanúgy hangzottak el különböző személyek szájából.⁸

„Kissé jobban megvilágítva az istállóban alvás kérdését: két testvérpár esetén, a fiatalabb pár ment a marhaistállóba aludni, míg az idősebb testvér feleségével az úgynevezett bogaras konyhában aludt. Ez a helyiség azért kapta ezt a kifejező nevet, mert a konyhával szemben volt a disznóól, aminek következtében igen sok légy repdesett e helyiségben. Az öreg papa aludt a lóistállóban. A házban lévő egyik szobában az öreg mama aludt a két fiatal párnak a gyerekeivel. A másik szobában a még idősebb anyós lakott.

A fiatal asszonyok csak szülés, gyerekágy idejére, vagy betegség esetén kerülhettek be a szobába. Ezeknek a családoknak a jelenleg élő tagjai - természetesen – ma már a lehető legjobb körülmények között élnek.”⁹

Az istállóban alvás erősen érdekelt engem. Tudtam, hogy ha nem nagycsaládról volt szó, akkor is aludt egy férfi, vagy fiatal pár az istállóban. Miért, hiszen volt egy

7 Hoffman Tamás, 2001: Európai parasztkok. Életmódjuk története II. 33.

8 „Ugye Gabi nálatok is ezek az ágyneműk még a mai napig ugyanúgy megvannak a szekrényben?”

9 Anekdota is szól az istállóban alvásról: „Az 1950-es években a Somogyi Néplaptól újságíró érkezett a faluba, az ottani életmódról szeretett volna riportot készíteni. Városi lévén nem ismerte a falusi életformát. Feltette a kérdést az ifjú párnak, hogy hol voltak nászúton? Erre elég frappáns választ kapott: „Szarvas Szállás N°1.” Felcsillant az újságíró szeme, hogy mégiscsak lesz miről írni. „Melyik városban volt ez?”- hangzott az újabb kérdés. Nevetve felelték, hátrabökve: „Hát az istállóban!!!” Az 1950-es években nemigen volt módja senkinek nászútra menni, mivel aki tehetősebb volt, az kuláklistára került. Aki kevésbé volt tehető, az előtte sem tehetette meg, hogy nászútra menjen.” Lanszkiné Széles Gabriella, 2007: Kisgyalán története és néprajza. 127.

4 Knézy J. 1975: A táplálkozás szokásai és rendszere Gige, Csököly, Rinyakovácsi és Kisbajom belső-somogyi községekben. Somogyi Múzeumok Közleményei. 2: 105. 106.

5 Igen szemléletes módja a bő szó arra, hogy sokat, többet mer mondani a kelleténél.

6 A Góllében kölcsön kapott képet Kisgyalánban megmutattam, és a felelevenített múlt sikert aratott. Helyi származásom előnyt jelentett a gyűjtésben.

fűtetlen első szoba (ahol a halottat is szokás volt felratalozni). Azért nem használták azt, mert hideg volt. Az istálló viszont az állatok révén meleg volt, fűtőanyagra meg nem volt pénz. A dunyha előmelegítésére is esetenként bevetették a lovat, avagy a tehenet. Az állatok hátára dobták a dunyhát, míg az ágyvetés, a lefekvés előkészületei folytak, s így addigra a dunyha elő lett melegítve. A visszaemlékezés szavaival élve: „gondolhatod milyen poros volt a dunyha”. Az istállóban alvás elsődleges célja azonban az volt, hogy a drága állatokra vigyázzon valaki.

Az istállóban való alvást a lehetőségekhez képest igyekeztek a legkényelmesebbé tenni. A páralecsapódás ellen is védekeztek. „Az ágy felett egy olyan építmény volt, ami lelógott a plafonról egy fakereten, kukoricaszárral és szalmával volt berakva, ez akadályozta meg, hogy az alatta alvókra csurogjon a pára-víz. Ezt a műépítményt nálunk zombellának nevezték.”¹⁰

A keresztelés minél előbb meg kellett, hogy történjék, főként gyengén született gyerek vagy ikerszülés esetén. A Kisgyalánban 1928-ban született ikrek szükség keresztelésére, az akkor még minden családban otthon megtalálható szenteltvízzel, közelálló rokon család nő tagját kérték fel. „Édesanyám ment át megkeresztelni az ikreket.”¹¹ Természetesen utána a pap is megkeresztelte a gyerekeket. Mivel Kisgyalánban csak minden harmadik héten tartottak misét, így a gyerekeket Göllébe kellett vinni kereszteni, az első vagy második hétvégén a megszületésük után, bármekkora hófúvás is volt.

Meglepő számomra, hogy nem ment az egész ház nép a keresztelőre! „A gyerek apja, aki hajtotta a lovakat, a keresztelőre sem ment be, mivel kint kellett vigyáznia a lovakat”¹²

„A keresztyanya, aki fogta a gyereket, és esetenként a bába vett részt a keresztelőn.”¹³

Batében szintén hasonló módon zajlott a keresztelő, mint Kisgyalánban. Parókia nem lévén a községben, így Taszárra kellett vinni az újszülöttet kereszteni.

1945-ben – orosz katonák jelenlétekor a faluban, egyik esetben így történt a keresztelés: „Ahogy meglett a kislányom, rá két napra hétköznap, a kislány, a keresztyanya, a szülésznő és az uram, aki hajtotta a lovakat, lóval a falu alatt mentek Taszárra a keresztelőre. A keresztelő előre nem volt bejelentve, ezért a plébánost kerti munka közben találták. A kertben ásózott a pap, sáros csizmában azonmód a kertből ment a templomba kereszteni. Az uram nem ment be, elbújt, egy pajtába állt be a lovakkal. A lovakat el kellett dugni, mert az oroszok odavoltak a lovakért.”¹⁴ Bizony minden kü-

lönösebb ellenszolgáltatás nélkül, egy pillanat alatt gazdát cserélhettek a lovak. A rekvirálás könnyen ment.¹⁵

A keresztelőről való hazatérés után háromszor, a ház különböző helyiségeiben megállva, el kellett mondani a bába kérdésére: „Mit hoztatok? Válasz: Meghoztam a keresztyény bárányt! Ahogy ez elhangzott nagynéném (Bóna Lászlóné) szájából 1949-ben is, Dr. Szabó Gyula keresztfia keresztelőjén is.

Göllében minden hétvégén – lévén mise – az egész család elment a keresztelőre. 1956-ban a göllei templom restaurálása, festése pontosan Kovács Erzsébet keresztelőjére készült el, így a festők is hivatalosak voltak a keresztelői ebédre.

A keresztelő napja lehetett hétköznap, szombaton vagy vasárnap is. Az ezt követő ebéden a keresztszülők vettek részt, amiből csomagoltak kóstolót is.¹⁶ Amit aztán a három napos paszita követett. A paszitát az új komaasszony állította ki. A fiatal komaasszony feladata volt az újszülöttet megkereszteltetni, tehát a gyerek keresztyanya lett, szüleinek pedig a komája.

A falvak életmódváltozásának következtében a keresztelő egyre nagyobb jelentőségre tett szert a paszitával szemben. Ahogy az egyik adatközlő mondta: „A keresztelőn nem volt akkora parádé, most húsz 'óto (autó) szám gyűnnek a keresztelőre.”¹⁷ A kórházban született gyerekeket – bár a kaposvári kórházban is volt egy kis kápolna, ahol a gyenge gyerekeket azonnal megkeresztelték az 1960-as évekig – ma már pár hónapra keresztelik születésük után jelentős vendégsereg jelenlétében, ahol már természetesen az édesanya is jelen van a keresztelőn.

„Általános gyakorlat maradt, hogy egész Dunántúlon a templomban, többnyire istentisztelet végén keresztelnek, kivéve a rendkívüli eseteket.”¹⁸ Ez a mi községeink esetében is érvényes.

„A keresztapa-, keresztanyaság igen bonyolult, szövevényes, választott rokonság, a hozzájáró családtagokkal együtt. Komáknak rendszerint hasonló tehetségű (hasonló anyagiakkal rendelkező), valamint hasonló korú, gondolkodásmódú családok választották egymást. A „keresztanyám” megszólítás mindmáig kijár nemcsak a keresztgyerektől, hanem az ő testvérétől is.

Sőt távolabbi keresztszülőség esetén, példának okáért láthatjuk, hogy: 1929-ben született édesapám Szabó János első, korán elhunyt felesége tartotta keresztvíz alá, így a keresztszülők ők voltak. Később a második feleségét is a keresztanyám megszólítás illette. Az ő kései gyerekeként, 1957-ben született fiúk házasságkötése után (1984) a felesége is ezen a nyomvonalon haladva, az ezredforduló után is kereszt-

10 Dr. Szabó Gyula (1948-2008) szíves közlése, Galambok.

11 Süle Gyuláné (Széles Rózsa, 1919-2010), szíves közlése. Kisgyalán Kossuth u 13.

12 Az 1990-es években még éttermi lakodalmi vacsora esetén, mikor elhangzott a kérdés: Mikor találjanak, az volt a válasz: az állatok etetése után még vissza kell Kisgyalánból Kaposvárra érni, ami 21 km. Az állatok érdekeit is szem előtt kellett tartani.

13 Széles Istvánné (Hideg Ilona, 1926), szíves közlése. Kisgyalán Árpád u. 29. Bóna Lászlóné (Széles Rózsa, 1930), szíves közlése. Kisgyalán, Árpád u. 33.

14 Kovács Ferencé (Császárs Margit, 1925), szíves közlése. Baté Petőfi u. 37.

15 Szintén 1945-ben Kisgyalánban történt. Édesapámnak (1929-2001) egy orosz katonára akarta a lovát tulajdonítani. Ő kirántotta kezéből a gyeplőt és elvágta a lóval. Mire a katonára felocsúdott a merészségen és fegyvert rántott volna, addigra már elporzott Nagyberki felé lovastul.

16 Lakodalmat követő vacsora után is ugyanígy csomagolnak kóstolót ma is. Ezért mielőtt a vendég komolyan gondolná az eltávozást, fél órával előbb elkezdi búcsúzkodni, hogy legyen idő elkészíteni a csomagot.

17 Kovács Ferencné, (Császárs Margit, 1925).

18 S. Lackovits Emőke, 1993: Református felekezeti szokások a Dunántúlon. (19. sz. II. fele-20. sz.). 405.

anyámnak szólítja az édesanyámat. Tehát az 1929-ben kezdődött választott „rokonság” így tart 2011-ben is. Ezt a szövevényes komasági rendszert mindenkinek illik a családban ismerni.

„Példa erre, mikor is a fiatal menyecske nevében szólította (1970-ben) a szomszéd falubeli Kadarkúti nénit – nem ismerve az összefonódásokat – ki erre felháborodottan rápirított: „Keresztanyád vagyok én neked, te lány!” Sokszor olyan messzire nyúlnak vissza a szálak, hogy nem is olyan könnyű kibogozni a kapcsolatot.”¹⁹

A két katolikus községben készült fotó (1–2. ábra) közül, az 1962-ben fényképezetten látható, hogy a leánygyermek arcát letakarták. Ugyanez a tény figyelhető meg Kisgyalánban 1981-ben fotózott keresztelőn (3. ábra).²⁰ A hagyományokat e téren még ekkor is őrizték. A következő fénykép (4. ábra) pedig azt bizonyítja, hogy az 1990-es években is elkészült a selyembélésű keresztelői kispaplan az újszülöttek számára.

„Sok helyen viszont keresztelőtakaróként kasmirkendőt vagy selyemkendőt használtak (Ormánság, Somogy): lányokra sokat téve, hogy ezen analógiás cselekedettel majdani sok kérést biztosítsanak számukra, míg volt olyan hely is, ahol a gyermeknek az arcát takarták le kendővel (Hegyhátvidék), hogy a gonosz ne árthasson neki.”²¹

„A gyerekágyas asszonyoknak viszont paszitot, komavékát kellett vinnie a komaasszonynak előre megbeszélte sorrend alapján.”²²

A komaasszonyok paszita hordása élénken él még a 60–70 év felettek emlékeiben, tárgyi „bizonyítékokkal” is alátámasztották az elmondottakat. Így nem merül ez a szokás a feledés homályába, ami az általuk közrebocsátott megsárgult menüsorok nélkül bizonyosan elveszett volna a köztudatból. Ezek a menüsorok (9–13. ábra), ha most nem kerültek volna ki a régi szakácskönyvek lapjai közül, akkor később, akinek nincs köztudása hozzá, valószínűleg már nem őrizné tovább az összeállított ételsorok leírását. Nem értékelné már azt a három napos munkát, ami a torták, sülték elkészítése mögött rejlik. Az a sok előre megtervezett, megkoreografált étel elkészítése nagy feladat. Nem mindegy, hogy melyik nap milyen a torta: gömbölyű, emeletes, szögletes, „hosszi”, (hosszú) avagy szív alakú. Nem mindegy, hogy milyen ízesítésű: puncs, csoki. Milyen színű: barna, fehér, és a cifrázottság is igen fontos. Babatortának és pörköltcukros tortának is kellett lennie. A hat-kilenc féle különböző süteményről nem is beszélve. „Kótt” (kelt) tésztának, rétesnek egyaránt szerepelnie kellett az étlapon, amelyek különböző ízesítésűek voltak. A húsokról, egyebekről itt még ne is essék szó.

19 Lanszkiné Széles Gabriella, 2003: Kisgyalán négy nemzedéke. Kézirat a szerző birtokában.

20 Erre a fotón látható Farkas Mónika hívta fel figyelmemet, miután a Fonóban 1962-ben készült fényképet megnézte. Saját közösségének múltja szinte mindenkit érdekel, ezért a kéziratot érdeklődve olvassák, adják tovább Kisgyalánban, Fonóban egyaránt. Jobbitó szándékkal szívesen keresik elő a fényképeket, terítőket a szemléltetés kedvéért.

21 S. Lackovits E. 1993: 405.

22 Knézy J. 1975: 111.

Kutakodásaimat e téren saját szülőfalumban, Kisgyalánban kezdtem. A kíváncsiságot még jobban felébresztették bennem a kölcsönkapott menüsorok. Megadták a módját a paszitahordásnak kis falumban, az egyszerű biztos! A környező falvakban egyszerűbb menete volt a paszitának, ott nem vittek reggelit, Fonóban, Göllében, Mosdóson, Batéban sem, Kisgyalánban viszont igen. Először a tárgyi emlékek kerültek elő kéresemre a paszítás kosarak képében a padlásokról. Köztudott a faluban ma is, hogy kinek van. Kitől lehetett kölcsönkérni, ha kellett. Amit természetesen minden féltés nélkül adtak oda. Számomra a falu összetartó ereje mindig is a legfontosabb szempont, itt is megnyilvánult. (Begyűjtés, rendberakás, funkció szerinti használat.) Megmondták hova lehet felmászni érte a padlásra, amit az akkor 75 éves édesanyám meg is tett.²³

Az ovális kosárnak hiányzott az egyik füle. Ez az a kosár, amelyet ebédhordásra is használtak. Amire fényképezésre került a sor, édesanyám újrakonfektálta mindkét fülét (7. ábra). Eredeti pompájában várta volna a rendeltetésszerű használatát, amit is megszavaztak a szomszédságban, mondván, úgy kellene lefényképezni, hogy tele van rakva mindennel, ami kell bele. A fejen vihető kosár sérülés nélkül vészelté át a történelem viharait, időben padlásra került. „Ez szép fonott, fehér, „magos” (magas) kosár csipkés széllel, főzött vesszőből való”²⁴ (8. ábra).

„A fejen volt hordható, ami nem is volt olyan egyszerű feladat. Nem tudtam volna a fejemen elvinni, pedig én fiatal voltam. Az anyósom egyenes tartású asszony volt, és gondolj bele, az a nagy kosár telepakolva nem kis súly volt ám fejen egyensúlyozva!”²⁵ Tehát általában a kosarat az idősebbek vitték. „Ő lányom, az én fejem már nagyon megszokta” - elevenítette fel édesanyja szavait Rózsi néni, aki arra is emlékezett, hogy „szélben sem fogták, hanem egyensúlyozták a szülők a kosarat.”

A II. világháború után már ezt a kosarat nem is használták Kisgyalánban, Göllében, Batéban, a kérdezettek a nagyobb, kétfülű kosár fotójára mutattak, nem a kisebb, fejen vihetőre. A nagyobb, terjedelmes kétfülű kosárnak az úrtartalma két, háromszor nagyobb a fejen hordhatónak. „A gyalániak híres”²⁶ népek voltak, a másikat le akarták fölözni, azért vittek többet.”²⁷

23 Akkor sajnos nem tartózkodtam a faluban, sajnos így nem tudtam segíteni.

24 Gyarmati Józsefné (Hartmann Mária, 1927-2009), szíves közlése. Büssü Kossuth u. 69.

25 Pál Elemérné (Zóka Margit, 1931), szíves közlése. Fonó Petőfi u. 50.

26 Nem feltétlen pozitív értelemben használt jelző, inkább rátartiságra utal.

27 Minden falunak megvolt (van) a véleménye a másik faluról. A Kisgyalániak ugyan így vélekedtek Fonóról, karónyelőnek titulálva őket, büszkeségükre utalva. Bár volt okuk rá a Budapesti Országos Mezőgazdasági Kiállítás és Tenyészállat Vásárról rendszeresen hoztak haza számos díjat, I., II., III.- díjat, különdíjat tenyészűszoikkal, bikáikkal.

1. ábra: Süle Gyula keresztelője, Kisgyalán, 1942

2. ábra: Fonai Márta keresztelője, Fonó, 1962

3. ábra: Farkas Mónika keresztelője Kisgyalán, 1981

4. ábra: Tóth Gergely keresztelője Kisgyalán, 1996

5. ábra: Szabó Viktória keresztelője, Kisgyalán, 1986

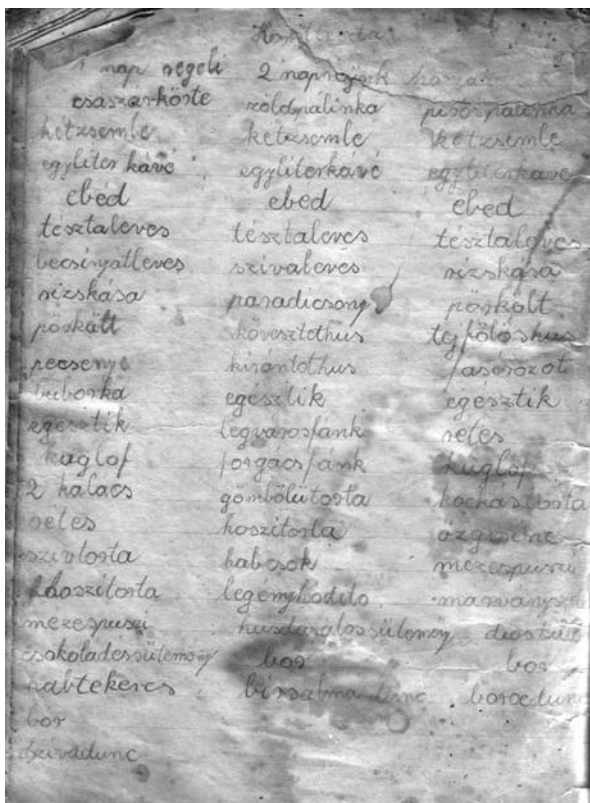
6. ábra: Pintér Flóra keresztelői tortája, Kisgyalán,
2007 Vincze Lajosné készítette Göllében

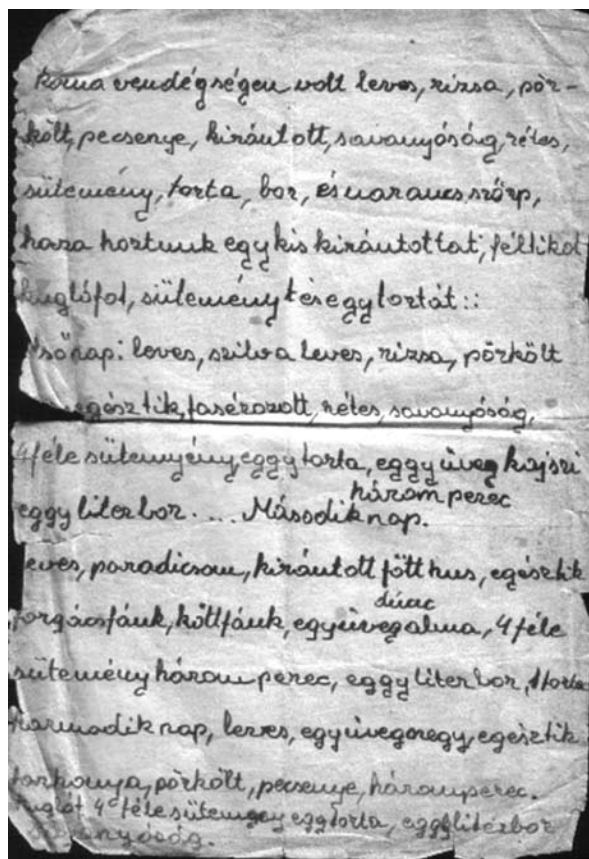
7. ábra: Kétfülű paszítás kosár Kisgyalán

8. ábra: Fejen vivős paszítás kosár Kisgyalán

9. ábra: Süle Ottó három napos paszítája, 1945

10. ábra: Fehér Ilona paszítája Kisgyalán, kiállította (elkészítette) Szabó Józsefné (Dezső Ilona) 1954

16. ábra: Attalai sárga szőtt

17. ábra: Piros-fehér szőtt terítő

18. ábra: Likőrös üveg és leveses pohár,
1954-ben vásárolt

19 ábra: Népművészeti boltban,
1954-ben vásárolt terítő

20. ábra: paszitivivés, Gölle,
1940-es évek

21. ábra: „Törökbécsi” viselet Gölle,
1940-es évek

A telepakolás előtt azonban a kosarat ki kellett bélelni illő módon. Ennek a kellékei voltak a hímes abroszok (14–17. ábra), a hímes előruhák (szalvéta szöttes anyagból), amelyek leterítési módjai a következők lehetnek Göllében betűrték, valószínűleg mert nem attalai rojtos végű terítő volt használatos (20. ábra). Kisgyalánban ezt a képet nézve: „Mi nem tűrtük be, kilógott a rojtos terítő, háromszög alakban!”²⁸ Fonóban mutatva a képet, köztes választ kaptam: „se kitúrva, se betúrva, két-háromujjnyira betúrva csak a rojt lógott ki.”²⁹ Batéban szintén az attalai szötteseket használták. „Édesapám száz literes hordót töltött meg borral a takácsnak cserében a szöttekért.”³⁰ Idézte fel emlékeit az egyik adatközlő.

A vékaruha lehetett fehér, piros hímes (nem hímezett), szött. „A duplaveretes, aminek a színe, háta egyforma, a legszebb a takács szöttek közül.”³¹

„A legkedveltebbek az attalai sárga színű szöttesek voltak, amelyeket Mátra selyem fonallal hímeztek, kékkel, rózsaszínnel.”³² Attalai rokonság kapcsán, onnan idekerült lány férjhez jövetelével terjedt el a faluban és tettek rá szert többen is. Tért hódított a szokványosnak mondható piros-fehér színű ugyanolyan méretű szöttesek mellett. Bár az attalai kényesebb kelme annál, mert a finomabb Mátra fonal tisztításkor könnyebben sérülhet. A kosárterítő mérete 108×138 cm, plusz 5 cm-es a rojtok rajta. Ehhez tartozott egy tálcaterítő, amely 56×56 cm-es, rajta a rojtok szintén 5 cm-esek (15. ábra). Ennek a reggeli vivésben volt szerepe, mikor is a tálcát terítették (le-be) vele. Paszitós kendőt is kértek kölcsön időnként. Bár a szöttesek terén nincs ok panaszra, a régi paraszt családok leszármazottainak rakodó szekrény polcain szép számmal sorakoznak e remek terítők.

Aki azonban nem akart kölcsönkérni, az vásárolt az adott paszita vivés alkalmára. „1954 nyarán a népi demokráciában 61 Ft-ért vásároltam Kaposváron a Népművészeti boltban erre a célra alkalmas tálcaterítőt.”³³ (19. ábra) Ez a terítő már nem takács által szött. A kölcsönkérésre – jelen esetben – a leendő fiatal komaasszony önérzete miatt sem kerülhetett sor, mivel anyósa szájából elhangzott: „Hazulról kellett volt! hozni! Pó'gároknek van! Minden menyecskének van ilyen!” – ugyanis hozza a házhoz az újdonsült fiatalasszony a legkülönfélébb terítőket. Ő azonban cseléd származása révén nem rendelkezett e terítőkkal. Ezt a fiatal menyecske idősebb testvérének elpanaszolta, mire sógora (testvére férje) csak annyit mondott: „Ne aggódj, neked is lesz.”³⁴ Meg is vásároltak annak rendje és módja szerint mindent – mikor meghívták őket komának – a pa-

szitahordásban jártas család tanácsa szerint. „Ki adta a tippet, hogy mit kell vinni.”³⁵ A kosár kölcsönben kapott volt, azonban a terítőn kívül e célra vásároltak leveses poharat, likőrös üveget is (18. ábra), és vettek tálcát is.

Volt, aki az ét- vagy kávékészletet kölcsönadta, vagy kérte. Négy-öt helyen is említették Kisgyalánban, hogy Györfi Lajosnének (Szántó Rozália, 1926–2008) volt a legszebb porcelán étkészlete, ami igazán méltó a három napos paszitához. Így eljutva hozzá, kértem, mutassa meg, mert hogy megvan neki, abban biztos voltam. Oda is vezetett a tálaló szekrényhez, ahol is a Herendi lepkés ét- és mokkás készletek találhatók. Hitetlenkedve álltam, azt kérdezve, hogy ezt kölcsön merték adni, kérni? „Hátha kérték, igen!” – válaszolta Rozika néni. A Györfi család képviselte a község gazdasági rétegét a faluban. Tehetősebb mivoltuk ellenére ezt a készletet, a magasztos cél érdekében kölcsönadták olyan családnak is, akinek nem tellett rá.

A kölcsönadás kérdésére Göllében már más választ kaptam ott ugyanis nem volt jellemző, se nem adtak, se nem kértek kölcsön.

Az anyagi helyzet azt sem befolyásolta, hogy kit hívnak meg a menüsor kifőzéséhez. Ez a tisztség a faluban a legrátermettebbé lett. Ezt legtöbbször úgy vizsgonozták, hogy a paszitaforrásra felkérő személy cserében elment napszámba, a torták, sütemények, sülték elkészítéséért cserébe. A felkérő személyek szívesen vállalták a sütést-főzést. Itt is Szántó Rozika néni neve hangzott el legtöbbször: „A Rozál értette végtelenül a torták kiciffrálását, csinálását.”

Ezek után nézzük, mi került ezekbe a porcelánokba és kik által.

A megsárgult lapocskák hűen bizonyítják a szerepük fontosságát, ki mit tartozott visszavinni. „Azért írták fel nehogy valami kimaradjon.” Ennyi mindent nem is egyszerű észben tartani, főként, ha nem egyazon évben kerül sor – a komaasszonynak nem születik gyereke hamarosan – a tartozás lerovására. Továbbá jó látni félév-század elmúltával is, hogy „ki tett magáért az ember, ha kellett”. Jól tükrözi, mennyi munka rejlik egy-egy ételsor elkészítése mögött. Talán több helyen is őrzik ezeket az eredeti menüsorokat. Ahol leírták, azt más családok is tudták: „Ergye a Bönci nénédhez, az leírta!”³⁶

„Hát nem tudod „háj'szen” (hát hiszen) nálad volt a köröstyanyám receptes füzetete, annak a hátuljára van írva az Ottó paszitája!”³⁷

Nem is tudtam, hogy azt olvastam akkor. Tulajdonképpen nagynénémnek ez a mondata indított el, s vitt tovább a gyűjtésben. Ha van egy menüsor, akkor van több is. Fonóban, Batéban, Göllében, Mosdóson azonban nem sikerült menüsorra lelni, az elmondások szerint hasonló menüsorokat állítottak össze ott is. Esetenként csak egy naponat. A torták díszítésében, alakjában a fantáziát jobban el lehetett engedni, mint a levesek vagy húsök esetében. Így a fatörzs, szív, baba, pörköltcukros

28 Süle Dénesné (Süle Etelka, 1938), szíves közlése. Kisgyalán Szabadság tér 10.

29 Szántó Imréné (Szabó Margit, 1929), szíves közlése. Fonó Petőfi u.40.

30 Kovács Ferencné (Császár Margit, 1925), szíves közlése.

31 Gyarmati Józsefné (Hartmann Mária, 1927-2009), szíves közlése.

32 Tóth Gyuláné (Fehér Aranka, 1937), szíves közlése. Kisgyalán Árpád u. 32.

33 Szabó Józsefné (Dezső Ilona, 1933), szíves közlése. Kisgyalán Kossuth u. 33.

34 Itt érzem előnyét helybéli mivoltomnak, mivel a szóban forgó sógort magam is ismertem, jó lelkűségére emlékszem. Hasonlóképp, más felelevenített személyekre, kikről a köztudat egy félmondatos utalása minden további magyarázat nélkül választ ad tetteikre, falun belül betöltött szerepükre.

35 Szabó Józsefné (Dezső Ilona, 1933), szíves közlése.

36 Tóth Gyuláné (Fehér Aranka, 1937), szíves közlése.

37 Fehér Józsefné (Széles Mária, 1933-2009), szíves közlése, Kisgyalán Kossuth u.29.

tortán kívül, Batéban „Bárányt csináltak tortába, teljesen fehér habbal volt a bundája kicifrálván, magyarsors volt a szeme, piros szalag a nyakán. Nagyberkiből gyalog (1945) báránytorta a kézben, a keresztanya hóna alatt a bor, így jöttek a paszitába.”³⁸

Az 1945-ös paszita három napos reggeli, ebéd kínálata szinte hihetetlennek tűnik az évszám mögött rejlő események ismertében. Elmondások szerint akkortájt Kisgyalánban is tartózkodtak orosz katonák. Számukra is a fiatal anya, a kis csecsemő a saját, otthon lévő családjukat juttatta eszükbe. Így, ami tőlük tellett, például kockacukorral próbáltak kedveskedni a fiatal „mámuskának”. Ezt így többen elmondták a faluban. Maga az akkor fiatal anya így mesélte 2008-ban: „Staneclibe kötötték a cukrot, és meghajolt a tiszt, mikor átadta nekem.”³⁹

A paszitivivők a reggeliben is a maximális változosságra törekedtek. Narancssárga, zöld, piros színek domináltak az ital megválasztásában is. Egy nap sem ugyanolyan színű.

Ezek az italok az 1940-es években még házilag készültek. Itt még zöld, piros pálinka néven kerültek lejegyzésre. A narancssárga egyértelműen a császárkörtét jelenti. Ezek szerint csak a későbbiek folyamán illették az „édes” névvel (1960-1990-es évek), ma már legtöbbször likőrnek tituláljuk. Amit ma is cukorral, vízzel főzött sziruppal és ehhez valamilyen aroma hozzáadása után kevernek el a szinte minden háznál található házi pálinkával, ami valamelyik szomszéd falu pálinkafőzőjében készül. Disznóöléseken is nélkülözhetetlen, a kínálás része a hidegre való tekintettel. A reggeli vivés különben – mint már korábban említettem – a szomszéd falvakban nem volt divat, csupán Kisgyalánban. Mivel ez egyszerűbb volt, ezért általában nem írták le a reggelit.

Ha leírták abból megtudhatjuk, hogy a reggelihez zsemle, vagy kuglóf dukált az egy liter tejeskávé mellé. Szertartásosan tálcán, a kisebbik terítővel letakarva vitte a komaasszony. A szép likőrös üveg és a kávé kiöntő elmaradhatatlan kellék volt. A kávéskancsó különösen segített kizökkenni a szürke hétköznapi világából, ez volt az, amit biztosan nem használt otthon senki. A reggeli vivéshez különösebben nem öltöztek fel csinosan. Az egyszerű „parget ruha” is megtette.

Délben azonban már előkerültek a mutatósabb darabok a sifonérből. Minden nap más, a legszebb ruhák: brokát selyem, bársony, török bécsi szoknya, szatén kendő. Házasságkötés után szó szerint bekötötték a lány fejét. „20 évesen már ki sem láttunk a kendő alú”.⁴⁰ – emlékezett vissza némi öniróniával Teri néni.

A fekete-fehér képek már a padlásról kerültek le kéresemre. Aki „élte” a paszithordást, öbennük a fotók láttán felelevenedett a fiatalságuk.

A képen látható blúzok „kintaljúak” voltak (kitűrve hordták) (22. ábra). A göllei és a kisgyaláni viselet nem tért el, mindkét falu „bőruhás” volt. A ruhából ítélve Kisgyalánban azt hitték a viseletből – hirtelen ránevezve a képre, – hogy az ő hozzátartozójuk van rajta. Fonóban már egyből az volt a kérdés: „melyik faluban készült, mert mi szűk ruhások voltunk?”⁴¹ Itt a paszithordás szintén háromféle öltözképpen, de szövetruhában történt, Batéban úgyszintén. Fonó közelebb van a városokhoz, Dombóvárhoz és Kaposvárhoz, ezért ez az öltözködésre is hatással volt. Egymás viseletét tiszteletben tartották, de ha egy lány másik faluból került férjhez – ha tehette – átvette új otthona divatját, azonban volt, aki megtartotta régi viseletét, főként, ha nem tellett újra. Így ez még csúfolásra is okot adott. A több pöntös Kisgyalániak megszólították a Zimányból idekerült lányt, aki szűk szoknyás viseletet hozott, így az „egy szoknyás Mari” jelzős szerkezettel illették.

A paszita készítés menete

A 20. ábrán oldalról kikandikálnak a főző asszonyok, akik az ételek elkészítésében segédkeztek. A készülődés, főzés közben kis eszmecesterét is folytathattak, végül is ez egy közös program volt. Ha nem sikerült valami, mint például Kisgyalánban Szabóéknál, maga a képviselőfánk, így hát, „a krémet kimártogattuk az el-sikerült tésztával!” – lehetett viccelődni, meg enni is egy kicsit. A férfiak részéről is elhangzottak tréfálkozások, „én is megszógáltam a paszitát”, mondta a paszitát kapó gyerek apja. „Te már csak a paszita miatt születél”, folyt a gyerekekkel a viccelődés.

A forgatókönyv szerint az első felvonás a reggeli volt. Beköszöntek, meghoztuk a reggelit! Ekkor már érdemes volt kiállni a fél falunak: „viszik ám a paszitát!” Illett megnézni, hogy viszik az ételeket, italokat. Délben a pontosság is a fő szempontok között szerepelt. „Harangszó előtt oda kellett érni. Ha seggbe verte a harangszó a vivőket, az nagy szégyen volt”⁴² „Illett nézni a paszitivivést, be kellett határolni az odaérést akármilyen messze volt, pontosan harangszókor kellett odaérni.”⁴³

„Kíváncsi a falusi nép!” Megnézte, kik viszik a paszitát, hogy vannak felöltözve, milyen tortát, bort visz elől a komaasszony, milyen szépen van letakarva a paszítás kosár. Mindenkinek meg volt a maga szerepe, vivőnek, nézőnek, megajándékozottnak egyaránt. A nézőből is egyszer komaasszony válhatott. Nem akart senki sem a másiktól lemaradni.

A tortát a fiatal komaasszonynak egyik kézben felémelve, a bort szalvétával betakarva, félig ölelő karral illett vinni. Az ételeket pedig a fogadó félnek illett kellően dicsérni. Ez természetesen attól függött, hogy kitől milyen ékesszólás tellett: „Nagyon szép, nagyon finom, jaj de szép komaasszony!”

38 Kovács Ferencné (Császár Margit, 1925), szíves közlése.

39 Süle Józsefné (Széles Erzsébet, 1922-2011), szíves közlése, Kisgyalán Kossuth u. 32.

40 Kovács Józsefné (Deres Teréz, 1937), szíves közlése. Gölle Petőfi u. 43.

41 Szántó Imréné. (Szabó Margit, 1929), szíves közlése. Fonó Petőfi u. 40.

42 Györfi Lajosné (Szántó Rozália, 1926-2008), szíves közlése. Kisgyalán Szabadság tér 3.

43 Kovács Józsefné (Deres Teréz, 1937), szíves közlése. Gölle Petőfi u. 43.

Délután már a másik napira kellett készülődni, nem lehetett a komaasszonynál sokat időzni. „A paszítás kosár papírral volt alul bélelve, hímes előruhával letakarva, ezt az idősebb cseléd (anyós) kipaku'ta.”⁴⁴

„A gyerekágyas komaasszonyhoz bementem, megpusziltam, megkérdeztem, hogy van, megnéztem, megdicsértem a gyereket, nem zavartam sokáig.”⁴⁵

A dicsérés kiérdemlése mindenkinek célja volt: megfelelni vágyás a közösség elvárásainak. Példa erre az a törekvés is, hogy ami rangosabb étel csak elkészíthető három nap alatt, azt elkészítették. Mindenkiből a maximális teljesítményt hozta ki, bármi anyagi áldozatot követelt is: „Nagy volt a felelősség: szépen is legyen tálalva, ízletes is legyen.”⁴⁶

Visszatérve a kipakoláshoz: a húsféléket ügyes mozdulattal átcsúsztatták a másik pecsenyéstálra. A tortát, süteményeket szintén áthúzták a tortapapír segítségével. Miután így szépen kitálaltak, rajta maradt az asztalon, miután a paszítáhozók eltávoztak, a szomszédok átjöttek és megtekintették a kínálatot. Úgy mond – mai észjárással – lezsűrítették, hogy a kispadon legyen miről beszélni vasárnap.⁴⁷ Így enyhe túlzással, de valamilyen úton-módon az „egész falu ügye” volt minden egyes paszita, még a bába is profittált belőle. Amikor megkínálták védőnői szerepkörének betöltése közben egyik alkalommal (1959) családlátogatáskor, csak annyit mondott: „Inkább egy kicsit csomagoljanak!” A szemfüles környékbeli rokon gyerekek is mind a három nap mentek az újszülött szép, aranyos mivoltát dicsérni, volt magukhoz való eszük. Természetesen nem távoztak üres kézzel, mindig kaptak süteményt. Volt olyan idős bácsi a háború előtt, aki tortát kapott és úgy köszönte meg: „Jaj, még soha nem ettem tortát.” Vagy amikor az öreg szüle csak ennyit mondott: „Jaj de finom szó'gám ez a képviselőfánk!” (1961).

A meglévő, három napos menüsört tüzetesen vizsgálva kilenc torta és legalább ennyi sütemény elengedhetetlen volt, amiben főzött krém, hab kellett, hogy legyen, mert csak az számított igazi süteménynek. Ezen felül minden nap kellett, hogy legyen „kótt” (kelt) tészta vagy rétes. Kellott is három-négy asszony, hogy mindezt elkészítse négy-öt főre. A legrégebbi menüsorban olvasható a háromszori tésztaleves, ami természetesen húsleves jelent. Az 1970-es '80-as években még sok helyen hívták a húsleves tésztalevesnek. Talán amiatt a plusz munka miatt nevezték így, ami a „kocka tészta” vagy a „hosszi metélt” elkészítésével járt. Ma már legtöbbször mindenki készen vásárolja ezt a fajta tésztát. Az 1980-as években még presztízskérdés volt, ki tud vékonyabb „metéltet” (tésztát) készíteni, például sátoros lakodalmi készülődésekkor. A háromnapon keresztül mindennap elkészült húslevesben, – mint ahogy a torták alakja, színe is különböző volt – így egyik nap hosszi metélt, majd kockás, vagy csigatészta került a

levesbe.⁴⁸ Egyik nap „becsinyá't” (becsinált) levest vittek, (ennek is a fő alkotó eleme a hús,) amit az 1990-es évektől kezdve ragú leves névvel kezdtünk illetni. „A becsinyá't levest úgy készítettük, hogy fokhagymás zsemleszínű rántásra helyeztük a zöldegeket, húsokat, majd készre főzve daragaluska került bele, és legutoljára tejföllel behabartuk.”⁴⁹

A főtt vagy lepírtott tyúk mind a három nap elmaradhatatlan volt. Egyrészt bizonyította a húsleves aznapi friss mivoltát, de nem ez a lényeg, hanem maga a tyúk.⁵⁰ „Főlpucolt” tyúkot, jércét még 1994-ben és 1999-ben a lányom és a fiam születésekor nagynénéim számomra is hoztak. Ugyanezt mondják el még a 2007-ben született fiatal nők is, kiknek a falusi keresztanyjuk még mindig visz tyúkhúst. Még gyökereiben él ez a szokás. A tyúk szerepe – az 1950-es években is – lakodalmak alkalmával is fontos volt. A menyasszony szépen felpántlikázott élő tyúkot kapott ajándékba. A fiúkat ma is csúfolják itt Somogyban, hogy „megette a vak csibét” úgymond a lányos háznál a csirke ebéd elfogyasztásával fogják meg.

Tolnában ez a szokás már nem tyúkfélékhez kötődik, ott a lány alsószoknyáján kellett elsodorni azt a pogácsát, amit aztán a fiú elfogyasztott.⁵¹

A levesekhez visszatérve még a „szíva” (szilva) leves volt gyakori: „duncból” (befőttből) készítették, amit cukros vízben rummal főztek.

Köretként rizskása, majd később rizs szolgált. A galuska, vagyis ahogy nálunk nevezik, a nokedli, nem került fel az étlapra egy esetben sem, bár gyakori köret volt. Arra a kérdésre, hogy miért nem, kissé ön ironikus választ kaptam, mely a hangsúlyból is kicsengett: „hát tudod, a nokedli nem olyan úriás!” Ebből a válaszból is tükröződik az igényesség, az új dolgok iránti fogékonyság. Minél több, újabb konyhatechnológiai eljárás alkalmazása volt a cél.

A sertéshúst még az 1960–70-es években Kaposváron, Kisgyalántól 21 km-re kellett vásárolni tavasztól ősziig. Jégverem ugyan volt a falvakban, de hűtőszekrény nem. A baromfihús természetesen a saját háztájiból került ki. Az 1960-as évektől már a szokásos pörköltök, kirántott húsook, pecsenyék köre, töltött, göngyölt húsokkal is bővült.

Ezen felül esetenként madártejet vittek, valamint kompótokat. „Nyers gyümölcsöt nagyon ritkán, esetleg szép borocót (barackot), szép cseresznyét.”⁵²

Az 1960-as évektől egyre gyakrabban hangzott el, „de paszítát nem viszünk ám!” Míg végül megszűnt a paszítahordás. Az ételeket kiváltotta valamely nagyobb értékű ajándék. Ilyen volt például a sport babakocsi. „Megegyedtünk, megbeszéljük, „günyát” (gyerek ruhát) és italt

44 Babócsai Árpádné (Kisfonai Margit, 1929), szíves közlése. Kisgyalán Szabadság tér 2.

45 Bóna Lászlóné (Széles Rózsa, 1930), szíves közlése.

46 Pál Eleménné (Zóka Margit, 1931), szíves közlése.

47 A kispadra Kisgyalánban ma is kiülnek vasárnaponként, jó időjárás esetén. Régen télen is illt kiülni, ekkor mutatkozott meg a három-négy péntő haszna, amikor a havat lesöpörték a padról, és rá lehetett a megfázás veszélye nélkül ülni a péntőknek köszönhetően.

48 Somogysárdon azt tartották, hogy a hosszi tészta a szemükbe csapódik, ezért ők csak az apró kockatésztát szerették. Túros Lajosné (1926), szíves közlése. Mosdós, Idősek otthona.

49 Süle Dénesné (Süle Etelka, 1938), szíves közlése.

50 Volt, aki a paszítás kosár bepakolásának közepette kifejejtette a tyúkot. Mikor a kipakolásnál észrevette, szó szerint lélekszakadva rohant vissza, szégyenkezve az otthon felejtett szárnyasért. Ezt ma már - 2008-ban - Kisgyalánban a kispadon nevetgélve emlegették. Mint ahogy azt is, hogy a paszítával is a férfiak jártak jól, ők ették, itták meg. Kinek volt kedve annyira enni a szülés után egy héttel.

51 Túros Lajosné (1926), szíves közlése.

52 Györfi Lajosné (Szántó Rozália, 1926-2008), szíves közlése.

vettünk.⁵³ Ugyanígy Batében is ez a szó hangzott el: „Megegyeztünk, illő módon viszonzottuk.”⁵⁴ Ezek a szavak, mondatok egyértelműen a közösség tagjai közötti tisztesség, egyetértés, egymás iránti tiszteletről is utalnak.

Göllében 1970-ben még vittek paszitát⁵⁵ 1968-ban Fonóban, 1967-ben Kisgyalánban is, de ekkor már egy napos volt a paszita.

Az életmódváltás is elősegítette a paszita megszűnését. Nem a saját faluból választott komák is eleve ezt siettettkék. A paszitának úgy volt értelme, hogy szépen felöltözve, a kövesút közepén gyalogosan végig vonulva a falun, mindenki lássa a paszítavívést. Míg a paszita alapanyagait akkor még túlnyomórészt a kertből (zöldségek), az udvarból (baromfiféle, tojás) „össze lehetett kapkodni.” Később „több lett a pénz” mód nyílt nagyobb értékű ajándék vásárlására is.

Az 1960-es évek után a falusi társadalomban már az idejét sem úgy oszthatta be egy nő, mint annak előtte, amíg a „saját földjén dolgozott”. Ekkor már három-négy nap szabadságot kellett volna a cél érdekében kivenni. Talán a tyúkhúsvivésen kívül, még az 1970–1980-as években a fatörzstorta készítés tartotta legtovább magát. Ez egy egész tálcát betöltő, elágazó, barna csoki bevonatú piskótatekerccs, amely zöld mohaágyon (zöld kókuszreszelék) fekszik, „kis villásnyelvű kígyó volt rácífrálva.”⁵⁶ Piskótafülekéből készült taplógombákkal a fatörzs oldalán, közte piros pöttyös kalapos gombákkal. Ezt legalább két-három asszony közösen készítette. Mielőtt elvitelre került, a szomszédok is megcsodálták minden esetben ezt a tájkép ihlette kompozíciót.

Komatál vivése

A lánygyermek cseperedésekor a 10–12 éves lányok szokása volt férjhez menetelig, a komatál hordása húsvétot követő fehér vasárnap.

„Az ifjúsági komálás, mátkálás lényege az életfogytiglani barát kiválasztása s a barátság szertartásos megkötése.... A barátság megkötésének szimbóluma a komatál, benne hímestojás, sütemény, bor, csemege, melyet a fiatalok kiszemelt komájuknak, ill. mátkájuknak küldenek.”⁵⁷

Kisgyalánban az 1950-es, Göllében az 1960-as évekig élt ez a szokás. Fonóban természetesen tudták, ismerték a szokást, de érdekesen alakult az „alkalmazása”. Büssüben szintén élt a szokás. Az ott elhangzott vers a következő volt:

„Komatálat hoztam,
Meg is aranyoztam,
Szív küldi szívnek,
Aranyos komának,
Ha nem tetszik,
Visszaviszem azon az úton,
Amin hoztam.”

53 Tóth Gyuláné (Fehér Aranka, 1937), szíves közlése.

54 Kovács Ferencné, (Császár Margit, 1925), szíves közlése.

55 Schmidtné Lőczy Edit, (1972), szíves közlése. Gölle Dobó u. 12.

56 Csima Lajosné (Vörös Erzsébet, 1939), szíves közlése. Kisgyalán Kossuth u. 11.

57 Lévainé Gábor Judit, 1963: Komatál. - Ethnographia LXXIV. Évf. 2. 230. 231.

Mosdóson,⁵⁸ nem szó szerint így történt a rigmus lejegyzése (23. ábra).

„A tálát csipkés kendővel leterítve úgy vitték, mint a kigyereket.

Az életük nehéz is volt, legalább a hímezésnél kifejezheték gondolataikat.”⁵⁹

Kisgyalánban Süle Józsefné (Széles Tóka Erzsébet) elmondása szerint: kit komának választott, vele egész életükben Györfi Lajosné (Szántó Rozália) Szántó komának és Tóka komának szólították egymást tizenéves koruk óta, tehát nem Rozikának és nem Örszikének ahogy a faluban hívták őket.

A komatál szép formás kis tál, esetleg talpas torta-tartó vagy tálcá volt, mindegyik faluban hímeztek, nem szőttes terítővel terítették le. A színes, és hímezett rózsás terítők használata vidám, fiatalos alkalmakkor különösen kedvelt volt, a 24. 25. ábrán egyaránt a rózsaszín dominál a terítőkön.⁶⁰ A hímezett terítő alatt csoki nyúl, hímestojás, füge, narancs, sütemény rejtőzött. Amit a lányok elcseréltek, majd egy kicsit elidőztek egymásnál. Ha több helyre vittek komatálat a kislányok, akkor édesanyjuk segített előrevinni addig a barátnőig, ahonnan más házhoz indult a kislány. Batében szintén sütemény, narancs, hímestojás került a táltra. Kovács Ferencné Margit néni (1935-ben), egy csokor rózsaszín jácintot vitt komájának, ugyanakkor aznap a jó falatok mellé ő is kapott vissza egy csokor kék jácintot. A komaságot ő is tartotta komája haláláig annak ellenére, hogy komáját sváb származása miatt kitelepítették. A gyerekkori komaságot számon tartotta az egész falu, még a tanító is, aki a tanításon kívül is törődött a falu népével. A tanító is tudta ki kinek a komája, „a te komád”⁶¹ válaszoljon.⁶²

A fiuknál más szokás volt, ők a hímestojásokat „kókányolták”, ami a tojások összeállítását jelentette, akinek nem törött össze a tojása, az győzött.

„Fonóban, a régi falurészben nem gyakorolták a hagyományt, komatálat csak az új Kossuth utcában hordták.”⁶³

A régi falurészen értendő a Petőfi utca, oka a különböző szokásnak hogy itt a lakosok vérrokonok voltak, míg a Kossuth utcában nem. A komatál hordás, mint a neve is utal rá, komák közt történik, ami választott úgynevezett műrokonság.

58 Ahol személyes ismeretségem nincs, ott többször tapasztaltam, hogy szívesebben írják le és úgy küldik el a visszaemlékezéseket.

59 Imrő Judit, 2006: Húsvéti népszokások és hímestojások Somogyban. – Somogyi Múzeumok Közleményei C – Társadalomtudományok. 17: 43. 46.

60 A 24. ábraként jelölt terítő Széles Erzsébet hímezte saját komatálja letakarására. A 25. ábraként számon tartott terítő lánykérés alkalmával került nagynéném asztalára 1947-ben, de valószínűsíthető, hogy már 1928-ban is ezt a célt szolgálta ez a terítő.

61 Két beszélgető közül, ha az egyik beszélgető a másik komájáról akart szólni, nem a nevén nevezte, hanem ennyit mondott csak: a Te komád! Ez is az összetartozás fontosságára utal.

62 Kovács Ferencné (Császár Margit, 1925), szíves közlése.

63 Pál Elemérné (Zóka Margit, 1931), szíves közlése.

22. ábra: Kintaljú selyemblúz, bársony szoknya viselet,
1940-es évek

Regyi szokás.
Regyi szokások közé tartozott a komatál vivés,
ezt a 10-től 12 éves korú leányok vitték annak
a vele egykorú fiúknak akivel előn megbeszéltek
hogy komák legyenek.
Ezre huszöt utolsó vasárnap, vagyis fehér vasárnap
előttől kezdődött.
Nagyon szép sorsos lapostányi volt amibe sütemény
és egy sósos szemes üvegbe borított kóttoc.
Ezt a tányért egy nagyon szép kimer kendőbe (szalvétába)
tekerték és a négy sarokát selyem szalaggal össze kötötték.
A kövű keso üvegbe mondhatózza.
Komatálát hoztam,
ihogy aranyoztam.
A szűz komatálát
Ha nem teltek a komának
Vízre viszem magammal.
Utánna megvendégelték az újdonált komát
és a kövű keso fehér vasárnap meg az a kislány
vissza hívja komájanak.
Életem végéig komámak teletöltöttem meg a
mai napig is így szólítom a gyerekkori komámat
és ő is engem, pedig nemelordogból is tartjuk a
kapcsolatot 42 évesen is.
Lejegyezte:
Bernáth Ferencné
Jászócs

23. ábra: Bernáth Ferencné által lejegyzett komatál
vivés, 2008-ban lejegyezve

24. ábra: Komatálra hímzett terítő, Kisgyalán,
1930-as évek vége

25. ábra: Szálöltéssel hímzett terítő Kisgyalán,
1920-as évek közepe

26-27. ábra: Elsőáldozást követő uzsonna, Fonó 1960-as évek

28. ábra: Elsőáldozás Kisgyalán, 1930-as évek

29. ábra: Elsőáldozás Fonó, 1960-as évek

Az elsőáldozás eseménye és étvendje

Ennek a korosztálynak volt életük fontos, következő eseménye, az elsőáldozás. Fonóban, Göllében az 1940–1970-es években a plébános kis uzsonnával kedveskedett az elsőáldozó gyerekeknek (26–27. ábra).

Az 1940-es években még Fonó, Kisgyalán, Büssü, Inám, Gölle gyerekei Göllében áldoztak egyszerre. Jelenleg Fonóban, Kisgyalánban, Göllében tartanak áldozást. Az inámiak Göllében, a büssüiek Kisgyalánban áldoznak. A gyerekeket ekkor lefényképezték, Kisgyalánban imára kulcsolt kézzel (28. ábra), Fonóban szinte minden esetben Jézus szoborral (29. ábra).

Az áldozást a plébánosnál elköltött tízóraik után otthon minden nagyobb ceremónia nélkül egy nagyobb ebéd követte.

Bérmálás szokása és étvendje

A bérmálási ebéd már a bérma keresztszülőknél zajlott. Fonó, Kisgyalán, Büssü, Gölle, Inám gyerekeinek mindig Göllében van a bérmálás. 2008-ban Balás Béla püspök úr bérmáltatott Göllében (30. ábra). Zsófi lányom is a bérmálkozó gyerekek között volt. Így hát a többieket érintő probléma az én gondom is volt. Ki legyen a bérmaszülő? Több családnak is ez erős fejtörést okozott, ki tud a feltételeknek megfelelni. Nem lehet elvált, már ez eleve az ezredforduló után szűkíti a kört. Továbbá igazolást kell a helyi plébánostól hozni, hogy alkalmas valaki a keresztszülőségre, bérmálkozó, volt templomi esküvője. Így hát több család hetekig gondolkodott rajta, ki felel meg a követelményeknek. Az az általános szokás az 1980-as évekig tartotta magát, hogy a bérmálást követően a bérma keresztyerek a bérmaszülőkhöz ment ebédelni. Ma már ez az esetek túlnyomó részében nem így van. Eleve a bérmaszülők távolabbról érkeznek, így kevésbé kivitelezhető, hogy a gyerek hozzájuk menjen ebédelni, így hát ők mennek a bérmálás előtt vagy után a meghívó családhoz ebédelni, vagy vacsorázni. Manapság már egyre gyakrabban mennek étterembe, vagy előre megrendelt hidegkonyhai készítményekkel, hidegtálakkal látják vendégül a bérmaszülőket. Először azonban nézzünk egy, Göllében, a hagyományos szokásnak megfelelően készült menüsört.

Az adatközlő 37 éves, édesanyjával együtt készítette el az ételeket. Szerdától volt ezért szabadságon. Édesanyja neki is elmondta, hogy a bérmálkozó gyerekeknek szokás szerint a leendő bérmaszülőkhöz kellene menni ebédelni, mint ahogy náluk is történt annak idején. Jelen esetben a Kaposvárról (24 km) érkezett meghívott bérmaszülők már a szokást sem ismerték. „Nem mondhattuk nekik, hogy nekik kellene az ebédet állni!” Másrészt a távolság is a szokás megváltoztatásához vezet. A vendégek száma összesen 11 volt, az új bérma keresztszülőkn kívül a keresztségi keresztszülők és családjuk is jelen volt. Akik kellő dicséretben részesítették az ételfelhozatalt, ami ebéd, majd a bérmálás utáni vacsora, és a vendégek számára csoma-

golt ételek után is elegendőnek bizonyult. A húsleveszt követő fogások: rakott fasírozott, tejfölös gombás hús, rántott hús (sertés, csirke), sült oldalas, töltött csirkecomb, sertés pörkölt. Köret: krumpli, rizs, nokedli. Saláták: uborka, káposztasaláta, természetesen különféle italok. Torták: 2 db dobostorta, 1 db csoki torta, ezek cukrászdai készítmények voltak. Az egyik dobostortát a bérma keresztanya hozta. Sütemények: kakaós krémes, hókocka, kekszes pudingos krémes, Babi néni, ezek otthon készültek.

A következő menüsor szintén a 2008-as bérmálás alkalmára készült.

Leves: tyúkhúsleves, ezt követték grillezett tarjaszeletek, kolbász hússal töltött pásztorpecsenye (vesepeccsenye), stefánia szelet, rántott gombafejek. Ugyanúgy, mint a paszítánál ügyelni kellett itt is a színnek harmóniájára: lila hagyma, sárga kukoricaszemek, piros paradicsom, zöld salátalevelek. A köret hasábburgonya, bizony ez már félkész termék volt, csak sütni kellett.⁶⁴ Saláta: uborka, fejes saláta. Kínálásra került még mexikói tokány, ehhez masni tészta készült. A desszert: előző nap elkészített lúdláb torta, dió- és citromrolád, raffaello golyó, valamint gyümölcssaláta, ami ananászból, barackból, szőlőből, banánból, kiviből, narancsból, mandarinból, eperből állt össze, végül fagyis tejszínhabbal, szines cukorkákkal díszítve. Csomagolásra itt is sor került.

Nyolcadik osztályos ballagás ünneplése

Bérmálás utáni egy-két éven belül következett a nyolcadik osztályosok ballagása, amit a legszélesebb körben ünnepeltek a családok, általában otthon, családi körben, nagy létszámban. Esetenként két szobában is terítettek az 1980-as 1990-es években. Az 1970-es évek közepétől az 1990-es évek végéig tartották azt a szokást Kisgyalánban, hogy a nyolcadik osztályosok meghívták a hetedik osztályt végzeteket. Ekkor értékes ajándékokat vittek a meghívottak, amihez hasonló értékű ajándékot kaptak viszont a következő év ugyanazon napján. Mindez az ebédet követően délután zajlott. Többen összegyűltünk ekkor egyszerre gyerekek. Sütemény és üdítő kínálás közben adtuk, vagy kaptuk az ajándékot. Az ajándékok Kaposváron a Népművészeti boltban kerültek zömében megvásárlásra, ezek népművészeti terítők, porcelánok, faragott dobozok voltak. A terítők már nemcsak a saját, Somogy megyénk divatja szerinti,⁶⁵ hanem más tájegységek népművészeti alkotásai voltak, amik bővítették a kört. De semmiképpen sem olyanokat vásároltak, amit a mi falunkban is előszeretettel hímeztek pl. kalocsai terítőt. Ezt elkészítették akkor még saját maguk. A terítőkön kívül Hollóházi, – Zsolnay porcelánok, értéke-

64 Érdekes ennek az elkészítési módjának a változása is. Az 1970-es években még egész vastagon szeltek a krumplit, ma már egyre vékonyabbra, utaló név a zsírban sült krumpliról, a szalma krumplira áttért elnevezés.

65 Az 1940-es években más megyékből, akár az Alföldről is érkeztek árusok, akik a falun végighaladva kínálták saját maguk által készített hímezéseiket, szötteéseiket, az ő izlésviláguknak, hagyományuknak megfelelően, amelyből a tehetősebbek vásároltak is. Növelve ezzel terítők változatosságát, amit is a paszítás kosár leterítések mód volt „köszemlére tenni”. Ma is tudják a 70-80 évesek, kik vásároltak terítőket akkor.

sebb vázák, faragott díszdobozok kerültek megvételre. Ma már nem magunk varrjuk meg a terítőt, nem a falunkban faragja a pásztor.⁶⁶ De csírájában él még a vágy⁶⁷ a népművészeti alkotások iránt. Ezeket a dolgokat, ha nem is luxuscikkeknek számítanak, „az emberfia nem veszi meg szíre-szóra magának,” így ballagáskor adott volt a lehetőség. A vázák, terítők, faragott dobozok negyedszázad elteltével is díszei a lakásnak. Ez a szokás azonban mára megszűnt. A középiskolás ballagást éttermi ebéd követte, kisebb létszámmal 6-8 fő meghívattal. Egyetem, főiskola elvégzése esetén már csak a szűk családi kör ünnepel egy éttermi étkezéssel.

Készülődés az esküvőre és a lakodalom

„Pár esztendő eltelté után már esküvőre kellett készülni. Száz évvel ezelőtt épp úgy, mint napjainkban, alapos, örömteli készülődés előzte és előzi meg a lakodalmat. A vagyoni helyzet javulásával az 1910-es és 20-as évek 20–50 fős lakodalmától a falu eljutott oda, hogy akár 300 meghívott vendég is részt vett az esküvőt követő vacsorán. Ez a létszám a 1980–2000-es évek között volt jellemző, most 100–150 fős lakodalmakat tartanak.

Míg a lakodalmak eseményeit régebben gyapjúfonás, kötögetés közben, vagy kispadon ülve beszéltek meg, manapság az 1980-as évek végétől, a minden lakodalomban elkészült videó filmmel lehetővé vált a többszöri, közös visszanezés. Részletesen megvitatható, ki milyen ruhát viselt. Például kétszer ugyanabba a ruhában nem illik elmenni két egymást követő lakodalomba, s természetesen az utolsó divat szerint készült mindenkié. Ki milyen márkás új autójába száll be a násznép elindulásakor. Ezek jól nyomon követhetőek a videó adta lehetőségnek köszönhetően.

Nézzük, mit láthattunk volna az 1910–1940-es évek táján: A lakodalmakat az 1940-es évekig, főként ősszel, a teljes betakarítás után tartották, mikor már a borok megforrtak, a húsmaradék sem romlott meg. Idő is ekkor volt rá alkalmas.

A lakodalom napja országSZerte, és itt is a kedd volt. Kérdésemre, hogy miért épp a kedd, a válasz az volt, hogy „kedves legyen a menyecske.” A magyarázat azonban abban is rejlik talán, hogy a lakodalom három napig tartott. Ebből az következik, hogy a péntek sem befejezésnek, sem kezdésnek nem lenne jó, böjtnap lévén. A böjtöt az idősebbek többnyire most is betartják, bár ez a húsevésre⁶⁸ vonatkozó tilalom már lazul, kizárólag Nagypénteket veszik szigorúan. Ilyen megfontolásból maradt talán a kedd. Napjainkban szombaton tartják a lakodalmakat, melyre már csütörtökön elkezdődik a készülődés.

A lakodalmakat az 1950-es évekig megelőzte az „á'domás”.⁶⁹ Ez tulajdonképpen az eljegyzésnek felelt meg, sok vendéggel, akik főként a menyasszony rokonai voltak. Ezt az 1946-ban az áldomáson készült fénykép is tanúsítja (31. ábra). A fotón minden vendég szeretett volna szerepelni, visszaemlékezésről jót mosolyogtak, hogy mindenki nem fért rá még maga a vőlegény és a menyasszony sem. Az á'domásokon ugyanúgy voltak zenészek és nagy vacsora, mint a lakodalmakkor.

Kezdeként a menyasszony rokonai mentek el zene-szóval a vőlegényért. A menyasszony aztán otthon csókkal várta leendőbelijét. A lánykéréskor a lány két fejkendőt adott a vőlegénynek, ezzel elkötelezte magát.

Á'domást egyéb esetekben akkor tartottak, ha pénz állt a házhoz, eladtak valamit. Jelen esetben a menyasszony szülei az eladók, a 19. században valóban pénzt adott át a vő, tehát a vőlegény a menyasszony szüleinek. Ebből vásárolták meg akkor a menyasszony „stafírunkját” (hozományát).

A háború után 1946-ban igen sok házasság kötött, mivel a háború alatt nem igen volt kedve senkinek házasulni. A plébános is kifogyott már a magasztos beszédekből a sokadik ceremónia után,⁷⁰ és így fakadt ki: „Hát nektek már mit is mondjak!”

Egy másik szertartás alkalmával a leány választottjánál erősebb testalkatú lévén a plébános: Légy támasza ennek a gyenge virágszálnak” mondata, enyhe kuncogásra készítette a híveket.

A lakodalom előtt két nappal a lakodalmas házba mentek a 15–20 éves legények ünneplőbe öltözve, a vendégelhíváshoz a névsort felvenni. Ott „megvacsoráltatták” őket, és boros üveggel a kezükben indultak hívni. Bóna László (1926–2010), aki ő maga is többször volt vendégelhívó, mondta el számomra a vendégelhívó verset, amellyel a hivatalos családokhoz bekopogtattak:

Alázatos szívvel lépünk e hajlékba
Az ég áldása szálljon a benne lakókra.
A házigazdától bocsánatot kérünk
Hogy e tisztességes házba belépni merészünk.
Jövetelem okát elmondom én bőven
Egy szép ünnepély lesz kitézőben
November 20-án lesz a lakodalom.

A második nap már a vőlegény is ment hívni a vendégeket. Visszaemlékezések szerint, 1974-ben hangzott el ez a vers utoljára. Azóta a házasulandók szülei mennek hívni rigmusok nélkül. Ahová nem tudnak elmenni, nyomdában készült meghívókat küldenek szét. Természetesen a személyesen meghívottak is kapnak nyomtatott meghívót.

Még az 1990-es években is volt, ki sértve érezte magát, hogy csak meghívót kapott postai úton, ezért ő nem engedte el a lányát a lakodalomba, ha nem jönnek hívni. El kellett tehát hozzá személyesen menni, a meghívón olvasható időpontot elmondani. A hívás személyes találkozásra ad módot a személytelen nyomtatvánnyal

66 Kisgyalán szülőtte id. Kaposi Antal (1867-1957) Kossuth-díjas faragó művész, kinek munkáiból annak idején vásároltak, vagy kaptak ajándékba a falubeliek.

67 Ahogy idős nagynéném fogalmazott egy, az 1930-as években meg-megjelenő koldus asszonyt illetően, ki énekelni szokott, egy kis lisztért, szalonáért „a falusiak vágyták az énekét.”

68 Göllében az 1980-as években egyházi személyek összejövetelekor, pénteki nap gyaláni asszonyoknak is kellett tálalni, és húst szolgáltak fel, attól kezdve arra a kérdésre, hogy szabad-e pénteken húst enni, az volt a válasz: „Ha a papok is ehetnek, akkor mi is!”

69 Áldomás

70 Gölle, Fonó, Kisgyalán, Inám egyaránt a göllei plébániához tartozott.

30. ábra: Bérmálás Gölle, 2008

31. ábra: Áldomás, Kisgyalán 1946

32. ábra: Tóth Csaba sátras lakodalmán a kisgyaláni asszonyok készítés közben, 1985

33. ábra: Tóth Csaba lakodalmán a készítő asszonyok az elkészült tortákkal, 1985

34. ábra: Tóth Csaba lakodalma Kisgyalán, 1985

35. ábra: Nagy Éva és Szabó Géza esküvőjén a tanuk kezében almába szúrt rozsmaring, Kisgyalán, 1980-as évek.

36. ábra: Bencze Brigitta és Szabó Péter esküvője a tanuk kezében narancsba szúrt rozsmaring, Kaposváron tartott esküvő 2011

37. ábra: Visszavezetés kótéllal a lakodalomba Fonó, 1960-as évek

38. ábra: Visszavezetés láncon a lakodalomba Fonó, 1960-as évek

39. ábra: Szabó Margit és Szántó Imre lakodalma másnapján, a násznép vonul a mosdóvízért Fonó, 1947

40. ábra: A kancsó, amelyben a mosdóvizet vitték.

41. ábra: Fonai Erzsébet és Kis Fonai János lakodalmára hímzett vászonkendő, 1929

szemben. Ebből is látszik, hogy a hagyományok – szerencsére – élnek még, pedig már Kaposvárra beszámazotról van szó.

A lakodalmi készülődés kezdetén 50 éve még kikapolták a házat, a bútorokat átvitték a szomszédba. Disznót öltek, volt ki borjút is vágott. A fő húsfogások: pörkölt, sült hús, fasírozott. A rántott hús az 1950-es évek után került fel az étlapra.

Az 1960-as évekig mindenkinél volt kemence, ahol diós, kakaós kuglófot sütöttek. Ezt osztották ki az ifjú párra kíváncsi „tátogatók” (lakodalomba nem hivatalos falubeliek), között. A lakodalom végén a meghívottak is kaptak belőle a csomagba a sült hússal együtt. Tátogatók száz éve is voltak és reméljük, hogy száz év múlva is lesznek. A szokás annyiban változott, hogy 50 éve, és azelőtt, amikor „nászba mentek,” mindenki a rokonának igyekezett dobni a kalácsot. „Akkor éhesebb világ volt” – vélekedtek vissza.

Most a háznál megsütött több tálcányi süteményt, kuglófot, likőröket, esetenként üdítő italokat osztanak szét. Fiatalabb meghívott asszonyok a kínálók, akik szépen „riselt” kötényt viselnek. A megbízott férfi pincér borral kínálja a tátogatókat, szintén „riselt”, monogramjával díszített melles kötényt viselve.

Az 1950-es évek óta úgy volt, hogy a meghívottak a készülődés kezdetén 2 kg lisztet, 1 tyúkot, tejfölt, túrót, margarint, vaját, 40–50 db tojást, mákot, diót visznek a főzéshez, sütéshez. Később ehhez jött még a kávé, mazsola, kókuszreszelék. Amiből a meghívott asszonyok közösen készítették el a tortákat, süteményeket, ami aztán a lakodalmi asztalra került (32.–34. ábra). A süteménysütéshez tepsiket, kuglófsütéshez kuglófformát, villákat, tányérokat (mindezeket megjelölve) a gyerekek nagy vékákban hordták össze. Ha valami elveszett, vagy összeveszt, a házigazda térítette a kárt. Ebből aztán voltak kisebb-nagyobb civódások is.

„Kuglóf: csak az 1920-as évektől kezdődően vált általánossá. Mutatja a kuglófsütő cserépedények sokasága is, amelyek nem régiek az 1920–30-as éveknél. Komabálak, lakodalmak alkalmával fogyasztották először.”⁷¹

Az ajándékot, a pénzt éjfélkor illik átadni. Egyes vidékeken két héttel, vagy közvetlenül a lakodalom előtt van az úgynevezett ajándékfordás. A helyi szokások ismeretének hiánya a somogyi ember számára félreértésre adhat okot manapság is. Például, amikor máshol kisebb pénzüsszeget dobnak a kosárba, ő akkor adja a nagyobb ajándéknak szánt összeget, s az „elkallódhat” az apró pénz között.

A násznép ajándéka az 1950-es évekig kevésbé a pénz, mely csak a 1960-as évek után vált jellemzővé: „akkor már több volt belőle.” A menyecske-előtti felhívás rigmusait olvasva a felszólítás 20 forinttól a 200 forinton át, már 20.000 forinton tartott 2003-ban is. Ez szépen nyomon követhető a különböző évtizedek menyecske-előtti verseiből, ahol csak a pénzüsszeg változik, a szöveg nem. A nem pénzüsszeg ajándékok a kö-

vetkezők voltak: ágyterítő, bársony keszkenő, selyemblúznak való anyag, pohárkészlet.

A lány az anyjától egy „kipántlikázott” (szalaggal díszített) tyúkot, valamint 2 tányért, 2 poharat, szekrényt, 2 dunyhát, 2 vánkost, ugyanennyi huzatot, 2 vászonabroszt, 2 törülközőt (ebből egy vászon) kapott.

Az anyóstól kapta az új ruhát, mely általában búzakék szövetből készült, s azt az új asszony másnap viselte. A „silányok” (koszorúslányok) rózsaszín hosszúruhát viseltek a 1970-es évekig, az 1980-as évektől világoskékkel, barackszínrel bővült a választék.

A vőfély általában a „keresztfi” (a leendő anyós, após által keresztelt fiú). A vőfély feladata régebben a sirató és a búcsúztató, ma a búcsúztató, és az ételfogások előtti versek felolvasása a megbízatása. Más vidékeken pénzért fogadják a vőfélyt, ez itt így nem divat. Így mindenki csak abban bízhat, hogy az épp e felelősségteljes posztot betöltő keresztfiú kellően talpraesett, és a verseket ékesszólóan tudja előadni.

Egyik szomszédos faluban történt meg, hogy a vőfély nyelve akadozott és semmiképp nem sikerült neki felolvasni a menyasszony búcsúztatóját. Amikor már nevetgélni kezdtek rajta, istenesen elkáromkodta magát, kézen ragadta a menyasszonyt és elkeseredésében csak ennyit mondott: „Gyere Kati, menjünk!”

Így hát szégyenszemre búcsúztató nélkül indultak a templomba.

A nyoszolyóasszony, a vőlegény, vagy a menyasszony keresztapjának a lánya, vagy a menyé, az a lényeg, hogy „fiatalabb fajta”.

„A násznagyok” (tanúk) a keresztapák. Az ő kezükben szép piros alma van, beletűzött rozsmaringgal, ami az alma felett közvetlen, fehér zsebkeendővel van átkötve. Ez a szokás, míg a legidősebbek vissza tudnak emlékezni, mindig létezett (35. ábra).

Volt rá példa, mikor is két hatalmas narancsba szúrták a rozsmaringot alma helyett (36. ábra).

Az életszínvonal emelkedésével, a „forradalom után jöttek divatba a sátras lakodalmak” Ekkor a létszám már a 200–250 főt is meghaladhatta. Az utolsó sátras lakodalom Kisgyulánban 2000-ben volt.

Az uradalomban megélhetést kereső falubeliek lakodalmi esetén ugyanúgy zajlott a búcsúztató, és voltak koszorús lányok is. Ott általában tíz család volt hivatalos a lakodalomba. A lány az ágyat, a széket, az asztalt, a tányért „vitte” a házasságba. Vitte, mivel itt is legtöbbször nem a férfi ment vőnek, mert a férfinak volt biztos állása, állandó munkaköre, konvenció cseléd volt. A nők csupán napszámba tudtak elmenni, ha tehették a gyerekek mellett.

Úgy, mint ahogy a birtokos parasztcsaládoknál is gyakori volt, egymásnak „kommendálták” (dicsérték) a fiatalokat. Ha egymáshoz illőnek találták a fiút és a lányt, bemutatták egymásnak, s ha szimpatizáltak egymással, akár három hét múlva megtarthatták a lakodalmat. A három hétre azért volt szükség, hogy a háromszori kihirdetés a templomban megtörténhessék.

A cselédházasságokat nem befolyásolta a földhöz kötöttség, mint a birtokos parasztházasságokat, nem fűződött érdek helyben maradni. Egyértelműen a munkale-

71 Knézy Judit, 1977: Csököly népeinek gazdálkodása és táplálkozása (XVIII.-XX. Sz.). 26: - Somogy Almanach. 26: 45.

hetőségtől függött, hogy hol telepednek le, így akár Tolnába, vagy más megyébe is férjhez mentek a lányok.⁷²

„Lányt kémi páratlanul mentek, mert párért mentek.”⁷³

Fonóban gyarapította a hagyományok körét a silányfa készítés, ez a szokás sem Kisgyalánban, Batéban, Göllében nem élt. Karácsonyfának is hívták a szomszéd falvakban, mivel télen, esetenként szaloncukorral is díszítették, ehhez a Kaposvári Cukorgyárban vásárolták a szaloncukrot még az 1940-es években is. A silányfáért, trombitaszóval mentek el a zenészek, ahol is az első silány (első koszorúslány) lakott. „Volt, hogy a szaloncukrot kiosztották a tátogatók között. Azonban legtöbbször a lakodalomba hivatalos gyerekek – akik alig várták a silányfa lebontását – szedegették le a cukorkákat, piros bábszíveket, bábcszimákat róla.”⁷⁴ A menyasszony, éjfél felé, osztotta szét a vendégseregnek a díszeket, hasonlóan a ma szokásos tortaosztáshoz. Itt is tapasztalható, hogy a hagyományok hogy, alakulnak át a kor igényei szerint.

Sallangók, szalma- vagy élővirág, gyertya, bábszívek díszítették a silányfát. A fantázia, na meg a bugyeláris, szabott határt, ennek a körülbelül 1,5 m magas fa felöltöztetésének. „Az első koszorúslány családjának feladata volt kiállítani a silányfát. Ők á'ták a fizetni valót. Elég költséges volt nekik!”⁷⁵

Ez is egy kis vetélkedésre adott okot, kinek a silányfája szebb? Magát az alapot, nem készítette el mindenki, köztudott volt, – még jelenleg is! – hogy kinél van silányfa. Aki ügyesebb kezű volt elkészítette, aki meg nem akart vele vesződni, hát kölcsönkérte. Hiába telt el több mint félévszázad, attól az időtől, hogy utoljára használták, a szál még nem szakadt el e téren sem, a közösség egykori erősebb összetartozására utal az emlékezet.

„Csak a rávalót vették meg. Egy talpba beleállították a fát, az oldalába lécekből fogakat illesztettek, és ezekre aggatták a díszeket. Az esküvő után elmentek érte az első koszorúslányhoz, a vőfély vitte a lakodalmas házhoz.”⁷⁶ „A legtöbb lakodalom télen volt, ezért ekkor már kezdett sötétedni, így a meggyújtott gyertyák szépen világítottak rajta. Az asztalra állított silányfa a plafonig ért. Az 1950-es évek elejéig élt ez a hagyomány, de már 1946-os lakodalmáról, is volt aki azt mesélte: „Nálunk, már ilyen parádé nem volt.”⁷⁷

Változtak a szokások az egyszer biztos, amíg a mai rózsaszín galamb, és pillangóreptetésig eljutottunk. A fantázia azonban addig sem volt szegényes. Reptetés, reptetés... még az 1950-es években is repült a kuruspánból pántlikával díszített, font koszorú a ház tetejére, ahová a menyasszony került. „Ha nem á't meg a koszorú a ház tetején, aki elkapta az ment először férjhez.”⁷⁸ Ebből is láthatjuk nincs új a nap alatt, a ma

divatos menyasszony csokor elkapásnak, – ami ráadásul Amerikai eredetű – tessék, itt a jogelődje.

Egy másik magyarázat szerint ez a koszorú volt hívatott eldönteni, hogy megmarad-e az új asszony a háznál. Ha fent maradt a tetőn, akkor igen. Előfordult bizony, hogy többször fel kellett dobni a tetőre, mire megmaradt. Bizony a menyecskékel is előfordult, hogy többszörönként haza mentek az anyós mellől, míg meg nem szoktak az új helyen. „Menjél vissza lányom, nekem sem volt jobb,” az anyai unszolásra csak visszamentek új családjukhoz.

Visszamentek, azok a legények is a lakodalomba, akik korán akartak eltávozni, igaz akaratukon kívül, láncon, illetve kötélén attól függően melyik volt kéznél. Ugyanis a helyi hagyomány szerint, ha észrevették, hogy a meghívott ifjak közül, valaki elhagyta a lakodalom színhelyét, akkor lánccal a nyakában, vagy kötéllel a lábán, vezették vissza társai, ami még további vígságokra adott okot (37. 38. ábra).

A lakodalom másnapján, 8–9 óra táján, „mikor újra összeverődött a nép,” vasárnap, vagy hétfőn, attól függően, hogy szombaton, vagy vasárnap volt-e a lakodalom, – ez esetben hétfőn – mise után átvonult a násznép a vőlegény keresztanyjához, vagy más rokonhoz mosdóvízért (39. ábra).⁷⁹ Erről a szokásról ez ideig semmit nem hallottam. Kisgyalánban, Göllében sem ismerték, senkiben sem elevenedett fel a fénykép láttán emlék. Ellenben Fonóban e szokás ismerete a tősgyökeres, 40 év körüli lakosok körében is ismert, Taszáron úgyszintén. Batéban sem volt szokás mosdóvízért menni. Az új asszony feladata volt ezzel – a lakodalmas házba visszaérve – a násznép homlokának a megmosása, illetőleg egy kis keresztet rajzolt a homlokukra. A fotón látható a szűk szoknyás viselet, ekkor az új asszonyon már barna szövetkosztüm volt, amit akkor viselt először. Ha a keresztanya a szomszédba lakott, akkor semmi esetre sem hozzá mentek a mosdóvízért, a cél az volt, hogy „minél többen lássák, nézzék a násznépet.”⁸⁰ Végére is, az ember nem mindennap megy mosdóvízért, ezért ennek is meg kellett adni a módját, lehetőleg a falu távolabbi pontján lakó rokont választottak, „aki legmesszebb lakott oda mentek.” A kútból húzták a mosdóvizet, amelyet díszes, karcos nyakú füles üveg korsóba öntöttek. Ilyen szép műű kancsó, nem minden háztartásban akadt, ezért legtöbbször Cséplőéktől kérték kölcsön, mert mindenki a lehető legszebb korsót szerette volna vinni, ez a korsó ma is náluk található (40. ábra). Amit természetesen minden féltés nélkül adtak oda. A falu összetartó ereje, ekkor is megnyilvánult.

A korsóból származó vizet le kellett törölni, ehhez nagyon szépen hímzett, vagy szőtt, vászonkendőket készítettek. A vőfély vezette az új asszonyt, az Ő vállára voltak vetve a szépen kisimított kendők, összetűzve két oldalukon. A térdéig leérő hímes vászontörölközők, nagyon mutatós darabok. Ebbe a vászon kendőbe soha sem törölköztek, egyéb alkalmakkor. „A menyasszony családja állította ki a törölközőt.” Bár a mos-

72 Lanszkiné Széles G. 2007: 193.-196.

73 Kovács Józsefné (Deres Teréz, 1937), szíves közlése.

74 Malesevics Józsefné (Tóth Fonai Erzsébet, 1926), szíves közlése. Fonó Tánccsics u. 26.

75 Cséplő Rózsa (1922), szíves közlése. Fonó Petőfi u. 30.

76 Pál Elemérmé (Zóka Margit, 1931), szíves közlése.

77 Malesevics Józsefné (Tóth Fonai Erzsébet, 1926), szíves közlése.

78 Fonai Károlyné (Fonai Mária, 1915), szíves közlése. Kaposvár Kaposi Mór u. 3.

79 Szántó Imréné (Szabó Margit, 1929), szíves közlése.

80 Malesevics Józsefné (Tóth Fonai Erzsébet, 1926), szíves közlése.

dóvízért menés, hagyománya már az 1950-es évekre megszűnt, a vászonkendőket, és a kancsót is gondos, féltő szeretettel őrzik. A 41. ábrán látható törölköző 1929-ben készült, Fonai Erzsébet és Kis Fonai János tiszteletére.

Az 1930-as évek végén, Taszáron készült fotón látható amint, Várvízi Irénke és Kelemen József lakodalmának másnapján Fonai Gábor, Tar Varjas József, Fonai György, fonói meghívott vendégek hímes törölközőkkel a vállukon mosdóvízért mennek a nász néppel (42. ábra). Itt láthatjuk, hogy nem is egy, hanem négy gazdagon hímezett törölköző is emeli a hagyomány ünnepélyességét. A hagyomány gyökere, ősidőkre vezethető vissza, amikor is a tiszta forrásvíz, rontás elleni, rossz, gonosz űző, megtisztító szerepe kerül kihangsúlyozásra a mosdatással.

„A határkerülés a nagypénteki *mosakodással* és a nagyszombati *féregűzéssel* egyetemben tudvalevőleg ősi *lusztrációs* képzetekben gyökerezik. Célja az, hogy a körüljárt területet a gonosz ne rontsa meg. Primitívogány párhuzamait könnyű kimutatni.”⁸¹

„Ha a beteget orvoshoz viszik és találkoznak valakivel, aki üres kancsókat visz, akkor a beteg meg fog halni (Zsidahegy).”⁸² Olvashatjuk az ellentétjét, a mi hagyományunknak, vízzel telt kancsó közös útjukon induló fiatal pár esetén élet, üres kancsó halál.

A vízről Kisgyalánban, Göllében a „mosdatott keresztanyja”⁸³ jutott mindenkinek eszébe, aki is búcsújáráskor a búcsúra menet egy kútnál megmosdatta a gyereket.

Nagyanym számára is fontos volt, hogy újév hajnalán, ő legyen az első aki a kútjukból a friss vizet, elsőnek viszi be a házba. Az elsőbbségre való törekvés helyett, utolsónak lenni, ellentételezése a rossz dolgok kiküszöbölése.

„A nagypénteki böjt abban is megnyilvánult, hogy minél később kezdték el a főzést, mert a babona szerint, aki először tüzet gyújtott, oda mentek mind a nem kívánatos férgek bogarak. Ezért lesték a gazdaasszonyok, kinél száll már a füst, hogy ők is nyugodtan neki kezdhessenek.”⁸⁴

A szemmel verés ellen is vizet kellett csinálni. Vízből parazsat kellett dobni, ezt a „gyógymódot” még az 1940-es években is alkalmazták. Az 1980-as években is volt aki felvetette, hogy a kutyaharapást a kutya szőrével kell gyógyítani! Szemmel verés ellen különben a kismalacokat manapság is illik megköpködni. A hagyomány az hagyomány...

A rontás elleni védekezésre további példa 1955-ből, hogy jégeső ellen kivágták az udvar közepére a fejszét,⁸⁵ melynek célja a jégeső elvágása volt, az éles szerszámmal.

A legtöbb szokásnál az 1950-es években szakadt el a szál. A fiatalokat – szélesedő látóköriük következtében – mosolygásra készítette a fejsze kivágása az udvarra, a visszaemlékezés szerint. Már számukra egyértelmű tény volt, hogy a természeti erők felett ily módon nem lehet úrrá lenni. A nagyszülőkben pedig, még élt az akár Honfoglalás körüli időkből átöröklött hagyomány, miszerint, ily módon eredményes a védekezés a jégverés ellen.

„Női vagy férfisírokban a medencére keresztbe fektetve találjuk a sarlót. A véletlen vezetett az eredeti néphit nyomába. Egy Dés környéki asszonytól hallottam, hogy a fiúcsecsemő hasára is sarlót tesznek, hogy a rontás ne érhesse. Sarlót a rontás ellen? Ez nem eszköz voltából következik, hanem éles, szűrő, vágó tulajdonságából.”⁸⁶

Göllében a hajcsatot szúrták a fűzfa kérgébe⁸⁷ a rontás ellen. A harangokba éles szerszámmal kellett belekarcolni a nevét annak, aki azt akarta, hogy többé ne fájjon a feje.⁸⁸

„A magyar baromfitartók állataik egészségét a népi hiedelemvilágnak megfelelően igyekeztek megvédeni... Ragadozók elűzése céljából a húshagyókedd éjjelen leölt tyúk tollait a háztól messze dobták el, a padlásgerendába sarlót vágta, a kányák ellen a határba hűsvéti tojást tettek.”⁸⁹

„A fonóiak vasvellával mentek a köd elejbe.” Így vélték útját állni a ködnek.

Több helyi példa is bizonyítja, hogy a rossz, gonosz erők, rontása ellen szűrő, vágó szerszámmal lehet védekezni. Talán épp ezért próbálták a fonóiak elibe menni a ködnek vasvellával. Miután már nem hittek benne, a többi faluban sem, hát megmaradt falucsúfolónak.

A lakodalom témájához visszatérve, ezt követte a kisvendégség. Ez azt jelentette, hogy a lakodalmat követő héten, vagy rá két hétre az ifjú pár a szülők-höz, vagy a keresztanyjuk családjához ment ebédelni. Kisgyalán, Fonó, Baté hagyománya volt ez, Göllében az általam kérdezettek nem ismerték a kisvendégségbe menést. Volt, hogy egyszerre több újdonsült fiatal párt is meghívtak. El kellett értük menni és elkísérni őket az ebédre: „Elöl a pár, hátú’ a kísérő, aki hí’ta őket.”⁹⁰

Vonultak... vonultak... együtt a násznép a templomba, az egyik lakodalmas háztól a másikig (43. ábra). Majd vonultak a lakodalom másnap reggelén a zenészekkel akik hazakísérték a vendégeket az 1980-as években is. Vonult három-négy, esetleg öt, de tíz fő paszitivívó is. Vonultak vasárnap az utcán még az 1920-as években a lányok karöltve, énekelgetve, övükben csipkés zsebkendővel. Vonultak szüretibál alkalmával (44. ábra). Vonultak még, ki tudja mikor együtt! S végül az 1970-es évekig vonultak a koporsó után az elhunyt udvarából a temetőbe menet.

81 Bálint Sándor, 1937: Hűsvéti vallásos népszokásaink. - Ethnographia XLVIII. Évfolyam: 56.

82 Novák Vilmos, 1943: A születés, keresztelés és a halálozás szokásai a szlovénoknál.- Ethnographia LIV. Évfolyam. 2.: 182.

83 Ő volt ugyan a mosdatott, nem a keresztanya, de nem mosdatót, hanem mosdatottat mondott mindenki.

84 Knézy J. 1975: 112.

85 Süle Dénesné (Süle Etelka 1938), szíves közlése.

86 László Gyula, 1988: Árpád népe. 57.

87 Szekeres Gyula (1932), szíves közlése. Gölle Ady u. 21

88 Széles Tibor (1929-2001), Kisgyalán Kossuth. u. 30.

89 Szovátay A. 1995: A hazai baromfi-örvoslás és -egészségügy története a kezdetektől az első világháborúig. A magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei 1995-1997. 124.

90 Bóna Lászlóné (Széles Rózsa, 1930), szíves közlése.

Ma már nem vonulunk az utcán, hanem a pár házzal odébb lakó családtaghoz is a többség autóval kell, hogy menjen. „Ez már egy más világ!” – ahogy ezt a szíves idős adatközlők is hangoztatták.

Ha nem falun belüli lakodalomról volt szó, akkor természetesen nászba kellett menni, ami a násznép útra kelését jelentette. Befogták a lovakat, felsallangozták őket, szintúgy a kocsikat is. Letakarták fehér lepedőkkel a szekereket, hogy a kellő ünnepélyességhez ezzel is hozzá járuljanak. Itt szigorú sorrend vonatkozott az első három kocsira.

Az első kocsin ült vagy ültek a násznagyok, aki a keresztségi keresztapja volt a vőlegénynek, ha meghalt mire keresztfia esküvője bekövetkezett volna, a fia vette át ezt a szerepkört. Ezek a mandátumok igen szigorúan adott személyhez voltak kötve, ha más választottak erre a posztra, abból életre szóló sértődések is lehettek. A násznagyok vagy ahogy manapság hívjuk a tanúk, fontos szerepkörét volt hivatott hangsúlyozni, hogy hátul ültek kocsin, semmi esetre sem a násznagy hajtotta a lovakat, ez más vendég feladata volt, aki mellett természetesen a felesége ült. A 45. ábrán láthatók a násznagyok, a vőlegény keresztségi keresztapja a kalapot viselő Szántó Imre, a kucsmát viselő Fonai Károly pedig a béрма keresztapa.

A második kocsin ült a nyoszolyóval a vőfély (46. ábra). Visszafelé ezen a kocsin hozták a menyasszonyt. A nyoszolyó minden esetben fiatal kellett, hogy legyen. A nyoszolyóasszony, a vőlegény, vagy a menyasszony keresztapjának a lánya, vagy a menyé. Fonóban a nyoszolyóasszony, – aki a két násznagy között ment – kezében volt a piros alma, beletűzött rozmaringgal, ami az alma felett közvetlen, fehér zsebkendővel volt átkötve. Ez a szokás, míg a legidősebbek vissza tudnak emlékezni, mindig létezett.

A harmadik kocsin ült az első koszorús lány (47. ábra), a vőfélyel majd sorakoztak tovább a szekerek, hogy a menyasszonyért minél többen mehessenek. Áthaladva a közbeeső falun, ott lyukas kalácsot dobáltak a nézelődőknek, amit a kezükben tartottak, amíg erre alkalom nem adódott (48. ábra).

Akik már az utcán várták a falujukon áthaladó kocsisort, ugyanúgy, mint ma a Kaposváron tartandó lakodalom esetén, a falun átsuhanó autókat kísérik figyelemmel.

Aranylakodalom

Félévszázad eltelté után, úgymond „jóban-rosszban”, az 50. házassági évfordulót gyerekek, unokák, komák, rokonok, barátok körében szokásos megülni. Széles Rózsa és Bóna László aranylakodalma 1997-ben tartották (49–50. ábrák).

Az 50. ábrán szembeötlik, Somogy megyében a régmúltba visszanyúló hagyományunk szerint sült „likas kalács”. Amely Kisgyalánban még manapság, 2010-ben is, pünkösöd alkalmával több helyen asztalra került és fog még karácsonykor is.⁹¹ Ezt a kalácsot hideg sültkehez

köret helyett is szívesen fogyasztjuk. Késsel, szép kis darabkákra felszeletelve, hússal együtt ízletes, kiadós étel. Egy kis kapaszkodás a múlt darabkájához, aminek elkészítési módját öreganyáink évszázadokon keresztül adták tovább egymásnak. Ehhez a likas kalácshoz hasonlóan készül az „árva pogácsa” is. A recept azonos, csak pogácsaként van elkészítve. Az árva név töltelék nélküli mivoltára utal, mivel a kalácstészta töltelékes formában is elkészíthető lenne.

2008. május 3-án Kisgyalánban egyidejűleg két aranylakodalmat is ültek. Nyomdában készült meghívók is készültek e célra (51–52. ábrák). Egyforma virágcsokruk volt az ünnepelteknek, a templom liliummal szépen fel volt díszítve. A padosorokban az ünneplő rokonság foglalt helyet és vett részt a ceremónián. Ezt követte a meghívottak megvendégelése.

Tóth Gyuláné (Fehér Aranka) és Tóth Gyula esetében Kaposváron éttermi vacsora következett, gyerekeik, unokáik körében.

Széles Gézáné (Horváth Erzsébet) és Széles Géza otthon tartott ebéddel ünnepelte meg az évfordulót. Nekik gyermekük nem született, így számos keresztgyerekük, valamint rokonaik, barátaiak vettek részt az aranylakodalmon (53–54. ábrák).

Az előkészületek már három nappal előbb el kellett, hogy kezdődjenek. Ebben nyolc asszony vett részt, hárman rokonok Fonóból, ketten Kaposvárról, a többiek Kisgyalánból. 15 tortát rendeltek cukrászdából, otthon összesen 10 darabot sütöttek, 1 pedig Göllében készült, a kimaradhatatlan pörköltcukros torta. Már az 1930-as években is ott készítették a legszebbeket és így hagyományozódott tovább az elkészítésének módja.⁹² Ugyanígy a menyasszony babatorta is egy ilyen színfolt (55. ábra), minden kisgyerek ma is áhítattal figyeli a főasztalon, bár már kezd több helyen elmaradozni. Szép gesztus, hogy jelen esetben Bözsike néni Fonóban élő, akkor 20 éves unokahúga készített egyet, megtanulta az elkészítésének a módját.

Az otthon készült torták főként gyümölcstorták voltak. Csütörtökön kezdték a tészták, piskóták sütését. 10 féle sütemény készült, dupla adagban. Tehát hús tepsi piskótát, és gyúrtat kellett sütni. Pénteken torták, szombaton hat tálca hidegtál készült (56. ábra). Szombaton történt a rétes húzás is (57. ábra). Somogyzilban 25 darab kuglófot „csináltattak.”

Öt tyúkból készült az 50 liter vafazék leves. Hús-félék a következők voltak: marhapörkölt, rántott hús, töltött hús (58. ábra). Fasírozott két féle (gombócban, hossziban).⁹³ Az 1990-es években még nem, azonban a 2000-es évek után főként a déli gyümölcsökből álló gyümölcstálak jöttek divatba. Itt is ananászt, kivit, banánt, narancsot is kínáltak.

92 Kisgyalánban Györfi Lajosné, Rozika néni nyilatkozta szerényen a pörköltcukros torta készítéséről: „próbáltam megtanulni, de nem tudtam!” – tehát a készítés módját átadták egymásnak az asszonyok, ha volt rá igény. Rozika néni, Kisgyalánban a legszebb torták készítői közé tartozott.

93 Hosszi: az 1945-ös paszita menüsorában is i-vel van a hosszú szó írva, mint hogy itt is szóbeli közléskor elhangzott. (A többi paszítában ú-val van írva a hosszú szó, bár még többen i-vel ejtik.)

91 1988-ban Hajmáson még a násznép, a kínáló líkörös üvegek nyakára húzta a likas kalácsot. Ott két százból fonták, nálunk nem fontott a kalács.

42. ábra: Mosdóvízért menés, 1930-as évek vége,
Taszár

43. ábra: Lakodalmon vonuló násznép Fonó, 1960-as
évek közepe

44. ábra: Szüretibáli felvonulás a Patalomi soron
(Dózsa utca) Fonó, 1950-es évek

45. ábra: Első kocsi a násznagyokkal,
1960-as évek, Fonó

46. ábra: Második kocsi a nyoszolyóval,
1960-as évek

47. ábra: Harmadik kocsi az első koszorúslánnyal,
1960-as évek Fonó

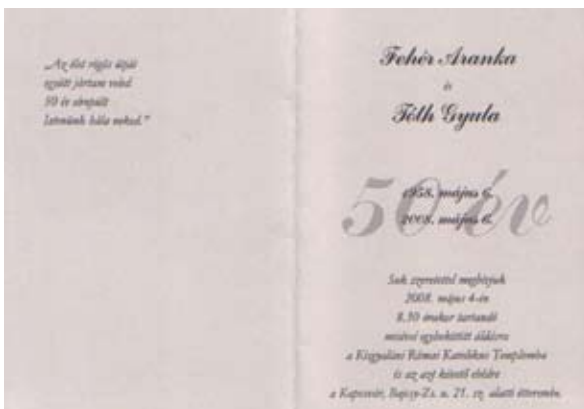
48. ábra:
A násznép további tagjai,
1960-as évek Fonó.

49. ábra: Széles Rózsa és Bóna László aranylakodalma, Kisgyalán, 1997

50. ábra: Vacsora az aranylakodalmon, Kisgyalán, 1997

51. ábra: Fehér Aranka és Tóth Gyula Aranylakodalmi meghívója, Kisgyalán, 2008

52. ábra: Horváth Erzsébet és Széles Géza Aranylakodalmi meghívója Kisgyalán, 2008

53–54. ábra: Horváth Erzsébet és Széles Géza a vendégek körében, Kisgyalán.

55. ábra: Mennyasszony és pörköltcukros torta

56. ábra: Hidegtálak

57. ábra: Rétés összehajtás

58. ábra: Tálalási előkészületek

59. ábra: Fonói brigád kirándulás, várakozás a Keszthelyi Vasútállomás előtt, 1960-as évek

60–61. ábrák: Hévízi, Keszthelyi kirándulás, 1960-as évek

62–63. ábra: Szüret Fonó, 1950-es évek

A templomból hazatérve bazsarózsa szirmot szórta a pár elé, ami 50 éve még nem volt divat. DVD-n is megtekinthető az aranylakodalom.

Az ebédhez négy szobában terítettek. Az ételek felhordása itt is rímekbe szedett beköszöntőkkel kezdődött, melyekben az ételek méltatásán kívül, az elmúlt 50 év érdekesebb eseményei közül is felvillantott a „vőfély” pár életképet. Az ajándékok közül tréfás ajándék is előkerült. Nagy dobozokban kis dobozok és végül egy kis műegér, mivel az ünnepelt háziasszony e kis jószágtól köztudottan mindig tartott.

A munkával töltött dolgozós hétköznapokat ezek az ünnepek és az ekkor elfogyasztott ételek teszik változatosabbá. Azonban vannak a sorból kiemelkedő, fontos szerepet betöltő munkák is, amelyek során szintén az ünnepekhez hasonló igényesebb ételsor készült.

„Különösképpen törekedtek a változatosra, ha napszámosok és kívülről besegítő is, – kölcsönös visszasegítési alapon dolgozó rokon vagy szomszéd, – voltak jelen. Ilyen esetben – a bevett szokás szerint – minden nap más leves-, hús- és tésztaféle járta s ekkor került sor az ételújdonságokra is.”⁹⁴

Aratás, répakapálás, kirándulás érendje

Egyik legfontosabb nyári betakarítási munka: az aratás. Az 1940-es évek táján a kis unoka feltette aratáskor ezt a kérdést: „Mama, hogy hogy ilyen jó ebédet főzöl? Azért, mert most keresitek a kenyeret!” A magyar ember a kenyeret is keresi, ugyan úgy, mint a pénzt, a megélhetést is keresi.

A nyári munkák közé tartozik a répakapálás is. Itt ugyan mindenki a saját maga által vitt hideg ételmezt fogyasztja délből: kolbász, sonka, kenyér, paradicsom, paprika.⁹⁵ Azonban, ha ünnep, névnap adódott, azt délből még 1996-ban is minden esetben megültük. Őszszeszekott, „egy falubeli brigád” révén. Hűtőtáskában kerültek a sütemények a mezőre. Legalább 3 féle, házilag készült szépen felszeletelt sütemény, színes torta-darával díszített is volt köztük, a színek harmóniája itt is érvényesült.

A munkás hétköznapokat tarkították, a kirándulások is. Azonban az 1960–70-es években szó sem lehetett étteremben elköltött étkezésről. Mindenki a maga által vitt elemőzsiából táplálkozott, szintúgy, mint mezei munkák alkalmával, a fűre letelepedve. A férfiak minden esetben vittek magukkal demizsont is, a jó hangulat megalapozása végett (59–61. ábra).

94 Knézy J. 1996: 312.

95 Az 1990-es években, már a ceglédi kannában, - tizenéves gyerek által biciglivel - történő vízhozás intézménye kiment a divatból. A leleményes dolgozó a derekára madzagra kötött fűles műanyag kis szörpös kannából fogyasztotta azöntúl a vizet. Előtte ecetes üvegbe – ez lett legelőször műanyag – éjjel fagyasztóládába tette a vizet, mivel az üveg szétfagyott volna, ezért kellett műanyagba tenni. Munka közben a nagy melegben a jég éppen annyit olvadt, amennyire szükség volt, a kortyogatáshoz.

Őszi munkák érendje

Szüretek alkalmával szintén kiadós, többfogásos ebéddel kínálta, kínálja a házigazda a szüretelőket. A bemutatott szüreti fotókat Fonóban Takáts Gyula neves írók, költők készítette (62–63. ábrák). A képeket Fonai Tibor családjától kaptam kölcsön. Fonóban több családdal jó barátságban volt Takáts Gyula.

A nyár végi, őszi közösen végzett munkákat a fotók jól szemléltetik: a barát, rokon asszonyok együttes tevékenységét. A nyakukba kötött szakajtorúhához fogták a káposztát, amit kaszakéssel szeltek, közben természetesen beszélgettek (64. ábra). A szelést követte a káposzta sulykolása (65. ábra).

„A kaszakés kicsit hajtott, a gömbölő káposztához jobban idomult, könnyebb volt így szelni.”⁹⁶

„A munka fontosságát mutatja, hogy a káposztaszelés rokonok, szomszédok összesegítésével történt, hiszen a téli készlet jelentős hányadát kellett vele biztosítani. Megmosták, rossz kaszapengéből való káposzta-szelővel nagyteknőbe felszelték.”⁹⁷

Az év egyik fontos őszi betakarítási munkája a kukoricaszedés is, a 66–71. ábrák ebből a munkafolyamatból szemléltetnek pillanatképeket, valamint a zsurmoló alatti kukoricaszemek már a következő munkafázis eredményéről tanúskodik, mikor is a morzsolás megtörtént lekerült a kukoricacsőről a szem. A háztáji kertek és házhelyek – átlag 800–1600 négyszögöl – területén a kukoricaszedések a legtöbb helyen közös összefogással történnek, történtek 2008-ig többen szedték kézzel a kukoricát, azontúl kevesebben.

Bár mindenki megtehetné, hogy leszedeti a kombájnnal, nem okozna problémát a kifizetése (legfeljebb levonnák a földhasználati díjból). Sőt! Még időben is jobban járnának, ha a kombájn fordulna egyet-kettőt a házhelyen, a kertben és már vinné is a traktor a szemet a szárítóba. Szemet, nem csöves kukoricát, amit aztán még le kell „zsurmolni” (morzsolni), lehetőleg megint közös munka keretében. Valamint a csutaszár is állva marad kézi szedés esetén, amit aztán a csutavágóval ki kell vágni, fel kell kötözni, vagy el kell égetni, ha már nincs mód a hasznosítására, feletetésére. Azonban leleményes a kor embere, a csutavágót gépesíti néhány helyen sövénynyíróval. Kombájnnal való betakarítás után ezek a munkafázisok nem merülnek fel.

Anyagilag sem valószínű, hogy „olcsóbban ússzák” meg a kukoricatörést. 12 emberes brigád esetében jó ebéd, sütemény, ital biztosítása elengedhetetlen. Már pedig mindenki „ki tesz magáért,” ez költségnövelő tényezőként hat. Ráadásul: „A megyére tehát egyértelműen a kistelepülések túlsúlya a jellemző. Csurgónagymarton, Kisgyalán, Patalom, Porrog esetében a legrosszabb a megoszlás. Ezek a településeken 100 férfira 127 nő jut. A Somogy megyei adatok azt mutatják, hogy a nők 20,3 %-a özvegy.”⁹⁸ E 2002-es negatív százalékos megoszlás még tovább nőtt 2011-re.

96 Szabó Józsefné (Dezso Ilona, 1933), szíves közlése.

97 Knézy J. 1977: 51.

98 Kurucz Gábor, 2002: Somogy megye demográfiai helyzete az ezredfordulóra. Somogyi Múzeumok Közleményei 15: 279, 280.

A korosztályok tekintetében azonfelül, hogy a kukoricaszedéskor nők vannak, voltak többségben, az átlagéletkor is magas:

özv. Bóna Lászlóné	szül. 1930
Bóna László	szül. 1926-2010
özv. Csima Lajosné	szül. 1939
Földi János	szül. 1935-2006
Dumik Józsefné	szül. 1934
Dumik József	szül. 1927
özv. Fehér Józsefné	szül. 1934-2009
Szabó Béla	szül. 1936-2010
özv. Földi Jánosné	szül. 1939
özv. Szabó Józsefné	szül. 1933
özv. Széles Tiborné	szül. 1933
özv. Süle Lajosné	szül. 1941

A nők közül egyikőjüket kivéve mindenki özvegy, a férfiak közt is van, aki már 9 műtéten átesett, és van, aki hosszú hónapokat töltött kórházban, s kétségessé volt a felépülése is. Ők alkották a „törzsbrigád”. Az adatgyűjtés közben is, sajnos történek elhalálozások. Rajtuk kívül természetesen voltak fiatalok is, akik a különböző helyeken történő kukoricaszedések alkalmával részt vettek a munkákban, és vannak, akiket „pénzért fogadtak” fel.

A munkamegosztásban a férfiak főbb szerepe a közvetkező volt: kistraktor vezetése, vékák elvétele, kukorica góréba történő beemelése, pallóra állás, esetlegesen padlásra hordás.

A kor előrehaladtával módosult a nemek közötti munkamegosztás, a fiatalabb nő vitte ki a sorból a vékát, a kukorica traktorra öntése, góréba való beemelésekor a pallóra állás is az ő feladata volt.

A korban a legfiatalabb szedő (kiskorú) az első sorban, közvetlenül a traktor mellett akár egyből a traktorra dobálhatta a kukoricát, majd az évek előrehaladtával egyre beljebb, belső sorokba került a fiatal, s minél idősebb, annál közelebb került az első sorhoz. A kukoricaszedést megelőző napon megtörtént az „útszedés”, a kukoricatábla közepén lévő 4–5 sort a házigazdák leszedték, és kivágták a kukoricaszárat. Így a traktor közlekedése lehetővé vált.

Akukoricaszedéskezdesi időpontja általában reggel 8 óra volt. „Isten neki” fohászkodással indult a munka. A kukoricacső kibontását a kukoricafosztó könnyítette, ezt a kis árhoz hasonló hegyes végű szerszámmal bőrszíjjal két ujra rögzítették és tenyérben fogva, hasították fel vele a kukoricacsövet burkoló leveleket, a kukoricacsuhét (66–67. ábra). A szedők vitték magukkal vékát, mindenki a sajátjába szedte a kukoricát, ha egyszerre többet is borítanak ki, akkor is ugyanaz a véka ugyanahhoz a személyhez került vissza. A sorok végén mindenki bevárta az esetlegesen lemaradottakat, visszafordultak segíteni nekik. A sor végén volt egy kis pihenő, míg „rá nem fordultak” a következő sorra. A lemaradó esetlegesen hivatkozott a korára, néha elég becsmérő szavakkal illetve eltehetetlenedett mivoltát.

Munkaközben hol vidám, hol épp szomorú dologról volt szó, amit mindenki ismert, hozzá tudott szólni. Például: egy téma volt, hogy az 1930-as években haldokló anyjukat hogy „réjták” (rítették, sírták) vissza a gyerekei, és ezáltal egy nappal tovább kínlódtak.

2005-ben az egyik kukoricaszedéskor épp egy akkor aktuális esemény megvitatása volt napirenden, 50. házassági évfordulóról folyt a szó.

A gazdaasszony (akinél folyt a kukoricaszedés), 11 óra körül bement az előzőnap elkészített ebédet megmelegíteni, tálalni, a többiek „vitték tovább” a sorát.

Délben a kukoricaszedők vendégség szintű ebédben részesültek, hiszen önzetlenül, önként ment szinte mindenki segíteni.

2005-ben Kisgyalánban készült ebédek közül kettőt említenék meg:

Májgombóclevés, csirkepörkölt, nokedli, töltött káposzta, rántott sertéshús, sertés pecsenye. Sütemény, természetesen házilag készült. „Édes” (házilag készült likőr), üdítő, sör, bor, kávé bővítette a kínálatot.

A következő menü, húsledes, nyúlörkölt, csirkepörkölt, sertéspecsenye, fasírozott volt. Köretnek: krumplit, rizst szolgált fel a háziasszony. Majd ezek után, kuglóf és ez előbb felsorolt italok kerültek terítékre.

Ebéd után „felmerték” a kistraktor által behordott kukoricát, amely nagy kupacban hevert az udvaron. A nők megmerik a vékákat, a férfiak elviszik.

Az 1970-es '90-as években a kukoricamerések este történtek. Akik nem voltak kukoricát szedni, azok is mentek memi este sötétben is. Ennek oka, hogy akkor még délután „időre kellett haza sietni” az állatok etetése végett. A 2000-es éveken túl ez a kézzel szedett kukorica, főként a baromfiállomány takarmányozására szolgál.

Az évek, vele a kor előrehaladtával a fáradékonyabb válás miatt a régebben egy napra tervezett szedések ma már esetenként két félnapra vannak tervezve. Mindenki tudja, kinek tartozik visszasegítéssel. Aki nem megy vissza máshoz kukoricát szedni, az más módon hálálja meg a neki tett szívességet.

Ki kevesebb területen termesztett kukoricát, de mindenkihez elment szedni, azt „rajtaütésszerűen” rohamozták meg a szedők. „Legyél otthon délbe, s meggyünk, lekapjuk azt a pár sort!” – szölt telefonon keresztül a miheztartás a falu egyik végéből a másikba. Valóban, két óra alatt „lekapták”, és a padlásra hordták a csöveskukoricát. Ilyenkor nem szükséges ebédet készíteni számukra, hisz kis darabról lévén szó, pillanatok alatt „lefogy”, a kukorica.

Viccelődések is elhangzanak ilyenkor: „Ezt a kis darabot már igazán lekaphattad volna már magad is.”

A disznóölés

A téli teendők sorában legfontosabb a disznóölés (72–73. ábra). A következő 74–79. ábrák, 2007-ben Bóna Lászlónál készültek Kisgyalánban disznóöléskor, a munkafolyamatok sorrendjében: pörkölés, tisztítás, hús darabolása, kolbász hús kóstolás, töltés. A kész kolbászok rúdra helyezve a fűrészbakon, füstölésre várva láthatóak a képeken.

64. ábra: Káposztaszelés Kisgyalán,
1980-as évek

65. ábra: Káposztasulykolás Kisgyalán,
1980-as évek

66. ábra: Kukoricafosztók, 2005,
Kisgyalán

67. ábra: Kukoricafosztás 2005,
Kisgyalán

68. ábra: Kukoricaszedés,
Kisgyalán 2005

69. ábra: Zsurmoló Kisgyalán

70. ábra: Pótkocsin a kukorica, Kisgyalán, 2005

71. ábra: Munka végeztével Kisgyalán, 2005

72. ábra: Disznóölés 1970-es évek, Kisgyalán

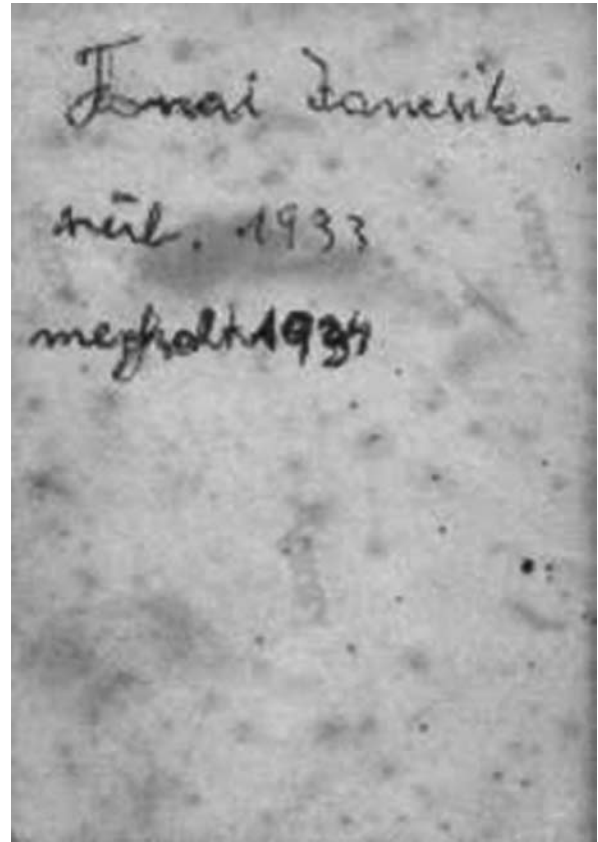
73. ábra: Disznóölés 1980-es évek, Kisgyalán

74–79. ábrák: Bóna Lászlónál a disznóölés
Kisgyalánban, 2007

80. ábra: Fónai Jancsika ravatala 1934, Fónó

81. ábra: A fotó hátlapja

82–83. ábrák: Háztól való temetés 1970-es évek, Fónó

„Az utóbbi rendszer szerint, de függesztés nélkül, bontószéken, hátton fektetve választják ma szét a Kaposvár környéki községekben hentes segítsége nélkül az állat egyes részeit.”⁹⁹

2007-ben már nagynénemben (1930) is felvetődött a gondolat: „hogymint ez az utolsó vágás!” Így már kicsit nosztalgikus állapotban kezdtem kihordani a kóstolókat. Ami nem más, mint a rizskására helyezett 2–3 darab pecsenyehús, a zsírával megöntözve. Kisgyalánban a disznóölés napján a kása megfőzése után szokás kóstolót vinni. A frissen sült pecsenye általában gáztapsiben sült oldalas, és tarja. Az 1980-as évekig savanyúságot is tettek a kóstoló mellé. 2007-ben Kisgyalánban a Bóna családtól 8 helyre került kóstoló. Talán ők azok, akik fenntartják ezt a hagyományt ebben a faluban. A falu „új” részében már ritkább a kóstolóhordás.

Persze ez érthető, a kóstolónak jelentősége a „szegényebb világban” volt. Mikor is ezzel a cserével friss hús volt juttatható az asztalra, mert a vágások télen nem egyszerűen, hanem folyamatosan történtek a faluban.

Az 1980-as évek végéig, amíg a hűtőládák nem terjedtek el, addig készítették a lesütött húst. A húst, általában oldalast, tepsiben kisütötték, majd ha kihült, vendőbe tették, és hézag nélkül háromujnyi zsírral leöntötték. Később ez úgy változott, hogy zsír helyett étolaj közé került a hús. Milyen jó is volt nyáron, saláta mellé a vendőből elővett lesütött oldalas, amit csak fel kellett melegíteni.

Házanként is vannak eltérő szokások. Például van, aki a lépet felhasználja, mások eldobják. Ezt a böllér megkérdezi adott esetben, bár már ismeri a háziak szokásait. A hajtartósítása hájas sütemények elkészítéséhez fagyasztva történik. A húgyhólyagot itt „katájának” hívják, ezt a gyomorhoz (gömböchöz) hasonlóan töltik. A felhasználást, kertben termő fűszernövények közül a borsfű, amit baszirka névvel illetnek. A nyársdugás hagyománya az 1980-as évekig élt Kisgyalánban.

Temetkezés, halotti tor

Ünnepek és dolgos hétköznapiak után elérkeztünk az utolsó állomáshoz. Amikor már - akiért a harang szól utoljára - itt már nem fogyaszt a tiszteletére összeállított ételkből, mint ahogy az első keresztelő alkalmával sem.

Ez az esemény a halotti tor, amelyet még Göllében, Kisgyalánban, Fonóban tartanak. Kisgyalánban, temetés után délután vagy estefelé, még 2011-ben is illik a közeli rokonoknak, komáknak kuglófot vinni. Többnyire fél kuglóf kerül kiosztásra családonként, ami becsomagolva kerül átadásra, oly módon, hogy a tort tartó családból valaki elviszi ahhoz a házhoz, rokonhoz, barátához, komához, akinek szánja, ha nem vett részt a toron. Ez falun belül történik. A kuglófot legtöbbször a kisgyalániai Somogyszilban „csináltatják”, 10-20 darabot. Számomra ez természetes, élő szokás még. Fonóban, Batéban ezért kérdésem – a szokást feltételezve – úgy hangzott el: „hol rendelik a kuglófokat?” Mire csodálkozó, szintén kérdést kaptam válaszul: „Miért, még

Gyalánban osztnak kuglófot?” Ezen meg én álmélkodtam el, hogy Fonóban már nem. Csupán 4 km a két falu közti távolság, de már ennek a szokásnak a változásában, megszűnésében is eltérés tapasztalható.¹⁰⁰

Valószínűleg számít a várostól való kisebb távolság is. Minél tovább fekszenek a falvak a várostól, annál tovább élnek a hagyományaik. Ha a szóbanforgó község lélekszáma is magasabb, mint Gölle esetében, így még az plusz előny a megőrzendő hagyomány szempontjából. A választott rokonság, a komasági viszony fennmaradására is kedvezően hat.

Minél közelebb van egy község a városhoz, annál nagyobb az esélye, hogy étterembe megy a temetés után a család és a meghívottak. A halotti tor nagysága az anyagiaktól is függött. „Szegény ember hízájának, gazdag ember halálának nagy híre van” ahogy a mondas tartja. A tor annál nagyobb volt, minél fiatalabb volt az elhunyt. Volt olyan temetés, ahol az összes résztvevőt meghívták a torra.

A tor jelenleg (a 2000-es évektől) hidegtálakkal bővült, franciasaláta, kaszinótojás, hideg sülték, töltött hússok, ezek esetenként készen vannak rendelve. A sültetekhez, rántott hússokhoz, mivel hidegen vannak tálalva, így a köret sem meleg, hanem különféle salátát adnak hozzá. Egy-egy toron felkínált ételsor mai is a megvita tárgyát képezi. Ha valaki nem kellő módon „tesz ki magáért”, ma is megszólásra ad okot, az a tor aminek elkészítése a falubeliek véleménye szerint nem jelentett kellő energia befektetést, vagy kellő anyagi áldozatot, így az a tor negatív minősítést kapott. A torra a helyi, és a vidékről érkezett közeli rokonság, valamint a komák hivatalosak. Így egy élet lezárultával még egyszer ételital kerül az asztalra.

A 80–81. ábra, 1934-ben készült a Fonai családnál, miután felravatalozták az elhunyt gyermeket Fonóban. A képen látható a takács által szőtt fehér, feltételezhetően piros csíkkal díszített vászon nemű, ami utal arra, hogy parasztcsalád sarja volt a gyermek.

Növényekkel,¹⁰¹ virágokkal, levelekkel ezt még tovább díszítették. Továbbá az, hogy fénykép készült róla, a család tehető anyagi helyzetét sejteti.

Temetésekkor Göllében, Kisgyalánban (2011) a korporsó mellett még vannak lámpások, azonban a szokás megszűnőben van. Kisgyalánban mindig férfiak, Göllében női halott esetén nők a lámpások. Bármennyire esik is az eső a temetésen, a lámpában még pislákol a gyertya lángja. Fonóban már nincsenek lámpások, ott férfiak gyertyát tartanak a kezükben. A koszorúkról a szalagokat sem tűzik Fonóban a fejkeresztre, miután elhervadt a koszorú. A másik két faluban igen. Sőt gondos feljegyzés is készül, ki kinek tartozik majdan koszorút venni.

¹⁰⁰ Ugyanúgy, mint ahogy Fonó ruhaviselete előbb változott bő ruháról szűk szoknyásra.

¹⁰¹ A növények szerepe közül kiemelendő a rozmaring, ami mai napig is megtalálható az idősebb generáció virágai között. Korai emléképeim között szerepel az 1970-es évek elejéről, amikor még nem volt halottasház Kisgyalánban, tehát hűtő sem, ezért rozmaringot dörzsölgettek az orruk alatt a résztvevők nyári baleset utáni temetés alkalmával, elképzelhető miatt.

84–89. ábrák: Bóna Lászlóné (Széles Rózsa) előkészületei férje halotti torára 2010.12.15., Kisgyalán

Fonóban, amikor az 1970-es években a halottasház elkészült, kezdetben nem használták, ennek oka, mint számos szokás esetében a hagyományokhoz való ragaszkodás volt. Az elhunyt házában történő felravatalozásának, az utolsó útjára való elkísérésének a falun keresztül a Szent Mihály lován, több évszázadon át rögzült hagyománya volt (82–83. ábra), ennek a megszűnéséhez vezetett a halottasház felépítése.

Fonóban a virrasztás nem volt szokásos. „A szoba közepén ravatalozták fel az elhunytat, a melléhez gertyákat helyeztek. Ha volt keresztgyereke, akkor összetették a kezét, ha nem volt egyenesen mellé. Háztű ment a temetés. Ezért egy darabig nem használták a halottasházat,¹⁰² A szokás hatalma kezdetben nagyobb volt annál, hogy a higiénikusabb halottasházat használták volna. „Ezért mikor, tekintélyes halott volt a faluban, az ő családját kérték meg arra, hogy engednék meg, hogy a halottasházba kivigyék a halottjukat, mert akkor a többiek is talán odaszoknak.” Így is történt.

Fonóban nem szomszédok barátok ásták a sírt, mint Kisgyalánban 1989-ig, hanem pénzért megfogadott falubeli emberek. Fonó Kisgyalánál nagyobb község, anyagi javak tekintetében is nagyobb volt a különbség lakosai között. „Tudták kihez kell menni, kit kell megkérni, hogy elfogadná-e, hogy kiássa a sírt. A halottvívők mindenesetben falubeli rokonok voltak, ere a posztra vidéki rokonságot nem szoktak felkérni. Elhantolni kapával, a vívők szokták az elhunytat.”¹⁰³ Kisgyalánban is a sírásók és a koporsóvívők külön személyek voltak. A temetés napján már a sírásók is ünneplőbe öltöztek, praktikussági okokból nem félcípőt, hanem magas szárú „csináltatott” csizmát viseltek,¹⁰⁴ hogy a föld ne hulljon a talpuk alá.

Az 1950-es évek körül még illett a halottat, a temetőben a legközelebbi hozzátartozónak hangosan elsírítani. „Itt hagytaél, mindent teli pincét, kamurát!...Hogy tudott a halál ebbe a nagy házba betalálni! ...Sirasd meg... csak egy könnyet hullas rá!” Lehetőleg a jó anyagi helyzetről kellett egypár szót ejteni a gyász ellenére is, kérkedni a meglévségeikkel. Azonban már ezt követően a hangos siratás egyre kevesebbszer hangzott el, erről a siratásról is erősen megoszlottak már a vélemények. A közvélemény egyre inkább a csendes, visszafojtott gyászt fogadta el ekkortól.

A ma 80 év körüliek emlékeznek Fonóban, és Kisgyalánban egyaránt, egy rigmusokba szedett versikére:

„Tököd a padon
Te a hideg ágyadon
Eke taliga, Nagy Vida
Ki tesz fel a kocsira”

A visszaemlékezés szerint, nem a temetésen, hanem mikor meghalt a férj, így siratta a feleség az urát. A történetet értelmezték számomra mindkét faluba, kezdve azzal, hogy mikor, és kivel történt nem tudják,

de az öregektől hallották. Az úritök (sütőtök) éppen kisült, még forró, hűl a padon, éppen az ura számára sütötte a feleség, mikor hirtelen meghalt a férje, ezt teszi egyértelművé a hideg ágyadon, ellentétbe állítása a még meleg étellel. A további kérdésfeltevés, már arra vonatkozik, hogy mi módon lesz kiszállítva a temetőbe az elhunyt.

Ez a még köztudatba élő rigmus emlékeztet bennünket, a szíves adatközlők születése előtti, és a körüli időkből lejegyzettekre.

„Legtöbbje költőtelen, rímes tákolmány s némely része inkább mosolyra, mint könnyekre fakasztó. Részlet egy 1846-os búcsúztatóból:

Jaj, de már megdermedtem,
Nyavalyám közt a nyelvem
Nem szűnt kérni a kedvem
Hogy élnek, lehetnék,
Még én földbe ne mennék.”¹⁰⁵

„Végül bemutatok egy régi idevágó, ...búcsúztatót, megérdemli, hogy megmentsük..... Az ágyam megvetve:

Sírom ki van szedve,
Nyugovásra készítve.”¹⁰⁶

Tehát az 1950-es években, még a közeli hozzátartozó esetenként hangosan emlegette fel az elhunyttal kapcsolatos tényeket a temetésen, de ekkortájt már előfordult, hogy ez a pátosz elmondások szerint, inkább itt is mosolygásra készítette az egybegyűlteket. Ez a feladat a kántorra maradt a továbbiakban. Az 1970-es években saját visszaemlékezésem szerint¹⁰⁷ a hangos siratás még jellemző volt falusi temetések esetén idős parasztságnyok részéről jaj szavakkal, de kísérő mondatok nélkül. Az 1990-es évek közepén, hangzott el talán utoljára, a feleség részéről: „...hogy nem tudtalak a halálból visszahozni!”, ez a már a sírnál feltörő kiáltás, akkor, és ez ott valami ősi, régi hagyomány megnyilvánulása is volt egyben, ahogy még a búcsúzkodó hallhatta fiatal korában.

Fonóban, Kisgyalánban, Göllében is a keresztet a keresztgyerek viszi, erre a keresztre kötnek egy fehér, régebben piros-fehér hímes szőtt vagy damasztzalvétát (terítőt). Ezt a kendőt a temetés végén megkapta a pap, vagy a kántor. Ez a hagyomány ma is él Fonóban! A ma 97 esztendőes Fonai Károlyné, Mariska néni, Kaposváron a szekrényében őrzi ezt a kendőt, amit majdan a papnak kell adni. Ő emlékezett vissza arra is, hogy az 1930-as években divatban lévő szokás volt, hogy a sírkőre a megboldogultról porcelánképet helyeznek el. Így mikor 16 évesen nagyon megbetegedett, az orvos szerint halálosan, ezért a szülei lefényképeztették, hogy tudjanak a sírkőre fotót tenni.

105 Istvánffy Gyula, 1911: A borsodmegyei palócok. Ethnographia XXII.: 230.

106 Kálmány Lajos, 1937: Halottas táncz. -. Ethnographia XLVIII.: 293.

107 Gyerekként, több temetésen részt vettem, akkoriban szó szerint a falu apraja- nagyja a közösséget érintő eseményen részt vett. Jelenleg a gyerekeket kevés kivételtől eltekintve nem vesszük el a temetésre.

102 Pál Eleménné (Zóka Margit 1931), szíves közlése.

103 Pál Eleménné (Zóka Margit 1931), szíves közlése.

104 A csizma egyrészt tekintélyt is növelt, másrészt éjszakerősítésről is vallott használata. Ez a csizma „kisipari munka” volt, amely nadrággal együtt egy hízó árba került, hangzott el a visszaemlékezés.

Természetesen a fényképezéskor, tisztába volt vele miért fotózzák, de szerencsére az elkövetkező 80 évet is sikeresen túlélte.

A fejkeresztre tűzött kendő, papnak vagy kántornak való ajándékozás szokása már Kisgyalánban nem él.

A hagyományos tornyomonkövetésére Kisgyalánban (84–89. ábra), sajnálatos módon 2010 decemberében sógorom, nagynéném férje elhunytakor nyílt lehetőségem. A tor előkészületei, és maga a tor a következőképpen zajlott. A tort megelőző napon, a legközelebbi családtagoknak, – három unokatestvér (nők), kettőjüknek, a férje is segédkezett, – 60 személy számára kellett megteremteni az étkezési feltételeket. A szomszédok segítőkészsége ekkor is megnyilvánult, mint számos esetben az adott közösség életében. Asztalokat, székeket kölcsönöztek a szemben, illetve a közelben lakók. Ezen a napon történt a három szobában, három ebédlő asztal megterítése, mindegyik asztal takács által szőtt, piros-fehér szőttessel volt leterítve. A fiatalok a fehér damaszt asztalterítőre vokoltak, de természetesen, a tort kiállító feleség szava döntött. A somogyzili pékségből megrendelt kuglófok alá fölé, úgyszintén vászonterítők kerültek. Így összesen kilenc nagyméretű, és egy kisebb szőttés terítő került az asztalokra, illetőleg a kuglófok alá a vékába, és letakarásukkor a tetejükre.

A vászon piros csíkjai, minden terítőn egyediek voltak, minden darab igen tetszetős. A megterített asztalok sokkal szebb benyomást keltenek, mint a jelenkor igénye szerinti.

Nagynéném ragaszkodása a szüleitől, nagyszüleitől örökölt értékekhez mind szellemi, mind anyagi téren megbecsülése paraszti kultúrájának, bizonyítja azt az értékrendet amiben életét leélte. Nem akarunk többnek látszani mint ahová születünk, azt a kultúrát őrizzük a lehetőségeinkhez képest, a hagyományok megőrzésének ez fontos szempontja.

A 15 db kuglóf hatalmas, terjedelmes méretű, mazsolás, kakaós, és cukros- fahéjas ízesítésű volt. Minden torra hivatalos személy részesült a kuglófokból, fél darabot csomagoltak családonként. Ezenfelül a szomszédoknak, és többeknek, akik a temetésen részt vettek, vitt másnap nagynéném kuglófot, valamint a toron feltálatl hidegkonyhai készítményekből csomagot.

A hidegtálak készen vásároltak voltak, amit a temetés ideje alatt szállítottak ki. Mindezeknek a költsége nem a jelenlegi számszerűsített összegben került kifejezésre, ugyanis az inflációnak köszönhetően mindig más-más összegben fejezi ki a forint ugyanazt az értéket évszámtól függően. Ezért a paraszti társadalomban, igen szemléletesen megfogalmazott módja, hogy egy hízó árához viszonyítják a fizetendő összeget. A hízó ára is a pénzromlásnak megfelelően növekszik, ezért többet mond, hogy „egy hízó árába került”, a pénzösszeg kevésbé kifejező. A hízóban különben is bent van az ember fizikai munkája, ami így megközelítve még értékesebbé, szemléletessé teszi ezt a kifejezésmódot. Azt a pénzt, amiért az ember saját maga dolgozott meg, mindig jobban a magáénak érzi, mint amiért nem küzdött meg.¹⁰⁸

108 „Ebül jött jószág, ebül vész el.” Igen nagy igazság van ebben a közmondásban.

A temetés után a rokonok, és keresztyerek a torra való megérkezésükkor, a bejárati ajtó elé elhelyezett vízzel töltött lavórba képletesen kezét mostak. A lavór mellé, szappan és törölköző is kerül kihelyezésre. A már Kaposvárról érkező, de fonói származású keresztyerek, is gyökereik révén őrizték a hagyományt, kezét mostak a lavórban, a helyi kisgyaláni rokonok úgyszintén. A hangsúly a házba történő belépés előtti víz érintésén van. A házban a fürdőszobában bárkinek módja nyílik kezét mosni. Ezt a hagyományt Fonóban, Kisgyalánban, Göllében egyaránt őrzik, főként a paraszt származásúak, de az iparos család leszármazottai is. A 40 év körüliek közül is van aki megtartotta a szokást szülei halotti torán, de természetesen már az is előfordul, hogy a 60 évesek közül nem tartotta meg a kérdezett ezt a szokást.

2011-ben szintén Kisgyalánban tartott tor alkalmával, a nagyszámú meghívott vendégek részére, két darab lavórt helyeztek ki a házba való belépés előtti kézmosás céljára.

Bóna László tora esetén is, minden régi keletű ez ideig élő hagyomány megőrzésre került, ugyanúgy kapott útravalóul pénzt, mind már anyai ágon majd 300 éve ugyanazon telken élő ősei.¹⁰⁹ Ugyanúgy őrizte életében is a hagyományokat, köszöntött halála előtt is még nem sokkal sógorom egy korsó friss hideg vízzel a kezében, vagy ha vendég érkezett a házhoz, akkor is számos esetben hangzott el szájából: „Adjon Isten minden jót, diófából koporsót!”¹¹⁰

Összefoglalás

A gyűjtőmunkára sarkalt, hogy közösségünkben tapasztaltam ma még élő hagyományok több esetben, már múlt időben vannak megfogalmazva. Pedig e községekben élő emberek emlékezete igen távoli múltba is visszanyúlik, a jobbágyfelszabadításig mindenképpen, amit több példa is igazol. Ha ez így van, akkor pedig miért ne őrizné hagyományait? A parasztszármazású emberek többsége, becsüli a saját hagyományait, értékeit.

A temetési szokások felelevenítése kapcsán, egyik sírásás alkalmával hangzott el: „Egész hel'es (helyes) asszony volt!” Az egész hely a vagyoni helyzetre utal, egész jobbágytelekkel bírt a megboldogult valamely őse. Több mint 150 év távlatára nyúlik vissza az emlékezet.

A tárgyi emlékek kapcsán, a 2010-ben halotti tor alkalmával asztalra került takács által „szűtt” vászon asztalterítők is, vetekszenek korukat illetően e másfél évszázados évszámmal. Már a dédanyám is valószínűleg az ő anyjától kapta ezeket a terítőket. Nagynéném

109 „Ámbár ha megnézzük a jobbágy amúgy sem költözködött évszázadokon át letelepedése helyéről. Ha eget-földet megmozgató kényszerítő erő nem készítette erre, akár félévezredig is élnek egy községben ugyanannak a családnak a leszármazottai. Saját közösségünkben közel háromszáz évre vezethető vissza ugyanazoknak a családoknak a jelenléte. Röghöz kötötték kevés kivétellel saját magukat, ahhoz a földhöz, amit önmaguk tettek termővé, próbálták gyarapítani utódaik számára, és ragaszkodtak hozzá tíz körömmel, amit verejtékes munkával műveltek.”
Lanszkiné Széles G. 2007: 25.-26.

110 „Köszöntötték egymást ivás előtt „Isten áldja meg ke'det,” mikor átadta „böcsülettel adom”, „vöszöm tisztelettel”. Knézy J. 1975: 112.

ragaszkodása, megbecsülése a tárgyak iránt, a terítők funkciójuk szerinti használata, a hagyomány tovább élését biztosítja.

Bizonyítja a hagyományok tovább élésére az igényt, ez a jelenben elhangzott mondat is: „Olyan szép a gyaláni népviselet, hogy ha nincs is szép énekhangja valakinek, akkor is az asszonykórus fellépésén fel kell venni, viselni kell azt a ruhát.”

Az életfordulókon, kiemelkedő alkalmakkor elkészített ételek, és az ezen eseményekhez kötődő hagyományok gyűjtése volt a fő célom, a szíves vissza - és a jelent felidézők szóbeli közlésével, továbbá a rendelkezésre bocsátott fényképek segítségével.

A keresztlői ebéd rangja felerősödött az 1960-as évek végétől, magyarázatát az adja, hogy a gyerekek már kórházban születnek. A keresztlőnek nem kell már olyan gyorsan megtörténnie, van idő felkészülni rá. Az otthonszülések korában, a nagyobb halandóság révén, kellett megkeresztelni születése napján vagy másnapján a csecsemőt, hogy ne pogányként érje a halál a gyermeket, ha ez mégis idejekorán bekövetkezne. Szintén az 1960-as évek végéhez köthető a paszita, és a komatál hordás hagyományának megszűnése, illetve átalakulása. A három napon keresztül készített, ételsor helyett, nagyobb értékű ajándék vásárlása vált általánossá. A hagyomány az életmódváltás hatására módosult. A termelősövetkezetben, vagy máshol dolgozó nő, már nem úgy oszthatta be idejét, mint mikor még saját családi gazdaságukban dolgozott, kevesebb ideje maradt azontúl. A komatál hordás megszűnésének is oka lehetett, hogy az adott vasárnap délután, már a városban tanuló fiatalok utaztak vissza a kollégiumba, vagy otthon sem voltak mivel az 1970-es években egyszer jöhettek haza havonta a kollégiumból. Az áldozás, és bér mállással kapcsolatos szokások is idomultak az adott korhoz, távolabbról hívott keresztszülők esetén. A megvendégelés az ebéddel, épp fordítva történik, a bérmaszülők mennek ebédelni a bérma-keresztgyerekéhez.

A komatál hordás, lakodalmak és a halotti tor kapcsán is tapasztalható, hogy a 3–4 km-re fekvő falvak hagyományai között is eltérések voltak, és vannak.

Az életmódváltással összefüggésben, az 1950-es években több szokás kapcsán hangzott el, hogy alkalmazásuk már a fiatalabb generáció tagjait mosolygásra készítette, így ezek szép lassan megszűntek. Azonban azok a hagyományok ma is élnek, amelyek jelképes értékei a mai ember számára is fontosak. Mielőtt a halotti tor kezdetét veszi a víz tisztító szerepe ma is kihangsúlyozásra kerül. A torra a piros hímes szőtt vászonterítők kerülnek az idősebb generáció tagjainál az asztalra. „A múltnak a tisztelete, bent van a jellegzetes paraszti vászonban! A kender három hétig dolgozták, süttették, nyomták, gerebenezték, hogy mit dolgoztak vele! A mi nemzedékünk már ezt nem tette.”¹¹¹ A hagyományok tovább élése a múlt megbecsülésében rejlik.

Köszönetnyilvánítás

Hálás köszönetemet fejezem ki a kisgyaláni, fonói, göllei, batéi és mosdósi adatközlőknek; közülük sokan az eredeti fényképeket is rendelkezésre bocsájtották. Köszönetet mondok Dr. Knézy Juditnak a kéziratom megtisztelő lektorálásáért, hasznos tanácsaiért. Barátnőmnek, Hirt Arankának külön köszönöm, a kézirat összeállításához nyújtott segítségét. Köszönöm Horváth Alexandra fotóit.

111 Pál Elemérné (Zóka Margit)

Irodalom

- BÁLINT S. 1937: Húsvéti vallásos népszokásaink. – Ethnographia XLVIII: 56.
- HOFFMAN T. 2001: Európai parasztkok. Életmódjuk története II. – Osiris Kiadó, Budapest.
- IMRÓ J. 2006: Húsvéti népszokások és hímes tojások Somogyban. – Somogyi Múzeumok Közleményei C – Társadalomtudományok 17: 39-54.
- ISTVÁNFY Gy. 1911: A borsodmegyei palócok. – Ethnographia XXII: 222-232.
- KÁLMÁNY L. 1937: Halottas táncz. – Ethnographia XLVIII: 293.
- KISS E. 1936: Országos Mezőgazdasági Címár I. Országos rész, Alsó-Dunántúl. – Kigyűjtés, Kaposvár, pp. 53-54.
- KIRÁLY I. 1962: Fejezetek a Somogy megyei Szarvasmarha-tenyésztés történetéből (1848-1945) – Somogyi Almanach, Kaposvár.
- KNÉZY J. 1975: A táplálkozás szokásai és rendszere Gige, Csökölly, Rinyakovácsi és Kisbajom belső-somogyi községekben. – Somogyi Múzeumok Közleményei 2: 103-118.
- KNÉZY J. 1977: Csökölly népének gazdálkodása és táplálkozása (XVIII.-XX. sz.). – Somogyi Almanach 26, Kaposvár.
- KNÉZY J. 1996: Hagyományok és újítások a paraszti táplálkozásban Somogyban (1880-1920). – Somogyi Múzeumok Közleményei 12: 303-315.
- KÜRUCZ G. 2002: Somogy megye demográfiai helyzete az ezredfordulóra. – Somogyi Múzeumok Közleményei 15: 275-288.
- LACKOVITS S. E. 1993: Református felekezeti szokások a Dunántúlon (19. sz. II. fele – 20. sz.). – Veszprém megyei Múzeumok Közleménye, pp. 399-415.
- LANSZKINÉ Sz. G. 2007: Kisgyalán története és néprajza. – Kisgyalán Község Önkormányzata, Kisgyalán.
- LÁSZLÓ Gy. 1988: Árpád népe. – Helikon Kiadó, Budapest.
- LÉVAINE G. J. 1963: Komatál. – Etnográfia LXXIV. 2: 230-260.
- NOVÁK V. 1943: A születés, keresztelés és a halálozás szokásai a szlovénoknál. – Ethnographia LIV. 2: 177-186. Budapest
- SZOVÁTAY A. 1995: A hazai baromfi-örvöslés és egészségügy története a kezdetektől az első világháborúig. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1995-1997: 123-161.

Somogy megyei népdalok és gyermekjátékok egy Győrött őrzött kéziratban

PERGER GYULA

Xántus János Múzeum,
H-9022 Győr, Pf. 93., e-mail: perger.gyula@gymsmuzeum.hu

PERGER, GY.: *Folksongs and children's games from Somogy County in a hand-written manuscript from Győr*

Abstract: The folk poetry of Somogy County have been known by the public from the end of the 18th century. After the initial sporadic publications the methodical collecting work of the folksongs and children's games started at the end of the 19th century. Béla Vikár introduced a considerable part of the folk traditions of the region in a complete volume of the Hungarian Folklore Collection series. In the 20th century a great number of collections and monographs were dedicated to this topic, however, a part of the unpublished collections were unfortunately lost. The presently published folklore collection from Somogy County has been found recently in the Xántus János Museum of Győr, which was a part of the former Benedictine Historical Collection.

Keywords: folksong, children's games, hand-written collection.

A Magyar Népköltési Gyűjtemény Somogy megyei kötetének utószavában, Vikár Bélának – a gyermekjátékok és dalok kapcsán tett – megjegyzése szerint „ebből a fajtából, melyet Kiss Áron mintaszerű és gazdag gyűjteményben dolgozott fel, újat már alig találhatunk. A mi e részben még akad, legfőlegb mint változat jöhet figyelembe.”¹ A gyűjtemény kiadása óta eltelt évszázadban ugyanakkor – akár a fenti tárgykör tekintetében is – számos új eredménnyel gazdagodott Somogy megye folklór archívuma, s a milicentenárium évére elkészült Szapu Magda hézagpótló összeállítás is.² Igaz, már e kötet bevezető tanulmányából kiderül, hogy a Kiss Áron által kezdeményezett gyűjtés publikálatlan somogyi anyagának nyoma veszett, csakúgy, mint a Gönczi Ferenc monográfiájához készült illusztrációknak.³ Éppen ezért örvendetes, hogy időről-időre, eddig ismeretlen, lappangó gyűjtések, adatok is napvilágra kerülnek.

Az 1859-ben hivatalosan is múzeummá nyilvánított győri Szent Benedek rendi régiségtár gyűjteménye 1949-ben, az iskolák államosítása révén került Győr városához, majd Győr-Moson-Sopron megyéhez. Az egykori bencés gyűjtemény adta és adja a győri Xántus János megyei múzeum törzanyagát. Bár a leltárak és leírókartonok az 1960-as évek elejére elkészültek, a „vegyes iratanyag” tételes feldolgozása csak az elmúlt években kezdődött meg. A T. 19. IX. jelzésű dossziében – számos veremlélet és eredeti kézirat között – egy néprajz feliratú borítékban, szárazpecsétetes papírlapokon somogyi vonatkozású kézirat található.⁴ A teljes ív négy oldalára – a címjelzés szerint – Gyermekdalok. (Somogyból), míg a fél ívnyi papír két oldalára Népdalok

szövegei kerültek. Bár a lejegyző „Holics Gy.” neve szerepel a kéziratban,⁵ sem az adatközlők, sem a gyűjtés pontos helyét nem ismerjük. A papír és a tinta anyaga alapján, a lejegyzés a 19. század végén, a 20. század elején történhetett.

A Népdalok című kézirat első darabja a közismert „Elvágtam a ujjam, jaj de fáj” kezdetű ének változata. A második, részben azonos szövegvariánssal, már a Magyar Népköltési Gyűjteményben is helyet kapott, a „Balladák és rokonneműek” között. A Holics kéziratban szereplő szövegről ugyanaz mondható, amit Vikár Béla a somogyi gyűjtésben Bogár Jancsi címmel közölt balladához fűzött: „A költemény kétségkívül hiányos; a két versszak eredetileg aligha tartozott össze, vagy más-más költeményből valók, vagy éppen köztük hiányzanak az egykori összekötő kapcsok.”⁶ A harmadik – teljesnek tekinthető szöveg – egy Angyal Bandi személyéhez kötött ballada.

A *Gyermekdalok* szövegeit tartalmazó ív négy gyermekjátékdalt, illetve játékleírást tartalmaz. Ezek közül csupán egy, a *hidas játék* ismert az eddig publikált somogyi gyűjtésekből. A játék – több Somogy megyei változattal – szerepel Kiss Áron gyűjteményében,⁷ részleges játékleírással a Magyar Népköltési Gyűjteményben,⁸ Gönczi Ferenc somogyi gyermekjátékai⁹ és Együd Árpád gyűjtéseiben is.¹⁰ A Holics által lejegyzett változat mindezeknél bővebb, s teljes játékleírást is mellékel. A kézirat három másik darabja eddig „ismeretlen” csúfoló, illetve gyermekjáték-dal.

Az alábbiakban a győri múzeumban őrzött kéziratokat betűhíven közöljük:

Népdalok¹¹

I.

Elvágtam az ujjom, jaj de fáj
Elfolyt piros vérem jaj de kár
Czédrus fa levele gyógyítsd, gyógyítsd gyógyítsd meg
Kedves kis angyalom csókolj meg.

1 Vikár 1905. 440.

2 Szapu 1996.

3 Szapu 1996. 9-22.

4 Xántus János Múzeum Történelmi Gyűjteménye. A dosszié, annak címléírása szerint, „különféle kéziratok”-at tartalmaz.

5 A bencés névtár tanúsága szerint Holics vezetéknévű nem volt a rendtársak között. Az egykori diákok egyike ugyanakkor Holics Gyula, aki Somogyi néven a gimnázium önképző körének folyóiratában is rendszeresen publikált. Holics 1866-ban érettségizett Győrött. 1848 május 18-án született Göllén. Az iskolai anyakönyv szerint édesapja Mernyén volt kasznár.

6 Vikár 1905. 386., 13. szöveg, 22-23.

7 Kiss 1891. 213-218.

8 Vikár 1905. 255-256.

9 Gönczi 1949. 31-33.

10 Szapu 1996. 140-148. további adatok ismertetésével.

11 Mellette zárójelben – ugyanazon kéz által – ceruzával írva: Somogyból

Nyítván va a város kapuja
Hínak engem oda verbungra
Nem megyek én oda verbung, verbung verbungra
Inkább leszek lovas katona.

Patalonban¹² lakik a vicebíró
Vájja ki a két szemét a holló
Beiratott engem katonának
Sírva hagytam az édes anyámat.

II.

Patkó Pista kísértelt az erdőre,
Vágott tetejű kalap volt a fejében,
Fújja a szél duhaj ingét gatyáját,
Föld emészszte meg a karcsu derekát;

xxx

Kincsem feleségem
Van e apró pénzed?
Sem öreg sem apró,
Elvitte Patkó, elvitte Patkó.

[verso]

III.

Ha betekintsz a dadai csárdába
Bort iszik a szegény legény bujába
Míg a csárdásné jóféle italt hoz
Addig lovát megkötö az ágashoz

„Áldjon Isten!” szóval iszik egy hajtást
S bő ingéből megkinálja a pajtást
S ezzel félre vágja pörge kalapját
S eldalolja Angyal Bandi notáját

Tisza felől beborúlt az égálja
Angyal Bandi a babáját siratja
Hej! de sok szegény legény azt gondolja
Óvé a lány ha egyszer megcsókolja.

Ne buslakodj Angyal bandi babádon
Nem áll meg a pille minden virágon
Bár szép volt a szőlke kislány, feledd őt
Ad az Isten néked még szebb szeretőt.

Gyermekdalok. (Somogyból)

I.

Kisleányok vagy fiúk is, leguggolva elkezdenek táncolni, és ezt éneklük:

Muc, muc, mucirka
Jáger kati, julinka
Lám megmondta a szarka
Hoszabb legyen a farka
Mint a bíró botja.

Ezután valamely emelkedettebb helyre mennek föl és onnét leugranak; de leugrás előtt ezt éneklük, kezöket lóbálva:

Hinca, barinca
Karácsonyi katica
Ki ne törjék az én lábam
Sem apámé, sem anyámé
Csak a bíró botja.

Midőn ezen utolsó szót „botja” kimondják, épen akkor ugranak le.

II.

A leánykák, a gyermekeket boszantván ezt éneklük:

Gyerekek!
Ördögi seregek
Mi az ebédetek?
Három búbos béka,
Tarka kutya combja,
Aki aztat megeszi,
Holnap délig aluszik,
Mint a döglött róka!

A leánykák pedig éneklük önmagukra:

Leányok!
Angyali seregek
Mi a vacsorátok?
Három piros alma,
Kövér disznó combja,
Aki aztat megeszi, Holnap délig aluszik,
Mint a nyitott rózsa!

A gyerekek a leányokra ezt éneklük

Leányok!
Földi boszorkányok
Mi a vacsorátok?
Zsidó aszszony „májája”,
Egy töröknek zuzzája,
Aki aztat megeszi,
Holnap délig aluszik,
Mint a döglött róka!

A gyermekek önmagukra azt éneklük, mint a leánykák.

[Gyerekek!]

Angyali seregek
Mi a vacsorátok?
Három piros alma,
Kövér disznó combja,
Aki aztat megeszi,
Holnap délig aluszik,
Mint a nyitott rózsa!]

III.

Ezt körbe állván egy leányka éneklük:
Itthon vagy e hidasmester?
Itthon vagyok csak most jöttem,
Ereszsz átúl a hidadon,
Nem eresztlek, mert le szakad,

¹² Azonos tollal, a lejegyző betűivel, csillaggal jelzett lábjegyzet:
Patalon, helység Somogy megyében

Ha leszakad megrakatom,
Kivel tudnád megrakadni?
Aranypénzzel kősziklával
Hol vennéd az aranypénzt és kősziklát?
Isten adná jobb kezéből.

*Ezután ha megengedi neki a hidas mester az
ezeket éneklő leánynak, hogy átmehet a hídon,
akkor a hidas mester ezt énekl:*

Bujj, bujj zöld ág
Zöld levelestől
Nyitva vagy aranykapú
Csak bujj átúl rajta ...
Ezután ezt énekl:
Ispiláng, ispiláng
Ispilángi rózsá!
Rózsá volnék, piros volnék
Pénz volnék csörögnék
Karika volnék fordúlnék,
Zöld selyem rostja
Piros karmazsinja
Szeder szemű kis Lórika (vagy akárki)
Fordulj angyal módra.

*Akít megneveznek annak perdülni kell, és a kör
közepén megállani a többi pedig ezt énekl:*

Haj szénája szénája
Széna szakadékja
Abban vagy egy kis leány
Kerék kisleányka!
Adsza kezéd édesem
Másikat is kedvesem
Húzd rá cigány a nótát
Ne sajnáljad a hurját
Megadom az árát.

*Midőn ezt énekl: „adsza kezéd édesem” egy leány
bemege a körbe lévőhöz, a többiek pedig ezt énekl:*

Adjon Isten lassu esőt,
Mossa őszve mindakettőt.
haj szénája szénája
Széna szakadékja.

III.

*Szintén kis gyermekek és leánykák énekl ezt is,
játék közben, a gazdászszonyokat utánozva.*

Óh én édes molnárom
Óh én édes molnárom, nárom, molnárom nárom, mol-
nárom

Őrlesd meg a buzámát,
Őrlesd meg a buzámát, zámát, buzámát, zámát,
buzámát;

Abból süssünk kalácsot,
Abból süssünk kalácsot, lácsot, kalácsot, lácsot, ka-
lácsot.

Abból adjunk szegénynek
Abból adjunk szegény legénynek, szegény legénynek,
legénynek;

Akkor mondja „tambugye”
Akkor mondja „tambugye, bugye, tambugye bugye
záplatye.”

Holics Gy.

Irodalom

GÖNCZI F. 1949: Somogyi gyermekjátékok. – Szabó Pál Z. (szerk):
A Dunántúli Tudományos Intézet Kiadványi 12. Kaposvár

KISS Á. 1891: Magyar gyermekjáték-gyűjtemény. Budapest

SZAPU M. 1996: Gyermekjátékok. Énekes-táncos, szöveges, mozgásos
és sportszerű népi játékok Somogyban. – Szapu M. (szerk): Vá-
logatás Együd Árpád néprajzi gyűjtéseiből 3. Kaposvár

VIKÁR B. 1905: Somogymegye népköltése. – Vargha Gy. (szerk): Magyar
Népköltési Gyűjtemény. Új folyam VI. kötet. Budapest

Gyermekdalok. (Somogyból)

I

His leányok vagy fiúk is, leguggolva elkerdenek
táncolni, és ezt éneklék:

Muc, muc, mucirka
Jäger kati, julinka
Lám megmondta a farka
Hosszabb legyen a farka
Mint a biró botja.

Exután valamely emelkedettebb helyre mennek föl
és onnét leugranak; de leugrás előtt ezt éneklék, kerö-
ket löbbátva:

Glinca, barinca
Karácsonyi katica
Tü ne törjék az én lábam
Sem apámé, sem anyámé
Csak a biró botja.

Mikor ezen utolsó szót „botja” kimondják, épen arborug-
nanak le.

II^{ix}

A leánykák, a gyermekekkel bosszontva ezt éneklék:

Syerekek!
Ördögi seregek,
Mi az ebédetek?
Három búbas béka,
Tarka kutya pomója,
Aki aztal megeszi,
Holnap délig aluszik,
Mint a düglött róka.

A leánykák pedig énertik önmaguk-
ra:

Leányok!
Angyali seregek
Mi a vacsorátok?
Három piros alma,
Kövés disznó combja,
Aki artat megessi,
Holnap délig aluszik,
Mint a nyitott rózsza!
A gyermekrek a leányokra ezt énertik

Leányok!
Földi boszorkányok
Mi a vacsorátok?
Eridó asszony "májája",
Egy töröknek zuzkája,
Aki artat megessi,
Holnap délig aluszik,
Mint a döglött róka!
A gyermekrek önmagukra art énertik, mit leánykák.

III^{ik}

Ézt körbe állván egy leánykák énertik:

Itthon vagy-e hidas mester?
Itthon vagy-e csak most jöttem,
Eresz átul a hidadon,
Nem ereszlek mert leparad,
Ha lezarad megraratom,
Mivel tudnál megraratom?
Aranypénzzel köszikkalárral
Holvemed az aranypénzt és köpök-
látat?

Isten adná jobb kezeből.

* * *

Erutan ha megengedi nérd a hídaspriester
 az exeret énerlő leányok; ^{hogy a mehet a hídorr,} a hídaspriester
 ter ext éneklő:

Bujj, bujj zöld szig
 Zöld levelestől
 Nyitva vagyon aranykapu
 Csak bujj átul rajta...

Erutan ext éneklő:

Ispitány, ispitány
 Ispitányi rósa!
 Rósa, volnék pirosvolnék
 Pénz, volnék csörögnek
 Harika volnék fordulnék,
 Zöld sehyem rostja
 Píros karmassimja
 Szeder szemű kis Lörika (vagy a kárki)
 Fordulj angyal módra.

Akit megneveznek annak fordulni kell, és a kör
 közepe megállani a többi pedig ext éneklő:

Haj szénája szénája
 Széná szaradéka
 Abban vagyok egy kis leány
 Szerik kisleányka!
 Adra kered edesem
 Másikat is kedvesem
 Fluxd rá cigány a róta
 Ne sajnáld a hujat
 Megadom az arat.

Rippl-Rónai József, mint Munkácsy tanítvány Egy Rippl-Rónai által festett Munkácsy kép

HORVÁTH JÁNOS

Rippl-Rónai Múzeum

H-7400 Kaposvár, Fő u. 10., e-mail: geger.horvathj@smmi.hu

HORVÁTH, J.: *Rippl-Rónai József as a pupil of Munkácsy. A Munkácsy painting made by Rippl-Rónai*

Abstract: It is open to doubt, whether some of the paintings in the works of Munkácsy Mihály belongs to the master or some of his pupils. The problem was brought to light by the critiques, following the Munkácsy exhibitions organized in the last 7-8 years throughout Hungary, including Kaposvár.

Rippl-Rónai József was one among the wide range of pupils who worked for Munkácsy in Paris at the end of the 19th century. In his Memoirs he described a curious case about a reductive reproduction of his master's painting, the "Two families".

The writer of the present study, also a Rippl-Rónai researcher, identified this painting to be the one residing in the Munkácsy Mihály Museum in Bekescsaba, called the Dogfamily. In the identification process the author has used another painting by Rippl-Rónai called "The interior of a room on the outskirts of Paris" as proof. It was painted approximately at the same time frame and in the same manner as the painting mentioned in Rippl-Rónai's memoir.

This is the first attempt to clarify the uncertainty around the originality of the paintings in the case of Munkácsy's and Rippl-Rónai's painting

Keywords: Munkácsy Mihály, original work, pupils of Munkácsy, reproductions, Munkácsy exhibitions, Rippl-Rónai József, memoirs of Rippl-Rónai József in the Nyugat, Horváth János, identification, Molnos Péter, Munkácsy Mihály Museum in Bekescsaba.

Az 1890-es években Párizsban működő Munkácsy Mihály sikeres és keresett művészként nem tudta kielégíteni a művei iránt megnövekedő vásárlói igényt. Megoldásként fiatal pályakezdő festőművészeket alkalmazott. Az egykor önállóan megfestett és eladott képeit rövid időre visszakérve lemásoltatta a festősegéddel. A másolatokon kiigazításokat tett, ennek ellenére látnia kellett azok hibáit. Soha nem érték el a mester munkájának színvonalát, mégis ráírta a saját műként hitelesítő szignatúrát. A Munkácsy – kutatás még nem jutott el addig, hogy az életmű darabjairól pontosan megállapítsa, mely származik az ilyen módszerrel dolgozó tanítványoktól. A problémát a monográfus, Végvári Lajos kellő időben jelezte: „A kép elemzése szemléletessé teszi Munkácsy elementáris – vizionárius ereje és a tanítványok modulus természetmácsolása közti különbséget.”¹

Történeteket ismerünk arról, hogy Pataky László a „Honfoglalás” című festmény lovainak ábrázolásában, Halmi Artúr egyéb részletekben segédkezett.² Tudunk egy

virágcsendeletről, amely Karlovsky Bertalan közreműködésével készült.³ A legrészletesebb és legérdekesebb elbeszélés Rippl-Rónai Józseftől származik.⁴ Emlékezésében utal arra, hogy a másolatok többségét Amerikában kell keresni, oda közvetítette a korabeli műkereskedelem.⁵ A távolság miatt egyelőre nagyon kevés esélye van az erre irányuló kutatás eredményességének.

Az utóbbi években, 2005-től napjainkig országszerte megrendezett Munkácsy kiállítások a sok lényeges kérdés mellett, Molnos Péternek az Enigmában megjelent kritikája terítékre hozta a Munkácsy – tanítványok okozta problémát is.⁶ – „A sajátkezűség, mint az eredetiség, a művészi érték fontos kritériuma egyáltalán nem legújabb kori, a „19. század hetvenes éveiben” uralkodóvá váló elvárás. Sorolhatnám a korabeli forrásokat, a megrendelők művészekhez írt leveleit, melyekben kikötik, hogy a művet kizárólag a felkért művész festheti, sőt néha azt is rögzítették, hogy a kép hány százalékánál, illetve mely részleteinél veheti igénybe tanítványai segítségét. Nem ritkák az olyan 15. századi források sem, ahol a táblaképek esetében a megrendelő kikötötte, hogy a mű készítésekor „csak a mester foghat ecsetet”. A reneszánsz Itáliától a barokk Németalföldre, Michelangelótól Rubensig számos példa citálható ennek igazolására. Teljesen világos, hogy a képek eredetisége, értéke, valamint a sajátkezűség fogalma jóval a modernizmus megjelenése előtt összekapcsolódott, valamikor a reneszánsz idejében ...(...)... én nem kiüzni akarom e festményeket az életműből, hanem elválasztani őket a saját kezű alkotásoktól.” – állítja Molnos Péter a Munkácsy tanítványok működésével kapcsolatosan.⁷

A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum 2006-ban rendezte meg a maga Munkácsy kiállítását, Pákh Imre gyűjteményéből, a Magyar Nemzeti Galériától, a szegedi Móra Ferenc Múzeumtól és a bekécsabai Munkácsy Mihály Múzeumtól összeválogatva 44 darab festményből. A helyzetből adódóan természetesen volt Munkácsy és Rippl-Rónai kapcsolatának felelevenítése.

A tanítványi másolat témáját a Rippl-Rónai kutatás felől megközelítve, eredményről számolhatunk be. A Munkácsy – kiállítással egy időben kerültek a Rippl-Rónai Múzeum rendelkezésére azok a korai Rippl fest-

1 Végvári Lajos: Munkácsy Mihály élete és művei. Akadémiai Kiadó Budapest, 1958. 194. l.

2 U.o. 233. l.

3 U.o. 262. l.

4 Rippl-Rónai József Emlékezései. Budapest, 1911. A Nyugat kiadása. A nagy pártfogó. 9 – 36.

5 U.o. 15. l.

6 Molnos Péter: Essünk neki Munkácsynak. Enigma 43–44. 2005. május.

7 Molnos Péter válasza Bereczky Lórándnak, Pákh Imrénnek, Bellák Gábornak és Sinkó Katalinnak. Artmagazin. Reflex. 2005/6. 5–11. l.

mények, amelyek segítségével elkezdődhetett a kettjük, Munkácsy és a tanítvány Rippl által született képek beazonosítása.⁸

A jelen tanulmányban rámutatunk egy olyan Magyarországon található Munkácsy képre, amelyet véleményünk szerint Rippl-Rónai festett. A mű szerepelt a kaposvári Munkácsy kiállításon.

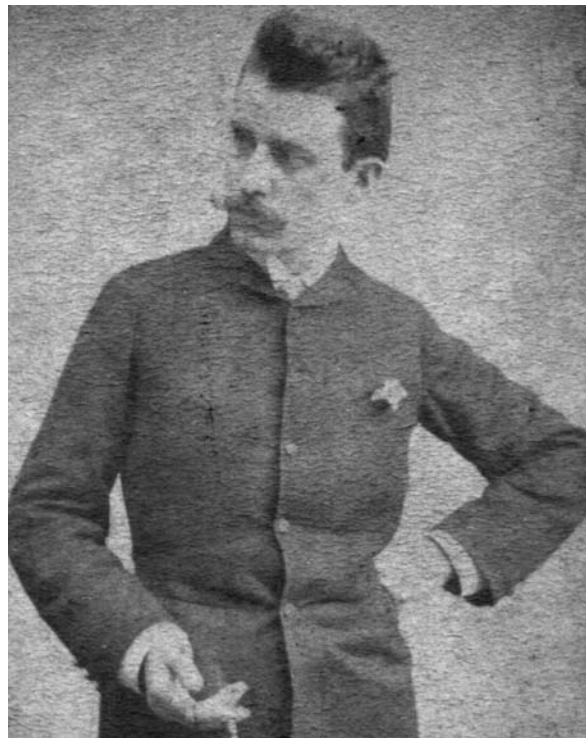
Rippl-Rónai József első párizsi éveit 1887-től 1889-ig Munkácsy Mihály segédjeként töltötte. A tanulóévek azon szakaszáról van szó, amikor kereste, de még nem találta meg önálló festői gondolkodás- és látásmódját. Festményeit a Mester stílusában készítette.

Munkácsy a Münchener Akadémiáról Párizsba érkezett, s nála tiszteletét tevő, fiatal Rippl-t, látva annak tanácstalan helyzetét, azonnal felvette segédjének. Nem tanította, hanem a kész képeit másoltatta újra, redukáltatta kisebb méretűre, amint azt a műkereskedő megrendelte. A segéd elvégezte a munka nagyját. Született egy gyenge másolat. Munkácsy belejavított, majd szignálta. Két évig tanulságos, azután terhes lett Ripplnek a sok másolás. A feltámadt az önérzete, az öntudata: az epigonizmus ellen lázadt. A jó megélhetés ellenére saját művészetet akart. Elszánt hivatástudattal kezdett hozzá abban a Párizsban, ahol a művészet állandó forrongásban volt.

Rippl-Rónai József Emlékezései. A nagy pártfogó (részletek)

Rippl-Rónai József az „Emlékezései”-ben nagyon sokat és szépen ír mesteréről, akinek majdnem epigonja lett.

„Ebben az időben Munkácsy befolyása alatt álltam – stipendium nélkül. Pedig a fiatal festők közt szinte „híres” Munkácsy-tanítvány voltam. Sőt talán ez alapította meg későbbre is jó híremet. Mert ennek alapján hittek tehetségemben. Pedig mondhatom, oly tehetségtelennek nem éreztem magamat, sem azelőtt, sem azután, mint éppen akkor. Szinte azt mondhatnám, hogy semmit sem tudtam. Önállóságról, ízlésről pedig egyáltalán szó sem lehetett. Már-már megbicsaklott hitem, hogy festő lesz belőlem. A francia festők közül akkor még csak olyanokat ismertem, akiket később minél inkább elfelejteni igyekeztem. Gilbert, M. Capy, Duvergé s más oly festőket, akik mindig a nagy Szalon számára festettek és medáliákat hajszoltak s akik bizonyos mediokris fokon kivétel nélkül mind megrekedtek. A Rue Aumont – Thieville-i műtermemből kerültek ki legrettenetesebb, legművészietlenebb festményeim. De hát nem tehettem róla, fejemet nem tudtam használni, Munkácsyével dolgoztam. Régibb rajztudásomat is, melyet Münchenben dicsértek, majdnem elfelejtettem. Csak a hírem volt jó, mondom, mint Munkácsy – tanítványé s ez még a műkereskedőket is megtévesztette. Jó árakat fizettek – időnként s igaz, ritkán – egyes képeimért s még maig

Rippl Párizsban készült fényképe 1887.

is röstelem, (sic) hogy annyit mertem kérni értök. Később, mikor már tudatában voltam annak, hogy e képek rosszak voltak, csak abban találtam a pénzreváltásuk igazolását, hogy sokban megfeleltek az akkori cudar közízlésnek, melyet az amerikai gazdag hentesek hoztak Európába s amelytől még ma is sírnunk kellene. Még a Munkácsy – féle hatezer frankos díjért is ezekkel a rossznál – rosszabb képekkel pályáztam. Nem kaptam meg, pedig nem mondhatnám, hogy a mester túlságosan szerencsés volt a díjak odaítélésében, amit különben Chaplin – nel, az akkor híres festővel szokott elintézni. Nem igen beszélt erről, nem volt büszke a nyertesekre s ezt végül meg is vallotta. De hála az égnek, most azt kell hinnem, hogy így volt ez jól. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy tovább töprengtem, megváltoztam: újra tudtam a magam szemével látni, rajzolni, a magam fejével gondolkodni s végre a magam módja szerint festeni is.

De ne siessünk olyan nagyon !

Talán itt volna helyén, hogy Munkácsynak, ennek a történelmi jelentőségű nagy művésznek emberi mivoltáról egy csomó jellemző dolgot elmondjak. De akkor mélyebben kellene belenyúlnom még élő embereknek vele való vonatkozásaiba. Mivel azonban már elkezdtem az anekdotázást, feljegyzek néhány adatot Munkácsy jószívűségéről.

Írántam való jóindulata és segítőkész szándéka már bemutatkozásom napján megnyilatkozott. Hangsúlyozom, mégegyszer, hogy művésznek is legkeresettebb és leg híresebb s a társadalmi életben is rengeteg nagy úr volt akkor Munkácsy. Akárhány jónevű művésznek is vissza-

⁸ Horváth János: Rippl-Rónai. Tóth Könyv Kiadó Debrecen. 2006. 23 – 24 l. Továbbá Horváth János: Rippl-Rónai ismeretlen művei. In. Somogyi Múzeumok Közleményei 17/C (2006) Kaposvár, 2007. 109 – 128. Továbbá Horváth János: Rippl-Rónai 150'. Kaposvár, 2011. 20 – 24 l.

Munkácsy Mihály

küldte névjegyét, ha meg akarták látogatni. Én is, a névtelen, pénztelen fiatalember, néhány, akkor Párizsban élő ifjú festő, köztük Kárpáthy Rezső biztatására, valóban csak a „próba szerencse” érzésével, aggodalmak közt, hogy ne mondjam, dobogó szívvel mentem hozzá. Vajjon (sic) bejuthatok-e egyáltalán? Egy csomó rajzomat, többnyire a müncheni iskolában szénnel kirészletezett aktokat, vittem mindjárt magammal: hátha nemcsak fogad, hátha munkáimat is megmutathatom neki. Miért, miért nem, – „a világ csak hangulat”, – bejuthattam, fogadott, rajzaimat is megmutathattam. A bécsi nagy menyegyzet – képének vázlata előtt ült éppen. Honnan jövök, mi járatban vagyok? Üljek le „itt erre a másik székre és nézegessük itt ezt a nagy képet.” És Münchent említvén, mondjam, mi újság ott, mit csinál a két Sándor, a Liezenmayer meg a Wagner? Az előbbinek az üdvözlét átadhattam a mesternek, de Wagnerről bizony nem tudtam mit mondjak neki. No, nem baj, – hát azután mit csináltam Münchenben? Majd hozzak el egyet-mást a munkáimból. Hoztam, kérem, máris, kinn vannak a kocsimon. Hát csak hadd lássuk. Kitergette az össze-csavart rajzlapokat, egyenként, hosszasan nézegette őket. Közben megzavart bennünket egy látogató, kinek névjegyét látva, a mester kisietett, bevezette a vendéget, magyarázgatta neki a plafond-kép vázlatát. Engem is bemutatott neki, csak úgy nevem nélkül: egy magyar fiú, aki itt akar Párizsban tovább fősteni. „Tudja-e, ki vót ez? – kérdezte mikor az az úr eltávozott. Nem én. „Hát ez testvére a mi királyunknak.” S míg én azon a furcsaságon tűnődtem, hogy főhercegek fogadására még egy Munkácsynak is bizonyos izgatottsággal kell sietnie, a

mester ismét a rajzaimmal foglalkozott. Talán – aktjaimat nézve s a plafond-képre aktokat tervezve – arra gondolt, hogy a részletekben segítségére lehetnék. Két nagy hírnű francia festőt, Benjamin Constant-t és Bonnat-t említettem most előtte, mint akikre továbbképzésem iránt gondoltam. Az egyiket nem ajánlotta, a másiknak meg – Munkácsy mondta – nincs is iskolája. Megértettem s mikor a műterembérlés került szóba, azzal a kérdéssel lepelt meg, hogy „hát ez” – az ő 11 méteres, pompás atelier-je, melyben a nagy Krisztus-ciklust is festette – „nem elég-e kettőnknek? Majd csak megférünk benne” mondta – „valahogy, hanem most már – gyerünk enni!” És mentünk enni, ma is, holnap is, naponta, – sokáig. A második napon ugyan meglepődtem azon, hogy az ebédre – invitálás állandósítását a legtermészetesebb dolognak tartja, de, istenem, az ilyesmi egy szegény fiú, a dúsgazdag háznál végre is belészokhatik. És – „hát aztán különben is ki mondja meg, hogy mi a könnyebb: adni-e vagy elfogadni.”

Adott mást is, nem restelem elmondani. Később, mikor béreltem magamnak műtermet, – ő hagyta meg, hogy az övéhez lehetőleg közelfekvőt béreljek, – adott belé festőállványt, asztalkát is hozzá s egy kis aquarelles festékdobozt, melyet azóta is mindig használok – olajfestékeknek. Ebből a dobozból festette a tudtommal egyetlen aquarill-képét, azt a colpachi parkrészletet, melyet a Szépművészeti Múzeum rajzgyűjteményében őriznek. Kis értékű dolgok voltak, de nekem becsesek. És nemcsak nekem, egyik-másik tanítványának is megengedte, hogy műterme felszereléséből egy-egy bútordarabot vagy drapériát – egy-egy szalón-képre vagy interieur-re való ráfestés végett – használatra elvigyük. Ezeket persze vissza kellett szállítanunk. De még arra is volt gondja, hogy az így kölcsönzött holmiját rendszeren a maga emberével, portásával, vagy inasával küldje. Szivessége alig ismert határt. Csak így érthető, hogy később is, legnagyobb elfoglaltsága idején is, valahányszor hívtam, mindannyiszor eljött valamely készülő festményemet megtekinteni, korigálni vagy róla véleményt mondani.

Az a sánta szék itt újból eszembe jut. Magam igazítottam meg valami toldással a rövidebb lábát, de azért sosem bíztam benne. Ha aztán Munkácsy eljött koldusmódra berendezett műtermembe és hatalmas alakjával ránehezedett a székre, hogy az állványon levő képet megnézzem, én mindig aggódva álltam mögéje és titokban azt lestem, nem rogyan-e össze a szék, nem kell-e a mestert vállon ragadnom, hogy ne zuhanjon a padlóra.

Megkérdeztem egyszer „berendezésemre” célozva:
 – Mit szól mester, ehhez a szegénységhez?

Tűnődött egy ideig s mint gyakran szokta, felelet helyett szintén „tudakozódott”.

– Ugy-e azt nem meri kérdezni, hogy melyikünk a boldogabb?

Nyilván az ifjúságot kívánta vissza és érezte is betegségét, hiszen már évekkal előbb is járt Lamalou-ban.

Egy ilyen alkalommal írta alá kérésemre a „Zálogház” és „Ujoncozás” című nagy hírnű festményeihez készült szénrajzait, melyeket előzőleg emlékül adott.

Az egyik képére gondolva, feljegyzem itt egy, az ő csendes humorát igen jellemző megjegyzését. A „Zálogház” egyik női alakjára nézve megkérdeztem: miért nem festett helyette egy szép női alakot, az jobban magára vonná a figyelmet. Életismeretéből vette válaszát!

– Azt hiszi – kérdezte – zálogházba járna ez, ha szép volna?

– Talán igaza volt. De abban már nem volt igaza, hogy ezeket a rajzokat, mint egyáltalán a rajzait, Munkácsy maga nem becsülte. Amolyan „előtanulmányoknak” tekintette őket, melyeket eldob az ember, ha kész a festmény. A műterme erkélyéről nyíló padláson, félrerakott, használatlan holmik közt, szakadt állapotban találtam egyszer ezt a két kartont, mikor a magam műtermébe költözökde engedelmével és biztatására ott a már említett festőállványt kerestem a magam számára. Figyelmeztettem, hogy ezek a rajzok ott tönkremennek. „Hát vigye el őket – mondta – ha akarja, nekem ugyan nem kellene.” És beszélt arról, mi a rajz, mire való az. Az emlékezet támogatója. Mérnökmunka! Tervezés. Reggeli! „De hol van még az ebéd meg a vacsora: sőt még arra is áhítozik az ember, ami a vacsora után következik.” Már akkor meggyőződésem volt, hogy Munkácsynak a rajzai jobbak, mint a festményei. Ha rosszat látunk nála, az a „rajzvázlatban” csaknem mindig jó. Sajnos, a két karton később – szorult helyzetemből – a magyar állam birtokába vándorolt s most a Szépművészeti Múzeum legmagasabban fekvő folyosóján az elszomorítóan rossz Munkácsy-festmények, a nagyon ifjú- és öreg-kori dolgai közt ad némi enyhületet a temetői hangulatba eső szemlélőnek.

Szegénység a művész protektora!

Colpachon is voltam azután Munkácsy vendége. Itt is dolgoztam neki: egy kisebb képét festettem, másoltam nagyobb képe után, amelynek ismétlésével őt olyan valaki bízta meg, aki boldog volt, ha a művészi pályájának épp akkortájt zenitjén levő mestertől egy másolatot is megszerezhetett. Több ilyen kisebb másolat közül egy nagyobbbat azután szép honoráriummal jutalmazott. Így járult hozzá becsültebb tanítványainak nemcsak erkölcsi, hanem anyagi támogatásához... Kívülem akkorában Koroknyai Ottót és néhai saját rajztanárának fiát, a nemrég öngyilkossá lett Szamosy Lászlót (aki pedig többet muzsikált, mint festett) ilyenformán támogatta csak úgy, mint előzőleg Karlovsky Bertalant, kit igen tehetséges tanítványának tartott, aki azonban ekkor már a maga szárnyára kelt.

Voltak e képek közt olyanok, melyekkel a mester, úgylátszik meg volt elégedve, mert csak néhány ecsetvonást húzott itt-ott beléjük, vagy éppen csak a nevért írta alájuk.

Duzzadó örömmel látja ezt a fiatal művészt, mert a szerzői jog iránt való érzék, vagy, ha úgy tetszik, a dicsőségvágya nem motoszkál ebben a korban annyira a lelkében, hogy az a mester aláírásában rejlő elismerés és dicséret nyomán járó örömet ellensúlyozná.

De ez csak addig tart, míg az ember jobban a *maga lábára áll*.

Gondolom, 1889-ben, felkeresett egyszer Munkácsy az Aumont-Thieville-utcai műtermében. „Nő, fehér-

pettyes ruhában” című képemet festettem éppen. A kép minden egyéb része – a fej, illetőleg az arc kivételével – készen volt. Mai napság is legtöbbször ezt a metódust követem: így, ha a többi rész majdnem teljesen kész és kedvemre való, sokkal több igyekezettel festem meg a fejet is. Munkácsynak ez az eljárás nagyon feltűnt és visszatevő volt. Rosszalta. Ő is azok közül való, akik a képen lényeges és mellékes dolgokat szoktak megkülönböztetni. Én bennem azonban már akkor elérődött meg az egyenlő módon való festés hite; a kép minden részét egyformán fontosnak tartottam, nem adtam elsőbbségi jogot egyes részeknek. És oda alakult ki meggyőződésem, hogy az *ezzel ellenkező felfogás helytelen*. A kép minden része egyformán lényeges, fontos, azért minden részét egyformán kell festeni: egységes faktúrával. Képeim legnagyobb részének dekoratív hatása nyilván innen származik. És itt találkoztam össze a régiebb idők freskófestőivel.

Munkácsy tulajdonképpen azért látogatott meg ekkor, hogy utazó szándékát közölje és meghívjon Colpachra, a birtokára, ahol, mint mondta, a nyáron igen sok dolga lesz. Szeretné, ha elmennék én is és redukált alakban lemásolnám „A két család” című festményét. A másolatért hétszáz frankot ajánlott fel azzal, hogy a munka teljesítése után kényem-kedve szerint festhetek magamnak, ameddig és amennyit tetszik. Örömmel vállaltam a megbízást. (...)

Arlonba, majd onnan kocsin Colpachba érkezve, már ott találtuk azokat, akik ebben az időben ott szoktak lenni. *Sedelmeyerék*, *Blumenthal* amerikai milliomos a feleségével, akit kevéssel azelőtt Munkácsy lefestett nagy ülő alakban. És ott volt *Korby*, amerikai magyar muzsikus barátjuk, szintén feleségestül, továbbá egy szimpatikus, szerény gázhivatalnok barátunk ...(...)

A régi kastély szép, lilaszírmú virággal befutott verandája előtt lépcsők. Itt szálltunk ki a kocsiból és szorítottunk kezét a régi ismerősökkel. Munkácsy nyomban a műtermébe szaladt és rajzolgatott egyik megkezdett képén..(...)

Én is hamar megkaptam munkámat: már a festőállványon állt a másolandó kép. Hamarosan, pár nap alatt, készen voltam vele: gyorsan megértettem a mester festőmódorát s így könnyen ment a munka. Nem is hitt a fölének, mikor jelentettem, hogy kész a másolat. Hogyan? Már is? Hisz az lehetetlen, nem lesz jó! Nyilván különösnek találta, hogy amivel neki annyi baja volt, azt én, másoló létemre oly könnyen érem el. Pedig ennek a különben egyszerű, jelentéktelen művészi esetnek roppant egyszerű és jelentéktelen a magyarázata is. Néki a saját technikája önmaga felé járó keresés, tapogatódzás, önmegnyilvánulás volt. Nekem pedig csak a felületek ügyes ellesése és utánzása. Nem kellett sokáig bizonyítgatnom, mert amikor a másolatot megtekintette, azt mondta, hogy most hát fessek, ami nekem tetszik és érzem magamat náluk otthon. De azért nemcsak becsületes művész, hanem becsületes ember is lévén a mester, nem állhatta meg, hogy a kész munkába is bele ne fessen, mint ezt régi mesterek is szokták s hogy így mintegy igazolja aláírását a megrendelővel szemben....⁹

9 4. Rippl-Rónai József Emlékezései. Budapest, 1911. A Nyugat kiadása. 15 – 23. l.

„A felületek ügyes ellesése és utánzása”

Rippl-Rónai József imént elbeszélte története során született képet, a „Két család”-ot a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum tulajdonában lévő „Kutyacsalád” című olaj, fa, 95,5 x 128 cm méretű képpel azonosítottuk be. Ugyanazon kép eltérő címének a közismert magyarázata van. – A festmény egy polgári otthonban nyüzsgő családot ábrázol, amikor a gyermekeknek bemutatják az újszülött kutyákat. A jobb szélén álló szolgáló asszony kosárban mutatja be az almát, amelyből mindegyik gyermek magához vett egy-két kutya kölyköt. A „két család” alatt az egyik az embereké –, a másik a kutyák családja értendő. A kölykét féltő anya kutya a fehér asztalterítő alól bújjik ki. A „Két család”, illetve „Kutyacsalád” címek mellett harmadik cím is létezik. Végvári Lajos Munkácsy-monográfiájában „Kölyökkutyák III.” megnevezés alatt ismertük fel a Békéscsabán őrzött képet. A témánk vizsgálatához meglepő adalék, hogy a könyvben három variációban szerepel ez a kompozíció reprodukálva: I. – II. – III. tételben, 570; 578; és 580 katalógus számok alatt.¹⁰ Jól észrevehető, hogy a majdnem azonos képek közt csak a megfestés módjában és a méretében van eltérés. A három kép más – más kéztől származik. Közöttük van a beazonosított a békéscsabai kép 580. szám alatt. Meglátásunk szerint az 570. szám alatti „Kölyökkutyák I”. 131×200 cm méretű képet Munkácsy festette, a másik kettőt nem. Az eredetinek vélt kép ismeretlen helyen van. A fekete fehér fotóról megállapítható, hogy művészi kvalitásában magasan kiemelkedő a II. és III. képekhez viszonyítva. A másik kettő lényegesen kisebb méretű, úgynevezett „redukció”. A három kép formavilágát, tónusértékét, ember ábrázolásmódját összehasonlítva, lényeges mesterségbeli, rajztudásbeli különbségeket tapasztalunk az utóbbiak rovására. A „Kölyökkutyák III.” – Rippl-Rónai másolatról a festője lehagyta a két kutyakölyköt magához ölelő, asztal előtt álló kislány melletti anyakutyát. A könyv 578. szám alatti „Kölyökkutyák II.” c. a könyv katalógusa szerint fára festett, 70,5×101,5 cm-es kép szintén tanítványi másolat. A jelek szerint Munkácsy ismételtlen lemásoltatta most egy olyan tanítvánnyal, aki a fényhatásokra jobban ügyelt, mint Rippl. A balra fent megvilágított falon jól láthatóan impresszionista módon megbontott festék felületet produkált. Csak találgatásként vetjük fel, hogy esetleg Halmi Artúr kezétől való másolat.

Ismeretes tény, hogy Halmi 1890-ben Rippl-Rónaival is versenyezve elnyerte a Munkácsy-díjat.¹¹ Rippl-Rónai a „Külvárosi szoba belseje Párizsban” című képpel pályázott akkor.¹² Ő, mint aktuális Munkácsy tanítvány, erősen hitt a sikerben. Már voltak modern kísérletei, de pénzre volt szüksége. Feldolgozott, felnagyított egy korábbi képét. Mindent úgy hozott össze, életképi módon, a színjáték rendezési elvén, ahogy a mestertől megta-

nulta. A kép összes szereplőinek legyen dramaturgiai beosztása. Kell egy főalak, ez esetben egy gitározó nő: csalárd módon elhagyott leányanya a kis gyermekével. Munkácsy a főszereplőit rendszerint körülveteti egy olyan közönséggel, amely mindegyike, személyi adottságának megfelelően a maga módján reagál: Csodálkozik, részvétet érez, megrémül, elkalandozik a figyelme, stb. Rippl az éneklő lánnyal szemben háromgyerekes családot sorakoztat fel. A szőke lány lehunyt szemmel énekel, a családfő rendíthetetlen figyelemben részesíti. A pályázatot zsűriző Munkácsyt és Chaplint nem hatotta meg a kép. Pedig a történet még igaz is: fiatal művésznünk valóban magára hagyott egy müncheni lányt szerelmük gyümölcseivel, egy kislánnyal. A csalódott Rippl ezt a valóban közönszerű zsáner képet feldarabolta és a kudarc végső soron eltérítette a számára idegen stílus utánzástól. Tehetségtelennek, művészietlennek tartotta magát. A negatív eredmények drámai felismerése fordulatszerű, gyors fejlődést hozott számára. Az itt folytatott kutatással érthetőbbé válik az önmagával szembeni, az epigonizmus elleni szigorú kritika.

A mi probléma felvetésünk bizonyításához kellett a „Rippl” szignóval ellátott „munkácsys” festmények vizsgálata. A stílust és az olajtechnikát vettük szemügyre. Pigment összehasonlításnak azért nincs értelme, mert Munkácsy műhelyében csak egyféle anyagot, a mester által szokásos használatot a segédek is. A festék és a vászon anyaga nem mutat ki eltérést. Előkerült a negatívuma által fontossá vált „Külvárosi szoba belseje Párizsban” című kép kisméretű kompozíciója, és a nagyméretűnek a felszabdalás után megőrzött két részlete. A gyermek- alakos részlet, az „Ülő gyermek kosárral”¹³ a Magyar Nemzeti Galéria, a „Gitározó nő” a Rippl-Rónai Múzeum tulajdona.¹⁴ Ezeket vizsgáltuk meg a Békéscsabán őrzött, és átminősített Munkácsy képpel együtt. Közös jegyeket ragadtunk meg a rajzi hibák vétésében. Feltűnő lett a meggyőződés és a rutin nélküli fény-árnyék használat. A félprofilok, a félrebecsnő arcok Munkácsy ecsetjétől teret nyertek, a tanítvány viszont a síkba nyomta. Az emberábrázolást tekintve, Rippl-Rónai rendre rákeményít az arcélekre. Kimerevíti a profilokat, míg a mestere ezt nem tette. Munkácsynál a figura teste és feje együtt mozog. Tanítványánál a fejek megnagyobbodnak és karakterek, az egyéni vonások hangsúlyt kaptak. Látni fogjuk az érett Rónai arckép festészetében az arcél fontosságát, nemességét, amely erény egyelőre még csak negatívumként mutatkozik Munkácsy képi rendszerén belül. Rippl a korai képein nem hangolja a fényhatásokra alapozva a kompozíciót. Addig amíg Munkácsynál a gyermekek fényben úszó anyja főalakká válik, Rippl csak igen mérsékeltlen világítja meg. Ahogy olvastuk szavait, ő a kompozíció minden elemét egyenlő mértékűnek ismeri el.

Tanulmányoztuk az ecsetkezelést, a festék felhordást. A jellegzetes Munkácsy jegy: a fehér festék vastag, duzzadó erejű, „domborműves” felvitele. Munkácsy a fehér színt drámai felkiáltásként, nyomatékosan, a mennyiség szerint túlozva használja. Az őt utánozó

10 Végvári Lajos: Munkácsy Mihály élete és művei. Akadémiai Kiadó Budapest, 1958. CCVI – CCVII tábla 570. 580. és 578. sz. képek.

11 Farkas Zoltán: A Munkácsy ösztöndíj története. Művészettörténeti tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve. Budapest, 1957. 464. l.

12 Bellák Gábor: Rippl-Rónai József: Ülő gyermek kosárral. In. Bernáth Mária, Nagy Ildikó: Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1998. 206 – 208. l.

13 U.o.

14 Horváth János: Rippl-Rónai 150'. Kaposvár, 2011. 20. l.

Rippl-től nem meggyőző ugyanez az effekt. Hivatkozunk a fenti idézetre, miszerint Rippl nem csak a képi motívumok egyenjogúságáról, de felület, a festmény faktúrájának egyöntetű kezeléséről beszélt. Viszont a „Külvárosi szoba belseje Párizsban” kép nagyméretű kivitelezésekor a gitározó nő fehér vállkendőjének vastag rétegű festésekor „rájátszott” a „munkácsys” hatásra.

Az itt felhozott érvelés alapján kimondhatjuk, hogy végre előttünk van egy Rippl-Rónai által festett Munkácsy kép. Általa megnyílik a másolatok elemzésének egy valós lehetősége.

Elemzésünk alapvető fogyatékosága, hogy nincs előttünk fizikai valóságában Végvári Lajos könyvében reprodukált Kölyökkutyák I. című kép, amelyet „sajátkezü” műnek tekintünk. Kvalitásban mérhető elsőbbségét a másik két változathoz képest, gyenge minőségű, fekete-fehér képek összehasonlításával állapítottuk meg. A minősítés elsődleges szempontja a kompozíció fény – árnyék rendszerének következetes, az egész enteriört és annak minden részletét érintő festői megoldása. A Végvári monográfia három reprodukciója két dologra alkalmas. Elsőként arra, hogy beazonosítottuk a III. -as képet a Békéscsabán találhatóval. Másodszorra arra alkalmas, hogy biztos ítéletet fogalmazzunk meg a három kép térbeliségének eltérő érzékeltetéséről. A II. számú ismeretlen tanítvány- és a II. számú, Rippl – féle változat térképzése, ami a szürke fotón jól látszik, következetlen és bizonytalan. A családi jelenet keretétől szolgáló szobabelső frontális elemein végighaladva sorra, a II. és III. -as képeken balról jobbra haladva buktatókba ütközünk. A fagerendás szoba központi bútora egy oszlopdíszes kandalló. Égőterének felső részét bizarr ovális szem, a fényéből következtetve, valószínűleg rézdomborítás uralja. Az I. -es kép a kandalló szerkezetéről biztos információkkal szolgál. A tanítványi másolatokon ez a kandalló formailag nincs, vagy kevésbé van értelmezve. Csupán „festőinek” mondható érzékeltetést kapunk róla. Ez a jelenség a másolással együtt járó „megkopás”, átköltés folyamán adódik elő. Hiányzik az elsődleges élmény meggyőző közlése. Ugyanúgy fellazul a kiindulási tény egzakttsága, mint a szóbeszéd útján terjedő hír, vagy népmese esetében.

A kandalló másik Munkácsy képen is feltűnik. Azt a képet joggal bevonhatjuk a jelenlegi vizsgálatba, a hiányzó I. számú Kölyökkutyák” helyébe. Mellé tehetjük Rippl-Rónai „Kutyacsaládját”, és a festői felfogások különbségét bizonyíthatjuk általa. – A helyettesként szolgáló kép közvetlen élményre, modell beállítás, jelenet megkomponálás utáni munkára van alapozva, az utóbbi kép nem. A zsánerkép lényegi a szempontját alkalmazzuk.

A Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében található az „Ebéd után” más címen „Anyai boldogság” olaj, fa 109×150 cm. A kép 1892-es datálású. Nagyon erős a fény- árnyékre hangoltság. A kandallós szobabelső azonos helyszínen a „Kölyökkutyákéval”. A megvilágítási irány is megegyező a bal oldali, nem látható ablak felől. Viszont a beáradó fény ereje most sokkal nagyobb. A fény effektus a kép főalakját, a gyermekét tartó anyát, kirívóan színes ruhájában ujjongó érzelmi kitörés- hatás kifejezésével segíti meg. A színek skálája a feketétől fehérig van kijátszva. A háttérbeli szobareszlet fekete mélyből indított és a középtér szereplőin fölfelé lépegető a színerő végezetül szinte vakítóan, kicsattan a fehér és bíbor ruházaton. Ez meggyőzően hiteles bizonyítéka Munkácsy 1890-es zsánerképeire jellemző festői törekvésének. Hihetünk abban, amit az „Emlékezéseiben” állít: Rippl-Rónai a zsánerképi jelenetezést megértette, másolta, elleste a felületkezelést, de nem sajátította el. Nem lelt örömet, sem festői élvezetet a térbeliség fény-árnyék hatással történő kifejezésében. Nem mélyült el a főszereplő és a mellékalakok testhelyzetének, arckifejezésének differenciálásában. A „Külvárosi szoba belseje Párizsban” című kompozícióba fektetett erőfeszítés negatív tanulsággal szolgált. Az ellenkező irányú belátás, kísérletezés és fokozatos felismerés felé vitte. – A síkszerű, dekoratív képi ábrázolás felé. A kép modelljeit nem „munkácsys”, de nem is „balzaci” dramaturgiával fogja kompozícióba helyezni, hanem új cél szerint: a tér és idő fölé fogja helyezni első önálló festői korszakában, a „fekete periódus” képein.

*Munkácsy Mihály: Kölyökkutyák I. 1890 körül, olaj, fa, 131×200 cm
Azelőtt Cullock – gyűjtemény, London. Wawra Au. Bécs, 1923. máj. 14-15., 15. sz. Repr.: Sedelmeyer, 115.*

*Munkácsy Mihály egyik tanítványa: Kölyökkutyák II. 1890 körül, olaj, fa, 70,5×101,5 cm (aukció-méret 73×108 cm)
SZM. Chorin Ferenc letéte. Ernst aukció XLIII.*

*Munkácsy Mihály – Rippl-Rónai József: Kölyökkutyák III., 1890 körül, (a kutyák anyja nélkül) olaj, fa, 95,5×128 cm
Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum tulajdona*

Részlet. Munkácsy Mihály: Kölyökkutyák I. 1890 körül, olaj, fa, 131×200 cm
Azelőtt Cullock – gyűjtemény, London. Wawra Au. Bécs, 1923. máj. 14-15., 15. sz. Repr.: Sedelmeyer, 115.

Részlet. Munkácsy Mihály egyik tanítványa: Kölyökkutyák II. 1890 körül, olaj, fa, 70,5×101,5 cm
(aukció-méret 73×108 cm) SZM. Chorin Ferenc letéte. Ernst aukció XLIII.

Részlet. Munkácsy Mihály – Rippl-Rónai József: Kölyökkutyák III., 1890 körül, (a kutyák anyja nélkül)
olaj, fa, 95,5×128 cm Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum tulajdona

Munkácsy Mihály – Rippl-Rónai József: Kölyökkutyák III., 1890 körül, (a kutyák anyja nélkül) olaj, fa, 95,5×128 cm
Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum tulajdona

Munkácsy Mihály: Ebéd után – Anyai boldogság, 1892. olaj, fa, 109×150 cm
Magyar Nemzeti Galéria tulajdona

Rippl-Rónai: Külvárosi szoba belseje Párizsban

Rippl-Rónai: Gítározó nő

Rippl-Rónai: Ülő gyermek kosárral

Archaizmusok

Bors István szobrászművész letéti hagyatéka a Rippl-Rónai Múzeumban

GÉGER MELINDA

Rippl-Rónai Múzeum

H-7400 Kaposvár, Fő u. 10., e-mail: geger.melinda@gmail.com

GÉGER, M.: *Archaisms. The heritage of István Bors sculptor in the Rippl-Rónai Museum.*

Abstract: István Bors, one of the most prominent sculptors in Somogy county, died in 2003, at the age of 65. He played an important role in the contemporary sculpture: breaking away from the traditional ways of art, he pioneered new methods which eventually changed his ways of expression. He explored the different geographical and chronological dimensions of art, meanwhile discovering world of prehistoric art, folklore, village art and crafts and children's drawing. The new forms he learned were applied in his works boundlessly. A part of his heritage was placed in the care of the Rippl-Rónai Museum. The collection consists of about 200 pieces, including his studio's equipment, his preliminary sketches, the wax and clay moulds, plaster casts, reliefs and negatives. The present study aims to survey this collection: by identifying dating and categorizing the pieces it prepares the foundation for a monograph of a significant artist.

Keywords: Children's drawing, prehistoric art, archaic art, surrealism, Henry Moore, Alberto Giacometti, Borsos Miklós, antic Greek art, Egyptian art, folklore, masks, fetishes trunks, plastic sculpture, grotesque, hanging sculpture, column sculpture, Pieta, corpus.

Bevezetés

Magyarország szobrászatában a 60–70-es évek során általánosan tapasztalható jelenség, hogy a plasztikai gondolkodás felszabadult korábbi kötöttségeiből. A fiatalok alkotásaiban olyan tartalmi és formai megoldások jelentek meg, amelyek fokozatosan megtörték a szobrászat műfajának addigi tradicionális, klasszicizáló historizmuson vagy realizmuson, esetleg az épp meghaladott szocialista realizmuson alapuló tradícióját. Az új nemzedék legjelesebb alkotói ellenálltak a 19. század szellemét őrző hagyománynak, amely a fent említett szellemben készülő köztéri plasztikákon uralkodott. A Kaposváron élő Bors István szobrászművész¹ egyike volt e megújító fiatal művészeknek. Bors a kortárs somogyi képzőművészet kimagasló alakja volt. Formabontó művészi kísérleteit és szellemi szabadságát tekintve a 60–70-es évekre meghatározó szerepe lett Kaposváron szűkebb és tágabb környezetében egyaránt. Megalkuvást nem tűrő gondolkodásmódjával, puritán művészi etikájával nagy hatást gyakorolt a körülötte lévő fiatalabb nemzedékre, azok gondolkodásmódjára.

Pályája jellegzetes példája a magyar művészetben zajló folyamatnak: műveiben fokozatosan szakadt el a szobrászat hagyományos megoldásaitól, és utat nyitott olyan hatásoknak, melyek megváltoztatták kifejezőmódját. Alkotásaiban szabadon felhasználta az emberiség kultúrtörténetének eredményeit: kalandozott a művészet különféle földrajzi és időbeli dimenzióiban, közben felfedezte a primitív és az antik művészetet, a folklór, a paraszti kézművesség és a gyermekrajzok világát, és műveibe mindenféle kötöttség nélkül építette e formai tanulságokat. Magyarországon egyedülálló megoldásokat talált a folklorizmus, illetve a mezopotámiai és egyiptomi civilizációk képi nyelvének aktuális politikai-hatalmi szimbólumokba történő átfordítására. Anyaghasználat, motívumköre, sajátos jelrendszere összességében az ember és társadalom viszonyrendszerét elemzi. Nagy hatású munkássága egyfajta kiindulópont, amely meghatározó értékévé vált a fiatalabb nemzedék számára.

A hagyatéék

Bors István szobrászművész 65 éves korban hunyt el. A művészi hagyatéék, amelynek szűkebb részét bronz kisplasztikák teszik ki, a család tulajdonában maradt. Bors István özvegye, Honty Márta textilművész² még életében rendelkezett ennek a kollekciónak a biztonságba helyezéséről: a műtárgyegyüttes egy Kaposvár városával kötött letéti megállapodás után a Vaszary Képtárba került.³ A képtárban található hagyatéék nagyjából 130 db kisplasztikából áll, melyek között az életmű legjelentősebb és egyben legjellegzetesebb tárgydarabjait találjuk meg. E kollekció tartalmaz egy 83 db-os rajzsorozatot is, melyben a művész szobrokat előkészítő tervvázlataival, inspirációkat rögzítő képi gondolataival ismerkedhetünk meg. Ez utóbbi az alkotói folyamat különleges dokumentációja. Azt reprezentálja, miként vált művészi elképzeléssé a látványelem: először élő, mozgó variabilitású rajzzá, majd háromdimenziós plasztikai formává.

Honty Márta halálát követően a művész leánya, Bors Katalin gondoskodott a hagyatéék további részét képező tárgyananyag biztonságáról. Így ez utóbbi, nagyobb mennyiségű kollekció a Rippl-Rónai Múzeumnál

1 Bors István (Kaposvár, 1938. február 19. – Kaposvár, 2003. augusztus 10.)

2 Honty Márta grafikusművész, iparművész (Székesfehérvár, 1940. december 1. – Kaposvár, 2004. november 11.)

3 Együd-Árpád Kulturális Központ – Vaszary Képtár, Kaposvár, adattár

került letéti elhelyezésre. E gyűjteménycsoport – főként viasz, elenyésző számban gipsz és agyag materiából álló – kisplasztikákat, érmekeket, reliefeket és maketteket, a szobrászi gondolkodás folyamatát dokumentáló műtárgyakat foglal magába, melyekből később – adott esetben – nagyobb méretű művek készültek. Mellékletüként jelen vannak a munkafolyamatot kiegészítő tárgydarabok, alkatrészek, töredékek és gipsz negatívok. Bors alkotásaihoz még fényképek, újságcikkek, zsűri jegyzőkönyvek és Honty Márta munkásságát kísérő dokumentációk, textiltervek is tartoznak. Összességében a Bors Istvánhoz kapcsolódó műtermi anyag kb. 200 darab kisplasztikából áll. A tárgyak közül egyeseket – elsősorban a legkierleltebb darabokat – a művész bronzból vagy műanyagból korábban már kiöntötte, más esetekben a viaszból megformált darabok egy-egy ismert mű formavariációját képezik. Természetesen találhatók a hagyatékban olyan alkotások is, amelyek nem feltétlenül kielélt formájukkal, mint inkább gondolatindító ötlet-mivoltukban, asszociatív tartalmukban hatnak.

Bors István szobrászi munkásságában gyakran tapasztaljuk, hogy egy-egy gondolat sokféle formában és anyagban öltött alakot. Munkásságában gyakoriak az időbeli átnyúlások, és gyakran fordult elő, hogy egy-egy elképzelését ciklusokban, variációkban foglalta össze. Hosszú időn keresztül foglalkozott ugyanazzal a témával. A kiinduló ötleteit éveken, sőt évtizedeken keresztül dédelgette magában: elsősorban arra törekedett, hogy kielélt elképzelései köztéri művekben valósuljanak meg. Ezért eleinte csak viasz plasztikában létezett egy-egy mű vagy művariáns, ami sok évvel később kapott kész, időtálló – bronz vagy műanyag – formát. A múzeumi letét kisplasztikái tehát sok esetben a nagyméretű művek előzetes makettjeinek, formaterveinek is számítanak.

Bors István a szobrait nem faragta, hanem képlékeny anyagból modellezte olyan módon, hogy a formát közvetlenül agyagból vagy gipszből, leggyakrabban méhviaszból alakította ki. A múzeumi letét legnagyobb része is méhviaszból készült, ugyanis ez volt a Bors István által használt elsődleges kiinduló anyag. A makettek kisméretűek, és közvetlenül leolvasható róluk a művészi alakítás szerves folyamata. A munka során először „papírra rajzolta az elképzelését, kis fadessz-kára drótvázat erősített, begyújtotta a mécsesét és méhviaszt puhított. Halk zene és rádióműsor mellett rágyúrta a képlékeny anyagot a drótvázra. A hús, harminc centi magasra készülő szobor kellemes illatú, sárgásbarna színű testet kezdett öltetni. Az aprólékos részleteket felmelegített orvosi szikével formázta meg”⁴ – jelenítette meg e folyamatot a szemtanú. A viasz kisplasztikák nagyszámú variációi és a variációsorok időbeli elsőbbsége nem jelenti azt, hogy Bors ne gondolta volna őket kész, autentikus, művészi értékkel bíró alkotásoknak. Kidolgozottságuk, a művész által készített, gondos patinázásuk arra utal, hogy egyenértékűnek tartotta őket más, időállóbb anyagból készülő plasztikájával. Egy alkalommal arról beszélt,

hogy szívesen ki is állítaná őket, csupán a szobrok sérülékenysége akadályozta meg őt ebben. Mindig a plasztikában megfogalmazott tartalom volt a lényeges számára.⁵ A makettek másik alapanyaga a gipsz, amely a viaszhoz hasonlóan sérülékeny matéria. E puha, könnyen alakítható és így ideiglenesnek szánt anyagok komoly problémát okoznak a hagyaték gondozásában, ugyanis a műtermi kollekciónban több olyan – jobbára viasz – töredék van, amely kiegészítésre szorul. A sérült műtárgyakat – amennyiben a szobrászi elgondolás rekonstruálható – a meglévő részdarabokból kell újra összeállítani. A jövőbeli rekonstrukcióhoz lehetőséget nyújt az a tény, hogy a múzeum e töredékes tárgydarabokat is megőrzi.

Bors István műtermében, a műtárgyak között olyan, a művész által gyűjtött mesterséges és természeti tárgyak is találhatóak – korhadt fatörzsek, kövek és kavicsok, kovácsoltvas szerszámelemek –, amit feltehetően inspirációként használt az organikus, szerves formák megalkotása során. Egy ilyen „talált műtermi tárgyat” egy szüette fadarabot a művész posztamentumra is helyezett.

A Vaszary Képtárban illetve a múzeumban elhelyezett kétféle gyűjtemény egyes darabjai egymásra épülő és egymást kiegészítő kollekciónak képeznek, melyek vizsgálatok a rajzoktól, mint első megfogalmazásoktól a szoborterveken és plasztikai variációkon át az érett művekig jutunk el. Összességükben a művész életét átfogó 50 alkotói év plasztikai kísérletei. E sokféle tárgycsoport segíti az életmű kibontását a művész legkorábbi, főiskolai tanulmányi időszakától kezdve a haláláig. Jelen tanulmány a múzeumi letét elsődleges felmérését tartalmazza, melyben adatokkal és részben fotókkal dokumentáljuk azokat a műveket, amelyek kiemelkedő daraboknak számítanak. Néhány ezek közül sérült vagy hiányos, a leírásban ezt a tényt jelezzük. Az egyes műveket az életműben elfoglalt időbeli helyük és a témakörük alapján csoportosítottuk ciklusokba. A tanulmányban kiemeltünk bizonyos motívumköröket, melyek stilisztikailag behatárolható kifejezőmódokat képviselnek, és az életmű alakulását meghatározóan befolyásolták. Ugyanakkor itt jelezzük, hogy az elemzett tárgycsoportok nem ölelik fel a Bors életmű rendkívül differenciált tematikáját.

Korai művek

Bors eredetileg sportolónak készült: ő maga mondja, hogy a korcsolyázás iránti szenvedélye terelte abba az irányba, hogy szobrokat kezdett el készíteni. „Sportolni szerettem volna abban az időben, és eszembe nem jutott, hogy a Képző Gimnáziumba menjek. Lehetetlen egy alak voltam ekként, s ettől a perctől kezdve Gerő Kazi⁶ megsértődött – és többé soha az életemben nem mentem szakkörbe. Aztán eltelt több mint négy év, és

5 Tüskés Tibor: Képzőművészek műhelyében. Beszélgetés Bors Istvánnal. Jelenkor, 1975. július, 614. o.

6 Bors István Kaposvárott végezte alapfokú tanulmányait a Balázs János Képzőművészeti Szakkörben, amelyet Gerő Kázmér festőművész vezetett. (Büssü, 1920. május 16. – Kaposvár, 1988. december 5.)

4 Horváth János: Pieta. In memoriam Bors István. Somogy, 2003. szept-okt. 471. o.

akkor beleszerettem a korcsolyázásba. De hát hogy lehetett korcsolyázni Kaposváron? Akkor azért voltak még telek s jégpálya is, s én elkezdtem korcsolyázó, idézőjelbe téve: szobrokat csinálni. Megvannak ezek. S akkor kezdtem gondolkodni azon, hogy valami ilyen irányba kellene mozdulnom. Csak annyit tudtam, hogy az Iparművészeti Főiskolára lehet jelentkezni kerámia szakra. Nemes egyszerűséggel oda jelentkeztem.⁷ Tizennyolc éves korában, az Iparművészeti Főiskolára történő jelentkezés idején készült a Korcsolyázók c. munka – az első fiatakori plasztika, amely a szocialista realizmus, Vera Muhina ismert művének szokványos beállításában készült (1955–56, sérült, gipsz, 23×21×10 cm). Ez volt a kiindulópont.

A Bors István felfogását elsődlegesen befolyásoló művészi tanulmányokat az 1956–1961 között elvégzett Magyar Iparművészeti Főiskola és az ott töltött évek hozták. A döntő impulzusokat mesterétől, Borsos Miklóstól kapta. Valószínűleg ebből az időből származik az a két lemezdomborítás, amelyek még jellegzetes főiskolai műtermi beállítások (1. ábra). Az alakok tanulmány jellegűek, egy kezdő fiatal művész szárnypróbálgatásai, melyben felmérhetjük, hogy a főiskolán megtanulta az összefogó, tömör formaadást, a redukált fogalmazást és a komponálás alapsabályait.

A tanultak önálló invenciójú művekben történő összegzésére, majd saját művészi nyelvének kialakítására a főiskola után, Kaposvárra történő visszaköltözésekor volt lehetősége. Bors István saját maga számára legfontosabb feladatként nagyméretű köztéri szobrok készítését tűzte ki, ezt tekintette a szobrászművészet legkomolyabb feladatának. A korszak a monumentális szobrászat virágkora volt Magyarországon.⁸ 1956 után a konszolidációra törekvő Kádár-éra komolyan vette az ország képzőművészeti kulturáltságának "alkotásokon keresztül történő emelésének" kötelezettségét: az új szocialista művészetpolitika lényegében a köztéri alkotásokon keresztül jutott el a közönségig. A közterekre kikerülő művek száma mindenütt robbanásszerűen nőtt az országban: az 50-es évek művészeti pangása után Kaposváron a 60-as években 21 db, a 70-es években 22 db, míg a 80-as években 27 db köztéri plasztika került felállításra. Bors István hitt a szobrászat közösségi funkciójában, a szobor kollektív üzenetet közvetítő erejében, aminek legerősebb megnyilatkozása elsősorban a nyilvános tereken valósulhatott meg. Abban a reményben végezte a főiskolát, hogy monumentális alkotásai a köztereket fogják díszíteni. Kisplasztikáit e nagyobb kompozíciók előtanulmányaiként, vázlataiként készítette, és arra törekedett, hogy nagyobb léptékben is megvalósulhassanak. (Azokat a szobrászkollégáit, akik munkásságában a kisebb méretek domináltak és kizárólag intim művek megalkotására törekedtek, ironikusan „kispasztikusoknak” nevezte.)⁹ Első nagyobb méretű munkái mégis sok nehézség árán készülhettek

el: mestere főiskoláról való távozása után diplomamunkájának fogadtatása is szerencsétlenül sikerült.¹⁰ Mint mondta: önkéntes száműzetésbe menekült: a főiskola utolsó évében visszajött a családjához Kaposvárra. „Én nem azért jöttem haza, mert ez volt lelkem minden öhajjtása, hanem mert Borsos eltávolítása után beszűkültek a lehetőségeim, mint a dominó: összedőltek. S maradt Kaposvár.”¹¹

Archaikus hatások: korék és kuroszok

Bors István visszaemlékezései során gyakran hivatkozott mesterére, Borsos Miklósról. Az ő útmutatásai nyomán figyelt fel az archaikus kultúrára, elsősorban a Mediterráneum karcsú szépséget megőrkítő, nyúlánké plasztikai világára.¹² Elsőként 1962-ben volt lehetősége elutazni egy görögországi tanulmányútra, amely rendkívüli hatást gyakorolt rá: fiatakori műveinek legfontosabb inspirációit innen vette.¹³ Csodálta a görög kultúrát és művészetet: műtermének állandó díszje volt a műkénéi leletekből ismert Agamemnon maszk-másolat és egy mezítelen görög ifjút ábrázoló ókori szobor reprodukciója, melyeket görögországi utazásakor szerzett be. Legkedvesebb filmje a Zorba a görög c. film volt, amelynek dévaj virtusú tánca mindig felébresztette virágos kedvét.¹⁴

A főiskola után első munkái tehát a görög archaikus művészet ihletésére készültek szobrok voltak. Legelső köztéri pályázatához, a kaposvári Csiky Gergely Színház mellé állítandó, művészetet szimbolizáló allegorikus szoborhoz egy korét, azaz egy archaikus, fiatal, álló női alakot tervezett.¹⁵ Az egykori pályázat feltételezett terve a műtermi anyagban található. Az erősen stilizált, enyhén groteszk nőalak – egy áramvonalasan leegyszerűsített idol – nyilvánvalóan az égei-tengeri kultúrák ihletésére készült (2. ábra). Bors Istvánt hidegen hagyta a klasszikus görög művészet: nem szerette a kiérlelt, klasszicizáló formákat, és az eszményítő szándék is távol állt tőle. Közelebb állt hozzá e kultúra kialakulásának kezdeti időszak, az i. e. 8–6. században uralkodó archaikus művészet. A görög ébredés korából Bors Istvánt a szobrászi alakítás összességében stilizált, ugyanakkor a részletekben valóság felé közelítő szándéka, a felfogás puritán eszköztelensége ragadta meg. Ekkoriban a művészi formanyelv szinte még bottladozó, esetenként ügyetlen, de a kifejezés

7 Bors István. Bors István szobrászművésszel művészi pályájáról beszélget Sümegi György, Pécs, 1998. 7. o.

8 Wehner Tibor: Bevezető. In: Adatok és adalékok a hatvanas évek művészetéhez 1962-1966. Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Bp., 2002.

9 Horváth János művészettörténész, festőművész közlése

10 „Újvári Béla akkor lsten volt. Akkor még nem volt Lektorátus, csak Alap és Újvári egyszemélyben volt mindennek a lektora: festőknek, keramikusoknak, szobrászoknak. A diplomavédésemkor úgy szólt hozzá a munkához, hogy agyém, hogy én csikót csináltam az amerikai követség belső udvarára. Kifejtette: ez képtelenség, ez nem korszerű, mivel akkor volt a traktor-éra: az kell, nem kell már ide a ló. Az korszerűtlen, s én ezért reménytelen eset vagyok.” Bors István. Bors István szobrászművésszel művészi pályájáról beszélget Sümegi György, Bors István. Pécs, 1998. 9. o.

11 U.o. 8. o.

12 U.o. 8. o.

13 Tüskés Tibor: Képzőművészek műhelyében. Beszélgetés Bors Istvánnal. Jelenkor, 1975. július, 618. o.

14 Horváth János: Pieta. In: memoria Bors István. Somogy, 2003. szept-okt. 471.o.

15 A pályázat nyertese Marton László volt. (Nő hárfával, 1963, Színház park)

nyers ereje és koncentrátsága átütő erejű. Bors a naturális megfogalmazás helyett figuráiban a nyújtott arányokat részesítette előnyben: valamennyi emberalakja törékeny, kamaszosan nyúlánk arányú, ünneplésen frontális beállással. A görög korék és kuroszok ugyanúgy, mint a krétai kultúra jellegzetes bika alakjai a 60-es évektől egészen a 90-es évekig készített köztéri munkáin is vissza-visszatérnek.

Az archaikus kor idézeteivel foglalkozó művek sorába tartozik a Halat tartó fiú (1965. viasz, 29×11×4,5 cm). A Balatonföldváron felállított köztéri plasztika elgondolása, illetve ennek formavariációi később a Jó pásztor-kompozíciókban térnek vissza.¹⁶ E típus időben legkésőbbi megfogalmazása látható a Kaposvári Egyetem számára készített, 1992-es Égtájak c. köztéri művében is. A kurosz alakokat formáló viaszszobor-variációk a letéti anyagban is megtalálhatók (Kurosz, 1983. viasz, 10,5 cm; Bika, viasz, 22×24×5 cm). Az archaikus hatásokat ötvöző plasztikák egyúttal már jelzik azt a különbséget is, ami Bors Istvánt mesterétől, Boros Miklóstól megkülönbözteti. Míg Borsnál a Mediterráneum az antik szépségesség új típusú, modern-kori megtestesülése, Borsnál emberi és morális példázat. Az Égtájakban megfogalmazott Kelet-Nyugat, Észak-Dél ellentét-párjaiban a tartás, a méltóság, a kiállás képességét, erkölcsi magatartását szimbolizálják az antik világ megidézt, archaizáló alakjai.

Bors István egyik legkorábbi plasztikája a Siremlék 1961-ből való, a mű gipsz makettje a letét része (1961. viasz, 51×9×7 cm).¹⁷ A kétalakos kompozíció egy vertikális és egy horizontális alak egybekapcsolásából alakult ki.¹⁸ Már ezen az emlékművön megjelenik Bors István későbbi szoborterveinek egy jellegzetessége, mely az alakok téri kapcsolódását nem az egymásba fonódó plasztikus formák tömeghatásával, hanem additív egymás mellé rendelésükkel oldja meg. Szoborkompozíciói gyakran épített jellegűek, ez a törekvés különösen a 70–80-as évek architektúráis anti-emlékműveiben bontakozik ki. A több alak egymás mellé rendelése miatt a 60-as években elgondolásait a különféle bíráló bizottságok – a téri szituációt hiányolva – nem fogadták el. Hasonló probléma merült fel az első, ténylegesen felállított köztéri plasztikája kapcsán is. A Fiú kecskével című alkotást 1963-ban állították fel Veszprémben, az újonnan épített Kiss Lajos lakótelepre. A mű elsődleges variációja a Rippl-Rónai Múzeum letéti anyagában

található (3. ábra).¹⁹ A végleges változatig tartó átalakulás folyamatát zsűri jegyzőkönyvek dokumentumai mutatják. A pályázati kiírásban eredetileg egyalakos szoborról volt szó, amit Bors önkényesen kétfigurásra változtatott. Elképzelése nem tetszett a Pátzay Pált, Somogyi Józsefet és Bernáth Aurélt felvonultató bíráló bizottságnak. A jegyzőkönyv szerint Pátzay azt fogalmazta meg, hogy: „A szobor humoros érzésből fakad. Ezt a humort azonban a közönség folytatná”, tehát alapvetően kifogásolták, a két alak elhelyezését, ahol az állat a fiú lába közül ugrik előre.²⁰ A bizottság újra az egyalakos szobrot javasolta megvalósításra, de a beruházó fél és az építész ragaszkodott a kétalakos változathoz.

A fiatal, karcsú, nyúlánk fiúfigurák – gyakran a megrendelők igényétől függően – Bors világának visszatérő szereplői. Gyakran keres olyan összekapcsolást, ahol átlós irányba komponálva lendületesen ellenpontozhatta az alakokat. A Fiú kecskével formarendjéhez hasonló elgondolást valósított meg a Játszó fiúk viasz makettjében is (1970. viasz, sérült, 11×13×9 cm). A végleges változat 1970-ben került felállításra Kaposváron, de a plasztika kiinduló ötlete a 60-as évekből származik. A két fiú egymásba kapcsolt alakja a korábbiakhoz képest bonyolultabb téri szituációt jelentett meg. A nyújtott formák átlós irányban kapcsolódnak egymásba, és egy feszültséggel teli, ellentétes irányba húzó bonyolult téri helyzetet mutatnak be. A plasztika tömeghatása helyett itt is az áttörésekben gazdag sziluett-hatás érvényesült.

Torzók

Az emberi test különféle pozícióiban Bors soha nem kereste a konkrét narratívát. „Az én legnagyobb problémám, hogy annyi évszázad után ma minden áron a személyes jegyeket akarjuk kifejezni, és nem a lényegét.”²¹ A test ürügyén szobrainak sokkal inkább egy általános gondolati jelentést akart adni, ezért alapvetően az emberi alak, ezen belül az arányok, a kimerevített, szimbolikus mozdulatok foglalkoztatták. A 60-as évek közepén egy sereg kisplasztika készült a mozgás expresszív kifejezésével. Bors saját érett szobrászi felfogásának kidolgozásához legtöbbet Henry Moore alkotásaiból merített, akinek budapesti kiállítását először 1961-ben, majd 1967-ben láthatta.²² Henry Moore művészetének tanulságai

16 A Halászfű c. szobrot 1972-ben állították fel Balatonföldváron, eredeti helye a Községi Tanács épülete előtti tér volt, majd 1991-ben áthelyezték a hajóállomás közelében található Fesztivál térre.

17 A makett köztéri változata Siófokon található, és a Mártírsirató címet viselte. Az 1919. évi ellenforradalomban legyilkolt kommunista mártírok emlékére állították fel – eredetileg a Jókai parkban, majd a frekvenciát számító Hajóállomás közelében állt. A rendszer-váltás ideológiai hangsúlyváltásait a mű az új helyén sem tudta átvészelni, és 2001-ben a temetőbe került. A közelmúltban a fekvő alakot a színesfém-tolvajok ellopták.

18 Ugyanez a kompozíció megjelent egy későbbi, Kaposváron felállított Mártír emlékművön is 1970-ből.

19 A terv megvalósult szabadterei változata Veszprémben található, a Hóvirág lakótelepen. „Veszprémben akkor még olyan világ volt, hogy ott a püspöki palota mellett a gyönyörű mészkőszikláknál tényleg voltak kecskék. Ez engem megragadott és csináltam... egy szobrot. ... Ezen a szobron a fiú két lába közül ugrik ki a bakkecske. ... ahogy sündörögtek be a Művészeti Alap zsűritermébe, valaki azt mondta: nézd megb...! S akkor Laborcz Ferenc (a zsűrielnök, aki szerzetesként kezdte és szobrászként fejezte be) azt kérte, hogy változtassak annyit, hogy ez ne legyen ilyen. Végül is a fiú mellől ugrik ki a kecske.” (Bors István kiállítási katalógusa, szerk. Pinczehelyi Sándor, Pécs, 1998.)

20 Művészeti Bizottsági ülés, 1962. október 1. Adatok és adalékok a hatvanas évek művészetéhez 1962-1966. Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Bp, 2022. 54. o.

21 Tüskés Tibor: Képzőművészek műhelyében. Beszélgetés Bors Istvánnal. Jelenkor, 1975. július, 618. o.

22 Henry Moore két, a 60-as években kiadott katalógusa található a hagyatékban, ezek közül az egyik az 1967-es budapesti kiállítás kiadványa

csaknem egy évtizedre szólóan befolyásolták alkotásait. Már az első pillanatra szembeszökő a hasonlóság Bors 60-as évek közepén készített alakjai és az angol szobrász művei között, de e hasonlóság csak a formakezelésen érződik. A nagy angol szobrász tipikus motívuma, a fekvő alak Bors István számára is számtalan variációs lehetőséget kínált: e tanulságait a mártír emlékművek elgondolásaiban kamatoztatta. Az alakokat ő is a végéig egyszerűsíti, és a mozgásukat pozitív és negatív formaelemek változatos, jelle csomósodó absztrakcióivá komponálja. A negatív tér, az üreg és a testen belüli hiány e torzók kiáltó jellegzetességei. A könyökére támaszkodó, jellegzetes Moore-i alak Borsnál azonban lényegi hangsúlyváltáson megy át: a magyar művész tanulsága az emberi testben sokkal inkább egy kelet-európai sors megtestesüléseit példázzák.

Bors férfitorzókként fogalmazta át a fekvő alakokat, és ez a tartalom szempontjából is meghatározó jelentésmódosulással járt. Az angol előképben – elsősorban nőalakokban – lekerekített lágyság, mozdulatlan szépség és időtlenség nyilatkozik meg. A magyar művész viszont szívesebben időz el a férfiéletre inkább jellemző zordabb mozzanatoknál és tartalmaknál: a harc, a vergődés, a tragikus megveretés, a drámai legyőzettség szimbolikus kifejezéseinél. Bors férfitorzói a láthatatlan erőkkal szemben képviselt küzdelmet, a testben megfogalmazott drámát, a belső életet és a néző által is megélhető tragédiát közvetítik. Jellemző adalék, hogy szobrásztanítványainak tanulságképpen szívesen szemléltette mondanivalóját Henry Moore szobrainak reprodukcióival. Egyik alkalommal a párizsi UNESCO palota előtt álló fekvő nőalak kapcsán fejtegette, hogy a mű legalább olyan jó lenne, ha az alaknak nem lenne feje.²³ Bors alakjainak csonkasága, a testrészek hiányai nem a természetes létezés, az időbeliség folyamatának, a magától érthetődő átalakulásnak, esetleg növekedésnek vagy visszafejlődésnek szeves kísérői, sokkal inkább egy ellentétes folyamat, a tragikus veszteség, a sérülés és megkínóztatás jegyei. Az életműben hangsúlyos szerepét betöltő bronz Memento kisebb méretű viasz variációi a téma expresszív megfogalmazásaiként vannak jelen a múzeumi letétben (4. ábra).²⁴ Bár e kisplasztikák részelemeikben még naturalisak, egyben végtelenen tragikusak is: a görcsbe feszülő végtagok, mereven homorító test, a hátravetett fején üreggő formált szájnylás, nem utolsósorban a viaszfelület rücskös csomósodása, felületi egyenetlensége is a tragikusan kínzó tartalmakat erősítik. A Memento III. kis méretű változatán első ízben jelenik meg a legyőzött mellett maga az ellenség: a szimbolikus értelmezhető sisakos katona és egy farkas fejű alak. A gonosz erők és a megkötözött jó ellentétpárjában első ízben ölt formát Bors István társadalomkritikai érzékenysége.

Új természetkép

A férfitorzók az Henry Moore által felvetett új plasztikai világnak csak az egyik változatát jelenítik meg. Az anyag és annak hiánya, ezen belül a pozitív és negatív formák egyensúlyi állapotának megteremtése egy további ciklusban fejlődik tovább 1963–67 között. E sorozat a Vízparti formák összefoglaló nevet kapta, de konkrét kiindulópontként nem a természetélmény szolgált Bors István számára. Erre az is bizonyíték, hogy a sorozat egyedülálló az életműben, a címben hivatkozott konkrét természetélmény sem közvetlen, sem közvetett formában nem tért vissza az életműben. A téri formák egy szürreális gondolat megtestesülései voltak, melyek elsőként nem plasztikában, hanem rajzban készültek el. Bors a műterem falára nagyméretű csomagolópapírokat ragasztott fel, és szénnel hatalmas ívű, egymásba forduló pozitív-negatív formákat kezdett kialakítani. A rajzokban elinduló képi világ egyfajta markáns formakeresési törekvést jelzett, amelyet a későbbiekben a plasztikus formába-foglalás követett. A szürreális térformákat a rajzok után formázta meg viaszban.²⁵ Súlyos, organikus alakzatok hömpölyögnek bennük – egyfajta, felfelé áramló mozgás sajátos képleteiként.

A sorozat minden egyes darabja egy-egy vertikális, oszlopszerű forma. A középső tengely körül indákból, levelekből álló organikus alakzat növekszik, de mindenféle konkrét utalás nélkül. Bors számára a Moore-i szabad örvénylésű plasztikus forma játékának belső átértelmezése: „Régen például azt mondták: negatív forma ott keletkezik, ahol két pozitív forma találkozik. De jött Henry Moore, s azóta tudjuk, hogy negatív forma akkor keletkezik, ha csinálók. Ez számos példával igazolható. Negatív forma keletkezik, ha például vágok egy lyukat egy szobron. Ez a felismerés átlépés volt a palánkon. Vízparti térformáimmal én is valami hasonlót akartam kikísérletezni.”²⁶ A szobrok tömeghatása itt is elenyésző, Bors István hajlékony „indák” és teknős alakú, héj-szerű formák kölcsönhatásából készíti e törekeny, karcsú látomásokat. A Vízparti variációknak két típusa született meg: egyik nyitott, áttört, a másik zárt, kettős héjú, burokkal körülvett szürreális forma, melynek lyukszerű hézagaiból furcsa növekmények, tüskék, szarvak „türemkednek” ki (5. és 6. ábra).

A nyitott oszlopok függőleges tengelyét vízszintes, korongszerű tagolások osztják különböző „szintekre”. Egy-egy formacsoport 3, esetleg 4 egységből épül fel. Óhatatlan az antropomorf formákra utalás: lábazat, törzs és fejrész is érzékelhető rajtuk, mindenféle konkrét utalás nélkül. Az antropomorf – esetenként zoomorf utalás az oszlopok tetején megjelenő szarvacskákból is nyilvánvaló. Felfelé áramló forgó hatású mozgásokat imitálnak, a kifelé hajó és befelé szűkülő hullámváz egy ritmikus „térháló” teremt maga körül légi, áttört vonalritmusokból. A „zártabb oszlopok” esetében a növényi asszociációk tűnnek kézenfekvőnek. A sorozat

23 Horváth János Milán, Bors István szobrász körének tanítványa közlése, 2012.

24 Köztéri változatát Memento címmel 1983-ban állították fel Székesfehérváron Cseh István nyugalmazott tanár adományaként, és a náci és nyilas terror zsidó származású áldozatainak állít emléket. A művet 2001-ben eredeti helyéről, a Rózsaligetből helyezték át mai helyére, két házior közötti kis parkba a Prohászka útra.

25 Horváth János Milán, Bors István szobrász körének tanítványa közlése, 2012.

26 Tüskés Tibor: Képzőművészek műhelyében. Beszélgetés Bors Istvánnal. Jelenkor, 1975. július, 617. o.

onnan kapta a nevét, hogy Bors István eredetileg a Balaton partján felállítandó négy méteres térplasztikákban gondolkodott, „de a 60-as években nem lehetett szó arról, hogy absztrakt térformát ekkora méretben felállítsanak”.²⁷

Az absztrakció a szobrászatban szinte lehetetlennek tűnt a 60-as évek közepén: a természetelvű ábrázolás épp hogy megszabadult a nem is oly régi szocialista realizmus béklyójából. E látványcentrikus formanyelv a fiatal művészek szemében erősen kompromittálódott. Bors fokozatosan, az archaikus kultúrák tapasztalatain okulva távolodott el a természetelvű ábrázolástól, és ebben a Vízparti formák egy fontos fejezetet képviselt. A megtalált új kifejezésben Bors a régóta keresett, elvontabb és egyetemesebb értelmet találta meg a maga számára. Az egyetemesség igénye, az általános vonatkozások keresése terelték kifejezőmódját az elvont, összegző szemlélethez. Ezért a kiinduló motívum sem a természet konkrét egységeit kívánta leképezni, sokkal inkább egy absztrakt természetképzet elvont jelképe kívánt lenni.

Nagy Ildikó utal e szobrok lelki vonatkozásaira, és kiemeli, hogy játékosan csúfondáros jellegük miatt egyedülálló az a felszabadultság, ami sugárzik belőlük. Véleményünk szerint a magánéleti vonatkozások hozzájárulhattak a sorozat megszületéséhez. 1960-as évek első fele Bors István életében egy fontos időszak: ekkor alapít családot. Párja Honty Márta²⁸ az Iparművészeti Főiskola elvégzése után követi Bors Istvánt és leköltözött hozzá Kaposvárra. Alkotói tevékenységüket viszonylag szerencsés körülmények közt kezdhették, mert műteremhez jutottak. Házasságukat 1965-ben gyermekáldás, Katalin lányuk születése kísérte. Bors rendkívül aktív időszakát éli, tanít és rengeteget dolgozik. Az ifjú házasember vitalitással teli életenergiái szűrése lelki tartalmakként rögzültek az oszlopszerű alakzatokban. Rokonai megvannak mind a magyar, mind a nemzetközi művészetben.

Legkézenfekvőbb Bors István Vízparti formáihoz a totemoszlop-hasonlat: az egy tömbben kifaragott totemoszlop az észak-amerikai indián kultúrákban összekötőként funkcionál misztikus égi, esetleg természeti erők és a föld között. Egyes részleteik gyakran utalnak az állatszerű formákra, és e szellemvilág megtestesülését szolgálva kifejezetten spirituális szerepük van. Nincs nyoma annak, hogy Bors István az észak-amerikai indiánok kultúrájához bármilyen tudatos módon nyúlt volna vissza, de áttételes módon, ösztönösen dolgozhatott benne az asszociáció: bizonyosság erre az életmű későbbi korszakaiban oly hangsúlyosan felbukkanó szárnyasoszlop-motívum, és más, az oszlopmotívumban megjelenő spiritualitás egyéb megtestesülései.

Család-variációk

Általában véve elmondható, hogy Bors István az alkotásaiban ritkán engedte át magát a személyes sors, a családi boldogság és általában a magánélet ábrázolásának. Az életműben azonban létezik egy sorozat,

amely mégis ezek közé tartozik. A házasság korai évei, felesége terhességének hónapjai és leányuk megszületése Bors István szobrászatában több olyan kisplasztikát eredményezett, amelyet a családi élet, pontosabban leányuk születése ihletett. Bors szemérmes volt mindenféle magántermészetű dologban, és a magánélet eseményei ezután már soha többé nem jelentek meg alkotásaiban. A 60-as évek közepén megmintázott, személyes ihletettséggű madonna-variációkat sem tette konkrétá, mert a témában az általános vonatkozások érdekelték. Úgy tűnik, a művész játékos kedvű formavariációk, vázlatok sokaságával kísérletezett, amelynek végeredménye beépült az életműbe, és végül a Család illetve a Szarkofág c. kiérlelt plasztikai sorozatban zárt.

Az Anya-gyermek motívum vázlataiban egymástól alapvetően különböző megoldásokat találunk. Egyes darabokban a tömeghatás, másokban a szobor és a tér kapcsolata, ismét másokban a sziluett, a nyílásokkal áttört forma érdekli a művészt, attól függően, hogy milyen lehetőséget látott két alak összekapcsolásának szobrászi problémájára. A téma megjelent égetett agyagba áttűtetve is: ebben az esetben némiképp egy konvencionális megoldás, a súlyos tömbök, a masszív plasztikus formák dominálnak. Ez a típus a magyar szobrászat tradíciójában rendkívül erőteljes, és különösképpen Medgyessy Ferenc szobraiból ismert (Fekvő anya gyermekkel, terrakotta, 5,5×11×4,5 cm). Másrészről létezik Borsnál a megfogalmazásnak egy expresszív változata is és van a tektonikus szerkezetet vizsgáló illetve a részletek kapcsolódását homorú és domború formákkal, áttörésekkel megvalósító változat is (7. ábra). Bár a kisplasztikák keletkezése sorrendje nem ismert, valamilyen 60-as évek közepéből származnak, és egy gondolatkör szobrászilag alapos körüljárását jelentik.

A szobrászi életmű fejlődésének belső logikájából úgy tűnik, az egyes variációk lépésenként szakadtak el a természetes formáktól, és az egyre könnyedebb, légesebb és stilizáltabb alakzatok felé nyitnak: Henry Moore lágyabb plasztikáinak hatása még e művekben érhető leginkább tetten. Az asszonyok általában kétféle pozíciót vesznek fel: az egyikben fekvő, a másikban jellegzetesen ülő a testhelyzet. A fekvő alakok sorozatának kompozíciós sémája nagyon hasonló: fél könyökére támaszkodó, fekvő asszonyalakot látunk, amely félig oldalára fordulva öleli magához gyermekét. Lábát felhúzza, ezáltal támaszt nyújt, és egyúttal öblöt is képez a védendő gyermek számára. Míg a test íves, hullámos formái hangsúlyosak, a fejek minden esetben jelzésszerűek. A nő jellegzetesen Moore-i alap-típus, főként a termékenység szimbóluma: a formák egymásból születnek vagy egymásra válaszolnak, és az átölelés, védelmezés mozdulata válik kiemelt szobrászi gesztussá. Az odafordulás során a test eltorzul: e torzulás aszimmetrikus önkényét Bors a felhúzott lábakkal vagy az alsótest hangsúlyával ellensúlyozza. A Moore-féle pozitív és negatív forma változatos, ugyanakkor kiegyensúlyozott asszimetriájával, a plasztika kontúrjainak ritmikus harmóniájával teremti meg a zárt egyensúlyi állapotot.

²⁷ Nagy Ildikó: Bors István kiállítása elé. Bors István, Pécs, 1998. 4. o.

²⁸ Honty Márta textilművészként végzett az Iparművészeti Főiskolán

Az ülő és fekvő alakok idővel egyre stilizáltabbak lesznek, egyre fontosabbak a ritmusok, a formákat határoló, kiemelő erővonalak, melyek a sorozat kifutásában már teljesen absztrakt jelekké váltak. A letéti anyag egyik legjellegzetesebb példájában a tömörszerűség mellett felerősödik a formát határoló, dekoratív kontúr, mely változatos, vízszintes-függőleges ritmusokban jut érvényre. Az egyre inkább összefogó háttért képező anya homorú testfelületén relief-szerű jellé stilizálódik a gyermeket megjelenítő pozitív formaelem (8. ábra). E stilizáló törekvés legelvontabb variációjában a test egy architektonikusan felépülő félabsztrakt plasztika, amely őrzi a fekvő kompozíciók megoldásait: a felhúzott láb és a testhez hajtott, de könyökben behajlított kar zárt formáját (Stilizált fekvő alak, viasz, 4,5×10,5×2,5 cm). E plasztikai megoldások architektúrával való összekapcsolása jelent meg érett formában az 1966-os Család és Szarkofág bronzba öntött sorozatában, illetve az 1970-es Szigliget formanyelvén is.

Pieta-variációk

A Család és Madonna variációk után a 60-as évek második felétől egy új motívum jelentkezett Bors munkásságában. A Pieta téma felbukkanásának oka egyelőre nem tisztázott: nem tudni, milyen megfontolások fordították ebbe az irányba a művész figyelmét. Bors nem volt vallásos ember, szakrális élmények nem mozgatták.²⁹ A család történetében sem tudunk olyan mozzanatról, ami a gyász gondolatát hozta volna előtérbe. Így elképzelhető, hogy a műcsoport a Család sorozat egyfajta továbbgondolásának tekinthető, melyben Bors tovább folytatta a szobrászat archetipikus motívumainak feldolgozását. A termékenység és a születést szimbolizáló anya-gyermek téma ellenpontjának tekinthető ezúttal a Pieta motívum, amely az egyetemes emberi sors történet másik oldalát, a halál, a gyász és a siratás tragédiáját dolgozza fel. A fájdalmas anya egy archetipikus szimbólum, az egyetemes művészet és különösen a középkori vallásos művészet egyik legfontosabb témája. A korszak magyarországi művészetében nem találunk hasonló művet. A Pieta sorozatában Bors az emberi kiszolgáltatottságot, a szenvedést és a pokoli kint emeli egy drámai vízió megtestesülésévé. A művész keveset beszélt arról, hogy milyen konkrét élmények irányították erre a figyelmét, de amit említ az is ez utóbbi értelmezést erősíti meg: „Minden tisztességes szobrász csinált piétákat. Az elesett emberekkel való együttérzés jelenik meg ezekben a szobrokban. A kiszolgáltatottság, a szenvedés, a pokol. Miért van ez? Ami miatt van, azt kellene megszüntetni. Az élet a jó és a rossz közötti küzdelem.”³⁰

Hazai előképek híján a Pieta vázlatok igazi kiindulópontja Michelangelo Pietája, a világ egyik legismertebb alkotása. Az érett reneszánsz, a cinquecento szobrászának emblemikus erejű remekműve sok művészt megihletett.

Bors István kiindulópontként használta a Michelangelo-i kompozíciót, az ülő Mária és az ölében fekvő, hátracsukló fejfel ábrázolt, halott Krisztus két, egymást kiegészítő, szervesen egymáshoz tartozó alakját. A firenzei mester az alakok összekapcsolásában elemi ellentétekre épít: a függőlegesen és vízszintesen elhelyezett testek ülő illetve fekvő pozíciója, a drapériába burkolt és a mezítelen, az élő és az élettelen, a nő és a férfi sajátos ellentétpárjai kapcsolódnak bennük egymáshoz. Bors az átértelmezés során az ellenpontok egy részét kiiktatta a művéből. Előszörban a nemre, életkorra, öltözékre és konkrét testformára vonatkozó természetes utalásokat száműzi, és a szereplőket emblemaszerű, tömör jellé, absztrakt formává alakítja. A plasztika első változatában a két figura még egyértelműen felismerhető: a hátracsukló fej az expresszivitás fokozása érdekében korábban is alkalmazott megoldás. A fejek testhez képest megadott méretaránya jelentéktelen, arcuk nincs az alakoknak, és ami a kompozícióban kiemelődik, az maga sérülékeny, sebzett test. A művész sehol nem alkalmaz sima felületeket, mindenütt a barázdált, karcolt, képzetes sebek által gyötört faktúra uralkodik, legyen az anya vagy Krisztus teste. A hajlatjelző karcolások és térdközti drapéria olyan természetes részletekre történő utalások, amelyeket később már kiiktat a művész (Pieta I., 1966. viasz, 19×13×9 cm).

A Pieta-variációk első felvetéseit további, egyre stilizáltabb változatok követték.³¹ Az új és újabb darabok már csak áttételesen utalnak az eredetire: a Madonna egy homorú síkból képezett lapos forma, amelyből csak a kar vézna nyúlánya „lóg” ki, míg a fekvő figura sebzett teste, csenevész lábai, mellkasának horpadása az enyészet pusztításának jeleit hordozza magán. A végtagok csonkák, a részlemek eltűnnek. Léteznek olyan megoldások, amelyeket Bors az expresszivitás fokozása, a drámai kifejezés felé fejleszt (9. ábra). Más darabokon nem a tragikus csonkoltság és „borzolt” felületkezelés, hanem a két figura egymáshoz kapcsolása, az összehangolás különféle módjai foglalkoztatják. Az érzéki módon „texturált” felületektől fokozatosan eltávolodva absztrakt jellé változnak a formák. Az átmenet egyik érdekes pillanatát ragadhatjuk meg a Pieta kompozíciók egyik résztvevőjét, az anyát külön megörökítő tanulmányon. Egyes részleteket meglepően játékos fantáziával old meg a művész: az oldalra hajló fej végletéig stilizált, a haj lelóg, a végtagok még megvannak, de már csak nyúlányszerű jelzések. Bors a tragikus kifejezést egy groteszk szürreális gesztusban oldja fel. A hatalmasra felnagyított, lesimitott felsőtest lapos hasáb-forma, amely geometrikus és organikus is egyszerre. A végtagok vékony nyúlványai inkább szerves növekmények, mint csonka elsatnyulások (10. ábra). A két alak együttese a következő változatokon hasonlóan redukálódik, a konkrét, felismerhető alakok elvont, szürreálisan absztrakt jelekké válnak, ahol a kapcsolódás, az egymásra építettség és az organikus szerkezet dominál.

29 Tüskés Tibor: Képzőművészek műhelyében. Beszélgetés Bors Istvánnal. Jelenkor, 1975. július, 615. o.

30 Horányi Barna: A szobrász maszkja, Somogyi Néplap, 1988. október 1.

31 Nagy Ildikó: Pieták, Dózsa-kereszték, Státusszimbólumok, Művészet, 1975. október, 10. szám, 4. o.

A korábbi Család és a Pieták horizontális variációi egymáshoz hasonló kompozíciós elvben egyesülnek. A két alak összekapcsolása leggyakrabban egy befogadó, óvó, védelmező, gyakran homorú hátteret képező forma és egy ellentétes pozitív, vízszintes, tagolt formaelem találkoztatásával történik. A szabálytalan, eltorzított, formákból nagy sodrású, organikus ellentétek képződnek. A plasztikákban egy sajátos belső élet zajlik: az osztódó formák növekményei, nyúlványok elhaló csőkevényei a tágulás és összehúzódás, az összekapaszkodás és szétválás ábrázolt folyamatai lényegében a szerves élet viselkedésmódját imitálják (11. ábra). A szobor nem egy tömör és zárt plasztikus forma, hanem nyitott, gyakran nyílásokkal, „kapukkal” tagolt szerves képződmény. Henry Moore műveihez hasonlóan „a tér szabad áramlása valósul meg” bennük. Bors az angol mesterhez hasonlóan az emberi élet nagy törvényeit keresi. Így plasztikáinak egymásba játszó ritmusai a líra és dráma, harmónia és küzdelem, öröm és tragédia, élet és halál egymásba fonódó képleteit írják át, melynek alapvető formaelemei a szimmetrián belül érvényre jutó aszimmetria és a torzulás.

A szürrealis-absztrakt formaelemek 1967 körül új, ismét tárgyasuló formát öltenek Bors István művein. Ez a folyamat már a Moore-hatástól való elszakadást jelezte, és egy új stíluskorszakot nyitott művészetében. A Pieta variációk egyes részletei mechanikus gép-szerű, agráripari formákká módosultak: a végtagokon hangsúlyosan jelentek meg az ácsszeg- illetve ekevas-formák. Az 1966–67-ben születő darabokon egyre hangsúlyosabbak a kézműves iparosság tárgyi jelei.³² Krisztus testének metamorfózisát számos, a plasztikai tervekben is beazonosítható ekek és ácsszögek szürrealis kombinációja dokumentálja (Eke I., 1969. 6,5×13×7 cm, viasz; Eke IV., 1969. viasz, 6×10,5×4 cm). E váltás egyik jellegzetes darabja az Acél Pieta 1967-ből származik. A háromszögekből képezett gép-jellegű forma a korábbi kompozíciós elv alapján készült, de az anyaghasználatában és jellegében is tárgyasult (12. ábra).

Bálványok és keresztek

A szocialista iparosítás következtében hanyatló vidék, a pusztulásra ítélt falvak és egy egész eltűnő, archaikus paraszti kultúra megélésének tapasztalatait fogalmazták meg a 60-as évek új magyar filmjei, a szociográfok, a zenei kutatások, az akkoriban induló táncházmozgalom. A vidék iránti élénk érdeklődés benne volt a kor levegőjében: a tudományos és művészeti életben folytatott új társadalmi-szociográfiai kutatások a – még nyomokban rekonstruálható – paraszti világ megörökítését szolgálták. Divattá vált a néprajzi tárgyak gyűjtése és a képzőművészetben egyre többen fordultak a népművészet felé. A Somogy megyében meghatározó fiatal művészgeneráció alkotásaiban markáns vonulatot képezett az 1960-as évek második felétől a folklorisztikus ihletettség. Bors István felesége, Honty Márta, illetve

Weeber Klára, Szabados János és Szekeres Emil munkásságukban más-más módon, de reagáltak a hagyomány és korszerűség kihívására.³³

Bors István az egyik első volt nem csak a somogyi, hanem a magyar képzőművészek között is, akinek figyelme a paraszti élet különféle rekvizitumai, a népi tárgykultúra és a folklór felé fordult. Nem a tradicionális folklorizmus 19. századi, romantikus esztétikája nyomán fogalmazta meg művészi elképzeléseit.³⁴ A vidéki és az agráripari tárgyakban megtestesülő paraszti élet, továbbá ennek kapcsán egy tágran értelmezett archaizmus válik központi gondolatává, fő ihlető forrásává. Aparaszi tárgyvilág megjelenése, a fém használata, illetve a kovácsoltvas tárgyi formákra utalás szemléletének átalakulását jelzi a 60-as évek második felétől, és ezeket több absztrakt és szürrealis sorozatban idézte meg. „A régi kismesterségeknek, a bognárokknak, kovácsoknak állítottam emléket. Minden meghal. Arra gondoltam, ezeknek az utolsó szikráit még össze kéne kötni egy csokorba. Ezek somogyi szobrok. Ide valók, innen gyökereznek, táplálkoznak. Úgy csinálók szobrot, mint a mesterember gereblyét, kaszát vagy kapát magának. Nem csinálók belőlük hatvanat. Csak annyit, amennyire a lelkiismeretemnek szüksége van.”³⁵ Az átmenet a Pieta variációk kovácsoltvas kézművesipari formáival indult el, és a Falu sorozat kétoldalas reliefjein teljesebb ki (13. ábra).

A Falu sorozat szélesen elnyúló, kétoldalas reliefjei – immár nem első ízben – teljesen eltávolodtak a hagyományos értelemben vett térplasztikától. Bors a 3 dimenziót birtokba vevő, tradicionális térplasztika helyett ismét egy végletekig stilizált, ezúttal vízszintes irányban hosszan elnyújtott térlátomást – talán egy falusi utca házsorainak szürrealisan absztrahált képét – emeli a kompozíció fő motívumává. Konkrét, tárgyas utalásokat nem találunk a plasztikákon, de architektúrális jellegük, a vízszintes-függőlegesen építkező formarend önkéntelenül eszünkbe juttatja a falusi utcatorok, ablakok, kerítések és kapuk tektonikus építkező szerkezeteit. A két fő nézet dekoratív rendjét egymás mellé helyezett pácaserű téri elemek, negatív, varrásöltést imitáló pácá-motívumok, kapcsok és pántok tagolják. A falusi utcai padok stilizált „lábazatai”, a kovácsoltvas pántok, fogantyúk elnagyoltan geometrizáló formaelemei ritmikusán előre ugranak, míg a síkban tartott, lapos háttér karcolatokban megismétli ugyanezt a látvány geometriát. Az új tárgyformákból Bors nem ready made-eket csinált: plasztikai formái stilizált idézetek, melyeket alapvetően szürrealis, asszociatív úton kapcsol egymáshoz utalásszerű módon. A plasztikusan előre nyúló formák részlemeiben őrzik a korábbi Pieta kompozíciók alapformáinak asszociatív emlékét, de az abban alkalmazott íves kontúrok érzelemelteli lírája ezúttal kiszámítottabb geometrikus renddé szerveződik. A Kétoldalas relief

33 Pap Gábor: Hagyomány és korszerűség, Kaposvár, 1975. Művészet, 1975. október, 11. o.

34 A folklorizmus alaptípusairól lsd. <http://mek.niif.hu/02100/02185/html/548.html>; A magyarországi folklorizmus 1945-1975 közti szakaszának kutatási problémái

35 Horányi Barna: A szobrász maszkja, Somogy Néplap, 1988. október 1.

32 Nagy Ildikó: Pieták, Dózsa-keresztek, Státusszimbólumok, Művészet, 1975. október, 10. szám, 4.o.

és a Falu-variációk alapvetően szimmetriára hangolt, de azon belül aszimmetrikus ritmusokkal megteremtett egyensúly-állapotok, ahol az új formanyelvben a paraszti kézművesség eszközei újfajta erkölcsi jelképpé emelkednek (14. ábra).

Az archaikus paraszti világ nem csak a faluképek átirataiban jelentkezett. A 60-es évek végére, amikor a Bors egy archaikusabb szellemi dimenzió, az ősi magyar világkép tartalmai felé fordult, elsősorban a neofolklor avangarde gyökerei és a primitivizmus alakították világképét. Emellett folyamatosan egyensúlyozott az absztrakció és a figuratív kifejezés között, esetenként a két vonulat egymással párhuzamosan, vagy éppen egymásba fonódva jelent meg, amint azt a pogány kori hiedelemvilág fantasztikus maszkjainak, a népi babonák démonikus szereplőinek új átirataiban is tapasztaljuk.³⁶ A mitikus erővel felruházott ősisetség-fogalom, a bálványok és idolkok félig antropomorf, félig zoomorf, de mindenképpen elvont alakzatokként öltöttek testet egy új sorozatban (15. ábra). Mindhárom emberi sziluett egy végtelenségig leegyszerűsített oszlopszerű alapformában testet öltő idolk: testüket fából faragott teknőszerű héjak, pajzsok, „páncélok” alkotják, lábaik kovácsoltvas nyúlványszerű karmos formákból vannak, fejükön különböző sisakok, szarvak, tuskék. Bors népmesei, balladai elemeket, jelképes tartalmakat épített e bálványába. Mintha egy régi, titokzatos világból lépnének elénk a sötét erők harcosai, kissé félelmetesek, egyidejűleg humorosak is: az ősi pogány hitvilág olyan népmesei lényei, akik nyugtalanító, fenyegető erőket testesítenek meg, árthatnak, de alapvetően védelmező szerepük van. „Első bálványaim, a fa és kovácsoltvas bálványok, mind ezen kategóriába tartoznak: hogy Somogy, hogy táj, hogy emlékek.” ... Az igazi bálvány azért volt, hogy megvédjen a gonosztól.³⁷

A művész e megjegyzése két szempontból is érdekes: egyrészt segít értelmezni az alakokat, másrészt utal arra, hogy a szobrokban alkalmazott újszerű anyagpárosítás milyen ötletből eredt. A Bálványok a korábban kedvelt bronz helyett kovácsoltvasból és fából készültek: a művész egy hangsúlyosan tárgyiasuló formát is beemelt a paraszti kézművesség tárgykultúrájából, a teknőt, amelyet a kovácsoltvas fém alkatrészekkel kombinált össze. Hasonló kísérletet végzett 1970-ben Mikán, a halastó mellett felállított „Egy vadász emlékére” c. emlékoszlopában is. Ez utóbbi keletkezéséről így beszélt a művész: „Talán egy ősi vadász-szerszám asszociációját kelti. Nád, víz, erdő keretében áll. A vadászatot, a halászatot, az ősi mesterségeket szerettem volna földézni. Teknővájó cigányokkal faragtattam meg. Nem megbízásra született. Csak házi használatra. Amikor elkészült, az erdészet állata az anyagot, és kifizették a bérmunkát...”³⁸ Bors a korábban előszeretettel alkalmazott bronz anyagát ideiglenesen elhagyta, és a szellemi tartalmakban megidézett ősi világképhez

jobbá kapcsolódó, autentikusabb anyagokat keresett. A kovácsoltvas és a fa kombinációja a 60-as évek végi szobrászatban újszerű megoldás volt: egyidejű alkalmazásuk első ízben jelent meg a magyar szobrászatban. A kézműves mesterségek felidézése, anyagba iktatása egy újabb periódust eredményezett Bors művészetében. Az újszerű anyagkombináció Samu Géza és a Fás körös művészek által felerősített azon törekvések előfutárának tekinthető, amely a 70–80-as évekre bontakozhatott ki a magyar művészetben.

A Falu-sorozat variációi és a Bálványok hármasa Bors 70-es évek elején készülő új, monumentális sorozatában, a fából és vasból összeállított, monumentális heroikus Dózsa-keresztekben formálódott a téma monumentális összefoglalásává. Ihletői az útszéli feszületek voltak. „Az előbb kérdezted a gyerekkori kötődéseket. Hát itt van egy ilyen emlék. Az útmenti feszületek. Amerre ment az ember, látta és olvasta: Állították ez meg ez... Úgy is hívom ezeket a szobraimat: útszéli keresztek. Azzal a különbséggel, hogy nálam nem a vallásos tartalom a fontos. Olyan keresztek ezek, ahol a drámaiság dominál. Régi mesterségek jelképeit, a hófogó sövények, a vesszőkosarak mintázatát, a kovácsnál kalapált szögek formáját építettem a szoborba.”³⁹ A Dózsa-keresztek Bors nagy léptékű új sorozata, amely immár a falusi élet használati tárgyait építi össze antropomorfizált alakzatokká. A plasztikába fogalmazott trip-tichonnak több más – esetenként későbbi – változata is létezik a múzeumi letétben, valamennyi formavariáció a gép és ember összekapcsolásának témájára készült (16. ábra). E plasztikák hangsúlyos eleme a hófogó sövény, ekevas, kovácsoltvas pántok kapcsok, gereblyék. Bors a hagyományos megmunkálás eljárásait használja, amikor az anyagot hajlítja, csapolja és összeilleszti, de a létrejövő mű egyértelműen elveszíti a tárgy korábbi funkcióját és műalkotássá nemesedik. A tárgyias utalások az asszociációkat, a mű érzelmi töltését, mitikus dimenzióját erősítik.

Bors a 70-es évek fordulóján válaszút elé kerül: folytatja-e a folklorisztikus ihletés nyomán felépülő plasztikai esztétikum kifejtését, vagy más, szintén aktuális problémák kifejtésére vállalkozik. A Dózsa-keresztek Bors István életművének egyik legfontosabb darabjait jelentik. Általuk eljutott mindazon gondolatok szintéziséhez, melyek a 60-as évek második felében a magyar társadalmat is foglalkoztatták. A művész nem kívánta a korban oly divatos népművészet útját választani – a dekoratív értékek az erkölcsi jelentés mellett mindig mellékesek elhanyagolhatók voltak számára. Ugyanakkor itt kell megemlíteni, hogy nem választotta a kortárs neoavangarde szobrászat, a tárgybeépítést előszeretettel használó pop és francia új realizmus útját sem. Kaposvárról nézve a magyar társadalom felemás, kádári modernizációja nem tudott olyan erővel hatni, mint a fővárosban: a modern civilizáció, a nagyváros által felvetett problémák nem foglalkoztatták, de nem is érinthették meg. A múlt felé fordulás egy sajátos módját választotta, amelyben kiaknázott minden általa megélt

36 Szabó Ildikó: Pieták, Dózsa-keresztek, Státusszimbólumok. Művészet, 1975. október, 4. o.

37 Sümegi György, Bors István. Pécs, 1998. 17. o.

38 Tuskés Tibor: Képzőművészek műhelyében. Beszélgetés Bors Istvánnal. Jelenkor, 1975. július, 615. o.

39 Tuskés Tibor: Képzőművészek műhelyében. Beszélgetés Bors Istvánnal. Jelenkor, 1975. július, 615. o.

és egyben megfogalmazható lehetőséget. Érezte, hogy új inspirációk felé kell tájékozódni, és erre a 70-es évek elején több új próbálkozást is látunk. Némelyik eljutott a monumentális köztéri plasztikában való kifejtésig, más darabokban nem, de mindegyik választás intermezzo volt Bors életművében.

Hibrid alakok

Átmeneti periódusként a gyermekrajzok fantázia-gazdag, ékítményekkel díszes, játékos világát fogalmazta szobraiba. Olyan nagy művészeket keresett ihlető forrásként, mint Paul Klee, Joan Miro vagy a kortárs művészetből Jean Dubuffet – bár ez utóbbi festő művei az ország zártsága miatt nem juthattak el hozzá. Először számtalan rajzban, majd plasztikákban is feldolgozta leányának rajzait. (Hold és madár, 1975.) Arajzok nyomán megfogalmazott naiv formanyelv újszerű megoldások alkalmazásához vezetett: a függesztett plasztikához. Sümegi György rámutat, hogy Bors a magyar szobrászat nyelvújítási kísérleteinek egyik előfutára, amelyet a Fás kör szobrászainak újszerű elgondolásai követtek (17. ábra).⁴⁰

Az idolk után egyre jobban felerősödött Bors műveiben groteszk iránti hajlam: egy egész sorozatnyi alakot készített. Ezek az – esetenként hibrid – ember-és állat-variációk hihetetlenül sokféle gondolatot, ötletmorzsát tartalmaznak. Vannak köztük meglepő ready made-ek (Köpenyes alak, 39,5 cm), groteszk karakterábrák, idézetek (Kialtó tarajos fej, viasz 13×6,5×2,5 cm) (18. ábra). Bors továbbra is többféle anyag társításával kísérletezik, és műveiben megjelennek az ipari és természetes technológiák által kínált anyagtipusok, pl. a fémháló, a fa és a szőr. Különös erővel jelentkeznek a stílusidézetek is, akár Picasso, de még erőteljesebben Alberto Giacometti hatása. A hangsúlyos vertikális formák és eltúlzott méretarányok, a túlméretezett fejek, orrok és alsótestek – tehát összességében a testi deformációk szurreális asszociációival dúsíja fel a művek szellemi dimenzióját. A torzulások megjelenítése során már nem a korábbi értelemben vett lírai-expresszív jelentéstartalmak felé mozdult el, sokkal inkább a szimbolikus jel-alkalmazás felé. Mindez további értelmezési tartományokat vont be Bors István művészetébe, amely a 60-as évek végi karakter sűrítmenyeket a következő periódushoz, a felerősödő társadalomkritikai korszakhoz köti (Bohóc, 1969, viasz, 35,5×7×6 cm, Álló férfi-portré, viasz, 25×5,5×5 cm).

Státuszportrék, szobor-architektúrák, anti- emlékművek

Bors István a 70-es évek elejétől egyre határozottabban fordult az aktuális társadalmi problémák felé. Ezzel az életmű sajátosan egyéni világképet felmutató legértékesebb periódusa kezdődött el, amely a művész pozícióját is meghatározza a magyar szobrászatban.

Érdeemes szólni azokról az évekről, amikor Bors Istvánban e gondolatok felerősödtek: az évtized végére a kádári rendszer megreformálásnak illúziójáról a magyar szellemi élet letett. A 70-es évek a pangás és a reménytelenség időszaka, és ez a kilátástalanság, a befelé fordulás vidéken még jobban érzékelhető. A helyi kis hatalmasságok, informális és formális körök, a párt és a tanácsok statikus, zárt világa volt ez, ahol döntések szűk körben születtek: az összekötő hivatali- és pártvezetőkkel kellett jó barátságot tartani, hogy megbízáshoz jusson az ember. Bors kiismerte ezt a világot, és alkalmazkodott e játékszabályokhoz. Így lett a városi tanács képviselője, és így juthatott pl. telefonhoz is.⁴¹ A véleménye ugyanakkor megvolt arról a belterjes világról, amibe belelátott. Szobrászatában ettől kezdve a hatalom alaptípusai jelentek meg, és végletekig kiélezett, deheroizáló művekben mondott véleményt az értékeket elpusztító rendszerről és különösen a torz állapotokat fenntartó emberi butaságról.

A ranggal együtt járó társadalmi pozíciók, a státuszok és hierarchiák központi témái annak a művészi megközelítésnek, amelyben alapvetően a moralitás oldaláról értelmezi a világot. „... És elkövetkezett egy olyan pillanat, amikor nem a művészet érdekelt elsősorban, hanem az emberi összefüggések, emberi viszonylatok.” – fogalmazta meg tömören ezt a váltást. „Érdekelt nagyon a hatalom, a kiszolgáltatottság; azok a dolgok, amiben az emberek benne éltek. 28 évvel ezelőtt voltam egy közép-ázsiai úton. Az, ahogy ott az emberek: a tadzsikok, a türkmének, a kazahok éltek – fantasztikusan negatív élmény volt a számomra. Az rettenetes dolog volt. Engem akkor már sokkal jobban érdekelték ezek az emberi összefüggések, mint a képzőművészet, az esztétikum. Az élményalapja az volt, hogy ott mélységes mély hittel éltek az emberek. Rengeteg gyerekük volt. Körülbelül olyan néma ellenállásban éltek a szovjet hatalommal, ami engem a Gandhi-féle indiai dolgokra emlékeztetett. Akkor mérhetetlenül szomorúan jöttem haza, mert azt mondta, hogy legalább húsz évnek kell elmúlnia ahhoz, hogy valami változás történjen. Már ott és itt – természetesen. A két dolog szervesen összefügg.”⁴² Nagy Ildikó elemzésében azt emeli ki, hogy maga mögött hagyva a formaproblémákat, a plasztika esztétikum keresése helyett az etikai kérdéseket állította figyelmé középpontjába.⁴³

Bors István társadalmilag rétegzett erkölcsi világában egy olyan leegyszerűsített képletet fogalmazott plasztikáiba, mely felül lévőkre és kiszolgáltatottakra osztja a világot. Jó 40 évvel korábban hasonló elemi indulattal beszélt Derkovits Gyula a társadalom kettéosztottságáról, de a kaposvári művésznél ebben a sajátos életjátékban résztvevők mások. Borsot a gyengék, az

40 Bors István szobrászművésszel művészi pályájáról beszélget Sümegi György, Bors István. Pécs, 1998. 17. o.

41 Volt lakossági fogadóórja, meghallgatta a lakosság ügyes bajos dolgot és továbbította a városi tanács tagjai felé.

42 A művész 1970-ben járt a Szovjetunióban, ezekről a tapasztalatairól beszélt Sümegi Györgynek. Bors István szobrászművésszel művészi pályájáról beszélget Sümegi György, Bors István. Pécs, 1998. 15. o.

43 Bors István kiállítása, 1976. Salgótarján. idézi Szabó Ildikó: Pieták, Dózsa-keresztek, Státusszimbólumok. c., írását. Művészet, 1975. október, 4. o.

elesettek kevésbé foglalkoztatták, míg az erőseket, a hatalmon lévőkét szinte megszállott érdeklődéssel vizsgálta, elemezgette, és ezekkel a műveivel gyakorolta máig is legnagyobb hatást. Bors vizuális alapképletében a politikai hatalom státuszaihoz a pénz, a hatalom, a csak kiváltságosok által elérhető tárgyak világa kapcsolódott. A társadalmi hierarchiák kitüntetett pozícióihoz ezért magatartásmintákat társított: a hivatalnok, a katona, a vadász, a szónok egy-egy ikonikusan kiemelt pozíció, egyúttal szerep – a maga jellegzetes tartozékaival. Ilyen emblematisz attribútumok a telefon, a kulcs, a Rolls-Royce karosszéria, a puska, a katonai csizma: valamennyi embléma saját korára utal, önmagukban is kiváltságokat hordoznak. A saját korára reflektálás igénye mindig ott munkált Bors Istvánban szobrainak készítésekor: „... De és legalább annyira korszerű gondolatot is ki akartam velük fejezni. Az egyikben az emberi hiszékenységgel való visszaélést. A másikon az üres külsőségekhez való ragaszkodást. A harmadikon azt a magatartást, amikor az ember azonosul a Mercedes-szel, s negatív értelemben lesz számára valami bálvánnyá (19. ábra).”⁴⁴ E sorozat egyik legkorábbi darabja a Vadász, melynek több, időben későbbi – esetenként továbbfejlesztett - változata ismert (Vadász II., 1968. viasz, 10×27×8 cm). Az elsődleges emberkép itt is egy szatirikus státuszportré – ahol a végtelenségig eltorzított arányok a lelki deformáltság testi vonatkozású megnyilvánulásait érzékeltetik.

Bors az aktuálisan létező hatalmat, annak természetrajzát, korlátoltságát és erőszakosságát bírálta. Azonban konkrét utalást egyetlen művében sem tett, inkább általánosító jelleggel, az időtlenség síkjára emelte, tipizálta alkotásait. Szatirikus portréinak formanyelve gyanánt ókori civilizációk – elsősorban Egyiptom és Mezopotámia – szimbólumvilágát, kompozíciós elveit használta fel. Az ábrázoltak időtlen dimenziókba történő emeléséhez ó-egyiptomi fáraósobrok szolgálták mintaként, ahol a frontalitás, az érzelmek ábrázolásának kiiktatása, a monumentalitásra való törekvés egy téren és időn kívüli helyzetbe emeli az ábrázoltat. „Amikor a nagy kultúrákban az uralkodókat, az egyiptomi fáraókat megmintázták, a hatalmat öröknek és időtlennek próbálták ábrázolni. Az én szobraimon nemcsak ez a vonás van meg, hanem valami más is. Megjelenési formájukban a fiktív időtlenséget és meg akartam éreztetni. Azt, hogy a hatalom nem időtlen. Nem hiszek a rossz hatalom időtlenségében. Vallom: egy negatív hatalmat nevetségessé kell tenni... Hogy nem „szépek” ezek a szobrok? Nem tudom, mi a szép, mi a művészet. Ebben a világban nem művészekre, hanem helyállásra van szükség.”⁴⁵ Bors az időtlen hatalomba bemerült méltóságait karikatúraként, a groteszk elem hangsúlyozásával és kiemeléssel adta elő. Az elhízottság, a kidülledő szemek, cse-nevészt végtagok állandó jellegzetességei e panoptikum résztvevőinek. Egyik leggyilkosabb szatírja a Trónus, melyben egy zsákszerű, fej nélküli emberátiratot emelt piramisszerű emelvényre (20. ábra).

A Trónus anyagában még a klasszikus szobrász alapanyagból, bronzból készült, de Bors szobrainak nyersanyagból egyre gyakrabban választotta a műanyagot is (21. ábra). Eredetileg a kényszer vitte rá, hogy olcsóbb anyagból készítsen el szobrai, mert csak így tudta a véglegesnek szánt méretben megvalósítani elképzeléseit. Az újítást nem fogadta siker: műanyag szobrai olyannyira elűtöttek a 70-es évek magyar szobrászatában megszokottaktól, olyan erővel szóltak a visszásságokról, hogy a pécsi kisplasztikai biennálé zsűrije nem fogadta el őket.⁴⁶ Bár eredetileg a szükség határozta meg az anyagválasztást – idővel koncepcionális tartalommal töltötte meg. Az anyag a művész etikai ítéletét hordozta. „Ha az ember hallja, műanyag, úgy érzi, a szónak valami mellézköngéje van. Mű-mell... Műszobor... Műanyag ... De az elnevezés rossz. A műanyag is egyfajta anyag. Sőt a műanyagból készült szobor nem is olyan, mint a műintarzia vagy a műmárvány. Én nem akarok a műanyaggal márványszobrokat utánozni. Itt egy új, mai anyagból készült szoborról van szó. És olyan szobrokat készítek, amelyeknek bevallott anyaga a műanyag, pontosabban a poliészter. Az alapanyagba különböző töltő és színező anyagokat, például grafitport keverek. Szó sincs utánzásról...”⁴⁷ Bors felvállalta az anyagválasztásban rejlő konfliktusokat, de tudnunk kell, hogy gondolkodásában a szobrászatot a klasszikus elődök nyomán, magasztos anyagokban képzelte el.

A hatalom különféle pozícióinak érdekes műcsoportját alkotják az egyiptomi kockaszobrok és az architektúra összekapcsolásából eredő kompozíciók. Ezekben a művész ember, állat és épületelemeket gyakran szurreális képzettársítású, tömbszerű alakzatokká építi össze. Ugyanezeken jelenik meg egy új motívum is, mely a gonosz hatalom mellett felsorakozó kiszolgálókat ábrázolja. Általuk egészül ki a Bors-féle panoptikum. A párosítást gyakran architekturális jellegű, szurreális építményként képzei el a művész: a piramisszerűen kiépülő hatalmi szervezet modelljéhez hasonló vizuális kompozíciót rendel. Középen gyakran látható a hatalom bástyája, építménye – megfelelő emblematisz díszítményekkel, és e központi magot négy oldalról az őrző-védő hadsereg veszi körül. E kompozíciós modell egyik első változatában még a magányos trónoló figura alkotja a kompozíció központi magját (Szónok variáció, 1974. agyag, 9,5×5,5×9 cm). A mű 1974-es későbbi variációjában a művész a trónus helyett egy lépcsőzetes, architektúra-jellegű építményt emel a hatalmi emblémaként megjelenő torz fej alátámasztásaként: ekörül áll védelmezően a hadsereg. Utóbbiak egy sisakot (hegesztőmaszk?) és pajzsot viselnek, teljesen egyforma, gépezetszerű, gondolkodása, emberi megnyilvánulásra képtelen, arcnélküli tömeg. A kiszolgálók serege a későbbiek folyamán variálódott, és korábbi gépszerű forma békák, támadó ollós-páncélosok képében gyakran állati jelleget ölt. E koncepció továbbgondolása a 80-as évekre több – esetenként architekturális jellegű – műben folytatódott: Bors valamennyiben szerves egységet teremtett régi és új korok örök jelenségei között (22. ábra).

44 Tüskés Tibor: Képzőművészek műhelyében. Beszélgetés Bors Istvánal. Jelenkor, 1975. július, 616. o.

45 U.o. 616. o.

46 U.o. 616. o.

47 U.o. 614. o.

Bors István letéti hagyatéka a Rippl-Rónai Múzeumban:

1. Korcsolyázók, 1955-56, sérült, gipsz, 23×21×10 cm
2. Asszony, 1955-1960 k. réz domborítás, 45,5×30,5 cm
3. Műteremben, 1955-1960 k réz domborítás, 46,5×59 cm
4. Síremlék – részlet (Álló nő), 1961. gipsz, 23×3××3 cm
5. Síremlék – részlet (Fekvő alak), 1961. gipsz 2,5×29,4 cm
6. Síremlék – részlet (Álló nő), 1961. vasz, 51×9×7 cm, polc
7. Fiú kecskével, 1963. gipsz, 11×17×6 cm, sérült
8. Halat tartó fiú, 1965. vasz, 29×11×4,5 cm, sérült
9. Játzó fiúk, 1970. vasz, 11×13×9 cm, sérült
10. Gyászoló nő, 1960-as évek, vasz, 27,5×6,5×4 cm
11. Kurosz I., vasz, 10,5cm
12. Kurosz II., vasz, 10,5cm
13. Jó pásztor I., vasz, 10,5 cm
14. Kurosz III., vasz, 18 ×4×3 cm
15. Álló nő, vasz, 17 ×3×4 cm
16. Balatoni rege, 1977. vasz, 14×17×6,5 cm
17. Jó pásztor II., vasz, 10,5 cm
18. Jó pásztor III. vasz, 20 ×2,5×8,5 cm
19. Nő holdsarlóval, vasz, 18 ×3×4 cm
20. Jó pásztor IV., vasz, 61,5×19×10 cm
21. Koré, vasz, 38×8,5×8 cm
22. Fiú síppal, vasz, 32×8,5×8 cm
23. Férfi, vasz, 28,5×8×3 cm, sérült
24. Dionüszosz, gipsz, 10×29,5 cm
25. Ló I., vasz, 10×9,5×2 cm
26. Ló II., vasz, polc,8×10×2,5 cm
27. Kaputerv 41,5 × 35×13 cm fa, műanyag
28. Oroszlánok, kaputerv-részlet, hiányos
29. Bivaly I., vasz, 9×11,5×6,5 cm
30. Bika, 22×24×5 cm, polc, vasz, 1983
31. Unikornis, 1992, vasz, 26×20×14 cm, vasz
32. Hellas I., 1976, vasz, 14,5×10×7 cm, 13,5×9×7 cm, 13×10 ×7 cm
33. Hellas II., 1976, agyag, 25,5×46×36 cm
34. Három alak, terrakotta, 15×25×12 cm
35. Három figura – hiányzik az egyik alak, vasz, 10×7×5×5,5 cm
36. Hellasz III., 1976, 17×11×10 cm
37. Hellasz variáció, vasz, 8×5,5×8 cm,
38. Anya gyermekkel I., vasz, 9×10×5,5 cm
39. Anya gyermekével, vasz, 8,5×17×9 cm
40. Anya gyermekkel II., 1965, 15,5×13×5,5 cm, vasz
41. Fekvő nő gyermekkel, fekvő, vasz, 5×13×5 cm
42. Gyermekét ringató, vasz, 7×12,5×6 cm
43. Ólében gyermekét tartó anya, agyag,7×7×5 cm
44. Kitárt karú fekvő alak, töredékes, 5,5×15,5,5 cm
45. Stilizált fekvő alak, vasz, 4,5×10,5×2,5 cm
46. Fekvő anya gyermekkel, terrakotta, 5,5×11×4,5 cm
47. Fekvő pár – terhes asszony, vasz, 4,5×9,4,5 cm
48. Ölelkező pár, vasz, 3,5×6,3 cm
49. Gyermekét térdén tartó nő, vasz, 11×6,5×5 cm
50. Emberpár, vasz, 7×6,5×3 cm
51. Ülő anya gyermekkel, vasz, 7×3×4 cm, hiányos
52. Akrobata, vasz,16×9×3,5 cm, vasz
53. Álló férfi, sérült, vasz, 29×13×4 cm
54. Fiú felemelt karral, vasz, sérült, 26×18×2,5 cm
55. Futó férfi, vasz, 10×10×5,5 cm
56. Páros, terrakotta, 5,5×8,5×6,5 cm
57. Kezét felemelő Pieta, vasz, 14,5×17,5×11,5 cm
58. Színezett Pieta, kerámia 12×16×6 cm
59. Fekvő alak, 1963. k, vasz, 6,5×15,9 cm
60. Memento-részlet, 1963 k., Torzó, 6×4,5×5,5 cm gipsz
61. Memento-részlet, 1963 k., Fekvő alak, vasz, 4×11×4 cm
62. Harcos variáció, 1969 k., vasz, 8×16×9 cm, hiányos
63. Kezét összekulcsoló fekvő alak, vasz, 6×18×8,5 cm
64. Tüskés gömb I., üveg 14 cm
65. Tüskés gömb II., műanyag, 13 cm
66. Üvegplasztika I., 27 cm
67. Üvegplasztika II., 30cm
68. Üvegplasztika III., 30 cm
69. Rügyező ág, vasz, 10×6,5×6 cm, törött
70. Rügy, vasz, 32×24×24 cm
71. Oszlop, vasz, 16,5×9×1 cm, sérült
72. Angyal, vasz, 16,5×9×0,5 cm
73. Szányas oszlop, vasz, 17×8 cm
74. Vízparti forma I., 1963, vasz, sérült, 36×9,5×8 cm
75. Vízparti forma II., 1963, vasz, 34×12×9 cm
76. Vízparti forma III., 1963, vasz, 25×14×11 cm, sérült
77. Vízparti formák V., 1964. vasz, 32×6×6 cm
78. Vízparti formák VI, 1964 k., gipsz, 97×14×19 cm
79. Vízparti formavariáció I., 1964 k., vasz, 18 ×3×3 cm
80. Vízparti formavariáció II., 1964 k., vasz, 21×3×3,5 cm,
81. Vízparti formavariáció III, 1964.k. vasz, 16,5×3,5×3,5 cm
82. Vízparti formavariáció IV., 1964 k. vasz, 23 3×3cm
83. Vízparti formavariáció, 1966 k. vasz, 14×7,5×9 cm
84. Szalag, 1964 k., vasz, 10×11,5×5,5 cm
85. Három álló figura, vasz, 15×10,5×5 cm
86. Három asszony, vasz, 15×10×8 cm
87. Beszélgetők, 1970, kavics, 6,5×4×3 cm
88. Három kiáltó, vasz, 28×5×5 cm
89. Három várakozó, vasz, 24×18×8 cm
90. Pieta I., 1966, vasz, 18×13×9 cm
91. Acél Pieta, acél, 1967, 8×14×6 cm
92. Pieta variáció I., vasz, polc, 13×18×8,5 cm
93. Pieta-variáció II., vasz, 17×5×22×11 cm
94. Ülő asszony, vasz, 16,5×11×7×cm
95. Akasztott I., bronz, 22×6×4 cm
96. Akasztott II., vasz, fa, 52×7×4,5 cm
97. Férfi rácsok között, makett, vasz, 24×4×4 cm
98. Lendület, 1967, vasz, 21×25,×9,5 cm
99. Harci szekér, 1967-68, vasz, 40×46×15 cm
100. Lendület III. 1967-68, vasz, 19×23×14 cm
101. Lendület IV. 1967 k., vasz, 14×23×13,5 cm
102. Lépdő alak, 1967 k., vasz, 32,5×13×7 cm
103. Viadal, 1967-68, vasz, 27×5×30×9 cm
104. Tüskés plasztika, vasz, 9×13×11 cm
105. Kétoldalas relief, 1965, terrakotta, 21×39×10 cm
106. Eke I., 1969, vasz, 6,5×13×7 cm
107. Eke II., 1969, vasz, 16×39×24 cm
108. Eke III., 1969, vasz, 9×19×7 cm, sérült
109. Eke IV., 1969, vasz, 6×10,5×4 cm
110. Dózsa variáció, vasz, 6×6,5×5 cm

111. Táncsics emlékmű – makett, 1982, méhviasz, 55 cm, sérült
112. Álló eke-alak, viasz, 26×18×5 cm
113. Kereszt, 1971, viasz, 30,5×20×5 cm
114. Fekvő forma I., viasz, 4,5×15×6 cm, sérült
115. Fekvő forma II., viasz, 11×20×7 cm
116. Fekvő forma III., viasz, 5,5×19×4,5 cm
117. Fekvő forma IV., viasz, 5,5×19×5,5 cm
118. Kétoldalas relief, viasz, 10,5×38×4,5 cm, sérült
119. Ekés plasztika, viasz, 17×10,5×4,5 cm
120. Szöges plasztika, 10,5×43×4,5 cm
121. Eke-fekvő alak, viasz, 6×10×5 cm
122. Szárnyas-ekés, viasz, 9×47×4,5 cm
123. Szarvas ajtó, viasz, 19,5×9,3 cm
124. Emberpár, 1966 k. viasz, 18×6×5 cm
125. Termés-alak I., 1966 k., viasz, 36×14×11 cm
126. Termés-alak II., 1966 k., viasz, 12×4×2,5 cm
127. Kapuban álló, viasz, 12×6,5×7 cm
128. Kapuban álló emberpár, viasz, 15×6,5×6,5 cm
129. Ház, agyag, 28×15×10,5 cm, sérült
130. Táncos, viasz, 38×12×7,5 cm
131. Köpenyes alak, vas, fémháló, 39,5 cm
132. Az elítélt, 1973. fa, kefe, fém csavar hajlított drót, 15×9×3,5 cm
133. Agancsos fej, viasz, 10,5×3,3,5 cm, sérült
134. Állat, viasz, 8,5×4,5×3,5 cm
135. Álló férfiportré, viasz, 25×5,5×5 cm
136. Egyszemű szörnnyeteg, viasz, 23,5×14,5,5 cm
137. Szárnyas fej, viasz, 10,5×10,5 cm
138. Guggoló alak, viasz, 10×11×5 cm
139. Kakasasszony, viasz, 31×20×12 cm
140. Kiáltó fej, viasz, 40×19×13 cm
141. Kiáltó tarajos fej (Picasso), viasz, 13×6,5×2,5 cm
142. Kinyújtott nyelvű groteszk fej, viasz, 7×4,5×4 cm
143. Lépő groteszk alak, viasz, 15,5×5,5×7,5 cm
144. Nagyfejű, viasz, 18×3,5×2,5 cm
145. Bohóc, 1969, viasz, 35,5×7×6 cm
146. Bohóc I. (ülő), 1969, viasz, 24×10×9 cm
147. Baba, viasz, 30×8×4 cm sérült
148. Bűvészasztal, festett viasz, 31×9×7 cm
149. Álló lány, viasz, 29×9×6,5 cm
150. Vezérek, 1967-68, viasz, 25×15×7 cm
151. Jel, 1966, viasz, 39×7,5×6 cm
152. Égberagadás II., 1989, viasz és műanyag, 16,5×9×3 cm
153. Kiáltó alak, viasz, 40×19×13 cm
154. Tündér, gipsz, 150×153×16 cm
155. Ördög, terrakotta, 12×10×4 cm
156. Ördög, viasz, 35×14×9 cm, sérült, hiányos
157. Gyermekrajzok I., 1975 k., fém, plexi, rézdrót, viasz, 30×16×9 cm, sérült
158. Gyermekrajzok II., 1975. plexi, viasz, 59×89×13,5 cm, sérült
159. Gyermekjáték – baba, 20,5×11×13,5 cm
160. Lány, viasz, 16×12×10 cm, hiányos, sérült
161. Kecskemaszkos, 2 db, műanyag, 20×5,5 cm, egyik sérült
162. Hal, 3 db, műgyanta, 15×7 cm
163. Alakoskodó, 1974, viasz, 27×24×7 cm
164. Életfa, 1985, viasz, 22×12×14 cm
165. Harangos kút-részlet, 1992, viasz, 17×14×14 cm, sérült, hiányos
166. Harangos kút, 1992, viasz, 17×30×30 cm
167. Csodaszarvas szekéren, viasz, 20×26×8 cm, sérült, hiányos
168. Csodaszarvas, viasz, 19×14×2,5 cm
169. Égberagadás, műanyag, 15×8×0,5 cm
170. Kútterv, makett, viasz, fa, 23×18×18 cm
171. Plasztika stilizált nőalakkal, 18×18 cm×0,5 cm
172. Égberagadás, műanyag, 10×9×0,5 cm
173. Ringlis részlet (Szarvasok), 1992, 3 db, viasz, 7×5×1,5 cm, sérült
174. Ringlis részlet (Szarvas), 1992, viasz, 9×33×3,5 cm, hiányos
175. Tulipános forma, viasz, 16×13×12 cm
176. Memento III. részlet, 1963, bronz, 15×8,5; 15×11,5 cm×3 cm
177. Memento III. részlet, 1963, viasz, 21×19,5×3 cm
178. Memento III. részlet, 1963, viasz, 16×8,5, 15,5×11,5 cm
179. Égberagadás jelenet, 2 db, bronz, 20,5×19,3 cm
180. Vadász II., 1968, viasz, 10×27×8 cm, sérült
181. Trónus – részletek, 1972, bronz, 22×18×13 cm
182. Szónok variáció, 1974-1985, agyag, 9,5×5,5×9 cm
183. Bálvány, műanyag, 1974 k., 166×24×37 cm
184. Kontrasztok-részlet, II., 1978, makett, műgyanta, 15,5×0,5 cm
185. Kontrasztok-részlet I., 1978. műanyag, aranyozott, 8,5×21,5 cm
186. Malom, 1980, műanyag, 5×40×40 cm
187. Béka, gipsz, 6,5×10,5 cm
188. Autó-formaterv (Fekvő fej), terrakotta, 11×9×30 cm
189. Fogsoros rakéta, agyag, 17×22×13 cm
190. Gépállat-töredékek, viasz
191. Groteszk fej (Janus), viasz, 9,5×7,5×4 cm
192. Harcos I., domborított rézlap, 15 db, 14,5×15,5 cm
193. Harcos II., domborított réz, 6 db, 19,5×29 cm
194. Kutját uszító katona, gipsz, 10 db, 9×5×11 cm
195. Vadász, viasz, 23×22×7 cm, sérült
196. Szarvas, viasz, 15×9×6 cm
197. Támadó alak, viasz, 17×19×6,5 cm
198. Támadó gépbéka, gipsz, 1×8,5×9 cm
199. Táncos, viasz, 39×21×21 cm
200. Támadó férfi kutyával, agyag, 8,5×11,5×5,5 cm
201. Táncoló lábak, alumínium, 85×112×18 cm

1. ábra: Műteremben, 1955-1960 k.
rész domborítás, 46,5×59 cm

2. ábra: Koré
viasz, 38×8,5×8 cm

3. ábra: Fiú kecskével, 1963.
gipsz, 11×17×6 cm

4. ábra: Fekvő alak, 1963 k.
viasz, 6,5×15,9 cm

5. ábra: Vízparti forma II., 1963.
viasz, 34×12×9 cm

6. ábra: Vízparti formák VI., 1964 k.
gipsz, 97×14×19 cm

7. ábra: Anya gyermekkel I.
viasz, 9×10×5,5 cm

8. ábra: Fekvő nő gyermekkel
5×13×5 cm

9. ábra: Pieta variáció I.
viasz, 13×18×8,5 cm

10. ábra: Ülő asszony
viasz, 16,5×11×7 cm

11. ábra: Fekvő forma III.
viasz, 5,5×19×4,5 cm

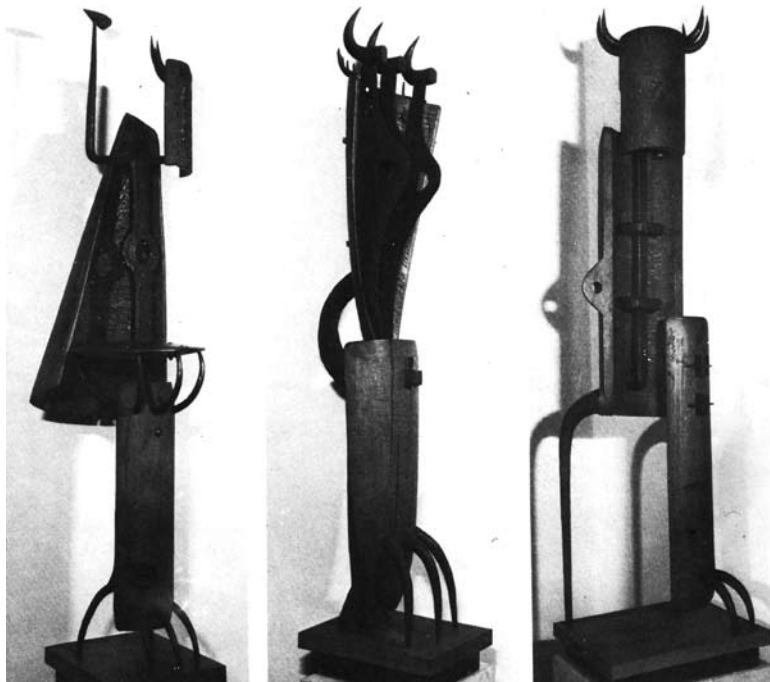
12. ábra: Acél Pieta, acél, 1967.
8×14×6 cm

13. ábra: Falu-variáció II.
10,5×43×4,5 cm

14. ábra: Kétoldalas relief, 1965.
terrakotta, 21×39×10 cm

15. ábra: Bálvány I-III., 1968.
kovácsoltvas, körtefa, 159×32×34 cm; 181×45×31,5 cm; 185×38×35 cm

16. ábra: Kereszt, 1971.
viasz, 30,5×20×5 cm

17. ábra: Gyermekrajzok I. 1975 k.
fém, plexi, rézdrót, viasz, 30×16×9 cm

18. ábra: Az ellített, 1973.
fa, kefe, fém csavar hajlított drót, 15×9×3,5 cm

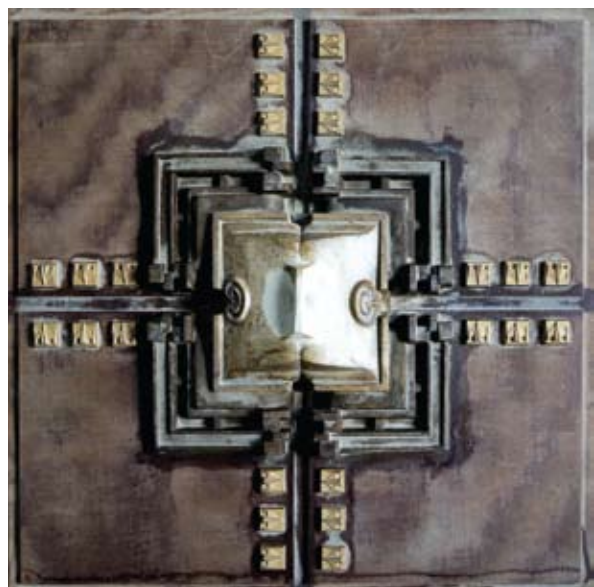
19. ábra: Autó-formaterv (Fekvő fej)
terrakotta, 11×9×30 cm

20. ábra: Trónus, 1972.
22×18×13 cm

21. ábra: Bálvány, 1974 k.
műanyag, 166×24×37 cm.

22. ábra: Malom, 1980.
műanyag, 5×40×40 cm